

શ્રી કાર્ખસ ગુજરાતી સભા ગ્રન્થમાળા-અંક ૩૨ એ

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય

મુખર્ષી યુનિવર્સિટીને આગ્રયે

શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેદિયા, બી એ એ

આપેલાં બીજા પરાક્રમીય જ્ઞાન મંદિર જયપુર
વિદસન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક આખ્યાનો.

ભાષા-તારકાર

રામપ્રસાદ પ્રેમશંકર બક્ષી, બી એ

પ્રીન્સીપાલ પોદ્ધાર હાઇ સ્કૂલ, સાંતાક્રુઝ

પ્રકાશક

રા. રા. અંબાલાલ બુ. જાની, બી એ

શ્રી કાર્ખસ ગુજરાતી સભા, મુખર્ષી

પ્રકાશક: રા. રા. અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.
સહાયક મંત્રી શ્રી કાર્ગિસ ગુજરાતી સભા
૩૬૫, શ્રી કાર્ગિસ ગુજરાતી સભામંદિર, વિઠ્ઠલભાઈ રોડ,
કાંગ્રેસ લેઇન, મુંબઈ નં. ૪

(સર્વ હક શ્રી કાર્ગિસ ગુજરાતી સભાએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

મુદ્રક: રા. રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈ, બી. એ.
'ગુજરાતી' પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
સાસુન બિલ્ડીંગ્સ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું

૧ મેશર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કુંઠ,
બુકસેલર્સ અને પબ્લીશર્સ
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ નં. ૨

૨ રા. રા. અંબાલાલ બુ. જાની, બી. એ., સહાયક મંત્રી.
૩૬૫, શ્રી કાર્ગિસ ગુજરાતી સભામંદિર, વિઠ્ઠલભાઈ રોડ,
કાંગ્રેસ લેઇન, મુંબઈ નં. ૪

પ્રકાશકના બે બોલ

મુખ્ય યુનીવર્સિટી તરફથી “ધિ વિલ્ડન ફાઇલોલોજીકલ લેક્ચર્સ”, એ વ્યાખ્યાનશ્રેણીને અનુસરીને રા રા નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેદીયા, ખી એ, એમણે ૧૯૧૫ ના ડીસેમ્બરની તા. ૩ જીથી ૧૯૧૬ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૧૧ મી સુધીમાં “ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય”-Gujarati Language and Literature-એ વિષય ઉપર સાત ભાષણો અગ્રેજીમાં આપ્યા હતા એ ભાષણો બે ભાગમાં (૧ લો સને ૧૯૨૧ માં અને ખીજો સને ૧૯૩૨માં) પ્રસિદ્ધ થયા છે તેના પહેલો ભાગ-જેમાં પહેલા ચાર ભાષણો (૧ પ્રવેશક-ભાષાના ઇત્કમથુ ઉપર અસર કરનાર ઉપાધિઓ, ૨ ભાષા ઉપર અસર કરનારા ઐતિહાસિક અને અન્ય બંધો, ૩ ભાષાને અસર કરનારી વાગ્ વ્યાપારગત શક્તિઓ, અને ૪ ખડ ૧ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ-એની ઇત્કાન્તિ અને ખડ ૨ ગુજરાતી અને અન્ય ભાષાઓમાં ફેરલેક અને સમાન ઇત્કર્ગો,) સમાવાયના છે તેનું ભાષાન્તર પ્રકટ કરવાનું મી ફાર્જસ ગુજરાતી સભાને મેંપવા સબધી પત્રવ્યવહાર સને ૧૯૧૭ ના ફેબ્રુઆરીથી ચાલ્યો અને આખરે ૧૧-૮-૧૯૧૮ ને રોજ રા રા નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેદીયાની દેખદેખ નીચે ગ રા રામપ્રસાદ પ્રેમચક્ર બક્ષી, ખી એ, ને એ પહેલા ભાગના ભાષાન્તરનું કામ મેંપવાનું અને સભાએ પોતાના માનિકીદન્ધી તે પ્રકટ કરવાનું કરાવ્યું હતું

તે પછી રા રા રામપ્રસાદ પ્રેમચક્ર બક્ષીએ તેનો થોડોક ભાગ તૈયાર કરી, ગુજરાતી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસને મેંપતા સને ૧૯૨૪ ના મેમાં તે છાપવાના આરંભ કરાયો આખરે ૧૯૩૬ ના ઓગસ્ટની તા. ૧૩ મીને રોજ એ ગ્રંથ સપૂર્ણ અગોમાં તૈયાર કરીને તેમણે પૂરેપૂરો મેંપ્યો એટલે ગુજરાતી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસના માનિકાએ કૃપા કરીને બેએક માસમાં તે પ્રકટ કરી ચકાપ એવી સવળા તજવીજ કરવા માથે લીધું અને તેને પરિણામે અમારી સભા તેને સદર્પ સત્વર પ્રકટ કરી શકી છે ઉપરાંત આ વ્યાખ્યાનો છાપવાનું અમજનક કાર્ય ઉઠાવી લેવા અને વર્ષો પર્વત ચાલવા છતાં ધીરજથી પૂર્ણ કરવા માટે અમારી સભા ગુજરાતી પ્રીન્ટીંગ પ્રેસના માનિકાની ઝણી થઈ છે

આ વિશિષ્ટનિષયી ગ્રંથમાં થયેલો વિશેષ પ્રસિદ્ધિવ્યય વિચારતાં તેનું જોટુ મૂલ્ય રાખી શકાય તેનાથી ધણું ઓછું મૂલ્ય એટલે કે રૂ ૩ એટલા ખાતર રાખ્યું છે કે જેથી ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના અભ્યાસીઓ તેનો સારી રીતે લાભ લેઈ શકે એથી અમે આવા રાખીએ છીએ કે તેઓ તેનો પૂરતો લાભ લેઈ અમારી સભાનો સાહિત્યપ્રસારનો ઉદ્દેશ પાર ઉનારને

અધિક બદલ મુદ્રિત મત્ર, સ ૧૯૬૭ }
તા. ૧૮-૮-૩૧ ૩૦૫, શ્રી ફાર્જસ ગુજરાતી }
મહામદિ, ગુજર્ ન ૪ }

અખાવાત્ર છુ જાની
સદાચક મત્રી શ્રી ફાર્જસ ગુજરાતી
સભા-મુબર્ક

ભાષાન્તરકારનું નિવેદન

શ્રી નરસિંહરાવ દિવેટિયાના ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનોનું આ ભાષાન્તર ભાષાવિશારદો સમક્ષ મૂકતા અન્તરાત્મા ઋણમુક્તિની વિશદતા અનુભવે છે તે જ સાથે વિલખ થયે છે તે કારણે વિષાદ પામે છે

વ્યાખ્યાનો પ્રકટ થયા પછી ચારેક વર્ષમા ભાષાન્તર પૂર થયું હતું મુદ્રણ દરમ્યાન મુદ્રેનું સંશોધન, અનુક્રમલિપ્તકાઓની રચના, વગેરે કાર્યમાં ક્યારે ક્યારે ક્યાં ક્યાં વિદ્યો નહીં તે જણાવવું અસ્થાને લાગે છે દશ વર્ષનો વિલખ અક્ષમ્ય ગણાય, એ બાળતમા ક્ષમાની વિફલ યાચના નહિ કરે, મૌન જ સેવીશ

આ ગ્રન્થમાં બેઝુલી શ્રી નરસિંહરાવની સ્વીકારી છે તે વિષય સ્વરૂપનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે ભાષાન્તરદ્વારા પણ શ્રી નરસિંહરાવ પોતે જ પોતાના મન્તવ્યનું પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી, અમુક શબ્દસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન થતું હોય અને એ પ્રતિપાદનવાક્યમા એથી ભિન્ન સ્વરૂપનો પ્રયોગ હોય એ કદ્ય જણાય આ કારણે મેં, આ ગ્રન્થપૂરતો, એમની બેઝુલીનો સ્વીકાર કર્યો છે

ભાષાન્તરની ભાષામાં-વાક્યરચનામાં નહિ તો શબ્દોમાં-સરળ પ્રયોગનો અભાવ જણાય તો એના બચાવમા બે બાળત રજૂ કરીશ વિષયનું ગૌરવ, અને વસ્તુની વિદ્વદ્ભોજ્યતા એ બે તત્ત્વોથી જેનો બચાવ ન થાય એવા વિષમ પ્રયોગો કાઢને જણાય તો તે માટે ક્ષમા માગું છું

એક ઉપયોગી મુદ્દો અહિં રજૂ કરવાની છૂટ લઉં છું શ્રી નરસિંહરાવે ધીરાના કાવ્યોને ‘પદો’ કહ્યાં છે, અને (પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં) એ પદો’ને અપાયેલા નામ-‘કાફી’-ની અયથાર્થતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (એમના ભાષણનું પુ ૨, પૃ ૨૬૧) એમના આ મતને નર્મદનો આધાર મળે છે કારણ, નર્મદે ધીરાની કહેવાતી કાફીને પદ તરીકે જ ઓળખાવી છે (‘મારી તકીકત’ પૃ ૪૩ મુ લુવો) એણે કાફી શબ્દ, ધીરાના પદોના નામ તરીકે, વાંચ્યો કે સાંભળ્યો નહોતો એ સ્પષ્ટ જણાય છે

સાટાકુઠ
જુલાઈ ૧૯૩૬

}

રામપ્રસાદ ત્રે બક્ષી

મૂલ ગ્રન્થનું

ગ્રન્થકારકૃત આમુખ

મુખર્ષ યુનિવર્સિટીને હસ્તક નિદ્ધન ફિલોલૉજીકલ લેક્ચર્સને અર્થે રહેલા ઉપનિધિને આશયે મ્હં આ વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતાં આ સાત વ્યાખ્યાનો છૂટક છૂટક અપાઇને લગભગ બે માસ દરમ્યાન (૩ ડિસેમ્બર ૧૯૧૫ થી ૧૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૬ સુધીમાં) પૂર્ણ થયા હતા.

વ્યાખ્યાન ૧, ૨, ૩ અને ૭ અગાઉથી જ પૂર્ણરૂપે લખાયેલા હતા, પણ વ્યાખ્યાન ૪, ૫ અને ૬ વિસ્તીર્ણ નોંધો ઉપરથી આપવામાં આવ્યાં હતાં એ નોંધોનો આદિ વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે આ વિસ્તારવિધિમાં વ્યાખ્યાન ૪ વધીને એટલું મોટું બની ગયું કે એના ત્રણ વિભાગ કરવા પડ્યા અને આખા ગ્રન્થના બે પુસ્તકો કરવા પડ્યા—જે પૈકી બીજા પુસ્તકમાં પ્રસ્તાવના આવશે પ્રથમ પુસ્તકમાં વ્યાખ્યાન ૧, ૨, ૩, અને ૪ (ત્રણે વિભાગો)નો સમાવેશ થાય છે બીજા પુસ્તકમાં વ્યાખ્યાન ૫, ૬ અને ૭ આવશે, જેમાં નીચે પ્રમાણે વિષયો છે —

વ્યાખ્યાન

વિષય

૫ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ

૬ ગુજરાતી સાહિત્ય—ઐતિહાસિક આવેષન

૭ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું ભવિષ્યનું વલણ

અને બે પુસ્તકોની પ્રસ્તાવના

બીજું પુસ્તક આજથી એક વર્ષ દરમ્યાન પ્રકટ થશે એવી આશા છે

હિન્દુસ્તાનની ભાષાઓનો ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવા તરફ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું લક્ષ હમણાં હમણાં જ ગયું છે એમ કહી શકાય

સદ્ગત ડૉં ટેસિટોરીએ આ વિષયનો, ખાસ કરીને ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાપરતે, સ્તુત્ય ઉત્સાહથી, સૂક્ષ્મ વિવેક અને આન્તર દૃષ્ટિવડે, અભ્યાસ કર્યો છે એ પડિતના અકાવ મૃત્યુથી ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસને ખોટ ગઈ છે (મ્હને હેમની જોડે પત્રવ્યવહાર કરવાની, હમારા પ્રિય વિષય માં મતની આપણે કરવાની, ધન્યતા પ્રાપ્ત થઈ હતી, અને હેમનું અકાલ મૃત્યુ ન થયું હોત તો, અન્યોન્ય મેળાપની અને હમારા ઉભયસાધારણ

ગ્રીતિપાત્ર વિષય-ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્ર-વિશે વાતચીતની યંતેને આશા હતી.) વિદ્વત્સમાજ સમક્ષ રજૂ થતા આ વ્યાખ્યાનોમાં મુંદ્ર લેવાનાત્મક ભાષા-શાસ્ત્રના વ્યાપક સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે દિન્દુસ્તાનની અવગૃહીત ભાષાઓની, વિશેષતઃ ગુજરાતીની, સ્થિતિ ચર્ચવાનો નમ્ર પ્રયાસ કર્યો છે; અને એ ભાષા-ઓની ઉત્ક્રાન્તિમાં એ સિદ્ધાન્તોની નિયામકતા, અને એ ભાષાઓના વ્યક્તિગત વિકાસમાં વિશિષ્ટ નિયમોની પ્રવૃત્તિ, દર્શાવી છે. આ વિષય પ્રત્યેના મદારા પ્રેમથી જ હું જેમાં પ્રેરાયો છું હેવા આ પરિશ્રમમાં હું કેટલે અંશે સફળ થયો છું હેનો નિર્ણય કરવો એ આ વિષયમાં અધિકાર પામેલા પંડિતોનું કાર્ય છે.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સિન્ડિકેટ આ વ્યાખ્યાનોને યુનિવર્સિટીને આશ્રયે પ્રગટ કરવાની અનુજ્ઞા આપી છે, અને હેના મુદ્રણ અને પ્રકાશન માટેના ખર્ચની જવાબદારી સ્વીકારી છે, તે કારણે એ સિન્ડિકેટ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવું છું.

આ પુસ્તકની અનુક્રમણિકા બતાવવાનું, બહુ શ્રમ અને કાલવ્યય માગે છેવું, કાર્ય કરી આપનાર એ તરુણ મિત્રોનો-શ્રી સન્મુખલાલ ઝવેરભાઈ પંડ્યા બી. એ. અને મંજુલાલ ઈ. યાજ્ઞિક બી. એ. હેમનો-આભાર સ્વીકારું છું.

આ વ્યાખ્યાનો છાપવાના શ્રમજનક કાર્યમાં પ્રત્યેક પ્રસંગે મદને અચૂક સદ્ભાવ અને સગવડનો લાભ મળ્યો છે તે માટે ગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના માલિકનો હું ઋણી છું. ઉપરાંત એ પ્રેસના મુદ્રકો (પ્રિન્ટર્સ) પ્રત્યે પણ કૃતજ્ઞતા દર્શાવી મહારે વીસરવી ન જોઈયે; “હોપી” માં વખતો વખત ફેરફાર કરવાની મહારી ઉપરાઉપરી થતી સ્વચનાઓને તેઓએ શાન્તિથી અને તત્પરતાથી સ્વીકારી છે.

વાંદરા (મુંબઈ) }
ઓગસ્ટ ૧૯૨૧ }

ન. ભો. દિવેશિયા

ટિપ્પણ—

આ વ્યાખ્યાનો અપાયા પછી પ્રગટ થયેલા લેખો વગેરેના ઉલ્લેખો, અને તદ્દાર પછીની કેટલીક ચર્ચાઓ, અને વ્યાખ્યાનોના મુદ્રણ દરમિયાન ઉમેરવામાં આવેલ છે. એટલે કાલવિરોધનો દોષ સ્વીકારું છું.

મૂલગ્રન્થનું અર્પણ

મહારા પૂજ્ય ગુરુ

સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાહારજી, કે મી એસ આર્ચ એમ એ,
પી એચ ડી, એલ એલ ડી,
ઓન મે રૉ એ મે.

હેમને

હેમની કૃપામય અનુગ્રાધી

હેમણે આપેના ત્રિક્ષણથી પ્રેરાયેલા અભ્યાસના ફળરૂપ

આ અલ્પ ગ્રન્થ

મમર્પુણ

વિષયાનુક્રમણી

(અઠો પૃથક્કા દર્શાવેછે)

વ્યાખ્યાન ૧

પ્રસ્તાવના-ભાષાના ઉત્ક્રમણ પર અસર કરનાર ઉપાધિયો ૧-૨૨

આમુખ-૧-૨, અધિકાર-૨, ભાષા, હેતુ સ્વરૂપ અને તેના પર અસર કરતા તત્ત્વો-૩-૪, ભાષા અને સાહિત્ય પર અસર કરનાર ઉપાધિયો-૪-૫, મેક્સમૂલરનો મત-ભાષાશાસ્ત્ર ઇતિહાસથી સ્વતંત્ર છે-એ મતની પરીક્ષા, ભાષા પ્રજાજીવનના પ્રક્ટીકરણનું સાધન છે-૫-૭, માનવવર્ગોના સસંગ અને સમિશ્રણની ભાષાના સ્વરૂપ અને બધારણ પર અસર-૭-૮, રાજકીય અને સામાજિક-રાજકીય સરચાઓએ ભાષાને અર્પેના સરકારો, રોમન આધિપત્ય નીચેના ગ્રીસનું ઉદાહરણ-૮-૯, મુસલમાન સમયની પૂર્વ ભરતખડમાં હેવો જ ક્રમ, પણ પરિણામો અન્ય પ્રકારના-૧૦, આ ચર્ચામાં મુસલમાન સમયનો ઉદ્દેશ-પૂર્વક લાગ, હેતુ આપણી ભાષાપરની અસરની સ્વરૂપમાં અને વ્યાપકતામાં વિશિષ્ટતા-૧૦-૧૧, માત્ર એક અપવાદ, સયોગી અવ્યય કની ફારસીમાંથી પ્રાપ્તિ-૧૧-૧૨, કેનો સમાનાર્થ ક્રેય અવ્યય-૧૨-૧૩, કેના ફારસી પ્રભવનું સમર્થન-૧૩-૧૬, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેનો અભાવ-૧૬-૧૭, દયારામના ગદ્યમાં કે અને જેનું મિશ્રણ-૧૭-૧૮, નિર્ણય, ફારસી અસર વગરની પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષામાં કેનો અભાવ, હેનો પૂર્વગામી ને, કેની પ્રાપ્તિ મુસલમાન સમયથી-૧૮-૨૦, અન્યપ્રાચીન ભાષાઓ સાથે તુલના બમાળી, સિંધી, મરાઠી-૨૦, ફારસી કે ઉપરથી કે, પરંતુ મરાઠી કીંતો ગ્રેરકમળદ્વારા, મરાઠી કીંતો ફારસી અસરનું પરિણામ-૨૧ ટિપ્પણ, (ક) વાદ એટલે અન્યપાદ ૨૨, (દ) વિવૃત્ત જ અને જાંબા ઐતિહાસિક અસર-૨૨

વ્યાખ્યાન ૨

ભાષાપર અસર કરતા ઐતિહાસિક અને અન્ય બળો

ગુજરાતના ઇતિહાસનું અવલોકન

૨૩-૬૫.

પ્રાગભર્મા-૨૩, મૌર્ય અને મીક-૨૩, ક્ષત્રપો-૨૩, પાંધેયો-૨૩-૨૫, ગૃધ્રકો-૨૬, શ્વેતદ્રુણ-૨૬, વલ્લભાચ-૨૬-૨૭, લક્ષ્યના ગુર્જરા-૨૭-૨૮, રાષ્ટ્રકૂટો-૨૮, મૈત્રકો-૨૮, ચાવડા-૨૯-૩૦, ચાલુખ્યો-૩૦-૩૧, ગુર્જરા, ગુજરાત એ નામ કદારે પ્રાપ્ત થયું ૧-૩૨-૩૭, ગુર્જરાની ભાષા, હેતુ દેશભાષા પર અસર-૩૭-૩૮, ગુર્જરાની ચત્રીના સમયમાં દેશની ભાષા-૩૮-૩૯, વાઘેલાઓ-૩૯-૪૦, આ ઐતિહાસિક સ્થિતિયોની ગુજરાતી ભાષા

પર અસર-૪૦-૪૧; હરતખંડની પ્રજાની જાતિવ્યવસ્થા-૪૧-૪૨; મુસલમાન સમય-૪૨-૪૩; મુસલમાન સમય દરમ્યાનના ભાષા વિકાસપર અસર કરતા પ્રસંગો-૪૩-૪૫; ફારસીમાંથી ગુજરાતીમાં થતી શબ્દસંક્રાન્તિના વાગ્યાપાર-નિયમો; સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં અને પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં થતી સંક્રાન્તિના નિયમોથી અભિજ્ઞતા-૪૫-૫૨; દેશની ભાષા પર ઇતિહાસે ન વર્ણવેલી મરાઠા સંસર્ગની અસર-૫૨-૫૭; મરાઠા પછીનો સમય-૫૭; પોર્ટુગીઝ શબ્દોનો અવેશ-૫૭-૫૮; ઐતિહાસિક અસરો, પ્રાન્તોનો પરસ્પર સંપર્ક-૫૮-૫૯; હેવા સંસર્ગનું સાદ્ય પૂરતા શબ્દો; ફલ્લી (ગુજ.) ચાલકિ (કાનડી)-૫૯-૬૦; માનવજાતિ વિશે માહિતી આપતા છૂટા શબ્દો, ત્હેની વ્યુત્પત્તિ; ઓઢ (ગુજ.) વઢર (મરાઠા) ઓઢર (કાનડી)-૬૧-૬૩; પ્રજાના અગ્રેસર વર્ણોની વૃત્તિની ભાષા-રચના તથા સાહિત્યપર અસર-૬૩-૬૪; પ્રાદેશિક ઉપાધિયો-૬૪-૬૫.

વ્યાખ્યાન ૩

ભાષાને અસર કરનારી વાગ્યાપારગત શક્તિયો-૬૬-૧૧૧ ડૉ. ભાંડારકરે આપેલા ભાષાવિકાસના અભ્યાસમાં અનુસરવાના મહાનિયમો-૬૬-૯૦; ૧ ઐતિહાસિક ઔચિત્ય-૬૬-૭૦; તામ્રકૃટના પક્ષમાં ૨૧. ગણ્યતિ રાયની દલીલો, હેની પરીક્ષા-૬૭-૭૦; ૨ ક્રેવળ બાલ શ્રુતિસામ્યનો અ-વિશ્વાસ-૭૦-૭૭; ૩ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિનો અનાદર-૭૭-૭૮; ૪ લાઘવ-૭૮-૮૫; ૫ ઐતિહાસિક ક્રમનું અનુસરણ-૮૫-૮૬; ૬ ભાષામાં સાક્ષાત્ પ્રયોગ-૮૬-૭ વ્યાપ્તિધટના પૂરતી સામગ્રી-૮૭-૯૦; વાગ્યાપારગત વિકારો અને લટનાઓના નિયામક સામાન્ય ઉત્સર્ગો-૯૦-૧૦૧; વાગ્યાપારગત ક્ષય; વ્રજ-લાલ શાસ્ત્રીએ આપેલા ચાર પ્રબંધશકારણો-૯૧; ડૉ. ભાંડારકર અમાણે પ્રબંધશરોધક છ શક્તિયો-૯૨-૧૦૧; ૧ વાગ્યાપારનો પ્રબંધ; જિહ્વાદોષ-૯૨-૯૫; ૧ સામ્યાભાસ-૯૫-૯૬; ૩ બેદનિષ્પત્તિ-૯૬-૯૭; ૪ સરલતા-૯૭-૯૮; ૫ શ્રમસંક્રાંત્ય-૯૮-૯૯ ૬ તુલ્ય માત્રા-પરિમાણ-૯૯-૧૦૦; ગુજ-રાતી શબ્દ રચનાનાં નિયામક વિશિષ્ટ વાગ્યાપાર તત્ત્વો-૧૦૦-૧૦૧; ગુજ-રાતી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાંના અગ્રેસરો-૧૦૧, ત્હેમના કાર્યની ગુણદોષ ચર્ચા-૧૦૧-૧૦૨; હેમની ગ્રન્થવ્યવસ્થાની પરીક્ષા-૧૦૨-૧૦૬; આ વ્યાખ્યાનોમાં સ્વીકારવામાં આવેલી સરણિ-૧૦૬; આગળ ચર્ચવાના વાગ્વિકારોનું સ્વરૂપ-૧૦૬; એ વિકારોની વર્ગવ્યવસ્થા-૧૦૬-૧૦૭;

ટિપ્પણી-૧૦૮-૧૧૧ (ક)-ડૉ. ભાંડારકરના 'વિવેચક, તુલનાત્મક અને ઇતિહાસોચિત અન્વીક્ષણપદ્ધતિ' એ લેખમાંથી અવતરણો-૧૦૮-૧૧૦; (ख) 'મી. ખીમ્સે આપેલી 'nexus' 'mixed nexus' શબ્દોની સંમજૂતી-૧૧૧.

વ્યાખ્યાન ૪

ખડ ૧

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ-હેની ઉત્કાન્તિ-૧૧૨-૨૮૪ ગુજરાતીની ઉત્કાન્તિમાં પ્રવર્તતા વિશિષ્ટ ઉત્સર્ગો-૧૧૩-૨૮૪ (અને ખડ ૨ ૨૮૫-૪૨૮), સંગ્રાઓ-૧૧૩-૧૨૨, ઉત્સર્ગોનું ત્રિધા વર્ગીકરણ-૧૨૨, અધિકારધર્મો-૧૨૨

વર્ગ ૧ આસ ગુજરાતીમાં જ પ્રવર્તતા ઉત્સર્ગો-૧૨૩-૨૭૧ ઉત્સર્ગ ૧ વિષ્ટ ઈ અને જી-૧૨૩-૧૫૫, પ્રતિસપ્રસારણ-૧૨૩-૧૨૭, દ્રુતતર જ નો કીપ-૧૩૭, જી-જી નો વિષ્ટ ઉચ્ચાર, વિષ્ટ અને અર્ધવિષ્ટ-૧૨૭-૧૩૦, આ ઉત્સર્ગની તુલનાત્મક યુથક્રિયા-૧૩૦-૧૩૧, અરબી અને ફારસીમાંથી આવેલા તબ્દોમાં વિષ્ટ ઉચ્ચાર-૧૩૨, વિષ્ટતરવરનું સ્વરિતત્વદૃષ્ટિયે નિરૂપણ-૧૩૩-૧૩૫, કેટલાક અપવાદરૂપ ભાષાતા ઉદાહરણોનું મારા મત પ્રમાણે સમર્થન-૧૩૫-૧૪૨, વિષ્ટ ઉચ્ચારના તરવોની પ્રવૃત્તિના ઉદાહરણો-૧૪૨-૧૪૪; આ સ્વરિતત્વવાદ સ્વેરમત છે ? હેમાં અન્યોન્યાશ્રયનો દોષ છે - ૧૪૪, ઉત્તર, ના આ ઉત્તરના કારણો-૧૪૫, વિષ્ટ ઈ અને જી ના ઉદ્ભવ પરવે સંપ્રસારણવાદની વિરુદ્ધ પ્રતિસપ્રસારણવાદના પક્ષકારોની દલીલો-૧૪૫-૧૪૬; પ્રતિસપ્રસારણવિધિ સૂચવતા સાક્ષાત્ આપાપ્રયોગ-૧૪૬, જર-જઠ એ અવાન્તર ક્રમો કૃત્રિમ છે એ આરોપનું નિરાકરણ-૧૪૭, જર-જઠ પ્રાકૃત અન્યોમાં લખાતા પણ બોલાતા નહિ હોવા રા ગ કે દ ધ્રુવના અભિપ્રાય-૧૪૮ વાગ્યાપારના નિયમોનું પ્રવૃત્તિસાત્ત્વ અવિચ્છિન્ન હોવું જોઈએ એ હેમના મતની અયોગ્યતા-૧૪૯-૧૫૦, આ વ્યાખ્યાનમાં પ્રતિપાદિત કરેલા મતમાં ઉચ્ચારશાસ્ત્રોચિત સત્ય અને લાઘવ (બીજી લાઘવ) જળવાય છે-૧૫૧, જર-જઠના વિષ્ટ જી-જી ન થતા દોષ હોવા ઉદાહરણો-૧૫૧, અદિયા પણ સ્વરસાર નિર્ણાયક તરર છે-૧૫૧, વિષ્ટ ઉચ્ચારણના દેખીતા અસાધારણ પ્રકારના ઉદાહરણો-૧૫૨-૧૫૩, અસાધારણ વિષ્ટ ઉચ્ચારનો ખુલાસો-૧૫૩-૧૫૪, અર્ધવિષ્ટ અને વિષ્ટ ઉચ્ચારનો તદ્દાવત-૧૫૪, અર્ધવિષ્ટ ઉચ્ચારના ઉદાહરણો-૧૫૪-૧૫૫ ગુજરાતી ઉચ્ચાર શાસ્ત્રોએ અને આ વિષ્ટ ઉચ્ચાર (૧) વજવાલ શાસ્ત્રી-૧૫૫, (૨) કવિ નર્મદાચક્ર, વિષ્ટ ઉચ્ચારના હેમએ આપેલા ખુલાસાની ગુણદોષપરીક્ષા-૧૫૬, (૩) નવલરામ-૧૫૬, (૪) રા રા કે દ ધ્રુવ-૧૫ -૧૫૭, રા રા ધ્રુવના મતની પરીક્ષા એ બીજલાધવરદિન છે અને ઉચ્ચારદૃષ્ટિયે અવધાર્ય છે-૧૫૭-૧૬૦, વિષ્ટ ઉચ્ચારનો નિર્દેશ કરનાર અન્ય પાંડો, હેમના મતની પરીક્ષા, (૫) સગ્રાઓ મીઅગસનનો મત-૧૬૦, (૬) મિ બીગસના મતની

પરીક્ષા-૧૬૧-૧૬૩; મિ. ખીમ્સને માત્ર એક જ પ્રસંગે થયેલું અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારનું દર્શન; હિન્દી શબ્દોનો અન્ય ઓ-૧૬૩; (૭) ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકરના અભિપ્રાયની સમાલોચના;-૧૬૩-૧૬૮; પાલી અને પ્રાકૃતના દૂસ્વ એ અને ઓ, હેની ડૉ. ભાંડારકરે કરેલી પૃથક્ક્રિયા-૧૬૯; આ એ-ઓનું હેમચન્દ્રના વ્યાકરણમાં પ્રતિક્ષલન-૧૭૦; મિ. ખીમ્સે કરેલું દૂસ્વ ઉચ્ચારનું નિર્દેશણ-૧૭૦-૧૭૨; (૮) ડૉ. ટેસિટોરીએ કરેલી વિવૃત ઈ અને ઓની ચર્ચા-૧૭૨-૧૭૬; આ વ્યાખ્યાનકર્તાથી હેમના મતભેદનું સ્થાન-૧૭૬; ડૉ. ટેસિટોરીના મતની પરીક્ષા-૧૭૬-૧૮૪; એક સૂચના-૧૮૪-૧૮૬; ઉત્સર્ગ ૨-નામોના અને વિશેષણોના અન્ય ઓ-૩ અને અ-૧૮૬-૧૮૨; ઉત્સર્ગવ્યાખ્યા-૧૮૮; ઉત્સર્ગની પૃથક્ક્રિયા; અકનો અઠ અને અકનો અઠ; ક-રહિત શબ્દોને અન્તે અપભ્રંશમાં ડ, તહેનો ગુજરાતીમાં અ-૧૮૮-૧૮૯; કાનો-કાન ઇત્યાદિ વૈકલ્પિક રૂપોનાં મૂળ શબ્દોમાં ક પ્રલયનું વિધાન ૬ લોપ વિકલ્પે થાય છે એટલે બે રૂપો થાય છે-૧૮૯-૧૯૦; શબ્દાર્થ બદલતો હોય ત્યારે વૈકલ્પિક રૂપો પ્રાપ્ત થાય છે-૧૯૧-૧૯૨; કવચિત્ ક પ્રત્યય લાગે છે અને કવચિત્ નથી લાગતો હોય ખુલાસો; મિ. ખીમ્સનો અભિપ્રાય અને હેની પરીક્ષા-૧૯૨; સ્વરભાર-વિરુદ્ધ દલીલ-૧૯૩; કવાદના આધારભૂત સંશયાતીત કારણો-૧૯૩-૧૯૪; મિ. ખીમ્સના મત પ્રમાણે આદ્યુદાત્ત શબ્દો અ-કારાન્ત જ રહેવા જોઈએ, પણ વસ્તુતઃ કેટલાક આદ્યુદાત્ત શબ્દોમાં, હેમના નિયમથી ઉલટી રીતે અન્તે અ ઉપરાંત ઓ ઉમેરાય છે-૧૯૪; કેટલાક અન્તોદાત્ત શબ્દો એ નિયમનો ભંગ કરીને અન્યસ્થાને ઓ-ડને બદલે માત્ર અવર્ણુ પ્રાપ્ત કરે છે-૧૯૪-૧૯૫; આ વિધેનો મિ. ખીમ્સના જાણવામાં છે; કવાદના પક્ષકારો ઉપર પુરાવાનો બોબો નાખીને તેઓ હેને વટાવી જાય છે-૧૯૫; હેમણે આપેલો ખીમ્સે ખુલાસો; પૂર્વકાલીન તદ્દભવો અને ઉત્તરકાલીન તદ્દભવો-૧૯૬; એક શક્ય ખુલાસો સૂચવું છું; સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં આવતાં સ્વરભારે સ્થાન બદલ્યું હશે-૧૯૬; પૂર્વકાલીન અને ઉત્તરકાલીન તદ્દભવોનો નિર્ણય કરવામાં રહેલો અન્યોન્યાશ્રય-૧૯૭; મિ. ખીમ્સે વસ્તુતઃ ડૉ. હર્નલના કવાદનો પ્રત્યાદેશ નથી કર્યો-૧૯૭-૧૯૮; ડૉ. હર્નલના મતનું સંપૂર્ણ નિવેદન, અને પરીક્ષા-૧૯૮-૧૯૯; ડૉ. હર્નલના મતમાં રહેલો વાગ્યાપારગતનિયમોનો ગોટાળો-૨૦૦-૨૦૨; મિ. ખીમ્સ અને ડૉ. હર્નલના અભિપ્રાયોનો સમન્વય-૨૦૨-૨૦૪; આ સમન્વયથી અન્ય ઓના અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારનો ઉદ્ભવ સ્ફૂટ બને છે, અને વળી માત્ર અમુક જ શબ્દો ઓ અન્ય પામે છે એવા સ્વૈરવર્તનના ભાસનું નિરાકરણ થાય છે-૨૦૪-૨૦૫; ઓ-ડ, અ એ અન્ય સ્વરો વિશે ડૉ. ભાંડારકરનો અભિપ્રાય-૨૦૫; “Silent” (શાન્ત) અ વિશે હેમનો અભિપ્રાય; મહારા વિરોધકારણો-૨૦૬; અસ્વરિત અને શાન્ત વચ્ચે બોધ-

બ્રમ-૨૦૬, બ્રાન્ડસ માત્રાવડે થતી પરીક્ષા, એ જ ખરી કસોટી-૨૦૬-૨૦૭, બીજી કસોટી, પૂર્વસ્વરૂપ થતી માત્રાની ન્યૂનાધિકતા-૨૦૭, અંથી પણ વધારે સારી એક કસોટી, શાન્ત જ અને અસ્વરિત જ ઉચ્ચારતા વાચિક ઇન્દ્રિયો ભિન્ન ભિન્ન વિક્રિયા પામેછે-૨૦૭, કાન, હાથ હેવા ઉચ્ચારો શ્રુતિભ્રમથી થાયછે, અંગ્રેજીમાના 'મૂક' વર્ણોના સામ્યાભાસથી અપાયની અવધાર્ય 'મૂક' સગાથી ભ્રમ વધે છે-૨૦૮, પ્રસ્તુત ભ્રમ યુરોપીય પડિતોના સહવાસનું પરિણામ છે-૨૦૮, ડૉ. ટેસિટોરીનો અને સર જ્યૉર્જ ગ્રીઅરસનનો આ શાન્ત જ વિશે મત-૨૦૮, ડૉ. લાર્નલના મતનું નિવેદન અને પરીક્ષણ ૨૦૮, ડૉ. લાર્નલને પોતાના મતમાં રહેલા દોષની જાણ છે, બ્રાન્ડસ કસોટીનું હેમલે કરેલું નિરાકરણ ખાતરી ઉપજાવનારું નથી-૨૧૦-૨૧૧, મૂક જ વિશે શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો અને મિ. ઍન્ડરસનનો અભિપ્રાય-૨૧૧, ગુજરાતી પડિતોના આ "શાન્ત" જ વિશેના અભિપ્રાયો, તેઓમાંના ઘણાખરાને એ પથનો પાસ બેઠો છે, -૨૧૨, રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવનો મૂળ મત અને પછી ફેરવેલો નવો મત-૨૧૨, શાન્ત જ વિરુદ્ધ રા. રા. કે. હ. ધ્રુવની હતીતો, સ્વરભાગનું તત્ત્વ હેમના લક્ષ્યબદ્ધ છે-૨૧૩, નવલરામ અને નર્મદાચક્રના અભિપ્રાયો અને હેની પરીક્ષા-૨૧૩, મરાઠી શબ્દાંત જા અને જ અને જ, અને હિન્દી શબ્દાન્ત જા અને જ, હેમાં ગુજરાતીમાં છે તે જ નિયમો પ્રસરેછે-૨૧૪, શબ્દાન્ત જાનો અપભ્રંશમાં પડતી પૂર્વજાયા-૨૧૪, શબ્દાન્ત જાનો ડૉ. બાડારકરે કરેલો ખુલાસો એ જ ઉત્પન્ન ખુલાસો છે-૨૧૪, આ પૃથક્ક્રિયામાં જરાક ફેરફાર મૂક્યો-૨૧૫, મહે સૂચવેલી પૃથક્ક્રિયામાં બીજલાલવ સચવાયછે-૨૧૫, ફારસી અને અરબીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દોના અન્ય જો અને જ અને જ હેનો બ્યુત્પત્તિક્રમ સરકૃત અને પ્રાકૃતમાંથી આવેલા શબ્દોના કરતાં જુદો છે-૨૧૮, ફારસી શબ્દાન્ત જહમાંથી અન્યસ્વર જો કે જ પ્રાપ્ત થાય છે, બજનાન્ત શબ્દોમાંથી જ શબ્દાન્ત ઉદ્ભવે છે-૨૧૯ વિરલ ઉદાહરણોમાં ફારસી શબ્દાન્ત જાનો ગુજરાતીમાં જો થાયછે, જે જાકારાન્ત ઉર્દુ અને હિન્દી શબ્દોનું અને તેઓના મૂળ શબ્દોનું અનુકરણ છે-૨૨૦, જરૂર અન્ય વાળા ચોડાક અરબી શબ્દોના જોકારાન્ત ગુજરાતી રૂપાન્તરે થાયછે કવચિત્ અન્ય જગતમાંથી જો શબ્દાન્ત પ્રાપ્ત થાયછે-૨૨૦, ફારસી શબ્દો વિશેના નિયમના કેટલાક અપવાદો-૨૨૧ ઉત્સર્ગ જ અનન્ય જ-ઢ નો જ એ વિકાર ગુજરાતીનું જ ખાસ લક્ષણ છે-૨૨૨ આ ઉત્સર્ગ અન્યોન્ય સજદ પાંચ ઉત્સર્ગોમાંના એક છે. એ ઉત્સર્ગોનો નિર્દેશ અને દેના કારણો-૨૨૩, (ક)-(૧) પૂર્વે સ્વર દોષ ત્હારે યનો દેનો ય-૨૨૪ (ક)-(૨)-દ, નો ય, પૂર્વે બજન દોષ ત્હારે-૨૨૪, (ગ)-(૧)-ઉપરના રૂપાન્તર યનો લોપ મુરતી ગુજરાતીમાં અમૂક થાયછે-૨૨૪, (ગ)-(૨) અને શબ્દ ગુજરાતીમાં ધણી

વાર થાયછે-૨૨૫; આ લઘુપ્રપત્ન ચકાર ગુજરાતીને જ નિયન્ત્રિત છે; એ સ્થાને મરાઠીમાં જ હોય છે-૨૨૫; (ગ) અનન્ત્ય ઇનો અ-૨૨૫; (ઘ) વિરલ પ્રસંગોમાં ચ થાયછે-૨૨૭; આ લક્ષણુ વિષયે ગુજરાતી, મરાઠી અને દિન્દીનો પરસ્પર વિરોધ-૨૨૮; અસ્વરિત અને સ્વરપૂર્વ અનન્ત્ય ઇનો અ-૨૨૯; (ઙ) અન્ત્ય ઉનો અ-૨૨૯; અનન્ત્ય ઉનો અ; આ વિકારનું પ્રાકૃત, પાલી અને સંસ્કૃતમાં, છૂટાછવાયા પ્રસંગોએ, અનુદર્શન થાયછે-૨૩૧; પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગના કેટલાક અપવાદો-૨૩૧; ઉત્સર્ગ (ગ) અને (ઙ)ના વિપર્યયરૂપ ઉત્સર્ગો-૨૩૨; (ચ) અનન્ત્ય અનો ઇ-૨૩૨; આ પરિવર્તનનું કારણ ગર્ભસમજ છે-૨૩૨, વાઙ્મયાપારગત તત્ત્વની અસરથી થતો હોય જ વિકાર-૨૩૨; (છ) અનન્ત્ય અનો ઉ-૨૩૩; ઉત્સર્ગ ઇ; ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદોના પ્રાકૃતિક સ્વરૂપની રચના-૨૩૪; ગુજરાતી ક્રિયાપદના ધાતુનું શરીર-હેતી રચના-૨૪૦-૨૭૧.

વ્યાખ્યાન ૪ થું

(ખંડ ૨ બે)

ગુજરાતી અને અન્ય ભાષાઓમાં કેટલેક અંગે સમાન ઉત્સર્ગો-૨૮૫; (ક) હનું સ્થાનાન્તર-૨૮૬; સામાન્યતઃ દ્વિતીય શ્રુતિમાં રહેલો હ, પ્રથમ શ્રુતિ સાથે મળી જાયછે; કેટલાક અપવાદો-૨૯૧; સ્વલ સંયોગમાં રહેલા હનો સ્થાનફેર થતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બને છે-૨૯૨; ભુતી ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દોમાં પણ નિર્વલ સંયોગનું અસ્તિત્વ-૨૯૨; સંઘટ્ટિ અને સંકર; હેનું સ્વરૂપ-વર્ણન-૨૯૪; હના સંકરનું ક્વચિત્ અપભ્રંશક્રમમાં દર્શન; અને વખતે વખતે સંસ્કૃતમાં કેટલાંક રૂપોમાં જેમકે અધોક, હુમુત્તા ઇત્યાદિમાં દર્શન-૨૯૫; સંકર માંના હ કારને કેટલાક માત્ર પ્રાણઘ્વનિ માનેછે; એ મતનું પ્રત્યાખ્યાન-૨૯૮; સંકીર્ણ હકારને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અલગ અક્ષર તરીકે લખવાનો શિથિલ પ્રચાર હતો, પણ વસ્તુતઃ હેનો ઉચ્ચાર સંકીર્ણ રૂપે થતો-૨૯૯; ગુહામાંથી ગુફા થાયછે ત્હેમાં હનું પરાવર્તન-૩૦૧; $\sqrt{\text{ગુફ}}$ વિષયક પક્ષોના સંક્ષેપ; $\sqrt{\text{ગુફ}}$ એ જ ગુફાનું, ગુફાનું, cave અને કદાચ ગોપનું અન્તિમ મૂળ; ગુફા (ગુજ.) શબ્દની, વ્યાપારગત મણ્ડૂકપ્લુતિની ઘટનાથી, પ્રત્યપસરણ કરીને ગુહામાંથી વ્યુત્પત્તિ-૩૦૮; (ઘ) હ કારને પ્રક્ષેપ-૩૧૦; (ગ) હકારનો ભોપ-૩૧૫. વર્ગ (ગ)-ઉત્સર્ગ ૧ કોમલ અનુસ્વાર ૩૧૮; કોમલ અનુસ્વાર, અન્તર્ગત કે અન્ત્ય-૩૧૯; મૂળના ત્રિવ અનુસ્વારનું ક્રોમળ થવું અને પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘત્વ-૩૧૯; ક્રોમળ થયેલા અનુસ્વારની પૂર્વે મૂળમાં દીર્ઘસ્વર-૩૨૦; પ્રાકૃતમાં ન હોય છતાં ગુજરાતીમાં ક્રોમળ અનુસ્વાર પ્રાપ્ત કરતા શબ્દો; અનુસ્વારની પછીનો સંયોગ લુપ્ત થાયછે અને પૂર્વસ્વર

દીર્ઘ અનેછે-૩૨૧, મૂળથી જ દીર્ઘ સ્વરવાળા, ક્રામણ અનુસ્વાર પામતો સમ્પ્રદાન-૩૨૨, વર્ગ (ગ) ઉત્સર્ગ ૨ અનુસ્વારનો લોપ, પૂર્વસ્વરનું કવચિત્ દીર્ઘત્વ, અથવા એ દૂસ્વ રહેતાં તે પછીના વ્યંજનનું કવચિત્ દ્વિત્વ-૩૨૪, વર્ગ (ગ), ઉત્સર્ગ ૩ કેટલાક સંપ્રદાયો ઉમેરતો ત્રીજો અનુસ્વાર-૩૨૬; ગુજરાતીમાં અનુસ્વારના ઉચ્ચારણના નિયમો, ત્રીજા, ક્રામણ, ક્રામણતર અને ક્રામણતમ અનુસ્વાર-૩૨૬ ક્રામણ અનુસ્વારનો ગુજરાતના જૂના જૂના વિભાગમાં ન્યૂનાધિક રૂઢિચઢવાળો ઉચ્ચાર-૩૨૭, આ બામનમાં મરાઠીમાં સારૂપ્ય, પ્રદેશ-વિભાગ પરત્વે પણ-૩૨૮, મિ આર. એલ ટર્નરે કરેલી ઇન્ડોઆર્યન (ભારતીય આર્ય-ભાષાના) અનુનાસિકોની ચર્ચા, હેનું કંઈક પરીક્ષણ અને કંઈક ગુણુદર્શન-૩૨૮ વર્ગ ગ ઉત્સર્ગ ૪ અનુનાસિક ધોષવર્ણો, દં, ઘં, ટં-૩૩૦, આ ઉત્સર્ગમાં પ્રવર્તતા તત્ત્વની પૃથક્ક્રિયા, સ્વરભાર પ્રધાનશક્તિ, અનુનાસિક સ્પર્શનો અગવિરોધ, ધોષત્વ અને અનુનાસિકત્વ-૩૩૨, ડો ગુણોનો મત આ સ્વરભક્તિનો એક પ્રકાર છે એ મતનો અસ્વીકાર-૩૩૩, ક્રામણ બન્યા પછી અનુનાસિકનો લોપ, કવચિત્ એ આગળ ખશેછે-૩૩૪, આ ઉત્સર્ગનું મૂળ અપભ્રંશમાં મળેછે-૩૩૫, વર્ગ (ગ) ઉત્સર્ગ ૫ અમુક વર્ગનો શુદ્ધ (અદ્યપ્રાણ) ધોષ એ જ વર્ગનો અનુનાસિક અને છે-૩૩૫, વર્ગ (ગ) ઉત્સર્ગ ૬ ક, ત્ત્ત, ત્ત્ત, ત્ત, ક સંતો રૂપાન્તર થત ત્ત, બન્દારે દ ન યાપ ત્તારે કેટલાક પ્રકારોમાં વ્ય અનેછે-૩૩૬, આ ઉત્સર્ગ વિરુદ્ધની દલીલોનું કથન અને પ્રસાખ્યાન-૩૩૬, ઉત્સર્ગ ૭ ચ, છ, જ, ણનો પ્રાકૃત ઉચ્ચાર કેટલીક ભાષાઓમાં હોના પ્રચાર-૩૪૨, અસ્કૃત અને પ્રાકૃત ઉચ્ચારની સ્વરૂપ ગુતના, આઘનું શુદ્ધ તાલબ અને બીજાનું દન્તતાલબ કે અધતાલબ હેવા નામો બીજાં કરેલ પૃથક્કણ, શુદ્ધ તાલબમાં દન્ત્ય અને ઉપમા તત્ત્વોનો સવિલય, અર્થ તાલબમાં એ તત્ત્વોની વ્યક્તતા-૩૪૨, ગુજરાતીમાં આ ઉચ્ચારની આધુનિક પ્રેક્ષા-વસ્થા-૩૪૩, પ્રાકૃત અને અસ્કૃત ઉચ્ચારના નિર્ણાયક નિયમો-૩૪૩, કેટલાક અપવાદો, કેટલાક પ્રકારોનું સ્વલ્પ લાગતું કારણ-૩૪૫ પ્રાકૃત ઉચ્ચારનું કારણ વિદેલીય અસર, એ સિદ્ધાંતનું વિશેષ વિકાસન-૩૪૬, ડો રેટન કોનોપના મતની પરીક્ષા, હેમની બૂલ-૨૪૭ પ્રાકૃત ઉચ્ચાર મોગોલ અસરનું પરિણામ હોવાનો સમય-૩૫૦, સુગત અને ભરત્ય જુલામાં પ્રાકૃત ઉચ્ચારનો તદ્દન અભાવ, કારણ અજ્ઞપણ છે-૩૫૨, પ્રાકૃત તાલબોના ઉચ્ચાર વિશે મર બ્લોન્ડ્રી અસરની ઉપયોગી ચર્ચા હોના સારાંચ અને ગુણુદોષ પરીક્ષા-૩૫૩, તાલબોનો ઉચ્ચાર માગધીમાં અને સિદ્ધપ્રાકૃત-મદારાપ્તીના સિમ સિમ થતો-૩૫૫, માર્કેડેને મને શુદ્ધ તાલબ ઉચ્ચાર માગધી ઉપરાંત અન્ય કેટલીક ઉપભાષાઓમાં પ્રચરિત હતો-૩૫૬, આ બે ઉચ્ચારોનું સ્વરૂપનિર્ણય-૩૫૬, સર બ્લોન્ડ્રી કરેલી આ ઉચ્ચારની પરીમાનુ ચોખ્ખું

પરિણામ-૩૫૮; ભારતીય શબ્દોનાં ગ્રીક રૂપાન્તરોથી થતું દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચારનું સમર્થન-૩૫૯; કાશ્મીરી લેખન-પદ્ધતિ, જૂની અને નવી-૩૬૦; વર્ગ ગ. ઉત્સર્ગ ૮-ળ (આઘ) અને ણ (અનાઘ)નો ગુજરાતીમાં ન-૩૬૧; હિન્દીમાં થતો પ્રત્યેક ણનો ન-૩૬૨; ઉત્સર્ગ ૯. કેટલાક પ્રકારોમાં ણને સ્થાને નતું પ્રતિનિવર્તન-૩૬૩; સ્વરમધ્યગત લનો ળ-૩૬૪; નોળ: અને લોળ: વચ્ચે સંબન્ધ-૩૬૬; મૂર્ધન્ય ળનો વૈદિક સમયથી માંડીને ઇતિહાસ; આ ઉચ્ચાર વિષયે ભારતીય આધુનિક ભાષાઓનું નિરૂપણ; પૈશાચી સંસ્કારનું દર્શન-૩૬૭; ઉત્સર્ગ ૧૧. અસ્વરિત પ્રથમશ્રુતિલોપ-૩૭૦; અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં આ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ-૩૭૩; ઉત્સર્ગ ૧૨. વ્યંજનનાશ, અન્ય શ્રુતિના, ક્વચિત્ ખીછ કાઢી અનાઘ શ્રુતિના, વ્યંજનનો લોપ-૩૭૯; ઉત્સર્ગ ૧૩. સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ-૩૮૫; કેટલાક પ્રસંગોમાં આ વિધિનો વૈકલ્પિક પ્રચાર-૩૮૮; પ્રાકૃત અને ગુજરાતીમાંની ઘટનાઓ વચ્ચે ભેદ-૩૮૯; આ નિયમના ખીજની ઐતિહાસિક પ્રાચીનતા છેક પાણિનિ સુધી જઈ પહોંચે છે-૩૯૧; સિંધી, કચ્છી અને પંજબીમાં ખેવડો વ્યંજન ટટ્ટી રહેછે; સિંધી વિશેના પ્રચારરૂઢ મતનું પરીક્ષણ અને નિરસન ૩૯૨; ઉત્સર્ગ ૧૪. સંયોગ-લોપ-પૂર્વસ્વર અવિકૃત-૩૯૬; વિકલ્પ પ્રકારો-૩૯૯; આ વિષયમાં સ્વરભારતી અસર-૩૯૯; ઉત્સર્ગ ૧૫. વિશ્લેષ-૪૦૦; કેટલાક પ્રકારોમાં વિશ્લેષ પછી પ્રથમ વ્યંજન ખેવડાય છે-૪૦૩; ઉત્સર્ગ ૧૬. કેટલાક પ્રકારોમાં અનાઘ સંયોગનો લોપ કે વિશ્લેષ થતો નથી-૪૦૩; ઉત્સર્ગ ૧૭. અનાઘ સમ્બલસંયોગ નિર્બંધ અને છે-૪૦૫; હ અને ર વાળા સંયોગોના નિર્બંધત્વ વિશે હેમચન્દ્રે મૂકેલી છૂટ; ઇન્દોત્ત-શાસન, ૧-૬-૪૦૭; ઉત્સર્ગ ૧૮. કેટલાક પ્રકારોમાં નિર્બંધસંયોગ સમ્બલ થાય છે-૪૦૮; ઉત્સર્ગ ૧૯. અનન્ય કે અન્ય હ્રસ્વ સ્વરનું સંયોગલોપ વિના દીર્ઘત્વ-૪૦૯; આ વિકારનું મૂળ હેમચન્દ્રના વ્યાકરણમાં-૪૧૧; આ વિકારનું અન્તર્ગત કારણ-૪૧૧; પાછળના વ્યંજનનું દ્વિત્વ અને એ સંયોગનો લોપ-૪૧૨; (૨) પ્રસ્તુત પ્રકારના સ્વરને સ્વરભારતી અસર; આ કલ્પના વધારે ઠીક-૪૧૨; અન્ય સ્વર દીર્ઘ થવાનું કારણ, શાસનો છુટકારો-૪૧૨; ઉત્સર્ગ ૨૦. સ્વરયુગ્મ; દ્વિતીય સ્વરનો લોપ અને પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘત્વ-૪૧૩; ઉત્સર્ગ ૨૧. અમુક પરિસ્થિતિમાં ય અને વનો આગમ-૪૧૭; સાધારણ સંવિકાર્યથી આ ઘટનાની સિદ્ધતા-૪૧૯; ઉત્સર્ગ ૨૨. સંપ્રસારણ; હેતી પ્રચારમર્યાદા-૪૧૯; સંસ્કૃત રૂપાન્તરોમાંના અને અપભ્રંશોત્તર રૂપાન્તરોમાંના સંપ્રસારણવિધિની તુલના-૪૨૨.

પરિશિષ્ટ અ. મ્હોટું તહેતી વ્યુત્પત્તિ-૪૨૩-૪૨૬.

પરિશિષ્ટ સ્વ-હકાર પ્રાય: શબ્દના આદિ તરફ જાય છે એ મહારા મતનાં કારણો-૪૨૭-૪૨૮.

વ્યાખ્યાન ૪ (ખડ ૩)

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ-હેનો વિકાસ (આશુ)-૪૨૯

ઉત્સર્ગ ૧ પ્રક્ષેપ-૪૨૯-૪૩૧, પ્રક્ષેપનું આશુ પૂર્વદર્શન, અપભ્રંશમાં અને વૈદિકકાળમાં-૪૨૯ અને નોટ ૧, પ્રક્ષેપ વિશે ટેસિટોરીનો મત-૪૩૧
 ઉત્સર્ગ ૨ સ્ત્રીલિંગ શબ્દના અન્ય જ અને આ-૪૩૨ ઉત્સર્ગ ૩-ઠકારાન્ત અને ઠકારાન્ત નામો-૪૩૩, આ બેદનું કારણ-૪૩૩ ઉત્સર્ગ ૪-વનો વ ૪૩૩-૪૩૫, ગુજરાતીમાં આદિ વનો વ નથી થતો-૪૩૩, નવલરામની ભૂલ-૪૩૪, ટેસિટોરીનો આ વિશે મત-૪૩૫ અપવાદો-૪૩૫ ઉત્સર્ગ ૫-વનો વ ઉત્સર્ગ ૬-સનો ષ ૪૩૫-૪૩૫-૪૩૭, અપવાદો-૪૩૭ ઉત્સર્ગ ૭-અનન્ય એનો હૈ અને અનન્ય ઓનો ઝ-૪૩૭-૪૩૮ ઉત્સર્ગ ૮-ઓનો જ ૪૩૮ ઉત્સર્ગ ૯-યશ્રુતિ અકારના ય્નો લોપ અને અવસિષ્ટ અને પૂર્વસ્વરમાં વિસર્ગ-૪૩૯ ઉત્સર્ગ ૧૦-વિવૃત્ત ઝાનો જા-૪૪૦ ઉત્સર્ગ ૧૧-ઋનાં રૂપાન્તરો-ઝરિ, ઝરુ રિ, રુ, કે અઘ-૪૪૦-૪૪૨, મતાન્તરની ચર્ચા-૪૪૧-૪૪૨ ઉત્સર્ગ ૧૨-સન્ધિ-૪૪૨, અમુક પરિસ્થિતિ શિવાય ગુજરાતીમાં આન્તરસ્વરસંધિનો અભાવ-૪૪૨ ઉત્સર્ગ ૧૩-જા દ્વસ્વ થઇને બનતો જ-૪૪૨-૪૪૩ ઉત્સર્ગ ૧૪-ગુરુ કે સ્વરિત શ્રુતિની પૂર્વેની શ્રુતિ દ્વસ્વ બને-૪૪૩, ટેસિટોરી આ નિયમનો નોંધ લેછે-૪૪૩ ઉત્સર્ગ ૧૫-સાદા વ્યંજનનું દ્વિત્વ-૪૪૩-૪૪૪, ઉત્સર્ગ ૧૬-વ્યંજન-૪૪૪-૪૪૫ ઉત્સર્ગ ૧૭-અધોપ વ્યંજનો ધોપ બનેછે-૪૪૫-૪૪૭ ઉત્સર્ગ ૧૮-જનો વ ઉત્સર્ગ ૧૯-કણ્ઠ્યવર્ણોને સ્થાને તાવંય-૪૪૮, ઉત્સર્ગ ૨૦-તાલવ્ય વર્ણોનું કણ્ઠ્યવિધાન-૪૪૯ ઉત્સર્ગ ૨૧-દ ત્યોનો મૂર્ધન્યભાવ-૪૪૯-૪૫૨ ઉત્સર્ગ ૨૨-મૂર્ધન્યને સ્થાને દત્ય-૪૫૨, ઉત્સર્ગ ૨૩-દનો જ-૪૫૨, ઉત્સર્ગ ૨૪-દનો ગ-૪૫૨, ઉત્સર્ગ ૨૫-લનો ન અને નનો લ-૪૫૨-૪૫૫ ઉત્સર્ગ ૨૬-લનો ર અને રનો લ-૪૫૫, ઉત્સર્ગ ૨૭-લનો ઙ-૪૫૬ ઉત્સર્ગ ૨૮-રનો ઙ અને ઙનો ર-૪૫૬ ઉત્સર્ગ ૨૯-દનો લ-૪૫૭ ઉત્સર્ગ ૩૦-ર, ઙ અને ઙનો, અને કવચિત્ લનો ય-૪૫૭ ઉત્સર્ગ ૩૧-સનો ચ અને ચનો સ-૪૫૭-૪૫૮, ઉત્સર્ગ ૩૨-જનો ઘ-૪૫૮ ઉત્સર્ગ ૩૩-સનો છ-૪૫૮ ઉત્સર્ગ ૩૩-છનો સ-૪૫૯-ઉત્સર્ગ ૩૫-તનો ફ-૪૫૯ ઉત્સર્ગ ૩૬-જનો ત-૪૬૦ ઉત્સર્ગ ૩૭-લનો ણ-૪૬૦-૪૬૧. ઉત્સર્ગ ૩૮-વનો (અને કવચિત્ ઘનો) ણ-૪૬૧-૪૬૩ પરિશિષ્ટ ૪૬૫

વ્યાખ્યાન - ૪ (ખંડ ૧, ૨, ૩) માં ચર્ચેલા ઉત્સર્ગોનું ફોટક

વર્ગ ક—ખાસ ગુજરાતીમાંજ પ્રવર્તતા ઉત્સર્ગો.
 વર્ગ ख—કાંઈક અશે ખાસ ગુજરાતીના ગણાય હેવા ઉત્સર્ગો.
 વર્ગ ग—ગુજરાતીમાં અને અન્ય અવૌચીન ભારતીય ભાષાઓમાં સાધારણરૂપે પ્રવર્તતા ઉત્સર્ગો.

ઉત્સર્ગનો ક્રમાંક	ઉત્સર્ગવિધય	પૃષ્ઠ
૧	<p>વિવૃત્ત ઍ અને ઍ</p> <p>(ખંડ ૧) - વર્ગ ક</p> <p>અંગભૂત કે પ્રાસંગિક ઉત્સર્ગો</p> <ol style="list-style-type: none"> ૧. પ્રતિસંપ્રસારણ ૨. દુત્તર અ નો. હોપ- ૩. અફ-અઝ હો-ઘો અને અથવા અવિકૃત રહે- ૪. વિવૃત્ત ઉચ્ચારણના અનિયમિત પ્રકારો- <p>નામોના અને વિશેષણોના અન્ય ઍ-કં અને અ-</p>	<p>૧૨૩-૧૫૫; ૧૮૭ સ્વધી.</p> <p>૧૨૩-૧૨૭</p> <p>૧૨૭</p> <p>૧૫૧</p> <p>૧૫૨-૧૫૪</p> <p>૧૮૬-૨૦૫; ૨૧૩-૨૧૮</p>
૨	<p>પ્રાસંગિક ઉત્સર્ગો</p> <ol style="list-style-type: none"> ૧. “શાન્ત” અ ૨. દ્રોણી અને અરણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દોના અન્ય ઍ અને કં અને અ. 	<p>૨૦૬-૨૧૩</p>
૩	અનન્ય ફ-ક નો. અ	<p>૨૧૮-૨૨૧</p> <p>૨૨૨ થી શરૂ</p>

અગત્ય કે પ્રાસંગિક ઉત્સર્ગ

- (ક) અન્ન દત્તો યુ
(ઘ) ધર્મક યુતો લોપ
(ગ) અન્નસ દત્તો જ
(ઘ) અન્નસ દત્તો યુ
(ઘ) અન્નસ દત્તો યુ
(ઘ) અન્નસ દત્તો યુ
(ઘ) અન્નસ દત્તો યુ
(ઘ) અન્નસ દત્તો યુ
(ઘ) અન્નસ દત્તો યુ
(ઘ) અન્નસ દત્તો યુ

ક્રિયાપદના પ્રાકૃતિક સ્વરૂપની રચના
ગુજરાતી ધાતુની શરીરરચના

(ખ ૨) વર્ગ ૫

સકાર-(ક) સ્થાનાન્તર

(જ) શબ્દના આદિ તરફ

(ઘ) શબ્દના અન્ત તરફ

(લ) સકારનો પ્રસેપ

(મ) સકારનો લોપ

પ્રાસંગિક ઉત્સર્ગ

વ પ્રતિલોભકને ક બને છે

૨૨૪	૨૨૪-૨૨૫	૨૮૫-૩૦૯
૨૨૫	૨૨૭	૩૦૯-૩૧૫
૨૨૬	૨૨૮-૨૩૧	૩૧૫-૩૧૮
૨૩૨	૨૩૩	૩૦૧-૩૧૦
૨૩૪	૨૪૦-૨૪૧	

ઉત્સર્ગનો ક્રમાંક	ઉત્સર્ગવિષય	પૃષ્ઠ
૧	ક્રોમલ અનુસ્વાર (૧) ઋગના ત્રીય અનુસ્વાર-ક્રોમળ થાય છે (૨) ગુજરાતીમાં ક્રોમળ અનુસ્વારનો પ્રક્ષેપ	૩૧૮-૩૨૩ ૩૧૮-૩૨૦ ૩૨૧-૩૨૩
૨	અનુસ્વારલોપ	૩૨૪-૩૨૫
૩	ત્રીય અનુસ્વારનો પ્રક્ષેપ	૩૨૬
૪	પ્રાસંગિક ઉત્સર્ગ	૩૨૬-૩૨૭
૫	ગુજરાતીમાં અનુસ્વારના ઉચ્ચારણના નિયમો અનુનાસિક ઘોષવર્ણો (ઢ, ઢૃ, ઢૃ)	૩૩૦-૩૩૫
૬	અમુક વર્ગનો શુદ્ધ (અલપગ્રાણ) ઘોષવ્યંજન એ જ વર્ગનો અનુનાસિક બનેછે; (હનો જ, વનો મ).	૩૩૫-૩૩૬
૭	ત્તનો જ્ઞ	૩૩૬-૩૪૧
૮	ચ છ, જ, ઙના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ઉચ્ચાર	૩૪૨-૩૬૦
૯	જ (આધ) અને જ્ઞ(અનાધ)નો ન જનો જ, પણ નની પ્રતિનિધિત્વ	૩૬૧-૩૬૨ ૩૬૩

૧૦	જીતો જી	૩૬૪-૩૭૦
૧૧	અસ્વરિત પ્રથમ શ્રુતિના લોપ	૩૭૦-૩૭૯
૧૨	ઠર્થજનનાશ-(અન્ત્યગજનો સ્વર સાથે નાશ-કરિયત્ અન્ત-સંગો નાશ)	૩૭૯-૩૮૫
૧૩	સયોગલોપ-પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ	૩૮૫-૩૯૬
૧૪	સયોગલોપ-પૂર્વસ્વરઅવિકૃત	૩૯૬-૩૯૯
૧૫	વિસ્લેષ	૪૦૦-૪૦૩
૧૬	અનાધસયોગના લોપનો કે વિસ્લેષનો અભાવ	૪૦૩-૪૦૪
૧૭	સમ્પલ સયોગ (અનાધ) નિર્બંધ થાયછે	૪૦૫-૪૦૭
૧૮	નિર્બંધ સયોગનું સમ્પલ થવું	૪૦૭-૪૦૮
૧૯	અન્ત્ય કે અનન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરનું સયોગલોપ વિના દીર્ઘત્વ	૪૦૯-૪૧૨
૨૦	સ્વરશૃંગમ-દ્વિતીય સ્વરનો લોપ અને પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ	૪૧૩-૪૧૭
૨૧	ય અને ચનો આગમરૂપે પ્રક્ષેપ	૪૧૭-૪૧૯
૨૨	સપ્રસારણ	૪૧૯-૪૨૨

(ખંડ ૩)

(વિષયાનુક્રમણીનો અ તલામ જોવો)

સંક્ષિપ્ત સંજ્ઞાઓ

અ૦, અરળી	કા૦, કારસી
અપ૦, અપભ્રંશ	બ૦, બંગાલી
ષ૦, ષટાસિયન	મ૦, મરાઠી
ઇન્ડિ, ઍન્ટિ૦, ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વેરી	મા૦, મારવાડી
ક્ષક્ પ્રાતિ૦, ક્ષક્ પ્રાતિશાસ્ત્ર	મુ૦ ઍ., મુખ્યાવગોધ ઍટીકિનક -
ઍ૦, ઍરિયા	લ૦, લૅટિન
કા૦, કાનડી	વિ૦ સં૦, વિક્રમસંવત
કા૦ પ્રવા૦ અધ્યા૦; કાણ્ડ, પ્રપાટક,	સ્ત્રો૦, શ્લોક
અધ્યાય	સિ૦, સિન્ધી
ગ્રી૦-ગ્રીક	સિ૦ હે૦, સિદ્ધ દેમચન્દ
ગુ૦, ગુજ૦-ગુજરાતી	સ્ક૦, સ્કૅન્ડિનેવિયન
ગો૦, ગોથિક	સ્પ૦, સ્પૅનિશ
જ૦, જર્મન	હિ૦, હિન્દી
ડે૦, ડેનિશ	A. S.-Anglo-Saxon.
નોટ્સ (Notes) (રેસિટરી) "Notes on the Grammar of the Old Western Rajasthani."	J. A. S.-Beng. N. S. Journal of the Asiatic Society of Bengal, New Series.
પા૦, પાલી	J. B. B. R. A. S.-Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society.
પો૦, પોર્ટુગીઝ	J. R. A. S.-Journal of the Royal Asiatic Society.
પં૦, પંજાબી	L. S. I.-Linguistic Survey of India.
પ્રા૦, પ્રાકૃત	✓ (જેમકે ✓વાજ્), ધાતુ.
પ્રા૦ પ્ર૦, પ્રાકૃતપ્રકાશ	
પ્રા૦ વ્યા૦, પ્રાકૃત વ્યાકરણ	
પ્રા૦ સં૦, પ્રાકૃતસર્વસ્વ	

* આનુમાનિક રૂપો દર્શાવતી સંજ્ઞા.

WILSON PHILOLOGICAL LECTURES

વિદ્વસન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનમાળા

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય

વ્યાખ્યાન ૧

પ્રસ્તાવના-ભાષાના ઉત્ક્રમણપર અમર કરનાર ઉપાધ્યયો

ईशं गुरुन् नमस्कृत्य सस्कृत्य श्रुतमात्मन ।

आरभे कायमवेद परित्यज्य फलस्पृहाम् ॥

આ પ્રમાણે હું પ્રણામ કરું છું તથા ઇ સ ૧૮૭૭ માં મદારા માનનીય

આચાર્ય ગુરુ ડા॰ સર ભાણુદાસજી જે એ વખતે ફક્ત ગ્રેફિસર

ભાણુદાસજી દત્તા હેમણે આ સરનાના આશ્રય નીચે

પ્રેક્ષી જ આપેલી વ્યાખ્યાનમાળા મદારી અન્તર્ગત સમક્ષ ખડી થાય છે એ

સમયનું ચિત્ર હું કદાપિ વીસરીશ નહિ, તેમના વદનમાથી પડતા વિદ્વતાભર્યા

વચનોનું એકાગ્રવૃત્તિથી પાન કરતા માનરત્નજીવ શ્રોતૃગણની વચ્ચે હું હેમનો

નમશિષ્ય બેઠો હતો મદારા સર્વજ્ઞાન અને સરકારને માટે-અથવા જેવા એ

સર્વને માટે-મોટે અરો હું એ મદારા ગુરુનો સ્પર્શી છું, એ સર્વ હેમની જ

પ્રસક્ષ કે પગેક્ષ પ્રેરણાનું ફળ છે આથી અખિલ જ્ઞાન અને શુદ્ધિના મહાન

પ્રેરકનું નામ સ્મર્યા પછી, હેમનું આ ક્ષણે સ્મરણ કરું એ સર્વથા હિચિત

અને સ્વાભાવિક છે

આ વ્યાખ્યાનમાળાની વિષયમયોગતા પ્રથમ તો સસ્કૃતાદિ પુરાતની

ભાષાઓને જ પ્રવેશ મળે, અને પ્રાકૃત અને બીજી હેમથી નીકળેલી

પ્રચલિત ભાષાઓને તો ચર્ચાને અગે અથવા અવકાશ મળે, એ સ્થિતિનું

સહુને સ્મરણ હજી આટલું તો ચોક્કસ છે કે ભરતખડની આધુનિક ભાષાઓને

આ વ્યાખ્યાનમાળામાં સ્વતઃ પ્રવેશ કરવાને યોગ્ય તો ઘણા વર્ષો મુખી નહોતી

ગણી હવે એ ભાષાઓ સ્વતઃ વ્યાખ્યાનને યોગ્ય ગણાઈને મન્માન પામી છે

એ પૂરા આનંદની વાત છે આ ઇશ્વરેશ્વરનું કારણ કેટલેક અંશે, સ્વર્ગવાસી

મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેએ અનન્યસામાન્ય કૌશલ્ય, હિતસાહ અને સામર્થ્યથી

ચલાવેલા પ્રભાવપૂર્ણ અને આગ્રહી સહોભના પરિણામે એમ એ પદ માટેના

અભ્યાસક્રમ માં પ્રચલિત ભાષાઓનો સમાવેશ થયો એ પ્રસંગને ગણી સકાય,

પરંતુ એ ફેરફારનું ખીલું એક પ્રગલ્ભ કારણ છે એમ હું માનું છું. પૈદસ્ત્ય પરિપક્વતા માટે ઇ. સ. ૧૮૯૧ અને ૧૮૯૨ માં કેટલાક સ્તુત્ય લેખો 'લખનાર સ્વર્ગવાસી હ. હ. શ્રુવ જેવા આદિ પણ્ડિતોએ પ્રચલિત ભાષાઓની સ્વરૂપ-સમીક્ષાના ક્ષેત્રમાં પ્રયાસ આદર્યા હતા; અને કેટલીક અંશે એ પ્રયાસોને પરિણામે, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને રસ પડવા લાગ્યો હતો. ત્યાર પછી ડા० ટેસીટારી જેવા પણ્ડિતો આપણી કેટલીક ભાષાઓના અભ્યાસમાં અને વિવરણમાં તન અને મનથી મથી રહ્યા છે; અને હેમના અન્વેષણદાર્યનાં ફળ, જેટલાં જનમંડળસંમુખ પ્રકટ થયાં છે તેટલાં એ, આપણી ભાષાઓનું નિપુણ ને શુદ્ધિમય અધ્યયન કરવામાં સહાયશ્રુત ગણાતા સાહિત્યનો અમૂલ્ય અંશ બની રહ્યાં છે. આ સંબંધમાં સર જર્જોર્જ ગ્રીઅર્સને દરેલો મહાન પ્રયાસ મ્હારે ત્રીસરવો ન જોઇયે; Linguistic Survey of India-ભરતખંડનું ભાષા-વિષયક સમગ્રદર્શન-એ નામના હેમના ચિરસ્મરણીય અધ્યયનો, જેવા વિશાળ સમારંભમાં સહજ હોય જ હેવી કેટલીક હેમાંની ખામીઓ છતાં, અર્વાચીન ભાષાઓની એક અદ્વિતીય સેવા તરીકે સત્કાર થવો જોઇયે.

આપણી પુરાણી પરંપરાસિદ્ધ રૂઢિ હેવી છે કે કાષ્ઠપણુ વિષયની ચર્ચાના આરંભમાં જ અધિકારનો નિર્ણય કરવો; એટલે કે એ અધિકાર વિષયનો અભ્યાસ કરનારમાં કેટલું જ્ઞાન, કેટલી શક્તિ, આવશ્યક છે એ ઠરાવવું. આ રૂઢિમાં સાધારણ રીતે માનિયે તે કરતાં વધારે ઉપપત્તિ છે. આપણા આ વિષયના અભ્યાસના સંબંધમાં અધિકારનિર્ણયના વિધિની ઉપયોગિતા સ્વીકારાય અને હેને ઘટતુ વળન અપાય તો સાફ એમ હું માનું છું. આ મતનું હું દઢતાથી પ્રતિપાદન કરું છું હેતું કારણ એ છે કે દરેક પુરુષ પોતાની યોગ્યતા કે અયોગ્યતાનો વિચાર કર્યા વિના, પોતાની માતૃભાષા ગુજરાતી છે એટલા જ આધારે, પોતાને આ વિષયની ચર્ચામાં પ્રમાણરૂપ નહિ તો અધિકારી તો ચોક્કસ માને જ છે, હેતું મ્હારા જોવામાં આવ્યું છે. હાલો દાવો કરવો એ સહજ શુદ્ધિથી વિરુદ્ધ છે એ તો દેખીતું છે. ત્યારે હવે આ વિષય માટે અધિકાર નિર્ણય કરિયે તો એ અધિકારનાં અંગો નીચે પ્રમાણે છે: આપણી પોતાની ભાષા અને સાહિત્યનું યોગ્ય અધ્યયન, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાનું જ્ઞાન, ફારસી અને અરબીનો કાંઈક પરિચય અને છેલ્લું-ક્રમમાં છેલ્લું પણ ઉપયોગિતામાં સરખા જ મહત્વનું-વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અને તુલનાત્મક અધ્યયનપદ્ધતિનું સારું જ્ઞાન. આ મુદ્દા ઉપર આથી વધારે ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી.

આટલી આ અદ્ય પૂર્વચર્યા કરીને હવે પ્રસ્તુત વિષયની અવતરણિકા રૂપ થોડુંક વિવેચન કરવું જરૂરું છે. પ્રારભમાજ એ વિવેચનના વિષયનું-એટલે કે ભાષાનું પોતાનું-સ્વરૂપ બહુ તરલ અને દુર્ઘાલ છે એમ સ્વીકારવું પડશે ભૌતિકવિજ્ઞાન શાસ્ત્રી અને રસાયન શાસ્ત્રી પોતાની પ્રયોગશાળામાં જે તત્ત્વોની ચિકિત્સા કરે છે તેના કરતા વધારે નહિં તો તેના જેટલું અગમ્ય અને બ્રાન્તિજનક સ્વરૂપ ભાષાનું છે. શબ્દ, શબ્દનું સ્વરૂપ, હેનો ઉદ્ભવ અને પ્રયોગ, તેમ જ હેની સ્વરૂપસાધક વર્ણુધ્વનિની રચના એ વિષયનું અધ્યયન જ મનોહારી છે, અને હેનું અધ્યયન કરનારના માર્ગમાં પથરાયેલા અનેક નિરાશાના પ્રસંગોનો બદલો વાળી આપવાને હેની મનોહરતા જ પૂરતી છે. પદાર્થવિજ્ઞાનના અભ્યાસીની માફક ભાષાના અભ્યાસીને પણ વાર્મયની પ્રયોગશાળામાં ભાષાને સૂક્ષ્મદર્શક વત્રવડે નિહાળવી પડે છે, નિરીક્ષણનિકામાં મૂકી સદસદિવેકિની શુદ્ધિરૂપ અભિજ્ઞવાવાપર હેને તપાસવી પડે છે, અથવા તો આ શાસ્ત્રને અનુકૂળ અન્વેષણસહાયક તત્ત્વોદ્બોધક દ્રવ્યોની-શબ્દો અને રૂપાન્તરોની-સહાયતાથી હેને તપાસવી પડે છે, સૂક્ષ્મ તપાસ, પરસ્પર સર-ખામણી, ફેટલાકનો લાગ અને ખીજનો સ્વીકાર ઇત્યાદિ વિધિવડે એક સર્વસામાન્ય નિયમ બાધી સકાય એટલાપૂરતી ઉદાહરણસામગ્રી એકઠી કરવી પડે છે. અથવા ફેટલીકવાર હેવું એ બને છે કે હેને કાંઈક અદ્ભુત ગ્રેગણ થતા હાવા કષ્ટસાધ્ય વિધિ કયો વિના સ્વયમકાશ પ્રતિભાને પ્રભાવે જ સત્ય સ્વત સ્પુરી આવે છે અને ત્હાર પછી હાવી સ્પુરણાનું શાત ચિત્તે પૃથક્કરણ કરીને હેની સત્યતા સિદ્ધ કરે છે. અલબત્ત, સસપરાયણ તત્ત્વોનેપકે કાંઈ કાંઈ પ્રસંગે ઉપર કહી ત્હેવી નિરાશા માટે-દેખીતી નિરાશા માટે-તૈયાર રહેવું જ જોઈએ, કદાચ હાવા પૃથક્કરણને પરિણામે, અને એ જ દિશામાં થયેલી ખીજ શોધખોળને પરિણામે એ સ્પુરણાને તજવીયે પડે છે, અને પોતે જહેને ક્ષણભર દેવી પ્રેરણા માની હતી ત્હેનો જ પ્રેરણારૂપે ભાસતા આભાસ માત્ર તરીકે લાગ કરવો પડે છે. પોતે જહેને સુવર્ણરૂપ માન્ય હતું એ નરી રાખ નીવડી એ જાણીને ખરો ગોધક નાસીપાસ નથી થતો. પરંતુ પોતાની બૂલમાંથી બોધ પામીને સત્ય માર્ગને અવલખી આગળ વધ્યો જાય છે અને છેવટ સસના પ્રકાશરૂપ કળનો સ્વાદ લે છે.

વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રના અભ્યાસીએ એક સરલ સસ લક્ષર્માં રાખવાનું છે, એ સસનો કાલિદાસની ઈશ્વર અને હેની રક્તિને ઉદેશી યોગ્યેલી સર્વવિદિત વાગર્પાન્નિ વૃત્તો એ ઉપમામાં સુંદર અને સક્ષિપ્ત સમાવેશ થયો છે. એ સસ તે વાણી અને વિચારનું અવિભિન્ન સ્વરૂપ. પુસ્તકના એક જ પાનાની બે બાલુખોની માફક વાણી અને વિચાર મળીને એક જ વસ્તુ બને છે, હેને

અન્યોન્યથી જુદાં પાડી સકાર્તા નથી. વ્યાપાર એક જ છે, દેવળ પ્રતીતિ દ્વિવિધ છે. એક વાળીજી ભાષામાં આપણા વિચારોને મૂર્તિમાન કર્યા વિના વિચારક્રિયા થઈ સકે જ નહિ; “સંવેદન, આત્મા અને મૂર્તરૂપ” વિલીન થઈ એકરૂપ બની રહેછે એ માનસિક વૃત્તિ તો તદ્દન નિરાળો જ આંતર અનુભવ છે,—હેમાં વિચારનો અભાવ જ છે; અને શબ્દોમાં અર્થરૂપ ચૈતન્યનું અનુ-પ્રાણન કર્યા વિના વાગ્ધ્યવહાર જ બની સકે નહિ. અલબત્ત હેવાયે દૃટલાક લોક છે જે વગર વિચાર્યે બોલી સકેછે; પણ આપણે હેમની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી; હેવા લોકો જગત્માં અનેકાનેક છે, પણ આપણા શાસ્ત્રને તો વિચાર વિના બોધાય નહિ એ સસથી જ બહુ પ્રયોજન છે. આ દ્વિવિધ સ્વરૂપને લીધે ભાષાઓનો અને હેમના ઇતિહાસનો અભ્યાસ સવિશેષ આકર્ષક બનેછે; કારણ કે આપણી ચર્ચાનો વિષય નિર્ભવ જોખું નથી પરંતુ જીવન્ત શબ્દ શરીર છે. જે અર્થ શબ્દના વ્યંગ્યાર્થ તરીકે સૃષ્ટિના જીવનહેતુ પરમાત્મા લઈએ, અને વાક્ય શબ્દનો પરમાત્માની શક્તિની વ્યક્તમૂર્તિ હેવો વ્યંગ્યાર્થ કાર્યે, તો કાલિદાસની આ ઉપમામાં કાંઈક સવિશેષ અર્થગૌરવ સમાયલું જણાશે.

ભાષાના ઉદ્ભવના પ્રશ્નનું, અથવા તો પ્રથમ મનુષ્ય જાતિની ભાષા એક જ હતી કે કેમ અને કેમ કરીને ભિન્ન વિભિન્ન થઈને વિવિધરૂપ બની એ પ્રશ્નનું, વિવેચન આપણા પ્રસ્તુત વિષયની જ્ઞાર છે. એ વિષય તો સ્વતંત્ર અભ્યાસને યોગ્ય છે, અને એ વિષયના પરિશીલનના અન્તિમ સિદ્ધાન્તોને આપણા વિષયના સર્વમાન્ય આદ્ય સિદ્ધાન્ત તરીકે સ્વીકારવા પડશે. તદ્દનુસાર આપણે સ્વીકારી લઈશું કે જેમ જેમ માનવજાતિની ઉત્કાન્તિ થતી ગઈ તેમ તેમ ભાષાઓની પણ વિવિધ પ્રકારે ઉત્કાન્તિ થતી ચાલી અને પરિણામે અનેક ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ, જેમની વિવિધ સજાતીય વર્ગોમાં વ્યવસ્થા થઈ સકેછે.

સંસ્કૃત ભાષા આ પુરાણા ભાષાકુટુમ્બકર્માની એક હોઈ હેને અને ગુજરાતી ભાષાને શો સંબંધ છે એ પ્રશ્ન આપણા વિવેચનનો મુખ્ય વિષય રહેશે અને પ્રસંગ આવ્યે ગુજરાતીનો ભરતખંડની અન્ય આધુનિક ભાષાઓ સાથેનો સંબંધ ચર્ચાશે.

આ પ્રશ્નનું વિવેચન કરતી વેળા ભાષા અને સાહિત્યના સ્વરૂપનિર્માણ અને વિકાસ ઉપર અસર કરતી નિયામક શક્તિયો ભાષા અને સાહિત્યપર અને ઉપાધિયોને ચિત્ત સમક્ષ રાખવી જોઈશે. હેના અસર કરનાર ઉપાધિયો સ્થૂલ દૃષ્ટિયે ત્રણ મુખ્ય વર્ગ પાડી સકાય:—

(ક) ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ;

(ખ) દૈશિક પરિસ્થિતિ;

(ગ) વાગ્ધ્યાપાર્તા બજો.

આ ત્રણમાનું છેલ્લું આન્તર નિમિત્ત છે અને પહેલા બે બાહ્ય નિમિત્ત છે એ તો સ્પષ્ટ છે. બનશે તેટલી ત્વરાથી આ ત્રણ વર્ગનું આપણે નિરૂપણ કરી જઈશું. યથાક્રમ લઘયે ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિમા માત્ર લેકિના' રાજ્ય પ્રકરણીય ઇતિહાસનો જ નહિ પરંતુ હેમની સામાજિક, ધાર્મિક, ઔદ્યોગિક અને અન્ય પ્રકારની ઉત્ક્રાન્તિના ઇતિહાસનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ. પ્રજાની ભાષા અને સાહિત્ય ઉપર થતી અસરમા આ તત્ત્વો પણ કારણભૂત છે. કારણ કે પ્રજાનો ઇતિહાસ એ જ ખરો ઇતિહાસ, દેશનો નહિ - જો કે આ વિષયપરત્વે તો 'દેશ'નો અર્થ હેમા વસતી પ્રજા જ થઈ શકે એ પણ ખરું છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વિદર્મા, કોશલા, કુત્ત અને પ્રમાણે દેશને હેમા વસતી પ્રજાનું જ નામ આપવાની પુરાણી પદ્ધતિમા અભ્યધિક અર્થ સૂચકતા જણાય છે. માટે "અગ્રેજ લેકિના ઇતિહાસ" હેતુ જ અન્યનામ યથાર્થ છે, "ઈન્ડિયાનો ઇતિહાસ" હેતુ નામ અયોગ્ય ગણાય.

ત્યારે હવે ગુજરાતની વાત કરીએ તો ગુજરાતીઓ એક પ્રજા છે એમ કહી શકાય? હું કહીશ-હા, કહી શકાય, હેમની અનન્યસાધારણ-બંધત રૂપ-સ્થિતિ સ્વીકારવા પૂરતું અને હેમની ભાષાના પ્રગતિક્રમ ઉપર થતી અસર દર્શાવવા પૂરતું એમ કહી શકાય.

આ સ્થળે ઇતિહાસ અને ભાષા વિષેના આ પ્રશ્ન પર મેક્સમૂલરે દર્શાવેલા અભિપ્રાય તરફ દૃષ્ટિપાત હું કરીશ જે સમયમાં મેક્સમૂલરનો મત-ભાષાશાસ્ત્ર ઇતિહાસથી સ્વતંત્ર છે-એ મતની પરીક્ષા, ભાષા પ્રજા જીવનના પ્રતીકરણરૂપ સાધન છે. ભાષા ઉદ્ભવ અને વૃદ્ધિ પામી એ સમયના ઇતિહાસના જ્ઞાનની સહાયતા વિના એ ભાષાના ઉદ્ભવ અને વિકાસનું યથાર્થ જ્ઞાન થવું અશક્ય છે એ મતથી મેક્સમૂલરને વિરોધ જણાય છે એ તો એમ માને છે કે ભાષાના શાસ્ત્રનું ઇતિહાસથી સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સાધી શકાય એમ છે? હું ધારુ છું કે હાવી આગ્રહી વિરોધવૃત્તિનું અવ

લમ્બન કરવામા મેક્સમૂલરનો એક ખાસ ઉદ્દેશ હતો-ભાષાનું શાસ્ત્ર પણ પ્રાકૃતિક પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રોમાનું એક છે હેતુ દર્શાવવાનો. એ ઉદ્દેશથી વિસ્તૃત રાખીએ તો ઉપર દર્શાવેલો હેમનો મત ટકી જ શકે નહિ અને તેની યથાર્થતા સ્વીકારી શકાય નહિ. કારણ-ઇતિહાસ એ પ્રજાજીવનનો વૃત્તાન્ત નથી તો બીજું શું છે? અને ભાષા પણ એ જ જીવનના પ્રકટીકરણનું એક સ્વરૂપ નથી તો બીજું શું છે? ઇતિહાસ એ પ્રજાની ભાષાપર અસર કરતી શક્તિ યોગ્યાની એક શક્તિ છે એ મતનું સમર્થન કરવા માટે સાધન દૂર ખોળવા જવું પડે તેમ નથી. ઇતિહાસ અને ભાષા જોડેને જોડનારી-મને વચે રહેલી-

જીવનરૂપી શૃંગાર એ જ પૂરતું સાધન છે. એક સાદું ઉદાહરણ લઈએ; પાદ અથવા પદ્ શબ્દ, અથવા એથી ઉત્તરકાલીન ચરણ શબ્દ: એ સર્વનો અર્થ “પગ” થાય છે, પણ તેઓનો “ચતુર્થાંશ-એથો ભાગ” એટલે છન્દની એક પંક્તિ, એ અર્થમાં પ્રયોગ થાય છે, અને પાદ શબ્દ તો પ્રકરણના ચતુર્થ ભાગના અર્થમાં પણ વપરાય છે—જેમકે પ્રાણિનિતી અષ્ટાધ્યાયીના વિભાગો—અને તેથી પણ આગળ વધીને ફક્ત “ચતુર્થ અંશ” એ અર્થમાં પણ વપરાય છે. આ શબ્દોનો મૂળ-પ્રાકૃતિક અર્થ “પગ” છે, તો પછી “ચતુર્થાંશ” એ અર્થ હેને ક્યાંથી સંભવ થયો? મનુષ્યને તો એ જ પગ છે. આપણા પુરાતન પૂર્વજોની પશુપાલન અને કૃષિકર્મરૂપ વૃત્તિનું સ્મરણ કરશે એટલે તરત જ આ પ્રશ્નો ઉત્તર તમારા મનમાં સ્પુરી આવશે; હેમની એ પ્રકારની જીવનવૃત્તિમાં ચતુષ્પાદ પ્રાણિયોનો, ખાસ કરીને ગાયોનો, તેમનાં નયન સમક્ષ હમેશનો ગાઢ પરિચય હતો. એ પરિચયને પરિણામે જ “ચારમાંનું એક” એ અર્થમાં પાદ શબ્દનો પ્રયોગ હેમને સ્થિત થયો.

૩ બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ “પદ્યરચનાના પ્રકાર” એ વિષયપર રા. રા. કે. હ. ધ્રુવે લેખ વાંચ્યો હતો—જે બુદ્ધિપ્રકાશના જાન્યુઆરી ૧૯૦૮ ના અંકમાં છે—હેમાં એ કહે છે કે પાદ, ચરણ અને પાદ્ શબ્દોને “શ્લોકનું એક ચરણ” એ અર્થ મનુષ્યના પગ ઉપરથી આપવામાં આવ્યો હતો; અને પોતાના એ મતનું કારણ હેવું આપે છે કે વેદોમાં ત્રણ કે ચાર ચરણના છન્દથી જે ચરણના છન્દ પૂર્વતર હોવા જોઈએ. હાલું માની લેવાને માટે, અને એમ માની લઈને હેમણે જે સિદ્ધાન્તો રચ્યા છે તે સિદ્ધાન્તોને માટે, કાંઈ આધાર હોય એમ હું માનતો નથી. પોતાના “Vedic Metre” નામના ગ્રંથમાં (પૃષ્ઠ ૧૭૧ ડુરં ૧૦૧, વિવરણ ૪ એ સ્થળે) ડૉ. ઇ. વર્નોન આનોર્ડિસ હેવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે ચાર ચરણવાળા અનુષ્ટુપ કરતાં ત્રણ ચરણવાળા ગાયત્રી ઉત્તરકાલીન છે. વળી પોતાના વિચારોને વાણીરૂપે દર્શાવવાનાં સાધનો ખોળવા માટે મનુષ્ય પોતાના જ શરીર તરફ નજર કરે હેના કરતાં બાહ્ય પદાર્થો અને પ્રાણિયોના પરિચયનો લાભ લે એ વધારે સ્વાભાવિક છે. સંખ્યાની ગણના કરવાના મૂળ આધાર તરીકે દશ આંગળીઓનો ઉપયોગ કર્યો એ એક જીદી વાત છે. કારણ કે હેવો પદાર્થ પોતાના શરીર બહાર મળવો દેખીતી રીતે મુશ્કેલ છે. તેમ વળી પાદ કે ચરણ શબ્દોનો “છન્દની એક પંક્તિ” હેવો પારિભાષિક અર્થ વૈદિક કાળથી જ થવા લાગ્યો હતો એમ સ્વીકારવું જ પડે તેમ નથી. ચાર પંક્તિનો છન્દ છન્દ:શાસ્ત્રપરના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રવૃત્ત થયો ત્યાર પછી જ એ શબ્દો હેવો પ્રયોગ થવા લાગ્યો હોય એ સર્વથા સંભવિત છે પરંતુ વૈદિક સાહિત્યના જેટલા પુરાતન સમયથી જ “(ચાર પંક્તિના) છન્દની પંક્તિ” હેવો અર્થ થતો જોઈએ છિયે એટલે હાવા અનુમાનને આશ્રય રહેવાનું પ્રયોજન જ નથી. નિરુક્ત ૨-૭ માં પાદ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે અને ત્યાં હેની પ્રકૃતિ-પ્રાથમિક અર્થ—પશુપાદ આપેલ છે, અને પછી “ભાગ-અંશ-ખંડ” એ અર્થ આપ્યો છે અને “ખંડ”નો અર્થ ગ્રંથપાદ વગેરે છે એ ભાષ્યકારે સંપૂર્ણ રીતે સમજાવ્યું છે. સેન્ટ પીટર્સબર્ગ લેક્સિકનમાં પદ્ અને પાદના (૧) ચતુર્થાંશ (જેલા શબ્દોનો અર્થ) અને (૨) છન્દનો ચતુર્થાંશ (બીજા શબ્દોનો અર્થ) હેવા અર્થ આપ્યા છે, અને જેલા માટે અથર્વવેદનો અને બીજા માટે ઐતરેય બ્રાહ્મણ, નિરુક્ત, માતિશાખ્ય ઇત્યાદિનો આધાર છે એમ જણાવ્યું છે.

આ શબ્દ પાઘ (હિં ને મ) અને વા (ગુ) હેવા રૂપાન્તર પામી આપણી અર્થાગીન ભાષાઓમા આવ્યોછે અને એ રૂપાન્તરમા “પગ” એ અર્થ તદ્દન વીસરાઈ જતા “ચોથો ભાગ” એટલો જ સ્પષ્ટ અર્થ ઊતર્યોછે, જ્યારે એ જ શબ્દમાથી નીકળેલો પાઘ (ગુ ને મ) શબ્દ ફક્ત “પગ” એ જ અર્થમા વપરાય છે (“પગ” અને “ચતુર્થાંશ” એ બન્ને અર્થ દર્શાવતો કાનડી ભાષાનો શબ્દ શબ્દ સરખાવો)

તેમ વળી પ્રજના ઇતિહાસની અસર ઘણી એ વાર ભાષાના બધા રણ ઉપર પણ થાયછે એ બતાવવા માત્ર આટલું જ લક્ષમા રાખવું જરૂરનું છે કે એક એક માનવવર્ગના બીજા માનવવર્ગ સાથેના સંપર્ક અને સંમિશ્રણને પરિણામે ભાષામા વિજાતીય વર્ણોચ્ચારનો પ્રવેશ થાયછે દાખલા તરીકે ગુજરાતી (અને બીજી આ દેશની પ્રચલિત ભાષાઓ)મા ફારસી શબ્દોનો પ્રવેશ થયો એ બતાવ ખાસ રસ પડે હોય છે હોયે પ્રસંગે Z “વ” જેવા વર્ણોચ્ચાર પ્રથમ તો એમને એમ પ્રવેશ કરેછે પછી હેમને અત્યન્ત મળતા વર્ણનું રૂપ આપાયછે, અને છેવટ, હાલમા ગુજરાતી સાહિત્યમા શુદ્ધ ફારસી પ્રયોગ કરવાના પ્રયાસો થાયછે તેમ, ફરીથી મૂળરૂપે વપરાવા લાગેછે અને એ વર્ણોચ્ચાર ફારસી છે એ બતાવવા અધોમિત્રુ જેવી કાંઈ બેદસ્યક નિશાની મૂખ્યામા આવેછે

વળી ટ, ઠ, ઢ, ઢ, એ વર્ણો લઇયે, એમ મનાયછે કે આ મૂર્ધન્ય વર્ણો મૂળની આર્ય ભાષાઓમા નહોતા પણ દ્રાવિડ ભાષાઓમાથી લેવામા આવ્યા હતા ‘ આ મતનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કરતા અચકાઇયે તો પણ આટલું તો નિ સંદેહ છે કે આ મૂર્ધન્ય વર્ણવાળા અને ખાસ હેના બેવડા સંયુક્તાક્ષરવાળા કેટલાએક શબ્દો સંસ્કૃતથી તદ્દન નિરાળા છે અને દ્રાવિડ ભાષાઓમાથી આવ્યાછે ૫

તેમ વળી, વાગ્યાપારના કાંઈ પણ નિયમવડે જેની સંસ્કૃતમાથી ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થઈ સકતી નથી હેવા કેટલાક શબ્દોનો સંસ્કૃતમા પ્રવેશ થયોછે અથવા તો આપણી સંસ્કૃતજન્ય અત્યારે વપરાતી ભાષાઓમા હેમનું અસ્તિત્વ છે હેનું એક જ ચક્ર કારણ ઇતિહાસમાથી મળશે -આર્યવાકનો ભરતખંડના મૂળ અનાર્ય વતનીઓ સાથેનો સંસર્ગ અદિયા હું કાંઈક અચકાતા છતાં પણ અજમાયશરૂપે મત રજૂ કરુછું કે વિદેશીય જાતિના-કેટલાક તો માનુષશાસ્ત્રની દૃષ્ટિયે અનાર્ય જાતિના-સાકના જે ઓધ ઉપર ઓધ

૪ The Encyclopedia Britannica (Ninth Edition) XVIII, 787 c.

૫ ડૉ. સર બાલ્ડાઉસનો મત આ મતનું સમર્થન કરેછે (Wilson Philological Lectures, Pp 17-48 જુઓ)

આવતા ભારતના ઇતિહાસમાં ગોચર થાયછે તેપર લક્ષ રાખીશું તો, હેમની સાથે આવેલી વિવિધ ભાષાઓની સ્થાનિક ભાષાઓપર છાપ પડી હોય અને “દેશ્ય” ગણાતા શબ્દો પણ હેમાંથી જ આવ્યા હોય, એ અસંભવિત નથી લાગતું. એથી એ આગળ વધીને કહીશ કે મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષા-માંના કેટલાક શબ્દોમાં, કેટલીએક સ્થિતિઓમાં, તાલબ્ય જ, છ, જ, ક્ષ નો અસંસ્કૃત ઉચ્ચાર થાય છે ત્હેને પણ કદાચ આ અસરનું પરિણામ ગણી સકાય-પછી ડા. ભાણ્ડારકર અને ખીન્ન આપ્ત વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે, સંસ્કૃતની સાથે સાથે જ બોલાતી હોય હેવી પ્રાકૃત ભાષાઓના સમયના પ્રારંભથી જ એ ઉચ્ચાર આવ્યો હોય, તો હેવું પણ હેના પ્રાકૃતમાં અસ્તિ-ત્વને લીધે માની સકાય. પરંતુ પ્રાકૃત-સમયના આદિ ભાગમાં એ ઉચ્ચારનું સ્વરૂપ કેવું હતું હેનો નિર્ણય કરવાનાં સાધનને અભાવે, પ્રાકૃતમાં પણ વિદે-શીય લોકોએ અસંસ્કૃત ઉચ્ચાર દાખલ કર્યા હોય એમ માનવાને હરકત નથી. પણ કાંઈ ચોક્કસ નિર્ણય કરતા પહેલાં કાંઈક સાધન મળે તો આ વર્ણનોએ એ વિદેશીય લોક કેવો ઉચ્ચાર કરતા એ નક્કી કરવું જોઈયે.^૬

શબ્દશરીરના નિર્માણનો વિષય છોડીને હવે ભાષા અને હેની રચ-નાને અન્ય દૃષ્ટિએ અવલોકિયે તો, દેશની રાજકીય અને સામાજિક-રાજકીય સંસ્થાઓએ ભાષાને અર્પેલા સંસ્કારોમાં ઐતિહાસિક અસર દૃષ્ટિગોચર થશે: ઉદા-હરણ તરીકે રાજ અને રાજ્યગત સામન્ત્યક્રમના અન્યોન્ય સંબંધને લગતી Feudal System નામની જે સંસ્થા ઇંગ્લંડમાં પ્રચલિત હતી ત્હેને પરિણામે અંગ્રેજી ભાષામાં અર્થવિશેષ સૂચવતા કેટલાક હેવા શબ્દો આવ્યાછે કે જેના સમાનાર્થ શબ્દો એ સંસ્થાથી રહિત કાંઈ પણ દેશની ભાષામાં ન જ મળી સકે. તે જ પ્રમાણે યૂરોપમાં મધ્યમ યુગમાં Chivalry^૭ નામની શૌર્યદાક્ષિણ્ય પ્રવર્તાવનારી જે રૂઢિ પ્રચલિત હતી ત્હેને લગતા આચારવિચારને પરિણામે નીપજેલા શબ્દસમૂહનો પર્યાયગણ પૃથ્વીના અન્ય પ્રદેશમાંથી મળવો અશક્ય છે. ભરતખંડમાં તો રજપૂતોના

૬. આ પ્રશ્નની વિસ્તારથી અર્થાં ચોથા વ્યાખ્યાનમાં આવશે.

૭. Chivalry અને Feudalism નો અહિંયાં પૃથક્ નિર્દેશ કર્યોછે, કારણ કે “Chivalry in English Literature” નામના ગ્રન્થમાં Schofield એ બંનેને એક જ ગણવાનો ભ્રમ ન કરવાની ચેતવણી આપે છે. “Feudalism એ રાજ્યસંરક્ષણના ધર્મને ઉદ્દેશીને રચાયેલી સામાજિક વ્યવસ્થા હતી;” “Chivalry એ મનુષ્યોને પ્રબળ આધ્યાત્મિક ઉત્સાહના સંવિભાગી બનાવીને અન્યોન્યથી સ્નેહબદ્ધ કરવાનાં આચારસૂત્ર સ્થાપનારી ભાવના હતી.”

પ્રાબલ્યના કાળમાં રાજસ્થાનમાં પાશ્ચાત્ય સરકારની પ્રતિભૂતિ જેવી સરકાર હતી, તે છતાં ઉપર દર્શાવી ત્રેની મુરકેલી તો ત્યાં એ નડે છે

રાજકીય, સામાજિક કે ધાર્મિક પ્રયોજનના બળે જમ્યા વિવિધ માનવજાતિયોના સસર્ગ ને સમિશ્રણ થાય છે ત્યાં ઐતિહાસિક અસર પ્રબળ-તમ જેવામાં આવે છે ઇ સ ના પાચમાં સૈકા દરમ્યાન રોમના આધિપત્ય નીચે રહેલા ગ્રીસ દેશનું ઉદાહરણ લઈએ

“ગ્રેસ અને મેસિડોનિયાના વતનીઓની મધ્યા અત્યન્ત ઘટી ગઈ હતી અને વિદેશીય પ્રજા સાથેના સમિશ્રણથી હેમની ભાષાનો પ્રચાર પણ અલ્પતર થવા લાગ્યો હતો”

(“Greece under the Romans” by George Finlay. Everyman's Library, page 174)

“દેશ પર ઉત્તર દિશામાંથી ચડી આવતા શત્રુઓએ કરેલા ઉપહસવાએ હાન્યુમનદી અને ભૂમધ્યસમુદ્ર વચ્ચેના પ્રદેશોમાં રહેતી માનવજાતિયોમાં યનારા મોટા ફેરફારના બીજ રાખ્યા દેશબહારથી નવી જાતિયો આવી હતી, અને દેશના જ ક્ષેત્રપતિયો અને એકુતવર્ગના નવા આવેલા વિદેશીઓ અને સ્થાનિક શુધાઓ સાથેના સમિશ્રણથી અન્ય નવીન જાતિયો બવાઈ હતી કૃષિકર્મીય આવેલા વિદેશીઓ દેશના દરેક પ્રદેશમાં મુકામ કરી રહ્યા હતા આ સમયે જે ફેરફાર થવા શરૂ થયા તેનું પૂર્વ યૂરોપમાં અભારે પ્રચરિત છે તેમાંની કેટલીક ભાષાઓ સાક્ષ્ય આપે છે અર્વાચીન ગ્રીક, આલ્બેનિયન, અને વેનેકિયન ભાષાઓ ન્યૂનાધિક અરો ગ્રીસ, એપાઇરસ, અને ગ્રેસની પ્રાચીન ભાષાઓની જ, વિદેશીય સરકારથી વિકાર પામેલી, પ્રતિભૂતિયો છે” (પૂર્વોક્ત ગ્રન્થનું પૃષ્ઠ ૧૯૧)

“આ સમયે (જસ્ટિનિયનના રાજ્યકાળમાં, એટલે ઇ સ ૫૨૭ થી ૫૬૫ વર્ષ-ન્ત) રોમન પ્રજા મુખ્યતઃ ઓક લોકોની બનેલી હતી, પરંતુ ઇલિરિકમ અને ગ્રેસના વતનીઓનો ધણો મોટો અંશ લેટિન ભાષા બોલતો હતો હેતુ જણાય છે કદાચ એમ પણ હોય કે આ પ્રદેશોની મૂલભાષાઓ લેટિનની સજાતીય હોઈને હેની સાથે ત્વરાથી મિશ્રિત થઈ ગઈ અને તરત જ પ્રદેશ પરવે પ્રયકપ્રયક લોકભાષાઓ બની અને કાળક્રમે અર્વાચીન વેનેકિયન અને આલ્બેનિયન ભાષાને રૂપે સિદ્ધ થઈ” (એ જ ગ્રન્થ, પૃષ્ઠ ૨૦૩)

આ ચિત્રનું અવલોકન કરવાથી, પરસ્પર સામ્ય અને વેપારદ્વારા, આપણને મુસલમાનસમયની પૂર્વના વિદેશીય લોકના અનેક અન્ત ક્રમણને પરિણામે ભરતખંડની ભાષાઓ પર પડેલા સરકારોની સદજ રમૂતિ યગે ભરતખંડમાં એ બદલ દેવા જ ક્રમમાં બનાવે બન્યા હતા, પરંતુ આટલો

વિશેષ હતો કે આર્ય સંસ્કૃતિના નિર્સર્ગસિદ્ધ સામર્થ્યને પરિણામે, તેમ જ અન્તઃક્રમણુ કરતી જાતિયોમાંની કેટલીક આર્ય લોકની સંજ્ઞા સંજ્ઞાતીય હોવાને કારણે, ભરતખંડની આધુનિક ભાષા-પૂર્વે ભરતખંડમાં એ સંજ્ઞાતીય હોવાને કારણે, ભરતખંડની આધુનિક ભાષા-તેઓના હેમની માતૃભાષાઓથી, એટલે સંસ્કૃત અને મૂળપ્રાકૃત ભાષાઓથી, પૂર્ણ વિચ્છેદ થવા નથી પામ્યો. પરંતુ પરિણામે અન્ય પ્રકારનાં આવ્યાં. ઇસવીસન પૂર્વે ચોથા સૈકાથી ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકા સુધીમાં ગ્રીક, શક, આબીર, કુશન, હૈહય, ગુર્જર ઇલાદિ લોકસંઘના ઓધ પર ઓધ ભરતખંડમાં આવ્યા તે સર્વે સતતનિવાસને અર્થે આવ્યા અને ભારતવર્ષના વિશાલ પ્રજાસાગરમાં મળી જઈને તદ્દપ થયા. દૈશિક સંસ્થાઓનો વિમર્દ અને વિચ્છેદ કરવા પૂરતું હેમનું પ્રાપ્ત્ય નહોતું એ ખરું. પરંતુ દેશની પ્રજા ઉપર પોતાના લક્ષણવિશેષની છાપ કાંઈક અંશે પણ એ ન પાડે એ કલ્પના સંભવતી નથી. અને, તેઓ પોતાની ભાષા પાછળ મૂકીને આવ્યા હોય એ અશક્ય હોઈને, આટલું તો અત્યંત સંભવિત છે કે જે દેશોમાં છેવટે તેઓ ધર કરી રહ્યા તે દેશોની (ધાર્મિક અને અન્ય પ્રકારની રૂઢિચોંસ) ધણીએ વાર સ્વીકારતા તેમ) ભાષાઓ પોતે સ્વીકારી તે છતાં એ એ ભાષાઓને પાછા પોતે પણ કેટલાક સંસ્કારો અર્પ્યા, જે અત્યારે સ્પષ્ટ રીતે દૃગ્ગોચર નથી થતા.

પૂર્વગત અવલોકનમાં મુસલમાનસમયનું મૂલ્ય વિવર્જન કર્યું છે તે સહેતુક છે. મુસલમાનોના સંસર્ગથી આપણી ભાષાઓ જે સંસ્કાર પામી તે, સ્વરૂપમાં તેમ જ વ્યાપકતામાં, હેમની પૂર્વે આવી વશેલી જાતિયોએ અપેલા ભાષા-સંસ્કારથી અન્ય પ્રકારના જ હતા. એ પ્રસંગે અન્યો-ન્યના સંસર્ગમાં આવેલી જાતિયો સંપૂર્ણ સંમિશ્રણ પામીને અન્તે, દ્રવ્યોના રાસાયનિકસંયોગમાં અને તેમ, સર્વાંશ એકરૂપ બની; જ્યારે, મુસલમાન લોકો હંમેશને માટે આવી વશતા તો પણ હેમનો હિંદુપ્રજાઓની સાથે પૂર્ણ સંકર તો થયો જ નહિ, પરંતુ એ પદાર્થનું દરેકનું સ્વરૂપ દર્શાવી આપતું સામાન્ય મિશ્રણ અને તહેવું જ સંમિશ્રણ માત્ર થયું. હેનું પરિણામ એ આવ્યું કે દ્વારસી અને અરબી ભાષાઓમાંથી ઘણા એ શબ્દોનો આપણી ભાષાઓમાં પ્રવેશ થયો તો પણ આપણી ભાષાઓનું સ્વરૂપ તો અવિકૃત જળવાઈ જ રહ્યું. આપણી ભાષાઓની પ્રયોગરૂઢિઓમાં, વ્યાકરણમાં, કે હેની સ્વરૂપસાધક ઘટનામાં મુસલમાન સંસર્ગથી કાંઈ પરિવર્તન થયેલું જણાતું નથી. આ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં (અને બીજી અર્વાચીન ભાષાઓમાં) સંખ્યાઅંક દ્વારસી અને અરબી-શબ્દો સામાન્ય પ્રચારમાં જોઈએ છીએ; જેવા કે શહેર,

ઉપરના અવલોકન-માં મુસલમાનસમયનો ત્યાગ ઉદ્દેશપૂર્વક કર્યો છે; મુસલમાનોની આપણી ભાષાપર થયેલી અસર સ્વરૂપમાં અને વ્યાપકતામાં વિશિષ્ટ પ્રકારની છે.

નજીક, ભવાજ, નગારુ, અલ્લવત્ત, ચિલકુલ, કુલ, વેગમ, શરમ, કલમ, કાજી, દરવાજો, દરકાર, ગરજ, ઘીમાર, વગેરે વગેરે

પરંતુ આ શબ્દો ફક્ત બાપાના અદિરંગમાં પ્રદક્ષિત થયા છે, હેના આંતર-સ્વરૂપને અસર નથી કરતા ફક્ત એક જ ન્હાનો સરખો માત્ર એક અપવાદ છે, સયોગી અવ્યય કે કદાચ ફારસી-શબ્દ અપવાદરૂપ છે, સયોગી અવ્યય કે કદાચ ફારસી-માંથી આવ્યો હોય હેવો સભવ છે રામે સીતાને કશુ કે ત્હમે વનમાં આવશો નહિ હેવા વાક્યોમાં, હમેશા નહિ તો વખતો વખત, આપણે એ શબ્દ વાપરિયેછિયે કે ની જગ્યાએ વપરાતો પ્રાચીનતર શબ્દ જે છે, હેનું મૂળ સંસ્કૃત ચત્ શબ્દ છે, જે હજીએ કાગળ ખત વગેરે લખવાની પ્રચલિત પ્રણાલીમાં જત રૂપે જળવાઈ રહ્યો છે, જેમ કે -

(૧) જત લક્ષવા કારણ એ છે જે,

(૨) હસ્તાક્ષરાણ દત્વા જત,

(મૂળ સંસ્કૃત હસ્તાક્ષરાણિ દત્વા ચત્),

[ઉદાહરણ (૧) માં જતની પેલા હાવા કેટલાક પ્રાસ્તાવિક શબ્દો મૂકાય છે—પૂજારાધે અનેક શુભ ઉપમા જોગ સૌર્યસ્વ ધી—(અમુક)—જોગ (જોગ=યોગ્ય, અર્થમાં “પ્રતિ”ના અર્થમાં) અર્થમાં ઉત્તરવાક્યની સાથે સબધ ધરાવતા પૂર્વવાક્ય વિના જ એકદમ જતથી લેખપ્રારંભ થાય છે, હાવા શ્લેષિદ્વિપ્રયોગો અન્ય બાપાઓમાં પણ માલુમ પડે છે, હાખના તરીકે, અગ્રેજીમાં વિગ્રિપત્ર જેવા લેખોમાં દરેક પારાગ્રાફના આલ શબ્દ તરીકે “first” મૂકવામાં આવે છે

ઉદાહરણ (૨) માં જત પેલા લઘી બાપુજી એમ, કે હેવા અર્થનો કાઈક, શબ્દ અનુક્રમ રહે છે]

મરાઠીબાપામાં પણ કીં અને જેનો હેવો જ પ્રયોગ થાય છે

(૧) આપણ સાગિત્તલે કીં તે શક્ય નહિ

(૨) અર્જ કરિતો એસા જે

પરંતુ ગુજરાતી કેની સંસ્કૃત કિમ્માંથી વ્યુત્પત્તિ સાધવી તેટલી જ શક્ય છે, પ્રશ્નસૂચક અર્થનું કેવલોપન્યાસસૂચક અર્થરૂપે વિવર્તન સદૃશ થાય એમ છે જેમ કે રામે કશુ—કિમ્ ? (એટલે કે શુ કશુ ? આ) ઇત્યાદિ

હાવા મનોવ્યાપારને પરિણામે કિમ્ શબ્દ કેમાં રહેલો શુદ્ધ ઉપન્યાસ સૂચક અર્થ રહેલાઈથી પામે માટે, કેની ફારસીમાંથી વ્યુત્પત્તિ અને તે નિયેના વિવેચનને સ્વીકારવામાં આ અલ્પ-સૂચક વૈકલ્પિક વ્યુત્પત્તિના પક્ષથી ઉપનયન થતી મર્યાદા રહેવી જોઈયે હેવી દલીલ કરી સકાય ખરી મરાઠી શબ્દ

૮ જેનો હાવો પ્રયોગ અરજ જેવા આચારવિહિત લેખોમાં જ થાય છે, અને કીં સામાન્ય પ્રચરિત બાપામાં વાપરાય છે

કૌં હેવી જ રીતે વપરાયછે અને હેને માથે કિમ્ શબ્દના અવશેષ-રૂપ અનુસ્વાર રહેલો છે એ પ્રસંગથી પૂર્વસૂચિત સાવચેતી રાખનારું વિશેષ કારણ મળેછે.^૧

સંયોગી અવ્યય કે 'that'નો સમાનાર્થ ક્રેન્ચ શબ્દ quæ (એટલે ઉચ્ચારમાં ક) પણ એ જ નિર્ણયનું સૂચન કરેછે, કારણ કેનો સમાનાર્થ ક્રેન્ચ કે હેને લેટિન quid (=થું ? પ્રશ્નાર્થ) અને quod ભાષાનો સંયોગી અવ્યય. શબ્દો સાથે સંબંધ છે, અને એ લેટિન શબ્દોનો અન્ય અર્થ ઉપરાંત કેટલેક પ્રસંગે સંયોજક અર્થે, તેમ જ પ્રશ્નસૂચક અર્થે પ્રયોગ થાયછે; હેનો સંયોજકાર્થે પ્રયોગ classical-એટલે ઉત્કર્ષકાલીન-લેટિન કરતાં એથી ઉત્તરકાલીન લેટિનમાં અધિકતર પ્રમાણમાં થયેલો જણાયછે. ક્રેન્ચ ભાષામાં quæ નો ઉચ્ચાર k (=ક) થાયછે એ વાત હેવું સૂચવેછે કે લેટિન ભાષામાં પણ એ ભાષાના વિકાસ દરમ્યાન કાંઈ એક સમયે હેવો જ ઉચ્ચાર થતો હોય એ સંભવિત છે. અને વસ્તુતઃ આ પ્રમાણે હતું જ. "કેટલાંક રૂપો અને શબ્દોમાં quæનો ઉચ્ચાર k (=ક) કરવાનું વલણ classical-ઉત્કૃષ્ટકાલિક-લેટિનમાં હતું. સિસેરો તો quæ ની જગ્યાએ લખવામાં પણ c (લેટિન ઉચ્ચાર k=ક) કેટલાક શબ્દોમાં વાપરતો; દાખલા તરીકે 'quæm' (=કો'ને, સં. કમ્) ને બદલે cum લખતો. આટલું સ્પષ્ટ છે કે quæ નો ઉચ્ચાર kw (=ક્વ) થતો છતાં એ એક જ શબ્દનાં રૂપાંતરોમાં હેનો વારંવાર k (=ક) ઉચ્ચાર થઈ જતો; અને classical એટલે ઉચ્ચ-કાલિક લેટિનના સમયમાં પણ એ ભાષાના શબ્દગ્રામની અનેક સુપ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિયોના પરંપરાગ્રામે quæ વિકૃત થઈ ને ક રૂપે ઉચ્ચારાતો, અને c રૂપે લખાતો."^૨ સંસ્કૃત ક્વ (=ક્રહાં ?) શબ્દમાંના વકારયુક્ત ઉચ્ચારનો હેના રૂપાંતરભૂત-કે પછી મૂળભૂત-શબ્દો કિમ્ વગેરેમાં અભાવ છે તે હેના લેખનું પરિણામ હોય હેવો પણ સંભવ ખરો. ગમે તેમ હોય પરંતુ પૂર્વગત ઊદાપોહનું ગુજરાતી કેની સંસ્કૃત કિમ્માંથી વ્યુત્પત્તિ સાધવાના મતના દઢીકરણ પૂરતું સામર્થ્ય

૧ ૩૦ ભાષ્યકર કે (ગુજ)ની કક, કય-કમ્ એ પ્રમાણે કિમ્માંથી વ્યુત્પત્તિ આપેછે. (Wilson Philological Lectures, પૃષ્ઠ ૧૨૬) એ પદ્ધતિયે અનુસ્વાર અને તન્મૂલક બાધનું નિરાકરણ થાયછે. પરંતુ એથી મરાઠી કૌંમાં રહેલો અનુસ્વારની ક્ષી વ્યવસ્થા થશે નહિં. વળી આગળ ઉપર જોઈશું તેમ, સુખ્યતમ સદો તો એ છે કે મુસલમાન સમયની પૂર્વના સાહિત્યમાં કેનો અભાવ હતો અને કેનો જ પ્રચાર થતો.

૨ લેટિનવિષયક આ સર્વ માહિતી મુંબઈની વિલ્સન કૉલેજના લેટિનના પ્રોફેસર નીલકંઠ સદાશિવ તાકળાને રૂપા કરીને પૂરી પાડીછે, અને મહે હેમના પત્રમાંથી લગભગ શબ્દશઃ ઉતારો આપેછે.

સ્વીકારી સકાય, અને ફારસી અસરનો અભ્યુપગમ આ ગ્રન્થપરત્વે સુખેથી તજી સકાય, હેવો પ્રતિપક્ષ ઉપપત્તિવિહીન નહિ ગણાય

પરંતુ ફારસીની અસર સ્વીકારવાના પક્ષમાં પૂર્વોક્ત સર્વ દલીલોને હઠાવે

હેવી દલીલો છે એ દલીલો સંક્ષેપત આપીશુ -

કે ફારસી બાબામાથી આયો એ મક્ષર્વું સમ થઈ ન કરતા પ્રમાણે

(ક) બાબાવિકાસના ક્રમમાં કાઠપિણુ સમયે સસ્કૃત માં કિમ્ કે અન્ય કાઠ પ્રશ્નસૂચક શબ્દ સયોજકને સ્થાને “કે” (ચું) ના અર્થમાં યોગ્યેલો જણ્યો નથી

સયોગ દર્શાવવાને સસ્કૃતમાં યદ્વદિતિ નો અથવા યયાદિતિ નો કે યત્ત એકલાનો પ્રયોગ થતો

આ વસ્તુસ્થિતિ ખરેખર વિલક્ષણ જેવી છે, ખાસ એટલા માટે કે પ્રશ્નઘોતક શબ્દનો હેવો પ્રયોગ અસાધારણ તો નહોતો જ હેવુ બાબાઓના તુલનાત્મક અભાસપરથી ઉપનબ્ધ થાયછે આપણે ઉપર એઈ ગયા છિયે તેમ કેન્દ્ર બાબાનો સયોગી અવ્યય વૃણની અને લેટિનના વૃણની પૂર્વાવસ્થા પ્રશ્નઘોતકરૂપ હતી ફારસી કેનો પણ દ્વિવિધ અર્થ છે પ્રશ્નસૂચક (સર્વ નામરૂપે) અને સયોજક (અવ્યયરૂપે), અને હેમાનો આદ્ય-પ્રશ્નસૂચક-અર્થ અન્યનો ખીજભૂત છે મનોવ્યાપારની હેવા જ પ્રકારની પૃથક્ક્રિયા કરવાથી ગુજરાતી ક અને મરાઠી કીના ઉદ્ભવપર પ્રકાશ નાખી સકારો-સસ્કૃત કિમ્માથી કે ફારસી કેમાંથી ગમે તે વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારિયે તો પણ અન્તરાય માત્ર એટલો જ છે કે સસ્કૃતમાં કિમ્ નો હાવો પ્રશ્નાર્થ અને સયોગાર્થ ઉભય રૂપ પ્રયોગ નથી થતો આ સ્થિતિમાં ગુજરાતી કે અને મરાઠી કીનો સસ્કૃત કિમ્માથી ઉદ્ભવ થયો એમ સ્વીકારવુ સપ્રમાણ ગણાય કે નહિ? સપ્રમાણ ગણાય એમ હું તો નથી માની સકતો, -પછી કદાચ એમ હોય, કે સસ્કૃત મૂળમાં સયોગી તરીકે વપરાતો ન હોવા છતાં કિમ્ શબ્દને ગુજરાતી અને મરાઠી બાબાઓમાં-તેમ જ બગાળીમાં પણ કિ (કે) છે તેથી હેમાં પણ-લાવી મૂકી પછી બળથી સયોજક તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યો હોય, તો જુદી વાત પરંતુ આમ માનવાને કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી એ નીચે દર્શાવેલા કારણ (ગ) પરથી સમજશે

(સ) ઉપર (ક)માં જ પ્રસંગત જણાવ્યું તેમ ફારસી કેના બને અર્થ થાયછે, પ્રશ્નઘોતનનો અને સયોગઘોતનનો જોઈ-સનની ફારસી-અંગ્રેજી ડિક્શનરીમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે, -

“Kī who? what? which? that (કે-કેણું? શું? કિયું? કે) તાત્પર્યદાયક તરીકે, નિવેદન કરતા કરતા બોલનાર પાત્રના

મૂળ વચનો આપવા માટે વાક્યના પ્રારંભમાં કેનો પ્રયોગ ખુદાનો થાય-
છે. ૧૨ જેમકે

માલિક, બાવિદેરા પુરસિદ્ કે અવ્કાતિ, અમીઝત્ ચિ ગુન મિ ગુલરદ.

‘રાખએ દોઈ સાધુ પુરુપને પૂછયું: શું?’

“તહારા અમૂલ્ય કલાકો કેમ પસાર કરેછે?” માટે હેતું ભાષાંતર
“અને કહ્યું, તે નીચે પ્રમાણે, તથા” એમ થઈ સકે.

હયરાન માન્દદ કે બયા ચિ ચીઝ અત્ત.

“તેઓ આશ્ચર્યજનક થઈ ઊભા, (અને કહ્યું) કે ‘અરે શું થયું?’”

એ ડિક્શનરીનો કર્તા પણ સંયોજકાર્થ પ્રયોગનું લગભગ મ્હેં કર્યું છે તહેવું જ
પૃથક્કરણ કરેછે, અને પ્રશ્નાર્થ પ્રયોગને હેનો પૂર્વગામી-હેનો બીજામૂલ-ગણેછે,
એ અત્ર જાણવા જેવું છે. દેખીતો માત્ર આટલો ભેદ છે કે એ હેને તાત્પર્ય-
સૂચક અવ્યય કહેછે. પરંતુ અન્તિમ અવસ્થા વ્યાકરણદૃષ્ટિએ સંયોગી
અવ્યયની છે, તોપણ હેણે કરેલું પૃથક્કરણ પ્રયોગના મૂળ પર્યન્ત પહોંચેછે
અને એ અવ્યય વપરાવા છતાં એ યથાશ્રુત રચના શા કારણે જળવાઈ
રહેછે એ દર્શાવેછે. આ સ્થળે આટલું કહેવું જોઈએ કે ફારસીમાં કેનો
આ પ્રયોગ સંયોગી અવ્યય (that)નો તુલ્યકાર્થિક ગણી સકાય એમ છે,
કારણ કે એ કહેવાયછે પણ કાફ-એ-માફત, એટલે કે ઉપન્યાસાર્થક, સંબંધક,
કે મધ્યસ્થ કાફ (કવળું).

છેવટ, (ગ):—આ કારણ સર્વથી વધારે ગૌરવયુક્ત છે—મુસલમાન
સમયની અસર દઢ થઈ તે પૂર્વેનું પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય અવલોકીશું
તો આ વાત અવશ્ય ખુદાર આવશે કે ‘that’ (સંયોગી)ના અર્થમાં કેને
પ્રચાર હતો જ નહિ. હેવા સાહિત્યમાંથી થોડાંક પ્રકારદર્શક ઉદાહરણ આપીશ:—

(૧) અહં અપ્રચ્છં યત્ અસ્ત્યા: તનહ । ના । કિં પાતકં કૃતં યત્ (ત્ અહિંયાં
ક્ષીણુ થયોછે.) આત્મનાં એવં મહાન્ દુઃસહતરઃ નિગ્રહઃ ક્રિયતે ।

મહ પૂછડું જત રૂંહં સ્ત્રીતણિ । તનહ । શરીર કહસજં પાતક કીધડં । જીણદ ।
પાપકરી । આત્મારહિં રસહ દોહિલહ નિગ્રહઃ કોજદ અહિ ।

(જર્દા ગિરા કે અર્દા વિરાફ નામના પારસી ગ્રન્થના સંસ્કૃત ભાષાંતરમાંથી;
તે સમયે પ્રચલિત હતી તહેવી ગુજરાતી ભાષામાં હેતું પરિવર્તન પણ હેમાં
આપ્યુંછે.)

૧૨ આટલું લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે જો કે આ ઉતારામાં પૂછાયેલો પ્રશ્ન યથા-
શ્રુત નિવેદનની રચનામાં આપ્યોછે તો પણ કે શબ્દ-અંગેશમાં વિકૃત નિવેદનની
રચના જોડે જ વપરાતા ‘that’ શબ્દની કાર્ટિમાં રહેલો કે શબ્દ-વાક્યના આદિમ
વપરાયોછે; આ પ્રમાણે વાક્યરચના અંગેશમાં બદલાયછે પણ ફારસીમાં કે શબ્દના
પ્રયોગથી નથી બદલાતી. ગુજરાતીમાં પણ કે વપરાતાં છતાં રચના યથાશ્રુત જ રહેછે.

આ પછીના એક વ્યાખ્યાનમાં હું દર્શાવીશ કે આ ગુજરાતી ભાષા વિ સ ૧૫૦૦થી જરાક જ અગાઉના સમયમાં વપરાતી પૂર્વોક્ત ગ્રન્થનો હસ્તલેખ વિ સ ૧૫૦૭ માં લખાયો છે હેવુ હેના ઇતિવચનપરથી જણાય છે આ હસ્તલેખ ધ સ ૧૯૧૩ના સપ્ટેમ્બરમાં મિ બેહેગમ ગુર અકલે-સરિયાએ હેમને મોકાને મને બતાવ્યો હતો.

ઉપર આપેલા ઉતારામાંથી આપણે અભારે માત્ર મદ પૃથ્વહ જત એટલા જ શબ્દો પર લક્ષ રાખવાનું છે, અને હેમાં 'dhat'ના અર્થમાં સંસ્કૃત યત્ માથી નીકળેલો જત શબ્દ-આધુનિક ગુજરાતીનો જે-વપરાયો છે, કે નહિ

(૨) કપર પુછેડ જે કૃતલાએક પ્રકાર-વગેરે

(૩) તે જે પુછેડ જે આહારે મનસિ અરથિ જે તેજ વિકરેડ છિ ॥

(૪) વલતો જીતર એ જે આહારે મનછિ તેની વિકાત જે તેજ છિ-વગેરે

(૫) જે કહેક જે સમર્થ નહો કરવાનિ પછિ

(૬) જે મેં વીઢુ જે પ્રધીના લોકસુ સવાદ

(૭) જુ કો બોલે જે વરોધી બાધી નરોધ પ્રમૂલ દાળુ

(૮) જુ કો એ હમ કહે જે રહુ તથા પાઢુ કીધુ છે વગેરે

(૯) બીજુ એ છે જે પાપના કર્મોર સપલિ કામનસ્ય ॥ = ॥"

(પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાતર સહિતના સ્કન્દ ગુમાનો ગુજાર નામના પારસી મથના સંસ્કૃત ભાષાતરમાંથી) ઉપર આપેલા ઉદાહરણોમાંના નમર (૨) થી (૫) યોજક ૬૭ હેવી નિશાનીથી ચિહ્નિત કરેલા હસ્તલેખમાંથી લીધા છે, હેને અન્તે ઇતિવચન નથી, અને તારીખ પણ નથી, પણ ગુજરાતી અસાની ભાષા વિ સ ૧૮૦૦ પછીના સમયની હોય એમ જણાય છે એ સમય પહેલાના સૈકાઓમાં દેશની મૂળ ગુજરાતીમાંથી જે ભાષા પારસીઓએ અ-વિકૃતરૂપે સ્વીકારી હતી તે આ લેખમાં થોડી ઘણી પણ વિકૃત થયેલી જણાય છે, આજ કાલ એથી બહુ વધારે પ્રમાણમાં સ્વચ્છન્દે ચાલે તેમ ન (૬) ને (૯)ના ઉદાહરણો ૬૧૦ હેવા ચિહ્નવાળા હસ્તલેખમાંથી લીધા છે, એ હસ્તલેખની ભાષા શુદ્ધતર જળવાઈ છે, પણ વિ સ ૧૭૫૦ પછીના સમયની હોય એમ જણાય છે

ટિપ્પણ -આ બીજા હસ્તલેખમાં માત્ર એક જ સ્થળે મ્હે જે ને બદલે કે વપરાયેલો દીઠા છે જુ કો એ હમ બોલિ કે વગેરે પરતુ એ જ લેખમાં જે આટલી બધી વાર વપરાયેલો છે એ જોતા, એક જ સ્થળે થયેલો આ કેનો પ્રયોગ સંકારપદ છે અને લેખક કે અન્ય કાકના પ્રમાણનું પરિણામ છે એમ માનવાની મ્હારી વૃત્તિ ચાલે છે

૧૩ અપરિચિતિત પુસ્તકની પારસી પચાયતના દૂરીએએ બ્હાર પાટી એર નદ રહેરિયારત ડી. અચવાવા ડી. પ્રસિદ્ધિના પૃષ્ઠ ૮૨, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૮, ૭૯.

જગતમિતર નામના એક પારસી ગુજરાતી પત્રમાં નીચેનાં સૂચક વચનો છે:—

- (૧) કહેવા લાગો જે (પૃ. ૨૫૭) | (૩) હોકમ કીધો જે (પૃ. ૪૩)
(૨) કહીએજ જે (પૃ. ૨૯૩) | (૪) હેહું ધારેઆમાં આવેજ જે (પૃ. ૫) વગેરે.

આ પત્ર ઇ. સ. ૧૮૫૦નું છે, અને આ મુદ્દાપર સારો પ્રકાશ પાડે છે.

હવે આપણે પ્રાચીન સાહિત્યમાંની હિંદુ ગુજરાતી ભાષામાં આ કે

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેમકે તપાસ; હેમાં કે જડતો નથી.

હતો કે નહિ ત્હેની તપાસ કરિયે. આ સંયોગી અવ્યય

કે પદમાં મળવો મુશ્કેલ છે એ વાત સ્મરણમાં રાખીને

આપણે ગદ્યરૂપ સાહિત્યમાં જ હેની ખોળ કરીશું; અને

એટલા પૂરતી આપણી મુસીબત વધશે, કારણ કે

પ્રાચીન સાહિત્યનો મોટો અંશ પદ્યરૂપે છે અને ગદ્ય તો સાધારણ રીતે બહુ

જૂજ છે. વળી કાવ્યમાં લાલિયવૃદ્ધિ કરવા અને કવિતાનું રૂપસાધવ

જળવવા કવિ હાવા સંયોગી અવ્યયોનું વિવર્જન જ કરશે. ઉદાહરણ તરીકે

કોણ કહે કે, અથવા જે, કાનૂંડો કૂડો હેના કરતાં

કોણ કહે કાનૂંડો કૂડો વ્હેવ્યું વોલ ન વાલ ।^{૧૬}

એ રચના કવિને વધારે ગમશે. આ વાત લક્ષમાં રાખીને જ મ્હે

પારસી સાહિત્યમાંથી ઉદાહરણો લીધાં છે; કારણ કે એ સ્વતન્ત્ર સાક્ષ્ય પૂરે છે—

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંના જૈન સંપ્રદાય જેવા કાઈ અમુક સંપ્રદાયની

હેની ઉપર અસર થઈ હોવાનો સંભવ નથી. તે ઉપરાંત, વિક્રમ સંવતના

૧૫મા અને ૧૬મા સૈકાઓનું પારસી સાહિત્ય હિંદુઓની ભાષાશૈલીનું

સંપૂર્ણ અનુકરણ કરે છે: ત્હાર પછીના સમયમાંના પારસી સાહિત્યમાં

ગુજરાતી ભાષાનો જેવો નિરંકુશ ને સ્વચ્છન્દી પ્રયોગ થયેલો જણાય છે ત્હેવો

એ સૈકાઓમાં નથી થયો. આ કારણે ઉપર આપેલાં ઉદાહરણોનું સાક્ષી

તરીકેનું ગૌરવ અધિકતર બને છે.

પરંતુ પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યમાં કરેલી ખોળ તદ્દન નિષ્ફળ નહિ નીવડે.

કેટલાક ઉતારાઓ નીચે આપું છું:—

(૧૦) તેહ મળી દેવતા આરાધી પાસા પામી સ્વર્ગથાલ મરી જીવટ્ઠ વડ્ઠ । જે કે મજ્જનં જીપ્ઠ તે થાલ સોનૈંદ્ર મરિકં લિજ.

(મેરુ સુન્દરના પુષ્પમાલપ્રકરણમાંથી; નકલ વિ. સં. ૧૫૨૯ ની સાલમાં કરેલી છે; નર્મકાશની પ્રસ્તાવનામાં ૫૫ પૃષ્ઠે હેમાંથી ઉતારો આપ્યો છે.)

અહિયાં મળીની અને તે પછીના વાક્યની વચ્ચે સંયોગી અવ્યય મૂક્યું જ નથી એ લક્ષમાં રાખવાનું છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં હેવો જ પ્રચાર હતો એ સ્પષ્ટ છે:—

તેને પિતાએ કહ્યું ( ) તારો સ્વયંવર કરિયે ના પિતા હુ તો દેવાશી પર દચ્છુ
છું રાજા કેહે ( ) ભાષણ મનુષ્યને ઘેર દેવ વરવા કેમ આવે એ મનોર્થ તે મિથ્યા
ઘરવો કન્યા કેહે ( ) એટલો પોણ ( ) જેણે કનકપુરી જોઈ હોય તેને હુ વર
રાજા કેહે ( ) તેની માલ કેમ જણાશે કન્યા કેહે [ ] પુરમા પાટ ફેરવો

(નર્મદાશકરે વિક્રમ સવત્તના ૧૯મા સૈકાની ભાષાના ઉદાહરણ તરીકે
આ ઉતારો આપ્યો છે, નર્મકોશ પ્રસ્તાવના પૃ ૬)

આ ઉતારામા મ્હેં કૌંસ વચ્ચે ખાલી જગ્યા મૂકી છે ત્હા ત્હા
અર્વાચીન પદ્ધતિયે કે મૂકવો પડે

ટિપ્પણ-જે કે મન્યનડી જીપડ હેમા કે છે તે આપણે બોળિયેછિયે એ
સયોગી અવ્યય કે નથી કા તો એ જે કો ને સ્થાને લેખનપ્રમાદથી મૂકાયો
છે અથવા તો એ કો (=કોઈ) ના જેવું સર્નામ છે

(૧૧) તેની ટોલ કરીને લોકે શીઘ્રવ્યુ જડને કેહની જે કનકપુરી મેં જોઈ છે

(નર્મકોશમાંથી, ઉપર આપ્યો છે તે જ ૧૯મા સૈકાના ઉતારામાંથી)

(૧૨) એક મનોહરાનામા ગોવીજન છે તેહેને મદિર કોઈ એક છીનેં ત્યા રાત્ય
રમીને પ્રમુ પધાર્યા તે અન્ય છી સંબંધના ચિન્હ જોડેને-તે છી કહે છે જે હે નાથ પર
જે ઘીજી રહેની પલકા જે સગવા-વગેરે.

(નર્મકોશની પ્રસ્તાવનાનાં પૃ ૬ પર આપેલા ૧૯મા સૈકાના કાળના
ઉતારામાંથી)

"Milestones in Gujarati Literature" નામના ગ્રંથમા

૨૫૨મે પૃઠ ૨૧ મા ટૂપ્પણનાલ મેા ઝવેરીએ, કવિ
દયારામના ગદ્યમા ટૂપ્પણનાલ મેા ઝવેરીએ, કવિ
જાગૃત્વ કે અને જેવું દયારામે પોતાના સત્તરેલા પર લખેલી ગદ્યરૂપ ટીકામાંથી
સમિશ્રણ ફટલાઈ અથ આપ્યા છે ત્હેમાં જેને બદલે કેનો
સયોગી અવ્યય તરીકે પ્રયોગ થએલો નોંધએછિયે -

"તે પોતાની સગી પ્રયે પોતાના મેહતાવનુ હુ છ વહે છે કે બલી મારા વિરદની
ધયા-વગેરે "

હવે ઉપર આપેલો ઉતારો ૧૨મે પાણ દયારામની સતસૈયાપરની
ટીકામાંથી લીધો છે (ફુલો ૧૮૦મે ૧૫) હેમા જે વાપમોંછે અને ૨૧. ૨૧
ઝવેરીવાળા ઉતારામા કે વાપમોંછે, એ દેખીતા વિગતનું કારણ આપતું
ફુલર સાગરો ૨૧ ૨૧ ટૂપ્પણનાલ ઝવેરીએ આપેલા ઉતારામા કે છે તે
બૂલથી ન મૂકાયો હોય તો પછી તેવું સદજ અનુમાન થઈ શકે કે ૧૯મા
સૈકાના ઉત્તરાર્ધમા સયોગી અવ્યય જે ગુપ્ત થવા લાગ્યો હતો, (દયારામને

સમય વિ. સં. ૧૮૨૩ જન્મકાળથી ૧૯૦૮ મૃત્યુકાળ), અને જે ને કેની પરસ્પર સ્પર્ધા ચાલી રહી હતી-જેનું અંતિમ પરિણામ કેના વિજયરૂપ આવ્યું. વળી આ પણ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે વર્તમાન સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં, કેના વિજયકાળમાં પણ, જ્યાં ફારસીની અસર નહોતી જ પહોંચી અથવા તો જ્યાં ધર્મભાવનાને કારણે હેનો ખંતથી બહિષ્કાર કરવામાં આવતો હતો તથા મંડજોમાં, પ્રાચીનતર સંયોગી અવ્યય જેનો પ્રચાર પ્રચળતર હતો. આ કારણે, વિ. સં. ૧૮૮૬ માં સદ્ગજનનંદ સ્વામીનું અવસાન થયું ત્યાર પછી જ સ્વાયલા વચનામૃતમાં સર્વત્ર જે વપરાયેલા જોઈએછિયે; ઉદાહરણ તરીકે (૧) પછે મુક્તાનંદ સ્વામીયે પ્રથમ પુછ્યું જે કામક્રોધ ધત્યાદિ

(૨) પછે શ્રીજિમહારાજ વોલ્યા જે હું દેહ નહિ ધત્યાદિ.

દયારામના સત્તસૈયા વિષે તર્કને આશ્રયે રહેવાની જરૂર નથી. હેની ટીકામાં ઉપરઉપરથી જોઈ જતાં જ માલૂમ પડેછે કે જેનો ખુલાસો પ્રયોગ થયોછે અને કે નો પ્રયોગ પણ ખુલાસો તો છે પરંતુ જેનાથી ઓછો; ૧૬ કેટલેક સ્થળે (જેમકે ૯૭, ૨૧, ૫૮, ૫૭૫, ૬૪૫, ૬૫૧મા હુલાપરની ટીકામાં) કેનો સ્વતન્ત્ર સંયોગી અવ્યય કરતાં એ કે એમ કે હેવું જોડે સાપેક્ષ શબ્દરૂપે વધુ પ્રયોગ છે; જેનો પણ હવે પ્રયોગ છે (હુલા ૧૫૯ ની ટીકા જુઓ); ઉદાહરણો:-

પ્રેમનું વલ હેવું અતુલ્ય છે કે;

તે એમ કહે છે કે;

હેવું નિશ્ચે ન મલે કે;

એમ કહે છે જે.

પરંતુ જ્યાં સંયોગી અવ્યયનો દેખીતી રીતે સ્વતન્ત્ર પ્રયોગ થયો હોય ત્યાં પણ હાવી સાપેક્ષતા બ્યંગરૂપે હોયછે જ. રાજા વોલ્યો કે એટલે વસ્તુતઃ રાજા એમ વોલ્યો કે.

તો પણ મ્હારે આટલું કહેવું જોઈએ કે રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીવાળા (૨૪૫ મા હુલાપરની ટીકામાંના) ઉતારામાં, ગુજરાતી પ્રેસે પ્રકાશિત કરેલાં દયારામનાં

૧૬ નીચેના હુલાઓ પરની ટીકામાં જે દૃષ્ટિ પડેછે: ૧૭, ૨૭, ૩૦, ૭૩, ૭૮, ૮૩, ૮૭, ૮૮, ૯૦, ૯૬, ૯૯ (જે સ્થળે) ૩ ૧૦૦, ૧૦૬, ૧૪૪, ૧૫૨, ૧૫૩ (જે સ્થળે), ૧૫૪, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૭૨, ૧૭૬, ૧૮૨ (જે સ્થળે), ૨૨૯, ૨૩૨, ૨૪૨, ૨૪૫, ૨૭૬, ૨૮૪, ૨૮૭, ૨૯૩, ૫૩૮, ૫૪૫.

નીચેના હુલાઓપરની ટીકામાં કે દૃષ્ટિગોચર થાયછે. ૮૭, ૯૭, ૧૬૮, ૧૭૧ (એક વાક્યમાં ત્રણવાર), ૧૮૨, ૨૨૪, ૨૨૭, ૨૩૦, ૩૨૨, ૫૮૪ (જે વખત), ૫૮૭ ૭૨૧ (જે વખત).

આ નોંધ ચતુષ્કોણે ચૂંટી કાઢીછે અને પૂર્ણ નથી.

કાવ્યોની યથા આવૃત્તિમાં જે છે, જમ્હારે ૩ ૭ આવૃત્તિમાં કે છે, આ ટીકામાં જ અને કે અનેનો આટલો ખોળો પ્રયોગ થયો છે એ જોતા દયારામના સમયમાં જે અને કેનો સમકાલીન પ્રચાર હતો એ વિશે કંઈ મહોટા સશય એવાનું કારણ નથી, જો કે આ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે કવિ નર્મદાશંકરે ૪ થી આવૃત્તિને પૃષ્ઠ ૨૭૭મે આપેલા ટિપ્પણ અનુસાર ટીકાના કતો તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં રણછોડનું નામ છે, અને તે જ આવૃત્તિના પૃષ્ઠ ૪૪૭ ઉપર મૂળ ગ્રંથમાં વલ્લભદાસનું નામ છે, જમ્હારે કવિ નર્મદાશંકરને પછીના કાળમાં હેવું જ મનાતું આવ્યું છે કે દયારામે જાતે ટીકા લખી પરંતુ આ સશયગ્રસ્ત અવસ્થાની આપણા મૂળ મુદ્દાને કાંઈ અસર નથી હોતી, કારણ કે ઉભય રીતે ટીકા દયારામના સમયમાં લખાઈ એ સિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે, સયોગી અવ્યય કેનો પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રચાર નિય, ફારસીની અ નહોતો હોવા નિર્ણય કરવાને આપણી પાસે પૂરતું પ્રમાણ સાી મુક્ત પ્રાચીન છે, કા તો કન્યા કેહે ( ) પુરમાં ઘાટ ફેલો એ અને ગુજરાતી ભાષામાં કેનો હોવા વાક્યમાં છે તેમ હેની જગ્યા ખાલી રહેતી, આવ, જે શબ્દ હેના અથવા તો 'that' ને મળતા સયોગી અવ્યય તરીકે ખાર સમયમાં વપ વપરાતા સંસ્કૃત ચતુર્થાથી ઉદ્ભવેલો જે શબ્દ વપરાતો ના, કે મુસલમાન સ્ત્રિયોને આધુનિક ભાષાવિકાસની અસર નથી લાગી સંસર્ગથી આવે- તેથી ખાસ તેઓ જ વાપરે છે હેવી કેટલીક ભાષા- હોવામાં કર્ણાક કર્ણાક જેનો પ્રયોગ હજી પણ થાય છે, જેમ કે મફ જે એ કણુ જે) મા એ જૂનો જે જોષ્ઠિયે અને શુ છે જે-? માં પણ એ જ યોજક જે છે, રૂઢિના બળે વાક્ય અપૂર્ણ રહે છે અને બાકીનો, (શુ છે જે) આ માફને ઘમકાવો છો? કે હોવા કાંઈક અર્થ દર્શાવતો અનુક્ત અશ માની ધિસા રહે છે આ અર્થોના પરિણામરૂપે નીચે પ્રમાણે નિર્ણયો પ્રાપ્ત થાય છે -

(૧) ફારસીની અસરથી અસ્પૃષ્ટ રહેલા સાહિત્યમાં ગુજરાતી સયોગી અવ્યય કે પ્રચરિત નહોતો, અને (૨) કેની સંસ્કૃત કિમ્ માંથી ઉત્પત્તિ સાધી સકાય ખરી, પરંતુ કિમ્નો સંસ્કૃતમાં સયોજક પ્રયોગ કદાપિ નથી થયો, અને ભાષામાં થતો સાક્ષાત્ પ્રયોગ જ પરમ પ્રમાણ છે, એ જોતા જણાય છે કે જે પ્રાચીનતર સયોગી અવ્યય હતો અને કે તો મુસલમાનો સાથેના સંસર્ગ અને ફારસી ભાષાની અસરને પરિણામે પ્રવેશ પામ્યો.

ફારસી કે પોતે સંસ્કૃત કિમ્નો સખન્ધી હોય અથવા હોવાથી જ ઉત્પન્ન હોય, એ સબવરદિત નથી, પરંતુ તેમ હોય તો પણ તે નિ સશય પ્રત્યે પરત્વે જ હોઈ શકે, સયોગાર્થે રૂપ સંસ્કૃતમાં અપરિચિત હોઈ એક

થાય તેટલા પૂરતી, નજર ફેરવી નેમળે. પરંતુ આ, અને આ વ્યાખ્યાનના આરંભમાં જે વિષય ઉપસ્થાપિત કર્યો હતો તેના અવશિષ્ટ અંશો, આ પાછીના વ્યાખ્યાનમાં અર્થવા માટે રાખવા પડશે.

ટિપ્પણ.

(ક) પૃષ્ઠો ૬ અને ૭ અને એ ઉપરનું ટિપ્પણ.

જ્યારે જ્યારે પાદ શબ્દનો પ્રત્યવાદના અર્થમાં પ્રયોગ થાય છે ત્યારે ત્યારે આર ભાગમાંનો એક ભાગ વિવક્ષિત હોય છે. માર્કણ્ડેયના પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં આ યુક્તિસંપન્ન સમ્પ્રદાયનું—નિષ્પ્રમાણ વિમર્દન નહિં તો—ધૃષ્ટ ઉલ્લંઘન કરેલું નેમળેછીયે. અન્યકર્તાએ હેના વીશ પાદરૂપ વિભાગ પાડ્યા છે ! અદ્યપર્યંત સૌ પાદવાળો કાઈ અન્ય દૃગ્ગોચર થયો નથી, નહિં તો શતપદી (કાનખજૂરા)ના ઔપમ્યવડે હેનું સમર્થન કરવાનો અવકાશ રહેત.

(લ) પૃષ્ઠ ૮ અને ૧૧.

ઐતિહાસિક અસરના ક્રમરૂપ એક વિલક્ષણ તત્ત્વ વિષ્ટત ઓ અને ઓ છે જે વિશેષતઃ ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓમાં—વૈર, ગોઠ અને હેવા શબ્દોમાં—અને કાંઈક વિકૃતરૂપે મરાઠી અને હિંદીમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ સ્વરની ઉત્પત્તિ અપભ્રંશથી ઉત્તરકાલીન કાવ અને અપવાળાં શબ્દરૂપોમાંથી થઈ; અને ગયર=ગૈર ગુજરાતી—જેમકે ગૈરવાજવી, અને કવ્લ=કાલ ગુજરાતી, હેવા શબ્દો દ્વારા થયેલી ફારસી અને અરબી ભાષાની અસરથી હેનું પરિપોષણ થયું એમ માની સકાય. ફારસી અને અરબીનો સંસર્ગ પામ્યા છતાં ભારતવર્ષની ભાષાઓનું જાતિસ્વરૂપ જળવાઈ રહ્યું છે હેવો મ્હે સામાન્યદષ્ટિયે આપેલો અભિપ્રાય આ ઉપર્યુક્ત તત્ત્વથી સમર્થાદ થશે. (આ સ્વરૂપના સૂચન માટે વ્યાખ્યાન ૨ નું જુઓ.) આ પ્રશ્નના વિસ્તીર્ણ વિવેચન માટે આગળ ઉપર વ્યાખ્યાન ૪ થું જુઓ.

યાખ્યાન ૨.

ભાષાપર અસર કરતી ઐતિહાસિક અને અન્ય શાક્રયો,

ગુજરાતના ઇતિહાસનું અવલોકન

ગયા બ્યાખ્યાનના અન્તમાં આપેલા વચન પ્રમાણે હું ગુજરાતના
મારબમાં ઇતિહાસનું, દેશની ભાષા અને સાહિત્યપર હેની અસર
થવાનો સભવ હોય તેટલા પૂરતું, ત્વરિત અવલોકન

કરીશ સુબાઈઈયાકાના ગેઝેટિયરના પુસ્તક ૧લાના ભાગ ૧લામાં ગુજરાતનો
ઇતિહાસ આપ્યો છે, હેમાંથી બહુ ઉપયોગી માહિતી મળી આવે છે
આપણી ચર્ચા માટે ઉપયોગમાં આવે હેવા મુખ્ય મુદ્દાઓ હું હેમાંથી ચૂંટી
કાઢીને આપુ છું અતિપ્રાચીન યાદવસમય પડતો મૂકીને હું મૌર્ય અને
મૌર્ય અને ગ્રીક લોકો ગ્રીક આધિપત્યના સમયથી પ્રારંભ કરીશ મૌર્યવંશી

અદ્યુત્તમનું સામ્રાજ્ય ગુજરાત ઉપર પ્રસર્યું હતું, અને
આ મૌર્ય આધિપત્ય સમ્રાટના રાજ્યના અન્ત પર્વન્ત ટકી રહ્યું હતું હેમાં
૪ સ પૂર્વે ૩૧૬ થી ૧૮૭ સુધીના સમયનો, એટલે સવાસો વર્ષનો, સમાવેશ
થાય છે એ સમય દરમ્યાન પાલીભાષાનો પ્રચાર વિસ્તારશાલી હતો એ
નિર્દિષ્ટ કરવાની જરૂર નથી મૌર્યની પછી ૪ સ પૂર્વે ૧૮૦ થી ૧૦૦ સુધી
બૈક્ટ્રીયાના ગ્રીક લોકો આવ્યા, જેઓમાના મિનેન્ડર (મિસિન્દ્ર)નું નામ વિખ્યાત
અને પરિચિત છે આ રાજ્યકર્તાઓના સિક્કાપરની છાપ બેક્ટ્રો-પાલી ભાષામાં

છે ત્યાર પછી ક્ષત્રપો રમભુમિપર પ્રવેશ કરે છે, અને

ક્ષત્રપો

હેમની સત્તા ૪ સ પૂર્વે ૭૦ થી ૪ સ ૩૬૮ સુધીના
સમય દરમ્યાન રહી ક્ષત્રપો વિદેશીય હતા એ નિ સંદેહ છે તેઓ શકજાતીય
હતા પરંતુ તેઓએ અલ્પ સમયમાં હિંદુ ધર્મની એક અથવા બીજી શાખાનો
સ્વીકાર કર્યો અને ભરતખડના લોકના જેવા નામ ધારણ કર્યા તેઓના
સિક્કા બેક્ટ્રો-પાલી ભાષામાં છે

ક્ષત્રપોના ઇતિહાસમાં પ્રસંગત લક્ષમાં આવેલી એક રસ પડે હેવી

યૌધેયો

બીના અત્ર આપીશ ગિરનારના એક શિયા લેખમાં હેવા

નિર્દેશ છે કે ચતુર્થ પાશ્વત્ય ક્ષત્રપ સુદદામન, જેનો

સમૃદ્ધિસમય ૪ સ ૧૪૩ થી ૧૫૮ પર્યન્તનો હતો, તેણે યૌધેય પ્રજાનું

ઉન્મૂલન કર્યું હતું ગેઝેટિયરના આ અંશનો લેખક કહે છે કે યૌધેયતોકમાં

માલવ લોકના જેવું પ્રજાસત્તાક રાજ્યબધારણુ પ્રચલિત હતું એ હેવા મત

દર્શાવે છે કે એ લોકોનું અસ્તિત્વ ઇતિહાસમાં બહુ પુરાતનકાળથી નોંધાયેલું

હતું અ ૫, પા ૨, સુ. ૧૧૭માં પાણિનિયે હેમનો નામ નિર્દેશ કર્યા છે એ કુળ

લગભગ ૧૬૬ સૈકા જેટલું પુરાતન હોય એ જરાએ અસંભવિત નથી, કારણ કે ધણાએ સૈકાઓ વીતાવીને હજી સુધી અસ્તિત્વ ધરાવતાં રજપૂતકુળો આપણે જોઈએ છીએ—જેમ કે ગોહિલ, પરમાર, ચૌહાણ અને હેવાં ખીજાં. વિશેષ માત્ર આટલો છે કે જ્યારે યૌધેયોનું એક સંહતરૂપ સુવ્યવસ્થિત જાતિના અંગમૂત કુલ તરીકે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, ત્યારે આધુનિક રજપૂતવંશો તો પ્રાકૃત જાતિશૃંખલાની ધૂટી છવાઈ કડીઓ જેવા છે: અને એ વિશિષ્ટતા લક્ષ-ખેંચનારી છે. અમુક જાતિસંસ્થા સેકડો વર્ષો સુધી અસ્તિત્વ ભોગવે એ સંભવનું—દહી-કરણ કરતો ખીજો પણ વિચારવિષય છે: જે સૂત્રમાં યૌધેયોનું નામ આપ્યું છે તે જ સૂત્રમાં પાણિનિ પર્યંતામના ખીજા કુળનો નિર્દેશ કરે છે. હવે કેટલાએક વિદ્વાનોનો હેવા અભિપ્રાય છે કે ઋગ્વેદ ૭-૮૩માં આવતો પૃથુર્ણવઃ માંનો પર્યં શબ્દ કોઈ એક જાતિનો, (પણું કરીને—ધરાનીનો જ) વાચક છે. પાણિનિ પણ પર્યં લોકને એક જાતિ તરીકે વર્ણવે છે એ વાત આ અર્થ-ઘટનાનું સમર્થન કરે છે. હવે જો ઋગ્વેદથી છેક પાણિનિના સમય પર્યંતના અનેક સૈકાઓ દરમ્યાન પર્યંલોકો ટકી રહ્યા, તો યૌધેય લોકો ૬૬ સૈકાથી અધિક સમય સૂધી ટકી રહ્યા હોય હેમાં કોઈ પણ પ્રતિબંધ રહેતો નથી. પાણિનિના સમયથી (અને પ્રાયશઃ તેની પૂર્વથી જ) યૌધેયો સુ-સંહત કુળરૂપે હતા એ પૂર્વ નિર્દિષ્ટ સૂત્રથી જણાય છે. એ સૂત્ર આમ છે:—
 પર્વાદિયૌધેયાદિમ્બોડ્ગજૌ । એટલે પર્યં આદિ શબ્દગણને તદ્દિત પ્રત્યય બળ લગાડાય છે અને યૌધેય આદિ શબ્દસમૂહને અજ્ લગાડાય છે; અને આ નિયમપર આટલી મર્યાદા દર્શાવી છે કે એ શબ્દો આયુષ્ઞીવિસદ્ધવાઞ્ચી હોવા જોઈએ, એટલે કે સંઘરૂપ બની રહેલા શસ્ત્રજીવી-લડાયક-મનુષ્યોના વાચક હોવા જોઈએ. મર્યાદા પૂર્વસૂત્રમાંથી અનુવૃત્ત થાય છે. રુદ્રદામનના રાજ્યમાંનો આ પ્રસંગ આપવાનું પ્રયોજન માત્ર આટલું દર્શાવવાનું જ છે કે, હાવી સંઘરૂપ અને પ્રજાસત્તાક સંસ્થાની લોકની ભાષાપર અને તે દ્વારા હેમના જીવનપર અસર થઈ સકે છે. પછી ભલે તે અસર સૈકાઓ વીતતાં ઝાંખી પડે કે લુપ્ત થાય.

૧ સર ૨૧. જો ભાષાકારકર પાણિનિને ઇ. સ. પૂર્વેના ૮મા સૈકામાં મૂકે છે (બુધ્દસન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનવાળા પૃ. ૩૦૧); અને રુદ્રદામન ઇ. સ.ના ખીજા સૈકામાં થયો હતો એટલે, હેના સમયમાંની યૌધેયોની કીર્તિ જોતાં, હેમની અને પાણિનિની પૂર્વે વચ્ચે કેટલાક સમયનો ગાળો મૂક્યું અને એ પ્રમાણે છ સૈકાનું અંતર લેવાયું.

૨ Vedic Indexમાં પર્યં અને પર્ણવ જુઓ. ત્યાં જણાય છે કે પર્યં એ પર્ણિ-યન—ધરાની—લોકો અને પર્ણવ એ પર્ણિયન લોકો એમ સ્વીકારવામાં લડવિગ અને વેળર બંને એકમત છે, જિમ્મર હેમનાથી જૂદો પડે છે, પરંતુ લડવિગે સ્વીકારેલા મતના સમર્થનમાં પ્રબળ કારણો છે.

આ વાત લક્ષ્મી રાખવી ધટેછે કે પર્યુ-આદિ અને યૌધેય-આદિ જણો પરથી અને પૂર્વસૂત્રમાના કામગિરિ પરથી જણાયછે તે પ્રમાણે, જેડે દીઝરમા વર્ણવેલા માનવ અને યૌધેય ઉપરાંત અનેક હેવા ખીજા કુળ હતા એ સર્વની કુલ સખ્યા ત્રેતાલીંગ યાયછે કે હેમાની માલવ અને યૌધેય સિવાયની કાઈ પણ પ્રજા પાણિનિ અને સોદ્ધામનુ વચ્ચેના દીર્ઘ સમય વટાવીને ટકી રહેલી જણાતી નથી ખીજી લક્ષ્યોગ્ય વાત એ છે કે, કાઈ નહિં તો પાણિનિના કહેવા પ્રમાણે, માલવ્ય અને સોદ્ધકમ લોકો અ-ધ્રાક્ષણ અને અ-ક્ષત્રિય હતા, અને યૌધેયાદિ અન્ય લોકો ધણે ભાગે ક્ષત્રિય હતા એમ જણાયછે, કારણ કે માલવ્ય અને સોદ્ધક્ય જેના ઉદાહરણો છે તે સૂત્રને લાગૂ 'પડતી પ્રવૃત્તિમર્્યાદા' ૪ "અગ્રાક્ષણરાજન્યાત્"—એ યૌધેયાદિ વિષય સૂત્રને અનુવૃત્તિ બળે લાગૂ પાડી સકાય એમ નથી આ પરથી આપણે બહુમા બહુ આટલું અનુમાન કરી સકીએ કે યૌધેયાદિ કુળો, મૂળ વિદેશીય ઉદ્ભવના હોય તો પણ, પાણિનિના સમયમા ક્ષત્રિય વર્ગમાં ગણાતા હતા, અથવા, વિદેશીય હોય તો પણ એ લોકો ક્ષત્રિય લેખાતા હતા, એટલે કે તેઓ વિદેશીય ક્ષત્રિયો હતા, એટલું તો વાજખી રીતે કહી સકાય

[મુખાઈ જેડેદીઝરમા (૧૪૭-૮ મે પૃષ્ઠે) રજપૂત કુલનામ જાહેરની ચૌધેયા મંથી વ્યુત્પત્તિ આપીછે, પણ એ વ્યુત્પત્તિ સતોષકારક નથી એ તો સ્પષ્ટ છે, ચૌધેય પાણિનિ જેટલા પુરાણા હતા જ્યારે જાહેર પાછળથી આવેલા અને વિદેશીય હતા]

૩ પાણિનિયે જ ૫ વ ૩ સ્ ૧૧૪ મા નિર્દિષ્ટ કરેતા, પત્તજની સરહંપર રહેનારા વરીકે વર્ણવેલા, માલવ્ય અને સોદ્ધક્ય જેનો આ સંખ્યામાં સમાવેશ યાયછે

૪ ભટ્ટોજ દીક્ષિતે આ વાક્યોનો જે અર્થ મ્હાઠે તેથી મેં દર્શાવેલા મતનું સમર્થન નથી થતું, હેની અને વિસ્મૃતિ નથી, ભટ્ટોજએ શાસ્ત્રજ્ઞોના શાસ્ત્રજિજ્ઞેષ દેવો અર્થ ક્યોછે, અને રાજવ્ય રાજ્યને હેના સ્વરૂપમા જ, એટલે છે તેમનો તેમ જ, સ્વીકાર્યો છે, ક્ષત્રિયના અર્થમાં નહિં પરંતુ, વિશેષતઃ શાસ્ત્રજ્ઞ અને રાજવ્ય રાજ્યોના સાદ્યર્થપરથી રાજવ્યનો ક્ષત્રિયમાત્ર એ અર્થ સૂચિત યાયછે તેથી, પાણિનિયે મેં સૂચવેલા અર્થમા એ રાજ્યો ધોળ્યા હોય એ મતને અવગણ છે ખરો-અવગણતે મદાભાષ્ય કે તેથી પૂર્વતર પ્રમાણને આધારે ભટ્ટોજ દીક્ષિતે ઘટાવેલા અથવા સમર્થન ન યાય અને એ અર્થ સમઘાયસિદ્ધ છે તેનું સ્થાપિત ન યાય તો જ મદાભાષ્યમા આ સૂત્રનો હેરા પણ પરામર્શ નથી એટલે એ તો કાંઈએ પ્રકાર પાળી સકે તેમ નથી

હવે આપણે ત્રૈકૂટકો તરફ દષ્ટિ કરીશું. તેઓ પુરાણમાં વર્ણવેલા આબીર રાજાઓની એક શાખા હોય હોવા સંભવ છે. મધ્યમ ક્ષત્રપોના ત્રૈકૂટકો ના સમયની લગભગ એટલે આશરે ઇ. સ. ૨૫૦માં, અને ક્ષત્રપની અવનતિ જે ઇ. સ. ૩૦૦માં શરૂ થઈ તે પછી, એ લોકોની સત્તા જામી હતી. સંભવ છે કે ક્ષત્રપોના સામ્રાજ્યને છિન્નભિન્ન કરવામાં હેમતા જૂના પડોશી અને પ્રતિસ્પર્ધી, ત્રૈકૂટ લોકો જ કારણભૂત હતા. ઇ. સ. ૪૫૫-૬ ની લગભગમાં ત્રૈકૂટકો હૈહય નામથી સમૃદ્ધિશિખરે પહોંચ્યા; ત્રિકૂટ નગરમાં (ધણું કરીને પૂના જિલ્લામાં હાલ જુનર ફહેવાયછે તે નગરમાં) તેઓએ એક શાખા સ્થાપી, અને ઇ. સ. ૪૧૦ (ક્ષત્રપોની અન્તવેળા) અને ઇ. સ. ૫૦૦ (ચાલુક્યોની ઉદયવેળા) વચ્ચેના સમય દરમ્યાન મુંબઈ પ્રાન્તમાંના દક્ષિણ દેશ અને દક્ષિણ ગુજરાત પર અધિકાર ભોગવ્યો.

પરંતુ એ અસર દક્ષિણ ગુજરાતમાં જ રહી. કારણ કે લગભગ તે જ સમયે (ઇ. સ. ૪૧૦ થી ઇ. સ. ૪૭૦ સુધી) ગુજરાતના મુખ્ય ભાગ ઉપર અને કાઠીયાવાડ ને કચ્છ પર ગુપ્તલોકોની સત્તા પ્રસરી હતી. આ ગુપ્તવંશના ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ (ઇ. સ. ૩૬૯-૪૧૫) ગુજરાત દેશ ઇ. સ. ૪૧૦ માં જીત્યો, કુમારગુપ્તે (ઇ. સ. ૪૧૬-૪૫૮) ગુજરાત અને કાઠીયાવાડ પર રાજ્ય કર્યું અને સ્કન્દગુપ્તે (ઇ. સ. ૪૫૪-૪૭૦) એ જ ઉપરાંત કચ્છને પોતાની સત્તા નીચે આણ્યો.

આ ગુપ્તસત્તાનો પરાભવ કરનાર તોરમાણ અને હેનો પુત્ર મિહિરકુલ (રાજ્યાભિષેક વર્ષ ઇ. સ. ૫૧૨) હતા; તેઓ પોતે શ્વેત-શ્વેત હૂણ નહોતા પણ ગ્રીન દેશના લેખોમાં ગુઆન-ગુવાન તરીકે વર્ણવેલી જાતિના હતા, પરંતુ શ્વેતહૂણોની સાથે ભારતવર્ષ ઉપરની ચઢાઈમાં જોડાયા હોય એમ જણાયછે. ઈરાનીઓ અને તાતારલોકના સંયુક્ત હુમલાઓ વચ્ચે કચ્છાઈને શ્વેતહૂણની સત્તા નષ્ટ થઈ.

ગુપ્તરાજ્ય પછી ગુજરાત અને કાઠીયાવાડનું આધિપત્ય વસ્તુતઃ ભોગવનારા વલ્લભી રાજાઓ હતા (ઇ. સ. ૫૦૯ થી ૭૬૬); વલ્લભીવંશ એ નામ તહેમને તેઓની રાજધાની વલ્લભીપરથી આપવામાં આવ્યું હતું. વલ્લભી રાજાઓના તામ્રપટ્ટપરના દાનલેખ સંસ્કૃતમાં લખાયેલાછે, જે કે દેશમાં એ ભાષા પ્રચલિત નહોતી એ તો નિઃસંશય છે. આ દાનલેખોમાં આવતા અધિકારીઓનાં આયુક્તક,

નિયુક્તક, મહત્તર ઇત્યાદિ નામો, અને દેશની ભાગ્યવસ્થામાંના વિષય, બાહ્ય, પથક, સ્થલી ઇત્યાદિક શબ્દો લક્ષ્ય ખેંચે હેવા છે.^૫

પહેલો વલભી રાજા ભટાર્ક હતો, એ કઈ જાતિનો હતો તે ચોક્કસ જણાયું નથી. જેઝેટીઅરનો લેખક અનુમાન કરેછે કે એ ગુર્જર હતો, પરંતુ એ ખરેખર અનિશ્ચિત છે, અને એ અનુમાન પ્રબલ પ્રમાણોપર નથી બધાયું પરંતુ એ વિદેશીય હતો હેમા શકાને અવકાશ નથી.

સિંધની રાજધાની મન્સુરાના^૬ આરબ રાજાએ ઇ સ ૭૫૦ થી ૭૭૦ વચ્ચેના સમયમાં વલભી સત્તાનો અંત આણ્યો.

ઇ સ. ૬૬૬ થી ૭૪૦ સુધીના સમય દરમિયાન દક્ષિણ ગુજરાતપર દક્ષિણાત્ય ચાલુક્યોની સત્તા પ્રવર્તતી હતી હેવી માહિતી ભરુચના ગુર્જરા મળેછે કે એ સમયે ભરુચમાં ન્હાનું ગુર્જરાજ્ય હતું, જેના પ્રથમ રાજા, મળેલી માહિતી પ્રમાણે, પહેલો દદા હતો આ રાજાએ સ્વતંત્ર ન્હોતા પરંતુ ખડિયા હતા, ધણે ભાગે પ્રારબમાં વલભીવંશની સત્તા નીચે અને પાછળથી દક્ષિણાત્ય ચાલુક્યો નીચે. આ ગુર્જર રાજ્યનો વિષયવિસ્તાર મહીનદીથી નર્મદાનદી પર્યંત હતો, જે કે વખતે વખતે તેઓની સત્તા ઉત્તરમાં ખેડા સુધી અને દક્ષિણમાં તાપી નદી સુધી પ્રસરી હતી રાષ્ટ્રકૂટ સમય દરમિયાન ગુર્જરાનો નિર્દેશ થયેલોછે તે આ ભરુચના ગુર્જરાને નહિ પણ બિનમાવના ગુર્જરાને અથવા, રા દેવદત્ત ભાણુડારકરના પ્રમાણસિદ્ધ મત પ્રમાણે, મહોદયના એટલે કનોજના ગુર્જરાને લાગૂ પડેછે ત્રીજા દદાના સમયમાં (ઇ સ ૬૭૫-૭૦૦) ભરુચના ગુર્જરાએ ગુર્જર નામ તથા દીધું ગુર્જરા વિરો નિરાળા અને સંપૂર્ણતર ચર્ચા હું આગળ ઉપર આપીશ, અને અહિંયા માત્ર આટલું જ કહીશ કે ભરુચના ગુર્જરવંશનો નાશ કા તો આરબોએ કે ગુજરાતના રાષ્ટ્ર

૫ બ્રાયુક્તક અને નિયુક્તક શબ્દોનો અર્થ “નીમાએલો” થાયછે, એટલે સ્પષ્ટ છે કે એ મુખ્ય અધિકારીઓના નામ હશે મહત્તર (અથવા વડો) એટલે ગામનો મુખી (હાત સિંધમાં વપરાતો વંડરો શબ્દ સરખાવો) વિષય-મ્હોદામાં મ્હોદા પ્રાંતિક વિભાગ, દાવના (હમિશનર નીચે છે ત્હેવા) વિભાગને મળતો બાહ્ય-જિનો વચક-ઉપવિભાગ, સ્થલી-અસલ્ધ વિભાગ.

૬ મૂળ પ્રાક્ષણબાદ, અથવા કેટલાક લેખકો પ્રમાણે, પ્રાક્ષણબાદના સ્થળથી બે ‘પરસગ’, એટલે ૧૬ માઈલ, દૂર આવેલું મહેર (Elliot's History of India, as told by its own Historians, Vol I, P 122 દક્ષિણકૂટ ભરવખંડનો ઇતિહાસ એ દેશના જ ઇતિહાસવેત્તાઓને આધારે, પુસ્તક ૧ પૃ ૧૨૨)

કૂટાએ કયો; અથવા તો, પરલોકવાસી એ. એમ. ટી. જોક્ષનના અભિ-
પ્રાય પ્રમાણે, તેઓ ચાલુક્યોને વશ થયા હોય.

રાષ્ટ્રકૂટોના ગુજરાત સાથેના સંબંધના ત્રણ સમયવિભાગ પાડી સકાય:-

(૧) પહેલો વિભાગ ૬૫ વર્ષનો, ઇ. સ. ૭૪૩ થી ૮૦૮

રાષ્ટ્રકૂટો સૂધીનો, જે દરમ્યાન ગુજરાતનો રાજ્યકર્તા દક્ષિણના
મુખ્ય રાષ્ટ્રકૂટોને તાબે રહેતો;

(૨) બીજો વિભાગ ૮૦ વર્ષનો, ૮૦૮ થી ૮૮૮ પર્યંતનો, જે દરમ્યાન
ગુજરાતની શાખા એકંદર સ્વતંત્ર રહી; અને

(૩) ત્રીજો વિભાગ ૮૬ વર્ષનો, ઇ. સ. ૮૮૮ થી ૯૭૪ સૂધીનો, જે દર-
મ્યાન દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોએ ફરીથી ગુજરાતપર પરભારી સત્તા ભોગવી હતી.

રાષ્ટ્રકૂટોના ઉદ્ભવવિષયે કટલાંચિક અનુમાનો રચાયાં છે, અને ઉત્તરના
અને દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો એક જ હતા, કે અન્યોન્યસંબંધ હતા, કે તદ્દન
ભિન્ન હતા, એ પ્રશ્નનું પુરાતન સમયના અનેક અભ્યાસીઓએ વિદ્વતાપૂર્ણ
પરિશીલન કર્યું છે; અહિંયાં એ સર્વની અંદર ઉંડા ઊતરવાની જરૂર નથી,
પરંતુ એ સર્વ ચર્ચાઓનો એકંદર નિષ્કર્ષ આ છે, કે રાષ્ટ્રકૂટો કાં તો દાક્ષિ-
ણાત્ય અનાયો હતા અથવા તો વિદેશીય લોક હતા, અને પાછળથી પ્રાકૃત્ય
પામી વ્યાપક રજપૂત શબ્દથી નિર્દિષ્ટ થવા લાગ્યા. તેઓના તામ્રપટ્ટપરના
દાન-લેખોમાં લક્ષ્માં રાખવા યોગ્ય સુદાઓ આ છે કે ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટોનો
પ્રાચીનતમ લેખ શક ૬૬૬ એટલે ઇ. સ. ૭૪૭ નો છે, અને હેની રચના-
શૈલી અને વર્ણાકૃતિ વલ્લભી લેખ જેવી જ છે.

આ વ્યાખ્યાનના પૂર્વગામી અંશમાં પ્રસંગત: તોરમાણુ અને હેના

પુત્ર મિહિરકુલનો ગુપ્ત સત્તાના ઉચ્છેદ કરનાર તરીકે

મૈત્રકા. નિર્દેશ કર્યો હતો. વલ્લભીના તામ્રપટ્ટમાંના મૈત્રક લોકો

આ બે યોદ્ધાઓની સાથે આવ્યા હોય એમ લાગે છે,

અને મૈત્રકા શ્વેતહૂણથી અભિન્ન છે, એમ મનાય છે. વળી હેવું પણ મનાય-
છે કે આ મૈત્રકા તેજ મિહિર, મહેર, કે મેર, -જે મહેર કે મેરલોકો
અઘાપિ કાઠિયાવાડમાં અવશિષ્ટ છે. એક વેળા આ શ્વેતહૂણો પર ઈરાની-
ઓની અસર પ્રબળ હતી; અને એ કારણથી તહેમનાં નામોમાં ફેર-
ફાર થયો અને સૂર્યની ઉપાસના તહેમનામાં દાખલ થઈ. તેઓના આવવા
પછી ભારતવર્ષમાં એ વિશિષ્ટ પ્રકારની સૂર્યપૂજનો પ્રવેશ થયો. તેઓનો
સમય ઇ. સ. ૪૭૦ થી ૬૦૦ સૂધીનો ગણાય છે.

વ્યવહારના નાશ પછી ગુજરાતના મહોટા ભાગપર, રાજ્ય કરતા કોઈ વચ્ચેનો વિશ્વાસયોગ્ય લિખિત વૃત્તાન્ત મળતો નથી સર્વોચ્ચાવડા, યમ રીતે વિશ્વાસપાત્ર અને ઇતિહાસસિદ્ધ માહિતી કોઈ વિરોધો હોય તો તે અણુહિલપુરના આવડાઓ સખધે

છે તેઓ વિશે પણ, તેઓના પૂર્વ સમય સખધે તો, સોલકી (ચૌલુક્યો) અને વાલેલાના ઇતિહાસોમાં જૈન લેખકોએ કવચિત્ કવચિત્ કરેલા ઉલ્લેખ ઉપરાંત કોઈએ મળતું નથી આવડાઓની સત્તાનો સમય ઇ. સ. ૭૨૦ થી ૯૫૬ સુધીનો છે ગુજરાત અને કચ્છની મધ્યમાં (વઢિઆરમાં) આવેલા પુચાસરના ન્હાનકડા આવડા સત્યાનથી એ સત્તાનો પ્રારંભ થયો અણુહિલપુરના^૭ સ્થાપનાર વનરાજના રાજ્યાભિષેકની તિથિથી હેની અભિવૃદ્ધિના વર્ષો ગણાય છે

આ આવડાઓની ગણના કર્મ માનવજાતિમાં થઈ શકે ? ગેઝેટીઅરમાં^૮ કહ્યું છે કે તેઓ ગુર્જરા હતા પરંતુ એ મતના આધારભૂત પ્રમાણો બલહીન છે, જ્યારે આવડાઓ ગુર્જરાથી ભિન્ન હતા એ દર્શાવવા માટે પ્રબળ પ્રમાણો છે ગેઝેટીઅરમાં લખનાર લેખકના મતને આધાર આપીને જ છે કે વ્યાધમુખ રાજા, જેને એ આપવચ્ચેનો ગણે છે, હેના આશ્રય નીચે ભિન્ન-ભાલ સ્થળે ઇ. સ. ૬૨૮ માં જ્યોતિર્વિદ્ બ્રહ્મગુપ્તે સિદ્ધાન્ત નામનો ગ્રન્થ રચ્યો હોવા બેક અતિપ્રેરક્ષ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થાય છે જે ઉલ્લેખવિષયે પણ માનાન્તરની અપેક્ષા રહે છે આપ લેક્ષા, એટલે આવડાઓ, ગુર્જર હતા હોવા નિઃસંશય નિર્ણય કરવા માટે આ સાધન પૂર્યાં નથી, કારણ કે ગેઝેટીઅરવાળો લેખક માત્ર અનુમાન કરે છે કે આ વ્યાધમુખ તેજ પુલકેશી ખીન્નએ વચ્ચે કરેલો ગુર્જર રાજા હશે હેના મતનો ખીન્ને આધાર એ લાગે છે કે અણુહિલ વાડના આવડાઓ ભિન્ન-ભાલના ગુર્જરના માંડલિક-ખડિયા-રાજાઓ હતા આ પણ એટલું જ બલહીન પ્રમાણ છે, ઉલટું એમ કહી સકાય કે તેઓ માંડલિક સામન્તો હોય તો માંડલના અધિરાજના જ કુળના ન હોય અન્ય પક્ષે,

૭ આ રાહેરના સ્થળની પસંદગીને લગતી એક વાત કહેવામાં આવે છે, કે એ જગ્યાએ એક સસડું પોતાની પાછળ પડેલા શિકારી દૂતરાની સામે થયું હતું એથી એ ભૂમિને અલગ બવવાન અને ધૈર્યવાન પુરોગોને ઉપજવનારી માનીને એક ભરવા? વનરાજને બતાવી હતી પરંતુ આ એક દત્તમ્મા છે અને હેની જ ખીલ રાહેરે વિપણુ કહેવામાં આવે છે, અમદાવાદ અને કાનડી-કંખણમાં ઇ. સ. ના ૧૪ માં સેકા સ્થપાએલા પુરાણા વિજયનગર વિશે પણ હેની જ દત્તકથાઓ સખાય છે

૮ Bombay Gazetteer-મુબાઈ ઇલાકાનું ગેઝેટીઅર પુસ્તક • વિભાગ ૧ પૃ. ૪૧૭

આવડાઓ ગુર્જરાથી ભિન્ન હતા હેવું સિદ્ધ કરવાને સખળ કારણો રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાણ્ડારકરે પોતાના ગુર્જરા^૧ વિશેના લેખમાં દર્શાવ્યાં છે; એ પક્ષ સ્વીકારવામાં તેઓ આલુક્ય રાજ પુલકેશી જનાશ્રયના (ઈ. સ. ૭૪૮-૯) એક દાનપત્રપર આધાર રાખે છે, જેમાં તાજિક સૈન્યે કયા કયા લોકોના દેશપર ચઢાઈ કરી એ વર્ણનપ્રસંગે આવોટક અને ગુર્જર લોકોનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ પ્રમાણે હેમાં આવડાઓ અને ગુર્જરાનાં રાષ્ટ્રોનો પૃથક્ નિર્દેશ થયો છે.^{૧૦} રા. દેવદત્ત ભાણ્ડારકરના મતનાં આધારભૂત અન્ય કારણોની પરિગણના કરવાની મ્હને આવશ્યકતા લાગતી નથી. પરંતુ આવડાઓનું અઘાપિ ગુર્જરા સાથે તાદાત્મ્ય પ્રતિપાદિત થઈ સકે એમ નથી હેવું માનવાને આપણને હવે પૂરતાં પ્રમાણો છે.

આવડાઓ પછી તરત જ આલુક્યો અથવા સોલંકીઓ આવ્યા. (ઈ. સ. ૮૬૪-૧૨૪૨) તેઓના સમયમાં જે જૈનોએ દેશભાષાના આલુક્યો. સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું, અને જેઓ એ સાહિત્યવિષયક ઉદ્યોગને પ્રવર્તિત રાખનારા, અને એ વખતની દેશભાષામાં ગ્રન્થો લખી લખીને છેવટ હેને અર્વાચીન ગુજરાતીનું રૂપ અર્પનારા, અનેક જૈન પંડિતોના પૂર્વાચાર્યો હતા, તેમની સાથેના અને જૈન ધર્મની સાથેના સંબંધને યોગે તથા તેઓના આશ્રયદાતા તરીકે આલુક્યો ગુજરાતી સાહિત્યના

૯ બો. બ્રા. રૉ. એ. સો. નું જર્નલ XXI, ૪૧૨ અને ત્હાર પછીનાં પૃષ્ઠો ભૂઓ: (ઈ. સ. ૧૯૦૨)

૧૦ અન્ય પ્રમાણો પૈકી આ જ આલુક્ય દાનલેખને અવલંબીને પરલોકગત એ. એમ. ટી. જેક્સને પણ આ જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યા હતા (મુંબઈ ગેઝેટીઅર, પુસ્તક ૧, ભાગ ૧, પૃષ્ઠો ૪૬૫-૬). અને તે છતાં ૪૬૭ મે પૃષ્ઠે એ કહે છે કે ઉત્તરકાલીન આવડાઓ ગુર્જરભૂજમાંથી ઉદ્ભવ્યા હતા; ઉપર આપેલા વ્યાઘ્રમુખ વિશેના ઉલ્લેખને આધારે જ એ આ મત બાંધે છે. પરંતુ એ પ્રસંગ ઈ. સ. ૬૨૮ નો અને પુલકેશીનો દાનલેખ ઈ. સ. ૭૩૮-૯ નો છે. તો પછી પૂર્વતર ઉલ્લેખ ઉત્તરકાલીન આવડાને કેમ લાગે ? વળી એ જ ગેઝેટીઅરમાં “આવડા” પરના પ્રકરણને અંતે ૧૫૫ મે પૃષ્ઠે એ. એમ. ટી. જેક્સને એક ખાસ સૂચના મૂકી છે, જેમાં આવડાઓ ગુર્જરવંશીય હતા એ પક્ષ તરફ સ્પષ્ટ વલણ દર્શાવે છે

મુંબઈ ગેઝેટીઅર પુ. ૧ ભાગ ૧ ને ૫ મે પૃષ્ઠ નીચેની ટિપ્પણીમાં કહ્યું છે કે મૈથાએક લેખોમાં આવડા અને સોલંકી બંનેને ગુર્જરરાજાઓ તરીકે વર્ણવ્યા છે; અને એ વિશે નીચે પ્રમાણે દીકા કરી છે, “આ વંશમાંનો અન્યતર, કે ઉભય, ગુર્જરપ્રભવ હોય કે નહિ એ શંકાપાત્ર છે.” વળી વિશેષ કહ્યું છે કે “ગુર્જરરાજા” એ વ્યવહારેના ગુર્જર દેશપર રાજ્ય કરતા રાજા એથી અધિક કાંઈ પણ અર્થ નહિ હોય.

ઇતિહાસમાં મોટેા ભાગ ભજવેછે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળનો નામનિર્દેશ કરવાની સાથે જ વિદ્યા અને સાહિત્યના બે મહાન પરિપાલકોનું ચિત્ર આપણી સમક્ષ ખડું થાયછે, હેમની સાથે તત્કાલે જ હેમચંદ્રનું નામ અને મૂર્તિ પ્રકટ થાયછે, કે જે પોતાના વિશાળ અને સઘન પાણ્ડિત્ય અને સાહિત્ય વિષયક ઉત્સાહશક્તિ અને કાર્યવિસ્તારને કારણે સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક મહાપ્રતાપ અપ્રતિમ પાત્ર રૂપે પ્રકાશી રહેછે પડિતોની લેખભાષા સરકૃત ભાષામાં હેણે ગ્રન્થો લખ્યા રચ્યાછે, તેમ જ અપભ્રંશમાં પણ હેણે અનેકાનેક ગ્રન્થો લખ્યાછે હેના સમયમાં દેશમાં કઈ ભાષાનો પ્રચાર હતો એ પ્રશ્નની ચર્ચા આપણે આગળ ઉપર કરીશું, અત્યાગે તો આપણે મુખ્યતઃ એ વિચારવાનું છે કે માનવ જાતિયોના વર્ગીકરણમાં ઔલુક્યોને ક્યાં સ્થાન મળેછે, તેઓ કાણુ હતા? આ વિષયપર મુજાઈ ગેઝેટીઅર આપણને લેણપણુ જ્ઞાન આપી સકતું નથી હેમાં કહ્યુંછે કે "આ કુળનું મૂળ અધિષ્ઠાન કયું હતું એ જોણી કાઢવાને, અથવા તો તેઓ ક્યાંથી અને ક્યારે ગુજરાતમાં આવ્યા એ ખતાવવાને, કંઈપણુ સાધન મળતા નથી" ^{૧૧} હેમાં માન આદહું કહ્યુંછે કે (ઔલુક્યોના) દક્ષિણના અને ગુજરાતના વરો એક જ સઘની શાખાઓ હતી ^{૧૨} પરંતુ હેમાં એક નિર્દેશ ઉમેર્યો-છે જે આપણને અન્વેષણની દિશા દર્શાવી આપેછે હેમાં હેતુ કહ્યુંછે કે "જો ખુશ્વર માનેછે તે પ્રમાણે સભવ હેવો છે કે મૂલરાજના પૂર્વજે ઉત્તર માધી આવ્યા હતા" અને એ સલ છે એક સમર્થ લેખમાં ^{૧૩} જો ખુશ્વર દર્શાવ્યુંછે કે પહેલો ઔલુક્ય રાજા મૂળરાજ, ગાન્ધકુખ્જ (કનોજ)ના એક રાજાનો પુત્ર હતો, જે રાજાએ પોતાના પૈતૃક રાજ્યના અગમૂત ગુજરાતને ફરીથી જીત્યો દક્ષિણ ઔલુક્યોની રાજધાની તે જ કંપાણુકટક (કનોજના રાજાઓની રાજધાની) હેતુ તાદાત્મ્ય સિદ્ધ કરનારા દ્રાપ્સ, એલ્ફિન્સ્ટન અને અન્ય પુરુષોની બૂલ શા કારણથી હતી એ પણ હેણે દર્શાવ્યુંછે જો ખુશ્વરના આ મતનું રા દેવદત્ત ભાણુકારકરના ગુર્જરાપરના લેખમાં ખલવત સમર્થન થયુંછે ત્યાં જો ખુશ્વરથી એક પગહું આગળ વધીને એ કંપાણુકટક અને કનોજનું તાદાત્મ્ય પણ સિદ્ધ કરેછે તે ઉપરાંત એ લેખમાં એ દર્શાવેછે કે કનોજ એ સમયે એક ગ્રંથળ ગુર્જર રાજ્યની રાજધાની હતું, અને ઔલુક્યો ગુર્જર અન્વયના હતા

૧૧ મુજાઈ ગેઝેટીઅર, પુસ્તક ૧, ગ્રંથ ૧, પૃષ્ઠ ૧૫૬

૧૨ The Indian Antiquary, VI, 180 II

અહિયાં આપણે ગુર્જરા વિશે અન્વેષણ કરવા જરા અટકીશું, અને ગુર્જરા; ગુજરાત: તેઓને વિશે આપણે કેટલું જાણીએછીએ તે જાણીશું. એ નામ ક્યહારે કોરણ કે તેઓએ જ અત્યારે ગુજરાત નામે ઓળખાતા પ્રાપ્ત થયું ? પ્રદેશને એ નામ અર્પ્યું છે, અને દેશના નામપરથી જ ત્યાંની ભાષાનું કાલક્રમે ગુજરાતી હેવું નામ પડ્યું. પરંતુ ગુર્જરા વિશે કાંઈ પણ કહેવા પહેલાં ગુજરાત એ નામ દેશને 'ક્યહારે પ્રાપ્ત થયું તે' તપાસીએ. ભરતખંડના ભાષાવિષયક સમગ્રદર્શનમાં^{૧૩} સર જ્યોર્જ ગ્રીઅરસન કહે છે કે આવડાઓના આધિપત્ય દરમ્યાન ગુજરાતને એ નામની પ્રાપ્તિ થઈ. આમ કહેવામાં હેણે પ્રમાણ તરીકે મુંબઈ ગેઝેટીઅરના પુસ્તક ૧ ભાગ ૧ પૃષ્ઠ ૫ માંની ટિપ્પણીને સ્વીકારેલી છે. પરંતુ ગેઝેટીઅરમાં કરેલી એ ઉક્તિને માટે આપણને કાંઈ પણ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ નથી. અદ્યપર્યંત આવડાઓ સંબંધે કાંઈપણ લેખ પ્રકાશિત થયા નથી અને તે વિશે જે કાંઈ ઉલ્લેખ જાણવામાં છે તેની આ વિષયમાં કાંઈ ઉપયોગિતા નથી. ગુજરાત નામ વિશેની ખીજી પણ નહાની સરખી ભૂલ સુધારવા જેવી છે. મુંબઈ ગેઝેટીઅર એ નામને ગુર્જર-રત્ત (પ્રાકૃત) અને ગુર્જરરાષ્ટ્ર (સંસ્કૃત) હેમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલું માને છે. આ એક ચોખ્ખી ભૂલ છે અને હેનું મૂળ ધણે ભાગે સુરાષ્ટ્ર અને મહારાષ્ટ્ર નામે સાથે સામ્યતો લાસ થવામાં રહેલું છે. ખીજી પણ ખોટી વ્યુત્પત્તિ એ જ ગેઝેટીઅરમાં (૮૫ મે પૃષ્ઠે) આપેલી મળી આવે છે, ગુર્જરરાત્ર માંથી. આ નામે, ગુર્જરરાષ્ટ્ર અને ગુર્જરરાત્ર (જેમાંનું ખીજું તો તદ્દન કલ્પનામૂલક અને અર્થહીન છે તે), કાંઈ પણ ગ્રન્થ કે લેખમાં નજરે પડતાં નથી. ઉલટું, ગ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ^{૧૪} અને રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાણુરકરે^{૧૫} દર્શાવ્યા પ્રમાણે ગુર્જરના નામ કેટલાએક જૂના ગ્રન્થોમાં અને લેખોમાં મળેલ ના એટલે કે પ્રાન્તના નામ તરીકે આપેલું છે; ગુર્જરમંડલ કે ગુર્જરદેશ એ નામ પણ પ્રચલિત હતાં. ગુર્જરના શબ્દમાંથી ગુજરાત નામની વ્યુત્પત્તિ વાગ્વ્યાપારના નિયમે પ્રમાણે જ સહજ થઈ સકે છે. ગુર્જરરાષ્ટ્ર માંથી તો ગુજરાઈ રૂપ નીકળે; અને ધણા મરાઠી બ્રાહ્મણો ગુજરાતને 'ગુજરાથ' અને ગુજરાતીને 'ગુજરાથી' કહેવાના પ્રમાદને વળગી રહે છે તે માત્ર તહેમના 'મરાઠા' અને 'મરાઠી,' નામેના પરિચયનું પરિણામ છે. ગુર્જરના જ મૂળશબ્દ હોવા જોઈએ એ પક્ષનું સમર્થન

૧૩ પુસ્તક IX ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૩૨૩ મું.

૧૪ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, પૃષ્ઠ ૬૯.

૧૫ "ગુર્જરા," બો. પ્રા. રૉ. એ. સો. ટું જર્નલ, પૃષ્ઠ ૪૧૩ આદિક (ઇ. સ. ૧૯૦૨)

કરનાર અન્ય સાધન એ છે કે ગાંધી ગુજરાત જેવી હિંદીયોમાં અઘાપિ મૂળશબ્દનું સ્ત્રીલિંગ જળવાઈ રહ્યું છે, અને હેવા જ સ્ત્રીલિંગનો પ્રયોગ પદ્મ નામના (વિ સ ૧૫૧૨ માં રચાયેલા) કાન્હલ્લે પ્રગ્લ જેવા પુરાણા ગ્રંથોમાં મળી આવે છે

પૂછે વાત પાતસાદ હસી । ગૂઝરાતિ તે કહોઈ કિસી ॥ (ખડ ૧, કડી ૨૧)
 'ગુર્જરા' વિશે લેખમાં ૨૧ દેવદત્ત ભાણ્ડારકર કહે છે કે પ્રથમ તો રજપૂતાનાનો એક ભાગ જ ગુજરાત કહેવાતો અને કાલક્રમે વધીને એ ભાગ ત્ર્યણ અને વિશાળ રાજ્યનું રૂપ પામ્યો અને કનોજ તહેની રાજધાની બન્યું, મહોદય વશનો (ઇ સ ૯૧૪ ના દાનપટ્ટમાં અને ૯૧૭ ના લેખમાં નિર્દિષ્ટ) મહીપાલ આ પ્રદેશ પર રાજ્ય કરતો ગુર્જર રાજ હતો અને હેની સત્તા એક સમયે ઝાઝિયાવાડ પર વિસ્તરી હતી (જે કે ત્હાર સૂધી હેણે ગુજરાતમાં પ્રવેશ નહોતો કર્યો), મહીપાલના સમયની પૂર્વે પણ ગુર્જર રાજ્યો હોવાની હકીકત લખાઈ છે અને તેમની સત્તા રજપૂતાના પર પણ હતી, અને યુઆન યુઆંગના સમયમાં એક બળવાન ગુર્જર રાજ્ય હતું જેની રાજધાની લિલ્લમાલ કે લિનમાલમાં હતી, ગુર્જરવંશ ગકબતિમાંથી નીકળ્યો હતો અને ગુર્જરા ભારતખંડમાં ખેલગહેલા ઇ સ ના છઠા સૈકાના પ્રારંભમાં આવ્યા, અને ઇ સ ના દશમાં અને અગ્યારમાં સૈકામાં ચૌલુક્યોની સત્તા ગુજરાતમાં જમી ત્હાર પછી ગુર્જરા આજના ગુજરાતમાં ખેલગહેના આવ્યા અને એ દેશનું ગુર્જરના નામ પડ્યું (જે મૂળ રજપૂતાનાના એક પ્રદેશનું નામ હતું), ગુજરાતનું મૂળ નામ લાટ હતું અને ચૌલુક્યોના સમયમાં પણ કેટલોએક વખત દક્ષિણગુજરાત લાટ કહેવાતો અનેક દિશામાં બહુ પરિશ્રમથી શોધખોળ કર્યો પછી જ ગ દેવદત્ત ભાણ્ડારકર પૂર્વ ગત નિર્ણયોપર આવ્યા છે ૧૯ હેણે, અહિંયા આપી સકાય નહિ એટલી, સખ્યાબધ, દલીલો આપી છે તેમની એક ખાસ ખાન ખેચે હેવી છે (ઇ સ. ૯૧૬ માં) અણુ જો અને (ઇ સ ૯૪૩ માં) અન મામુદીએ કરેલા બુઝના રાજના, અને બુઝ સામ્રાજ્યના સ્થાનશૂત દેશરૂપે કનોજના, ઉપેખ વિગેની એ દલીલ છે, એ ઉલ્લેખો મુજાર્ધ ગેઝેટીઅરના

૧૯ અહિંયા નોંધતુ ઘટ છે કે યુઆન યુઆંગ પિ-ચો-મો-ચો એ જ લિનમાલ એ વિશેની (ગુર્જરાપરના લેખમાં દર્શાવેલી) પોતાની રાકા રા. દેવદત્ત ભાણ્ડારકર ખેલી લીધી છે, અને એ એમ ટી નૅક્સને પ્રતિપાદિત કેતુ વાતાવ્ય સ્ત્રીકાર્તુ (પરતેકાનાગી એ એમ ટી નૅક્સન વિશે તો ૧૮૧૨ ના જ યુ ના ઇન્ડિયન ઍટિપ્સરીમાંનો હેમનો લેખ જુઓ)

પુસ્તક ૧ ભાગ ૧ (પૃષ્ઠો ૫૨૬-૭ અને ૫૧૯) માંથી ઉતારેલા છે. અને જુઓ એ ગુજર હોવા સર્વનો યથાર્થ અભિપ્રાય છે. આ સંબંધે અસાર સ્ત્રી કાંઈ સ્પષ્ટીકરણ કરવું બાકી હોય તો તે, હું બાણું છું ત્યાં સુધી, એ શબ્દનું અંગભૂત ન્હાનુંથું વાગ્યાપારનું તત્ત્વ છે:—‘ગ’ ને સ્થાને આવેલો ‘જ’. હેતુ કારણ આ હોઈ સકે કે યમન આરખો અઘપર્થનત જીમ વર્ણનો ઉચ્ચાર ગીમ કરે છે અને એ વર્ણવાળા પ્રત્યેક શબ્દમાં પણ તેઓ જ ને સ્થાને ગ બોલે છે, મિસર દેશના અને અન્ય આરખો હેનો ઉચ્ચાર જ કરે છે.^{૧૭} આથી કદાચ પૂર્વનિર્દિષ્ટ આરખ લેખકો જીમ નો ઉચ્ચાર ગ કરતા હોય એટલે હેમણે સ્વાભાવિક રીતે ગુઝ નામ લખવામાં જીમ વાપર્યો હોય અને ભાષાન્તરમાં અન્ય લિપિમાં ઉતારવામાં એ નામ સ્વાભાવિક સમજદારથી જુઝ રૂપે લખાયું હોય તો અસંભવિત નથી: અંગ્રેજીમાં પણ “G” વર્ણના જ અને ગ બે ઉચ્ચાર થાય છે એ સૌ જાણે છે: જેમ કે Ginn (ગિન) અને Ginn (ગન).^{૧૮}

૨ા. દેવદત્ત ૨ા. ભાણુડારકર કહે છે કે એઓનો ગુર્જરા વિશેનો લેખ, મુંબાઈ ગેઝેટીઅર પુસ્તક ૧ ભાગ ૧ ના પરિશિષ્ટ ૩ જામાં “ભિન્માલ” વિશેના લેખના ઐતિહાસિક અંશ રૂપે આપેલા એ. એમ. ટી. જૅકસનના ગુર્જરાપરના સમર્થ અને બહુમૂલ્ય લેખની એક પ્રકારની પૂરવણી છે. તેથી

૧૭ આ માહિતી માટે હું ઇન્ડિયન મેડિકલ સર્વિસમાના મહારા એક મિત્રને આભારી છું; હેમણે આરખોની સાથે રહીને આ નિરૂપણ કર્યું છે.

૧૮ અંગ્રેજીમાં G નો ઉચ્ચારવૈવિધ્યને લગતા મુખ્ય મુખ્ય નિયમો મરેની ડિક્શનરીમાં આપ્યા છે, એ નિયમોને સંક્ષેપમાં આપું છું:—

નીચેના પ્રસંગોએ G, નો hard એટલે કઠોર કહેવાતો ઉચ્ચાર થાય છે:—

(૧) શબ્દને અંતે;

(૨) વ્યંજનની અથવા a, o, u ની પૂર્વે (gaol, gaoler અપવાદ છે), અને

(૩) ટ્યુટોનિકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દોમાં e અને i ની પૂર્વે, જેમ કે grive grout; તેમ જ

(૪) હિબ્રૂ વિશેષ નામોમાં, જેમ કે Gedaliah, Gideon; હિબ્રૂમાંનું આ વલણ યમન આરખોના જીમના ગીમ ઉચ્ચાર સાથે સગપણ ધરાવતુ જણાય છે.

લૅટિન કે રોમાનિક પ્રભવના શબ્દોમાં G નો e, i, y ની પૂર્વે “સૃદ્ધ” ઉચ્ચાર થાય છે; અને ગમે તે પ્રભવના શબ્દોમાં પદની અંતે એ ઉચ્ચાર દર્શાવવા હેમણે dge કે ge મૂકાય છે, J વર્ણનો એ સ્થાને પ્રયોગ થતો જ નથી. (જેમ્સ એ. એચ. મરે. એલ. એલ. ડી અને હેન્રી ષ્રૅડલી. ખી. એ. ફ્રંચ ન્યૂ ઈંગ્લિશ ડિક્શનરીમાં G જુઓ)

એ અશર્માં સ્થાપિત કરેલા સિદ્ધાન્તોના દૂક તારણની અદિયાં નોધ આપવા થી લાભ થશે એ સિદ્ધાન્તો નીચે પ્રમાણે છે

(ક) ભરતખડમા ગુર્જરા ઇ સ ના પ મા સૈકામાં આવ્યા

(ખ) છઠ્ઠા સૈકાના અન્તમા (ઇ સ ૫૮૫ માં) તેઓએ અર્વાચીન ગુજરાત અને ભરૂચ જીતીને વનબીઓને (ઇ સ ૫૦૬-૭૬૬ મા) પોતાનું આધિપત્ય સ્વીકારવાની ફરજ પાડી

(ગ) સિનમાય (શ્રીમાધ) લખ્યા વખત ઉત્તર ગુર્જરવશની મુખ્ય શાખાની રાજધાની રહ્યું,

(ઘ) ગુર્જરા દક્ષિણમા પોતે જીતેલા પ્રદેશ લાખાકાળ સુધી જળવી સક્યા નહિ, હુએન ત્સાંગના સમયમા એડા અને વડનગર (આનંદપુર) બંનેપર માનવાનું સ્વામિત્વ હતું, અને ભરૂચના રાજાઓ ધણું કરીને આતુક્યોને વા હતા,

(ઙ) ગુર્જરાને (આરબના આક્રમણો વેઠ્યા પછી) એક નવા શત્રુની, શાહુદોની, સમુખ ટકવું પડ્યું જેઓએ દક્ષિણમા આતુક્યને દમાવી ઈ ઉત્તર તરફ દૃષ્ટિ કરી

(ચ) ભીમએનના રાજ્યસમયમાં આશરે ઇ સ ૮૫૪ માં સિનમાય ને, રાજધાની રૂપે, તળવામાં આવ્યું, તે વખતે ૧૮૦૦૦ ગુર્જરાએ સિનમાયમાંથી નિષ્ક્રમણ કર્યું.^{૧૯}

૧૮ પાનાસના કાદરે પ્રથમ પરથી જણાવે છે ઇ સ ૧૩૧૧ ને આશરે ચઢ્ઢાઆજ્ઞ આધિપત્ય નીચે સિત્રમાલ શ્રીમાતી બ્રાહ્મણેનું સમૃદ્ધિમાન સ્થાન હતું એ મહાકાવ્ય રચાણે વિ સ ૧૫૧૨ માં એટલે કે, અતમા (ખડ ૪, ૩-૭) કવિ પાળ ખેડે તે પ્રમાણે, જાણેકની પાલી પાળી ૧૪૫ વર્ષ અને કવિ કહે છે (ખ ૩ ને ૪ ની ૨૨ આદિકમા) કે જાણેકપરની ચાણ દરબાન અણાડીન ખિજળના મુસલમાન સૈયે સિત્રમાલને લૂંટું દગ અને બાળ્યુ હતું આ પરથી સિત્રમાલના આક્રમણુ વર્ષ વિ સ ૧૩૧૭ એટલે ઇ સ ૧૩૧૧ આવે, (વિ સ ૧૫૧૨-૧૪૫૨=વિ સ ૧૩૬૦) ત આપી મિં લોકસને સ્થાપેલા નિર્ણયને બાધ નથી આવતો એથી એટલું જ જણાવે છે ગુર્જરાના સમયતિથિ સિનમાયી આગુદિવસ રહાન્ત થયુ ત્યારપાળી પાળ રહા. તાન સેાએ સુત્રી સિનમાય કહેર સમૃદ્ધ રહું

૬ સિત્રમાલની સમૃદ્ધિ અને પવિત્રતાનું વર્ણન આપના પદ્મનાભ દેને કદ્દુતી વર્ણના ના (૧-૨૫) કહે છે વચી કી ૨૬ માં કહે છે કે સિત્રમાલ માંસ, રસા શ્રીમાતીએ સિત્રમાલમા વસના દત્તા

૭ આ જગના આગુદિવસ પાળના આક્રમણુ સમય ઇ સ ૧૩૦૪ રાપી તી બધાજિરે, માણ કે પાળુ દત્તા પછી અને સોરાપર ચાણે સ્ત્રી પછી પાળા વાન મુસલમાન સેનાકહેર ઇ સ ૧૩૧૧ માં જાણેક હતું હતું ૭ વર્ષે માળે અકબરુ નથી

(બ) આ પરિત્યાગનું મુખ્ય પરિણામ એ આવ્યું કે ચક્રસમ્રાટનું સ્થાન સિન્ધભાલથી અણહિલવાડ સંક્રાન્ત થયું; ત્યાંના પહેલો આલુક્ય રાજા મૂળ-રાજા હતો (ધ. સ. ૯૬૧-૯૯૬); અને

(બ) ગુર્જર કે સિન્ધભાલ રાજ્યના ફેટલાએક ભાગ પડી ગયા, જેમાં સાંભરના ચૌહાણો, માલવાના પરમાર અને અણહિલવાડના સોલંકી એ ત્રણ મુખ્ય હતા.

આ ઉપરથી જણાશે કે રા. દેવદત્ત રા. ભાણ્ડારકરના નિર્ણયો અને એ. એમ. ટી. જૅકસનના નિર્ણયોનું પરસ્પર સંગ્રથન કરીને એક સુધરેલું સમગ્ર વૃત્તાન્ત ગોઠવી સકાય એમ છે.

એ ઉપરાંત એ. એમ. ટી. જૅકસન મત દર્શાવે છે (મુંબાઈ ગેઝેટીઅર પુસ્તક ૧, ભાગ ૧, પૃષ્ઠ ૪૬૫) કે શિલાલેખોમાં અને ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં ગુર્જરોના જે સંખ્યાબંધ નિર્દેશ થયેલા છે તે અણહિલવાડના આલુક્યો કે સોલંકીઓ (ધ. સ. ૭૪૦-૯૪૨) વિશે છે અથવા તેા તેમના અનુગામી વાઘેલાઓ (ધ. સ. ૧૨૧૯-૧૪૦૪) વિશે છે; દશમા સૈકા પછીના લેખોમાં ગુર્જરોનો નિર્દેશ હોય તે પરથી પણ હેવું માની ન લેવાય કે એ ગુર્જરો તે અણહિલવાડના આવડા કે ભરૂચના ગુર્જરો (ધ. સ. ૫૦૮-૮૦૮) કે વલ્લભીઓ (૫૦૮-૭૬૬) છે. હેવા મતોને અગ્રદ્વેષ ગણવા માટે હેણે બહુ સારાં કારણો દર્શાવ્યા છે. અહિયાં હું માત્ર ભરૂચના ગુર્જરો વિશેનાં કારણોની નોંધ લઈશ. સત્ય છે કે તેઓએ છક સાતમા સૈકાના મધ્યમાં પોતાનો ગુર્જરપ્રભવ કબૂલ્યો છે. પરંતુ આ એકીકરણની વિરુદ્ધ પ્રબળ કારણો છે. ધ. સ. ૬૩૪ (શક વર્ષ ૫૫૬) ના પોતાના ઐહોલ લેખમાં પુલકેશી ખીજાએ ગુર્જરોનો લાટલોડોથી ભિન્ન તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે, અને લાટલોડોના દેશમાં જ વસ્તુતઃ ભરૂચનો સમાવેશ હતો. હ્યુએન-ત્સ્યાંગ (૬૪૦ ધ. સ.) ભરૂચના રાજ્યને એ શહેરના નામથી જ વર્ણવે છે, ગુર્જર દેશ તરીકે નહિ. આરબ હુમલાઓના ઇતિહાસકારોએ આઠમા સૈકામાં ખરસ (ભરૂચ)નો જુર્જ (કે જુર્જ) થી^{૨૦} ભિન્ન નિર્દેશ કર્યો છે, અને ધ. સ. ૭૩૮-૭૯ નું આલુક્ય દાનપત્ર ગુર્જરોને (આવડાઓ અને ચિતોડના

---

૨૦ એલિયટ ૧-૧૨૬ માં અલ ખિલાદુરીનો આપેલો વૃત્તાન્ત જુલો. એ નવમા સૈકાની મંથની લગભગ હયાત હતો, ધ. સ. ૮૯૨-૩ માં મરી ગયો, હેવું એલિયટના આ ઉલ્લેખથી જણાય છે. એ. એમ. ટી. જૅકસને લહાર પછીના સૈકા (હ્યુએન ત્સ્યાંગ પછી) હેવા શબ્દો મૂક્યા છે, અને આ એક શિથિલ વર્ણન હશે એમ જણાય છે.

મૌર્યવૃક્ષ પછી,) આર્ય સૈન્યે આક્રમણ કરેલા રાજ્યોમાંના છેલ્લા તરીકે વર્ણવે છે

આ ભરૂચના ફહેવાતા ગુર્જરાને, તેમની સત્તા અલ્પકાલિક હતી, તેઓ ન્હાનાસૂના ખડિયા રાજ્યો હતા, અને તેમનું આધિપત્ય લાટમાં હતું, ઉત્તર ગુજરાતમાં નહિ, એ ત્રણ કારણથી પડતા મૂકીશું અને રા. ૬ રા. ભાણજીરના નિર્ણય અનુસાર ગુર્જરાનું ગુજરાતમાં આગમન સોલંકીઓના પ્રવેશ સમયથી શરૂ થાય છે એ મત સ્વીકારીશું તો હરકત નથી

ગુર્જરા વિદેશીય હતા એ તો સર્વત સ્વીકારાયું છે આપણે આગળ જોયું છે કે રા. ૬૧૬૮ રા. ભાણજીર પોતાના ગુર્જરા પરના લેખમાં ગુર્જરા શક પ્રભવના હતા એ મત દર્શાવે છે “Foreign Elements in the Hindu Population” “હિંદુ પ્રજામાંના વિદેશીય તત્ત્વો” એ નામના પોતાના લેખમાં એ ગુર્જરાના શ્વેતહુણ સાથેના, તેમનું ખઝર સાથે ઐક્ય સૂચવતા, સબધનો પ્રશાર કરે છે-જો કે ગુર્જરાને શ્વેતહુણના જ વંશના એ નથી માનતા જો આપણે રિસલીએ ભારતવર્ષીય જાતિયોના માનવજાતિ શાસ્ત્રને અનુસરીને કરેલા પૃથક્કરણમાં દર્શાવેલો માર્ગ અનુસરીશું તો ગુર્જરાને શકના વર્ગમાં મૂકવા પડશે, કારણ કે ગુજરાત અને પશ્ચિમ-ભરત ખડમાં હેની દૃષ્ટિએ શક-દ્રાવિડીય પ્રકારનું પ્રાધાન્ય જણાય છે, અને જો કે રજપૂતાના અને પળખમાં ભારત-આર્ય પ્રકાર પ્રધાનત રહેલો છે છતાં એ ભાગોમાં ખીળ તત્ત્વોનું મિશ્રણ થયેલું હેને જણાય છે, અને હેનો અભિપ્રાય હેવો છે કે તેને માલુમ પડેલા અન્ય જાતિપ્રકારની માફક શક-દ્રાવિડીયો પણ મૂળ ભારતવાસી દ્રાવિડોની સાથે વર્ણસકર પામીને ઉદ્ભવેલો મિશ્ર પ્રકાર છે ૨૨ આ પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતી કલ્પનાઓમાંથી એક સસ વ્યક્તરૂપે નીકળે છે, તે એ કે ગુર્જરા વિદેશીય હતા અત્યારે આપણે ઉદ્દેશ આટલેથી જ સરશે

આ તો નિ શક છે કે ગુર્જરાએ આ દેશમાં દૃઢ પ્રતિષ્ઠા મેળવી, અને તેઓ સ્થાનિક પ્રજા સાથે પૂર્ણરીતે એકભાવ પામ્યા ગુર્જરાની ભાષા, દેશની આ સપૂર્ણ સમિશ્રણને પરિણામે આજે નીચેના ભાષાપર હેની અસર પ્રશ્નો આપણું ધ્યાન અત્યંત રોકનારા યર્ષ પડ્યા-
છે, ગુર્જરા પોતાની ભાષા સાથે લેતા આન્યા હતા ?
તેમની ભાષા કઈ હતી ? દેશની ભાષા પર હેની શી અસર થઈ ? તેમના આધિ-

પત્યના સમય દરમ્યાન દેશની ભાષા કઈ હતી ? હાવા અનેક પ્રશ્નો આપણું લક્ષ્ય બળપૂર્વક ખેંચેછે, અને હેમાંના બનશે તેટલાનો યથાશક્તિ ઉત્તર આપીશું. આગન્તુકલોકો ભારતભૂમિપર પગ મૂકતાં વાંત જ પોતાની ભાષા તથા દે એ અચિન્ત્ય છે. મહારા પ્રથમ વ્યાખ્યાન^{૨૩} દરમ્યાન કહ્યુંછે તે પ્રમાણે, સ્થાનિક ભાષાપર તહેમણે થોડે ધણે અંશે પણ અસર ન કરી હોય એ પણ એટલું જ અચિન્ત્ય છે. ડૉ. ટેસિટોરીની સાથે આપણે, ગુર્જરા જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં જ્યાં દેશના લોકો કને પોતાની ભાષાઓ ગ્રહણ કરાવતા ગયા^{૨૪} હેવું કહેવા સૂધી જવાતી જરૂર નથી. એ મત સ્વીકારતાં અત્યુક્તિ કરવા જેવું થાયછે. સામાજિક, ધાર્મિક, ઇત્યાદિ બીજી સર્વ દિશાઓમાં તેઓ દેશના લોકની સાથે સર્વાંશે એકરૂપ બની ગયા એ વાસ્તવિક સ્થિતિ સાથે પણ એ મતની સંગતતા ભાગ્યે જ સચવાશે; વળી, દેશની આજે બોલાતી અને તે પહેલાંના કાળમાં વિદ્યમાન ભાષાઓ ગુર્જરાના આગમનની પૂર્વની ભાષાથી સહસા વિભિન્ન થઈ ગઈ હોય એમ લાગતું નથી, પરંતુ પૂર્વકાલીન ભાષાના, વિકૃત છતાં પણ અવિચિત્ર, પ્રવાહ રૂપે જોવામાં આવેછે એ સાક્ષાત્ જણાતી વિશિષ્ટતા સાથે પણ એ મત બંધ બેસતો નથી. આ વિષયમાં ગુજરાતી, મારવાડી અને અપભ્રંશ ભાષાઓનો માત્ર મુકાબલો કરી જોવાથી ખાતરી થશે. કદાચ ડૉ. ટેસિટોરીના વચનનું અન્તિમ તાત્પર્ય એ હશે કે દેશીય ભાષાને ગુર્જરાએ પોતાની ભાષાનો કંઈક અંશ અર્પ્યો; આ અભિપ્રાયથી કાંઈને વિરોધ નહિ રહે.

ગુર્જરાની પોતાની ભાષા શી હતી એ વિશે આપણા જ્ઞાનની સાંપ્રત અવસ્થામાં કાંઈપણ કહી સકાય તેમ નથી. પરિણામે દેશની ભાષાઓ પર હેની કેટલી અસર થઈ એ ચોક્કસ કરવું પણ આપણી શક્તિથી વરછે. જો કે ગુજરાતીમાંનાં અસંસ્કૃત તત્ત્વોમાંનાં કેટલાંએકનું મૂળ એ અસરમાં હશે એમ કહેવામાં હાનિ નથી.

પરંતુ હેમની સત્તા દરમ્યાન દેશની ભાષા કઈ હતી એ જાણવા માટે આપણી પાસે બહોળાં સાધનો છે. પ્રાચીન ગુર્જરાની ચઢતીના સમ- પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના^{૨૫} વ્યાકરણમાંના ડૉ. ટેસી- થમાં દેશની ભાષા. ટોરીનાં બહુમૂલ્ય ટિપ્પણોના આરંભના પેરેગ્રાફોમાં એક સિદ્ધાન્તનું વિશદ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યુંછે,

૨૩ પાછળ પૃષ્ઠ ૭, ૮, ૧૦, જુલો.

૨૪ ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વરી ફેબ્રુવારી, ૧૯૧૪, ૫-૨૨.

૨૫. ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વરી, ૪૩ ફેબ્રુવારી ૧૯૧૪.

જે સિદ્ધાન્તથી, “ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ”^{૨૬} વિશે મ્હેં લખેલા ગુજરાતી લેખમાં દર્શાવેલા અભિપ્રાયનું સ્વતન્ત્ર રીતે સમર્થન થાય છે મ્હેં ત્યાં હેતુ સૂચવ્યું હતું કે ઇ. સ ના પાંચમા અને પદ્મમા સૈકાની વચ્ચેના સમયમાં એક અતિવિશાળ વિસ્તાર પામેલી ભાષા અર્વાચીન ગુજરાત અને રજપૂતાનામાં સર્વત્ર પ્રચરિત હતી (મ્હેં એ ભાષાને અન્તિમ અવસ્થા એ નામ આપ્યું છે), અને એ ભાષાના, છેક પદ્મમા સૈકા પછી જ, ગુજરાતી, મારવાડી અને હેની સગોત્ર ભાષાઓ^{૨૭} હેવા ભાગ ક્રમે ઠરીને થયા આ તત્કાલપ્રચલિત ભાષાને ડૉ ટેસિટોરીએ પ્રાચીન પાશ્ચાલ રાજસ્થાની કહી છે, અને ઇ સ ના મોળમાં સૈકાના અતતની લગભગ હેના ગુજરાતી અને મારવાડી હેવા ભાગ પડ્યા હેવું મત એ દર્શાવે છે

આ ઉક્તિયો આલુક્યો દશમા સૈકામાં આવ્યા ત્યાર બાદ એ કે ત્રણ સૈકા પછીના સમયને લાગૂ પડે છે એથી પાછળ ચાલિયે તો માલૂમ પડે છે કે દશમા સૈકાથી પાછા જતા છેક છઠ્ઠા સૈકા સુધીમાં જુદા જુદા રૂપમાં અવવ્રજ ભાષા બોલાતી, અને ઘણે ભાગે બીજી પ્રાકૃત ભાષાઓમાંની કેટલીએક બોલાતી-જેની સાથે આપણે અહિંયા કાંઈ સળધ નથી, કારણ કે ગુજરાતી મુખ્યતઃ અવવ્રજમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે ડૉ રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાવડારકર માને છે કે, અર્વાચીન સમયમાં જે દેશમાં મજબાયા પ્રચરિત છે તે દેશમાં અવવ્રજ ભાષા ઇ. સ ના છઠ્ઠાકે સાતમા સૈકામાં વિકાસ પામી ^{૨૮} આગળ ઉપર યોગ્ય સ્થાને^{૨૯} આ વિષયની હું વિસ્તીર્ણ ચર્ચા કરીશ ઈ સ ના આઠમા સૈકાના અન્તની લગભગમાં પારસીઓ ભરતખંડમાં આ પા અને સગનમાં બેઠયાં તે સમયમાં અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા વિદ્યમાન હતી હેવો જે મત કેટલાએક દર્શાવે છે હેને હું યોગ્ય અના^{૨૭} પૂર્વક પડતો મૂકીશ, એ વિચાર ઉપપત્તિહીન અને હાસ્યપાત્ર છે, ગુજરાતી ભાષાના સમસ્ત ઇતિહાસ અને વિકાસક્રમથી હેને બાધ આવે છે-જે એ વિષયની ચર્ચા કરીશ ત્યારે સ્પષ્ટ થશે

ત્યારે આલુક્યોને જોઆ હતા ત્યારથી વિચારતન્ત્રને પાછો લઇયે તો હેમના અનુગામી તરીકે વાપેલાઓ આવેલા જણાય છે વાધેનાઓ હેમનું આધિપત્ય ઇ સ ૧૨૧૬ થી ઇ સ ૧૩૦૪

૨૬ ‘વસ ત, વિ સ ૧૮૨૦, પૃષ્ઠ ૬૪૮

૨૭ ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વરી પુસ્તક ૪૪ ના યુ ૧૯૧૫ મા મ્હેરો Note on Some Special Features of Pronunciation etc in the Guja-
rati Language એ નામનો લેખ જુવો

૨૮ હેમના ‘વિસન ભાષાસાહિયયક વ્યાખ્યાનો’ પૃષ્ઠ ૩૦૨ જુવો

૨૯ નીચે વ્યાખ્યાન ૫ માંના આરભના પૃષ્ઠો જુવો

સૂધી રહ્યું, જે સમયને અન્તે ગુજરાતને છેવટ મુસલમાનોએ જીત્યું. એક સૈકાથી પણ ઓછા આ અન્તરની લક્ષણભૂત બે મુખ્યસિદ્ધ મૂર્તિયો હતી, વસ્તુપાલ અને તેજપાલ, જે'મનાં નામો સોમેશ્વર પોતાના કીર્તિકૌમુદી નામના ગ્રન્થમાં અમર કર્યાં છે, અને જે'મના ગિરનાર, શત્રુંજય અને આબૂપર હેમણે બંધાવેલાં દહેરાંમાં મૂકેલા સંસ્કૃત લેખો બહુમૂલ્ય નોંધ જાળવી રહ્યાં છે. લવણપ્રસાદના આ બે મન્ત્રીઓ, અને હેનો ધર્મગુરુ ઉપર જ કહેલો સોમેશ્વર, એ ત્રણ વાઘેલા આધિપત્યના પ્રારંભસમયનાં, ઇ. સ. ૧૨૦૦ થી ૧૨૮૮ સૂધીમાંનાં, મુખ્ય પાત્રો તરીકે વિરાજે છે. ત્યાર પછીના રાજાઓ વીરધવલ, વીશળદેવ, અર્જુનદેવ, અને સારંગદેવને ટપી જવા પડશે અને પોતાના બલહીન આધિપત્યને પરિણામે ગુજરાતમાં રજપૂત સત્તાના નાશ કરાવનાર કર્ણદેવનું (૧૨૮૬-૧૩૦૪ ઇ. સ.) નામ માત્ર આપીને વાઘેલા પ્રકરણ સમાપ્ત કરવું પડશે.

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં મુસલમાનોની પૂર્વના સમય અહિંયાં સમાપ્ત થાય છે, અને મુસલમાન સમય તરફ દૃષ્ટિ નાખિયે આ ઐતિહાસિક સ્થિતિયોની ગુજરાતી તે પહેલાં. આપણે જરાવાર અટકીશું અને આ ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિયોની ગુજરાતમાં ભાષાપર અસર શી અસર થઈ તે વિચારીશું. તરત જ આપણે જોઈએ છીએ કે રાજ્યકર્તા વર્ગમાંના ધણાખરા વિદેશીય હતા; ખીજાઓ, જે રાજ્યકર્તા નહોતા, તેઓ પ્રજાગણમાં પ્રવિષ્ટ થયા; આ પ્રમાણે, રાજ્યકર્તા અને ખીજા સર્વ જાતિયો અન્તે પ્રજાવર્ગમાં મગ્ન થઈને તદ્રૂપ બની. મિ. વિન્સેન્ટ એ. સ્મિથ કહે છે કે આ ક્રમ સમસ્ત દેશમાં વ્યાપી રહ્યો હતો:—

“આ સ્થળે હું દીર્ઘસમય અનુમાનરૂપે રહેલી અને હમણાં સારાં સાધનોથી પ્રતિષ્ઠાપિત થયેલી એક વાત તરફ લક્ષ ઝેંચવાને પ્રયત્નું; તે એ છે કે રજપુતાનામાં અને ગંગાના પ્રદેશોમાં આવી વશેલા વિદેશીયો હેમના દેશગત સત્તાઓ સાથેના વિગ્રહોમાં સર્વથા નષ્ટ નહોતા થયા. અલબત્ત ધણા નાશ પામ્યા, પરંતુ ધણા વધારે જીવતા રહ્યા, અને છેવટ સામાન્ય પ્રજાસંઘમાં વિલીન થયા, જે પ્રજાસંઘમાં હેમના વંશજોનું પ્રમાણ સાવ નહાનું નથી. હેમના પૂર્વગામી શક અને યુએહ્ ચીની માફક સર્વ વિદેશીઓ હિંદુસમાજની અન્યને આત્મરૂપ બનાવી દેવાની અદ્ભુત શક્તિને વશ થયા અને ત્વરાથી હિંદુ બની ગયા. રાજપદ મેળવવામાં જ્ય પામતાં સર્વ કુળોનો અને કુટુંબોનો તરત જ હિંદુસમાજતન્ત્રમાં ક્ષત્રિયો કે રજપૂતો તરીકે સ્વીકાર થતો, અને પરિહાર અને ઉત્તરનાં અન્ય વિખ્યાત રજપૂત કુળોનો ઉદ્ભવ

પાયમા અને છઠ્ઠા સૈકાઓમા ભરતખડમા પ્રવિષ્ટ થયેલા મ્લેચ્છ સઘો માથી થયો હતો હેમાં કાઈ સંદેહ નથી અને વિદેશીઓમાના સામાન્ય ક્ષાટિના કુટુંબોમાથી ગુર્જર અને અન્ય જ્ઞાતિયો થઈ, જેઓ પૌર્વાપર્યના ક્રમમાં રજપૂતથી જરાક નીચે આવેછે”^{૩૦}

રા કે રા ભાણ્ડારકગ્ના ઉપર નિર્દિષ્ટ કરેલા “હિંદુ પ્રજામાના વિદેશીય તત્ત્વો” એ નામના રસપૂર્ણ અને સમર્થ લેખમા એ જ નિર્ણય અર્પતાં અનેક સ્પષ્ટ પ્રમાણો આપ્યાછે ઐદ્ય થયો હતો તે ગ્રીક મિનૅન્ડ્રોસ (મિનૅન્ડર, મિલિન્દ) અને ઐદ્ય બનેલા અને પરિણામે ભારતવર્ષીય નામ ધારણ કરેલા કેટલાએક સામાન્ય યવન (ગ્રીક) પુરુષોથી, અને હિંદુ અને વૈષ્ણવ થઈ ગયેલા એક યવનદૂતથી પ્રારભ કરીને રા ભાણ્ડારકર, ઐદ્ય થયેલા, રાજવંશી અને સામાન્ય વર્ગના, શકપુરુષોના ઉદાહરણો આપેછે, હેમના આધિપત્યતળેના ઐદ્ય બનેલા ક્ષત્રપોના, અને બ્રાહ્મણધર્મ સ્વીકારનાર ઉપવદાત અને બ્રાહ્મણધર્મ સ્વીકારી હિન્દુ સ્ત્રી પરણનાર મદદામત્તા દખ્તાન્તો આપેછે, અને આગળ જતા દર્શાવેછે કે આબીરો, કુશનો, મગ બ્રાહ્મણો, હૈહયો, હૂણો, ગુર્જરો, મૈત્રકો, અને હેવા ધણાએક વિદેશીઓએ હિન્દુ કે ઐદ્ય ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને તેઓ એક કે બીજે પ્રકારે હિંદુઓ સાથે ભળી ગયા હતા

આ પ્રમાણુને આધારે કરેલી મનુષ્યની જાતિવ્યવસ્થા લઘયે બહુ ટીકાઓનું પાત્રબનેલા પોતાના ગ્રન્થમા^{૩૧} રિસલી આપણને ભરતખડની પ્રજાની કહેછે કે, ભરતખડની ભૂગોલપરત્વે દુર્ગમ સ્થિતિ તે આ જાતિવ્યવસ્થા મિશ્ર જાતિસ્વરૂપો બધાવામા કારણભૂત પ્રધાન શક્તિ હતી, એ દુર્ગમ સ્થિતિને પરિણામે આક્રમણ કરતી જાતિયો પોતાની સાથે નહિજેટલી જ સ્ત્રીઓ લાવતી અને આક્રાન્ત દેશની સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કરતી, અને આ નિયમને અપવાદ એક જ હતો, ભારત-આર્યોનો પહેલો ઓધ દાનાં કારણો એ નીચે પ્રમાણે આપેછે

“આપણા અત્યારના ઉદ્દેશ અર્થે આપણે માની લઈશું કે ભારત-આર્યોના પૂર્વજો ભરતખડમાં વાયવ્ય કોણમાથી આવ્યા હતા, અને તેઓ આવ્યા તે વખતે ગંગાથમુનાની સચારમૂમિ પર્યન્ત ભરતખડનો દ્વીપકલ્પ પ્રદેશ ટ્રાવિડોલોકના તાબામાં હતો

૩૦ “The Early History of India” (“ભરતખડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ”) પૃ ૩૦૩ (ગ્રીક આરસિ)

૩૧ “People of India” (“ભરતખડના લોક”) પૃ ૨૬૬

આજના ભારત—આર્યલોકમાં દ્રાવિડીય લોકોના છાંટા પણ નથી જણાતો એથી આટલું સંભવિત લાગેછે કે જ્યારે ભારત—આર્ય લોકોએ પંચમમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને સાથે લાવ્યા હતા, અને દ્રાવિડીય કન્યાઓને હાથ કરવાની હેમને જરૂર નહોતી. ખીછ ટાઈપણ કલ્પનાથી હેમની જાતિની અન્યને મુકાબલે જણાતી અમિશ્રતાનું કારણ સમજાવી સકાતું નથી.”૩૨

આ મુકરર સિદ્ધાન્તોને આપણે સર્વાંશે અનુમોદન ન આપી સકિયે તો પણ ભરતખંડની માનવજાતિયોની રચનામાં રહેલા વિદેશીય મિશ્રણને અનાદર કરી સકિયે તેમ નથી, કારણ કે ઉપર જોયું તે પ્રમાણે એ જ સિદ્ધાન્તનાં આધારભૂત અન્ય પ્રમાણો પણ છે. ત્યારે આ મતનો રથૂલ સ્વરૂપમાં સ્વીકાર કરતાં આપણે જોઈએછીયે કે, જ્યારે જાતિયોનાં હાવાં સંમિશ્રણથી સ્થાનિક ભાષામાં બાલ તરવો મિશ્રિત થવાની અને નવાં તરવો ઉત્પન્ન થવાની અનુકૂળતા વધી, ત્યારે દેશની સર્વદા સંક્ષુબ્ધ રહેતી સ્થિતિમાં સાહિત્યની સમૃદ્ધિનો અને હેના વિકાસનો બહુ અવકાશ રહ્યો નહિ; એ અવકાશ આપતા અપવાદરૂપ સમયો હતા તે ફક્ત સોલંકીઓના સમયો—ખાસ કરીને, ઉપર કહ્યુંછે તેમ, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના; અથવા પ્રાચીન ઉત્કૃષ્ટકૌટિક સંસ્કૃત સાહિત્યના સમયો.

હવે આપણે મુસલમાનસમય (ખ. સ. ૧૨૯૭ થી ૧૭૬૦) તરફ મુસલમાનસમય. શીઘ્ર દૃષ્ટિક્ષેપ કરીશું.

સાઢાચાર સૈકા ઉપરાંતના આ સમયના ત્રણ ભાગ પડી સકેછે:—

- (૧) દિલ્હીના ખેલબહેલા બાદશાહોનું આધિપત્ય, એક સૈકાથી જરાક વધારે (ખ. સ. ૧૨૯૭ થી ૧૪૦૩).
- (૨) અમદાવાદના રાજાઓનું આધિપત્ય, લગભગ પોણાબે સૈકા (ખ. સ. ૧૪૦૩ થી ૧૫૭૬); અને
- (૩) મુગલ બાદશાહોનું આધિપત્ય, એટલે હેમના તાબાના સૂબાઓનું આધિપત્ય, લગભગ બે સૈકા (ખ. સ. ૧૫૭૬ થી ૧૭૬૦).

આ સાઢાચાર સૈકા દરમ્યાન ગુજરાતનો વિષયવિસ્તાર બહુ બદલાયા કરતો. તે નીચે પ્રમાણે:—

૧૪ મા સૈકામાં—ઉત્તરમાં જાલોરથી દક્ષિણમાં મુંબાઈની નજદીકના પ્રદેશ સુધી, અને પૂર્વમાં માળવા અને ખાનદેશની ટેકરીઓથી પશ્ચિમમાં સમુદ્ર પર્યન્ત.

૧૫ મા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં — ધણે અરો પૂર્વ પ્રમાણે

૧૫ મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં અને ૧૬ મા સૈકાની પહેલી પચ્ચીશી માં—ખાનદેશ અને માળવામાંથી મ્હોટા ભાગો પહેલાના પ્રદેશમાં ઉમેરાયા

૧૬ મા સૈકાના ઉત્તર અર્ધમાં (ઇ સ ૧૫૪૦ થી ૧૫૭૩)—જે દરમ્યાન કેટલોક સમય રાજ્ય દુર્બલસ્થિત રહ્યું હતું —ખાનદેશનો પશ્ચિમ ભાગ અને કોંકણનો ઉત્તર ભાગ ગુજરાતના રાજ્યની બહાર હતો

છેવટ—ઇ. સ. ૧૮૫૩ મા અકબરે કુરેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે— માળવા અને ખાનદેશને વધારે પ્રદેશ પાઠો સોંપવામાં આવ્યો

આગળ ઉપર ઉત્તરમાં જાનેર અને સિરોહી, ઈશાન કાણુમાં ડુંગરપુર અને વાંસવાડા અને પૂર્વમાં અલિરાજપુર, એટલા રજૂતાનાને અને મધ્ય દેશને સોંપવામાં આવ્યાં, અને બાકી રહ્યો આજનો ગુજરાત પ્રદેશ

ખર્ડના (વસ્તુત 'મિરાતે અહમદી'ના ભાષાંતર ૩૫) ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ૧૧૦ મે પૃષ્ઠે સરકારોની (એટલે પ્રદેશોની), અને રાજકીય વ્યવસ્થાએ ગુજરાતમાં સમાવિષ્ટ થતા ભાગોની, નામાવણિ આપીછે હેમાં (રજપુતાનાનાં) જુધપુર અને જાતેર અને નાગોરનો સમાવેશ છે, દક્ષિણમાં એ વસાઈ અને દમણ પર્યન્ત પહોંચેછે અને તેથી એ નીચે (કોંકણમાં) દાડા—રાજપુર સૂધી જાયછે, અને પૂર્વમાં અને ઈશાન કાણુમાં એ (ખાનદેશમાં આવેલાં) સુદ્ધેર અને નન્દુરનાર તથા ડુંગરપુર, વાસવાડા અને સિરોહીનો સમાવેશ કરેછે

આ વિષયવિસ્તાર માત્ર રાજકીય દેશ-વ્યવસ્થા રૂપે હતો, ભાષાપ્રચાર દર્શાવનારી સ્થલ-વ્યવસ્થા હેમાં નહોતી, એ અર્થિયાં સ્મરણમાં રાખવાનું છે હાવા રાજ્ય-વ્યવસ્થાને પરિણામે પડેલા વિભાગોવડે ભાષાપ્રચારની સ્થલ-વ્યવસ્થા કરવી શક્ય નથી

મુસલમાન સમયના ઇતિહાસનું અવલોકન કરતા લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી અર્ધો સૈન્યસૂધી (ઇ સ મુસલમાન સમય દર ૧૭૦૭ થી ૧૭૫૭ સૂધી) રાજ્યતન્ત્ર અસ્ત-બ્યસ્ત મ્યાનના બાળાવિષય રિયતિમાં હતું આ સમય દરમ્યાન મરાઠાઓને અવદાશ પર અસરકરતા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયો આપણે દક્ષ સમયમાં મરાઠા સમય વિગે વિચાર કરીશું પરંતુ એ પોતાં મુસલમાન સમય દર-મ્યાનનાં ભૂદિના અને ભાષાના વિકાસપર અસર કરતાં તત્ત્વોની પર્ચોચાચના

કરી લઇએ. આ બહુ લક્ષ્યોગ્ય છે કે, જ્યારે મુસલમાનોની પૂર્વના સમયમાં વિદેશીય જાતિયો દેશગત જાતિયોની સાથે એટલે સૂધી મિશ્ર થઈ જતી કે એ સંમિશ્રણને પરિણામે વિલક્ષણ પ્રકારની નવી જાતિયો ઉદ્ભવતી, અને હેતું એક પરિણામ આપણી પ્રાકૃત ભાષાઓની ઉત્પત્તિ અને આગળ ઉપરના વિકાસ રૂપ આવ્યું, ત્યારે મુસલમાનસમય દરમ્યાન વસ્તુસ્થિતિ ભિન્ન પ્રકારની જ હતી. મુસલમાન આધિપત્યની પૂર્વેના સૈકાઓમાં જે રક્તસંમિશ્રણ અને જાતિયોનું એકીભવન થતું તેહું એ સમયે નહોતું થયું. મુગલ બાદશાહોએ કેટલાક રજપૂત સાથે કરેલા વૈવાહિક સંબંધ તરફ કે મેમણ, બોમ્બે, બહેરા, ઇલાહિ વર્ણોના મૂલભૂત હિંદુઓના ઇસ્લામ ધર્મમાં પરિવર્તન તરફ મહારું અલક્ષ નથી. પણ એ તો અસાધારણ સામાજિક ઘટનાઓ છે, જેમાં સંમિશ્ર થતાં તરવે હજૂ અંશોરૂપે સુવ્યક્ત છે,—પૂર્વના સૈકાઓમાંના જાતીય એકીભવનથી આ ઘટનાઓ તદ્દન ભિન્ન પ્રકારની છે. વળી મુસલમાન સમયની આ ઘટનાઓનો વિષય મર્યાદિત હતો, જ્યારે પૂર્વકાલીન એકીભવનની અતિવિશાળ હિંદુસમાજની રચનાપર અસર થઈ હતી અને એ પરિણામને લીધે હેની અસર દેશની ભાષાપર પણ થઈ એ સ્વાભાવિક હતું. કારણ કે જ્યારે મુસલમાનસમયની ઘટનાઓ એક પ્રકારે માત્ર કૃત્રિમ વ્યવસ્થાઓ હતી, ત્યારે હેની પૂર્વેનાં એકીભવનો સ્વરૂપતઃ ઉત્ક્રાન્તિના વિધિરૂપ હતા. પરિણામ એ આવ્યું કે રાજ્યકર્તા મુસલમાનોની ભાષાની એટલે ફારસીની, દેશની ભાષાઓ અને સાહિત્યપર જે અસર થઈ તે માત્ર બાહ્ય હતી, અન્તરંગભૂત નહોતી. ૩૩ છતાં પણ એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે આ સમય દરમ્યાન પણ, ફારસીની બાહ્ય અસરથી અન્તરંગવ્યાપી વિકાર પામ્યા વિના, ભાષાઓ ઉત્ક્રાન્તિના માર્ગપર પ્રયાણ કરી રહી હતી.

આ સમય દરમ્યાન રાજ્યતંત્રમાં પદવીઓ ભોગવતી નાગર, કાયસ્થ, અને બ્રહ્મક્ષત્રિય જેવી કેટલીએક જાતિયો રાજભાષાનો અભ્યાસ કરતી અને હેમાં પ્રાવીણ્ય ભોગવતી, તે એટલે સૂધી કે તેઓમાંના કેટલાએક તો ફારસી પંડિતો અને કવિયો તરીકે વિખ્યાત હતા.

૩૩ આ ઉક્તિને એક મર્યાદા છે: ગુજરાતીમાં વર્ અને કોડીના પ્રકારના શબ્દોમાં જ અને જાનો વિવૃત ઉચ્ચાર છે. હેનો ઉદ્ભવ જો કે એ શબ્દોની પૂર્વાવસ્થામાં રહેલા વાગ્યપારવિષયક પ્રસંગોમાં રહેલો છે—વચર અને કવહિયામાં જ ઉપર રહેલા પ્રયત્ન અને વ અને વના સાંનિધ્યમાં જ જો કે વિવૃત સ્વરનું બીજ રહેલું છે—તોપણ અરબી અને ફારસી ભાષાઓના હ્યારાન અને કવલના પ્રકારના શબ્દોમાં રહેલા અપરિચિત વિદેશીય ઉચ્ચારના સામ્યથી જ એ બીજનું પરિપોષણ થયું છે. આ વિષયની પૂર્ણ ચર્ચા માટે વ્યાખ્યાન યોગ્ય જુવો.

શુદ્ધિ અને સાહિત્યના વિલાસરૂપ ‘જંતબાઝી’ નામની૦૪ જે મુવિખ્યાત ગમ્મત નાગરો, અને કદાચ ખીજ એ યાતિયોના ગૃહસ્થો પણ, યાતિબોજન દરમ્યાન કરતા એ જ સૂચવેછે કે એ યાતિયોપર ફારસીભાષાની અસર કેટલી હતી વળી કચેરીઓમાં ફારસીભાષા વપરાતી હોવાથી રાજ્યતંત્રને લગતી ભાષામાં અને તે દ્વારા દેશની સામાન્ય ભાષામાં સ્વાભાવિક રીતે ધણા ફારસી શબ્દોનો પ્રવેશ થયો ખીજે ક્રમ એ હતો કે કચેરીની અને રાજ્ય મન્દિરની ભાષાની અસર સામાન્ય લોકની બજારની ભાષાપર પરાક્રમીતે થઈ અને હેમા, લોકની શુદ્ધિમર્યાદાને પરિણામે અને શબ્દોઆરપર સામાન્યતઃ અસર કરતા અન્ય પ્રસંગોને લીધે, શબ્દોનું સ્વરૂપ વારંવાર બદલાઈ જતું આ ક્રમને પારણામે જ એક બાબુ ઉર્દૂ ભાષા—એટલે ઝાવણીની ભાષા— હયાતીમાં આવી, અને ખીજ બાબુ દેશની જ ભાષાના શબ્દસમૂહમાં ફારસી તરવો ઉમેરાયા (આ ખાસ લક્ષમાં રાખવું ધટેછે કે ફારસી તરવો માત્ર શબ્દસમૂહમાં જ ઉમેરાયા હતા)

સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં અને પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દો ફારસીમાંથી ગુજરાતી વાગ્યાપારના જે નિયમોને અનુસરતા એ જ નિયમો માં થતી સંક્રાંતિને લ ઉપર વર્ણવેલી શબ્દસ્વરૂપની વિક્રિયાના નિયામક હતા મતાવાગ્યાપારવિષયક એ વાત લક્ષ આકર્ષે દેવી છે—કેટલાએક પ્રસંગોએ નિયમો—એ નિયમો ફારસીમાંથી થતા સંક્રમણને લગતા નિયમો સંસ્કૃતમાંથી અસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં પ્રાકૃતમાં થતા સંક્રમણના નિયમોના જેવા હતા આ અને પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં થતા સંક્રમણના ઉક્તિના નિર્દર્શન તરીકે કેટલાએક ઉદાહરણો પદ્મજાએ નિયમોથી બિન્ન નથી લઈને આપ્યું —

(૧) વ્યત્યય એટલે વર્ણોની અલબદ્ધ, જેમ કે —

ફારસી (અરબી) જમાના, ગુજરાતી જમામત, આ વિધિ હેમચન્દ્ર પોનાના વ્યાકરણમાં ૮-૨-૧૧૬ થી ૧૨૪ સૂત્રોમાં વર્ણવેછે, જેના ઉદાહરણો —

પ્રાકૃત વનારણી (જેમાંથી વનારણ થયું), સંસ્કૃત વણવણીમાંથી પ્રાકૃત જનપુર સંસ્કૃત જનપુરમાંથી, ઇલાદિ

૩૬ આ ગમ્મતમાં એલનારાઓમાનો એ જગ્યા ફારસી કવિતાની એ જગ્યા બિખતો અને તદ્દાર પછી ખીજે એ જગ્યા અ તથ વાળુધી રૂ રૂની ખીજ બંદ બિખતો, અને એમને એમ રજાની જગ્યા કાવ્યશૃંગારને દિરોગે રૂદ્ધાં સંસારદોષોમાં અલબદ્ધ ઉત્પાદ બખોલ.

(સં.) વિદ્યાલભાષી (ગુજરાતી) બિલાહી થયું તે પણ એ જ નિયમે. ૨૫

(૨) સ્વરાણાં સ્વારાઃ પ્રાયોઽપચ્છે (સિ. હે. ૮-૪-૩૨૮); આ નિયમ અનેક સ્વરવિકૃતિનો ખુલાસો આપે છે. અને શબ્દના આદિમાં એક સ્વર ઉમેરાય છે એ વાત ગુજરાતી વાગ્યાપારનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. આ બંને નિયમોની ક્રિયા ગુજરાતી શબ્દ આવેદ્વર્તમાં બેવામાં આવે છે, જે અરબી દ્વર્તમાંથી નીકળ્યો છે.

(૩) કેટલાંએક શબ્દોમાં એ અને બોનો વિવૃત્ત ઉચ્ચાર થાય છે એ ગુજરાતીનું એક ખાસ લક્ષણ છે. એ શબ્દોની રૂપરચનામાં પ્રયુક્ત થતાં નિયમોની ચર્ચા આ પછીના એક વ્યાખ્યાનમાં હું કરીશ. અહિંયાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે (સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં સંક્રાન્ત થતા શબ્દોમાં પ્રવૃત્તિ પામતો) આ નિયમ ફારસી કે અરબીમાંથી ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દોમાં પણ પ્રવર્તે છે; જેમ કે:

અરબી કે ફારસી	ગુજરાતી
કૌલ (ક્વલ)	કાલિ
ગૈરત (ગયરત)	ગરિત
હૈરાન (હયરાન)	હરાન
એબ (અયુબ)	અવૈબ
ગૈવ (ગયુવ)	ગવિ
ગૈર (ગયર)	ગર (ગરવાજીવી ઇલાદિમાં)
	ઇલાદિ ઇલાદિ.

(સૂચના—માત્ર વગેરે (અરબી વગૈરહ)માં ગેનો એ વિવૃત્ત નથી. આ અર્થવાદ ગણાવો બેધર્મ.)

શહર (ફ્રા. શહર), કૌર (ફ્રા. કહર), જૌર (ફ્રા. જાહર) અને હેવા શબ્દોમાં એનો વિવૃત્ત ઉચ્ચાર ઉપજાવતા ક્રમમાં કેટલાંએક આન્તર વિકારોનો સમાવેશ થાય છે તે અન્ય વ્યાખ્યાનમાં યોગ્ય સ્થાને હું વર્ણવીશ.

૩૫ Linguistic Survey of India (ભરતખંડની ભાષાઓનું સમગ્રદર્શન) એ નામના ગ્રંથમાં (પુ. ૯. ભાગ ૨ પૃષ્ઠ ૩૩૧ પેરા ૬ માં) સર જ્યોર્જ ઝીઅર્સન બિલાહી શબ્દને હં (હો, હી, હું) પ્રત્યય લગાડવાથી થયેલા શબ્દો પૈકી આપે છે. આ એક સ્પષ્ટ ભૂલ છે. હેમણે આપેલું ઉદાહરણ કૂકડો પણ એટલું જ ભૂલ ભરેલું છે; વિલાલ-વિલાહમાં તેમ જ કુકુટ-કુકુહો-કૂકડો હેમાં હ છે તે શબ્દનો અન્તર્ગત છે, પ્રત્યયરૂપ નથી.

૩૬ વિવૃત્ત સ્વરને અવળી માત્રાવડે દર્શાવવાનો હોવાથી મહો ઉદ્દેશપૂર્વક જ ઉપર માત્રા મૂકી છે.

(૪) અન્ય દ્રવ્યોનો જો (નરજાતિ) અને ૩ (ત્રાન્યતર) પ્રાપ્ત છે, જેમ કે -

ફારસી કે અરબી	ગુજરાતી
પર્વેહ	પરદો
મુર્દેહ	મરુદ
પ્યોરેહ	પ્યાડુ
સનાનેહ	સજાનો
તરિયેહ	તકિયો
નકારેહ	નગાર
પ્યારેહ	પ્યારો

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ

બીજી બાજુ, હાવા અન્ય પદ વિનાના, પણ માત્ર વ્યવહારવાળા, શબ્દોમાંથી ગુજરાતી શબ્દો અન્ય જાણા થાય છે —

ફારસી કે અરબી	ગુજરાતી
મર્ફ	મરુ
બાગ	બાગ
ફિકર	ફિકર, ફકર

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ

આ તત્ત્વ સરકૃતજન્ય શબ્દોમાં પ્રવર્તતા એક નિયમને મળતું આવે છે, તે એ કે જક અન્યવાળા સરકૃતશબ્દો, અપભ્રંશમાં અન્યપદનો જક થયા પછી, ગુજરાતીમાં જો અન્યવાળા શબ્દોરૂપે આવે છે, અને ક અન્ય વિનાના જકારાન્ત સરકૃતશબ્દો ગુજરાતીમાં અન્ય જ વાળા બને છે, જેમ કે

સંસ્કૃત	અપભ્રંશ	ગુજરાતી
દન્તક	દત્તક	દાંતો
દાતક	દાયક	દાંતો
દન્ત	દન્	દાંત
દસ્	દણ	દાણ

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ

ફારસી અને અરબીમાંથી ગુજરાતીમાં સક્રમણ થતી વેળા, જન્ય જો (દિ ૩) પ્રાપ્ત થયા પેલા, દેવો જ જક ઉચ્ચાર અલક્ષિતરીતે થયેલા દેવો નેધી, દેવી રૂપના થઈ સો

(૫) જૂ નો ગુજરાતીમાં જ થાયછે; જેમ કે નજર (ફા.) નજર (ગુ.); કાફી (ફા.) કાજી (ગુ.); વાફી (ફા.) વાજી (ગુ.); ફિઝદ (ફા.) જિલો (ગુ.); ફિદ (ફા.) જિદ (ગુ.) મિજાજ (ફા.) મિજાજ (ગુ.); ઇત્યાદિ.

આ શબ્દો પૈકી મિજાજમાં પ્રથમ વ્યત્તય થયો હોય એમ જણાયછે, અને એથી અવાન્તરરૂપ મિજાજ થઇને અન્ત્ય જૂ નો જ થતાં મિજાજ બનેછે. અને એ રૂપ સૂરત અને ભરૂચ શિવાય ગુજરાતમાં સર્વત્ર વપરાયછે; જ્યારે સૂરત અને ભરૂચ પ્રદેશના લોકો જૂ નો સ કરીને મિજાસ રૂપ વાપરેછે. પરંતુ હેનો શિષ્ટ રૂપ તરીકે સ્વીકાર થતો નથી, કારણ કે શિષ્ટત્વનો નિર્ણય કરવામાં તો સુશિક્ષિત વર્ગોનાં લખાણોમાં અને સંભાષણમાં થતા સાધારણુતમ પ્રયોગને જ પ્રમાણ ગણવામાં આવેછે.

આ નિયમ ફારસી અને ગુજરાતી વચ્ચેના સંબંધનો એક અનન્ય-સાધારણુ વિશેષ છે, કારણ કે સંસ્કૃતમાં અને અન્ય ભારતવર્ષીય ભાષાઓમાં એ જ ઉચ્ચાર અપરિચિત છે.

(૬) અર્થનું અન્યથાભાન થતાં શબ્દોનો અપ્રયોગ થાયછે, જેમ કે (અરબી) તર્ફ (એકવચન), તર્ફેન (દ્વિ. વ.); (ગુજરાતી) તરફેળ.

અરબી શબ્દ તર્ફેનનો અર્થ “જે બાજુઓ” થાયછે, જ્યારે શબ્દના મૂળ અર્થથી અબાણુ લોકો તરફેળ શબ્દને ગુજરાતીમાં તર્ફ-એક બાજુ-ના અર્થમાં વાપરેછે.

(આ ઘટનામાં શબ્દના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થતો નથી; પરંતુ અન્યથા-બુદ્ધિના નિયમનું ઉદાહરણુ આપવા હેનો અહિંયાં સમાવેશ કર્યોછે.)

(૭) વ્યંજનોમાં પ્રાણોપચય થાયછે, એટલે કે અદ્યપ્રાણુ વ્યંજનો મહાપ્રાણુ બનેછે; જેમ કે—

ફારસી કે અરબી

ગુજરાતી

વક્ત

વક્ત

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતા ધણુ શબ્દોમાં આ વિકાર થતો જોવામાં આવેછે;—

સંસ્કૃત

પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ

ગુજરાતી

કોણક:

કોણડ

ચૂળો

જ્વાલા

જાલા

જ્ઞાલ

કાન્ત:

કંતુ

કંથ

ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

(૮) કને સ્થાને ગ

ફારમી કે અરખી

ગુજરાતી

નકારદ્

નગારુ

આ ફેરફારને અપભ્રંશમાં થતો સિ હે ૮-૪-૩૯૬ માં બતાવેાછે, વળી પ્રાકૃતમાં કેટલાક શબ્દોમાં પણ એ થાયછે (સિ હે ૮-૧-૧૮૨^{૩૮})

કેટલાએક પ્રસંગોએ ગુજરાતીમાં પણ એ ફેરફાર થાયછે, જેમ કે

સંસ્કૃત

ગુજરાતી

પર્યેત

પલગ

દ્વિકક

બગડો

एकादश

અગિયાર

एकोन

ઓગણ (ઓગણીસ ઓગણત્રીસ ઇત્યાદિમાં)

लमकाल

લગનગાલો

(૯) इ કે उ (અન્યેતર) નો બ થાયછે, જેમ કે

ફારસી

ગુજરાતી

मुर्देह

મરદું

मुर्ग(=पक्षी)

મરઘ (મુ)=કુકડો મરઘો મરઘી ૩૯

फिकर

ફરર

ઇત્યાદિ

સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં સંક્રાન્તિ પામતા શબ્દોમાં આ ફેરફાર બહુ અવર્તમાન છે -જેમ કે

ગુજરાતી

विना (स), विणु (प्रा)

વના

तिल (स, ने प्रा)

તલ

चिनोति (स)

ચણે

विणइ (प्रा)

વણે

मुदग (स)

મગ

मुग (प्रा)

લગે

उनाति (स)

लुणइ (प्रा)

ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ

૩૮ મરકત-મરગય, મદવલ-મવળો, કહુક-ગેહુક

૩૯ અર્થવિપરિણામ મદિ અંગ્રેજી શબ્દ fowl સરખાવે, હેનો મૂળ અર્થ કોઈ પણ પક્ષી થતો

મૂળભાષા સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત હોય, અથવા ફારસી કે અરબી હોય, તે પણ શબ્દના સંક્રમણ દરમ્યાન એક જ કે એક સરખા વાગ્યાપારના નિયમોની કેટલી વિસ્તીર્ણ પ્રવૃત્તિ થાયછે, એ દર્શાવવાને આ ઉદાહરણો પૂરતા થશે. આપણે જોઈએછીએ કે આને પણ આપણી ભાષાઓમાં સંક્રાન્ત થતા અંગ્રેજી શબ્દો હેવા જ વાગ્યાપારના નિયમોને અનુસરેછે. ઉદાહરણ તરીકે, અંગ્રેજી agreementનું આપણી ભાષાઓમાં ગિરમિટ થાયછે અને અસ્વરિત આઘ સ્વરનો પ્રાયઃ લોપ થાય, એ નિયમની અહિયાં આપણે પ્રવૃત્તિ જોઈએછીએ. Doctor ને બદલે ઢાગદર કહેતા હિંદી બોલતા ગામડીઆ-ઓ ઢાકતરમાં રહેલા અદ્વપ્રાણ અઘોષ (કઠોર) ક અને તને ઘોષ (મૃદુ) બનાવેછે, જે બનાવ અવશ્યમાં બહુ સાધારણ છે.

મરાઠીમાંથી પણ યોગ્ય ઉદાહરણો મળી આવશે:—

(૧) ફારસી જ નો મરાઠીમાં દ થાયછે:—

ફારસી	મરાઠી
આઝમાઈશ	અદમાસ
વુજ્જર્ગ	વુદરુક (જેમ કે હિંગળે વુદરુક, ઉપલાઈ વુદરુક ઇલાદિ, ગામડાંનાં નામોમાં).

(૨) વ્યત્યય

ફારસી વાદ અઝ્ઝ સલામ

મરાઠી વાજત સલામ

(૩) ફારસીમાં રહેલો ઘોષ વ્યંજન મરાઠીમાં અઘોષ બનેછે:—

ફારસી	મરાઠી
વુજ્જર્ગ	વુદરુક (ઉપર આપેલાં ગામનાં નામોમાં)
વાદ અઝ્ઝ સલામ	વાજત સલામ

આમ અઘોષ બનવાનું કારણ પહેલા ઉદાહરણમાં એ છે કે ગ અન્ત્ય વ્યંજન (ગ) તરીકે રહેલોછે, અને બીજા ઉદાહરણમાં કારણ એ છે કે (જ) ની સાથે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે વ્યત્યય પામેલો) દ ચોખ્ખા વ્યંજન તરીકે ઉચ્ચારાયછે અને હેની પછી સ આવેછે. હાવી ઘટના સંસ્કૃતના સંધિકાર્યમાં બહુ પરિચિત છે.

હવે આપણે ત્વરાથી ગુજરાતના ઇતિહાસમાંના મરાઠી સમય તરફ મરાઠાઓનો સમય; પ્રયાણ કરવું જોઈશે. ગુજરાતસાથેના મરાઠાઓના સંબંધ-હેના ત્રણ અવસ્થા ના નીચે પ્રમાણે ત્રણ અવસ્થા પડેછે:—

૧ લૂટફોટના ઉદ્દેશવાળા આક્રમણોનો સમય, ઈ સ ૧૬૬૪ થી ૧૭૪૩
પર્યંત, જે દરમ્યાન મરાઠાઓ હજી આ પ્રદેશમાં પ્રતિષ્ઠિત નહોતા થયા

૨ ભાડૂતી સાહાય્યોનો સમય, ઈ સ ૧૭૪૩ થી ૧૭૬૦, જે દરમ્યાન
મુસલમાન અમલદારોના ઝગડાઓમાં વચ્ચે પડીને મરાઠાઓ પોતાના સૈન્યો
મદદે મોકલતા હતા અને કમરા ભૂમિ પ્રાપ્ત કરતા જતા હતા

૩ આધિપત્યનો સમય, ઈ સ ૧૭૬૦ થી ૧૮૦૧, જે દરમ્યાન પેશ્વા-
ઓની સત્તા કરતા ગાયકવાડની સત્તા વખતે વખતે વધારે હતી.

ઈ સ ૧૮૦૨ પછી મરાઠા આધિપત્ય નષ્ટ થયું અને સર્વોપરિ સત્તા
વસ્તુતઃ બ્રિટિશના હાથમાં ગઈ

સમસ્ત મરાઠાસમય દરમ્યાન દેશના ઇતિહાસના વિષાતા, લોક
કરતાં ઘણે મહોટે અશે, સરકાર અને હેના પ્રતિનિધિયો હતા આર્થિક લાભ
ઉપરાંત મરાઠાઓને ગુજરાતની ઠાઈ દરકાર નહોતી શિવાજીનો મુખ્ય
ઉદ્દેશ ધન લૂટવાનો હતો, અને એથી બેપારી અને કારીગર લોકોને સૌથી
વધારે હાનિ પહોંચી ત્વરાથી કાર્ય સાધી લેવું એ હેનો સિદ્ધાન્ત હોઈને હેના
આગમનો અલ્પકાલિક હતાં અને હેની અસર ક્ષણિક હતી પોતાના સવારો
લઈ જઈ સફે તેટલી લૂટ એ ધસડી જતો આક્રમણસમયે હેની સાથે
બિયો કે પરિચારકો આવતા જ નહોતા, અને મહોટો દડ આપી સફે હેવા
કેટલાક ધનિકો શિવાય કાંઈને તે પકડી જતો નહિ સ્ત્રિયો અને કૃષિકારોને
પકડતો જ નહિ પરંતુ મરાઠાઓની લૂટફોટના ઉત્તરકાલમાં આ આક્રમણોની
ગતિ મન્દમન્દ થતી ગઈ અને સામર્થ્ય વધતું ગયું હવે તો લૂટેલી સપત્તિના
ગાડાઓ ભરીને દક્ષિણમાં લઈ જવામાં આવતા અને પાછળના રસ્તાઓનું
અને પર્વતમાર્ગોનું મરાઠાઓ રક્ષણ કરતા જતા હતા

પેશ્વા અને મરાઠા દામાડે વચ્ચેના આંતરકલહો એટલા પ્રખ્યાત છે કે
હેનું વિસ્તીર્ણ વર્ણન કરવાની જરૂર નથી હેને પરિણામે ગુજરાત વર્ષો સુધી
વ્યવસ્થાહીન દુનિયામાં રહ્યો અને અંતે ખરી સત્તા ગાયકવાડના હાથમાં
ગઈ બીજી વાત એ પધાનમાં રાખવાની છે કે ગુજરાતમાં તેમની સત્તા
હતી તે દરમ્યાન મરાઠાઓને કોંકણમાંથી અને ધાટપરથી સૈનિકો લાવવા
પડતા અમુક કારણોને લીધે ગુજરાતના લડાયક વર્ણો અને અસલી અનાર્થ
જાતિયો મરાઠાઓની સેનાના ઉપયોગમાં નહોતા આવતા મરાઠા સૈન્યની
નિવાસભૂમિ સર્વદા દક્ષિણમાં હતી, અને મરાઠાઓ ગુજરાતમાં પ્રતિષ્ઠિત
થયા તદ્દારપછી એ અનેક વર્ષો પર્યંત તેમનું સૈન્ય જન્મભૂમિમાં વર્ષો-
ઋતુ ગાળવા નિયમિત રીતે જતું તેમના નેતાઓ પણ દક્ષિણમાં

રાજધાનીની સમીપમાં બને તેટલું રહેતા. મરાઠાઓના મેળવેલા પ્રદેશોનું વ્યવસ્થાયોગ્ય એકરૂપે દલીકરણ કરવાપૂરતું સૈન્ય ગુજરાતમાં રાખવામાં આવતું નહોતું. પરિણામે મરાઠાઓનું આધિપત્ય એટલી ત્વરાથી વિનષ્ટ થયું કે દેશના તન્ત્રમાં મળી જઈને તદ્રૂપ થવાનો તહેને સમય જ ન રહ્યો; અને વસ્તુસ્થિતિ વિચારતાં આ પરિણામ સ્વાભાવિક હતું એમ જણાય છે, કારણ કે શાસનકર્તાની નિવાસભૂમિથી દૂર રહેલા આ પ્રદેશની શાસનપ્રણાલી સુવ્યવસ્થ નયસિદ્ધ રાજ્યતન્ત્રરૂપ નહોતી પરંતુ યુદ્ધસમયના લશ્કરી અધિકાર જેવી હતી; પ્રધાન પાત્રો અને સત્તાવાહી પુરુષો આન્તર ઈર્ષ્યા અને કલહને લીધે વિચ્છિન્ન હતા; કેન્દ્રભૂત અધિકારીને પોતાને સ્થાનિક શાસનકર્તા તરફ શંકા અને દ્રેષણુદ્ધિ હતી; આ દુર્વૃત્તિઓ તેમ જ સ્થાનિક અધિકારીઓની અદૂરદર્શિતાને લીધે ભૂતપૂર્વ તન્ત્રમાંથી એક સમયોચિત રાજ્યતન્ત્ર ઘટાવવાનું બન્યું નહિ અને એથી શાસનવ્યવસ્થા એતનહીન અને સ્તબ્ધરૂપ બની, વિદેશીય લોક ઉપર દેશ ખંડારથી નાંખેલી ધૂસરી જેવી થઈ રહી, દેશમાં જ ઉદ્ભવેલી વ્યવસ્થા જેવી ન બની.

મરાઠાઓના આગમન અને આધિપત્યના આ સમય દરમ્યાન અને ઈતિહાસમાં નથી તે પછી તરતમાં સાહિત્યવિષયક જીવન અને પ્રવૃત્તિના વર્ણવી હેવી દેશની પરિમાણનો કે અભાવનો વિચાર કરતાં આ સર્વ ધ્યાનમાં ભાષાપર થયેલી રાખવા લાયક લક્ષણભૂત પ્રસંગો સ્મૃતિમાં રાખવાના છે. મરાઠાસંસર્ગજન્ય પરંતુ આ સમયમાં કેટલીએક હેવી સંસ્થાઓ હતી ખરી અસરો. કે જે વર્ણવવાનો ઇતિહાસકારોએ શ્રમ જ નથી લીધો પણ જે આપણા પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય એમ છે. ઉદાહરણ તરીકે, દક્ષિણાતી પદ્ધતિ અને તે સંબંધે શાસ્ત્રીઓની સ્પર્ધા, જે વિશે આપણને વિશ્વાસયોગ્ય દંતકથા અને અન્ય પ્રભવોમાંથી માહિતી મળે છે, તે હાવી સંસ્થા હતી. મરાઠાઓની ભાષા અને સંસ્થાઓએ ગુજરાતની ભાષા અને સંસ્થાઓને અપેલા, ભિન્નભિન્ન સામર્થ્ય અને ગૌરવ યુક્ત, અનેક સંસ્કારોનું પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ મૂળ આ સ્પર્ધાઓમાં જ હતું. આ સમય દરમ્યાન એક વખત તો સંસ્કૃત અધ્યયન અને દક્ષિણી બ્રાહ્મણોનો અવિનાભાવરૂપ સંયોગ હતો, તે એટલે સૂધી કે ગુજરાતી શાસ્ત્રીઓ માહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણોની પાઘડી પણ ખેરવા લાગ્યા, અને પરિણામે એ અમુક પ્રકારની પાઘડી વિદ્વાતાનું ચિહ્ન લેખાવા લાગી, અને હવે તો ગુજરાતના બ્રાહ્મણવર્ણુની કેટલીક શાખાઓમાં માયાના ખેરવેશ તરીકે સ્થાન પામી છે. (અદ્યાપિ, વધારે નહિ તો એક શાખામાં, જે પ્રકારની પાઘડી ખેરાય છે જ, સામાન્યવર્ગ સાધારણ ગુજરાતી (ગોળ

આકારની) પાધડી પહેરે છે જ્યારે તેઓમાનો શાસ્ત્રી અને પુરાણી વર્ગ દક્ષિણી બ્રાહ્મણની પાધડી પહેરે છે)

આ તો એ સ્પર્ધાઓનું સ્વયં એક અલ્પ તત્ત્વ હતું એક વખત હેમાથી એવી ઉગ્ર અહમદમિકા અને ધર્મીઓ ઉદ્ભવી હતી કે ગુજરાતી અને દક્ષિણી બ્રાહ્મણો, છેક ઉચ્ચારપદ્ધતિની વાતમા પણ, એકબીજાનાં હિંદ્ર મોઢતા ગુજરાતીઓના સંસ્કૃતના ઉચ્ચારને બ્રષ્ટ ગણીને દક્ષિણી બ્રાહ્મણો ગર્હણ કરતા અને આ વૃત્તિમાથી પ્રચલિત શ્લોક ઉદ્ભવ્યો -

તુલસી તલસી જાતો (તા) મુકુન્દોડપિ મરુન્દક ।

ગુર્જરાણા મુન્વ ઘટ (ગ્રાવ્ય) શિવોડપિ શવતા ગત ॥

મદને બરાબર યાદ છે કે સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રી મુજલાલ કાલિદાસ^{૪૦} આ ગર્હણવૃત્તિનો ધણા કોપથી તિરસ્કાર કરતા અને કહેતા કે -

“આ દખણી બ્રાહ્મણો આપણા પર ઉચ્ચાર બ્રષ્ટ કરવાનો દોષ મૂકે છે, હેમનેજ પૂછો કે જુનો ઉચ્ચાર રો, તેઓ હેમા અવસ્થ રકારનો ઉચ્ચાર કરશે એ માટે તો હેમની જીભ ખેંચી કાઢવી જોઈએ !” (શાસ્ત્રી કોપલીલ હતા) એક વખત આ પરસ્પર દ્વેષભાવ કેવી ઉગ્ર કાટિયે પહોંચ્યો હતો એ દર્શાવનારી વાત મદને એક જૂદા શાસ્ત્રીએ કહી હતી કે ગુજરાતી શ્રીઓના પોશાક વિષયે અતિપક્ષીવર્ગ દીકા કરી હતી અને ગુજરાતી શાસ્ત્રીઓએ હેનો ઉત્તર આપ્યો હતો

આ સમયે એ બે કામવચ્ચે સાહિલક્ષેનર્મા કટલો નિકટ સસર્ગ હતો એ દર્શાવવા માટે જ હું આ ન્દાના પ્રસંગો વર્ણવું છું પરંતુ આટલું તો વિરોધન લક્ષમાં રાખવાનું છે કે એ સસર્ગ સંસ્કૃત પડિતવર્ગમા જ હતો, અને બહુતમાગે સંસ્કૃત અધ્યયન વિષયે જ હતો બને પ્રચલિતભાષાઓ

૪૦ વિદ્યમ સવન્તા વર્તમાન સ્થાના પૂર્વાર્ધમાં તેઓ વિવિધ હતા, મરાઠુ પામ્યા વિ સ ૧૮૪૬ના કાર્તિક વર્ષ ૧૦મને દિવસે (= ૧૧ મી ડીસેમ્બર ૧૮૮૨ ઈ સ) - એ શાસ્ત્રીએ કરેલા અનુવા સાથે વિ. સ ૧૮૫૪મા પ્રગટ કરેલા વૈદિકભાષા આપેડો રા રા. લનસુખરામ મ ત્રિપાળીએ લખેડો દેમને જીવનરત્નાય જુનો પોતાના વતન (નિવાસ તાલુકા ખેડા કિશ્કિન્દ્રના) મહાત્મ્ય જામમાં નિરતિસમયમા રહેતા હતા ત્યાંથી વિ. સ ૧૮૪૨ના બાદ્રપદ શુક્ર પૂર્ણિમાને દિવસે લખેડો દેમને પત્ર મ્દારી પામે છે ત્દારે પોતાનુ વય ૧૦ વર્ષનું હતુ એમ બે પત્રમા તેઓ જ્ઞાને છે એટલે દેમને જ્ઞાન વિ. સ. ૧૮૮૨મા મરો જ્ઞાપ દુર્ભાગ્ય રા. રા. લનસુખરામ ત્રિપાળીએ આપેલા ગ્રન્થમાં શાસ્ત્રીની જ્ઞાનવિધિ નથી આવી તેરી મ્દારે આ જ્ઞાન પર અભાર રખો મેં

વચ્ચેના વાસ્તવિક ભાષાવિષયક સંસર્ગનો પ્રારંભ પણ એ જ સમયે થયો એ નિઃસંદેહ છે, પરંતુ એ સંસર્ગ સામાન્ય પ્રભમાં જ હતો અને હેની ગુજરાતી ભાષાપર પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી અસર થઈ. હેનાં કારણો સોધિયે તો મરાઠા સમયના સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંતમાં દેખાડેલા બંને જાતિયો વચ્ચેના આછા અને ક્ષણિક સંસર્ગમાં જડે એમ છે.^{૪૧} પરિણામ એ આવ્યું કે નાઈવાહો^{૪૨} (અમદાવાદની એક શેરીનું નામ) અને હેવા ધૂટક શબ્દો એ સંસર્ગના ચિહ્નરૂપે અઘ-પર્યન્ત ગુજરાતીમાં ટકી રહ્યા છે. મરાઠા સમયના અને તે પૂર્વના પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં જોવામાં આવતા પરિચ્છેદ^{૪૩} (ધોળી), લ્હાલ્હા^{૪૪} (જૂઠો) ઇત્યાદિ શબ્દો તો મરાઠી તેમ જ ગુજરાતીમાં સ્વતન્ત્રરીતે એક જ મૂલમાંથી, એટલે કે પૂર્વ-કાલીન દેશ્ય કે પ્રાકૃત ભાષામાંથી, આવ્યા હોવા જોઈએ એ લક્ષમાં રાખવાનું છે. હાનો સવિશેષ પૂરાવો એ છે કે મરાઠીમાં પરીટ શબ્દ છે તે તો મૂલ દેશ્ય શબ્દનું દૂરતર રૂપાન્તર છે પરંતુ ગુજરાતી શબ્દ મૂલને નિકટતર છે, કારણ કે મૂલશબ્દ પરિચ્છેદ છે, (હેમચન્દ્રકૃત દેશીનામમાલા વર્ગ ૬ ક્રો, શ્લોક ૧૫ મેા જુવો). આ સ્થળે થોડાંક બીજાં ઉદાહરણો તપાસવા ઉપ-યોગી થશે:-

(બ) બાઈ (=મા), આ શબ્દ મરાઠીમાં પરિચિત છે પરંતુ સાધારણતઃ ગુજરાતીમાં અજ્ઞાત છે, માત્ર અદ્યપ સ્થળોએ એ શબ્દ ગુજરાતીમાં વપરાયો છે; જેમ કે—

(૧) વેહો બાઈ વૂંદતો ત્હારો રે
અંબે આઈ પાર ઉતારો;

૪૧ આ ઘટના, કાંઈક વિશિષ્ટતા છતાં, ભારતખંડપરની ઝીક અસર સાથે સામ્ય ધરાવે છે; ઝીક સંસર્ગ સિકન્દરના સમયથી મિનેન્ડરના સમય પર્યન્ત (કરંહાંક વિન્છેદ પામતો) ચાલ્યો તે છતાં પણ એ અસર બાહ્યતલને સ્પર્શતી અને અદ્યપલ્લવિની જ હતી; અને મિ. વિન્સેટ એ. સ્મિથ (The Early History of India, પૃષ્ઠ ૨૨૫ બીજી આવૃત્તિમાં) લખે છે તે પ્રમાણે “ઝીક અસર હિન્દુ સંસ્કૃતિની બહિઃ તે સીમાને પણ બાળ્યે જ પહોંચી સકી હતી, અને ભારતીય સંસ્થાઓમાં કાંઈ તાત્વિક વિકાર કરવાને અસમર્થ થઈ હતી.” આ ભાષાવિષયક અસરને પણ એટલું જ લાગૂ પડે છે.

૪૨ સંસ્કૃત નાપિતઃ (સિ. હે. ૮-૧-૨૩૦ થી) નાવિઓ કે જહાઝિઓ થાય છે. સર્વથા શક્ય છે કે નાઈ શબ્દ પહેલા રૂપમાંથી ગુજરાતીમાં આવ્યો હોય અને પછી હુમ્મ થયો હોય અને ન્હાવી શબ્દ મરાઠીમાં બીજા રૂપમાંથી આવ્યો હોય.

૪૩ (વિ. સં. ના ૧૮ મા સૈકાના) શામલની નંદવત્રીશી કહી-૨૭ ને ૩૩ જુવો. (દ્ર. કા. દો. ગ્રં ૧, પૃ. ૩૪૧)

૪૪ નર્મકોશ માં ૬ પૃષ્ઠે ૧૬ મા સૈકાની ભાષાના નમૂનાનો ઉતારો જુવો.

(૨) આઈ એ સમોવલ કો નર્દિ, ૪૫

(૩) કાઠિયાવાડના કાઠીઓ “બાપની મા”ના અર્થમાં આઈ શબ્દ વાપરે છે. અત્યંત સહનિત છે કે આઈ શબ્દ સંસ્કૃત આર્યામાથી નીકળ્યો હોય કે તેની સાથે સખધ ધરાવતો હોય, આર્યામાથી પ્રાકૃત બજા અને મરાઠી બાજી થાય છે. શૌરસેની અને માગધી તેમ જ પાલીમા બધ્યા બને, જે પણ આઈનું મૂળ હોઈ સકે (સંસ્કૃત આય=સસરો, આર્યપુત્રમાં છે તેમ, (શ્રી પતિને આર્યપુત્ર કહી સમોધે છે), અને આર્યા=સાસુ.)

(૪) વઢીઆઈ કે વલિયાઈ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં “માની મા”ના અર્થમાં પ્રચરિત છે (વઢી=મોટી અને આઈ=મા)

(આ) આપો કાઠીઓમાં પુરુષને માનપૂર્વક સંબોધવામાં વપરાય છે. આ પ્રયોગ આપના અર્થમાં હશે, અથવા તો વાપાના અર્થમાં હોવાનો વધારે સમય છે. આપ શબ્દ સંસ્કૃત આત્મન, દેશ્ય બળ્યામાથી નીકળ્યો છે અને હેને દ્રાવિડ બળ્યા એટલે ‘બાપ’ હેની સાથે સખધ છે (કાનડી બળ્યા=માપ) પ્રધાન અર્થ પોતે હોઈને એ એક સમાન દર્શાવનારો શબ્દ હોવો જોઈએ, જેમ ગુજરાતી મા પોતે શબ્દનો પ્રધાન અર્થ “પડે” “જાતે,” થાય છે અને પોતે યત્ના છે. કે હેવા વાક્યોમાં એ માનાર્થે વપરાય છે. મરાઠીમાં બળ્યા પુરુષોના વિરોધનામાં મા જ વપરાય છે (એટલે કે હુલામણા નામોમાં), જેમ કે બળ્યા સાહેબ, બળ્યા સાહેબ ઇત્યાદિ.

(બેક કાઠી દરબાર વિશેની એક મશ્કરી મહારા સાબળવામાં આવી છે, દરબારને છી બાદ ર્દ નો ખેતાળ મળ્યો. એટલે કાઠીલોક કહેવા લાગ્યા કે—

“સાવર તો આપો મટીને આઈ વ્યા”

(૬) માંગ એટલે (મરાઠીમાં) હોળેલા કેય લ્પ્દાથી બે ભાગમાં પડે છે તે મપરેખા, અર્વાચીન ગુજરાતીમાં જેને ચોંપી કહે છે તે

ઈ સ ના ૧૭ મા સૈકામાં થયેલા વપમ બટના “સાળગારનો માર્ગો” નામના કાવ્યમાં છે કે —

૪૫ મુશરફિય “ફિયાસિયદ” ઉત્પત્તિખિત નકલ ઉપર વિ સ ૧૬૭૫ લખી છે. ૪૪૫ કાવ્યરોજન કહે છે કે મુશરફિ ક્ષ્ટાથી આવ્યો એ વિહિત નથી. કાઠિયાવાડમાં મરો દરોઃ કારણ કે તેને તેમજની મજ વાપરે છે —

હેમોઈદ અલ્લાઓ વાર્તિકેરો હાલ

૪ કા દો. પં ૬૫ ૪૪૮

તેમજની એ “સમાનવચક” મટિ કાઠિયાવાડી રાજ છે, એ કે ખરો કાઠિયાવાડી રાજ ભગતો હોતો જોઈએ

“મરી માંગ મૂગતા તે મહા મૂલની રે લોલ.”

અન્યત્ર આમ છે.

“માંગ સમાઈ મોતીદે”

(૩) ચીચોડા (અર્વાચીન ગુજરાતી)=કચૂકા, આંખલીના ખીઆં. મરાઠી-માં ચિંચ=આંખલી છે; સંસ્કૃત ચિંચામાંથી (અમરકોગ જુવો.)

આ ચિંચ શબ્દ ગુજરાતીમાં ફક્ત ચીચોડા શબ્દમાં જ છે, અન્યત્ર એ અર્થમાં ળાંવલી શબ્દ વપરાય છે.

(૯) પુદે=આગળ (સંસ્કૃત પુરઃમાંથી). આ શબ્દ અર્વાચીન મરાઠીમાં પણ પ્રચલિત છે, પણ ગુજરાતીમાં નથી. તો પણ વિ. સં. ૧૬૯૯ માં રચાયેલા સૂતકર્ણિયની એક હસ્તલિખિત પ્રતિમાં આ શબ્દ અનેકવાર વપરાયેલો મેં જોયો છે.^{૪૬} એ પ્રત મ્હને લુણાવાડાના (ગુજરાતી નિશાળ-ના માણ હેડમાસ્તર) રા. છગનલાલ વિ. રાવળે બતાવી હતી.

ગુજરાતી ભાષાના પ્રકૃતિસ્વરૂપને અનુકૂળ ન હોય હેવા મરાઠી શબ્દો દાખલ કરી દેવાનું વલણ અર્વાચીન સમયમાં પણ વડોદરામાં કેટલાક ગુજરાતીઓ દર્શાવે છે એ અહિયાં કહેવું ઘટે છે; જેમકે

(૧) પાન, પાનાંના-પૃષ્ઠના-અર્થમાં; પણ ગુજરાતીમાં પાનનો અર્થ “તાંબૂલપત્ર” કે સામાન્યતઃ કાઈ પણ “વૃક્ષનું પત્ર” થાય;

(૨) નિદાન=છેવટ, at least; જે ગુજરાતીને તદ્દન અપરિચિત છે;

(૩) વાટાઘાટ=વિવાદ, ચર્ચા; ગુજરાતીને એટલો જ અપરિચિત;

(૪) ચઠ્ઠવઠ્ઠ=સંક્ષોભ;

(૫) વઠ્ઠકટ=મજબૂત, બળવાન. ઇત્યાદિ.

૪૬ બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણને બાલવા જાણે અથવા હીનવર્ણ ઉત્તમ વર્ણને પુદે જાણે તો વસ્ત્ર સંઘાતે સ્નાન કરે (પૃ. ૭-૨, પં. ૨-૩)

છમાસ પુદે નવ સૂઝી એક રાત્ર નવ પુદે સ્નાન પિતૃવિષયે માબાપને દેશપરદેશ જોવું નહિ ॥ ત્રણ માસ પુદે છમાસ પર્યન્ત પક્ષિણી શબ્દે એક રાત્રિ એક દિવસ વીજી રાત્ર પક્ષિણી એ વે દિન પામે ॥ (પૃ. ૪-૨, પં. ૧-૪)

વિદેશ મરે ને દશ રાત્રિ પુદે સાંમળે તો ત્રિમાસ પર્યન્ત દિન ૨ મૃતાશૌચ. (પૃ. ૪-૧, પં. ૯)

વાકુદાન હડબા પુદે પરણવા સુદ્ધિ. (પૃ. ૪-૧, પં. ૧)

વાકુદાન નહ (?) પુદે માબાપ ગોત્રિને તથા મર્તારુ ગોત્ર. (પૃ. ૩-૨, પં. ૮-૯).

હાલુ વલણ થવાનું કારણ રાજ્યકાર્ય સમઘી પત્રવ્યવહારની અસર અને અનુકરણથી ન સ્વભાવવાળા કેટલાક લોકની નવુ ગ્રહણ કરી લેવાની ટેવ એ છે ઇતર ભાષામા પરાણે પ્રવેશ કરવાના પ્રયાસમા હાવા શબ્દો સફળ થાય કે નહિ હેનો ત્રણ તરખર આધાર છે (૧) એ પ્રયાસમા જળવાતી હક, (૨) ગ્રહણ કરનારી ભાષામા હેવા શબ્દોની અપેક્ષાની વાસ્તવિકતા કે અવાસ્તવિકતા અને (૩) ગ્રહણ કરનારી ભાષાના સ્વરૂપ પ્રત્યે હાવા શબ્દોની સ્વગત અનુકૂલતા કે પ્રતિકૂલતા.

મરાઠા પછીના સમય વિશે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી છેલ્લા મરાઠા પછીના સમય સો વર્ષ દરમ્યાનના ભાષાવિદ્યાસના ક્રમનુ ગ્રાન સર્વને સુલભ છે, અને આપણી ચચાને અગે તો પોર્ટુગીઝ અને અગ્રેજી શબ્દોનો આપણી ભાષાઓમા પ્રવેશ એ તત્ત્વ જ ઉપયોગી છે હેમા એ અગ્રેજી શબ્દો તો એટલા સુવિદિત છે કે હું થોડાંક પ્રકારદર્શક ઉદા-હરણો આપીને અટકીશ —ક્લેન્ટર, રેલ્વે, ઑફિસ, ગવર્નર, ટાઇમટેબલ, સ્ટેશન, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ

ફિરંગીઓ હિંદુસ્તાનમા ઈ સ ના ૧૫ મા સૈકાના અન્તમા આવ્યા થોર્ડુગીઝ શબ્દોનો એ ખરુ, પરણ, એ સંપર્ક પરાક્ષ હતો છતા, એ પછીના પ્રવેશ વર્ષો દરમ્યાન ગુજરાતી ભાષાપર હેની ક્રમવાદિની અસર થઈ હતી ફિરંગી મૂળમાથી ઉદ્ભવેલા ગુજરાતી શબ્દોનાં થોડાંક ઉદાહરણો અહિંયા તપાસીશું —

ગુજરાતી	પોર્ટુગીઝ
ભાકુગ	Alfonso
પાયરી	Piros
અનનાસ	Ananas ^{૧૭}

Ananas (Century Dictionary)

૪૭ રા. ના કૃષ્ણાલ એ. એ. આ રાખને ફારસી (વસ્તુ અરબી) અવદ્ ઉન્ નામ (લોકની આજ)માથી વ્યુત્પન્ન થયેલો મનેઉ

રાખનેદમા તુર્કીય ગુજરાતી તાદિત્ય પરિચ્છ સમક્ષ વાનેડો દેમને "દેટલાક વગલી નુજો" વિરોગે લેખ, ૫ ૭૨)

આ (અરબીમાથી) વ્યુત્પન્ન ફરિન લાઉ એ ફ્રા દક્ષિણ અમેરિકાનુ ડ, અને પ્રાચિન ભાષાનો રૂપ ananias, anas ૨, કે anas ૩, અને દેને. પ્રથમ નિર્દેશ પેક અજાના ananas થી થાઉ (Century Dictionary).

કાફી	Café
કાજુ	Caju
ઇસ્કોતરીયો	Escritoria
પાદરી	Padré
મેજ	Mesa
વટાટા	Batata
તમાકુ ૪૮	Tabaco

મૉન્સેન્હોર એસ. રોડાલ્ફો ડાલ્ગાડોકૃત “Influencia do Vocabulario Portugues em Linguas Asiaticas”—“પોર્ટુગીઝ શબ્દોની એશિયાતી ભાષાઓ પર અસર” એ ગ્રન્થમાંથી. ૪૯

ભાષાના વિકાસપર અસર કરનાર ઐતિહાસિક ઉપાધિયોનાં અંશભૂત કેટલાંક તત્ત્વોને, વિશેષતઃ ગુજરાતી ઐતિહાસિક અસરો; પ્રા-પરત્વે, હું હવે દર્શાવીશ. દેશમાં પ્રવેશ કરતી વિદેશીય નોનો પરસ્પર સંપર્ક. જાતિયો સાથેનો સંસર્ગ આપણે કંઈક વિસ્તારથી ચર્ચ્યો; ત્યાર પછી હવે પ્રદેશોનો માંહોમાંહેનો સંસર્ગ—એક પ્રદેશનો બીજા પ્રદેશ સાથેનો સંબંધ—તપાસવાનો આવેછે. ભાષાની રચના પર હાવા સંસર્ગની અસરનું પ્રમાણ વિકાસક્રમમાં ભાષા જે સ્થિતિને પહોંચી હોય તેથી નિયત થાયછે. જેમકે, જ્યારે એકતઃ અતીત સૈકાઓમાં મુસાફરી અને વ્યવહારનાં સાધનો અતિવિરલ હતાં એથી અન્ય પ્રદેશની ભાષાઓની ગુજરાતી પરની અસર પણ વિરલ હોવાનો સંભવ હતો, અને અસર વિરલ હતી પણ ખરી, ત્યારે અન્યતઃ જો કે અર્વાચીન સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં પ્રદેશો વચ્ચે નિકટ વ્યવહારની અને ત્વરિત પર્યટનની અનુકૂળતા જોતાં હાવી અસર પ્રબળ હોવી જોઈએ, છતાં વસ્તુતઃ એમ છે નહિ; કારણ પુરાણા સૈકાઓમાં ભાષા વાગ્વ્યાપારવિષયક રચનાના વિકાસની અવસ્થામાં હતી પરંતુ અત્યારે હેવી દશાએ પહોંચીછે કે હેતું સ્વરૂપ નિયત અને સંસિદ્ધ બન્યુંછે, અને એથી પ્રદેશ પ્રદેશના સંસર્ગની એકપૂરી અસર

૪૮ કેટલાક લોક આ શબ્દને (સં.) તામ્રકૃદ માંથી નીકળેલો માનેછે અને એ ભરતખંડની અતિ પુરાણી અને દેશજાઓપદિ હતી એમ દાવો કરેછે. એ વિષયે મહારા અભિપ્રાયો આવતા વ્યાખ્યાનમાં હું આપીશ.

૪૯ આ પુસ્તક મી. આર. વી. ક્રસ્કરિયાએ દૃપાધી મૂકેને જોવા આપ્યું હતું.

બગાળી અને મરાઠી સાહિત્યમાંથી થતા અનુવાદોમાં અને પ્રસંગત થતા શબ્દ-સ્વીકારમાં દૃષ્ટિએ પડે છે.^{૫૦} અતીત સૈકાઓમાં દૂરદૂરના પ્રદેશો વચ્ચે યાત્રાઓ, બહેપારનો સળધ, અદર અદરના વિવાહો, અને હેવા કારણોએ વ્યવહાર ચાલુ રહેતો. જ્યાં ભાષાઓનું ઐક્ય કે સામ્ય હોય નહિ અને પરસ્પર વ્યવહાર ચલાવવા પૂરતી સર્વસામાન્ય એકાદી ભાષા હોય ત્યાં ભાષાનું ઐક્ય સાધવા માટે એ સાધનો પર્ચાઇ નહોતાં જ્યાં હાવી સ્થિતિ હોય ત્યાં બેમાંથી એક પક્ષને અન્ય પક્ષની ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવું પડતું એ વ્યવસ્થાને અભાવે અનેક પ્રસંગોએ રમૂજ આપનારી કે એકકારક સમઝદૈર થતી મરાઠા વરની નવોદ્યા કાનઠી પત્નીની એક કથા કહેવામાં આવે છે, એ ઇતિહાસસિદ્ધ નથી તો પણ હેમાં સમઝદૈરની પ્રકારદર્શક કથા તરીકે અર્થ સમાયેલો છે ખરો. પત્ની પતિને માટે પાનની પટ્ટી બનાવતી હતી, હેને ચૂનો પાન પર લગાવીને આવો ફાવગે કે (દક્ષિણમાં ધણા લોક ખાપછે તેમ) છૂટો ઉપર આવો ગમશે એ બાજુવા માટે હેણે પતિને પૂછ્યું - “ચલે મેલે” એટલે કે “પાન પર (મૂકું)” (ચલે=પાન, મેલે=ઉપર) પત્નીની માતૃભાષાથી અજાણ્ય પતિ સમઝયો કે-“ચલી મેલી” એટલે “ચલી મરી ગઈ” (હેની ખદેનનું નામ ચલી હતું) તેથી હેણે જ્ઞાનવૈરાગ્ય બર્ષો ઉત્તર આપ્યો-“દરિદ્રતા” એટલે “દરિની સત્તાને આધીન રહેવું જોઈયે” આ સાબળાને હેની પત્ની રાવા કૂટવા લાગી, કારણ કે હેના બાઈનું નામ દુરિ હતું અને કાનઠીમાં સત્તા એટલે “મરી ગયો” થાય

પ્રાચીન સમયમાં ચાલતા પ્રદેશો વચ્ચેના વ્યવહારનાં અવશેષમૂલ વિદ્વનો ભાષાવિષયના અણુધાર્ષો ખૂણાઓમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એકબે ઉદાહરણો આપીશ એટલે આ વાત પર પ્રકાશ પડશે જેમ કે ગુજરાતી ભાષાનો જૂની શબ્દ ગુજરાત અને એ વસ્તુની ઉત્પત્તિભૂમિ મલબાર કિનારો એ બે પ્રદેશ વચ્ચેના બહેપારરૂપ સળધના ઇતિહાસને ઉદ્ભામિન કરે છે એલચી ખાસ કાનડા વિભાગની પેદાશ તરીકે

૫૦ મહાગ્વય શબ્દ તુરો, એ શબ્દ બંગાળીમાંથી “Sair” અર્થમાં લેવામાં આવે છે એ નિ સરાય છે-મૂળ સસ્ત્રુવર્માં એ અર્થ અપરિચિત છે બંગાળીમાં જે નવા કૃત્રિમ રૂપો પડી કાઢે છે તેવાજ આ રચારીએ જાણાય છે કે અને જાણે છે બંગાળીમાંથી અનેકાનેક શબ્દોના અનુવાદ કરનાર રવ નારાયણ હેમચંદ્રે આ રૂપ પાડાના દેખમાં મધમ જાણલ કર્યો દત્તો, અને પછી દોશમાં ત્રણાદી મસર્યો દત્તો.

મશહૂર છે, અને હેતું કાનડી નામ ચાલકિ છે. હિંદી એલાચી છે, અને મરાઠી વેલ્લડોડે (ઢા)માં હેની સાથે સમાનતા ધરાવતો અંશ વેલ ઉપરાંત કાંઈએ નથી, અને વેલ સંસ્કૃત એલામાંથી હોઈ સકે. ગુજરાતી એલ્ચી અને હિંદી એલાચીમાં ચી છે હેતું સંસ્કૃત એલા શબ્દમાં મૂળ નથી મળતું. હેતું મૂળ ચાલકિના કિમાંજ રહેલું છે, અને વાગ્વ્યાપારના નિયમો પ્રમાણે ચ અને ક અન્યોન્ય સંબદ્ધ અને વિનિમયક્ષમ છે, વિશેષતઃ જ્યહારે ક પછી ર્ આવતો હોય ત્યહારે. વળી, કાનડીમાં ચાલકિનું પૃથક્કરણ કરિયે તો ચાલુ અક્કિ (=૧. ચોખ્ખા; ૨ ચોખ્ખા જેવું ધાન્ય; ૩ ફેતરવાળો દાણો) બને. આ અક્કિ તે (કાનડી) ચાલકિના તામિલ પર્યાય ચાલકાયમાં રહેલા કાયતું વિકૃતરૂપ હોય એમ લાગેછે. એ શબ્દનું ખીજું રૂપ મ્હને મળ્યું છે તે ચાલકાયિ છે, અને કાનડીમાં તેમ જ તામિલમાં કાયિનો અર્થ “કાયું ફળ” થાયછે.^{૫૧} એલચી દ્રાવિડીય પેદાશ હોવાથી સંસ્કૃત એલા શબ્દ દ્રાવિડ ચાલ કે ચાલુમાંથી અન્યો હોય એ બહુ સંભવિત છે; અને ગુજરાતી એલચીનો એ અને હિંદી એલાચીનો એલા સંસ્કૃત એલા તરફ પ્રતિનિવર્તન થયેલું સૂચવેછે, અથવા તો સંસ્કૃત એલા અને કાનડી ચાલકિ બે મળીને ઉભયધર્મી શબ્દ અન્યો હોય એમ સૂચવેછે. છેવટ, ગુજરાતીમાં એલચીની જ્ઞાત વસ્તુતઃ નાન્યતર છે; માત્ર અજ્ઞાનથી અને (સાધારણતઃ સ્ત્રીલિંગના શબ્દને અન્તે આવતા) અન્ય ર્ફના મિથ્યા આભાસથી ઘણા લોક હેને સ્ત્રીલિંગમાં વાપરેછે. આ નપુંસકલિંગ કાનડી ભાષા સાથે મળતું આવેછે; હેમાં સર્વ નિર્જવ વસ્તુઓનાં નામ નપુંસકલિંગમાં હોયછે.

ત્યહાર પછી ગિલીદંડાની રમત લો; હેના એક પ્રકારમાં દાવ ખેલતાં ગણના માટે વકટ, લેળ, મૂર, નાર ઇલાદિ શબ્દો વપરાયછે. વસ્તુતઃ ‘એક,’ ‘બે,’ ‘ત્રણ,’ ‘ચાર,’ હેવા અર્થના કાનડી શબ્દોમાંથી એ આવેલા છે:-વકટ (વન્હુ=એક+કટ્ટુ=ખાંધવું), ચર્ડુ(=બે), મૂર(=ત્રણ), નાલ્કુ(=ચાર). રમતનો આ પ્રકાર સમુદ્રકિનારે ઉત્તર તરફ છેક સૂરત પર્યંત જઈ પહોચ્યો હોય એ બહુ સંભવિત છે, કારણ કે તળ ગુજરાતમાં એ રમત અન્ય પ્રકારે રમાયછે અને દાવ ગણતાં અન્ય શબ્દો વપરાયછે. કાનડી શબ્દોવાળો એ રમતનો પ્રકાર અન્દરની બાજૂ દક્ષિણમાં ગયોછે.

૫૧ આ વિવિધ માહિતી માટે હું તામિલ અને કાનડી જાણતા બે મિત્રોનો ઋણી છું.

ઉપર આપણી બાબત અસર કરતો એક બિન પ્રકારનો ઐતિહાસિક

માનવજાતિ-વિષયક
જ્ઞાન આપતા અહેકા
પ્રકાર શબ્દો અને
લેખી વ્યુત્પત્તિ, બોલ
(ગુજરાતી) વજ્ર (મ
રાડી) બોલ (કાનડી)

પ્રસંગ જોઈશું એ પ્રસંગને કાર્ષી શબ્દોની રૂપરચના સાથે
બહુ સમઘ નથી, વધારે સમઘ, માત્ર એક શબ્દમા
સમાયેલી દેશની માનવજાતિ-વિષયક અને ઐતિહાસિક
માહિતી સાથે છે મહારા લક્ષ્મી અમુક એક શબ્દ છે-
બોલ જે જમીન ખાદનારી અને તળાવ કૂવા ગાળનારી
એક ભટકતી જાતિનું નામ છે હેવી જ એક જાતિ

મહારાષ્ટ્રમાં (દક્ષિણમાં) વજ્ર નામે જોળખાય છે મરાડી અને અન્ય બાબતો
વચ્ચે હ અને જોતો પરસ્પર વિનિમય થાય છે એ તો એક સામાન્ય વાત છે,
(જ અને જ તો પછી હેવી રીતે વ થાય છે, જેમકે વજ્રા (મરાડી), અસ્ત્રો
(ગુજરાતી), અલ્લીને બદલે વેલ્ડોડેમા વેલ્ડ, દક્ષિણમાં કુણ્ણી વર્ગ અજિનને
વેલિન કહે છે), જેમ કે ઉસ્તાદ મરાડીમાં વસ્તાદ બને છે જરહારે મરાડી
ગામડીઆઓમાં બોલજનું વલ્લ રૂપ થાય છે

વજ્રમાં વ ક્રમ્હાથી આવ્યો એ આથી સમજાય છે પરંતુ પુનરુક્ત
દીસતો ર ક્રમ્હાથી આવ્યો? આ ન્હાનકડા રનો પ્રભવ સોધવા દક્ષિણ
દિશામાં વધારે જોતરવું પડશે હાવા જોઈકામ કરનાર માટે કાનડીમાં બોલ
શબ્દ છે, તેઓ કાં તો મળ્ણ-બોલ (માની ખાદનાર) અથવા તો કજુ-બોલ
(પર્યટનખાદનાર) હોય કાનડીમાં બોલનું અનેકવચન બોલ્ડપર થાય આ બોલ્ડને
અન્ય દૂસ્વ હ સ્હેતાઈથી લુમ થઈ સકેપર એટલે બોલ્ડ થાય, મરાડીમાં
વજ્ર થાય, અને માત્ર જાનિતીથી રનું પ્રત્યયસ્વરૂપ તિરોહિત થતાં ર પોતે
શબ્દમાં જ મળી જાય પરંતુ હાવી વસ્તુસ્થિતિ થવાનું ખાસ કારણ એ છે કે

પર તામિલ વોરેમાં શબ્દ બોલ્ડન લાગે છે જે ૧૯૦૮ ના "East
and West" માં પૃષ્ઠ ૫૬ મેં તિરુપથીના મેળાના વર્ણન વિષયે લેખ છે જેમાં આ
વાક્ય આવે છે - "The bearers (of doolies) who are all oddars (or
diggers) by caste in this part of the country." Oddars માં
અત્તજ્ઞાન વપરાયેલું બેવડું અનેકવચન લક્ષમાં રાખવું પડે છે ૧ પોતે તામિલ અનેક
વચન પ્રત્યય રને રચાને છે અને ૨ અમેલ પ્રત્યય છે જીને, જેટ્ટેને દલાદિમાં
પણા એ મુલાઇના લોક અનેકવચનનો પ્રમાદી મિથ પ્રયોગ કરે છે તે પ્રમાણે -
'Ladies + બો, જરાતી અનેકવચન પ્રત્યય, 'fellows' + આ ગુજરાતી અનેક
વચન પ્રત્યય, એક વેળા મેં એક પાશ્વરી ચુદરચને કિન્નો કહેતો સાંજરો દને.
દિગ ગુજરાતી + ૨ અમેલ પ્રત્યય, + ગુજરાતી પ્રત્યય

૫૨ ચર્ચાર્થ કહેવું તો, ન નો જ વાવે

૫૪ જ્ઞાતવ્યવી સમજાવો, જેમાં જર એ કાનડી અનેકવચન જ્ઞાનનું ૫૬
રિખડિનું ૧૬ છે, જા પૂન્ય દેવળી અનેકવચન જ્ઞાન છે

પોતાનો વર્ણ કે વંશ કહેતી વખતે લોકો વર્ણ કે વંશ દર્શાવનારા શબ્દનું અનેકવચન વાપરેછે; આ પ્રમાણે—કાનડી નીચ ચાતરવર? (“તહમે કેષ ન્યાતના?”) શબ્દશ: “તહમે કા’ના?—”; ઉત્તર—મોલનાર એક હોય તો પણ—હાવો મળે “નાહુ હવિકર” (હમે હુવિકા (છિયે)); ગુજરાતી—“હમે વાળિયા”. તાલુકે હુબલી, ડિસ્ટ્રિક્ટ ધારવાડમાં તડસ ગામના એક મુસલમાનને હેની જાત્ય પૂછતાં હેણે કહ્યું કે હમે શેખાં (શેખનું અનેકવચન); ‘મહાર’ માટે વપરાતો કાનડી શબ્દ હોલેયર અથવા હોલેય અને હોલેયર (અનેકવચન) સરખાવો.

હવે ઓઢ (ગુજ.) વઢર કે વઢર (મ.) અને ઓઢ (રુ) (કાનડી અને અન્ય દ્રાવિડ ભાષાઓ) એ બધાં નામો વચ્ચે હાવો જાતિસંબંધ છે એ વાત બહુ સ્પષ્ટ છે, અને આ દેખીતી સજાતીયતાનું કારણ એ એાડ જાતિની ભ્રમણશીલતામાં મળેછે. હેના નામનો ઇતિહાસ સૂચવેછે તે પ્રમાણે એ એાડ જાતિ પ્રથમ દ્રાવિડદેશમાંથી (દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાંથી) આવી હોય એ સંભવિત છે. જે એાડ સુંદરીપર સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ મોહ પામ્યો હતો તેના નામની સાથે પણ આ તર્ક બંધ બેસતો આવેછે,—જસમામાં રહેલા મા નો ખુલાસો દ્રાવિડ ચશ્મામાંથી બહુ ઉત્તમરૂપે મળી સકેછે.

“Chronology of India” એટલે “ભરતખંડની વર્ષાનુક્રમણી”માં ૧૦૬ કે પૃષ્ઠે મેખલ ૩૬ કહેછે કે (ઈ. સ. ૧૦૦૨ માં થયેલા) રાજેન્દ્ર ચોલે જીતેલા પ્રદેશોમાં એાડ કે એાડ્ લોકનો દેશ—એટલે એાઢિઆ (એરિસ્સા)—ગણાવ્યોછે. (Epigraphia Indica IV, 68; Inscriptions: Madras Christian College Magazine, V. 41; Archaeological Survey S. India, iii, 68, 95, 100 142; iv, 77 ff.) આ લોકો ઓઢ, વઢર જ હશે? જો એમ હોય, અને જો એરિસ્સા એ ચોલ દેશ જ હોય, તો પછી એ વિભાગની ભાષા દ્રાવિડી ન હોઈ સકે, કારણકે ઉરિયા તો આર્ય ભાષા છે. તેમ વળી, એાડ એ આન્ધ્ર જ હોઈ સકે? Historical Atlas of Indiaમાં, જોખેને જ્યાં હાલ એરિસ્સા છે ત્યાં જ સિકંદરના સમયમાં આન્ધ્ર દર્શાવ્યોછે, અને ઈ. સ. ના ૨જ સૈકાના નકશામાં આન્ધ્રને હાલના મધ્ય હિંદુસ્તાનને સ્થાને દર્શાવ્યોછે. પોતાના શબ્દકોષમાં આપ્ટેએ આન્ધ્રને અર્વાચીન તેલિંગણથી અભિન્ન માન્યોછે, જેની સીમા કલિંગને સ્પર્શ કરતી (ઈ. સ. ના ૫ીજ સૈકાના નકશામાં કલિંગને આજના એરિસ્સાને સ્થાને મૂક્યોછે.)

દેશીનામમાળા ૧-૮૫ માં હેમચન્દ્રે ડહોનો અર્થ કૂપાદિચનક: આપ્યોછે. (કાનડી મળુ ઓઢ અને કહુ ઓઢ શબ્દો દર્શાવેછે તેમ) આ નામ (ઓઢ)

પ્રથમત એ જાતિનો ધર્મો સૂચવતુ એ મતનું હિમચન્દ્ર સમર્થન કરેછે એ લોકની ભ્રમણવૃત્તિ જોતા શક્ય લાગેછે કે તેઓ જો કદિ પણ સ્થિર થઈ રહેતા તો જે દેશમાં સ્થિર સ્થિતિ કરતા તે દેશને પોતાનું નામ આપતા. પ્રાચીનસર્વસ્વ માં માર્કેન્ડેય ઔદીને આન્ધ્રદેશની પ્રાકૃતભાષા તરીકે આપેછે આ સધળા સાધનો અન્વેષણકાર્ય માટે જોઈતી સામગ્રી પૂરી પાડેછે, પરંતુ મહારે જે મુખ્ય વાત્પર્ય સૂચવવાનું છે તે અવિકૃત રહેછે, કે અનેક વાર માત્ર એક જ શબ્દ ભાષામય શૃંગલા દ્વારા દેશના ઇતિહાસના માનવ શાસ્ત્ર-વિષયક પ્રકરણને ઉદ્ભાસિત કરેછે

છેવટ ભાષાના બધારણપર અને સાહિત્યપર અસર કરનાર અન્ય એક પ્રભાવ અગ્રેસર વર્ણો ઉપાધિ સૂચવીશ દેશની પ્રજાના અગ્રેસર વર્ગોની જીવનની વૃત્તિ ની ભાષા ના વૃત્તિ જેમકે ગુજરાતમાં, વિશેષત હેના ઇતિહાસના બધારણ અને સાહિત્ય ઉત્તરગાળ દરમ્યાન, પ્રજાનો એક અલ્પ અથ જ શિકાર, ઉપર અસર થઈ, નાવિકવૃત્તિ ઇલાદિ કર્મ કરતો, અને આ અલ્પ અસરનો ભાષાવિકાસ અને સાહિત્ય સાથેનો સંબંધ નહિ જોવા જ દેતો, એ કારણથી એ વૃત્તિયોને લગતા શબ્દ-વિશેષોની ગુજરાતી ભાષામાં વિરલતા અથવા અભાવ નજરે પડેછે પરિણામ એ આખું કે હાવા શબ્દો, વચનો અને કહેવતો, અલ્પમાત્ર છે તેટલાં એ, અન્યત બહિષ્કાર પામીને ન્દાના અને અશિક્ષિત વર્ગોની બોલીઓમાં જઈ રહ્યા ૫૫ ઉદાહરણ પક્ષીઓના વિવિધ પ્રકારોનાં નામ ગુજરાતીમાં અત્યંત અલ્પ છે, પર્વતપરના જીવનને લગતા શબ્દો તો વિરલ જ હશે, અને ખસારી લેકિમાં વપરાતા કેટલાક શબ્દો અન્ય ભાષાઓમાંથી સ્વીકારવામાં આવ્યાછે એ તો સ્પષ્ટ જણાયછે હેવા કેટલાક શબ્દો -

ભામેસ (કરડ)

ચઢાવતુ

જારિયા (કરડ)

ઉતારતુ

સાંલો, ખાડીના, કે ભરતી આવતી દોષ હેવી નદીના, મુખપરના તરમપૂર્ણ ભાગ

૫૫ ન્દા ન્દા જુદિજવનો હ નરો ઉચ્ચતર વર્ગો શખી બેઠાછે ત્દા ત્દા પ્રચલિત જાણાનેનુ બાવ્ય દાણ જ મુછે એક મસ્તીમિત દાણ ત્દા આપીશ. હ સ. ૧૮૬૩-૪ ના આસામા ઉત્તર દેશનાં જિલ્લામાં એક જુલિહ જાણુને મ્દે એક સવિશેષ મુદર મુદરક પાળનું નામ પૂર્વ દેશે આપેલા જવાનમાં સૂચવતા રહેલી છે-“દમે કેમ બહિષે ? દમે તો પ્રાણજી મિયે.”

છેલ્લો શબ્દ મરાઠી દાંઢા (દાળ્ડા)માંથી આવ્યો છે; દાંઢા શબ્દનો પ્રયોગ ખાડીઓ અને હાવી નદીઓથી ભરેલા કોંકણ પ્રદેશોમાં સાધારણ છે; જ્યારે પહેલા બે શબ્દો ખલાસીઓ હમેશાં વાપરે છે તે અરબી કે પોર્ટુગીઝમાંથી આવ્યા હોય;— પરંતુ આ વિષયમાં અન્વેષણ કરવાની જરૂર છે, અને હજી સુધી હું કંઈ અન્વેષણ કરી સક્યો નથી.

આટલી ચર્ચા પૂરતી છે અને હવે આપણે લઈશું (સ્) પ્રાદેશિક પરિસ્થિતિની ભાષાવિકાસ અને સાહિત્યપર થતી અસર. પ્રાદેશિક ઉપાધિયો. હું માત્ર ગુજરાતી વિશે જ બોલીશ. ગુજરાતની પ્રદેશ-સીમા સુવિદિત છે:—

ઉત્તર—ડીસા પર્યન્ત (મારવાડની દક્ષિણ સીમાને અડે છે).

પૂર્વ—મહીકાંઠાની પૂર્વમર્યાદા અને ખાનદેશની પશ્ચિમ સીમા.

દક્ષિણ—કોંકણ, દક્ષિણથી શરૂ થઈને;

અને પશ્ચિમ—અરબી સમુદ્ર, કુચ્છનો અખાત, અને કુચ્છનું રણ.

પાછળ^{૫૬} કહ્યું છે તે પ્રમાણે, ઇ. સ. ના ૧૬ મા સૈકાના અન્ત પછીના સમયથી જ પ્રદેશની સીમા ઉપર પ્રમાણે છે. એ સમયની પૂર્વેના સૈકાઓ દરમ્યાન સીમા ક્યાં કરતી હતી, પરંતુ આપણે પહેલાં જોઈ ગયા તેમ, એ વ્યવસ્થાઓ શાસનતંત્રની અનુકૂળતા વિચારીને જ કરવામાં આવી હતી. પ્રાચીનતર સૈકાઓ દરમ્યાન એક સર્વસાધારણ ભાષાના પ્રચારથી લક્ષિત પ્રદેશ વધારે વિસ્તીર્ણ હતો, હેની મર્યાદામાં રજપૂતાનાનો પણ સમાવેશ થતો હતો.

હાલ, અને વધારે નહિ તો છેલ્લા બે સૈકા દરમ્યાન, ગુજરાતના ભાષાદૃષ્ટિ નીચે પ્રમાણે વિભાગ પડે છે:—

૧ તળ ગુજરાત, એટલે અમદાવાદ, ખેડા, અને પંચમહાલ જિલ્લાઓ અને હેની અંદરનો કે આસપાસનો ગાયકવાડી પ્રદેશ.

૨ કાઠિયાવાડ, સમગ્ર દ્વીપકદ્વપ.

^{૫૭}૩ દક્ષિણ ગુજરાત, એટલે ભરુચ અને સૂરત જિલ્લાઓ.

(ટિપ્પણ:—ગુજરાતની પૂર્વમાં અને ઐશાન કાણુમાં રહેલી ટેકરીઓની તલેટીમાંની લીલ સરહદને લીલ ભાષાનો પ્રદેશ ગણવો જોઈશે.)

^{૫૬} પાછળ પૃષ્ઠો (૪૩-૪૪) જુઓ.

^{૫૭} આ વિભાગો સ્થૂલ દૃષ્ટિ સૂચવ્યા છે. (ચરોતરની એટલે વાત્રક અને મહી નદી વચ્ચેના ગુજરાતના ભાગની) ખાસ ભાષા, પાટણની આસપાસ ઉત્તર ગુજરાતની ખાસ ભાષા, અને પાલણપુરની આજુબાજુની સરહદની ભાષા, હેવા લેદને અતુસરીને સૂક્ષ્મતર દૃષ્ટિ ગૌણ ભાગો પણ થઈ શકે.

આ પ્રદેશવિસ્તાર સામાન્યતઃ સપાટ ભૂમિના બનેલો છે, પર્વતો અને ઝાડીઓથી મુક્ત છે, અને હેમાં પશ્ચિમના કંટલાક લાગ (કાઠિયાવાડ અને સુરત) સિવાય અન્યત્ર સમુદ્રતટ અત્યલ્પ છે એથી કંટલાક પક્ષીઓનાં નામવિશેષોના, ટેકરીઓ અને સમુદ્રના લક્ષણદર્શક શબ્દોના અને હેવા અન્ય શબ્દોના ગુજરાતી સાહિત્યમાં સામાન્યતઃ અભાવ છે

લોકનાં શરીર અને શીલ પર અસર કરતી પ્રદેશની કુદરતી પરિસ્થિતિ ના પણ ભાષાનાં વાગ્યાપારગત તત્વોપર સરકાર પડે છે જેમ કે હિંદી ભાષનારી જાતિયોના શરીર અને ફેફસા પ્રમળ છે અને ગુજરાતીઓના શરીર અને ફેફસા હીનબળ છે તેથી હિંદીમાં છે ત્હેવો ગુરુપ્રયત્ન હકાર ગુજરાતીમાં નથી

(ટિપ્પણ—પાણિનીય શિક્ષા માં હ ના બે ઉચ્ચાર વર્ણ્યા છે,—ઔરસ્વ અને કઠ્ઠય કાંઈક અલ્પ વિરોધ છે છતાં એ આ બે ઉચ્ચાર ગુજરાતીમાંના^{૫૮} ગુરુપ્રયત્ન અને લઘુપ્રયત્ન હકારને મળતા આવે છે)

તેજ પ્રમાણે, ગુજરાતીના વિવૃત્ત જ અને જાં ના પ્રતિનિધિભૂત હિંદી માંના ઈ અને ઔ ઉચ્ચારો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના લોકની વાક્યશક્તિ ગુજરાતીઓ કરતાં પ્રમલતર હોવાના પૂરાવા છે

વળી, ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં, અને કંટલેક અને બિન્ન રૂપે કાઠિયાવાડમાં, જોવામાં આવતો રાખના ઉચ્ચારમાં રહેલો સ્વરભાર ગુજરાત તળની અને દક્ષિણ ગુજરાતની ભાષામાં નથી. આ સ્વરભાર વેદિક સ્વગ્વ્યવસ્થામાંદિનો નથી, પરંતુ રાખના કંટલાક પદો ઉપરનો એક પ્રકારનો થડો કે ભાર છે આ પણ સારીરિક સામર્થ્યના ફરકનું પરિણામ છે, શરીરની દૃઢતા નુક મનાં ગુજરાતીઓ એ સ્વરભાર પણ ખોઈ બેસા છે

આ સીધુંક નીચે આટલી લઘુ ચર્ચા બસ છે એટલા સીધુંક ગન્વાગ્યા) પારગત શક્તિયોની ચર્ચા ખાસ ત્રીજા વ્યાખ્યાન માટે રાખવી ઠીક છે

^{૫૮} ગુજરાતીમાં આ બંને ઉચ્ચાર છે, લઘુપ્રયત્ન હકાર સામાન્યતઃ જ્ઞા રાખોમાં જ બોલામાં આવે છે આ મળા દ્વં દને પળીના એક વ્યાખ્યાનમાં ચર્ચાયેલ છે

વ્યાખ્યાન ૩ જી

ભાષાને અસર કરનારી વાગ્ધ્યાપારગત શક્તિયો.

ગયા વ્યાખ્યાનના અંતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે હવે આપણે શબ્દોની સ્વરૂપધટનાના ક્રમનું અને ભાષાના બંધારણનું નિયમન કરતી વાગ્ધ્યાપારગત શક્તિયોની ચર્ચા કરીશું. એ ચર્ચા આપણને આપણા વિષયની અન્તર્ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરાવેછે. પ્રથમ, જે સૂત્રોને વશ રહીને વાગ્ધ્યાપારમાં રૂપો અને રૂપાન્તરો ધડાયછે તેવા કેટલાંક સૂત્રો, તેમ જ ભાષાવિકાસનો અભ્યાસ કરતી વખતે જે સૂત્રોને આપણે અનુસરવાં જોઈએ તે સૂત્રો, હું દર્શાવીશ. એ બેમાંનાં બીજાંને હું પ્રથમ લઈશ. પ્રારંભમાં, આ પ્રશ્નની સામાન્ય પણ વ્યાપક દૃષ્ટિ સૂચવતાં, ડૉ. ભાષ્કારકરના “The Critical, Comparative and Historical Method of Inquiry” એ વિષય પરના લેખમાં આપેલા મહાનિયમો વાંચવાની સૂચના હું કરીશ. (એ લેખ તા. ૩૧ મી માર્ચ ૧૮૮૮ ને દિવસે મુંબઈની Free Church College Literary Society સંમુખ વ્યાખ્યાન રૂપે રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.) એ નિયમોને પૂરેપૂરા અહિયાં આપવાની જરૂર નથી.

ડૉ. ભાષ્કારકરે આપેલા, ભાષાવિકાસના અભ્યાસમાં અનુસરવાના, મહાનિયમો.

મહારે આપવાના નિયમો એ નિયમોના સંસ્કારબળે ઉદ્ભવ્યાછે અને દૃઢતાને પામ્યાછે એ દર્શાવવાના હેતુથી જ હું એ નિયમો તરફ ધ્યાન ખેંચું છું. (આ વ્યાખ્યાનના અંતમાં હું એ પત્રિકામાંના કેટલાક પ્રસંગોગ્ય ઉતારાઓ ટિપ્પણમાં આપું છું.) ત્યારે હવે વિનાવિલંબે

એ નિયમોની ચર્ચા આરંભીએ; સૌથી પ્રથમ સૂચવીશ—

૧ ઇતિહાસિક ઔચિત્ય.

આથી હું એમ કહેવાને ઇચ્છું કે, કાંઈ એક શબ્દની જે કાંઈ વ્યુત્પત્તિ સૂચવવામાં આવે તે ઇતિહાસમાં સ્વતંત્ર રીતે સિદ્ધ

૧ ઇતિહાસિક ઔચિત્ય. થયેલાં સત્યોને અનુસરતી હોવી જોઈએ. આ નિયમ ન પળાય તો ભૂલ જ થાય. ઉદાહરણ તરીકે ગુજરાતી

તમાકુ શબ્દ લઈએ. ગયા વ્યાખ્યાનમાં મેં જણાવ્યું હતું કે એ શબ્દ ફિરંગી ‘tabaco’ માંથી નીકળ્યોછે; અને કહ્યું હતું કે આગળઉપર હું એ શબ્દની જે કલ્પિત વ્યુત્પત્તિ આપવામાં આવેછે તેની પરીક્ષા કરીશ.^૧ એ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત તામ્રકૂટમાંથી એ શબ્દને સાધેછે.

૧ ઉપર પૃષ્ઠ ૫૮ માંનો અંકગણ તેમજ ટિપ્પણ ૪૮ મી જુલો.

પણ ઇતિહાસસિદ્ધ સત્યો એ છે કે તમાકુ અમેરિકામાંથી યુરોપમાં ખેલ-
વેલી ધ સ ૧૫૫૮માં આવીર અને હિંદુસ્તાનમાં તો ફિરંગીઓ ધ સ ના
૧૬માં સૈકાના અંતમાં અહિંયા આવ્યા ત્યાર પછી તમાકુ લાવ્યા હવે જો
એ શબ્દનો સંસ્કૃત તામ્રવૃત્તમાંથી ઉદ્ભવ થયેલો સ્વીકારવામાં આવે તો એ
મતનો ઇતિહાસના સિદ્ધાન્તોથી વિરોધ થાય છે અને જ્યાં સુધી ઇતિહાસના
એ સિદ્ધાન્તો ખોટા છે હેવું સ્થાપિત કરવાપૂરતા પ્રબળ સાધનો ન હોય ત્યાં
સુધી આ કલ્પિત વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારી સકારો નહિ બગાળાની નૅશનલ કૅલેજની

પુસ્તકશાળાના અધિકારી રા ગણપતિ રાયે આ ઇતિ
તામ્રવૃત્તના પક્ષમાં રા
ગણપતિ રાયે જે
દલીલો કરી ॥
તેની પરીક્ષા
હાસની ઉક્તિને અસત્ય ઠરાવવાનો પ્રયાસ કરેલો છે એ
હું જાણું છું હેમણે 'Indian Antiquary' ને બે
લેખો મોકલ્યા છે, એક ૧૯૦૯ ના જૂનમાં અને
બીજો ૧૯૧૧ ના જાન્યુઆરીમાં તેઓ હેવી દલીલ

કરે છે કે હિંદુસ્તાનમાં તમાકુ પ્રથમ ફિરંગીઓ લાવ્યા હેવો મિ વિન્સેન્ટ
સ્મિથનો અભિપ્રાય છે તે ખોટો છે એઓ નીચે પ્રમાણે કારણો આપે છે —

(ક) સારનાયના મઠોના ખડેરામાંથી એક માટીનો હુકો મળી આવ્યો
છે એ હુકો ધ સ પૂર્વના ૩ જા સૈકાથી ધ સ ના ૧૨ મા સૈકા
સુધીના સમય દરમ્યાનનો હોઈ સકે

(ખ) ધ સ ના ૭મા સૈકામાં થયેલો વાળ પોતાની કાદમ્બરીમાં
ધૂમર્તિ એટલે બીટીનો નિર્દેશ કરે છે

(ગ) ધ સ પૂર્વના ૧ લા અને ધ સ ના ૩ જા સૈકા દરમ્યાન
થયેલો ચરક, તેમજ કનિષ્કનો રાજવેદ—એટલે ધ સ પૂર્વે ૬ ડા સૈકાનો—
સુશ્રુત, અને ધ સ ૬૨૫માં થયેલો વાગ્બટ—સર્વે ધૂમર્તિનું અને હુકો
બનાવવાની રીતનું વર્ણન આપે છે

૨ જાદારે કોલમ્બસે અમેરિકાજક સોબો ત્યારે અમેરિકાના વતનીઓ તમાકુ-
નું પ્રમાણ કરતા જોવામાં આવ્યા હતા ॥ સ ૧૫૫૮માં સ્પેનનો એક વેદ પ્રથમ
થોડાંક તમાકુ યુરોપમાં લાવ્યો ત્યાર પછી એ જાનિસ અને ઇટાલીમાં ખેલ્યા અને
૧૫૮૫માં અર જાનિસસ ફ્રેંક અને રાન્ક લેઈન તમાકુ હેને પીવાના સાધનો સહિત
લાવ્યા, અને હેમણે એ સર વૅલ્ટર રાયને આપી (The Century Dictionary
અને The Encyclopedia Britannica)

૩ The 'Indian Antiquary' જુન ૧૯૦૮ પૃષ્ઠ ૧૭૬, અને જાન્યુઆરી
૧૯૧૧ પૃષ્ઠ ૩૭ થી શરૂ કરીને

૪ કનિષ્કનો સમય ધ સ નો ૨ જા સૈકા,—વિન્સેન્ટ એ સ્મિથકૃત
"Early History of India" (૨ ઇ આવૃત્તિ) પૃષ્ઠ ૨૩૬ જુલો

(ઘ) ઇ. સ. ના ૭ મા સૈકાથી બહુ વર્ષો પૂર્વે વિદ્યમાન હતું તે સ્કન્દ પુરાણ ધૂમપાનના દોષોની નિંદા કરેછે.

અને (ઙ) વિષ્ણુસિદ્ધાન્તસારાવલીમાં ધૂમ્રવર્ણી અને ધૂમ્રપાનના ગુણો વિશે હકીકત આવેછે.

હવે આ સર્વ આધારોમાં રહેલી મહોટી ખામી એ છે કે પીવામાં આવતી ઝોષધિ શી હતી તે ક્યાં એ પણ કહ્યું નથી, અને એથી હેતે આધારે આપેલી કોઈ પણ દલીલ નિષ્ફલ નીવડેછે. ઉલટું, રા. રાય પોતે કહેછે તે પ્રમાણે સ્કન્દપુરાણમાં ધૂમ્રપાનના દ્રવ્ય તરીકે તમાલનું નામ આવેછે—જે દ્રવ્ય તમાકુથી તદ્દન ભિન્ન છે. તમાલ એક સર્વવિદિત મહાવૃક્ષ છે, અને તમાકુનો રાપ તો હેવો નહાનો હોયછે કે હેનાં પાંદડાં જમીનથી પૂરાં બે ફૂટ પણ નથી જતાં; એ જોતાં આ ખરેખર આશ્ચર્યની વાત છે કે રા. રાય (Int. Ant. ૧૯૧૧ પૃ. ૪૦ કોલમ ૧-૨) દટતાપૂર્વક કહેછે કે સંસ્કૃત શબ્દ

એબલ ડક્કના 'Chronology of India' નામના પુસ્તકમાં હેના રાખ્યા-ધિરોહણનું વર્ષ ઇ. સ. ૭૮ આપ્યુંછે.

પરંતુ ઇ. સ. પૂર્વેના ૬ કો સૈકા આપવામાં સ્પષ્ટ ભૂલ છે. મહે ઉપર વર્ષો આપ્યાંછે તે રા. રાયે આખ્યા પ્રમાણે જ છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૩ ના J. R. A. S માંના કનિષ્કના સમય વિશેના કેટલાક લેખો વાંચતાં જણાશે કે એ વિષયની ચર્ચામાં ભાગ લેનારા વિદ્વંસોમાંના કોઈએ પણ કાનિષ્કનો સમય છેક ઇ. સ. પૂર્વે ૬ કા સૈકા જેટલો પ્રાચીન નથી લેખ્યો. હેના જીવનકાળ તરીકે સ્વીકારાયેલા પ્રાચીનતમ સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૫૮, એટલે ઇ. સ. પૂર્વેના ખેલા સૈકાનો મધ્યકાળ છે.

કનિષ્ક યુદ્ધ પછી ૪ સૈકા પછી થયો હતો એ સર્વસમત છે: યુદ્ધના નિર્વાર્ણનું વર્ષ રિહ્ઝુ ડેવિડ્ઝ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૧૨ આપેછે, ફ્લીટ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૨ આપેછે અને વિ. સ્મિથ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૭ આપેછે:—રા. ગણપતિ રાય કનિષ્કને યુદ્ધની પૂર્વે મૂકે ? કે સાથે જ મૂકે ? કે પછી રા. રાયના લેખમાં ૬ કો સૈકા મુદ્રાદોષથી આવ્યોછે ? મહેને એવી રાકા રહેછે કે રા. રાયે ભૂલમાં સુશ્રુતને ચરકનું સ્થાન આપ્યુંછે, કારણ કે જૌહ્ લોકમત પ્રમાણે ચરક કનિષ્કનો રાજવૈદ્ય હતો. ખીનું ડૉ. હાર્નલના "Medicine of Ancient India" નામના ગ્રંથને આધારે રા. રાયે સમયગણના નક્કી કરીછે, પણ તે ડૉ હાર્નલે પોતે જ સુશ્રુત અને અન્ય પુરુષોના જીવન સમય સંબંધી પોતાના નિર્ણયો બહુ વિરલ અને બલહીન પ્રમાણે પર રખ્યા-છે. આ મુદ્દાની ચર્ચા વ્યર્થછે, કારણ કે "હેના (એટલે કે હિંદના વૈદ્ય ગ્રંથોના અને તે રચનારાઓના) સમય વિશે, પ્રત્યેકને નિરાણો લઈયે તો પણ તેમ જ અન્યાન્યની અપેક્ષાએ પણ, હજી બહુ મહોટી અનિશ્ચિતતા રહેછે." એમ ડૉ. હાર્નલ પોતે સ્વીકારે છે. અને વળી ઉપર વ્યાખ્યાનમાં ચર્ચેલા સુખ્ય મુદ્દાઓથી થોડો ઘણો આ મુદ્દો અસંબંધ છે.

તામ્રકૂટ અને હેતુ જ બ્રહ્મ રૂપ બગાલી તમાકુ એ બને સ્કન્દપુરામાંથી લીધેલા ઉતારામાં આવતા તમાલ શબ્દથી અભિન્ન છે” અને “આ જ તમાલ પત્રને પ્રાચીન વૈદ્યવિદ્યાના ગ્રંથોમાં શિરોબ્યાધિયોના પ્રતીકાર તરીકે વર્ણવ્યું છે” એ હેના વચનમાં શે મુદ્દો રહ્યો છે તે મ્હને સમજાતું નથી તમાલની હાવી ઉપયોગિતા સ્વીકારવા માટે હેની તમાકુ સાથે તાદાત્મ્યસિદ્ધિની અપેક્ષા નથી એ નિ સંદેહ છે

પરંતુ રા રાય કુલાર્ણવતન્ત્રનો પણ આધાર આપે છે, હેમાં ધૂમપાનના દ્રવ્યો તરીકે કાલ્પકૂટ, તામ્રકૂટ, ઘૂર્તુલ અને અદિફેન વર્ણવ્યા છે આ શબ્દોમાંનો તામ્રકૂટ શબ્દ તમાકુ તરીકે હેણે સ્વીકાર્યો છે હાલો અર્થ કરવાપૂરતું કાંઈ પ્રમાણ છે? અમરકોશમાં એ શબ્દ નથી આપ્યો, અને એક મત પ્રમાણે અમર ધ સ ના ૧૧ મા સેકાની લગભગમાં થયો તેમ છતાં, તામ્રકૂટ ધૂમપાનનું દ્રવ્ય હતું એમ આપણે સ્વીકારીએ, અને કુલાર્ણવતન્ત્રમાંનું વાક્ય વસ્તુતઃ હેમાં મૂળથી છે કે નથી એ વિરોધ્યાતમાં ન પડિયે, તો પણ તામ્રકૂટ એ જ તમાકુ એ સિદ્ધ થતું નથી કારણ, તમાકુ (ગુજ) તમાકુ (ગુજ અને બગાલી) શબ્દની હાવી વ્યુત્પત્તિ વિરુદ્ધ પ્રબલતમ અન્નરાય એ છે કે વાગ્યાપાર દષ્ટિયે એ વ્યુત્પત્તિ અસંભવિત છે તામ્રકૂટ શબ્દ પ્રાકૃત કે અર્વાચીન દેશભાષાના શબ્દરૂપે તમ્બકૂડ કે તમ્બગૂડ કે તમ્બકક કે તમ્બોલ બને, પણ અન્ય ટ (હ) કાંઈ પણ પ્રકારે હ્રસ્વ ચાય નહિ એમ બનવું વાગ્યાપારના જે નિયમે આપણે જાણીએ છીએ તે સર્વથી વિરુદ્ધ છે એ કે tobacco શબ્દના વિવિધ, એક ખીખના પ્રતિપક્ષી ગણાતા, અર્થોની વિવિધ વ્યવસ્થા થઈ શકે છે, - (૧) રોપનું નામ, (૨) જાડાથી તમાકુ આવી એ દ્રોષ કે પ્રદેશનું નામ અને (૩) એ પીવામાં વપરાતી નળી કે ભૂંગળીનું નામ, તો પણ અન્તિમ

૫ ક એમનો એમ રહે એ સંકાસપદ છે વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર એક શાસ્ત્ર છે, એટલે ન્દાની ન્દાની જાણતો એ ધારી મમતાથી સાચવે છે સૂચ્યતમ અંગની પણ એ ઉપેક્ષા કરી સન્ન નથી શાસ્ત્રસિદ્ધ વ્યુત્પત્તિનો અવગણનજૂત એક સર્વ-સમત નિયમ છે કે મૂળ શબ્દોમાં, તેમ જ અન્ત વિ કાંઈ પણ રૂપમાં, પ્રત્યે અક્ષર સમમાન હોવો જોઈએ એવી જ જગ્યાથી જગ્યા થયું સ્વીકારાય નહિ, કારણ કે જી મૂલરદિવ રહે છે, અને વાગ્નિ શબ્દ મૂળગત તરીકે સ્વીકાર્ય છે આ જ નિયમે મિં ખીમ્સ પ્રશ્ન ઉદાહરે છે, પોને જ આપેલી પ્લોરુ ગણની દષ્ટિવત વ્યુત્પત્તિમાં મૂળ શબ્દ પ્રાચીનમાં નથી તે જ કદાચી આગે (હેના ગ્રંથ ૧ લો પૃષ્ઠા ૩૪૩-૨૭૬ જુલો અને જ ૫ ટ ને ૫ ૧૫ જુલો) આપણી ચચાના વિષયમાં વ્યુત્પત્તિ શબ્દનોક અને મૂળ શબ્દનો ટ નિપ્રમાણ રહે છે

૧ Encyclopædia Britannica આ ઉપરો અર્થ દોષો જ સ્વીકારે છે અને રહે છે tobacco શબ્દ મૂળ એશિયને કે વન્સ્પતિને ન્દોતો હોતો, પરંતુ

અર્થ એ જ ખરો અર્થ હતો હોવા સંભવ છે. યુરોપીય મુસાફરોએ સ્વાભાવિક સમજદારી એ શબ્દને ઓપધિના નામ તરીકે જાણ્યો હશે. આ દટીકત પોતે જ તામ્રકૂટ સ્વીકારવાના મતનું નિરસન કરે છે. ખીજો અર્થ ખરો હોય, એટલે કે ઉત્પત્તિસ્થાન પરથી ઓપધિનું નામ પડ્યું હોય, તો પણ મિ. રાયના મતનું ખંડન થાય છે. વળી ભરતખંડનો તામ્રકૂટ શબ્દ અને છેક દૂર રહેલા દક્ષિણ અમેરિકાનો tobacco (ટોબેકો) શબ્દ એક ખીજને ટાઈ પણ રીતે મળતા આવે એ અત્યંત અસંભવિત છે. “મા” “પા” જેવા સાદા અને પ્રથમાવસ્થાના ગૃહજીવનને ‘લગતા’ શબ્દોની બાબતમાં હાલું સામ્ય સંભવે, પરંતુ મનુષ્યની ઉત્ક્રાન્તિ પ્રમાણમાં ઉચ્ચતર ટ્રાટિયે પહોંચી હોય તે સમયને લગતી વસ્તુઓ દર્શાવતા શબ્દોના વિષયમાં એ સંભવે નહિ. પ્રાચીન ભરતખંડ અને અમેરિકા વચ્ચે વ્યવહાર ચાલતો હશે અને એથી એ બે ખંડના ધૂમપાન કરવાનાં દ્રવ્યોમાં સમાનતા હશે—આ દલીલ કદાચ ટાઈ કરે, પણ એ ચર્ચવાની જરૂર નથી. કારણ કે એ દલીલ કરનારને આધાર માત્ર અશાસ્ત્રીય પદ્ધતિયે કરેલા તર્કોનો છે. પરંતુ, જો એ સંભવ સ્વીકારવામાં આવે તો પણ પૂર્વોક્ત વાગ્યાપારવિષયક અંતરાય એ વ્યુત્પત્તિનો એકદમ અંત આણે હોવા છે. વસ્તુતઃ એ શબ્દ પ્રમાણમાં તાજે જ અન્ય ભાષામાંથી આવ્યો હોવાથી હેને માટે વિધવિધ કૃત્રિમ સંસ્કૃત રૂપો રચવામાં આવ્યા છે, જેમ કે તામ્રકૂટ અને —તમાલુવનં રાજેન્દ્ર મજ માઝજ્ઞાનદાયકમ્ ।^૭ હેમાંનો તમાલુ.

આટલું બસ છે. મ્હારે સૂચવવાનો ખીજો નિયમ:—

૨ કેવલ વાહ્ય શ્રુતિ- ૨ કેવલ વાહ્ય શ્રુતિસામ્યનો અવિશ્વાસ.

સામ્યનો અવિશ્વાસ

આ સાવચેતી આપવાની ધણી જરૂર છે; કારણ કે આપણે વારંવાર બાહ્ય સામ્યથી આકર્ષાઈને આડે માર્ગે ચઢી જમ્યેછિયે.

સાન હોર્મિંગોમાંના હિસ્પાનિયોલાના વતનીઓ હેનો ધૂમકો નાક વાટે પીવાનું વિચિત્ર પ્રકારનું જે સાધન વાપરતા હેના પરથી જ એ નામ એ ઓપધિને અને વનસ્પતિને લગાડવામાં આવ્યું. એ એક અગ્રેજ Y અક્ષરના આકારની પોક્કી લાકડાની નળી હતી. ઉપરની બે શાખાઓના છેડા નાકમાં રાખવામાં આવતા અને નીચેની નળી બળતા તમાકુના ધૂમકોમાં રાખવામાં આવતી.

૭ Indian Archipelago માંના પાપુઆ અને ન્યુગિનીના દ્વીપના વતનીઓ ગોરાલોકના આવવા પહેલાં તમાકુ ઉગાડતા અને જરાજરા પીતા હેવા તાત્પર્યના પ્રોફેસર હેડનના “Head Hunters” નામના પુસ્તકમાંથી લીધેલા એક ઉતારા પર રા. રાયે આધાર રાખ્યો છે, એ હું ચડતો મુકું છું. તમાકુ ભરતખંડની દેશજ વનસ્પતિ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન પરલે એ ઉતારો કંઈ નિર્ણય દર્શાવતો નથી.

(૧) હમણાં જ ચર્ચેલાં તામ્રકૃત શબ્દ આ પ્રકારના ફેટલાક ઉદાહરણમાંનું એક છે. આ નિયમ સમજાય એટલા માટે ખીજા ફેટલાક ઉદાહરણ આપીશ -

(૨) અર્જુન-સંસ્કૃત અર્જુન અને અર્જુન માથી

હવે અર્જુન ચિયોફ્રેસ્ટસની જાણમાં હતું,^c અને ઇ સ ૭૭ ની લગભગમાં આખી વનસ્પતિનો આસપ, અને માત્ર રોડવામાંથી નીકળતો-ગ્રીક ભાષામાં Ὀπός (ઓપોસ) ફેરવાતો-ઉચ્ચતર રસ, એ બન્નેનો તદ્દાવત ડાયોસ્કોરાઇડિસે દર્શાવ્યો હતો. ૧ લાથી ૧૨ મા સૈકા પર્યન્ત વેપારમાં એશિયા માઇનરનું જ અર્જુન જાણીતું હતું. ૧૬ મા સૈકામાં ખગાળાના Copernicus (કોપરનિકસ) રાજ્યની એટલે ભૂતાનના અગ્નિકાણુમાં રહેલા કુચ્ચમિહારની તેમ જ માળવાની નીપજ તરીકે અર્જુનને પાયરીસે વર્ણવ્યું છે (ઇ સ ૧૫૧૬માં) તૈમ્સના રાજ્ય દરમ્યાન ઇ સ ૧૨૮૦-૮૫ ના અરસામાં આરબોએ અર્જુન ચીનમાં દાખલ કર્યું ભરતખડમાં હેનો પ્રવેશ ઇસ્લામના વિસ્તાર સાથે સળધ ધરાવે છે, એમ મનાય છે.^c

જે આ હકીકત સ્વીકારવામાં આવે તો અર્જુન શબ્દની સંસ્કૃત અર્થિ અને અર્જુન શબ્દોમાંથી વ્યુત્પત્તિ આપની બાગે જ ચર્ચાઈ ગયા. જે ગ્રીસ-દેશમાં અર્જુન છેક ઇ સ ૭૭ જેટલું ઓછું પરિચિત હતું તો તે જ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં પણ એ તે જ સમયમાં-અને શક્ય છે કે તેથી પૂર્વે-વિદિત હતું, એ દલીલને અવકાશ છે ખરો, અને ફેટલાક અર્વાચીન સંસ્કૃત શબ્દ-કારોમાં અર્જુન અને અર્જુન શબ્દોને સ્થાન મળ્યું છે એ વાતથી એ દલીલને દબા મળે એમ છે. પરંતુ આ મત સ્વીકારતા અચકાવાનું આપણને કારણ છે, કારણ કે અર્જુન શબ્દ અને હેના પર્વાય તરીકે સ્વીકારતા સંસ્કૃત શબ્દો વચ્ચેનો સબંધ માત્ર બાલ સામ્યને આધારે ટકી રહે છે-અને એ વિશે બહુ અનિશ્ચય રહેવાનાં પ્રમણ કારણો છે.

પ્રથમ, -ગુજરાતી શબ્દ અર્જુન છે અને હેના સંસ્કૃત પર્વાયોમાં શબ્દ-રવમાં અને કલ્પિત અર્થોજનામાં અતિગમ્ય નિકટ અને પદવિસ્તેપથી

^c Encyclopaedia Britannica (નવમી આવૃત્તિ) પુ ૧૭ પ ૭૮૭ d

^c મારપ્રકાશ, રાત્રિનિર્ધર અને શાર્ગંધરમાંથી, અર્જુનના અર્જુન, અર્જુન અને અર્જુન દેવા વિવિધ નામોથી નિર્દેશ થતા દર્શાવવાના હેતુથી, હનારાઓ આપવામાં આવ્યાં પરંતુ તુલાત્મક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના સ્વતંત્ર મતમાં આ નિર્દેશોની પરીક્ષા કરી પડે છે.

સિદ્ધ કરાયેલું સામ્ય જોવામાં આવેછે—અન્ફીળ;—શબ્દકોશોમાં અફીળને અપીણ, સર્પનું થૂંક કે ઝેર, એ પ્રમાણે વર્ણવામાં આવ્યુંછે, અને અપીણને સર્પનું ફીળ (થૂંક) કહેવામાં કાંઈ પણ ઉપપત્તિ નથી,^{૧૦} અને જ (નહિ) ન ફેન એ તદ્દન અર્થહીન લાગે એમ હોવાથી, હિ તો માત્ર અર્થનો ભાસ ઉપજાવવા માટે દાખલ કરી દેવામાં આવેલો જણાયછે.^{૧૧}

ખીબું—ગુજરાતી શબ્દ અફીળ છે પણ મરાઠીમાં આફૂ^{૧૨} છે, જે શબ્દ opium (ઓપિયમ), હિંદુસ્તાની અફીમ, અરબી અને ફારસી અફ્યૂન, ગ્રીક ὀπιον (ઓપિયન્ વગેરેને) વધારે નજીક છે, અને હિંદુસ્તાનમાં અપીણ ઇસ્લામની સાથે આવ્યું એ મતની સંભવિતતાને પ્રબલ બનાવેછે. એ શબ્દની યાત્રાનો ક્રમ આ ઉપરથી એકદમ પ્રતીત થાયછે:—અફ્યૂન (ફારસી) અફીમ (હિન્દુસ્તાની), જેમાં ચૂ નો સંપ્રસારણ જોવા કોઈક ક્રમે થયો, જ નું દૈર્ઘ્ય ઇ ઉપર સંક્રાન્ત થયું અને ઉલયને સ્થાને ઈ આવ્યો, અને અન્ત્ય નૂ નો મૂ થયો. (અનુનાસિકાના હાવા ફેરફારો પ્રસિદ્ધ છે^{૧૩}); ત્હાર પછી હેની બે શાખા પડેછે. એક તરફ ગુજરાતીમાં, અફીળની દિશામાં જતાં મૂળનો ન રહ્યો (માત્ર પ્રાકૃતમાંથી સંક્રાન્તિ થતાં થાયછે તેમ હેનો જ થયો) અને જ લુપ્ત થયો; બીજી તરફ મરાઠી આફૂ તરફ પ્રયાણ થતાં અન્ત્ય અનુનાસિક નષ્ટ થયો અને ચૂ ની ઉપેક્ષા થતાં અન્ત્યાક્ષર તરીકે જ ને પ્રાધાન્ય મળ્યું. (આદ્ય જ નો આ થાયછે એ મરાઠી ભાષાનું એક ખાસ લક્ષણ છે—જેમ કે કેટલાક લોકો આનુભવ, આનમાન, આદમાસ ઇત્યાદિ વાપરેછે.)

ત્રીબું અને છેલ્લું કારણ—ગ્રીક ભાષામાં એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાં મૂળ શબ્દ ὀπός (ઓપસિ) છે, જેનો અર્થ ‘વનસ્પતિનો રસ’ થાયછે. હેમાં રહેલી અર્થોપપત્તિ, સ્પષ્ટ રીતે કિલ્લ અને કૃત્રિમ જણાઈ આવતી સર્પના પીણની (થૂંક કે ઝેરની) કલ્પના કરતાં, અનન્ત પ્રકારે વધારે સારી છે.

૧૦ રાધાકાન્તદેવ બડાદરના શબ્દકલ્પદ્રુમમાં જેમ તેમ અર્થ ધરાવવાનો આ પ્રમાણે પ્રયાસ કરવામાં આવ્યોછે:—અહે: સર્પસ્ય ફેનં ગરલમ્ ઇવ । અત્યુગ્રત્વાત્ । હેની કૃત્રિમતા સ્પષ્ટ છે.

૧૧ શબ્દકલ્પદ્રુમમાં અફેનનો પણ કિલ્લ અને કૃત્રિમ રીતે અર્થ સમજાવ્યોછે:—નિન્દિતં ફેનં નિર્યાસો યસ્ય તત્ । નવ્ ના છ અર્થોમાંનો હાલો જ નો નિન્દિતત્વ કે અપ્રાશસ્ત્યનો અર્થ અકાલ, અકાર્ય ઇત્યાદિ શબ્દોમાં કરવો ઉચિત છે; અહિયાં એ નથી જ બેસતો.

૧૨ કહેછે કે ભાવપ્રકાશમાં આફૂકમ્ શબ્દ આવેછે. પરંતુ અફ્યૂનમાંથી ઉદ્ભવેલા લૌકિક આફૂ શબ્દ પરથી જ એ નામ રચ્યુંછે હેમાં રાક્ષા ભાગ્યે જ રહેછે.

૧૩ રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ દત્ત વાગ્વ્યાપાર (પૃષ્ઠ ૨૦ મું) જુલો.

આ મુદ્દાઓ વિચારતાં સંસ્કૃતાનુસારી અદ્વિતિય કે અવેન શબ્દ તરફ સંદેહની દૃષ્ટિથી જોવું ન્યાય લાગે છે. કદાચ અપ્રીણું હિંદુસ્તાનમાં, પ્રમાણમાં પુરાતન ગણાય હોવા કાળમાં, અસ્તિત્વ હોય તો પણ આ વ્યુત્પત્તિ તો અસત્ય જ ગણવી પડશે.

(૩) સુધારો (ગુજરાતી)-આ શબ્દમાં સુ (=સારો) +ધારો (=નિયમ) હોવા સમાસ સ્વીકારવાની લાલચમાં ઘણા લોક પડે છે. પરંતુ એ માત્ર બાહ્ય અંગેમાં રહેલા સામ્યના આભાસનું પરિણામ છે. હેની ખરી વ્યુત્પત્તિ આમ છે.-ગુષ્ (સંસ્કૃત) એટલે સુધારવું-ગુજરાતી સુષ્- (જે એકલો નથી વપરાતો) +આરો-ગુજરાતી પ્રત્યય, જે વધારો (વધ્+આરો), લગારો (લગ્+આરો) ઇત્યાદિ માં જોવામાં આવે છે અને કદાચ કાર^{૧૪} માંથી નીકળેલો હશે. આ રીતે સુધારો શબ્દનો ખરો પ્રતિયોગી-શબ્દ, ઉપરની ખોટી વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારનાર લોક માને છે. તે કુતારો (કુ=ખરાબ+ધારો=નિયમ) નથી, પરંતુ વગાડો છે (પ્રેરક વગાડવું, મૂળ વગાડવું, હિન્દી વિષદના-કદાચ સંસ્કૃત વિષદ્+માંથી) ^{૧૫}

(૪) દેવાલયને દેવલ ના મૂળ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે એ ખૂલ છે. દેવ શબ્દ રહેલાઈથી સમજાતાં જ નો ઉદ્ભવ અગાંનથી જાણ માંથી બાળી ઠાકપો હોવો જોઈએ (દેવ+આલય=દેવાલય) કાણુમાત્ર વિચાર કરતાં જણાશે કે એ શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ કંઈક દેવાલય (દેવાલયમ્) બને, દેવલમ્ થવાનો ખરો જોતાં સભવ જ નથી ^{૧૬} વાસ્તવિક વ્યુત્પત્તિ અસ્કૃત દેવલ માંથી છે, જેનો

^{૧૪} સુધારવું એ સુધરવું પ્રેરક છે અને વધારવું એ વધવું પ્રેરક છે. આ ઉક્તિ દાખલામાં જાર પ્રેરક રૂપનો પ્રસય છે, અને વધારો દેખાઈ નીચેનું નામ ગણી સકાય. પરંતુ પહેલામાં તો મૂળ ધાતુ સુધર્ પોતે પ્રેરક સરખા સુધારવું ધાતુમાંથી રચાયેલ જણાય છે-એટલે કેરક છે. આ મત સ્વીકારતા સુધારો, વધારો દેખાને જારો પ્રસય જૂદ ન ગણાય. પરંતુ વંધારો, ધૂતારો દેવા બીજા શબ્દો પણ છે, જેમાં જારો પ્રસયને જૂદ તરીકે સ્વીકારવા શિવાય છલકા જ નથી.

^{૧૫} ડૉ બ્રાડરેટર વિષદમાંથી વ્યુત્પત્તિ થયેલી માને છે (દેખના વ્યુત્પત્તિ-વિષયક વ્યાખ્યાનાનું પૃષ્ઠ ૧૪૧ જુઓ) એટલે 'કદાચ' ક્યુ છે તેનું કારણ એ કે સાધારણ રીતે આજ વ નો ગુજરાતીમાં વ યનો નથી. પરંતુ આ ચબ્દને હિન્દીમાંથી આવેલો ગણી સકારો.

^{૧૬} પોતાના વિદ્વાતાપૂર્ણ અને અચળ ઉપયોગી ગ્રંથમાં મિ. બી. સ્મિથ આ ચબ્દને દેવલમાંથી ઉદ્ભવેલો ગણે છે (A Comparative Grammar of the Modern Aryan Languages of India, પૃ ૨૫ ૧૦) પરંતુ દેખા સમત થવાનું કંઈ કારણ મને દેખાતું નથી, જો કે એ પાલબી દાળા આપે છે તેથી પેટી દૃષ્ટિએ તેણે સ્વીકારેલી વ્યુત્પત્તિનું સમર્થન થતું જણાય છે. જાદુ તો પાલબી શબ્દ દેવલમ્ માંથી આવ્યો હશે, પરંતુ દેવલ શબ્દ સર્વસમત વાગ્વ્યાપારના નિયમો પ્રમાણે દેવગુરુ માંથી ઉદ્ભવ્યો હશે.

વ, સિ. દે. ૮-૧-૨૭ અનુસાર, વિકલ્પે ઉડી જતાં દેવલં બનેછે. પ્રતિ-
સંપ્રસારણ વિધિ દર્શાવતા એક સ્તર્ગના વ્યાપારથી ગુજરાતીમાં એનો વ થાય-
છે. (આ સ્તર્ગ આગળઉપર આ; પછીના વ્યાખ્યાનમાં અર્થશિ.)

આ પ્રમાણે દેવલં-દેવલ બનેછે.

(૫) વ્યાપાર (સંસ્કૃત)-એ ભ્રાન્તિથી સ્વીકારાયેલ મૂળ શબ્દનું ખીન્નું
ઉદાહરણ છે-(ગુજરાતી) વ્હેપાર પરત્વે. નીચેના મુદ્દા વિચારીશું કે તરત જ
ભ્રાન્તિ જણાઈ આવશે.

(ક) વ્યાપાર નો પ અવિકૃત રહેવાનો સંભવ નથી; હેનો કાં તો વ થાય,
અથવા તો લોપ થાય.

(સ્) ગુજરાતીમાં વ્હેપાર નો અર્થ છે એ અર્થ સંસ્કૃતમાં વ્યાપાર નો
કદાપિ થતો નથી. વ્હેપાર એટલે ‘ક્ય-વિક્ય, વાણિજ્ય;’ સંસ્કૃતમાં
વ્યાપાર એટલે માત્ર ‘પ્રવૃત્તિ, ઉદ્યોગ.’

(ગ) વ્હેપાર માં રહેલા વિરૂત એ ઉચ્ચારનું મૂળ વ્યાપાર માં સોધ્યું મળતું
નથી, પરંતુ-વ્યવહાર શબ્દમાંના વ્યવ નો વચ થતાં અને વ નો હ માં
સંયોગ થતાં બાકી રહેલા ણ્ય માં ઉપલબ્ધ થાયછે; જેમકે:-
વ્યવહાર-વચવહારો-વચવ્હારો-વ્હાર; પછી હ પાછો પડતાં વ્હેવર
બનેછે. (આ ગુજરાતી શબ્દનો અર્થ ‘સંબંધ, લેવડદેવડ’ થાયછે).
પછી કાંઈક વિચિત્ર રીતે વ નો પ બનેછે, જે કદાચ વ્યાપાર ના
સામ્યાભાસથી થયું હશે, કે પછી પ સાથેના વ ના સંબંધની
વિપરીતક્રિયાથી થયું હશે (ખીન્સ પુ. ૧ પૃ. ૩૩૦ સરખાવો;
ત્યાં એ મ નો વ થઈને પ થતો દર્શાવેછે). જેમાંનું ખીન્નું કારણ
વધારે સંભવેછે; કારણ કે પદ્મણી (દિ. વ.), પ્રાકૃત પદ્મણી,-
પાવળ-પાવળ હેમાં આ પ્રમાણે વ નો પ થતો જોઈયેછિયે.

‘વાણિજ્ય’ અર્થનો ખરો સંસ્કૃત શબ્દ વ્યવહાર છે, અને વ્હેપાર
(ગુજરાતી) એ શબ્દમાંથી ઉદ્ભવ્યોછે.”^{૧૭}

કાન્હલ્લે પ્રવચ્ચ માં પદ્મનાભ વિવહારિયા શબ્દને બહેપારીના અર્થમાં વાપરેછે
એ વાતથી આ વ્યુત્પત્તિપર ઉપયોગી પ્રકાશ પડેછે.

વિવહારિયા વસઈ વાણિયા (૪-૧૨);

વિવહારિયા સવિ સકુટુમ્વા (૪-૨૨૮).

૧૭. મિ. ખીન્સ (પુ. ૧ પૃ. ૩૫૧ મે) વ્હેપારનું મૂળ વ્યાપાર આવેછે. ઉપર
કહેલાં કારણોથી હું હેમાં સંમત થતો નથી.

નીચેના પ્રયોગો પણ સરખાવો -

(૧) તહાં મહાવન ગ્રેઠ દ્વદ્વ નામે વિવહારિઠ વસદ (વૈતાલપદ્યવીરી; ગદ્ય પૃ ૧૦૭, વિ. સ ૧૬૨૯ કે એટલામા)

(૨) વેદવારીયો તો અચરજ પામ્યો કાવ્યું મનમા વહાલ (રાવો ભક્ત વૃ કાવ્યદોહન, પ મો અન્ય, પૃ ૮૨૬ અ)

આ ઉપરથી જણાશે કે વ્યવહાર (વ્યાવહારિક) ના રૂપાન્તરો સોળમા સૈકાથી માંડીને તાજેતરના સૈકાઓ સુધી વપરાતા આવ્યાછે

(૬) વિનતિ (ગુજરાતી) શબ્દને માત્ર બાહ્ય સામ્યને આધારે સંસ્કૃત વિનતિ માંથી વ્યુત્પન્ન થયેલો સ્વીકારવાની ભૂલ થતી આવીછે વિનતિ એટલે ‘પ્રાર્થના’, વિનતિ નો એ અર્થ થતો જ નથી તે ઉપરાત વિનતિને મૂળ શબ્દ માનિયે તો ન નો તીવ્ર અનુસ્વાર કદાચી આવ્યો એ સમજાતું નથી વાસ્તવિક રીતે વિનતિ શબ્દ હેના જ અર્થના-‘પ્રાર્થના’ અર્થના-વિનતિ શબ્દમાંથી વ્યુત્પન્ન થયોછે, હેતુ પ્રાકૃત રૂપ વિનતિ છે, જે શબ્દ ગુજરાતીમા (અને મરાઠીમા) આવતા વિનતિ બનેછે, અને ઉવટ સમુપ્ત લેનો સાદો લ થતા, અને વક્ર માંથી વક્ર થયું તે પ્રમાણે, પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થવાને બદલે તીવ્ર અનુસ્વારથી યુક્ત થતા, વિનતિ થાયછે સિ હે ૮-૧-૨૬ માં આ પ્રસંગે વર્ણવેલો વક્રાદિગણ કા તો બાકતિગણ^{૧૮} લેખાવો જોઈયે, અથવા તો, અનેક ઉત્સર્ગામા બનેછે તે પ્રમાણે શબ્દોની ગુજરાતીમા સંક્રાન્તિ થવાને સમયે પણ અનુસરવામાં આવતા એક પ્રકાર તરીકે સ્વીકારાવો જોઈયે ખરું કહિયે તો, હેવા ગુજરાતી શબ્દો સખ્યાબધ મળી આવેછે, કે જે, હાલો અનુસ્વાર દાખલ થાયછે તે છતાં પણ, વ્યાકરણમા ખાસ વર્ણવેલા વક્રાદિગણ ની પદ્ધતિ છે; જેમ કે —

સંસ્કૃત	અપભ્રંશ	ગુજરાતી
મર્દક	મરડવ-મરુનો	માવડો
છિદ્રક	છિદ્વ-છિદ્વ	છોંટું
પત્તી	પસ્તી	પતી
પદ્મ	પમ્મ-પમ્મ	પાંગ
પગ્ગ	પમ્મગ-પમ્મગ	પતો
વદ્	વદ્વ-વદ્વ	વેટ

પ્રત્યાદિ

પ્રત્યાદિ

^{૧૮} કારણ કે મૂળના બાહ્યમાં ના ને અંતે હવાયે શબ્દ કમેરાયેલો છે આ બાકતિગણ દેવી મોક્ષે દર્શિ કરવામાં નથી આવી એથી આ અનુમાન રચવું પડે

[ટિપ્પણ—ડૉ. ભાંડારકર (ચિંતિ (મરાઠી)ની વ્યુત્પત્તિ વિગતિ માંથી સાધેછે. હેમનાં વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનો પૃ. ૧૭૭ જુવો.]

(૭) કારમાર (ગુજરાતી) ની વ્યુત્પત્તિ કેટલાક કેવળ બાલ સામ્યને લીધે જ (સંસ્કૃત) કાર્યમાર માંથી થયેલી માનેછે. પણ કાર્યમાર નું પ્રાકૃતમાં તેા કજ્જમારો કે કજ્જારો હેવું રૂપ બને તે વાતની તેઓ અવગણના કરેછે. કેટલાક શબ્દો આવેછે તેમ આ શબ્દ પરભાષ્યાં સંસ્કૃતમાંથી જ આવ્યો હોય એ પણ અસંભવિત છે, કારણ કે એ રીતે પણ કાર રૂપ ન જ બને. કાર શબ્દ ગ્રામ્યો ફારસી છે—અલબત્ત સંસ્કૃત કાર્યનો સંગોત્ર છે પરંતુ તેમ છતાં છે તે રૂપે ફારસી જ છે—અને ફારસી કારોવાર શબ્દ સુવિદિત છે; અને હેને (ગુજરાતી) કારમારના જન્મદાતા તરીકે સ્વીકારવામાં માનદાનિ માનવાને કારણ નથી. વારના વનો મ થયો એ ગુજરાતી શબ્દ માર બહુ-પરિચિત હોવાનું પરિણામ જણાયછે.

(૮) પસંદ—આ શબ્દ બેશક ફારસી છે અને ગુજરાતીમાં હેનો ઉપયોગ પરિચિત છે. તેા પણ હેને સંસ્કૃત પ્રસન્ન સાથે જોડી દેવાના પ્રયાસો વારંવાર કરવામાં આવેછે. આ બાબતમાં, બાલ સામ્યને અનુસરવાના દોષમાં એ બે શબ્દોના અર્થમાં મૂલગામી ભેદકની અવગણના કરવાનો દોષ ભળેછે. “પસંદ” વિષયપરત્વે વપરાયછે, “પ્રસન્ન” વિષયિપરત્વે વપરાયછે; (“પસંદ” પ્રીતિજનક વસ્તુને લાગેછે, “પ્રસન્ન” પ્રીતિ અનુભવનારને લાગેછે;) દમયંતીએ નળને સ્વયંવરમાં પસંદ કર્યો એમ કહિયે તેા અર્થ સમજાય, પરંતુ એ જ અર્થ દર્શાવવા માટે દમયંતીએ નળને સ્વયંવરમાં પ્રસન્ન કર્યો એમ કહિયે તેા દેખીતું ઉપપત્તિહીન જણાશે.

(૯) દોહદ—પંચમહાલ તાલુકાના મુખ્ય ગામનું નામ છે. મુદારો શબ્દના સંબંધમાં કરવામાં આવેછે તેમ, બાલ સામ્યને આધારે જ આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાધવામાં કેટલાક લોક હેનાં બહિરંગોના પૃથક્કરણની સહાયતા લેછે; અને દો અને હદ હેવા બે ભાગ પાડીને માનેછે કે ગુજરાત અને માળવા બે મુલકની સમાન હદપર આવેલું છે એટલે એ ગામ દોહદ કહેવાય-છે. (દો=બે અને હદ=સીમા). આથી વધારે કૃત્રિમ બીજું શું હોઈ સકે? ખરી વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે:—૧૯ દધિપદ્—(પ્રાકૃત) દહિવદ્—દહેવદ્—દાહોદ્, જે નામ એ દેશમાં વસ્તુતઃ પ્રચરિત છે, દોહદ તેા પાછળથી કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ-ની અનુકૂળતાએ ધડવામાં આવ્યું હશે. (અલપર્યંત કેટલાક વર્ગના સ્થાનિક

૧૯ આ વ્યુત્પત્તિનો પ્રથમ સ્વ. હ. હ. દ્રુવે નિર્દેશ કર્યો હતો (બુદ્ધિમદાશનો ઇ. સ. ૧૮૮૩ ના એપ્રિલનો અંક જુવો.)

વતનીઓ અને અન્ય પુરુષો દેવદ નામ વાપરેછે) નાસિક જીલ્લાના આદવડ તાલુકામાં કહિવડ નામે ગામ છે, અને (સંસ્કૃત પદ=ગામ, પ્રાકૃત વદ, હેમાંથી આવેલું) ઉત્તરપદ વદ અનેક શહેરોનાં અને ગામોના નામોમાં નોંધાયા આવેછે, જેમ કે હલ્લવદ, નલ્લિયાદ (નલપદ માંથી), વડોદરા (વટપદમાંથી, અલ્લિયા પદ નો રજળવાઈ રહ્યોછે અને વિશ્લેષને પામ્યોછે), નાંદોદ (નલપદ).

(૧૦)-(૧૧)-(૧૨) પાપક, માશી અને બાજો ની બાબતમાં પણ બહિરગની હેવી પૃથક્ક્રિયાનો અયોગ્ય આશ્રય લેવામાં આવેછે. પાપક ના પાનપક હેવા ભાગ પાડવામાં આવેછે (પા પક, અલ્પન્ત પાતળો હોવાથી), જ્યારે વસ્તુત મૂળ પર્વત છે શક્ય છે કે આ પર્વત શબ્દ દેવ્ય હોઈને સંસ્કૃતત્વ પામ્યો હશે, અને પાપક ખામયે ત્હારે પડ-પડ અવાજ થાયછે હેના અતુકરણમાં મૂળ એ ધડાયો હશે માશી ના પણ એ જ પ્રમાણે માનશી (=મા જોવી) હેવા જે ભાગ પાડવામાં આવેછે, જ્હારે વસ્તુત વ્યુત્પત્તિ હાવી છે—માતૃવસા (સંસ્કૃત), માડસિઆ^{૨૦} (પ્રાકૃત), (મરાઠી માવશી સરખાવો.)

[ટિપ્પણ—મરાઠીમાં માવશીનો વર એ અર્થમાં માવશી માથી નીકળેલો એકે નરજાતિનો શબ્દ નથી હેતું કારણ આ વ્યુત્પત્તિમાં જ રહ્યુંછે, માવસા ફેલેલુ સ્વભાવત અશક્ય છે ગુજરાતી માસો (=માશી નો વર) એ શબ્દ શુદ્ધિભરને પરિણામે રચાયલું પુલ્લિંગનું કપ છે એ સ્પષ્ટ છે^{૨૧}]

બાજો-(માતામહતું શ્રાદ્ધ)—આ શબ્દની પણ હેવી પૃથક્ક્રિયા કરવામાં આવેછે,—જાનજા એટલી આવ અને જા, જેને આવકાર મળે અને ન પણ મળે તે, શ્રાદ્ધ કરનારો પિતા હયાત હોય તો જ આ શ્રાદ્ધ થઈ શકે, નહિ તો ન થાય એ કારણથી વસ્તુત આ શબ્દ સંસ્કૃત કાર્ય—પ્રાકૃત બજો માંથી આવ્યોછે એ વિચારિયે કે તરત એ કૃત્રિમ રચના પડી ભાગેછે (મરાઠી બાજા સરખાવો, ત્હાં હેનો અર્થ પિતામહ પણ થાયછે.)

૩ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિનો અનાદર

આ નિયમ એક રીતે પૂર્વોક્ત નિયમનું અંગ છે, પરંતુ બંનેના વિષય

કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિનો અનાદર   સર્વથા સમાન ન હોવાથી હેની પૃથક્ અર્થો કરવાનો અવકાશ રહેછે જેજ દૃષ્ટાન્તો આપીશ

૨૦ સિદ્ધ હેમચંદ્ર ૮-૧-૧૩૪ જીવે.

૨૧ કર્પૂરમંજરીમાં (હારવડ આરુત્તિને પૃષ્ઠ ૩૨ મે) માડુચ્છમો કે પાઠ ફેરવી માડ સ્તમ્ભો, માડસિઓ (માશીનો વર)છે આ કૃત્રિમ રચના (હીં સ ૬૦૦ ના અરસાના) રાનશેખર નેટલી પુરાણી છે, એ આથી સ્પષ્ટ થાયછે રાનશેખરનું રામભૂમિયોગ્ય પ્રાકૃત બહુ ધણીવાર કૃત્રિમ અને નિપજાવી કાઢેલું ભાગેછે, એ સ્મરણમાં રાખવાનું છે.

(૧) વિધવા-સામાન્યતઃ એમ મનાયછે કે આ શબ્દ બે ભાગનો બનેલો છે, વિ અને ઘવ (પતિ), “પતિ રહિત સ્ત્રી”, પરન્તુ તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિ-શાસ્ત્ર અતાવી આપેછે કે vidua (વિડુઆ) એક સંહત લાટિન શબ્દ છે, અને હેના vi (વિ) અને dua (હુઆ) હેવા ભાગ થઈ સકે તેમ છે જ નહિ. આથી અનુમાન થાયછે કે લાટિન vidua (વિડુઆ) અને સંસ્કૃત વિધવા બન્ને એક જ, ઉભય-સાધારણ, મૂળમાંથી નીકળ્યાછે અને વિ-ઘવ એ વ્યુત્પત્તિ કૃત્રિમ છે. ૨૨

(૨) દમ્પતી એટલે પતિ-પત્ની; આ શબ્દની સાયણાચાર્ય અને અન્ય પંડિતોએ જાયાન્પતિઃ હેવી કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ આપીછે. અને દમ્ પદ જાયા તું રૂપાન્તર છે હેવી કૃત્રિમ કલ્પના રચીછે. વસ્તુતઃ હેના હેવા અર્થ થતો જ નથી અને વાગ્યાપારદષ્ટિયે હાલો ફેરફાર શક્ય પણ નથી. ઉલટું આધુનિક વિદ્વાનો એકમતે સ્વીકારેછે કે દમ્ પદ વૈદિક દમ્ ઘર (લાટિન domus) એ શબ્દને સ્થાને છે, અને દમ્પતી એટલે ઘરના બે માલેકો, પતિપત્ની.

૪ લાઘવ.

આ નિયમ અગત્યનો છે પણ આ શબ્દનો કિયો અર્થ સ્વીકારવામાં આવેછે એ વાતપર ઘણા આધાર રહેછે. ઈર્ષમાત્રાલાઘવેન

૪. લાઘવ. પુત્રોત્સવં મન્યન્તે વૈયાકરણાઃ એ પરિભાષાનો વિનિયોગ અને વિષય નિરાળો છે. તુલનારૂપ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં હેનો અંગીકાર કેટલે અંશે થઈ સકે એ વિષયનો ઉડો વિચાર કરવો પડે એમ છે. માટે આપણા ચર્ચાક્ષેત્રમાં હેની ઉપયોગિતા પર લક્ષ રાખીને આ

૨૨ Widower (=વિડોઅર), અને વિધુર એ શબ્દો સરખાવવા જેવા છે. વિધુર ની વિન્ધુર હેની વ્યુત્પત્તિ વિન્ધવ=વિધવા જેટલી જ કૃત્રિમ હોવી જોઈયે. Widower નો er એ વિધુર ના ર ને મળતું કોઈ શબ્દાંગ હશે, ષ્ઠી-સંબંધ, કર્તૃસંબંધ કે હેવા અર્થવાળો સાધારણ er પ્રત્યય અંગ્રેજીમાં છે તે નહિ. લાટિન Viduus (વિડ્યુઅસ) ‘રહિત’ એ શબ્દ vidua (વિડુઆ) ને વૈધવ્યપ્રાપ્ત, વિરહિત, હેવા અર્થતું વિશેષણ ગણીને હેમાંથી રચવામાં આવેલો મનાયછે. સ્ત્રીલિંગમાંથી પુલ્લિંગ શબ્દ થયો એમ મનાયછે. Century Dictionary સૂચવેછે કે ‘વિધવા’ કદાચ “વિન્ધુ=રહિત હોતું એ ધાતુમાંથી આવ્યો હશે. વિન્ધુ નો હાલો અર્થ મૂકેને મળતો નથી. મોઠો વિલિયમ્સ તર્ક કરેછે કે ધાતુ વ્યધ્ હશે. વિધુર નો પ્રાથમિક અર્થ “દુભાયેલો” છે અને પછી આકસ્તરી રીતે “મૃતપત્નીક” થયોછે. વિધુરા શબ્દ પણ છે જેનો અર્થ સામાણ વિધવા કરેછે. આ પ્રમાણે વિન્ધવ અને વિન્ધુરા એ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિઓની વિરુદ્ધમાં નિઃસંદેહ નિર્ણય આપનારી માહિતી મળેછે.

નિયમનું હું મથકરણ કરીશ, કે જેથી વિષયના મૂલમાં જ જઈ જોવાય ત્હારે લાગવ ના બે સ્પષ્ટ વિનિયોગ છે

- (૧) જેમ જેમ પ્રયાણક્રમ ઓછા થતા જાય તેમ તેમ લાગવ વધારે જળવાય હાને કમલાગવ ઠીકી શું ગણિતમાં, તર્કશાસ્ત્રમાં, અને જેમાં ઓક્સ નિલસિદ્ધ સ્વરૂપના નિયત અંગોનો વ્યાપાર બહેળો હોય તે સર્વ વિષયમાં આ પ્રકારના લાગવ ની ઉપયોગિતા રહે છે
- (૨) અનેક વિવિધ ઉદાહરણમાં વ્યાપનારા સર્વસામાન્ય નિયમોની સખ્યા ધટારી સકાય, અનેકનો એકમાં સમન્વય કરાય, તે ખીજા પ્રકારના લાગવનું કાર્ય છે હેને ધીજલાગવ ઠીકી શું જેમાં જીવન-ભૂત પ્રગતિ અને વિકાસ એ અંગોનો વ્યાપાર પ્રમળ હોય હેવા, ઇતિહાસ અને ભાષા-મીમાસા જેવા, વિષયોમાં આ પ્રકારનું લાગવ ઉપયોગી છે હાવા વિષયોના અભ્યાસમાં કમલાગવને અવ-કાશ જ નથી ઉદાહરણ તરીકે વિકાસની એક દશામાંથી ખીજી દશા પ્રાપ્ત કરવામાં મનુષ્ય જાતિયે જેમ અને તેમ થોડા ક્રમ કરેલા દર્શાવાય તેમ સાફ હેવો, કે અન્તિમ સ્વરૂપ પામવામાં ભાષાના શબ્દોના અવાન્તર રૂપાન્તરો જેમ ઓછા દર્શાવાય તેમ સાફ હેવો, આગ્રહ રાખી સકાય નહિ

આ બન્ને પ્રકારના લાગવમાં મૂન મુદ્દો અદ્યવ્યય છે, પરંતુ જ્ઞહારે કમલાગવમાં આધાસ કે શક્તિનો વ્યય અદ્યવ્યય થાય છે ત્હારે ધીજલાગવમાં સામગ્રી અદ્યવ્યય ખરે છે ભાષા-વિકાસના અધ્યયનમાં કમલાગવની ઉપયોગિતા અત્યન્ત વિરલ અને તદ્દન ગોણુ પ્રકારની જ હોઈ સકે જ્ઞહારે ધીજલાગવથી પરીક્ષા કરવી ઉચિત હોય ત્હા કમલાગવ દાખલ કરવા મથયુ એ માર્ગ પાયથીને બદલે ગજ કે વાર લખને દાણા ભરવા એસવા જેવું છે અલબત્ત આ બે પ્રકારના લાગવ વચ્ચેનો ફરક માત્ર નિયામક તત્વોના વ્યાપારની દૃષ્ટિયે જ છે, કારણ કે ગણિતમાં, તત્ત્વજ્ઞાન અને ભૌતિકવિજ્ઞાનમાં, અને હેવા જ, પદાર્થના અન્તસ્વરૂપની અન્વીક્ષા કરતા, વિષયોમાં પણ એકી કરણની અને સર્વસાધારણ નિયમ સોધવાની પદ્ધતિનો હમેશા પ્રયોગ કરવામાં આવે છે વ્યાકરણના વિષયમાં ધીજલાગવ અને કમલાગવ બન્ને સૂત્રોને ઓછા વત્તો અવકાશ છે હર્ષમાત્રાલાગવ ની પરિભાષાને વૈયાકરણોનું પ્રિયમૂત્ર ગણવામાં આવે છે તે આ જ પ્રસંગને ઉદ્દેશીને છે

પૂરગત ઉક્તિયોને સ્પષ્ટ કરવા માટે ભાષાવ્યુત્પત્તિના કેટલાક ઉદાહરણો લઈશું -

(ક) વડોદરું (ગાયકવાડની રાજધાની). હેની એક કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ વડોદરં (વટ+ઉદરમ્) છે. અલગત હેમાં વર્ણવિપરિણામના ક્રમે થોડામાં થોડા આવે- છે, અને જે કમલાઘવ ના સૂત્રને અનુસરિયે તો આપણે આ વ્યુત્પત્તિ એકદમ સ્વીકારવી પડે. પરંતુ અનેક શબ્દોની વિશાળ સમાલોચના કરવાથી અને તદ્દન્તર્ગત સાધારણ તત્ત્વોની શોધ કરવાથી, ટૂંકામાં કહિયે તો વીજલાઘવ- નું સૂત્ર સ્વીકારવાથી, વાસ્તવિક વ્યુત્પત્તિ વટપદ્રં છે એ જણાશે; કારણ કે હેમાંનું પદ (=ગામ, શહેર) એ તત્ત્વ ચાળોદ, નહિયાદ, નાન્દોદ, દ્વલ્વદ ઇત્યાદિમાં પણ જોવામાં આવેછે.

[વડોદરાના પ્રભાકર રામચન્દ્ર પંડિતના (ઈ. સ. ૧૮૭૮ માં) રચેલા અપભ્રંશશબ્દચન્દ્રિકા નામના જૂના ગ્રન્થમાં વટ+ઉદર હેવો વ્યુત્પત્તિપ્રયાસ છે પણ ખરો. એ ગ્રન્થ મરાઠી ભાષાના શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિયુક્ત કોશ છે. વડોદે શબ્દની રહામે નીચે પ્રમાણે આપ્યુંછે:-

“વડોદર, વટ+ઉદર, પૂર્વે વઠાંચી જાડી હ્યા શહરાચ્યા આસપાસ ફારં હોતી મ્હણૂત હેં નાંવ.”

પરંતુ સુભાગ્યે ઉમેર્યુંછે કે “કોઠે વટપદ્રુ અસેં હિ આઢલતોં.”]

(ખ) વાહોદ-કમલાઘવ ના પૂજકાને દોનહદ હેવી વ્યુત્પત્તિ પસંદ પડશે, પરંતુ ઉપર જ વડોદરું શબ્દના પ્રસંગમાં આપેલાં કારણોને લીધે^{૨૩} વીજ- લાઘવ ના સૂત્રને અનુસરીને દક્ષિપદ એ જ વાસ્તવિક વ્યુત્પત્તિ છે એમ સ્વીકારવું પડશે.

(ગ) વાયળું-વારળું (=દરવાજો). કમલાઘવ ના પક્ષકારો હેની વારળં (એટલે જે અટકાવેછે તે) એ શબ્દમાંથી વ્યુત્પત્તિ થયેલી સ્વીકારશે, અને હેમાં વ નો વ થાય તે શિવાય બીજો ફેરફાર નથી થતો.

પરંતુ દ્વારં શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ વિકલ્પે દ્વારં અને વારં થઇને હેમાંથી મરાઠીમાં દાર અને ગુજરાતીમાં વારળું અને વાર^{૨૪} હેવાં રૂપાન્તરો થયાં (જેમાં વાર વિશેષતઃ કાઠિયાવાડનો શબ્દ છે), એ એકદમ સમઝાય એમ છે. એ રીતે બંને ભાષાઓનો એક જ સમાન મૂળશબ્દ મળેછે.

૨૩ ઉપર ૨-(ક) માં આપેલા કારણો પણ જુવો.

૨૪ વારળં સ્વીકારતાં વાર શબ્દનું મૂળ અજ્ઞાત રહેશે. એટલે એ વ્યુત્પત્તિની વિરુદ્ધ આ એક વાંધો વધ્યો. વળી આજ વ નો વ ગુજરાતીમાં નથી થતો (દ્વારં નું વારં થાય- છે એ જાણી વાત છે, કારણ કે હેમાં વ તદ્દન આજ નથી). લંહાર પછી એક બીજો જાણો વાંધો એ છે કે દ્વાર નો અર્થ વસ્તુતઃ ‘દ્વાર માર્ગ’ થાયછે, જ્યારે ‘વારળું’ હેવો શબ્દ હોય તો પણ હેનો અર્થ ‘કમાડ’ જ થઈ સકે.

ઘાર ને ણુ લાગ્યોછે તે ઇપદ્મશ અને ગુજરાતીમાં અતિપ્રચરિત (સંસ્કૃત પ્રત્યય ક ના પ્રતિનિધિ) ઢ પ્રત્યયના હું નું રૂપાન્તર છે

[હાવી રીતે ઢ નો ણ થતો નીચે દર્શાવેલા પ્રકારના શબ્દોમાં જોવામાં આવેછે -

(૧) કટિદોરો-કડ્ડોરો-કળદોરો-કદોરો (મરાઠી શબ્દ કડ્ડોરા સાથે સરખાવો)

(૨) કુડમ્બી (સંસ્કૃત), કુડમ્બી (પ્રાકૃત), કુઝ્ઝી, કુળધી (મરાઠી) -કળધી (ગુજરાતી)

(૩) તત્તુકરુ - (અપદ્મશ) તત્તુડ, (ગુજરાતી) તાતળો

(૪) પઢ્ઢા (વિદ્ય) -પળછ (ગુજરાતી)

ગુજરાતી આપણુ શબ્દના આપણુ રૂપમાં રિપરીત ક્રમ જોવામાં આવેછે, એ વાત ઢ અને જના, ણ એ અનુનાસિક ઢ છે હેવા પ્રકારના, સગપણનું સાક્ષ્ય પૂરેછે વિ સ ૧૬૭૨ માં લિપિ પામેલી લોચકૃતિમાં (સિ હે ૮-૪-૩૬૭ પરની વૃત્તિમાં) મ્હે અપ્પડં શબ્દ જોયોછે તેમ જ (સિ હે ૮-૪-૩૫૦ પરની વૃત્તિમાં) અપ્પળશ શબ્દ જોયોછે, અર્થાત્ આ રૂપાન્તર જોવામાં આવેછુ વિ સ ૧૬૭૨ જેટલુ પુરાણ હોય એમ જણાયછે]

(ઘ) 'હાવું' (ગુજરાતી) — આ શબ્દ યોજલાવનું બહુ સમલ ઉદાહરણ છે, સંસ્કૃત શબ્દનાં પ્રાકૃતમાં વિકલ્પે જે રૂપ થયા-લ્હ અને સળ્હ, પ્રથમ રૂપમાંથી (નંદ યદિત) ગુજરાતી ન્હાવું શબ્દ, અને મરાઠી લ્હાવું શબ્દ નીકળ્યો, જ્ઞહારે બીજા રૂપમાંથી સ્પધી સળ્હોરૂપ (= પાતળો), ડાનડી સળ્ળ (= ન્હાવું) અને ડેંકણી સળ (= ન્હાવું) એ શબ્દો આવ્યા

(જે નળીની પિસ્તોલ જેવો મરાઠી સ્નાનસહાન શબ્દ, તેમ જ ગુજરાતી ન્હાવું શબ્દ, લ્હ અને સળ્હ એ બંને પ્રાકૃત રૂપોના પ્રતિનિધિયોના યુગ્મ રૂપ છે) ૨૧

૨૫ મિધીમાં બીજે પણ એક શબ્દ છે-જો=જીવાન, આ શબ્દ સળ્હના વિકલ્પ સળ્હ માંથી આવેડોછે જ્ઞના જ માં હ ના સાન્નિધ્યથી કંઈક વિરિણ પ્રકારનું મદાપ્રાણત્વ આવતા જ બનેછે, જેમ (સિ હે ૮-૨-૫૦ પ્રમાણે) ચિદંતુ રૂપાન્તર વિકલ્પે ચિય થાયછે તેમ

મિ. બીગ્સ મિધી નો ને સંસ્કૃત નન્દ (= પુત્ર) શબ્દમાંથી આવેડો સ્વીકારે છે એ બા યે જ યથાર્થ ગળી સકારે (દિના ગ્રંથનુ પુસ્તક ૧ પૃ ૩૩૦ જુવો) મસજ વરાત્ કીરું કે 'પુત્ર' અર્થ નદનો નથી થતો નન્દન નો થાયછે

૨૬ ગુજરાતી હોતગંધ, તાવતીતું, માગસજામ, ગૂપ્ત, છાનુમાનુ, રોસાંડગાં નરુમતું હયાદિ શબ્દો સરખાવો ગુજરાતીમાં હાવા અનેક દ્વિગુણશબ્દો છે અને હેવા જ મરાઠીમાં પણ

આ પ્રમાણે જ્ઞાપ્તિને મૂલ શબ્દ તરીકે સ્વીકારવાથી ગુજરાતી, મરાઠી, કાનડી, સિંધી અને કોંકણી એ પાંચ ભાષાઓમાં સમાનરૂપે રહેલું એક જ તત્ત્વ ઉપલબ્ધ થાય છે, અને વળી લહાન સહાન અને ન્હાતું સૂતું જેવા દ્વિમુખ શબ્દોના દ્વિતીય અંગનું પણ સંતોષકારક અને સમાન મૂલ મળી આવે છે. વીજલાલનું આ એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. ૨૭

(૬) વેસલું (ગુજરાતી)-સદ્ગત શાસ્ત્રી બ્રજલાલ કાળીદાસ^{૨૮} અને જેઓમાં વધારે સારા જ્ઞાનની આશા રહે હેવા કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનો આ શબ્દને નયાં (સંસ્કૃત) વિશ્વ ધાતુમાંથી નીકળેલો માને છે, અને એ આગ્રહમાં વિશ્વ એટલે ‘પ્રવેશ કરવો’ અને વેસલું એટલે ‘ઉપવિષ્ટ થવું’ એ અર્થબદ્ધની પણ ઉપેક્ષા કરે છે. ૨૯ વ નો વ અને ઙ નો ણ કયો (અને જ નો સૂ તો સ્વા-

૨૭ હેમચન્દ્ર સપ્ત ને સૂક્ષ્મમાંથી પણ સાધી ખતાવે છે (સિ. હે. ૮-૨-૭૫) અને (૮-૧-૧૧૮). પરંતુ આ બન્ને સૂત્રો સૂક્ષ્મ શબ્દને જ ઉદ્દેશીને રચાયેલાં છે, અને સૂક્ષ્મનું સ્વાભાવિક રૂપ (સૂત્ર દ્વારા) સુદૃઢ થાય હેને આર્પ ગણ્યું છે, એ સુદૃઢો વિચારતાં મને શંકા ઉપજે છે કે સપ્ત અને સુપ્ત બન્ને શબ્દોનો અન્યોમાં સાક્ષાત્ “સૂક્ષ્મ” અર્થમાં પ્રયોગ થયેલો ભેદને હેને, જ્ઞાપ્તિમાંથી લખ અને સપ્ત નીકળે છે એમ દર્શાવનારાં, પોતાનાં જ (૮-૨-૭૭, નં ૭૯) સૂત્રોની વિસ્મૃતિ થઈ અને સપ્ત અને સુપ્તની સૂક્ષ્મમાંથી વ્યુત્પત્તિ આણવાનું આવશ્યક લાગ્યું. એમ ન હોય તો હેનાં ૮-૧-૫૨ થી ૫૫ સૂત્રોનાં સૂત્રોમાં રહેલા નિયમને અનુસરીને સુપ્તના ઉત્ત્ત્વ સમર્થન કરવું રહેલું હતું.

પરંતુ જો સુપ્તને સૂક્ષ્મમાંથી નીકળેલો માનિયે તો ગુજરાતી યુગ્મશબ્દ ન્હાતું-સૂતુંમાં રહેલો સૂતું શબ્દ એ મૂળમાંથી જ ઉદ્ભવ્યો એમ સ્વીકારી શકાય. લખ સુપ્તમાં જ્ઞાપ્તિ અને સૂક્ષ્મનો સંયોગ ગુજરાતી વાઢીચુગલી, કામકાજ ઇલાદિ જેવાં યશ, કે જેમાં એક જ અર્થના બે શબ્દોનો સંયોગ થાય છે.

૨૮ હેમચન્દ્ર ઉત્તર્ગમાળાની ઇ. સ. ૧૮૭૦ ની આવૃત્તિનું પૃષ્ઠ ૧૧૪ મું જુવો. સદ્ગત નવલરામ લક્ષ્મીરામે પણ આ વિષયમાં બ્રજલાલ શાસ્ત્રીનું અનુકરણ કર્યું છે (હેમચન્દ્ર વ્યુત્પત્તિપાઠ, ઉત્તર્ગ, ૯ પૃ. ૬૬ મું જુવો).

૨૯. આ દોષનું નિવારણ કરવાના પ્રયાસમાં રા. રા. કેશવલાલ હ ધ્રુવ હેવો અભિપ્રાય રજૂ કરે છે કે ઉપવિશ્વ માંથી ઉપ લુપ્ત થાય છે અને લેહાર પછી વિશ્વ નું વસ્ જમે છે. હેમચન્દ્ર ગીતગોવિન્દના ભાષાન્તરની ૨ જ આવૃત્તિનો ઉપોદ્ધાત જુવો: લેહાં (પૃષ્ઠ ૧૬ મે) કહે છે કે:-

“ઉપરાન્ત પહેલાં સર્ગના ચોથા પ્રવચ્ચમા નિર્ધ્યાયતિને સ્થાને ધ્યાયતિ અને સાતમા સર્ગના ચોથા પ્રવચ્ચમા નિઃશ્વસિતિને સ્થાને શ્વસિતિ વાપર્યાં છે, તે ગુજરાતીમાં ઉપવિશ્વને સ્થાને વેસે વગેરે વપરાય છે તે જ મુજબ પ્રાકૃત પ્રક્રિયા અનુસાર વાપર્યાં છે.

ભાવિક રીતે થશે જ) એટલેથી જ પતાવવા કમલાવલ ના મોહમાં તેઓ પડેલા જણાય છે પરંતુ જો ઉપવિશ્ (= બેસવું) હેમાંથી જેની વ્યુત્પત્તિ ખરી છે તે સ્વીકારીએ તો એક તરફ (૧) ઉપવિશતિ (સંસ્કૃત), ઉવવિસદ્ (પ્રાકૃત) ઉવદસદ્, વદમદ્, -વસે (ગુજરાતી)^{૨૦} અને બીજી તરફ (૨)

આવી જ રીતે વારમા સર્ગના પહેલા પ્રમ્ન્યમાં પરિચરણને સ્થાને ચરણ વાપરેલું જોવામાં આવે છે આ પ્રયોગ દેવનાંતા સંસ્કૃતપ્રક્રિયા વિરુદ્ધ જ છે”

સક્ષિપ્તરૂપે રૂઢવાની હેમની રીત મુજબ ૨૩ ક્રેશવવાય ધ્રુવ આદિયા હેતુ સૂચવે છે કે ઉપસર્ગ વાળા કેટલાક ધાતુઓ પ્રાકૃતમાં યદને આવતા ઉપસર્ગના સાગ કરે છે અને તેમ છતાં એ ઉપસર્ગથી થયેલા અર્થાન્તર જળવી રાખે છે ઉપવિશ્ એ ધાતુ યથાર્થ ઉદાહરણ હેમના મત પ્રમાણે છે હેમના આ મતમાં સત્વારા ગમે તેટલો હોય (ઉદાહરણ એક જ આપ્યું છે, અને તે પણ ખોટું), પરંતુ આટલું ચોક્કસ છે કે ઉપવિશ્ ઉદાહરણ યથાર્થ નથી

હું કબૂલ કરું છું કે ૩ છ અને ૪ થી આવૃત્તિમાં ૨૩ ૨૩ કે ૬ ધ્રુવે ઉપવિશ્ ઉદાહરણ છોડી દીધું છે અને અવલગબનરૂપ ઉદાહરણ તરીકે નિશામય-સામન્ (ગુજરાતી) આપી મૂક્યું છે, અને તે ઉપરાંત આપણને ભાષાપૂર્વ કાદમ્બરી પરના પોતાના ટિપ્પણમાં પૃષ્ઠ ૧૮ની પંક્તિ ૧૩ માં ઉપરનું ટિપ્પણ લેવા સૂચના કરી છે, તદા આ ઉદાહરણો આપેલા છે—સર્વથ-વધાર (ગુજ), નિમિ, -મેન્ (ગુજ), નિપદ્-પોદ (ગુજ), નિગમય-ગમાદ, ગુમાવ (ગુજ), જતિવાદ્ય-ચ્ચા (ગુજ), વિન્નન્-ડન (ગુજ) સપત્ત-વન (ગુજ) ઇત્યાદિ અને વધારામાં વિશ્રય-સખ્તુ (ગુજ), પરિવસ્-વાસી (ગુજ) (પૂર્વવિત્) એ બે આપ્યા છે આ ઉદાહરણોની પરીક્ષા કરવાનું આ સ્થાન નથી, પરંતુ બુદ્ધિમાન પુરુષ એ દૃષ્ટિપાતથી જ ભેઈ સમગ્રે કે દરેકે દરેક ઉદાહરણ કિંમદ, તરજગળનિત અને પ્રમાણ રહિત છે

ગમે તેમ હો, ઉપર મૂળગ્રંથમાં જે દર્શાવેલા હોય ૨૩ ૨૩ કે ૬ ધ્રુવે સ્વીકારેલી વેલ્લુની વ્યુત્પત્તિસરણિમાં પણ રહે છે

૩૦ આ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવાના, અને વિગ્માંથી કરાતી વ્યુત્પત્તિને ખાતવ કરવાના પક્ષનું સમર્થન કરવા માટે સ્વતંત્ર કારણો પણ છે જે દૂધામાં આપું છું—

(૧) વિગ્ એટલે પ્રવેશ કરવો ‘બેસવું’ નહિ જાહેરે ઉપવિશ્ એટલે ‘બેસવું’ થાય છે

(૨) સાત વિગ્ ધાતુને વ્યુત્પત્તિ મૂળ તરીકે સ્વીકારવાં વેલ્લું રાખના વનો વિદ્ય સ્વર નિષ્પ્રમાણ રહેશે, જાહેરે ઉવદસદ્નો પ્રયત્નનીન જ હુસ થતા બાકી રહેલા વદમદાના અર્માં હેનું મૂળ દર્શાવવું શક્ય છે, અને

(૩) ગુજરાતીમાં જ આજ હોય તોહોનો જ નથી થતો, માત્ર મધ્યમાં હોય તદારે જ થાય છે, અને તે પણ ગદ્યા રાગદોમાં (કેટલાક દેખીના અપવાદો છે)

મીઠ બીગસ ફો અને વેલ્લું રાખેલી વ્યુત્પત્તિ આપતાં ભ્રમખામાં પડીને અન્યાય વિકલ્પ અભિપ્રાયો દર્શાવે છે એક વખત જન્વિત-ઉપવિશતિ હેમાંથી યથાર્થ વ્યુત્પત્તિ

આ શબ્દોનું સંસ્કૃત જુદા શબ્દમાથી નિર્વચન કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. અર્થાત્, એથી કમલાવળ જળવારો, જુદા-જુદા-જુદા એમ બે જ પગથિયા બેતરવા રહેશે (૬ નો ૬ થશે એ એક, અને ૬ નો લોપ થતાં પૂર્વેના ૩ દીર્ઘ થશે એ બીજું), પરંતુ અન્તિમ ૩૫ ળજીહુ લાવવાને માટે બીજા બે પગથિયા બેધરો, (૧) ૩ નો ૬ થશે તે અને (૨) આદિમાં જ નો ઉમેરો. પરંતુ ઉચ્છિદ્ર (= આધેલા અનનો અવરોધ) એ શબ્દમાં વાસ્તવિક મૂળ શબ્દ આપણને મળી આવે છે, કારણ કે એથી મરાઠી ઉદે, હિંદી જૂઠા અને ગુજરાતી ળજીહુ એ ત્રણે શબ્દોની સમાન વ્યુત્પત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ કે -

ગુજરાતી ળજીહુ, -(સંસ્કૃત) ઉચ્છિદ્ર, (પ્રાકૃત) ઉચ્છિદ્ર, (સયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ) ઉછીહુ-(છ નો જ) ઉજીહુ, (૩ નો જ) ળજીહુ, મરાઠી ઉદે, -(સંસ્કૃત) ઉચ્છિદ્ર, (પ્રાકૃત) ઉચ્છિદ્ર-ચ્છિ અને ૬ નો સન્લેપ અને છ નો પ થતા-ઉદે, હિન્દી જૂઠા, (સંસ્કૃત) ઉચ્છિદ્ર, (પ્રાકૃત) ઉચ્છિદ્ર-ઉજીઠ (ગુજરાતી પ્રમાણે), (અસ્વરિત આદ્ય ૨: ૨નો લોપ થતા) જીઠ, (૬ નો જ, સ્વરાળાં સ્વા) જૂઠા ૪૨

પ્રસંગવશાત્ હું કહીશ કે સંસ્કૃતમાં જુષ્ નો એક અર્થ હેવા નથી થતો કે જેને ઉચ્છિદ્ર નો નિકટવર્તી પણ ગણી સકાય પાણિનિના ધાતુપાઠ માં અને (પાણિનિના, હેમચન્દ્રના અને બોપદેવના ગ્રન્થોમાથી સમ્રહરૂપે રચેલા) પ્રજલાલ શાસ્ત્રીકૃત ધાતુસમ્રહ માં પ્રીતિ, સેવન, પરિતર્કન, પરિતર્પન, પ્રેમ કરવો, સેવનું, તર્ક કરવો, હળનું, તૃપ્ત કરવું, હેવા અર્થો આપ્યા છે

ૐ ભાષ્યારકર જૂઠા ને ઉત્સૃષ્ટક્રમાથી વ્યુત્પન્ન થયેલો માને છે (વિદ્વન્ન વ્યુત્પત્તિવિવેચક વ્યાખ્યાનો પૃ ૧૬૫) પરંતુ ઉચ્છિદ્ર પસંદ કરવામાં મ્હારો અભિપ્રાય છે તે તુરતમાં જ અન્ય પ્રસંગે હું દર્શાવીશ, (આમળ, ૬ મા)

બીજલાવળના સૂત્રના ઉદ્ભાસન માટે વધારે ઉદાહરણોની અપેક્ષા રહેતી મ્હને નથી લાગતી

૫ પેતિહાસિક પૌર્વાપર્યન્તુ અનુરોધન

અદ્યતન પ્રચલિત ભાષાઓના વિકાસક્રમમાં તેઓની અને સંસ્કૃતની

વચ્ચે આવતી પ્રાકૃત ભાષાઓ પ્રત્યે ઉચિત લક્ષ આપ-

૫ ઇતિહાસિકક્રમનું
અનુસરણ

વાની આવશ્યકતાનો હું આ સૂત્રમાં સમાવેશ કરીશ

અવાન્તર પ્રાકૃત રૂપોની અવગણના કરીને સંસ્કૃતમાથી

એકદમ આધુનિક ભાષાઓપર મરદૂહપ્રતિ કરીને આવવું નહિ ચાલે એ તો

કમલાવળના આગ્રહની પરા કાષ્ટા ગણાય

૩૨ અથવા વધારે સારી રીતે (આલ ૩ નો પ્રતિક્ષન રૂપે ૬ નો જ) વજ્રા, અને ૫મી જૂઠા

હાવી અવગણનાનું એક પરિણામ હેતુ આવેછે કે કેટલાક લેખકો સંસ્કૃત પ્રત્યેના પોતાના ભક્તિભાવના આવેશમાં તજવું ને સ્થાને ત્યજવું, અને પ્રગટને સ્થાને પ્રકટ ધ્યાદિ લખેછે, અને આટલું એ નથી વિચારતા કે ગુજરાતીમાં વસ્તુતઃ વપરાતા શબ્દો તજવું અને પ્રગટ ધ્યાદિ છે, સંસ્કૃત મૂળ શબ્દમાંથી આવતાં ત્યતો ત અને ક્તો ન થાયછે, અને પ્રતો ર અપ્રતંશના સુવિદિત પ્રભાવથી જ ટકી રહેછે.

વળી, સદ્ગત નવલરામ લક્ષ્મીરામ પોતાના વ્યુત્પત્તિપાઠમાં સૂત્રો, આક, ધ્યાદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ પરભારી સુત્ત, અર્ક ધ્યાદિમાંથી સાધેછે, અને નસને સ્તસામાંથી (પહેલાં ન્હસા થઈને પછી હ લુપ્ત થતાં નસા, એમ લેવાને બદલે) પરભાર્યો કાઢી બતાવેછે. એ પણ અન્તરાગત પ્રાકૃત ક્રમોના આ પ્રકારના અનાદરનું પરિણામ છે. (હેમનો વ્યુત્પત્તિ પાઠ પૃ. ૭૦, ઉત્સર્ગ ૨૨ જુવો).

છેવટ આ અજ્ઞાનને પરિણામે ઉપપત્તિ—મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કેટલે સૂધી થઈ સકેછે એ દર્શાવનારું વહેન શબ્દનું મગિની માંથી કાઢ્યે સાધેલું નિર્વચન લખ્યે:—

મ નો થયો ન, મિનો થયો હે, અને નો નો થયો ન !

આ વિષયની વિશેષ ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી.

૬ સાક્ષાત્ ભાષામાં થતો પ્રયોગ.

આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ એ પ્રકારે થાયછે; એક, વ્યુત્પત્તિ ભાષાઓ પરત્વે (જમકે ઉપર ચર્ચેલા તજવું, પ્રગટ ધ્યાદિ શબ્દોમાં; ૬ ભાષામાં થતો સાક્ષાત્ પ્રયોગ. આટલે અંશે આ સૂત્ર અને હાની પહેલાનું સૂત્ર સંબંધ છે); અને બીજી, મૂળ ભાષા પરત્વે. ઉદાહરણ તરીકે ડૉ. ભાણુદાસકરે જૂઠા ના મૂળ શબ્દ તરીકે સ્વીકારેલો ઉત્સૃષ્ટક શબ્દ લખ્યે. આ શબ્દનો નિરાસ કરવામાં હું બીજાં કેટલાંક કારણો ઉપરાંત એ અહિયાં આપેલા સૂત્રને અનુસરુંછું, કારણ કે છાંડેલું કે પડતું મૂકેલું અન્ન એ અર્થમાં ઉત્સૃષ્ટક શબ્દનો પ્રયોગ થતો જણાતો નથી, જ્યાંહે ઉચ્છિદ શબ્દનો હેવો પ્રયોગ જોવામાં આવેછે:—

નોચ્છિદં કલ્યણિદ્ દદાત્ (મનુસ્મૃતિ, ૨-૫૬).

૭ વ્યાપ્તિરૂપ નિયમ રચવા માટે પૂરતી સામગ્રી

Induction એટલે વ્યાપ્તિનિર્માણના નિયમો હોવા છે કે વિશિષ્ટ ઉદા-

૭ વ્યાપ્તિઘટનાપૂરતી સામગ્રી
હરણોનું અન્તગામી અન્વેષણ કર્યું હોય તો જ વ્યાપક નિયમ ધરી સકાય ભૌતિક વિજ્ઞાનના વિષયમાં હાલુ અન્વેષણ શક્ય હશે જો કે ત્યાં પણ સુષ્ટિમા રહેલું પ્રત્યેક વિશિષ્ટ ઉદાહરણ પકડીને તપાસી રહિયે ત્યાં સુધી રાહ જોવી અશક્ય છે, અને વિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓને સિદ્ધાંત રચવા માટે પર્યાપ્ત થાય તેટલા જ ઉદાહરણો તપાસીને સતોષ રાખવો પડે છે પરન્તુ ભાષાવિષયક પર્યાયોચનમાં તો, એ વિષયના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને પરિણામે, એ નિયમની પ્રવૃત્તિ એથી પણ વધારે સક્રિય છે ભાષાવિકાસના અભ્યાસીને થોડા ઉદાહરણો-કેટલીક વાર ઘણા થોડા ઉદાહરણો-મળ્યા હોય એથી વધારે મેળવવા બહુ મુશ્કેલ લાગે છે, અને તેમ છતાં પણ તે એ થોડા ઉદાહરણોનું નિયમન કરતું સૂત્ર ધડે તો ન્યાય અને સાનકાશ ગણાય-પત્રી ભાવે અપવાદરૂપ પ્રસંગોમાં જ કારણ કે ઘણી એ વાર ભાષાનો ક્રમ સ્વચ્છન્દી, નિયમ-રહિત અને દુર્લભ હોય છે મિ ઈમ્પ્રસ કહે છે તેમ જ પલુ કપૂલ ઠરુલુ કે વરણત વાગ્ધ્યાપારમની કાઈ પણ ફેરફાર અપવાદ-રૂપ-એટલે નિષ્કારણ-ન હોઈ સકે, આપણા અપૂર્ણ જ્ઞાનની ખંડાર રહેલા કાઈ એક નિયમને અનુસાર જ એ ફેરફાર થયો હોવો જોઈએ છતાં પણ

૩૪ “મુશ્કેલી આવે ત્યારે ‘સ્વચ્છન્દ’ કે ‘નિયમરહિત સ્વાતન્ત્ર્ય’ના પહાના કાઢીને હેતુ નિરાકરણ કરવાની જે શિયિય પદ્ધતિ સાધારણ યર્થ પડી છે ત્હોને મદારી તર્ક સરળીમાં અવકાશ નથી જો જોણી સક્રિયે તો સુષ્ટિમાં દરેક પદાર્થનું કારણ છે જ જો જોણી ન સક્રિયે તો આર્જવ તે કબૂલ કરવામાં છે, કાંઈ નિયમ જ નથી હેતુ કહીને અજ્ઞાન ઠાકવાનો યત્ન કરવામાં નહિ” (બીમ્પ્રસક્ટ “ભરતખડની આધુનિક આર્યભાસાઓનું તુલનાત્મક વ્યાકરણ”, પૃ ૨૫ ૨૨)

વળી,—“કેટલાક લેખકો કરે છે તેમ ભારતીય નિઝમીના “ઉચ્છૃંખલ સ્વેરભાવ” ની વાત કરવી સહેલી છે, પરંતુ એ આજ્ઞાન જ સૂચવે છે, એમ કરતું એ એકાં વર્ણવિકાર માટે કારણો મળી સક્યા નહિ એટલે કારણો નથી જ એમ કહેવા જોઈ છે, દિવસનો મમરા ન લેઈ સકનારી આધળી છૂલૂર કહે છે કે સૂર્ય છે જ નહિ કારણો તો દોવાં જ લેઈએ અને એ જોણી કાંવા મયતુ એ આપણું કર્તવ્ય છે, અથવા વધારે નહિ તો આધુનિક ભારતીય ભાષાઓના તત્વાન્વેષણની આ પ્રારંભની અવસ્થામાં આપણે હેવી કેટલીક અદ્ય સૂચનાઓથી જ સતોષ રાખવો પડે, કે જેની વિરોધ ચર્ચા કરતે બલિષ્ઠતા પર્યાયોચકો સપૂર્ણ અને અ યૂન નિયમતન્ત્ર સોધવા સમર્થ થાય” (એ જ મ ય, પુસ્તક ૧ પૃષ્ઠ ૨૦૪-૫)

સંસ્કૃત સપત્નીમાંથી પ્રાકૃત સવત્તી^{૩૫} (કે સવત્તની) દ્વારા આવતા ગુજરાતી શકિય શબ્દમાં થતા કના તનું શું કારણ આપણે આપી સકીશું? હાવા ફેરફારનું મીતિમાંથી આવેલા બ્લીક ઉપરાંત અન્ય ઉદાહરણ જ નથી.

અનેક વાર જોવામાં આવેછે તે પ્રમાણે શ્રવણદોષને કારણે વિચિત્ર વર્ણ-વિકારો થાય અને સ્થાયી બની રહે એ પણ સંભવિત છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં જિહ્વાદોષને પરિણામે ત ને સ્થાને ક થયો હોય તો પણ બને હેવું છે. આજે પણ કેટલાક વાણિયાઓને હેં કે? જેવાં વચનોમાં કે ને સ્થાને તે ફહેતા, અને એથી ઉલટું ચારથી તે પાંચસુધી ફહેવાને બદલે ચારથી કે પાંચસુધી ફહેતા, સાંભળિયે છિયે. આ દલીલનું સમર્થન કરનારો ઉચ્ચારદોષ કેટલાંક બાળકોમાં અને મોટી વયના મનુષ્યોમાં પણ માલુમ પડેછે; જેને પરિણામે તેઓ કણ્ઠયને સ્થાને દન્ત્ય મૂકીને કરેછે ને બદલે તરેછે, કાઠં ને બદલે ચાઠં, ગયો ને બદલે દયો અને ઘરને બદલે ઘર બોલેછે, અને એથી સૂચવેછે કે, કણ્ઠય અને દન્ત્ય વર્ણો વચ્ચે વાગ્યાપારની દૃષ્ટિએ કાંઈક અવ્યક્તરૂપ સગોત્રતા રહેલી છે. જો આ વાત સત્ય હોય તો મિ. બીન્સ હેવો દાવો કરી સકશે કે એ સગોત્રત્વ એ જ શકિયતા પ્રસંગમાં રહેલો બીજજૂત નિયમ છે. પરંતુ હેવી દલીલ કરવી એ તો બાલકોના અને બીજા પ્રત્યેક પુરુષના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ ઉચ્ચારદોષ અને તોતડી બોબડી ભાષાને શાસ્ત્રીય પ્રક્રિયાનું શિષ્ટ સ્થાન આપવામાટે દ્વાર ખુલ્લાં મૂકવા જેવું થશે.

પરંતુ ઉદાહરણો બહુ જૂજ હોય તો સાધારણ રીતે સાવચેતી રાખવી યોગ્ય છે, અને અભ્યાસી ચોક્કસ હશે તો આ ઉદાહરણોને બીજા કાઈ ઉત્સર્ગના વિષયમાં મૂકીને અન્ય પ્રકારે હેની વ્યુત્પત્તિ સાધવા હમેશાં પ્રયત્ન કરશે, અને ભૂલ હશે તો ભૂલ ક્યાં છે તે બોળવા યત્ન કરશે. તેમ જ જો જૂજ ઉદાહરણોને જ લાગુ પડતા હેણે કંપેલા નિયમનું સંભવાસંભવની સ્વતંત્ર કસોટીથી કે નિલસિદ્ધ નિયમોથી સમર્થન થતું હશે તો માત્ર ઉદાહરણોની વિરલતાથી ખેડીને એ અચકાશે નહિ. દાખલા તરીકે:-

અવનવું (ગુજરાતી) સંસ્કૃત અભિનવકં માંથી સાધી સકાયછે. વચમાંના ક્રમે આ છે:- અવ્હિનવડં, અવ્હનવડં, અવનવડં. (બીજા કેટલાક શબ્દોમાં બને-છે તેમ અહિંયાં હ લુપ્ત થાયછે, જેમ કે તીક્ષ્ણં-તિષ્ઠ-તીર્ણ; વિહ્વલં-વિહલં-

૩૫ ડા. ભાષ્યારકર સવત્તીરૂપ સ્વીકારેછે (વિલ્સન વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનો પૃ. ૧૪૪). આથી આ શબ્દને અન્ત્ય વ્યજનના લોપના ઉત્સર્ગમાં મૂકવાની જરૂર રહેતી નથી. પરંતુ હિંદીમાં સવત્તન છે તે જોતાં હું શકિય ને સવત્તનીમાંથી (સંસ્કૃત સપત્નીમાંથી) નીકળેલો માનવાની તરફમાં છું; તૃતીય તનો વિશ્લેષના વિધિથી થયું.

વીલ, વક્ત્રમ - વાહુ-વ્હલુ-વ્હલુ-વ્હાલ્મ, વાલમ, નાયક - નાહુલો-નાહુલો-નાહુલો નાવલો, પટ્ટક - પટ્ટહુ-પટ્ટો, ધત્યાદિ ધત્યાદિ) હવે મ નો વ્હ^{૭૧} થવાના નિયમની પ્રવૃત્તિના અન્ય ઉદાહરણો મળવા મુશ્કેલ છે છતાં પણ કેટલાક હેના સમાનકક્ષ તેમ જ હેનો સમાવેશ કરે હેવા ઉત્સર્ગોની સદાયતાથી આ નિયમની વાસ્તવિકતા સિદ્ધ થાયછે, એ નિયમો -

(ક) નીચેના ઉદાહરણોમાં એથી વિપરીત ક્રમે વ્હ નો મ થતો જોવામાં આવે છે - નિર્વાહ - નિર્વાહુ, (હ નો પૂર્વક્ષેપ થતા) નિર્વાહ, નિમાન (શુજરાતી), તેમ જ વિમૂતિ (હ ઉમેરાતા) વિમૂતી, ^{૭૭} મમૂતી (શુજરાતી)

હેમચન્દ્રે, જો મો વા || સિ દે ૮-૨-૫૭ એ સૂત્રમાં, સ્થાપેલા એ જ નિયમનો અધિક વિકાસ આ ઉદાહરણો દર્શાવેછે, એ સૂત્રથી જિહ્વા-જિહ્વા-જીમ (શુજરાતી) પ્રાપ્ત થાયછે, અને વ્હ અને મ વચ્ચેનો વાગ્ધ્યાપારગત સબન્ધ સિદ્ધ થાયછે ૭૮

(ઘ) વ અને વ છૂટથી એક બીજાને સ્થાને આવેછે અને એથી એ બે વચ્ચેનું વાગ્ધ્યાપારસામ્ય સિદ્ધ થાયછે, અને મ તો માત્ર મહા પ્રાણુ વ છે આ પ્રમાણે જમિનવ માંના મૂનો અશત વિસ્તેપ થતા વ અને હ થાયછે ‘અશત’ એમ કહેવાનું કારણ એ કે મીંગી (સસ્કૃત) ના પ્રાકૃતરૂપ વહિનીમાં જોવામાં આવેછે હેવો

૩૬ આટલું લક્ષમાં રાખવાનું છે કે વર્ણવિપરિણામ વાગ્ધ્યાપારના અન્તરાવર્તી ક્રમ રૂપે બનેછે, એટલે લખવાની ભાષામાં જોવામાં આવે જ હેવો નિયમ નથી છતાં પણ આગળ ઉપર આવેલા હેવાકલો શુજ રાખના ઉદાહરણથી જણાશે કે બીજો નહિ તો એ રાખમાં તો આ વિપરિણામ રાખના અ લ સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિ પડેછે

૩૭ પ્રાકૃત વાગ્ધ્યાપારની પ્રક્રિયા પ્રમાણે થતું જોઈએ તેમ હામાં નિનો લી નથી થતો અને મૂનો પણ હૂ નથી થતો એ કારણે કેટલાક આ ઉદાહરણને સમસ્પદ કદાચ માનશે પરંતુ આ રાખને સાક્ષાદ તદ્દવ એટલે પ્રાકૃતદ્વારા આવવાને બદલે પરબારો અસ્કૃત માધી શુજરાતીમાં આવેતો, માનવો તક્ય છે, અને હેવા રાખોમાં પ્રાકૃતમાં થતા વાગ્ધ્યાપારજ ય ફેરફારો અવતર્ય હેખાય જ હેતુ નથી

૩૮ સિ દે ૮-૩-૫૮માં કર્જના વૈકલ્પિક જોડેશન આપેલા ઉચ્ચનું સમર્થન આ ઉદાહરણના અતર્ગત નિયમથી થઈ સટે, કર્જનો ૨ હ્રસ્વ થતા અને ધમાંથી શુદ્ધ દ છા પડતાં રહ્વ, ઉઘ્વ થશે અને વ્હનો મ થશે

મિ બીએ (પુ ૧ પૂ ૩૫૬ મે) યથાર્થ સૂચના કરીછે તેમ, વ અને વ અન્ત સ્થો સાથે હનો સયોગ થાય ત્યારે તેઓના જ અને વ થાયછે, અને ત્યાર પછી આ મિશ્રસયોગમાં મળવતર વર્ણને ક્રૂત મહાપ્રાણ બનાવીને દ વિરમેછે (હનો દા અને વ્હનો મ થવાના ક્રમની પૃથક્ક્રિયા આ જ છે)

આ વિશ્લેષ સંપૂર્ણ નથી; જો કે ગુજરાતી વ્હેનમાં વ્ અને હેનો ફરીથી અંશતઃ સંયોગ થાયછે. (મરાઠીમાં વિશ્લેષ સંપૂર્ણ રહેછે અને શબ્દ વહીળ છે.)

સંસ્કૃત મળ માંથી આવેલા મરાઠી મ્હણ (એટલે 'ખાલવું-કહેવું' એ અર્થવાળા) ધાતુમાં પણ એ જ ક્રમ દષ્ટિએ પડેછે; એટલે કે મ્ નો વ્ અને હ્ રૂપે વિશ્લેષ થાયછે, અને આ પ્રસંગમાં જૂના પ્રભાવથી વ્ અનુનાસિક બનીને મ્ થાયછે. સં. મહિષીમાંથી આવતા (ગુજરાતી) મેંશ શબ્દમાં એથી વિપરીત ક્રમનું દર્શન થાયછે. હેમાં વ્યુત્પત્તિ ક્રમના અવાન્તર રૂપ મ્હડ્ડી ના મ્હ ને સ્થળે વ્હ ઉપરાંત અનુનાસિક આવેછે, અને પછી વ્હ સંકીર્ણરૂપ થતાં મ થાયછે.

(ગ) બંગાળીમાં વ વર્ણુ છે જ નહિ અને વ્હ ને સ્થાને મ લખવામાં આવેછે, જેમ કે વ્હિક્ટોરિયા ને સ્થાને મિક્ટોરિયા. આ પણ વ્હ અને મ વચ્ચેની વાગ્વ્યાપારગત સગોત્રતાનું સાક્ષ્ય પૂરેછે.

આ પ્રમાણે, ઉદાહરણ માત્ર એક જ છે છતાં પણ મ નો વ થવાના નિયમને સ્વીકારવાનો અધિકાર મળેછે. વસ્તુતઃ એ વ અને વ એ વર્ણો વચ્ચેનું ઉચ્ચારસામ્ય, મિશ્રસંયોગમાંના બલવત્તર હ થી થતું મહાપ્રાણત્વ, અને એ ક્રમની વિપરીત ક્રિયા, હેવા એક બે વિશાલતર નિયમોના ઉદાહરણભૂત પ્રસંગોમાંનો એક પ્રકાર છે. વ્હ અને મના પરસ્પર સંબંધનું સમર્થન કરતું એક બીજું ઉદાહરણ સંસ્કૃત હ્રમ્ (હચ્છવું એ અર્થના) ધાતુના મ્માં રહેલું છે, કારણ કે હેનો લાટિન ભાષાનો પ્રતિનિધિ lubet (લ્યુવેટ્-પસંદ પડેછે) છે અને મ્નો પ્રતિધ્વનિ અગ્રેજી 'love' (-લવ્હ) ના વ્હ ને કાંઈક મળતા "v" માં જોવામાં આવેછે. મ્ નો વ્હ થવાના આ ઉત્સર્ગ નું અંશતઃ સમર્થન કરતો એક બીજો શબ્દ પણ છે;—અંશતઃ કહેવાનું કારણ એ છે કે હેમાં મ નો વ્હ નહિ પણ વ્હ થાયછે;—મયવ્યાકુલકઃ (સં.), મયવ્વાલલ (અપ.)—વ્હેવાકલો (ગુજ). આથી જણાશે કે આ ઉત્સર્ગ કેવળ સંક્રમણોત્સર્ગ નથી.

હવે વાગ્વ્યાપારગત વિવર્તનો અને ઘટનાઓનું નિયમન કરતા ઉત્સર્ગો વાગ્વ્યાપારગત વિવ- લખ્યે; પ્રથમ હું Encyclopaedia^{૩૯} Britannicામાં તર્નો અને ઘટનાઓનું વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રપરનો લેખ લખનારે વાગ્વ્યાપારગત વિકા- નિયમન કરતા સામાન્ય રોના સ્વભાવવિશે કરેલા એક ઉપયોગી કથનનો ઉત્સર્ગો નિર્દેશ કરીશ:—

“ભાષામાં બે પ્રકારની વર્ણવિવૃત્તિયો થાય છે એક અભણ્યે થતી, અમુક સમયે અને અમુક પ્રદેશમાં સર્વવ્યાપક હોય છે, અને બીજી એક વિશિષ્ટ જાતિ કે સઘની ભાષામાં રહેલી, લોકના મુખ્ય બહોળા અશના ઉચ્ચારોથી શુદ્ધિપૂર્વક ભેદ સાધે છે, અને એથી સર્વદેશીય નથી થતી અને ભાષાપર કાંઈપણ સ્થાયી સરકાર નથી પાડતી”

આ વર્ણવિકારનું વર્ગીકરણ ગુજરાતીને કેટલે દરજ્જે લાગૂ પડશે એ વિચારિયે આટલું એકદમ કહી સકારો કે ધણીએક વાગ્ધોષપારગત વિકરણો અને તજજ્ઞમ્ રૂપાન્તરો માત્ર ભાષાતત્ત બીજા વર્ગમાં જતાં જણ્યારો, એટલે કે શુદ્ધિકૃત અને કૃત્રિમ વર્ણવિકાર તરીકે સ્વીકારાયો, કારણ કે તેઓ સર્વ માન્ય વાગ્ધોષપારના નિયમોને અનુસરે છે અને એથી વસ્તુતઃ પહેલા વર્ગમાં જવા જોઈએ એ સ્પષ્ટ કરી સકાય એમ છે, ઉદાહરણ -ગયા ત્રણ દશકા દરમ્યાન જોડણી સુધારવાના પક્ષકારોએ સૂચવેલા, અને લોકના લક્ષ્યોગ્ય સમૂહમાં સ્વીકાર પામેલા, કેટલાક શબ્દસ્વરૂપો-અશત મદાપ્રાણ બનેલા બ્યજનો, એ અને જોનો વિવૃત્ત એટલે પહેલો ઉચ્ચાર, ઇલાદિ પ્રકારના આગળ ઉપર હું દર્શાવવા ધારુ છું તે પ્રમાણે, આ રૂપો પ્રતિષ્ઠિત વ્યુત્પત્તિનિયમોના અગમાં આવી જાય હેવા છે, અને પરિણામે હેને કોઈએક જાતિ કે સઘની કૃત્રિમ સૃષ્ટિ તરીકે કરાવી શકવા એ અશક્ય છે, આ અશક્યતાનું સવિરોધ દારણ એ છે કે તેઓ બોલાતી ભાષામાં પ્રચલિત હતા અને ફક્ત લગભગ ૪૦ વર્ષ પૂર્વે સરકારી કુળવણી ખાતાએ થોળેલી કૃત્રિમ લેખન પદ્ધતિમાં જ હેનો અનાદર કરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ ઉપર કહેલા શબ્દોના વહેટે જેવા વાસ્તવિક, સ્વાભાવિક અને લગભગ સર્વસમત ઉચ્ચારોને સ્થાને, હકાર વિના જ, અથવા તો હકારને અળગો પાડીને, અને પ્રબલતર કરીને પણ, કેટે કે વ-હે-છે (અથવા કે-હે-છે) ઉચ્ચાર કરવાનો કેટલાક લોક પ્રયાસ કરે છે તેમના ઉપર જ કૃત્રિમતાનો આરોપ શુકવો થાય છે

આ વિષયને આટલેથી પડતો મૂળને આપણે વાગ્ધોષપારગત ફેરફારો વાગ્ધોષપારગત ક્ષયરૂપ કરનારા કેટલાક ઉપયોગી તત્ત્વો, વિશેષત ગુજરાતી વિચાર ભાષાને હિંદીની, વિચારીશું સદ્યત પ્રજાલાલ ઘજલ લાલ શાહીએ ૪૦ અસ્કૃત શબ્દોના પ્રશ્નના ચાર કારણે વર્ણુ યાં છે, (૧) જ્ઞાન (૨) વેગ (૩) જનમ્યામ અને (૪) વેલા પ્રશ્નનાં ચાર વર્ણુ યાં છે, (૧) જ્ઞાન (૨) વેગ (૩) જનમ્યામ અને (૪) કારણો જિહ્વાતોષ વાગ્ધોષપારની દુર્વિક્ષિયાઓની ચર્ચા કરતાં ડાં સર ભાણુદાસ દેનો નિરોધ કરનારી અને હેને

ડૉ. માળદારકરના મત પ્રમાણેની પ્રશ્નશનો નિરોધ કરનારી છ શક્તિયો ઉપજાવનારી છ શક્તિયો વર્ણવેછે: (૧) વિદ્યાસંપત્તિ (૨) સ્પષ્ટ શ્રવણબોધ થઈ સકે એ માટે ઘટતી સાવચેતી, (૩) વિશુદ્ધિનું માન, (૪) સાહિત્યની સંવૃદ્ધિ, (૫) વિદેશીય સંસર્ગને પ્રસંગે થતો કર્ણદોષ અને (૬) વાચેન્દ્રિયોનો રચના-દોષ^{૪૧}. ભાષાપ્રશ્નશની આ બે પ્રકારની ચિકિત્સાઓને પરસ્પર સરખાવતાં બંને વચ્ચે અનુરોધરૂપ કે વિરોધરૂપ શક્તિયો દર્શાવનાર સંબંધ દૃષ્ટિએ પડેછે.

જેમ કે

(૧) વિદ્યાસંપત્તિ	}	હેની સહામે	(૧) અજ્ઞાન
(૩) સંસ્કાર			
(૪) સાહિત્ય			
(૨) સાવચેતી	}	હેની સહામે	(૨) વેગ
(૫) શ્રવણદોષ			(૩) અનભ્યાસ

અને (૬) વાચેન્દ્રિયની વિકલતા હેની સહામે (૪) જિહ્વાદોષ

આ તત્ત્વોની વિસ્તીર્ણ ચર્ચા અનાવશ્યક છે. પરંતુ હું જિહ્વાદોષ એટલે વાચેન્દ્રિયના વૈકલ્ય વિશે ચર્ચા કરીશ. જ્યારે વિદેશીય જાતિયો પરસ્પર વપરાતા શબ્દોના અપરિચિત ઉચ્ચારનું અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કરેછે, ત્યારે આ તત્ત્વ પ્રવૃત્તિ પામેછે; અથવા તો એમ પણ બને કે એક જ દેશમાંના કેટલાક વર્ગના લોક અપૂર્ણ શિક્ષણ કે જાતિનિષ્ઠ કારણોને લીધે કેટલાક વર્ણોનો ખોટો ઉચ્ચાર કરેછે. જેમ કે પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ સંસ્કૃતના અને આપણી આધુનિક ભાષાઓના દન્ટ્ય વ્યંજનોનો ખરો ઉચ્ચાર સામાન્યતઃ નથી કરી સકતી એટલે કે સંસ્કૃત ત, થ, દ, ઘ, ન, નો તેઓ ધણોખરો મૂર્ધન્ય ટ, ઠ, ઢ, ઢ, ન, ને મળતો ઉચ્ચાર કરેછે; અને વળી આપણી ભાષાઓમાં ઘોડો, દાઢી ઇત્યાદિમાં રહેલા મૂર્ધન્યતર વર્ણો ઢ અને ઢનો ઉચ્ચાર તેઓ અનુક્રમે ‘r’ (=ર) અને ‘rh’ (રહ) કરેછે, તે એટલે સૂઝી કે હિંદુસ્તાનની ભાષાઓની વ્યુત્પત્તિ વિશે ગ્રંથ લખનારા કેટલાક યુરોપના વિખ્યાત વિદ્વાનો પણ મૂર્ધન્યતર વર્ણોના પ્રતિનિધિ તરીકે

“d” અને “dh” ન મૂકતા “r” અને “rh”^{૪૨} મૂકે છે, કારણ કે ખરા ઉચ્ચારોનું નિકટતમ અનુકરણ તેઓ “r” અને “rh” જેટલું જ કરી સકે છે ગર્વિત થયા વિના ફક્ત ધટે છે કે પાશ્ચાત્ય લોકો પૌરસ્ય ઉચ્ચારના વિષયમાં સફળ નથી થતા, અને ધરાનીઓ અને એશિયાખંડના અન્ય પરદેશીઓ એ જ ખામી દર્શાવે છે, પરંતુ ભારતખંડના આઠણો પોતાની જ ભાષાના તેમ જ વિદેશીય ભાષાઓના શબ્દોના ઉચ્ચારો સારી રીતે કરી સકે છે આઠણોના ઉચ્ચારશુદ્ધિ માટેના બહુમાનના પરિણામ રૂપ, સંકેતો વર્ષો પર્યંત ચાલી આવેલા વિશુદ્ધ સમ્રાટ તેઓના આ સામર્થ્યનું પરિપોષણ કરે છે, અને તેનું કારણ દર્શાવી આપે છે એવું છે કે ઉચ્ચાર ન કરવાનો આદેશ કરતી જે શ્રુતિ છે,^{૪૩} જેમાં યોગ્યેષુ ક્રિયાપદ એવા જેવા ઉચ્ચારણના જ અર્થનું છે, એ શ્રુતિનું મૂળ ઉચ્ચારશુદ્ધિની એ ભક્તિમાં જ રહ્યું છે^{૪૪}

૪૨ ઉદાહરણ તરીકે બીગ્સ પુસ્તક ૧ પૃ ૭૩ મુ જુવો, ત્હાં એ ઢ અને ઢ દર્શાવવા r અને rh વાપરે છે, જો એક સ્થળે t પણ વાપરે છે ત અને વ એ કાંઈક ખારીક ભેદ દર્શાવવાની હેતી ઇચ્છા જણાય છે, પરંતુ એ ભેદ હું સમજી સકતો નથી એ કબૂલ કરું છું વિદેશીયોના પક્ષમાં એટલું કહેવું જોઈશે કે r-rh અને ટ-ઢ વચ્ચે કાંઈક અંશે વાગ્ધ્યાપારગત સામ્ય છે, જે હેના સ્થાન અને પ્રયત્નની સરખામણી કરતા જણાશે, અને સસ્કૃત પુર (r અને તિર્ણનો હંકાર મળીને ડ દુષ્ય થતાં) મરાઠીમાં પૂર્ણ બને છે તે પરથી તેમ જ દોષકનો દોહરો-દાહરો બને છે તે પરથી જણાશે (માવવાનલદોષકપ્રવચ સર્વગિ દોહરા નો બનેલો છે, કાવ્યમૂળમાં દોષક શબ્દ છે) સ કુઠાતકનું શુભ કુહાડો રૂપ થયું એ પણ રને સ્થાન આ પ્રમાણે થયો દર્શાવે છે

મિ બીગ્સના પ્રથમ પુસ્તક ૧ લાના પૃષ્ઠ ૨૩૪-૩૫ ઉપર દૃષ્ટિ નાખતા જ જણાશે કે હેણે લીધેલા પક્ષમાં દોષ કહ્યા છે હેણે હિન્દુસ્તાની ગામડીયાના અંગ્રેજ શબ્દો ઉચ્ચારવામાં જણાતા ત્રિહાસોને અવલગનરૂપે સ્વીકાર્યો છે, જ્યારે તેણે તેના અવલગન પૂર્વે પશ્ચિમનો વિદ્યાસસ્કારી પુસ્તક જ ગણી સકાય

૪૩ તસ્માદ્ બ્રાહ્મણે ન મ્લેચ્છનૈ નાપમાપિતૈ ॥ વળી ઉપજિજ્ઞાસ્યાં સ મ્લેચ્છસ્તસ્મામા બ્રાહ્મણો મ્લેચ્છેત્ । (ગતપથ બ્રાહ્મણ ૧૦ ૩ પ્ર પા. ૧-૫-૧૧ ૩ અધ્યાય ૨-૧-૨૪)

૪૪ મિ. બીગ્સ (પૃ ૧, ૫ ૨૩૩ એ) કહે છે કે ભારતવાસિયો ખરા દ ત્ય વર્ણો અને ઉચ્ચાર મૂર્ધન્યો (હું મૂર્ધન્યત્વ કહું છું તે) વાપરે છે, પણ મધ્યમ કે અન્તર્વર્તિ મૂર્ધન્યો જણાતા નથી એટલે કે તેઓ ટ થી જ સૂધીના સામાય મૂર્ધન્ય વર્ણો વાપરી જણાતા નથી હું ધારું છું કે તેનું નિરીક્ષણ સદોષ છે હેણે જો દમય, દક્ષા, દાઝા, દાલ ઇત્યાદિ શબ્દોના આદિ ઢ અને ઢ વર્ણો, જે મધ્યમ મૂર્ધન્ય વર્ણો છે, હેનો ઉચ્ચાર

પરંતુ ઉપર સૂચ્યું તે પ્રમાણે ભરતખંડની પ્રભામાં પણ ઉચ્ચારશુદ્ધિના અભાવ માટે ટેટલીક ક્રામના પુરુષો જાણીતા છે. ઉદાહરણ તરીકે ટેટલાક હિંદીઓ is તો ઉચ્ચાર હમેશાં 'jij' કરશે ('j' જેવો ઉચ્ચાર હેમની જીહ્વાના સામર્થ્યની ખદાર હોયછે). તેમ જ અંગ્રેજી ભાષામાં ઉચ્ચારના ટેટલાક હેવા સૂક્ષ્મ ભેદો છે કે ધણા થોડા હિંદીઓ એ ઉચ્ચારવાની શક્તિ મેળવી સકેછે, અને અંગ્રેજો હેમના ઉચ્ચારમાં રહેલો સૂક્ષ્મ દોષ અને અંગ્રેજી-ભિન્ન શ્વનિ ત્વરાથી જોળી કાઢેછે. વળી ગુજરાતમાં ટેટલાક વાણિયાઓ નને બદલે જ અને જને બદલે ન બોલેછે, અને એ એક વિચિત્ર જોડ દર્શાવેછે; પરંતુ હેને જોડ કહેવી કે નહિ એ એક સવાલ છે, કારણ કે તેઓ જેમાંના એકાદ નથી ઉચ્ચારી સકતા એમ નથી, બંને ઉચ્ચારી સકેછે, પરંતુ અસ્થાને; મળ કહેવું હોય તો મન કહેશે અને કને ને બદલે કળે બોલશે. હેને શારીરિક જોડ ગણવાને બદલે દુર્લભ અને ખેદરકારીનું પરિણામ માનવું વધારે યોગ્ય છે. શારીરિક જોડ ઠ ને સ્થાને ર કે લ બોલતા ટેટલાક (વાણિયા, કણુખી, અક્ષક્ત્રી ઇત્યાદિ) લોકોમાં જેવામાં આવેછે. વાચેન્દ્રિયની વિકલતાનું ખરું ઉદાહરણ સુરતની અવર અદાલતમાં ધણાં વર્ષો ઉપર એક પારસી હતો હેનામાં જોયું હતું; એ હેની ક્રામનો સાચો નમૂનો હતો. હેને દ કે ઢ લખવાનું કાઈ કહે ત્હારે બિચારો ખુલ્લે ખુલ્લું પૂછી લેતો કે દાદામાઈનો દહો લખું કે હોસામાઈનો દહો? (વસ્તુતઃ હોસામાઈનો હશે). દ અને ઢ વચ્ચેનો તફાવત એ સમજતો, પણ હેના ભિન્ન ઉચ્ચાર કરવાની વાચિક શક્તિ હેનામાં નહોતી. આ અમુક ક્રામની અશક્તિનું ઉદાહરણ થયું. વ્યક્તિગત અશક્તિનાં ઉદાહરણો અનેક અને સુવિખ્યાત છે, જેમ કે કને સ્થાને ત બોલનાર એક ફારસી મૌલવી

એ જ વર્ણોના અનાથ સ્થાને (નીંઢ, પીટ્યતિ, લીંઢ, ગૂંઢ (સ.) અને ઘોટો, કઢી (ગુજ.) ઇત્યાદિમાં) થતા ઉચ્ચાર ભેદો સરખાવ્યા હોત તો એ એટલે અંશે ચોતાની ભૂલ ભેઈ સક્યા હત. આથી એ તદ્દન અજ્ઞાત છે એમ નથી, કારણ કે પુ. ૧ ના પૃ. ૭૩ માં માં- એ કહેછે કે.—

“શબ્દના આદિમાં, કે સંયોગના અંગ તરીકે રહેલા ઢ અને ઢ અનુક્રમે ત અને dh માફક ઉચ્ચારાયછે; ખીજી સ્થિતિઓમાં કંઠાર r અને rāનો ઉચ્ચાર પામેછે”

દ, ઢ મધ્યમ મૂર્ધન્ય શિવાય અન્ય પ્રકારના હોઈ સકે કે કેમ એ વિશે કોઈપણ મનુષ્ય હાવી ભૂલ્ય કેમ કરે એ સમજવું મુશ્કેલ છે. મધ્યમ મૂર્ધન્યતર રહેલાઈથી ન બની સકે હેવો ઉચ્ચતર મૂર્ધન્ય માત્ર જ જ છે; પણ જ થી શરૂ થતા અતિકૃત્રિમ પ્રાકૃત અને દેશ્ય શબ્દોના આદ્ય જ ને મધ્યમ મૂર્ધન્ય ગણિયે તો ભલે, પણ બેવડા જ માંનો પ્રથમ જ તો અવશ્ય મધ્યમ મૂર્ધન્ય તરીકે ઉચ્ચારવો જ પડે.

પોતાના શિષ્યને ઠપકો આપતો કે “ અરે ચોલ તાફ ! (ફેલાવું હોય કાફ) -
અર્થ નામાત્મક મેં તાફ ચોલતા હું ઔર તુ તાફ તાયતુ ચોલતા હૈ ? ”

[ખરો ઉચ્ચાર કયો હોય તો વાક્ય હાલુ થાય -

અર્થ નામાત્મક મેં કાફ ચોલતા હું ઔર તુ તાફ તાયતુ ચોલતા હૈ ?]

આટલું વાગ્વ્યાપારના પ્રબલ વિગે ડા ઉચ્ચારકરે નિર્દિષ્ટ કરેલું ખીનું
તત્ત્વ સામ્યામાત્ર દેખણે આપેલા ૪૫ ઉદાહરણો અદિયા
સામ્યામાત્ર ફરીથી આપવાની જરૂર નથી, અને એ પછી કેટલાક
ઉદાહરણો આપ્યાં છે અને ખીન વધારેની ચર્ચા કરવાનો
પ્રસંગ આગળ ઉપર આવશે, માટે આ મુદ્દાપર વિસ્તારથી ચર્ચા કરવાની
જરૂર નથી

પરંતુ સામ્યામાત્રના નિયમનો વ્યાપાર દર્શાવતા કેટલાક ઉદાહરણો
ઉમેરીશ -

(૧) ઋષિ વિરોધણ સ ઋષિર્, અપ રઝઝ, માથી થયેલું છે હવે આ
શબ્દને ભૂતકૃત માનવાની બૂન કાઢવાવાડના કેટલાક પ્રદેશોમાં કરવામાં
આવે છે જે બૂલું મૂળ, શુદ્ધ ગુજરાતીમાં સ્વીકારાએલા લાગુ વાગુ
ધર્ત્યાદિ છાન્, વાગુના ભૂતકૃત-તોને બંને છાન્, વાગું ધર્ત્યાદિ જે રૂપો તે પ્રદે
શોમાં વપરાય છે, તેની સાથેના સામ્યામાત્રમાં ગ્રહેલું છે, આ ઉપરથી તેઓએ
કમ્ માત્ર બેમાં કપોં છે, અને કેમ જાણે કે એ ખરો વાગુ જ હોય તેમ
કમ્, ઉમેરે ધર્ત્યાદિ પ્રયોગો પછી તેઓ કરે છે કમ્ વિરોધણના અર્થમાં
ગ્રહેલી ‘ઠામુ રહેવા’ની ક્રિયાના ખ્યાલથી આ બૂનમાં વધારો થાય છે
અદિયા સામ્યામાત્રનું ત્રિવિધ ઉત્પત્તિમ્થાન છે - (૧) શબ્દરૂપ અને (૨) અર્થ

(૨) જોડવે ણિયે - “ મ્હારે કાળજી જોડવે ણિયે,” હામાં (છે વાગુના વર્તમાન-
કાળનું પ્રથમપુરુષ અનેકવચન) ણિયે રૂપ વપરાય છે તે (વર્તમાન પુરુષ
એકવચન) છે નું રૂપાન્તર છે, અને જોડવે સાથે સામ્ય સાધવાના તેમથી
કરાયું છે જોડવે મા વાગુ જો (= નેતુ) છે, અને મો વત્ત રૂપિયા જાણ દેવા
વાક્યમાં એ શબ્દ કાષ્ઠક વિરોધણ કે ક્રિયાવિરોધણ રૂપે પ્રતિષ્ઠા પામે છે
“અપેશા”નો અર્થ “કાઈ વસ્તુ માટે આમનેમ નેતુ” એ અપ સાથે સ્વનધ
મગવે છે જે વસ્તુની અપેશા હોય - એટલે જે વસ્તુ આપણને જરૂર નેતુને
માટે આપણે આપણાજી જરૂર જોડવના પ્રસંગમાં સામ્યનો નિયમ પ્રચલતર

પ્રવૃત્તિ પામેછે, અને જોડ પોતે જ ધાતુ હોય તેમ હેનાં (ભવિષ્યકાળ) જોડશે અને (વર્તમાન કૃદન્ત) જોડતું હેવાં રૂપો અનેછે.

(બાલકોના ભાષાપરિચયના વિકાસ દરમ્યાન હેમના પ્રયાસોમાં સામ્યા-ભાસ ગ્રેરકશક્તિરૂપે બહુવાર દૃષ્ટિએ પડેછે. અંગ્રેજ બાલકો “He looks”ના સામ્યથી “I looks” કહેછે એ એક પ્રસંગોચિત ઉદાહરણ છે. સમાનરૂપ શબ્દોનું અનુકરણ કરવાની પદ્ધતિનો એક સારો નમૂનો નૈયાયિકો ના એક સુવિદિત ઉપહાસરૂપે જળવાઈ રહ્યોછે, જેમાં તેઓને અસ્માકૂનાં નૈયાયિકૂ-નામર્થરિ તાત્પર્ય ન તુ શબ્દરિ-એમ કહેતા, અને એ ઉક્તિમાં રહેલાં અશુદ્ધ રૂપોનું યથા ર્શ્વાકૂણાં તથા અસ્માકૂનાં નૈયાયિકૂનામ્ । યથા માતરિ પિતરિ તથા અર્થરિ શબ્દરિ એમ સમર્થન કરતા દર્શાવ્યાછે. અલબત્ત આ ઉદાહરણ ઉપપત્તિના અના-દરની પરા કાષ્ઠા દર્શાવેછે, પરંતુ સામ્યાભાસની પ્રવૃત્તિદિશા સૂચવેછે એટલાપૂરતું આપણા ઉપયોગનું છે.

[પરંતુ સામ્યાભાસનું એક વિચિત્ર ઉદાહરણ એક ન્દાના બાળકની ઉક્તિમાં સાક્ષાત્ મળી આવ્યું હતું. છત્રીની પાછળ છુપાઈ જઈને એ બાળક યથાર્થ વાક્ય બોલતો-“હું સંતાઈ ગયો”; પરંતુ પાછો બહાર આવીને મુગ્ધતામાં કહેતો કે “ હું સંતાઈથી આવ્યો.” “હું મુંવાઈથી આવ્યો” હેવા એકાદ વાક્યનું સામ્ય હેના મનમાં હશે એ સ્પષ્ટ છે; સંતાઈ ક્રિયાપદ છે એ સમજવા જેટલો હેનો શુદ્ધિવિકાસ ન થયો હોવાથી હેણે હેને એક જાતનું નામ માની લીધું.]

આ સામ્યાભાસના તત્ત્વનું પ્રતિદ્વન્દ્વભૂત તત્ત્વ મેદનિષ્પત્તિ છે. વ્યાકરણ-

સિદ્ધ રૂપોમાં કે આદેશોમાં સામ્યાભાસરૂપ ભૂલ ન

ક મેદનિષ્પત્તિ કરવાની ઇચ્છામાં ધણાં વિચિત્ર રૂપો કરવામાં આવેછે.

ક્રિયાપદના વર્તમાનકાળનું પ્રથમ પુરુષ અનેક વચનનું રૂપ ઉદાહરણ તરીકે લખ્યે-હમે કરિયે (છિયે). આ રૂપ કરિયે વસ્તુતઃ, માવે પ્રયોગના ત્રીજા પુરુષ એક વચનનાં રૂપ (સં) ક્રિયતે, (પ્રા. અને અપબ્રંશ) કરિજઈ, કરિયઈ માંથી આવ્યુંછે. ૩. ટેસિટોરીએ કરેલાં અન્વીક્ષણોમાં આ વ્યુત્પત્તિનું સમર્થન કરતું તત્ત્વ મળ્યુંછે અને ભાષાની હાવી સ્વૈરવૃત્તિનું જે સ્પષ્ટી-કરણ હેણે આપ્યુંછે (જે મળે નહોતું સ્પષ્ટ) તે ભેદનિષ્પત્તિના નિયમનું સૂચન કરેછે. તે આ પ્રમાણે:-વર્તમાન પ્રથમ પુ. અનેકવચનનું વાસ્તવિક રૂપ કરહું (અપબ્રંશ), કરડં (પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની)છે, જેની દ્વિ. પુ. એકવચન કરડ (પ્રા. પા. રાજ.) અને ગુજરાતી કરોથી ભિન્નરૂપે પ્રતીતિ થવી મુશ્કેલ છે. એ બે રૂપો વચ્ચે ભેદ સ્પષ્ટ રહે એ હેતુથી, સામ્ય-દર્શન કે અભેદશુદ્ધિના અનર્થથી હેનું રક્ષણ કરવા માટે, પ્રથમ પુરુષ અનેક

વચનમાં કરિયે રૂપ વપરાવા લાગ્યું (ઝં ટેસિટોરીનો “પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજ-
સ્થાનીના વ્યાકરણ વિશે ટિપ્પણો” નામનો ગ્રન્થ § ૧૩૭ જુવો) આ સ્પૈર
વૃત્તિની પાછળ, અન્ય રૂપની પસંદગીમાં પ્રવર્તેતો, અમુક નિયમ છે ખરો, એ
સર્વને જણાશે ક્રિયાપદના પ્રયોગભેદને અંગે કરવો જોઈતો અર્થકેર કરવામાં
અમુક મનોવ્યાપાર નિયામકરૂપે પ્રવર્તે છે, એ વ્યાપારને આપણે મનોગત વક્ત્રી-
મન્ન કહીશું, જેમ અર્ધ ભાગે પાણીમાં ઊભી રાખેલી લાકડી પાણીને અડકે
એ સ્થાને વક્ત્રતા પામતી અને સીધી જવાને બદલે મરડાઈને જતી જણાય છે
તેમ, કરિયદ “કરાય છે,” હેને મનમાં જાણે કે મરડી મચડીને હેનો “હમે
કરિયે છિયે” હેવો અર્થ કરવામાં આવે છે

મનોવ્યાપારના ક્રમે આ પ્રમાણે છે દૈશ્વ કમ ક્રિયતે—અદસ વન્મ કરિ-
યદ, કર્મણિપ્રયોગ, એ ઉપરથી ગુજરાતી હાલ કામ કરિયે આ કાર્થક આત્માર્થ
જેવું થયું (કરિયે=કરવું જોઈયે) હિંદીમાં પણ સાવ વેસિયે=આપે બેસવું જોઈયે,
આપ બેસો, હેવો પ્રયોગ છે ત્યાર પછી ખરું વક્ત્રીમવન આવે છે, સાવળે—હમે—
કરિયે (વર્તમાનકાળ, મૂળભેદ, કરવા માટે પ્રત્યયરૂપે છે લાગે એટલે કરિયે
છિયે થાય) ગુજરાતી બાપાના બધારણમાં ભેદનિબ્ધપતિના નિયમનું પ્રવૃત્તિ-
ક્ષેત્ર મહુ વિશાળ છે, અને ઉદાહરણો અનેક આપી સકાય, પરંતુ આ એક જ
ઉદાહરણ આપીને હું અટકીશ

આ છેદના બે નિયમો સાથે સમઘ ધરાવતો સરલ્લનો નિયમ છે
મનુષ્યના મનનું વનણ હેવું છે કે વૈષમ્ય દૂર કરીને

૪ સરલતા સરલતા પ્રાપ્ત કરવા માટે રૂપોની વિવિધતા ઘટાડવી
અને મને તેટલી એકરૂપતા જાળવવી વાલ્કિ (પ્રાકૃત—

પ્રકાશ, પરિચ્છેદ ૧૨ સૂત્ર ૧૬) અનુસાર શૌર્યેનીમાં અમ્ને અચ્છ યતાં અચ્છામિ,
અચ્છમિ હેવાં રૂપો બને છે પરંતુ હેનાં ત્યાર પછીના સૂત્ર (૧૭-૨૦) માં
(વર્તમાન) ત્રીજા પુરુષ એકવચનને અપવાદ ગણ્યું છે એટલે અતિતનું અચ્છદને
સ્થળે અતિય બને છે હવે આપણા ગુજરાતી છં (૩જો પુરુષ એકવચન,
વર્તમાન) રૂપના અગ્રગામી રૂપો છદ, અછદ છે એથી આ પ્રસંગમાં સરલતા
ના આશ્રય લેવાયેલા માનિયે તો સહેતુંક છે, હેને પરિણામે પ્રાકૃતના
ત્રિમાસ દરમ્યાન વરરુચિના સમય પછી કોઈક કાળે અપવાદભૂત અતિય રૂપને
લીધે યતું વૈષમ્ય નહિ થયું અને ત્રીજા પુરુષ એકવચનના રૂપને પણ સમાન
નિયમને અધીન બનાવીને, એકરૂપતા અને સરલતા પ્રાપ્ત કરવામાં આવી,
અને એ પ્રમાણે અચ્છદ રૂપનો પ્રચાર થવા લાગ્યો

[Jack's Self-Educator (જેકનો સ્વયંશિક્ષણગ્રન્થ) નામના પુસ્તકમાં વ્યુત્પત્તિવિષયક નિબંધમાં ડૉ. એચ મટ્ટશર્માને કહે છે કે:—“એકરૂપતા તરફનું સર્વસાધારણ વલણ અને ભાષાને સરલ કરવાની ઇચ્છા એ જ સામ્યમૂલક વિકારોનાં મુખ્ય કારણો છે.”]

વાગ્વ્યાપારગત વિકારોનું નિયમન કરતી ખીછ પ્રેરકશક્તિ ધ્રમસંકોચ છે. પૂર્વગત કારણોમાંનાં કેટલાંકના આન્તર સૂત્રરૂપે આ ૫ ધ્રમસંકોચ નિયમ રહ્યો છે. પાલીભાષાના ખાસ અન્યવિશિષ્ટ પ્રસંગોમાં આ નિયમનો વ્યાપાર થતો ડૉ. ભાણુદાસકરે બહુ વિચારપૂર્વક દર્શાવ્યો છે; હેના પ્રભાવે ત્યાં સંસ્કૃતના એ અને જોને સ્થાને હ્રસ્વ એ અને ઓ આવે છે, અને સંયોગમાં રહેલા ભિન્નવર્ગીય વર્ણોને સર્વણુ બનાવવામાં આવે છે. વળી હાનું વાસ્તવિક કારણ સમજાવવાને હેમ હેવો અભિપ્રાય રજુ કર્યો છે કે પાલી બોલનારા લોક મૂળ વિજ્ઞતીય હતા. અને, જોકે તેઓની વાચેન્દ્રિય શક્તિમાન અને પ્રખળ હતી છતાં પણ તેઓ જોસભેર ઉચ્ચાર કરતી વેળા વાચેન્દ્રિયોનું લાગટ જે વાર સંચાલન કરી સકતા નહિ. (અત્યારે પણ કેટલાક ખંગાળાઓ, સંસ્કૃત ગ્રન્થો વાંચવામાં પણ ત્વ નો ત્ત, ણ્ય નો ણ્ણ, વ્ય નો વ્વ (વ્વ), અને હેવા ખીજ ફેરફારો કરે છે હેતું કારણ આ જ છે. ૪૬)

ડૉ. ભાણુદાસકર હ્રસ્વ એ અને ઓનું તેમ જ દન્ત્યવર્ણોના મૂર્ધન્ય બનવાનું ખીજનું કારણ એ માને છે કે આ ઉચ્ચારો (હ્રસ્વ એ અને ઓ અને મૂર્ધન્યો) પાલી બોલનાર લોકની મૂળ ભાષામાં વિદ્યમાન હશે અને તેઓ હેનો સર્વથા લાગ કરી સકયા નહિ એટલે તેઓના સંસ્કૃત ઉચ્ચારોમાં પણ હેની અસર રહેતી. તે ઉપરાંત પોતે હેતું દર્શાવે છે કે આ જે ખાસિયતો,

૪૬. પરંતુ મનુષ્યજાતિનું વલણ અમુક દરજ્જે જ સરલતા અને ચતનસંકોચ તરફ છે એ લક્ષ બહાર ન રહેતું જોઈયે; પાણિનિ અને હેમના ભાષ્યકાર વિશેની કથા આ વિષયમાં ઉદાર સાક્ષ્ય પૂરે છે. કહેવાય છે કે એ મહાવ્યાકરણી નદીમાં પ્રાતઃસંધ્યા કરતા હતા ત્યારે અંજલિમાં રહેલા જળમાં હેમણે સર્પ દીઠો એટલે બહે-બાકળા બની બોલી ઉઠ્યા કે કોર્મવાન્ ? સર્પે ઉત્તર આપ્યો કે:—સપ્તોઽહમ્. એ દરમ્યાન વ્યાકરણનું જ્ઞાન પાછું આવ્યું એટલે પાણિનિયે પૂછ્યું: “રેફઃ ક્વ ગતઃ ?” સર્પે ઉત્તર પકડાવ્યો કે “મવતા મુલે”: પછી મહારાં સૂત્રોનું ભાષ્ય લખવા યોગ્ય વિદ્વાન્ આ એક જ છે એમ માનીને પાણિનિયે સર્પનો બહુમાનથી સત્કાર કર્યો. સર્પરૂપે મહાભાષ્યકાર પોતે જ હતા. અહિંયા સપ્તો રૂપ મહારી સૂત્રનાનું ઉદાહરણ છે. કારણ કે જોવા રૂ હ્રમ થયો હોવા જ પૂ સ્વતઃ બેવડાઈ ગયો.

હૂસ્વ એ અને કો અને મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારો, ૪૭ દ્રાવિડ લાપાઓમાં પણ છે, અને પાલી બોલનાર લોક અને દક્ષિણના દ્રાવિડો મૂળ એક જ જાતના હોય હોવો સભવ છે ૪૮

છેવટ, આપણી આધુનિક પ્રચલિત લાપાઓમાં વાગ્ધ્યાપારગત વિક્રિયા

૬ તુલ્ય માત્રા
પરિમાણ

દરમ્યાન અક્ષરોના માત્રાપરિમાણને અવિકૃત રાખનાર સમર્થ તત્ત્વ તરફ હું લક્ષ દોરીશ ઉત્કરણ તરીકે સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વનો ઉત્સર્ગ તપાસીશું

તો આ તુલ્યપરિમાણત્વના નિયમની પ્રવૃત્તિ દૃષ્ટિએ પડશે, જેમ કે કર્મ (સ), ક્રમ્મ (પ્રા), હેનું (ગુજરાતીમાં) કામ બનેછે અને હેમા મ્મ નો મ્ થતા થયેલી પહેલા પદની માત્રાહાનિનો ક ના જ ના જા કરીને પ્રતીકાર કર્યોછે તે જ પ્રમાણે, જ્યારે સમૃતનો ત્રીજા અતુસ્વાર ગુજરાતીમાં ક્રામળ બને છે ત્યારે નિકટવર્તી સ્વરને લખાનીને માત્રાપરિમાણ જળવી રાખવામાં આવેછે, જેમ કે -ઝઝ (સ), વંકડ (અપભ્રંશ), વાંકુ (ગુજ), વશક (સ), વસડ (અપ), વાંસો (ગુજ) તેમ જ વળી ત્યારે મહાપ્રયત્ન હ સ્થાનબદ્ધ થાયછે ત્યારે પણ હેવી જ માત્રાસખ્યા જળવવાની ક્રિયા થાયછે, જેમ કે -જ્ઞજ્ઞકં (સ) જ્ઞજ્ઞ (અપ), તન્હવ-

૪૭ દ્રાવિડોના ઉદ્ભવ અને ઇતિહાસ વિષયે મિ બીમ્સ એક સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આપેછે, પરંતુ એ સવધા અદ્વારપદ નથી લાગતો (દેના પ્રધનું પુ ૧ પુ ૨૩૧-૨૩૫ જુઓ) એ દેવ સૂચવેછે કે ભરતખંડમાં જા રા ત્યાર પહેલા, અને કાલ ત્યાર પછી એ કેટલાક સેમ સૂત્રી, આર્યોને દન્ય અને મૂર્ધન્ય એ બે વર્ણોમાંથી માત્ર મધ્યવર્તી મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારોની જ માહિતી હતી, હેનું કારણ એમ આપેછે કે -દુષ્ટન લોકની માફક આર્યોનું સ્નાયુબળ દેવ હૃદ્ય કે તેઓ વાચેન્દ્રિયોનો દૃઢ અને અપળ ઉપ યોગ કરી સકતા, એ સમયે તેઓને જ અને જ કે દ અને દ વચ્ચેના તફાવતનું જ્ઞાન હોત, કાળક્રમે આ ઉચ્ચારોના (મૂર્ધન્યવર) ૨ સાથેના સુચેત્રોમાંથી મૂર્ધન્યવર અને દ ત્ય વર્ણોની એક નિરાશી સૃષ્ટિ પેદા થઈ, અને આ તે આ ક્રમે મૂર્ધન્યમાંથી દન્ય વર્ણો ઉદ્ભવ્યા દ્રાવિડ સસર્ગ અને અનાર્ય શબ્દોનો સ્વીકાર એ બે તત્ત્વોમાંથી મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારો નીકળ્યા એ મતની પ્રતિસ્પર્ધા કરતો આ મિ બીમ્સનો મત છે, -પરંતુ દ્રાવિડ સસર્ગ અને અનાર્ય શબ્દોના સ્વીકારનો મત કાઠક અરો સત્ય દોવાના મંભવનો સર્વથા પ્રત્યાદેગ કરતો દેને ઇષ્ટ નથી દેના મત પ્રમાણે આ પરિણામનું પ્રધાન કારણ ભરતખંડની માર્દવ હાલવનારી ગરમ આબોહવા હતી પણ પ્રમ માત્ર એટલો પૂરતું કે એ જ હજુ આબોહવા છતાં પણ દમે અવપર્યત મંથવર્તી તેમ જ ઉચ્ચતર મૂર્ધન્યોને જળવી સક્યા હિરે અને ઉચ્ચારી સક્ષિ હિરે હેનું શું કારણ? અને એ સમયે આબોહવા એ જ છતાં દ્રાવિડ લોપ એ ઉચ્ચારો કેમ જળવી સક્યા?

૪૮ વિસ્તૃત વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનો, પુ ૪૮-૪૮ (મિ, બીમ્સ પૂસ્તક પ્રમાં પણ વિરોધીય સંસ્કારનું સાર્વક પૂરાનું માનેછે પુ ૧ પુ ૧૪૦-૧૪૧ જુઓ)

નહ.તું અને ત્યાર પછી માત્રાસામ્યની ખાતર ન્હાતું (ગુજ.), એક અધિક ઉદાહરણ લખ્યે; ત્યારે સ્વયુગમમાંના ખીલે સ્વર હુપ્ત થતાં પાછળ એક જ સ્વર રહેછે ત્યારે એ બાકી રહેલો રહેલો સ્વર દીર્ઘ બનેછે અને માત્રાપરિમાણ તુલ્ય રહેછે; જેમ કે:— મૌલિકં (સં.), મોતિજં પ્રા.) મોતિહ (અપ.) મોતી (ગુ.); લોહિતં (સં.); લોહિહ (અપ.) લોહી (ગુ.).

આ સર્વ નિયમોની પ્રવૃત્તિમાં કૃત્રિમ ઘટના કરતાં નૈસર્ગિક વિકાસનો અંશ ધણો વધારે છે, વસ્તુતઃ એ ક્રમમાં કૃત્રિમતાનો લેશ પણ નથી. વાગ્વ્યાપારના ક્ષયરૂપ વિકાર તેમ જ ચત્તસંકોચ એ એ નિયમોમાં તો સ્વાભાવિક યોગ્યાયોગ્યતા અને ગાત્રરચના એ જ ઉત્પત્તિહેતુ છે એ નિઃશંક છે. સામ્યામાસ, મેદનિષ્પત્તિ, સરલતાસિદ્ધિ^{૪૬} અને માત્રાસામ્યના વિષયમાં નિયામક હેતુ હાવા વિકારક્રમે વડે ઇષ્ટ પરિણામ લાવવાના ખાસ ધરાદામાં કે સ્પૃહામાં નથી રહ્યો. આ ક્રિયાઓને માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તપાસી જોતાં પ્રતીતિ થશે કે હેમાં રહેલો મનોવ્યાપાર પૃથક્ક્રિયારૂપ નહિ પણ સંકલનાત્મક છે; સહ-જોત્ય છે, ક્ષુદ્ધિપૂર્વક નથી. એથી પણ વધારે, એ સંકલન અલક્ષિતરૂપ છે, યુક્તિ-પુરઃસર રચાયેલ નથી. એ એક પ્રકારની સ્વયંપ્રેરિત સંકલના છે. ઉદાહરણ તરીકે જ્યારે લોક કમ્મનું કામ કરેછે ત્યારે એમ નથી કહેતા કે “હવે ચાલો સયોગનો લોપ કરિયે;” અને કમ પ્રાપ્ત થયા પછી નથી કહેતા કે, “હવે માત્રાનું પરિમાણ અચ્ચલ રાખિયે અને કામ બનાવિયે.” એ જ વાત મેદનિષ્પત્તિ, સામ્યામાસ, શ્રમસંકોચ એ અન્ય નિયમોને લાગુ પડેછે. ટુંકમાં કહિયે તો જેમ ભાષાનું લક્ષણશાસ્ત્ર એટલે વ્યાકરણ પૃથક્ક્રિયાત્મક છે પરંતુ હેતુનું લક્ષ્ય ભાષા સંકલનાત્મક વિકાસરૂપ છે, તેમ જ વાગ્વ્યાપારના વિધિયો મનુષ્યના સંકલનાત્મક વિચારોનાં સહજસિદ્ધ પરિણામો છે, અને વ્યુત્પત્તિ-શાસ્ત્ર હેતુનું પૃથક્ક્રિયાત્મક નિરૂપણ કરેછે.

આટલી પ્રસ્તાવનારૂપ સામાન્ય ચર્ચા કર્યા પછી હવે હું, સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં શબ્દરચનાનું પ્રાકૃતમાં થઇને કે વખતે વખતે પરભાર્યા ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દોની સ્વરૂપરચનાનું નિયમન કરતાં વિશિષ્ટ તત્ત્વોની વિસ્તીર્ણ ચર્ચાલોચનાનો પ્રારંભ કરીશ. પ્રથમ હું એ દિશામાં પૂર્વકાલીન પંડિતોએ કરેલા પ્રયાસોનું ગુણુદોષનિરૂપણ કરીશ—આ વિષયમાં અગ્રેસરો તરીકે તેઓએ કરેલા કામની પ્રશંસા કરિયે એટલી

^{૪૬} સરલતાની આખતમાં સ્વાભાવિક ગાત્રરચનાનો હાથ પણ છે, એ નિયમની પ્રવૃત્તિમાં શારીરિક અને માનસિક તરવા સાથે સાથે પ્રવર્તેછે.

ઓછી છે, ત્હાર પછી હું ત્હારે ચર્ચવાના વાગ્ધ્યાપારગત વિકારોના સામાન્ય સ્વરૂપનું વર્ણન આપીશ, અને છેવટમાં આ વિશિષ્ટ તત્ત્વોની જ ચર્ચા કરીશ

ગુજરાતી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં અગ્રેસરો તરીકે એ પુરુષોનાં નામ

વિશિષ્ટરૂપે અલગ પડી રહેઠે, સદ્ગત શાસ્ત્રી

ગુજરાતી વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના પ્રજલાલ કાવિદાસ અને સદ્ગત રા. રા. નવલરામ

ક્ષેત્રમાંના અગ્રેસરો શાસ્ત્રિયે ઈ સ ૧૮૬૬ માં “ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ”

લખ્યો અને ઈ સ ૧૮૭૦ માં ઉત્તમમાલા લખી

રા રા નવલરામે ઈ સ ૧૮૮૭માં વ્યુત્પત્તિપાઠ લખ્યો. જો કે આ ગ્રંથોમાં

શાસ્ત્રીયિત સુક્ષ્મતાનો અભાવ હતો, અને ગુજરાતીમાં વ્યુત્પત્તિવિષયક

અન્વીક્ષણનો હજી ખેલો ખેલ રહ્યો હતો તે સમયે રચાયેલા હોવા ગ્રંથોમાં

અનિવાર્ય થાય ત્હેવી ખામીઓ હોવા હતી—એ ખામીઓ આ ભાષણો

દરમ્યાન અત્યારસૂધીમાં પ્રસંગવશાત્ મહે દર્શાવીછે, અને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા

હવે પછી પણ દર્શાવવી પડે તો પણ, કયા સમયમાં

ત્હમના કામની શુભ આ વિદ્યાનોએ સાહાય્ય વગર શ્રમ ક્યાં હતો એ સ્મરણમાં

હોયચર્ચા રાખવાનું છે પ્રજલાલ તો શાસ્ત્રીવર્ગના હતા, અને

એ વર્ગમાં સાધારણ રીતે પ્રાકૃતનો અનાદર—અને તિર

સ્કાર પણ—થતો, હોવા અપવાદરૂપ કદાચ એ એકલા જ હતા હોમને

પાશ્ચાત્ય પાંડિત્યનો અને અન્વેષણપદ્ધતિના જ્ઞાનનો લાભ નહોતો મળ્યો,

જો કે યુરોપીય પંડિતો સાથેના સખ દરમ્યાન પ્રસંગત જે જ્ઞાન

ત્હમણે મેળવ્યું હતું તેટલાપૂરતી હોમની ઋણિતિ સામાન્ય કાટિના શાસ્ત્રીઓ

કરતા સારી હતી અને દેનરકૃત ગુજરાતી વ્યાકરણમાં કર્તૃત્વનો પ્રધાન

અસ હોમનો હતો પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિના વિષયમાં પ્રજલાલ શાસ્ત્રી કરતા

નવલરામ ભાગ્યતાગી હતા, પરંતુ દેમનામાં શાસ્ત્રી જેવી સરકૃત કે પ્રાકૃતની

વિદ્વતા નહોતી તે ઉપરાંત ગમે તે કારણ હોય પણ તે વાપને માટે વાપક ૫૦

અને ઘેટો માટે વિઝા જેવી વ્યુત્પત્તિયો આપતા અચકાતા નહિ હતા પણ,

૫૦ થોડીકવાર ખેલા નિર્દેશ ક્યાં હતો તે ભપક્રંશદ્-દ્વપ્રકાશ નામના ગ્રંથમાં,

દેમય દ્વના કાશમાંના વપ્ર પ્રાકારરોષ્ઠો છેત્રે તત્તે ચયેડાળી ॥ તે વાક્યને આધારે અને

મેદિતીકોશ ના વપ્તા તુ જનક પુત્રિ ॥ એ વાક્યને આધારે, સરકૃત વપ્ર માંથી વાપ

શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સાધવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવેછે એ વિશે એટલું જ કહેવું પડે

છે કે આ સર્વ દેવ્ય શબ્દ વપ્તને સરકૃત બનાવવાના વક્ર માર્ગો છે, વળ વિદેશીય

શબ્દ છે એમ ખુદેખુદું કનક સ્ત્રી તેડું નેષ્ય

ખીજી બાજી નવલરામે સવાત્તર હસ્તર્ગની-એ કે કાર્ધક અશે અપકવરૂપ, પશુ-
ચર્યા કરીછે, તથાપિ હેમણે વચમાં રહેલી પ્રાકૃત બાધાઓનો અનાદ્ય
કર્ણોછે અને ગુજરાતી શબ્દો કેમ જાણે પરબાધો જ સંસ્કૃતમાથી આવ્યા
હોય એમ વ્યુત્પત્તિયો આપીછે ૫૩

વસ્તુતઃ પ્રાકૃત બાધાઓના સમયથી જ કેટલેક અશે પ્રવૃત્ત થવા લાગેલા અત્યંતર
ફ-ડનો અથવા વિશેના એક વિશિષ્ટ નિયમમા સમાવેશ થાયછે તે હુગ્ગ હસગ,
હુર-છો, નિહ-હલ ઇત્યાદિ પ્રકારોનો પણ સ્વાર્ણાં રવરા પ્રાગોડવન્દો એ સામાન્ય
નિયમમા સમાવેશ કરવાનો (૧૦૪ થી ૫૪૯) ૧૭૭ માં હસ્તર્ગમા હેમણે પ્રયાસ કર્યોછે,
પરંતુ એ વ્યવસ્થાના પક્ષમા લાચન અને સાસ્ત્રીય વ્યાપ્તિનિગમન-વ્યય શુણોનો દાવો
કરવાનો નજીવાવ સાસ્ત્રીને અવકાશ નથી એટલું જ નહિ પણ ઉપરના એ વ્યવસ્થામાં
અસંખ્ય નિયમોનો કથોરો ખીચડો થઈ ગયોછે

૫૩ હાના પણ એક બે ઉદાહરણો આપવા જોઈશે મુલપતિપાઠ માં પ્રથમ
હસ્તર્ગ તરીકે સંયોગનોપ અને પૂનસ્વર-ગીર્તનો નિયમ આપેછે એ યથાર્થ છે
પરંતુ ઉદાહરણો આપવામા કેમ જાણે સર્વ, સત્, કર્મ ઇત્યાદિ શબ્દો એકદમ સાપ, સત્,
કામ ઇત્યાદિ બની ગયા હોય અને સવ્, મત્, કર્મ ઇત્યાદિ પ્રાકૃત ક્રમમાં થઈને
આવ્યા જ ન હોય, તેવું દર્શાવું છું સાંજની ઉત્ક્રાંતિનો આ ખોટો ઉત્તિદાસ છે

તે જ પ્રમાણે હસ્તર્ગ ૨ જામાં ત્રીમઅનુસ્વાર કોમળ યાય ત્વારે પૂર્વસ્વર દીર્ઘ અને
એ નિયમ આપેછે, જેમ કે દત્ત-દાન, રક-રાક, ઇત્યાદિ આ પદ્ધતિમા વક્-વક-વાકુ
(ગુજરાતી) અને હેવા ખીજી પ્રાકૃત પ્રકારોને સ્થાન આપવું રહી જાયછે

૫૪ની હસ્તર્ગ ૩ જામાં સમૃત નરમતિના પ્રત્યય જ નો ગુજરાતીમાં જો થવાનો
નિયમ આપેછે, અર્થિ પણ અપભ્રંશક્રમ-અટ (સંસ્કૃત ક પ્રત્યયદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલો)
ઉપરથી દીધોછે હસ્તર્ગ ૪ થામાં જમ્ ના ડ વિકાર સંબન્ધે પણ એ જ સ્થિતિ છે
હસ્તર્ગ ૧૨ માંમા જના વિકારોમાના એક તરીકે ફ આપેછે, અને ઉદાહરણરૂપે
ફૂંગક-ફૂંગટ, ફૂમ-ફૂમ, અમુન-અમી, ફૂત-ધી એ શબ્દો આપ્યાછે પણ એ ખોટું
છે કનું રૂપાતર હસ્તર્ગ ૫ છે અને છેવટે જે દીર્ઘ યાયછે તે, જમ્ અને જૂમ ની
બાજતમા પ્રાકૃતરૂપમા રહેલા દ્વયનો સવોગળ્ય થવાથી અને જનો અનુસ્વાર કોમળ
થવાથી થાયછે, અને હી અને અમીના પ્રસંગમાં વચમાંના પ્રાકૃતરૂપો પિમ અને
અમિને લીધે થાયછે કારણ કે ગુજરાતી સમીપ પ્તોચ્ચતાં અત્યંતર હુત થાયછે અને
પ્રતિક્રિયારૂપે ફ ને દીર્ઘ કરેલો જાયછે

ખીજી પણ કેટલાક દોષ છે, પરંતુ તેઓને અત્યંતર પ્રાકૃતના અનાદ્ય સારી
સંબંધ ન હોવાથી હું અદિયા દર્શાવેલો નથી

હું કનુ કરું કે આ અથ ખાસ ટ્રેનિંગ હોટેલના ઉપયોગ માટે રચાયેલો દોષ
અને એટલા માટે સરજતા જાગરવી પડી દની પરંતુ તે છતાં ચોક્કસ અને સંજના
ઉત્તિદાસ તરફનો આદર દોષ અને સરજતાનો એક વાગ કરેલો સકય દોષ

અદિયા મ્હારે કહેડું પડે, કે સમૃત નવલરામે મુલપતિપાઠ મનદ થવા પડી
દા. ૧૫ માસ પડી એક ખાનની પત્નિદ્વારા મ્હારો એ અથ વિશેનો અભિપ્રાય પૂગાની

આ એ વિદ્વાનના અવસાન પછી ગુજરાતીના વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રને ગ્રન્થરૂપે રચીને પ્રગટ કરવાનો રીતસર પ્રયાસ કોઇયે કર્યો નથી. ડૉ. રા. ગો. ભાંડારકરનાં વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનોમાં ગુજરાતીના વાગ્વ્યાપારતન્ત્ર અને વ્યાકરણની ચર્ચા કરવામાં આવી છે એ ખરું, પરંતુ સર્વ ભાષાઓની હેતી નિર્વિશેષ ચર્ચામાં ગુજરાતીને ભાગે પડતો હિસ્સો મળ્યો છે, અને એ કારણે, વિદ્વાતા અને વિચારશીલ ચર્ચાથી ભરપૂર હોવા છતાં પણ, એ ગ્રન્થ ઉપર આપેલી ગણનામાં આવી સકતો નથી; હેતે ખાતલ કરવાનું ખીજું પણ કારણ છે; એ ગ્રન્થના કર્તા માત્ર આરંભના કાર્યકરની કોટિમાં નથી આવતા, તેઓ તો અપૂર્વ વિદ્વાતા અને અવલોકનક્ષેત્રની વિશાળતાથી સંપન્ન એક પ્રાચાર્ય ગણાવા યોગ્ય છે. હેમનાં વિદ્વાતામય વ્યાખ્યાનોનો હું અનશે તેટલો ઉપયોગ કરીશ, અને એ વ્યાખ્યાનોમાંથી મળે તે મળતા સ્વતન્ત્ર અને સમર્થ આધારનો કૃતજ્ઞતાથી સ્વીકાર કરીશ; છતાં પણ થોડાક મુદ્દાઓપર, જ્યાં મતભેદનો અવકાશ હશે ત્યાં, નમ્રતાપૂર્વક મતભેદ દર્શાવીશ ખરો.

[Indian Antiquaryમાંથી લઇને ફરીથી છપાવેલાં અને “Notes” એટલે ટિપ્પણ રૂપે પ્રગટ થયેલાં ડૉ. ટેસિટોરીનાં વિદ્વાતાભર્યાં ગુજરાતી ભાષા વિશેનાં અન્વીક્ષણો એક અતિ અર્વાચીન કૃતિ તરીકે અલગ સ્થાન મેળવે છે, અને એ જ કારણે હું એ વિષયાત વિદ્વાનની કૃતિનો ઉપરની ગણનામાં સમાવેશ કરતો નથી; એ ક મહારાં વ્યાખ્યાનોમાં હેનો પ્રસંગત: નિર્દેશ કરીશ.]

ગુજરાતી ભાષાના વ્યવસંશોધનના ક્ષેત્રમાં સદ્ગત કવિ નર્મદાશંકરે કરેલું પાયાનું ખોદાણુકામ આ ગણનામાંથી રહી જવું ન ભેદાયે. આ વિષયપરની હેમની મહારાજોવામાં આવેલી કૃતિયો નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) નર્મ-વ્યાકરણ, ભાગ ૧ અને ૨ (અનુક્રમે ઈ. સ. ૧૮૬૫ અને ૧૮૬૬ માં પ્રગટ થયેલાં).

(૨) નર્મકોશ, ઈ. સ. ૧૮૭૩ માં પ્રગટ થયો, હેમાંના એ પ્રસ્તાવના-રૂપ નિબંધો.

કૃપા કરી હતી, અને મહે મહારાજો અભિપ્રાય જણાવ્યો પણ હતો. ત્યાર પછી તરતમ હેમનું મૃત્યુ થયું (ઈ. સ. ૧૮૮૮ માં); જો એઓ વધારે જીવ્યા હોત તો પોતાના ઉત્સર્ગોમાં કેટલોક મુધારો એઓ જરૂર કરત અન્યના મત સ્વીકારવા માટે પોતાના મનનું દ્વાર ખુલ્લું રાખવાની હેમની ઉદારવૃત્તિની મહને ખાતરી છે,

(૩) જૂની ગુજરાતી ભાષા નામનો લેખ, [વ. સ ૧૯૩૮ (= ઈ સ ૧૮૮૨) મા લખેલો, ઈ સ ૧૯૧૭ માં “ગુજરાતી”ના દીવાળીના અક્રમાં પ્રગટ થયેલો

અને (૪) વરરચિના પ્રાકૃતપ્રકાશનુ ભાષાન્તર, અપૂર્ણ અને અઘાધિ અપ્રકટ, હેમાં શબ્દશ ભાષાન્તરથી વિરોધ કાંઈ નથી (હામાના ૧, ૩, અને ૪ નમરના ગ્રન્થો મ્હને ગુજરાતી પ્રેસવાળા રા રા નટવરલાન ધ્યાનપાત્ર દેસાઈ બી એ અને રા રા અમાલાન છુ. જાની બી એ હેમની સહાયતાથી મળ્યા હતા)

આ સર્વ ગ્રન્થોમાં આરમ્ભકાળના ધર્મકરની કૃતિમાં હોય હેવા ગુણુ તેમ જ મયોદિતતા અને દોષ છે એ સર્વના વિસ્તારમાં ઊતરવાની જરૂર નથી પ્રસંગ આવશે ત્યારે આગળ ઉપર નિર્ણય કરવો પડે તો પરતુ આટલું તો અર્ધિયાં જાણવા યોગ્ય છે—કૃતિ નર્મદાસઢરને ક્ષ્ણક ક્ષ્ણક સ્વચ્છન્દવિહાર કરવાની ટેવ હતી, જેમ કે તેઓ જ્ઞ અને હેવા બીજા વર્ણો વાપરતા (વસ્તુત હ થી જ દર્શાવી ચકાચ તે મહાપ્રાણુયુક્ત સ્વરની આ સદા—જ્ઞ—વાગ્ધ્યાપારદૃષ્ટિયે ઉપપત્તિવિહીન છે) પરતુ, આ પ્રયોગ કેવો ઉપપત્તિરહિત છે એ હેમણે જોયુ, કે દ્રાષ્ટે હેમને ખતાબ્યુ, કે તરત જ હેમણે પોતાની જૂન સુધારીને હેને સ્થાને જ સદા વાપરવાનું (એટલે સ્વરની નીચે વિરોધદર્શક મિન્દુ મુકવાનું) નર કર્યું, અને પછી માન એકરૂપતાની ખાતર એ જ પદ્ધતિને અન્યત્ર પણ વળગી રહીને જ્ઞ, જ્ઞ ને બદલે ત ક લખવા માણુ

[વડોદરાની Vernacular College of Science નામની સંસ્થાવાળા પ્રભાકર રામચન્દ્ર પડિને, પોતાના હેવા જ મગડી શબ્દકોશની પદ્ધતિપર રચેલો, અને ઈ સ ૧૮૮૦માં પ્રગટ કરેલો જપત્રદશદ્વયદાશ નામનો બ્યુત્પત્તિ દર્શક ગુજરાતી શબ્દકોશ—હેવા છટાખવાયા અને તાત્કાલિક ઉત્સાહના વેગમાં કરાયેલા પ્રયત્નોનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી આ જપત્રદશદ્વયદાશમાં સરકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવેલા શબ્દોમાં થતા વાગ્ધ્યાપારજન્ય વિકારો દર્શાવતા કેટલાક ડરાળો ધડવાનો જે પ્રયાસ કર્યામાં આ-યોગે તે સ્પુત્ય છે એ કબૂલ કરણુ, પરંતુ હેની, માગના મૂળશબ્દ તરીકે મયત, મીંદુના મૂળ શબ્દને સ્થાને જ્ઞ, અને દેવા અન્ય તત્ત્વજનિત અને નિર્મૂત મૂળ-શબ્દો આપવાની પદ્ધતિરૂપે દૃષ્ટિએચર રતી, અચાચીવ નિર્વચાપદ્ધતિ અને અપકરતા તત્ત્વ લક્ષ્ય ખેચ્યા સિવાય રાસે તેમ નથી]

હું સ્વીકારવા ઇચ્છું એ સરણિ પૂર્વોક્ત બંને અગ્રેસરોની સરણિ-
 યોથી અવશ્ય લિખ છે; હું મધ્યવર્તી પ્રાકૃતોનો મ્હારી
 આ વ્યાખ્યાનોમાં સમીક્ષામાં સમાવેશ કરીશ તેમ જ અપદ્મગ પદ્ધતિના
 સ્વીકારવામાં આવેલી સમય દરમિયાન થયેલા વિકારોની પણ ચર્ચા કરીશ. વળી
 સરણિ હું ઉત્સર્ગોની વર્ગવ્યવસ્થા અને ગણરચના કરવામાં આ
 વ્યાખ્યાનોની અનુકૂળતાને ખાસ લક્ષમાં રાખીશ. પરંતુ પ્રથમ તો અત્યારે હું
 આગળ ચર્ચવાના તે વાગ્યાપારગત વિકારોના સામા-
 ન્ય સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરું છું. એ વિકારો બે પ્રકારના છે:-
 (૧) છેવટના કે દૃઢ થયેલા વિકારો.
 (૨) અવાન્તર કે સંક્રમણુદયના વિકારો, એટલે
 કે રૂપાન્તર દશના વિકારો.

પ્રકાર (૧) નાં ઉદાહરણો પ્રાચીન સૈકાઓના લિખિત ગ્રંથોમાં જોઈએ
 તેટલાં મળશે, અને અદ્યતન પુસ્તકોમાં તેમ જ અત્યારે સાક્ષાત્ જોલાતી
 આ વિકારોની ભાષામાં પણ મળી આવશે. પ્રકાર (૨) નાં ઉદાહરણો
 વર્ગ વ્યવસ્થા લિખિત પુસ્તકોમાં અવશ્ય મળે જ હેવું નથી. આ પ્રકારના
 વિકારોના ત્રણ વર્ગો કરી સકાય:-

(ક) કોઈક કાળે જોલાતી ભાષામાં વિદ્યમાન હોય, પણ લિખિત
 પુસ્તકોમાં પકડાઈ રહેલા ન હોય, તહેવા;

(લ) લિખિત પુસ્તકોમાં પ્રવેશ પામ્યા હોય, પરંતુ એ પુસ્તકો જ હાથ
 ન લાગતાં હોય કે અઘાપિ આપણને સુવિદિત ન હોય તેથી અપ-
 રિચિત રહ્યા હોય, તહેવા;

(ગ) માત્ર સંક્રમણુમાર્ગ દર્શાવતા હોય, એટલે કે જે અવસ્થામાં થઈને
 શબ્દો પસાર થયા હોવા જ જોઈએ હેવી અમુક, વાગ્યાપાર-
 દષ્ટિયે શક્ય, અવસ્થા દર્શાવતા હોય, પરંતુ જોલાતી ભાષામાં
 કદાપિ પ્રચાર ન પામ્યા હોય-તો પછી લેખનિબદ્ધ તો કચ્છાંથી જ
 થયા હોય, -તહેવા.

આ વર્ગવ્યવસ્થાને વિશદ કરવા માટે થોડાંક ઉદાહરણો આપું છું:-
 (૧) ધણુખરા ઉત્સર્ગોનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થશે; જેમ કે:-

(૧) સંયોગલોપ પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ; -કર્મ-ક્રમ (પ્રાકૃતમાં પ્રચલિત રૂપ)-કામ
 જે ગુજરાતીમાં વર્ષો થયાં જોલાયછે અને લખાયછે.

(૨) હૈ કે ય ના સસર્ગમાં આવતા મ નો જ યાપછે-

સસ્રુત	પ્રાકૃત	ગુજરાતી
ઘૂગાલ,	સિયાલો	સિયાલ ધંસાદિ.

અહિંયા છેવટ સિદ્ધ થયેના ગુજરાતી શબ્દો સર્વે અન્તની રચાથી દશાને પામ્યાછે

(૨) (ક)-અણના (સસ્રુત)-અણના (પ્રાકૃત)-પંગી હનો પરાક્ષેપ થતા હવળા, ગુજરાતી હવળા, કે હમળા અન્તરાક્ષવર્તી હવળા રૂપ હેતુ છે કે બાપાના એકાદ દશાન્તરમાં એ વિદ્યમાન હોય એ શક્ય છે, પરંતુ લિખિત પુસ્તકાભાષી નિર્ણય કરવાનું કાર્ષ સાધન મળતું નથી

(લ)	સસ્રુત	પ્રાકૃત	ગુજરાતી
	કુડુમ્બી	કુડુમ્બી	કળથી
	જરઠ,	જરઠો-ગરઠો	ઘરજો (ઘયજો)

અહિંયા પ્હેનો શબ્દ અન્યોમાં પણ વિદ્યમાન હોય હેવો સમ્ભવ છે, પરંતુ એ અન્યો જ ઉપલબ્ધ નથી જ્યાં પીળે શબ્દ ને અન્યમાં જળવાઈ રહ્યો છે એ અન્ય સુપરિચિત નથી, મદને એ શબ્દ ગણપતિ નામના એક કાવચે વિ સ ૧૫૮૪ મા રચેલા માધવાનાહરોધકપ્રવચ નામના એ કાવચમાં ઉપલબ્ધ થયો હતો ૫૪ (એ કાવચની નકલ વિ સ ૧૬૬૪ મા થયેલી છે)

(મ) સસ્રુત શબ્દ અમિતવના મનો ગુજરાતીમાં વ થવા વિશેનો અન્તરલક્ષ્ય છે તે આ વર્ગનું એક ઉત્તમ પ્રકારદર્શક ઉદાહરણ છે, એ લક્ષ્યના સામર્થ્યથી અમિતવ શબ્દને, ગુજરાતીમાંનું હેતું દલીભૂત અમનું ૨૫ પામતા પ્હેના, અમિતવ રૂપમાં યર્ષને પસાર થતું પડે, અને આ અમિતવ રૂપ કાર્ષ પણ કાગે બોલવામાં એ વપરાતું હોય હેવો સમ્ભવ જણાતો નથી ૫૫

૫૪ બાપળ કર્ણિક અતિપાત્રી ગરદપગામ્હિ માટી ॥ (ભગ ૮, ૨-૧૦૬ ટ)

૫૫ પ્રાકૃત-અણના પજુ દાતા સમ્માનુભવના, સાક્ષાત્ આરામાં પ્રવિભક્તિત ન થયા હોય દેના, વિધારા બોલે સમાવછે, કાદરાજુ તરીકે સસ્રુત મળિતો રાગ નું પ્રાકૃત-૫ વહિનીઠે અને હેમચ ૬ (મિ દે ૮-૨-૧૨૬મા) એ રૂપને જ પામતું મળિતોના શાન્તે તરીકે આવછે પન્નુ એ વિધારની પૂર્વવસ્થા સૂચરનો વા-વાપાર મળે કમ તરની-મ્હરણા-મ્હરિની દેના દશે એ નિ ૨૩૯ છે

તેજ મમતે મ્હર મ્હના (અદ્યતન વન્નુત નદિ પજુ વાગ્માપારદાસના નિયમક્રમમાં) ગરદ-ગર-દેના રૂપાવર કમો થયા પછીજ, હેમચ ૬ (મિ દે ૮ ૨ ૧૪૪ મા) ને દાના વૈવા કાર્ષે તરીકે આપે છે, છેવટું દર ૨૫ ૬૬

હવે આવતા વ્યાખ્યાનમાં હું વિશિષ્ટ ઉત્સર્ગોની વિસ્તીર્ણ ચર્ચા કરીશ.

ટિપ્પણ ક

The Critical, Comparative and Historical Method of Inquiry (=સદસદ્ધિવેદશીલ, તુલનાત્મક અને ઇતિહાસાનુરૂપ અન્વીક્ષણ પદ્ધતિ) એ વિષયપર ડૉ. ભાણુકરકરે (ઈ. સ. ૧૮૮૭ માં, લખેલા લેખમાંથી લીધેલા કેટલાક ઉતારા.

(૧)

કોઈ પણ અનાવનો વૃત્તાન્ત પોતે જોવા સાંભળ્યો હોય કે વાંચ્યો હોય તહેવાને તહેવાજ જે પુરુષ સ્વીકારી નથી લેતો તે એક વિમર્શશીલ અન્વેષક ગણાય. એ પુરુષ હોવા વૃત્તાન્તની યથાર્થતા કે અયથાર્થતા સિદ્ધ કરવામાં સમર્થ ગણાતી કેટલીક કસોટીઓ વડે પરીક્ષા કરેછે. એટલે કે એ વૃત્તાન્ત કહેનાર મનુષ્યે એ પ્રસંગ પ્રત્યક્ષ નિહાળ્યોછે કે નહિ, અને જો નિહાળ્યો હોય તો એ નિહાળનાર પક્ષપાતરહિત અને બુદ્ધિમાનૂ નિરીક્ષક છે કે નહિ, એ વિશે ખાતરી કર્યા વિના રહેશે નહિ. એ માહિતી જો તે મનુષ્યે અન્યસાધનોદ્વારા મેળવી હશે તો એ સાધનો વિશ્વસનીય છે કે નહિ એ તપાસી જોવાનો એ તત્ત્વપરાયણ પુરુષ પ્રયાસ કરશે. પોતાની ચર્ચાનો વિષય એકાદ વસ્તુ કે એકાદ પ્રમાણુ-સિદ્ધ પ્રસંગ હશે તો હેના સ્વરૂપ અને સંબંધોના આપાતતઃ ખરા લાગતા અભિપ્રાયથી હેને સંતોષ થશે નહિ. પોતે હેને યથાર્થરૂપે જોઈ સકે એટલા માટે એ બાહ્ય સાહાય્ય મેળવવા પ્રયત્ન કરશે. તુલ્ય વસ્તુઓની કે પ્રસંગોની તુલના એ હેનાથી વપરાતાં સાધનોમાંનું એક સમર્થતમ સાધન છે. એ તુલનાની સહાયતાવડે એ વસ્તુ કે પ્રસંગના તાત્ત્વિક સ્વરૂપથી હેની પ્રાસંગિક બહિરુપાધિ-યોને એ અલગ પાડી સકેછે, અને કોઈકવાર એકાદ હોવા નિયમ જોળી સકેછે કે જેમાં એ વસ્તુ કે પ્રસંગનો સમાવેશ એક પ્રકારરૂપે થઈ જાય અને હેનું કારણ પણ સમજાય. આ પ્રમાણે તુલનાને સૂક્ષ્મ અન્વેષણના એક અંગભૂત સાધન તરીકે ગણી સકાય, પરંતુ હેની સહાયતાથી મળતાં ફળોની ઉપયોગિતા જોતાં હેને એક સ્વતન્ત્ર અન્વીક્ષણપદ્ધતિરૂપે સ્વીકારવી ઘટેછે. વસ્તુનો ઇતિહાસ, એટલે કે જુદાં જુદાં, સુવ્યક્ત સમયાવધિ દરમ્યાન જોવામાં આવતાં, હેનાં વિવિધ રૂપોની પરસ્પર સરખામણી, એ પણ હેનું સહસ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવામાં બહુ જ ઉપયોગી છે. અનેકવાર, લિખિત ઇતિહાસના અભાવમાં, અન્વેષક અસ્તુત વસ્તુનાં અનેક રૂપાંતરો વચ્ચે રહેલા ઐતિહાસિક કે સમયપૃષ્ઠોપર્યંક સંબંધનો એક અતિસ્ફુટ પ્રમાણની સહાયતાથી નિર્ણય કરેછે.

ઉદાહરણ તરીકે, ગ્રીક શબ્દ 'esmes' (=એસ્મિસ "હમે હિયે") સંસ્કૃત સ્મ (smas) કરતા પ્રાચીનતર છે, કારણ કે સંસ્કૃત સ્મ માથી લુપ્ત થયેલો મૂળ ધાતુ ઇસનો જ હેમા ૦ રૂપે અઘાપિ જળવાઈ રહ્યો છે, અને સંસ્કૃત સન્તિ (=santi) ગ્રીક anti (एन्टि) કરતાં પ્રાચીનતર છે, કારણ કે આ ગ્રીક રૂપમાંથી અસ્ ધાતુ આખો નષ્ટ થયો છે હાવાં અનેક રૂપોનું નિરીક્ષણ કરવાથી નિર્ણય એ બાધી સકાય કે, ગ્રીક ભાષા સંસ્કૃતમાંથી નથી નીકળી કે સંસ્કૃત ગ્રીકમાંથી નથી નીકળી, પરંતુ બંને એક વધારે પુરાણી ભાષા-માંથી નીકળી છે. તુલનાત્મક અને ઐતિહાસિક પદ્ધતિયો ભૌતિક અને પ્રયોગ પ્રધાન શાસ્ત્રોમાં વપરાતી વ્યાપ્તિધટનાની (=inductiય) પદ્ધતિને મળતી આવે છે જે વિદ્યાઓમાં વિષયના સ્વરૂપને પરિણામે જ પ્રયોગક્રિયા અશક્ય હોય, તદ્વા તુલનાનો અને ઐતિહાસિક નિરીક્ષણનો આશ્રય લેવો પડે એ વ્યાપ્તિધટનારૂપ (=inductiય) પદ્ધતિ યુરોપમાં સોળમાં સૈકાના અન્તર્માં પ્રથમ વપરાવા લાગી અને તદ્વારથી વ્યાજસૂધીમાં ભૌતિક સંદિના નિયમોની અન્વેષણમાં ધણી પ્રગતિ થઈ છે સલાસલને સૂક્ષ્મતાથી તપાસનારી તુલનાત્મક અને ઐતિહાસિક અન્નીક્ષણપદ્ધતિનો સારો પરિચય અને પ્રયોગ અદારમાં સૈકાના અન્તર્માં થવા લાગ્યો, અને તદ્વાર પછીના એકસો વર્ષમાં જ્ઞાનની અન્ય શાખાઓમાં પણ ભૌતિકવિદ્યા જેટલી જ આશ્ચર્યજનક પ્રગતિ થઈ છે, અને જૂસ્તરવિદ્યા, પૃથ્વીના પ્રાચીન જીવનક્રમનું શાસ્ત્ર, તુલનાત્મક વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અથવા ભાષાશાસ્ત્ર, તુલનાત્મક પુરાણકથાશાસ્ત્ર, પ્રાણિવર્ગોની ઉત્પત્તિ અને ઉત્ક્રાન્તિ, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનો ઇતિહાસ, તુલનાત્મક કાયદા શાસ્ત્ર, પુરાણવિદ્યા, ઐદ પાર્કિસ, અને તુલનાત્મક ધર્મવિચાર પણ-આ સર્વે હેના જ ભવ્ય પરિણામો છે (પૃષ્ઠો ૧-૨૨)

(૨)

પુસ્તકો અને અન્ય લેખોની ચર્ચા સમાપ્ત કરીને દરેક લોકકથાઓની કીમતનો અંજ કાઢવાનો પ્રયાસ કરીશ લોકકથાઓ જેવી મને તેવી જ માની બેસિયે તો ઉતરાવાના અનેક પ્રયત્નો આવે ઉદાહરણ તરીકે, આપણામાં હેરી એક લોકકથા છે કે ભવજૂનિ અને કાનિદાસ સમકાલીન હતા પરંતુ આપણે દરેક જાણિયેજિયે કે ભવજૂનિ ઇસવી સનના આદમાં સૈકાની પહેલી પચ્ચીસીમાં થયો અને કાનિદાસ ઇ સ પૂર્વે ૬૩૪ થી પણ બહુ બહેલો થઈ ગયો કારણ કે એ વર્ષમાં લખાયેલા એક સિવાનેખમાં હેનો એક પ્રખ્યાત કવિ તરીકે નિર્દેશ થયેલો છે અને સાતમાં સૈકાના મધ્યમાં

થઈ ગયેલો ખાણ પણ હેનો હેવો જ નિર્દેશ કરેછે; વળી હાલ તરતમાં શોધ થઈછે કે ભવભૂતિ કુમારિલભટ્ટનો શિષ્ય હતો, અને કુમારિલભટ્ટે કાલિદાસના શાકુન્તલમાંથી ઉતારો આપ્યોછે.

*   *   *   *

*   *   *   *

*   *   *   *

લોકકથા પાણિનિને કાત્યાયનનો સમકાલીન બનાવેછે અને હેવું દર્શાવેછે કે એ મૃતિપણ્ડુબુદ્ધિ મૂર્ખ હતો પણ તપશ્ચર્યાવડે શિવને આરાધીને હેમની પાસેથી એક નવું વ્યાકરણ મેળવી સક્યો હતો. હેની સાથે કાત્યાયને આઠ દિવસ પર્યંત વિવાદ ચલાવ્યો અને પાણિનિ એક મહાસમર્થ પ્રતિસ્પર્ધી નીવડ્યો, તો પણ, છેવટ એ હાર્યો. પરંતુ હવે આપણે જાણીએછીએ તે પ્રમાણે ખરી વાત હેવી છે કે પાણિનિના વ્યાકરણ ઉપર કાત્યાયને વાર્ત્તિક લખેલાં છે, જેમાં હેણે પાણિનિએ આપેલા નિયમોનું વિવરણ, સંશોધન, અને પરિપૂરણ કરેલુંછે. આ પ્રમાણે હેણે પાણિનિનું સંશોધન અને પરિપૂરણ કર્યું એ ઉપરથી જ હેણે હેનો પરાજય કર્યો હેવી કથા ઉદ્ભવી હોવી જોઈએ,—અને ધણું ખરું લોકકથાઓનું મૂળ હાવું જ હોય છે, આથી લેશ પણ વધારે નથી હોતું;—પરંતુ આ વાર્ત્તિક જેમાંનો ધણો અંશ સ્પષ્ટીકરણ રૂપ છે તે હેણે એક સમકાલીન ગ્રન્થકર્તાની કૃતિ ઉપર રચ્યાં હોય એ અશક્ય છે. (પૃષ્ઠ ૧૦-૧૧).

*   *   *   *

*   *   *   *

*   *   *   *

(૩)

આ પ્રમાણે, ત્હારે, આપણે મોટો જોષ એ લેવો ધટેછે કે જો આપણે શાસ્ત્રમાંનો કે પછી સાક્ષાત્ જીવનનો કોઈ મુદ્દો વાસ્તવિકસ્વરૂપે જાણવા અને સમજવા ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણે સામ્યો જાળવા જોઈએ, અને તો ઇતિહાસ સોધવો જોઈએ, સત્યાસત્યનું સૂક્ષ્મ વિવેચન કરવું જોઈએ;—અને તે અનેકવાર કરીએછીએ તેમ મૂર્ખતાથી અને અજ્ઞાનથી નહિ, પરંતુ સુવ્યક્તરૂપે પ્રતિષ્ઠા પામેલા અને બુદ્ધિસંસ્કૃત નિયમો વડે. (પૃ. ૨૨)

દિપ્પણુ રા

મિ બીન્સકૃત Comparative Grammar (તુનનાત્મક વ્યાકરણ) ના પુસ્તક ૧ પૃષ્ઠ ૨૮૧ માથી નીચે ઉતારેા આપ્યોછે તે, આ વ્યાખ્યાનમાં અને અન્ય વ્યાખ્યાનોમા વાપરેલા, 'સયોગ' 'મિશ્રસયોગ' ઇત્યાદિ શબ્દોનો અર્થ સમજવામા સહાયરૂપ થશે -

§ ૭૩ વ્ર, પ્લ, સ્લ, ઇત્યાદિમા થયોછે હેવો બે વ્યંજનોનો સ્વરના અન્તરાય ત્રિના થયેલો યોગ દર્શાવવા માટે પ્રેચ્છ-સયોગ' શબ્દ વાપર્યોછે સયોગની અન્યોન્યવિશિષ્ટ ત્રણ પ્રકારમા વ્યવસ્થા કરવી અનુકૂળ પડશે

(૧) 'પ્રમનસયોગ' માત્ર પ્રમલ વર્ણોનો જ બનેછે, જેમકે ક્ષ, પ્લ, વ્ર, ધ્ર, ત્વ, ણ્ય

(૨) 'મિશ્રમયોગ,' જેમાં પ્રમલ અને મૃદુ બન્ને પ્રકારના વર્ણો આવે તે, જેમ કે વ્ર, ન્દ, ઘ્ય, ઘ

(૩) 'મૃદુસયોગ', માત્ર મૃદુ વર્ણોનો બનેલો હોયછે, જેમકે ડ્ય, ધ, ઢ, મં, ણ્ય, જ્ઞ

'પ્રમલ વર્ણો' એટલે પાંચ વર્ગોના પ્હેલા ચાર વર્ણો

ક,	ખ,	ગ,	ઘ,
ચ,	છ,	જ,	ઝ,
ટ,	ઠ,	ડ,	ઢ,
ત,	થ,	દ,	ધ
પ,	ફ,	બ,	ભ

'મૃદુવર્ણો' એટલે અનુનાસિક ઢ, ઘ, જ, ન, મ, બિંભાક્ષરો ષ, ષ, ત અન્ત સ્થ કે અર્ધસ્વરો ય, ર, લ, વ, અને હ સયોગરૂપ જ અને રને અનેકવાર મૂળાક્ષર તરીકે સ્વીકારવામા આવેછે, પણ હ એ બનેને 'મિશ્ર સયોગ' ગણ્યું

વ્યાખ્યાન ૪

(ખંડ ૧)

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ-હેની ઉત્ક્રાન્તિ.

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિનું ક્રમશઃ નિરીક્ષણ કરવામાં, હેતું નિયમન કરતા વિશિષ્ટ ઉત્સર્ગોની પરીક્ષા કરવી એ આપણું ગુજરાતીની ઉત્ક્રાન્તિમાં પ્રથમ કાર્ય થશે, અને એથી ગયા વ્યાખ્યાનના અંતમાં નિયામકરૂપ પ્રવર્તતા મહે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે, હું એ પ્રશ્ન હાથમાં લઉં- વિશિષ્ટ ઉત્સર્ગો અને છું. લાઘવની ખાતર હું કેટલીક સંસ્કૃત વાપરીશ; પ્રારંભમાં જ એ સંસ્કૃતોની વ્યાખ્યા આપીશ તો અનુકૂળ પડશે.

(૧) વર્ણશ્રુતિ કે, ટુંકમાં કહિયે તો શ્રુતિ, એટલે એક જ સ્વર, કેવળ એકલો, અથવા તો હેને આધારે વ્યંજનો રહ્યા હોય સંજ્ઞાઓ તો એ વ્યંજનો સાથેનો; અક્ષર; જેમ કે અનુસ્વાર શબ્દમાં ચાર શ્રુતિયો છે, અ, ન્+અ (=નુ), સ્+વ્+આ (=સ્વા) અને ર્+અ (=ર). ટુંકમાં, શ્રુતિ એટલે અલ્પમાં અલ્પ શ્રવણુયોગ્ય ધ્વનિસમૂહ.^૧

(સંસ્કૃતમાં વર્ણશ્રુતિ અર્થમાં અક્ષર શબ્દ વપરાય છે. હેની વ્યાખ્યા પ્રાતિજ્ઞાત્યમાં આ પ્રમાણે આપી છે:-

સવ્યંજનઃસાનુસ્વારઃ શુદ્ધો વાપિ સ્વરોઽક્ષરમ્ ।

(ઋગ્વેદ પ્રાતિજ્ઞાત્ય, મૈક્ષ્મ મૂલરવાળા ગ્રન્થમાં ૧૦૩૩.)

બ્રાંતિ ન થાય એ ઉદ્દેશથી મહે શ્રુતિ શબ્દને જ વળગી રહેવાનું પસંદ કર્યું છે.

(૨) સ્વરિત-અસ્વરિત-(કે પ્રધાન-ગૌણ.)

૧. શ્રુતિનું આ લક્ષણ જે વિભાગોનો સંગ્રહ કરે છે (ક) નાદશ્રુતિ એટલે સંગીત શાસ્ત્રમાંની શ્રુતિ, સાંભળી સકાય હેવો અલ્પતમ સંગીતનાદ, અને (ખ) વર્ણશ્રુતિ, ભાષાશાસ્ત્રમાંની સાંભળી સકાય હેવો અલ્પતમ વર્ણોચ્ચાર; અક્ષર. સંગીતમાં નાદશ્રુતિને સ્થાને લઘુરૂપ શ્રુતિ વપરાય છે તેમ હું આ વિવેચનમાં વર્ણશ્રુતિને સ્થાને લાઘવ માટે શ્રુતિ શબ્દ વાપરીશ. વર્ણશ્રુતિને સ્થાને એક વખત લોકો સાધારણતઃ વચઢી-વરઢી શબ્દ વાપરતા (જે કદાચ દ્વિવર્ણી, ત્રિવર્ણી-જે વર્ણોનો સમૂહ, ત્રણ વર્ણોનો સમૂહ-ઇત્યાદિ શબ્દોમાંથી અલગ થયેલા વર્ણોમાંથી નીકળ્યા હશે).

એક જ શબ્દમાં અન્ય શ્રુતિયો કરતા જે એક શ્રુતિનો ઉચ્ચાર વધારે ભાર મૂકીને કરવામાં આવે તે શ્રુતિ સ્વરિત^૨ અથવા પ્રધાન કહેવાય છે, અગ્રેષ્ઠમાં હેને accented syllable કહે છે અસ્વરિત અથવા ગૌણ શ્રુતિ તે જે શ્રુતિ ઉપર હેવો ભાર ના હોય તે, unaccented syllable, ઉદાહરણ- ચોપડી-ચોરડીયો, વંઝુ-વઝાડુઃ ધંત્યાદિ

(૩) દ્રુત-મધ્ય-વિલમ્બિત-દ્રુતતર-વિલમ્બિતતર, આ સમ્પ્રાયો સ્વરોના ઉચ્ચારણકાલનું પ્રમાણ, એટલે ઉચ્ચારની માત્રા, દર્શાવવા માટે વપરાય છે

દ્રુત ઉચ્ચારણમાં ૩ માત્રા હોય છે
મધ્ય ઉચ્ચારણમાં ૧ માત્રા હોય છે
વિલમ્બિત „ ૨ માત્રાઓ હોય છે
દ્રુતતર ઉચ્ચારણનું પ્રમાણ શૂન્ય અને ૩ માત્રાની વચ્ચે ક્રિયાક રહે છે
વિલમ્બિતતર ઉચ્ચારણમાં ૩ માત્રાઓ હોય છે (તથા અધિક માત્રાઓ હોય તો જૂદા જૂદા પ્રમાણોવાળા વિલમ્બિતતમ ઉચ્ચારો અને છે દ્રુતતમ ઉચ્ચાર વાળાપારમાં શક્ય નથી)

[ભારત જાન્દસશાસ્ત્રની માત્રા યુરોપના પ્રાચીન જાન્દસશાસ્ત્રની mora ને બહુ મળતી આવે છે]

(ટિપ્પણ - (શુન્દરાતીમાં) અસ્વરિત અક્ષરોના ઉચ્ચાર દ્રુત કે વખતે દ્રુતતર હોય છે)

(જ શિવાયના) ન્દસ્વ સ્વરોના ઉચ્ચાર મધ્ય દોય છે

દીર્ઘ સ્વર	„	„	વિલમ્બિત	„
પ્લુત સ્વર	„	„	વિલમ્બિતતર	„

ઉદાહરણ-વેસડ-હેમા 'યે' વિલમ્બિત છે, 'સ' દ્રુત છે સમ્પ્રાય-હેમા ય મય, 'વા' વિલમ્બિત, અને 'ર' દ્રુત છે

૨ પાલિનિર્મા અને વૈદિક પ્રક્રિયામાં “accented” માટે ઠગ્ગ સહા કાન્થ અન્વર્થ છે અને એ પરિભાષા (દ્રાક્ષ-accented અને અનુગત-unaccented) વાપરતી અને એ રીતે રાત્રિ શબ્દના જે શક્ય અઘાતી વચ્ચે બાતિ થતી અટકારતી એ આકર્ષણ યોગ્ય છે પણ વૈદિક accentના બરા મર્યાપ રિતે, એટલે એ accent વળતરપ દતો કે આરોહણ દતો એ વિશે, અઘાતિ માઠ નિર્મૂલ્ય નથી થઈ સાધે પછ એ વિષયમાં પ્રવેશ કરવાની અભારે જરૂર નથી, અને એ અનિશ્ચિતતાને લીધે ઉપર સ્તીકાતી પરિભાષાને જ વળતી રહેવાની અને કશું પડે છે તે ઉપરાંત સરા રાજ સાધારણ accent અથમાં વપરાય છે, નિદાનગ્રંથોમાં accent વિશેના માર્ગને સરાસર નામ આપવામાં આવ્યું છે

(આ શબ્દમાં 'લ' અસ્વરિત છે, 'વા,' પૂરો સ્વરિત છે, અને 'સ' જો કે અસ્વરિત છે પરંતુ 'લ' ની સરખામણીમાં કંઈક સ્વરિત છે.)

(૪) લઘુપ્રયત્ન કે લઘૂચ્ચારણ યકાર એટલે જિહ્વાના સર્વે ભાગોના શિથિલ પ્રયત્નપડે ઉચ્ચારાયેલો નિર્બળ ય;^૩ ઉદાહરણ:-

આવ્યો; ગયો; વાયડી; દોયડું; આલ્ય; ગાંઠ્ય; આપ્ય; લાવ્ય; ધત્યાદિ. (વ્યાપાર, દ્રવ્ય, સહ્ય, યજમાન, યોગ ધત્યાદિમાં યે પરિપૂર્ણ અને બલયુક્ત છે, ગુરુપ્રયત્ન કે અશિથિલ છે)

તેજ પ્રમાણે જિહ્વા અને ઓષ્ઠના શિથિલ પ્રયત્નથી થતો લઘુપ્રયત્ન વકાર પણ છે;

ઉદાહરણ: નાવ્લો, વાવ્લું, જાવ (જાઓને સ્થાને), જાવ (જાઓને સ્થાને) ધત્યાદિ. (આવેછે, વિચાર, વસતું ધત્યાદિમાં અબલ અને પરિપૂર્ણ-ગુરુપ્રયત્ન-વ છે.)

(૫) લઘુપ્રયત્ન કે લઘૂચ્ચારણ હકાર-આ ઉચ્ચારનો હાવા નામથી કહ્યાં એ નિર્દેશ થયેલો નથી, પરંતુ એ આપણે જોલિયેછિયે; એ આપણી પ્રાન્તિક ભાષાઓમાં બહુ જોવામાં આવેછે, અને કદાચ સંસ્કૃતમાં પણ હશે ખરો; પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, પાણિનીય શિક્ષામાંના ઔરસ્ય અને કળ્ય હકાર એ અત્યારે આપણે જોને લઘુપ્રયત્ન અને ગુરુપ્રયત્ન હકાર કહિયેછિયે તે જ હશે; કારણ કે લઘુપ્રયત્ન હકારમાં પ્રાણ (છાતીમાં) પસરી બપછે અને ગુરુપ્રયત્નમાં પ્રાણનું (કંઠમાં) સંઘટ્ટન થાયછે.

ઉદાહરણ: લઘુપ્રયત્ન હકાર-હમે, હમારું, હું, હવે, હમણાં, હજી, હોઢવું, હોઢવું; વ્હમે, વ્હલું, ત્હારું, મ્હારું, ખ્હલું, વ્હરો, ધત્યાદિ.

ગુરુપ્રયત્ન હકાર-વહન, દહન, હર્પ, ધત્યાદિ.

(૬) યશ્રુતિ અકાર-લુપ્ત થયેલા વ્યંજનને સ્થાને અ આવે તહેનો, હેની પૂર્વે અ કે આ હોય તો, નિર્બળ ય-રૂપ જે ઉચ્ચાર થાયછે તહેને યશ્રુતિ અકાર કહ્યોછે; ઉદાહરણ: વચનં, પ્રાકૃત વઘળં; નઘળં ધત્યાદિ.

આ યશ્રુતિ અકાર સિ. હે. ૮-૧-૧૮૦ માં આપ્યોછે,^૪ અને, જો કે

૩ લઘુપ્રયત્નતર ય અને વના સંબંધમાં સિદ્ધાંત કૌમુદીમાં લઘૂચ્ચારણની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપીછે:-

યસ્યોચ્ચારણે જિહ્વાપ્રોપાગમધ્યમૂલાનાં શૈથિલ્યં જાયતે સ લઘૂચ્ચારણઃ । (અષ્ટાધ્યાયી ૮-૩-૧૮ ઉપરની વૃત્તિ જુવે।)

૪ ડૉ. હર્નલ (અગ્નના પ્રાકૃત-લક્ષણના ઉપોદ્ધાતને xxvii પૃષ્ઠ) હેવો મત દર્શાવેછે કે યશ્રુતિ હેમચન્દ્રે જ ધરી કાઢેલું ખાસ નામ છે. પરંતુ સૂત્ર અને વૃત્તિ તરફ દૃષ્ટિપ્રેપ કરતા જ માહુમ થશે કે વસ્તુતઃ એમ નથી.

ખરો અર્થ એ છે કે અમુક વ્યંજનોનો લોપ થતાં અ રહે તે ય જેવો સંભળાય; અને ખાસ પરિભાષા રચવા જેવો આશય લેશ પણ નથી.

પાશ્વિનિના સમયના પ્રાચીન લઘુગણથી એ અલગત જૂદો નથી જ તોપણ, એ સદાનું ઉદ્ભવસ્થાન પણ એ જ (સિંહે) છે આ નિયમના ભવર્ણવર એ અશ્વમા રહેલી મર્મોદાને હ્રિમયન્દ્ર અનિલ ગણે છે અને ઉદાહરણ તરીકે પિઞ્ઞ (મ વિવતિ) આપે છે વસ્તુતઃ ૬ પદ્ધતિ આવતા જ તો ય ઉચ્ચાર અવશ્ય થાય જ આ નિયમમા હ્રિમયન્દ્ર જાતો સમાવેશ કરે છે, જેમ કે પાતાલ (સ) પાઞ્જાલ (પ્રા), અને એટલા માટે ભવર્ણ શબ્દ વાપરે છે પરંતુ ગુજરાતી ઉચ્ચારત-ત્રનો ઉદ્દેશ એકલો જ હોવાથી જ સરે છે

(૭) મૂર્ધન્યતર ટ અને ઢ-એટલે જિહ્વાનો વધારે ઉંડો અને પૂરેપૂરો મૂર્ધન્ય પ્રપાત ક્રવાથી ઉચ્ચારાતા ટ અને ઢ

ઉદાહરણ કડનુ, પાળો, ગાળી, લડે, પહે, કઢી, ખત્યાદિ

(પરંતુ ડાહ્યું, ડાહી, હોમો, હાગ, હાગો, હાલ, હાલ્યાદિમા કેવળ મૂર્ધન્ય છે)
(સસ્કૃતમાં પણ આ મૂર્ધન્યત્વ ઉચ્ચાર હશે એમ લાગેછે, ને કે એ નામે
નહિ ઓળખાતો હોય, એથી જ વૈદિક સ્કૃતમાં ફેર ને સ્થાને ફેરે અને
ગુરુ ને સ્થાને ગુરુદ્ધ લખાયછે)

(८) च, छ, ज, झ नो। उपतालम्, अर्धतालम्, ३ प्राकृत उगार.

આ ઉચ્ચાર સંસ્કૃતમાં અપરિચિત હોતો અને પ્રાકૃતોમાં જ વાદ થયો.
અને અંધી દૂં હોને પ્રાકૃત ઉચ્ચાર ઠદ્દધુ

એ ઉચ્ચાર દન્તપ્રભિને અડખી રહેતા તાતુના પ્રાન્તભાગનો જિહ્વાવડે સ્પર્શ કરવાથી થાય છે, જાદારે (જેને ગુદ તાડવ્ય કહીય તે) ચાલશે તે) સ્પર્શ તાતુ ઉચ્ચાર કરવાને જિહ્વાવડે તાતુના અંધી ઉચેના ભાગનો સ્પર્શ કરવા પડે છે

ઉ. ૧૬૨૫: પાંચડું, પૂઝડું, તમડું ચોંટડું

(૯) વિદ્યુત, ઘર્મિત, અને અધર્મિત (૦ અને જોના ઉચ્ચારો) વિદ્યા ૦ જો એટલે ૦ અને જોના, દરેકના અમર-ધ્રુવે પ્લોટ કરવાથી થતા, પ્લોટના ઉચ્ચારો, but અને plot ચર્ચામાના સ્વરોચ્ચારોને કાઢી મળતા

સવિન (૬-૩૦)-એટલે વિદ્યથી વિરુદ્ધ પ્રકારના ઉચ્ચાર-જેમા
૬૦૧૨-મને એટલું જાણું ખુદથી રાજવામાં આવતું નથી, 1૧૦ અને ૭૦૧૨માં
૦ લેવા ઉચ્ચારા.

જાણકારી (જ-મો) એક્ટને સિદ્ધ અને જાણકારી ન-એના પ્રકારના ઉ-ચારે.

ઉણદરણી - યિજ્ઞત-મ્, વન્, હૈ, વંડ મ્, ધત્વાદિ.

અધિષ્ઠાતા-વેત, હેતુ, સ્ત્રી, મોર, કાલાદિ

સર્પપિપ્પલ-તરેણે, તરણે, દેગે (દે.ખાને. જો) ધત્તાતિ.

(ટિપ્પણ:-વિવૃત સંજ્ઞા વર્ણોના પ્રયત્ન વિશેની સંસ્કૃત પરિભાષામાંથી લીધેલી છે, પરંતુ હેના અર્થમાં ગુજરાતીમાંના આ વિશિષ્ટ ઉચ્ચારનો સમાવેશ નથી થતો; પરંતુ એ સંજ્ઞાનો વિશાલતર અર્થ કરીને સામ્યને આધારે મ્હેં અહિંયા પ્રયોગ કર્યો છે. અર્ધવિવૃત શબ્દ તદ્દન નવો રચેલા છે).

(૧૦) કોમલ અને તીવ્ર અનુસ્વાર:-નાસિકાપ્રયત્ન શિથિલ કરવાથી જે નિર્ગળ અનુનાસિક ઉચ્ચાર થાય છે તે કોમલ અનુસ્વાર.

એથી ઉલટો, દૃઢ નાસિકાપ્રયત્નથી થતો, પ્રયળ અનુનાસિક ઉચ્ચાર તીવ્ર અનુસ્વાર કહેવાય છે.

ઉદાહરણ:-

કોમલ-વાંચવું, કાંતવું, વીંટવું, લંટવું, ધત્યાદિ.

તીવ્ર-કંકાસ, નિંદા, કુંડ, કુંડલ; ધત્યાદિ.

કોમલ અનુસ્વારના વળી ત્રણ પેટા ભાગ પડી સકે છે:-

(ક) કોમલ, (ख) કોમલતર, (ग) કોમલતમ;

જેમ કે કોમલ-આંક, વીંટવું, લંટવું; ધત્યાદિ.

કોમલતર-દર્હિ, અર્હિ, નર્હિ, ઘડં; કુંપલ, કુંવારો, કુંવાલું; ધત્યાદિ.

કોમલતમ-શું, સારું, કાલું, પાડું, આપુંછું, લવુંછું; ધત્યાદિ.

(પાડું, ગાડું ધત્યાદિનો અંત્ય અનુસ્વાર કામલતમ છે. પરંતુ એ શબ્દોનાં અનેકવચનરૂપે પાડાં, ગાડાં ધત્યાદિમાં કોમલ છે.)

(૧૧) સંયોગ એટલે સ્વરરૂપ વ્યવધાન વિના જે કે વધારે વ્યંજનોનો સંધાત.

(૧૨) સંયોગલોપ એટલે સંયોગના એક અંગનો લોપ.

(૧૧ મી સંજ્ઞા જૂની છે; ૧૨ મી મ્હેં ધરી છે.)

(૧૪) વિશ્લેષ એટલે સંયોગનાં અંગોનો પૃથગ્ભાવ અને તે સાથે હેમની વચ્ચે અ નો પ્રસ્થપ.

ઉદાહરણ:-

સંસ્કૃત

ગુજરાતી

ધર્મ:

ધરમ

આશ્રય:

આશરો

શ્લેષ્મા

શલેશ્મ

(ટિપ્પણ:-હાને ધરરુચિ (૩-૫૧ માં) વિપ્રકર્ષ કહે છે; મ્હેં વિશ્લેષ શબ્દને હેનો અર્થ સ્ફુટતર હોવાને કારણે સ્વીકાર્યો છે. હેમચન્દ્રે, હેન માટે કાઈ

આ અને મિ. ખીમ્સે (પુસ્તક ૧ પૃષ્ઠ ૨૮૧ મે અને ૫૭૧) ચર્ચેલા પ્રવલ અને મૃદુ સંયોગો એક જ નથી. હેમને મિશ્રસંયોગ કે મૃદુસંયોગ પણ આપણે સવલસંયોગ હોઈ સકે:—જેમ કે મિશ્રસંયોગ-ઋક્ષણ, શુક્લ, ઇત્યાદિ; મૃદુસંયોગ-અરણ્ય, સુવર્ણ, સર્વ, ઇત્યાદિ. હેમણે વર્ણોના વાગ્વ્યાપારદૃષ્ટિએ જણાતા સંભવા-સંભવને અતુસરીને વર્ગવ્યવસ્થા કરીછે, જરૂરે મ્હેં આપેલી વ્યવસ્થામાં વર્ણોચ્ચારમાં થતા પ્રયત્નની ન્યૂનાધિકતાનું ખીજ સ્વીકારવામાં આવ્યુંછે.

અંગભૂત વર્ણોમાંના એક લઘુપ્રયત્ન અથવા હ હોય તો નિર્મલ સંયોગ અને એ લક્ષમાં આવ્યું હશે.

(૧૬) વ્યત્પય એટલે metathesis-વર્ણોનો (વ્યંજનોનો કે સ્વરોનો) શબ્દના એક ભાગમાંથી ખીજ ભાગમાં સ્થાનવિનિમય; જેમ કે સં. વિઙાલ: પ્રા. વિઙાલો શુભ. વિલાહો.

હેમચન્દ્રે સૂત્ર ૮-૨-૧૧૬ માં આ સંજ્ઞા વાપરીછે. પરંતુ હેને સ્થિતિપરિવૃત્તિ: કહેછે (૪-૨૮); પરંતુ એ શબ્દ કાંઈક ભારે છે.

(૧૭) સંપ્રસારણ-ચૂ, વૂ, રૂ, લૂને સ્થાને ઙ, ઝ, જ, લૂ થાય એ દર્શાવતી આ સંજ્ઞા સુવિદિત છે. (ફગ્યણ: સંપ્રસારણમ્ પાણિનિ ૧-૧-૪૫).

અહિંયાં આપણા અન્વેષણમાં ચૂ અને વૂના સંપ્રસારણનું જ કામ પડશે.

(૧૮) પ્રતિસંપ્રસારણ કે ધનીભાવ-સંપ્રસારણથી વિરુદ્ધ પ્રકારની ક્રિયાને હું આ નામ આપુંછું; હેમાં ઙ અને ઝ વર્ણોનો (અમુક પ્રસંગોમાં) ધનીભાવ થતો હોય તેમ ચ અને વ બનેછે;

ઉદાહરણ:—

સં.	પ્રા.	શુભ.
કોકિલા	કોઙ્લા	કોચલ
નાથક:	નાહુલો	નાવલો
	નાઝલો	
વૈરં	વઙ્ગરં-વચરં	
દેવકુલં	દેઝલં	દેવલ
ઇત્યાદિ.		

ધનીભાવ શબ્દ વાપરવાનું કારણ એ છે કે, જરૂરે સંપ્રસારણમાં અર્ધ-સ્વરો કેમ જણે કે વિસ્તાર અને ધનીભાવ પામીને સ્વરરૂપ બનેછે ત્યારે, આ પ્રતિસંપ્રસારણમાં સ્વરો થીજ જઈને-ધનીભાવ પામીને-અર્ધસ્વરરૂપ થતા જણાયછે.

(૧૯) પ્રક્ષેપ કે પ્રક્ષિપ્ત સગાં શબ્દની અદર કાંઈ પણ દેખીતા નિમિત્ત વિના આવી પડતા વર્ણને આપવામા આવીછે,

ઉદાહરણ

૨-	કોટિ	(કોડી)	કરોડ
૬- {	મગલપુર	મગલઝર	મગલહુર (કાન્હડે પ્રવધ)
	પ્રાપ્ત	પત	પ્હોત્યુ
ચૂ-	વદન	વચન	વચન
ચૂ-	ગુજ	રીસાયા	રીસાબ્યાં (સસિક સગાથે રાધા)
	પ્રોત	પ્રોય	પરોબ્યુ ધત્યાદિ

(૧૯) સ્વરયુગ્મ એટલે સ્વરોનો સમુચ્ચય, સધિથી થતું રૂપાન્તર થયા વિના સાથે રહેલા સ્વરો (આ પ્રાકૃતોમાં જ જોવામા આવેછે) સ્વરયુગ્મ શબ્દના અન્તર્માં હોય અથવા મધ્યમાં હોય

ઉદાહરણો, —	ધૃત	ધિમ	} અહિયાં દમ અહ અને અવ સ્વરયુગ્મો છે
	કૃત્વા	કરિમ	
	વૈર	વદર	
	પ્રવિશતિ	પદસદ	
	ક પુન	કઝળ	
	મુકુલ	મઝલ	

(૨૦) વિચ્છેદ, અર્ધવિચ્છેદ, સંકર અને સ્પષ્ટિ -

- (ક) વિચ્છેદ (કે વર્ણવિચ્છેદ) એટલે સકરરૂપ ધ્વનિના અગભૂત ધ્વનિનું છૂટા પડી જવું, જેમ કે (સ) મગિની (પ્રા) વહિણી અહિયાં સકરરૂપ ધ્વનિ મ (મહાપ્રાણુમિત્ર વૂ) નાં અગો વૂ અને હ, જે સખીયુ થતા જાયો હતો તે, છેવટની વહિણી અવસ્થામા સપૂર્ણ વિચ્છેદ પામ્યાં છે
- (જ) અર્ધવિચ્છેદ એટલે પૂર્વોક્ત મૂળ ઉચ્ચારોનો અપૂર્ણ વિચ્છેદ, જેમા બે અગો સયોગ અવસ્થામાં રહેછે, જેમ કે -અભિર્વા-અદ્વિનર્વ (સકાન્તિદશામાં)-(છેવટ જવનવું)

અહિયાં મૂના અગભૂત વૂ અને હ વિચ્છેદ પામેછે, પરંતુ તદ્દન છૂટા પડીને પૃથક્કરિયતિ પામતા નથી પણ વ્હ રૂપે મયોગની દશામા જ અટકેછે

(ટિપ્પણ - વિચ્છેદના પ્રસંગમા પણ પ્રથમદશા તરીકે અર્ધવિચ્છેદ સ્વાભાવિક રીતે યાયછે જ, -મગિની શબ્દ માર્ગમાં વ્હણી દશા પામ્યા પછી જ વહિણી રૂપે અન્યદશાને પામેછે, ^૭ અર્ધવિચ્છેદમા એ ઉચ્ચાર માત્ર સકાતિ

જે હનું આ ઉત્તર શ્રુતિ તરફ પ્રયાણુ યાયછે, તે ગુજરાતીમાં સાધારણત પ્રવર્તતા ક્રમથી વિચ્છેદ વ્યાપાર છે, ગુજરાતીમાં સામાન્ય હનું વચણુ પૂર્વે શ્રુતિ તરફ, કે જખતે પ્રથમ શ્રુતિ તરફ પણ, પ્રયાણુ કરવાનું છે, જેમ કે વહિલ્લ-વહિલ્લ ધત્યાદિ

આ અનુપૂર્તિ ને સૂક્ષ્માનુપૂર્તિ કહીશું, અને ખેલીને શુદ્ધાનુપૂર્તિ કહીશું, તે આલેશે.

(૨૨) - સંક્રમણોત્તર્ગ કે દેહલી એટલે જે છેવટનું પરિપૂર્ણ રૂપ ન દર્શાવતાં માત્ર વચ્ચેના સંક્રમણાત્મક દશા સૂચવે તે ઉત્તર્ગ.

ઉદાહરણ:- અમિતવ-અઘ્નિવ-અવનવું હેમાં બને વહ થવા વિશેના ઉત્તર્ગ. પાછળના એક વ્યાખ્યાનમાં^૯ કહ્યું છે તેમ, અઘ્નિવ (તેમજ અઘ્નવ) રૂપ કાંઈ પણ સમયે ભાષામાં સાક્ષાત્ વપરાતું જણાયું નથી અને એથી એ રૂપની ઉપયોગિતા શબ્દને છેવટના રૂપ અવનવું સુધી ખોલ્યાડવા પૂરતી જ છે.

(ટિપ્પણ:- સંક્રમણોત્તર્ગ અને અવાન્તરક્રમ વચ્ચે તફાવત એ છે કે સંક્રમણોત્તર્ગમાં વચ્ચેના રૂપને અનુસરતું છેવટનું દૃઢ થયેલું રૂપ કાંઈ પણ પ્રસંગે હોતું જ નથી; જ્યારે અવાન્તરક્રમના છેવટનાં રૂપોવાળા કાંઈ ઉત્તર્ગમાં સમાવેશ થાય છે, પણ માત્ર અમુક પ્રસંગોએ અન્તિમ દૃઢીભૂત રૂપ સિદ્ધ થતું નથી, જેમ કે -

અમિતવકં-અઘ્નિવકં-અઘ્નવકં-અવનવું.

૧ ૨ ૩ ૪

અહિયાં ૨ માં ૩ છે તહેનો ૩ માં ૪ થાયછે, એ રૂપ માત્ર અવાન્તરક્રમ દર્શાવેછે; એ રૂપનો ભાષામાં સાક્ષાત્ પ્રયોગ ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ તેમ છતાં એ ફોન અથવા વિશેના સાધારણ નિયમનું સૂચન કરતો એક ઉત્તર્ગ છે જેના વિષયમાં અનેક છેવટનાં, દૃઢ થયેલાં, રૂપોના સમાવેશ થાયછે (તિલ-તલ, ધણાદિ.)

હવે આપણે જેની ઘણો વખત થયાં રાહ જોઈયેછિયે તે વાગ્યા-ઉત્સર્ગોનું ત્રિધા પારગત વિશિષ્ટ નિયમો કે ઉત્સર્ગો લઈશું. એ ઉત્સર્ગોના વર્ગીકરણ. હું ત્રણ વર્ગો પાડુંછું:—

૧ જેઓ માત્ર ગુજરાતીમાં જ પ્રવર્તેછે, અને ભારતખંડની અન્ય ભાષાઓમાં નથી જ પ્રવર્તતા, હેવા ઉત્સર્ગો.

૨ જેઓ બહુશઃ ગુજરાતીમાં જ પ્રવર્તતા હોય, અને બીજી ભાષાઓમાં હોય પણ કંઈક ભિન્ન પ્રકારે પ્રવર્તતા હોય, તે ઉત્સર્ગો.

૩ અને જ ગુજરાતીમાં તેમ જ અન્ય ભાષાઓમાં કંઈ તાત્વિક ભેદ વિના પ્રવર્તતા હોય તહેવા ઉત્સર્ગો.

આ વર્ગોનું એક પછી એક અનુક્રમે લઈશ.

વૈરં	વડરુ	વયર ^{૧૦}
વૈરાગી	વડરાગી	વયરાગી ^{૧૧}
ઉપવિષ્ટક:	ઉવડટ્ટક-વડટ્ટક	વયટક

(શ્રવણી સુણદ વયટક એ તીરથ જાત્રાફલુ લેઈ ।

સંઘપતિ સમરસિંહરાસ વિ. સં. ૧૪૭૧-

રા. રા. ચમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલનો પાટણના હસ્તલેખો વિશેનો લેખ, પૃ. ૩૪ મું જુવો)

(તેમ જ વૈતાલ પદ્ધતિશી (ગદ્ય, વિ. સં. ૧૬૨૯) પૃ. ૮૮. વયટ, સદર પૃષ્ઠ ૧૦૦; વયેટક, સદર પૃ. ૧૦૪; પયટ, સદર પૃ. ૧૩૬; પયટક, ગૌતમરાસ છન્દ ૬ મો.)

[વિશેષ ઉદાહરણો માટે આગળ ઉત્સર્ગ ૩ ની ચર્ચામાં વિભાગ (ક)-(૧) જુવો; જૂજ પ્રસંગો (ગ) અને (વ) માં પણ છે.]

[અર્વાચીન ગુજરાતીમાં આ નિયમ સઘળાં વ્યાકરણસિદ્ધ રૂપોમાં પ્રવર્તેછે: જેમ કે:—

વાઈ+લો (પ્રત્યય અદિયાં તિરસ્કારાર્થે)	=વાયલો
માઈ+હો (સ્વાર્થે પ્રત્યય)	=માયહો
વાઈ+હી (સ્વાર્થે પ્રત્યય)	=વાયહી].

ત નો વ

સં.	પ્રા. કે અપ.	અવાન્તર	ગુજ.
અધુના	અહુણા	હડણા	હવળાં
ગૌરી	ગડરી		ગવરી

(વિશેષ નામોમાં, જેમકે
અંવાગવરી
તારાગવરી
ઇત્યાદિ).

૧૦ (૧) પંચાખ્યાન (ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વરી, એપ્રિલ ૧૯૧૪ માં ડૉ. ટેસિટારીનો લેખ, પૃ. ૫૭ જુવો);

(૨) કામિણિ વયર તળી કરનારિ વિમલ પ્રબન્ધ (વિ. સં. ૧૫૬૮) ખંડ ૫-૨૫; વયર શબ્દ ગૌતમરાસમાં (વિ. સં. ૧૪૧૨) ૧૭ મી કડીમાં, અને કાન્હડે પ્રબન્ધ ૩-૨૨૩માં મળેછે; વિયરી (=વયરી) શબ્દ મુવનદીપના (વિ. સં. ૧૫૫૭ માં થયેલા) ભાષાન્તરમાં આવેછે. (ગુજરાત શાલાપત્ર, માર્ચ ૧૯૧૦, પૃ. ૧૧૫).

૧૧ (૧) ફોરેન્ટાઇન હસ્તલેખો, ૬૧૬, ૧૨૬, ડૉ. ટેસિટારીનો લેખ, ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વરી, એપ્રિલ ૧૯૧૪, પૃ. ૫૮.

(૨) ગૌતમરાસ ૪૬ી ૩૫ મી.

[સિ હે ૮-૧-૧૬૨ માં પૌરાણિકગણમાં જો નો જલ થતો દર્શાવ્યો છે, ગૌરીનો એ ગણમાં સમાવેશ નથી, અને એ ગણને આકૃતિગણ પણ નથી કહ્યો. એથી આપણે ગૌરી-ગરરીને ત્હાર પછી થયેલા વિકાસનું ઉદાહરણ ગણવું પડશે]

સ	પ્રા ૬ અપ	અવાન્તર	ગુજ
નાયકક	નાહુહ	નાહુહ નારહ	નાવલો
	વાવલી (દિશ્ય)	વારલી	વાવલી (પૂતળા)
દેવકુલ	દેરહ		દેવલ
નપુર	નેરહ		નેવર

(ધોડાની ખરીની ઉપરના ખાયા આગળનો
ઢેકા જેવો ભાગ, ઘોડાના નેવર વાગે છે)

આયુષ્યક	આકમ્વર આરહ	આવરું
માતર	મારહ	માવરો
	(હજી ભાગે અપખય) (સિ હે ૮-૩-૪૬માં માઝરાટ પ્રાકૃત તરીકે આપ્યો છે)	
આકુલક	વારહ	વાવરો
મારુકા	મારડી	માવડી
પાડુકા	પારડી	પારડી ^{૧૨}
	દેસાવર	દેસાર

[ટિપ્પણ-દેસાવર શબ્દ કાદરદે પ્રથમ, ૪, ૧૨માં તેમ જ વિમલપ્રથમ ૧, ૬૯માં મળે છે, તેમ જ પેતાલપવિત્રી (કાવ્ય) પૃ ૩, કડી ૨૪, અને પૃ ૬૨, કડી ૬૪૬ માં આવે છે. આઝરું શબ્દ દરજીદારી સૂત્રની જગત્તીમાં ૮, ૪૪ માં આવે છે. ગવરી શબ્દ મુદયવત્સલોરચરિતમાં મળે છે, તેમ જ જસવન્ત સોનિગરો વિશેના (વિ સ ૧૬૭૦ ના સમયના) કાવ્યમાં, J A S Beng N S XII, ૪ સ. ૧૯૧૬, એ અકમાં Bardic Survey પગના પોતાના લેખમાં ડૉ. ટેસિટોરીએ લીધેલા ઉતાગમાં, મળે છે, અને જિવરી શબ્દ (વિ સ ૧૬૦૫માં રચાયેલા) કર્તુમગરી સૌપાર્દ નામના

૧૨ ઇન્ડિયન લાન્ગ્વેજીસ માસિક સમર્પન મહાશીમાં જલને વાટે વિશ્વે ૧૫૧૧માં જરૂર ૬૫૫ની વાચક,

કાવ્યમાં; તેમજ જનાર્દને (વિ. સં. ૧૫૪૮માં) રચેલા વપાહરણ કહેવા ૧૦માંની પંક્તિ ૧ માં આવેછે.]

[પ્રાચીન ગુજરાતીમાં તો ઇનો, પૂર્વે વ્યંજન હોય, તોપણ, ચ થાય છે, જેમ કે

કૃષ્ણરૂપે ગોકુલિ અવતરિયો

ગોવર્ધન પર્વત કરિ ઘરિયો

વરિયુ ગોપો ગોવ્યંદો

(પદ્મનાભ, વિ. સં. ૧૭૧૫, હસ્તલેખ—ગુજરાત શાળાપત્રના ૧૨ મા પુસ્તકના મે માસના અંકમાં). મિલીનું મ્યલી રૂપાન્તર થાયછે (ભાલણકૃત કાદમ્બરી, પૂર્વભાગ, પૃષ્ઠ ૮૧ પંક્તિ ૧૬; પૃ. ૮૩ પં. ૧૩; પૃ. ૧૦૨, પં. ૨૦) એ વાત પણ પૂર્વે વ્યંજન હોય તે છતાં ઇનો ચ થાયછે તે વિકારનું ઉદાહરણ છે.]

(પ્રતિસંપ્રસારણનો ઉત્પત્તિક્રમ હોવો હશે; જ્યારે ઇ-ઉ ગૌણ સ્થિતિમાં હોયછે ત્યારે તેઓ આત્મસંરક્ષણ માટે કાંઈક અવલમ્બન ખોળેછે, અને અ જ્યારથી આવીને એ આધાર આપેછે, જેથી સામાન્ય સંધિનિયમ પ્રમાણે ઇ+અ=ચ બનેછે અને ઇ+અ=વ બનેછે. અહિયાં પાણિનિનો ફકો ચળચિ એ નિયમ પ્રવર્તેછે; આ નિયમ, વ્યવહાર દૃષ્ટિએ, ઇચ્ચણ: સંપ્રસારણમ્ એ નિયમથી વિપરીત ક્રમ સૂચવેછે. ચળ્નો ફક્ તથા એ વિકાર સંપ્રસારણ કહેવાયછે તેથી ફક્નો ચળ્ થાય એ ફેરફારને પ્રતિસંપ્રસારણ કહેવો ઉચિત ગણાય.)

અસ્વરિત મધ્યવર્તી એનો ચ થાયછે અને અસ્વરિત મધ્યવર્તી ઓનો વ થાયછે, શરત એટલી કે એ અથવા ઓની પૂર્વે સ્વર અને પછી વ્યંજન હોવો જોઈયે. ઉદાહરણો:—

સં.

પ્રા. કે અપ.

ગુજ.

ગૃહીતક:

૧૩ઘણડ-ઘચલડ

ઘલો

[ટિપ્પણ:—(ક) અહિયાં ઘચલડ રૂપ અવાન્તરક્રમ સૂચવેછે, અને અન્ય ઉદાહરણો ન મળે તો, આ સંક્રમણોત્સર્ગ થાય.

(ખ) આ સ્થિતિ પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં જતા શબ્દોમાં જ બીજી પ્રશે; કારણ કે ગુજરાતીમાં પોતામાં તો વ્યારણસિદ્ધ રૂપાન્તરોમાં આ ઉત્સર્ગ પ્રત્યેક માન છે; જેમ કે ગણ્લો-ગચલો (સુરતી ગુજરાતી). માટે, ઉદાહરણો જૂજ, હોવાને કારણે આ ઉત્સર્ગ દૂષિત નહિ થાય.]

પાદ;

પાલો (+ પ્રત્યય લ)

પાવલ

"

" (+ પ્રત્યય ટ)

પાવલ

—[ટ્રિપ્પલ્યુ]—અર્થ જો, અસ્થિરિત હોય તો, કય્હાક કય્હાક વચ્ચે, જેમ કે

પાદ	પાઓ	પાન
પાત	પાઓ	પાવ

પરંતુ આ પરિણામનું કારણ, જો નોંધાયેલ અને ખજી વાયેલ
જોમ, અથવા તો ઉકારાન્ત અપ્રશર રૂપો (પાડ, ઘાડ) લઈને દેના વ નો
પ્રતિસપ્રસારણ વિધિથી વાયેલો સ્વીકારીને, બતાવવું શક્ય છે]

(૨) દ્રુતતર જ નો લોપ થાયછે

ઉદાહરણો -

દુતતર બનો લોપ	સ.	ખા કે અપ	ગુજ
અહમ્		અહ-હઝ	હુ
કટકં		કઝઝ	કહ
અચાપિ		અચ્ચિ-અચ્ચ	હજી
પશ્ચાત્		પચ્છ-પચ્છ	પછી
		કહડુલા (દેશ)	કહિયો

[ડૉ. ટેસિટોરીએ (પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના વ્યાકરણપરના ટિપ્પણો ડું ૮૪ માં) હર ની વ્યુત્પત્તિ (સ.) અહકમ્માથી આપીછે હું માનુંછું કે હરે શબ્દ અહમાથી, વ્યત્પત્તિ, અને સામાન્ય રીતે અપભ્રંશમાં થાયછે તેમ જ નો ર થવાથી, નીકળ્યોછે આ મત સ્વીકારવાથી નિરુપયોગી અને કદમા ક પ્રત્યયને દાખલ કરવાની જરૂર નથી રહેતી પરંતુ વરરચિના પ્રાકૃતપ્રકાશ ૧૧, ૧ માં અહમનું આગધીરૂપ અહકે આપુંછું]

દવે વિદ્યુત ઈ અને જી વિશેના વર્ણન સ્થાપી સહાશે,-

व्याख्या — उत्सर्ग १

૧ (ક) ઉપર આપેલા ઉત્તર (૧) અને (૨)ના બ્યાપારથી મધ્યવર્તી બદ
 ઝ અને ઝા ના વિવૃત અને જડને સ્થાને તેમજ મધ્યવર્તી જય અને જ્યને સ્થાને
 (જ્યજિ) ડચાર વિવૃત સક્રમણ દરમ્યાન જય અને જય આવેછે, અને ત્યાર
 બંને જર્ણવિવૃત પછી, છેવટ, અનુક્રમે વિવૃત જ અને જા થાયછે

(મળ્યતી રૂબરૂના પ્રયોગ કરવાનો ખાસ દેતુ અ-૩ નંદર જરૂર પાતલ
કરવાનો છે, તેથી હેમા આઘ જદ-અરૂનો સમાવેશ થાયછે એમ માનવું,
જેમ કે અમિશન-અદિનાય-અરૂધાગ-અરૂપાણ, અરૂઠિત્ત-અરૂઠિત્ત-અરૂઠિત્ત
અરૂઠિત્ત કરાય અરૂઠિત્ત સહ, વધારે થોડા અરૂઠિત્ત)

(૧) અર્ચના શરૂ અને અંતના અનુક્રમે કર્પણિયત એ અને ઓ યાપણે

[આ ઉત્સર્ગનો (ક) અંશ સ્થૂલરૂપે નીચે પ્રમાણે આપી સકાય:-

પ્રાકૃત શબ્દોમાંના મધ્યવર્તી અદ્ધ અને અવનો વિવૃત્ત ઈ બનેછે અને તે જ પ્રમાણે મધ્યવર્તી અહ અને અવનો વિવૃત્ત ઈ બનેછે.]

ઉદાહરણો:-

વિવૃત્ત ઈ

સં.	પ્રાકૃત કે અપ.	ગુજ.
વેરં	વરુ	વર
પ્રવિષ્ટકઃ	પરુષ	પઠો
ઉપવિષ્ટકઃ	ઉવરુષ ઉવરુષ	વઠો
પ્રવિશતિ	પવિસદ પદસદ	પસે
ઉપવિશતિ	ઉપવિસદ ઉવરુસદ વરુસદ	વસે
વધિરકઃ	વહિરુ વહરુ	વહો
શિયિલકં	સિહિલુ સહિલુ	સહિલું
	મહિલુ (દેશ્ય)	મહિલું
	(સં. મલિનકં કે અપ. મહિલુ)	
	હરુ (દેશ્ય)	હરું
	વહિરુ (,,) વહરુ	વહિલું
	વહરુ	
	વરુગુ (,,)	વરુગ
નયન	નયણું	નયન
વચનં	વચણું	વચન
રજની	રચણી	રણ
ગ્રહણં	ગરુણ ઘચણ	ઘન (=કેશ, નિશો)
	(દેશ્ય-)	
	અચાલી અચલી	હાલી (=આહુ વૃષ્ટિ)

અર્ધવિવૃત્ત ઈ:-

પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય

કરદ

બોલદ

ઉત્તરકાલીન અપ. હદ (અચ્છદ-અહદ નું ઉત્તર સ્વરૂપ)

ઘરનદ (નદ ચતુર્થી પ્રત્યય)

ગુજ.

કરે

બોલે

છે

ઘરને

વિવૃત્ત ઑ-

મુકુલં	મગ્ગ	મૌર (આખાનો)
પૃથુલક	પહુલક-પ્હુલક	પ્હાલુ
મુકુટં	મગ્ગ	મૌઢ (લગપ્રસંગે કન્યા,
કે		કે કન્યાની અથવા
મગ્ગટ		વરની મા, પ્હેરેછે તે)
ગૌરી	ગઝરી	ગૌર્ય (આપાઢ માસમાં
		કુમારિકાઓએને
		પૂજેછે તે દેવી)
ચતુરસ	ચતરસ્સ	ચૌરસ
ચતુષ્ક	ચત્તુક્ક	ચૌક
ગવાક્ષ	ગવન્સુ	ગાંવ
કાપિત્થ	કવિદુ કવ્વદુ	કાંઠ
કપર્દિકા	કવરિઆ	કાંઢી
સમર્પયતિ	સમપ્પેદ સમપ્પદ	
	સમપ્પ સંવપ્પદ	સાંવે
ક પુન	કણ કવ્વણ	કાંણ
કલ્લન્ક	કલ્લન્ક	કાંઠિયો
નયમી	નયમી	નાંમ્ય (માસના પક્ષની
		નવમી તિથિ)
અચપશુક	અગ્ગચ્ચલ	અર્નાલુ ૧૪
	અનવચ્ચલ	નાંલુ

૧૪ અર્નાલુ કરતાં નાંલુ વધારે પ્રચલિત છે ત્રિભુવન ત્રેમસકર સચિત્ત કલ્પાવીનો વિરહ નામના કાવ્યની પ્રસ્તાવનામાં પૃ ૧૩મે પકિત ૩૭માં શા. ૨૧ ન્દાનાનાય કલ્પવતરામ કવિએ અર્નાલુ શબ્દ વાપરેલો એટલે એથી શા. ૨૧ મલિસકર ૨ ભટ્ટ અને અન્ય ૧૬૨૫ કૃત દુ સી મસાર નામક નાટકમાં ૧૫૫મે પૃષ્ઠે છેલ્લીની પ્દેશાની લીંગીમાં એ જ શબ્દ છે એટલે પૂરેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વાં ૧ લી ભૂત ૧૯૧૭ ને દિવસે લખેલા પત્રમાં શા. ૨૧ મલિસકર ભટ્ટ એ શબ્દ વિશે પોતાને માદિલી ન દોનાત્ત અને પોતાની જવાબદારી ન દોવાતું જણાવેલું અને લખેલું કે પ્રસ્તુત અગ દેમના સદાયક વાનગરના તરત્રાગા શા. ૨૧ ન્દાનાનાય લખેલું શા. ૨૧ ન્દાનાનાય કવિને એટલે આ શબ્દ વિશે ફરીફરીને પૂછપૂછ પરંતુ તેમને ઉત્તર દેવાની હુમા નથી કરી પરંતુ ગુજરાતમાં કદાચ કદાચ અર્નાલુ શબ્દ વપરાયેલો એ નિર્ણય છે) એ

હવે આપણે આ ઉત્સર્ગનું અન્ય પ્રકારે પૃથક્કરણ કરી જોઈએ. મ્હેં કહ્યું છે કે આ ઉત્સર્ગ ગુજરાતી અને મારવાડી ઉચ્ચાર-આ ઉત્સર્ગની તુલના-મય પૃથક્કૃતિયા શાસ્ત્રનું ખાસ લક્ષણ છે. મરાઠીમાં, હિન્દીમાં, કે અન્ય સગોત્ર ભાષામાં હેની પ્રવૃત્તિ નથી. ત્યારે હવે આપણે ગુજરાતી મરાઠી અને હિન્દીમાં થતા ઉચ્ચારો સરખાવિયે:—

ગુજ.	મ.	હિં.
વૈસલું	વૈસળે	વૈઠના
વૈલ	વૈલ	વૈલ
ચૈર	ચૈર (સં. ચદિરમાંથી)	ચૈર
મૈલું	મૈલે	મૈલા
ચૌથું	ચૌથે	ચૌથા
ચૌક	ચૌક	ચૌક
કૌડી	કૌડી	કૌડી
ચૌરસ	ચૌરસ	ચૌરસ

[મરાઠી ચૌથા શબ્દનું પૈઠ્ઠિપક રૂપ ચવથા થાય છે એટલે હેમાં અપવાદ છે.]

શબ્દના આ રૂપમાં અન્યરૂપ નીચું અને હેના મૂળ શબ્દ (અન્યપક્ષક) વચ્ચેની એક ઉપયોગી કરી પૂરી પડે છે.

હેમચન્દ્ર (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૨ માં) નવલને નવના એક આદેશ તરીકે આપે છે. આ નવલ (નવલરું) નો નીચું ના મૂળ તરીકે પુરસ્કાર કરવામાં આવે એ શક્ય છે અને તે આપાતતઃ ઉપપન્ન લાગે. પરંતુ અન્યપક્ષક ને નીચુંના મૂળ તરીકે સ્વીકારવાના પક્ષમાં કેટલાંક પ્રબળ કારણો છે; તે નીચે પ્રમાણે:—

(ક) સિ. હે. ની હસ્તલિખિત પ્રતોમાંની એકમાં નવલ ને સ્થાને નવલ્લ પાઠ આપ્યો છે. (કુમારપાલચરિત ના શં. પાં. ખંડિત પ્રકાશિત ગ્રંથમાં પરિશિષ્ટ પૃ. ૧૯૮ ટિપ્પણ ૧૮ જુલો.)

(ખ) અર્નાચું શબ્દનો ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં, બલે જૂન, પ્રયોગ થાય છે ખરો.

(ગ) અર્નાચું શબ્દનો હિન્દી સાહિત્યમાં છૂટથી પ્રયોગ થતો જોવામાં આવે છે.

(ઘ) હેમચન્દ્રે નવ શબ્દને ચ કે કલ્લ વળગારી દીધો છે તે માટે ખુલાસો કાંઈ પણ જડતો નથી અને એ સ્વૈચ્છિક કૃતિને લીધે સત્યસ્થિતિ ગૂઢ રહે છે; જ્યારે અન્યપક્ષક માં કલ્લ અને ચ માટે સારો ખુલાસો મળે છે.

આ પ્રમાણે આટલું સ્પષ્ટ છે કે નવલ્લ શબ્દ વસ્તુતઃ હેમચન્દ્રના સમયની પૂર્વે જ સિદ્ધ થયેલું અન્યપક્ષક નું જ રૂપાન્તર હોઈ હોય, અન્તિમ અર્થસામ્યને અને ખાલ રૂપસામ્યને આધારે, ખરા વાગ્યાપારસિદ્ધ રૂપાન્તરોની અને વિશેષતઃ સન્નવલ્લરું ન

ઉપરના શબ્દોના લૌકિક પ્રયોગમાં યતા ઉચ્ચારોને લક્ષ્યપૂર્વક તપાશિયે અને સરખાવિયે તો ત્રણુમાની દરેક ભાષામાં મુલક્ષિત વિલક્ષણતા જણાશે દરેક ઉચ્ચાર જદ અને જઠ એ સ્વરયુગ્મમાથી (કે જય અને જમ્માંથી) ઉત્પન્ન થયેછે, પરંતુ ગુજરાતી ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ રીતે ધોળો છે ("hat" "aat" માં છે હેવો), અને હેમા જ અને ફ નો તથા જ અને ડનો સંપૂર્ણ સવિલય થાયછે, મરાઠી ઉચ્ચાર ફ અને ડ તરફ વધારે ઢળેછે અને એથી નીપજતું સ્વરયુગ્મ સાકડું થાયછે, જમ્હારે હિન્દી ઉચ્ચાર (જદ-જઠ એ) સ્વરયુગ્મોમાના જ તરફ વધારે ઢળેછે અને એથી તે ઉચ્ચાર કેટલેક અંશે ગુજરાતી વિષ્ટ ઉચ્ચારને મળતો આવેછે પરંતુ એટલેથી જ અટકી જાય-છે, સર્વથા ગુજરાતી વિષ્ટ સવિલીન ઉચ્ચારના જોવા નથી બની જતો તેમ વળી હિન્દી ઉચ્ચાર તદ્દન જ સસ્કૃત સધિસ્વરના ઉચ્ચાર જોવા નથી, પણ ધણે મોટા અંશે જય-જવને મળતો આવેછે, અને એથી, ખરું કહીયે તો, ઈ, ઈ એ સજાઓ વાસ્તવિક નથી આ વાતનું આકલ્પક સૂચન કરતી વસ્તુસ્થિતિ ખીમ્સમાં (પૃ ૧લાને પૃ ૫ મે) ઉપલબ્ધ થાયછે, એ કહેછે કે પ્રાચીન હિન્દીના અન્ત્ય જોનો (પણ) ઘણ જોવા ધોળો ઉચ્ચાર થયાછે હું કહીશ કે મધ્યવર્તી ઔ માં એ ઉચ્ચાર અધિકતર વિષ્ટ સભાગારો

(બગાળી ભાષામાં કાર્ક નિશિષ્ટ પ્રકારનો વિષ્ટ જો ઉચ્ચાર છે ખરો, પરંતુ એ ઉચ્ચાર ત્હની જ વાગ્યાપારગત પૂર્વ દશા દર્શાવતા જઠ કે જવનું પરિણામ નથી, એ તો રજની (રંજની) કમલ (કમલ) ઇત્યાદિ શબ્દોમાં થતો જ નો વિશિષ્ટ પ્રકારનો ઉચ્ચાર છે એથી એ ગુજરાતી વિષ્ટ ઉચ્ચારથી સિમ હોઈ આપણી પરીક્ષામાથી વર્જ્ય છે)

આમ અસ્વરિત અક્ષરના ભાષાની અવગણના કરીને, એ (જવજો) શબ્દને જ નો કારણ મા યો હોં મર રા યો ભાષારકરે (દિમના વ્યુત્પત્તિચિરક વ્યાખ્યાનોમા) (ઈ) જનતાની જનવેશ(ઈ) માથી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવીછે પરંતુ નીચે દર્શાવેલાં મુખ્ય કારણોને લીધે હું માનપુરસ્કર વિમતિ દર્શાવું

(૧) જનવેશકે વું પ્રાકૃતરૂપ જાનોસત્ત જને પછી જ ગુજરાતીમાં અવિષ્ટરૂપે ઓતરે (વ નો ન વના વિશેનો આત્મ ઉપર આપેલો ડાલ્મર્સ જુલો); અને જનવુંમાં તો ન છે

(૨) હિન્દીમાં જાતા નો અર્થ જનવેશિત એડે "અખુધાયું" થાયછે કે નહિ, એ શક્યપ છે હું તો માનુંકું કે દેનો ગુજરાતીમાં જે અર્થ છે તે જ હિન્દીમાં છે, એટલેકે "જદ", "અસાધારણ" અથ ફરી રહે એ ખર, પણ દેમા કાર્ક બતા દાર થાયછે

(૩) રે માં રહેલા ર ને જ કરવો પાયે, અને દેનો ના વ્યાપારસિદ્ધ કાર્ક આપા નથી

હવે, અરખી અને ફારસી ભાષામાંથી ગુજરાતીમાં આવેલા કેટલાક અરખી અને ફારસી મૂળમાંથી શબ્દોનાં ઉદાહરણો આપ્યાં આપણા કાર્યમાં થયેલા શબ્દોમાં રહેલા વિવૃત સહાયરૂપ થશે. એ ઉદાહરણોમાં નીચે દર્શાવેલા ઉચ્ચારનાં ઉદાહરણો પ્રકારના શબ્દો આવેછે:-

અરખી કે

ગુજ.

ફારસી

ગચ્ચરત

ગરિત

ગચ્ચ

ગવિ

અચ્ચ

અવિ

હચ્ચાન

હીરાન

કચ્લ

કોલ

ઇત્યાદિ

ઇત્યાદિ

વળી નીચેના શબ્દો તપાસો:-

ઝહર

ઝીર

કહર

કીર

શહર

શીર

આ શબ્દોમાં વાગ્યાપારજન્ય વિકારનો ક્રમ હાવો છે:-

કહર-કહઝર-કઝર-કચ્ચર-કીર;

શહર-શહઝર-શચ્ચર-શીર-શીર;

ઝહર-ઝઝર-ઝચ્ચર-ઝીર

આ શ્રેણિરૂપ ક્રમો મ્હે આપ્યાછે તે સર્વે સાક્ષાત્ લિખિત ભાષામાં અત્યંત અવસ્થામાં હયાત હતા એમ માનવાનું નથી; એમ હોવું શક્ય જ નથી. વાગ્યાપારના પ્રવાહની શક્યતમ દિશા દર્શાવવાનો જ ઉદ્દેશ છે. મ્હે દર્શાવેલી દિશાની અત્યંત શક્યતા સમજવા માટે આટલું યાદ રાખવું જરૂરનું છે કે હ ઉચ્ચારનું (આગળ ઉપર બતાવવામાં આવશે તેમ) મધ્યમાંથી શબ્દના આદિ તરફ સરી જવાનું વલણ છે; હ ના આ સરણથી અર્થ ઉચ્ચાર અવશિષ્ટ રહેછે, જેનો અન્તે વિવૃત ઈ થાયછે. કારણ જો તહમે પૂર્વ-નિર્દિષ્ટ સર્વ શબ્દોમાંના તેમ જ વચ્ચર, વચ્ચળ, કવ્ઠ, ગવ્ઠ, આદિ શબ્દોમાંના અચ્ચ અને અવ્નો ઉચ્ચાર કરી જોશો તો ઉચ્ચારણક્રિયાના કાંઈક ખાસ વિવૃતભાવનું તહમને જ્ઞાન થશે, જેના વિના ગુજ. વિવૃત ઈ અને ઈ અને જ નહિ.

હવે આપણે નીચે આપેલા શબ્દોના ઉચ્ચારનું સ્વરિતત્વને અંગે વિશ્લેષ કરીએ —
 દૃષ્ટિએ નિરૂપણ

	સં.	પ્રા.-અપ	ગુજ
(ક)	ગમીરક	ગહીરક ^{૧૫}	ઘેર
(સ)	ચપકનગરી	ચપાનગરી	
		ચપાનચરી ચપાનચરી ચાપાનેર	
	(તે જ પ્રમાણે)	વાકાનેર, અમરનેર, ઘાંકાનેર ઇત્યાદિ)	
(ગ)	અઘકાર	અઘઝાર ^{૧૬}	અઘેર
		અઘચાર અઘચર	
(ઘ)	પળપળી	પળપળી પળપળી	પાનોલી
		પળપળી	(સૂરત જિલ્લાનું એક ગામ)
(ઙ)	ચતુર્વર્ત્તક	ચતુર્વટક ચતુર્વટક	ચૌટું
(ચ)	ચતુર્વશ	ચતુર્વહ ચતુર્વહ	ચૌદ

૧૫ ગમીરમાં હીર્વે ર્ છે તેથી હેના જે નિયમની અર્થા આપે છે તેમાં સમાવેશ નથી થતો એ ખરું, પરંતુ એ જ કારણે હેને લીધે છે, કારણ કે, હીર્વે ર્ હેના હીર્વત્વને લીધે અવશ્ય સ્વરિત બને છે અને એથી પ્રતિસંપ્રસારણની આડે આવે છે એમ દર્શાવતો એ શબ્દ ખરેખરી કસોટી પૂરી પાડે છે

(૦ જાગી મા મચી નો ય ઉપર પડતા સ્વરભારને લીધે આશ્ચર્ય જ નું વિસ્તાર પામવાનું વલણ ગોણું બને છે એટલે ય નું સપ્રસારણ થાય છે, અને સ્વરભાર ને સ્થાને આવતા ર્ ઉપર પડે છે)

સિ હે ૮-૨-૨૦૧ મા પ્રાકૃતરૂપ ગંદર આપ્યું છે, પરંતુ ટીકામાં કહ્યું છે કે — મહાભારતકાવ્યેષુ ક્વચિન્નિત્ય ક્વચિદ્ વિકલ્પ । અને વલ્લભાચાર્ય પાનિનિનું વૈકલ્પિકરૂપ પાનીમ પણ વપરાયું જોવામાં આવે છે, સૂત્રનિર્ણય ગણમાં સિરિસ દૃષ્ટિ પડે છે, અને શાકુન્તલમાં સિરિસકુલમાદ્ છે (એ નાટકની પ્રસ્તાવના જુઓ), અને ત્યાં છંદોમેલમાં હીર્વે જ બધા બેસે છે આ પ્રમાણે ગંદરને ગંદરનું વૈકલ્પિક રૂપ ગણાય

૧૬ ડૉ સર રા ગો ભાઈડારકર કહે છે કે અંધારામાં ય પરભાર્યો જવાનો વિકાર છે, તેમ જ મોજાર્ડ અને (સ પાલોનમાંથી) વળું શબ્દોમાંનો ઓ પરભાર્યો જાવમાંથી થયે છે (હેમના વિદ્વસન વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનો પૃષ્ઠ ૧૬૬ અને ૧૪૫ જુઓ, જો કે તેમણે ગુજરાતી શબ્દો નથી આપ્યા, અંધેર હિં અને મ તરીકે આપે છે, મોજાર્ડ હિં અને માવજાર્ડ મ તરીકે, અને પૉન હિં તરીકે આપે છે) પરંતુ મહાશ મન હેવો છે કે એ ઉચ્ચારોને પૂર્વનિર્ણય લઘુઅક્ષરની અવસ્થામાં થઈને પસાર થયું જ પડે, પ્રતિગ્ગન-પદ્મ-પદ્મ-પદ્મ સરખાવો (અર્થાત્ કીર્ણાવવનો નિયમ પ્રવર્તે છે) આ લઘુ થાય છે તે સ્વરભાર

૨	(ક)	વૈરં	વૈર	વયર	વૈર
	(ખ)	કપર્દિકા	કવટ્ટિકા	કવટી	કર્ટી
	(ગ)	પૃથુલકં	પહુલકં	પ્હુલકં	પ્હલું
	(ઘ)	આતૃજાયા	માતૃજાયા	માવજાઈ	માર્જાઈ
	(ઙ)	અન્યપક્ષકં	અન્નવક્ષકં ^{૧૭}	અનવક્ષું	અર્નાક્ષું

(પછી નીલું=નૂલું)

વર્ગ ૧ માં આટલું દૃષ્ટિગોચર થશે કે અઈ (અઈ)=અઙ (અ=ઙ) એ સ્વર-યુગ્મોમાં સ્વરભાર દ્વિતીય અક્ષર ઉપર પડે છે, જગ્હારે વર્ગ ૨ માં સ્વરભાર પ્રથમ અક્ષર ઉપર, એટલે કે અ ઉપર પડે છે. હવે અનું સ્થાન કળ છે અને વિવૃત ઉચ્ચાર કરવામાં કળ ને કાંઈક વિલક્ષણ પ્રકારે^{૧૮} વિકસિત કરવો પડે છે. અનું આ વિવૃત સ્વરૂપ એ જ વિવૃત ઈ અને ઈનું મૂળ છે અને ઉપર (પૃ. ૧૩૨ મેં) સૂચવ્યું છે તેમ હેમાં ય અને વ્ સહાયરૂપ બને છે—અલબત્ત હેની ઉપર પડતા સ્વરભારને પ્રભાવે જ.

પ્રથમ હેની પછીના જ અક્ષર ઉપર હોવાનું પરિણામ છે; પરંતુ એ પરિણામ નિષ્પન્ન થયું કે તરત જ સ્વરભાર ફરી જઈને હ્રસ્વ થયેલા આ (—અ) ઉપર પડે છે, અને આ રીતે અય્-અઙ રૂપાંતર દ્વારા વિવૃત ઉચ્ચાર ઉદ્ભવે છે. સ્વરભારની આ સ્થાનપરિવૃત્તિ એક વિચિત્ર ઘટના છે, અને શબ્દરચનાનું પૃથક્ક્રિયાત્મક અન્વેષણ કરવામાં એ ઘટનાનું અનુદર્શન બહુ રસદાયી બને છે.

૧૭. અહિંયાં, જો કે પ્રથમ વક્ષમાંથી અવશિષ્ટ રહેલો વ સ્વરિત હોય છે તો પણ, નીચે દર્શાવેલાં દ્વિવિધ કારણોને બળે એ સ્વરભાર ચલિત થાય છે:—

(૧) સંયોગ ક્ષત્રો (સંયોગ—) લોપ થાય છે, પણ હેના પ્રતીકારરૂપે પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘત્વ થલું જોઈએ તે નથી થતું; અને

(૨) જ્યાં પ્રથમ અક્ષર અસ્વરિત હોય ત્યાં દ્વિતીય અક્ષર ઉપર સ્વરભાર નાખવાનું વલણ થતાં અંતે પ્રથમ અક્ષર હ્રસ્વ થાય છે.

(પક્ષમાંના પનો વ થાય છે તે હેલું સૂચવે છે કે એ શબ્દ આખા સમાસનું અંગ બની ગયો છે અને એથી વ ગોણુ બન્યો છે; અનાદ પનો વ થઈ સકે, તેથી પક્ષને અહિંયાં અલગ શબ્દ નથી ગણવામાં આવતો.)

૧૮. આ જ કારણે મ્હેં, કાંઈક વિસ્તૃત અર્થમાં અને જરાક નવીન પ્રકારનો પ્રયોગ કરીને પણ, પ્રાચીન પરિભાષાગત વિવૃત શબ્દ વાપર્યો છે; કારણ કે જગ્હારે સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ વાલ્લ અને આમ્યન્તર પ્રયત્નો વર્ણવ્યા ત્યારે ઈ અને ઈનો વિવૃત ઉચ્ચાર અસ્તિત્વમાં પણ નહોતો અને હું આગળ ઉપર દર્શાવીશ તેમ વિદેશીય સંસ્કારની જ ઓછી કે વધતી અસરનું એ પરિણામ છે.

ગૌરીના (ક) ગોરી (અ) અને (છ) ગૌર્ય (દેવી) એ એ વૈકલ્પિક રૂપોનું, એટલે કે (ક) માંના સવૃત ઉચ્ચારનું અને (છ) ના વિવૃત ઉચ્ચારનું મૂળ આ પ્રમાણે સ્વરયુગ્મ જરૂરના એકથી બીજા અગ્ર ઉપર સંક્રાન્ત થતા સ્વરભારમાં રહેલું છે.

જદ્ અને જડ એ સ્વરયુગ્મોમાંના જા ઉપર પડતા સ્વરભારને પરિણામે કેટલાક આપાત્ત અપવાદ વિવૃત ઉચ્ચાર ઉદ્ભવે છે હવે તે મત મૂકે રજૂ રૂપ ભાસતાં ઉદાહરણો, કર્યો છે તહેતું વિશેષ સમર્થન કરનારાં કેટલાંએક, મહારા મતનું તેઓથી થતું આપાત્ત અપવાદરૂપ જણાતા, ઉદાહરણો છે તે દર્શાવું તપાસિયે—આ ઉદાહરણો માત્ર આપાત્ત અપવાદરૂપ જણાય છે એ ભૂલવું નહિ —

કારણ વગેરે વિશે ખુલાસા

સંસ્કૃત	આકૃત કે અપ ભ્રશ અને લ્હાર પછીના ક્રમે	ગુજરાતી	કારણ વગેરે વિશે ખુલાસા
૧ ૧૯ ગર્દભક્ત:	ગદ્ગદ્ ગદ્ગદ્ ગદ્ગદ્	ગર્વેડો	(પાછળ આવતા સંયોગને લીધે ગુરુ બનેલા) મનો સ્વરભાર અવમાના બના સ્વરિતવનો, અને તબ્બાચ પ્રાધાન્યનો, નિવારક બનેછે. એથી જ સ્વરિત બનેછે, અને હેનો અ દુતર નથી એટલે હુમ નથી થતો. આ રીતે અચ્ નથી બનતો, અને હેના વિના વિદ્યુત્ત ઈથેલો અશક્ય છે. પરિણામે ચતુ સંપ્રસારણ થાયછે, અને જ અને ઇ મળીને સંવૃત્ત એ થાયછે.
૨ વસતરક	વચ્ચયરુ - વચ્ચયરુ	વહેરો	ટિપ્પણ:-અ ને અને ઇ (ક ણ) ને આહિયાં સ્વરિત કહેવામાં આવેછે તે માત્ર અન્યોન્યની અપેક્ષાએ જ હેવા સમજવાના છે, સમગ્ર શબ્દની દૃષ્ટિએ નહિ. (ક) વચ્ચમાં વ ગુરુ છે, અને એથી સ્વરિત છે. (જ) તરથી એક નવા જ અર્થયુક્ત શબ્દભાગનો પ્રારંભ થાયછે; એથી અવનો અ અસ્વરિત રહેછે અને જ સ્વરિત બનેછે. પરિણામ ઉપર પ્રમાણે, અમ્દ=(સંવૃત્ત) એ.
૩ ઘનતરક:	ઘણયરુ ઘણયરુ	ઘણેરું	
૪ માત્રતરક	માત્રયરુ માત્રયરુ	માત્રેરું	કારણ અને પરિણામ યથાસંભવ ઉપર મુજબ. (તે જ પ્રમાણે વૃત્તરંમાંથી થતો વહેરું શબ્દ સરખાવો. ડૉ. ભોંડારકર (વ્યાખ્યાનો પૃ. ૧૪ મે) કહેછે કે વહેરો (સિંધી) ર પ્રત્યય ઉમેરવાથી થાયછે. પણ વહેરોમાં રહેલા ઈનોનો યથાર્થ ખુલાસો તરથી જ થશે.)
૫ અન્યતરક	અન્યયરુ અન્યયરુ	અનેરું	

૧૯ ડૉ. ટેસિટારી આહિયાં ઉલ્લેખ પૂર્વક તરીકે દર્શાવે.

સરસ્વત	પ્રાપ્ત છે અથવા અથવા અન્ય સ્થાન પણીના ક્ષેત્ર	ગુણવાતી	કારણ વગર વિશે પ્રવાસ
૬ મદકલ	મયગહ મદગહ	મેગલ	અહિં કતો ગ થયોછે, અને એ કેરકાર તો ક અનાધ હોય તો જ થઈ સકેછે, તેથી સ્પષ્ટ થાયછે કે કલ સમગ્ર શબ્દનું એક અગમત્ર છે એથી સ્વરભાર ગ પર ન પડતાં જ ઉપર પડેછે, જેનું, એ કારણે, સપ્રસારણ થાયછે
૭ વિકિરતિ	વિદર વદર	વેર	પરિણામ સમન્વિત (સદત) અહિંયા દ છે તે વિનિકરમાના ધાતુઅથના આઘ અક્ષરનો અવશેષ છે, એ પોતાનું પ્રાધાન્ય જાળવી રહેછે, અને એ રીતે સ્વરિત રહીને પ્રતિસપ્રસારણથી બચી જાયછે પરિણામ સમન્વિત (સદત) ટિરપણ -વપવિકિરતિ-વવદસદ (વસદ-વસે)મા સ્થિતિ એ કે આપાતત વિકિરતિ જેવી છે, એટલે કે વિગ્રમાથી રહેલો દ વપન-વિકિરતા ધાતુઅથનો આઘ અક્ષર છે, છતાં પરિણામ જૂઠું આવેછે (એટલે કે અદમા સ્વરભાર જ ઉપર હોવાથી દ ગૌણ થઈને જ બનેછે અને એથી સ્તંભ વિદ્યુત સ્વર નીવડેછે) જેનું કારણ એ છે કે વપમાં સ્વરભાર પ્રથમ જ ઉપર છે, અને વવદસદનો આઘ અક્ષરનિત હ લુપ્ત થતાં (અને પછીનો કમ વદસદ થતાં) જ ઉપરનો સ્વરભાર પ્રમલ થાયછે-જે જ (વતુ ઉત્તર રૂપ જ) સહતાકાર ધાતુપુલ્ક થતાં આઘ અક્ષર બનેછે આ રીતે સ્વરભાર કાઢના જ ઉપર પડેછે, દ ઉપર નહિ એક ન્હાનો મુદો આ યુનાસાની વિરુદ્ધમા જતો કદાચ જણાશે તે એ કે, કિરતા કનો લોપ થાયછે તેથી હેવુ જણાય કે એ ધાતુઅથને નિરાળો શબ્દ નથી માન્યા (કારણ કે હેવો લોપ હમેશા અનાધ વ્યજનોનો જ થાયછે)- પરંતુ, સ્વરભારની વ્યવસ્થા પૂર્વે વિરતું ધાતુલ્ક છેક સુધી જાળવાઈ રહેછે, અને એથી કદનો ખરભાગો દ કરવામા હતી પ્રવૃત્તિ શક્ય છે, એમ ગાનિયે તો યથાર્થ જણાય

મકરણ વગેરે વિશે ખુલાસા

સંસ્કૃત	આકૃત કે અપ- ભંશ અને ત્હાર પછીના ક્રમે	ગુજરાતી	મકરણ વગેરે વિશે ખુલાસા
૮	૦ નગરી ૦ નદરી	૦ નેર, ચાંપાનેર અમલનેર, વાંકાનેર ધ્યાદિ શહેર- નાં નામોમાં આવે છે તે	અહિયાં કારણુ પ્રથમ દૃષ્ટિએ દુર્લભ જણાશે. સંસ્કૃત ઉચ્ચારનો ખુલાસો આપવા માટે ૬૦ ટેસિટારી, અન્ય અ 'શાન્ત' (quiescent) હોવાને કારણે, ઉપાન્ય એ અન્ય ગણેછે. (J. R. A. S. Beng. N. S. XII ૪. સ. ૧૯૧૬ માંના 'Bardic Survey' નામના હેમના લેખનું પૃષ્ઠ ૭૮મું જુવો). હું માનું છું કે એક બીજે ખુલાસો શક્ય છે અને વધારે સારો છે. જો કે નગરીના આદ્ય અક્ષર તરીકે સ્વાભાવિક રીતે ન સ્વરિત બને, પરંતુ અહિયાં સ્વરભાર વસ્તુતઃ ન ઉપર (અને હેના રૂપાન્તર ચ ઉપર) પડેછે; કારણુ કે (ચંપકનગરી ધત્યાદિ) સમાસોના ઉત્તર અંગ તરીકે નગર શબ્દ ગૌણ બનેછે, અને એથી આદ્ય ન પણ ગૌણ સ્થાને રહેછે અને પોતે સ્વરિતત્વ ઝાઝાને સ્વરભારને પાછળ રહેલા ન ઉપર, અને હેના રૂપાન્તર ચ ઉપર, નામે છે. પરિણામે ક્યનો અ અસ્વરિત રહેછે. એટલે હેનું કંઠનળીને વિસ્તીર્ણ કરવાનું વલણ અપ્રવૃત્ત રહેછે, ચ નો ફ થાયછે, અને અનંદ મળીને સંસ્કૃત એ બનેછે.
૯	અન્ધકાર અંધાર અંધાર અંધાર	અંધેર	ચામાંતો આ સ્પષ્ટરીતે સ્વરિત છે: એ દૂકા થયા પછી પણ ચમાંતો અ આ સ્વરિતત્વ બળવી રાખેછે; એથી ક્યમાં રહેલો પહેલો અ ગૌણ અને અસ્વરિત રહેછે; પરિણામે ચનો ફ થાયછે અને અ + ફ=(સંસ્કૃત) એ થાયછે.

સંસ્કૃત	પ્રાપ્ત કે અપ્રાપ્ત અને સ્વાધ્યાય પછીના ક્રમે	ગુણરાત્રી	કારણ વગેરે વિશે ખુલાસા
૧૦	અપ્રાપ્ત અપ્રાપ્ત	અવેષ ૨૦	(ક) ય અને ઘની વચ્ચે આવતા યનો સ્વરૂપ અને વ્યક્ત હિચાર થઈ સ્વે એટલા માટે, વિશેષતઃ ત્રણે આક્ષરો અકારાત્ત હોવાથી, ય ઉપર ભાર મૂકવો પડે છે, (ઘ) અન્ત્ય, અકારાત્ત, ય ગૌણ બને છે એથી ય પ્રધાન અને સ્વરિત થાય છે, અને જય અસ્વરિત રહે છે પરિણામે ય નો દ થાય છે અને અ + દ = (સવૃત) ણ બને છે પાછળ આવતા સયોગ (ઘ)ને લીધે ડ ગુરુ છે, અને એથી સ્વરિત હોઈને, અર ના અને અસ્વરિત રાખે છે પરિણામ સવૃત લો
૧૧	પ્રાપ્ત પ્રાપ્ત	ગોષો ૧૧ ગોષે (હિં)	(ઝ) આઈ અને ઉદ્ધ શબ્દો આથી વિરુદ્ધ પ્રકારના ઉદાહરણો છે, હેમાં જા, સ્વરિતે સ્વરિત હતા, સ્વરભારને પોતાની પાછળ રહેલા અ ઉપર નાખે છે, અને આ પ્રમાણે અર-અર્ધનું પ્રથમ અંગ સ્વરિત બને છે, અને પરિણામે વિવૃત ઝી-ઈ થાય છે તેમ અનુસર્વ-અનુસર્વ (પુલ્લિંગરે નંદ યતા) અનુસર્વ માંથી આવેલો અર્ધનો શબ્દ પણ વિરુદ્ધ પ્રકાર દર્શાવે છે ડૉ. ટેસિટોરીએ એ શબ્દની હાવી વ્યુત્પત્તિ આપી છે, હેમાંની "Xotob" (ટિપ્પણ) ડું ૧૪૮ જુલો અર્થિયા પણ સ્થિતિ ઉપર મુજબ ન છે, એથી અર નો ઝી બને છે

૨૦ "વેલ ગાને દેમની ને સ્વેષ ફૂલે ફૂલી" (પ્રિભાંદ નટ્યાયાન, ૧૨) ૨૧ આ શબ્દોનો જો સારથાભાસનું પરિણામ જણાય છે, કારણકે ચિન્તી પોરે ૨૦. પોતાના અનેક નયનના રૂપ જેવો લાગે છે, તેથી કાવ્યાન દિલ્હી પુસ્તિકા શબ્દને મળતું ગુણ રૂપ કોનાન્ત બન્યું છે

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ અથવા અન્ય ભાષામાં પાળીના ક્રમે	ગુજરાતી	કારણ વગેરે વિશે ખુલાસા
૧૨ કપપટ્ટિકા	કમવટ્ટિકા કસડટ્ટી કસકટ્ટી	કસોટી	(ક) પાછળ રહેલા સંયોગને લીધે પતો બ ગુરુ બને છે. (ખ) પથી નવા શબ્દનો પ્રારંભ થાય છે; (સમાસનું ઉત્તર પદ હોવા છતાં સ્વરભાર પરત્વે એ પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવી રાખે છે); (ગ) સ સમાસના પ્રથમ અંગનો અન્ય વર્ણ છે; આ કારણથી સ (ષ)નો બ અસ્વરિત થાય છે, કારણ કે પ સ્વરિત છે. પરિણામ:-બંનેનો બંધ થાય છે (જેમાં ઉ સ્વરિત છે) અને અન્ક મળીને (સંઘત) બો થાય છે.
૧૩ પૂર્ણપલ્લી	પૂર્ણવલ્લી પૂર્ણવલ્લી પાનકલી	પાનોલી (મરત બિંધા- ના એક ગામનું નામ)	(ક) વમાંનો બ ગુરુ અને સ્વરિત છે; (ખ) પનો બ પશુ ગુરુ અને સ્વરિત છે; (ગ) વ થી નવા શબ્દનો પ્રારંભ થાય છે (ઉપર નં. ૧૨ માં થાય છે તેમ); (ઘ) ણનો બ સમાસના પૂર્વપદનો અન્ય વર્ણ છે. પરિણામ:-ઉપર પ્રમાણે, બન-કાઠ (બક)-બો (સંઘત).
૧૪ ચિત્રકૂટ	ચિત્તકટ	ચિતોટ	(ક) ચિ ગુરુ અને સ્વરિત છે; (ખ) કૂ (ક) દીર્ઘ અને સ્વરિત છે; આ રીતે બંને સ્વરિત છે; (ગ) કૂ થી નવા શબ્દનો પ્રારંભ થાય છે (ઉપર પ્રમાણે); (ઘ) ત્ત માંનો બ સમાસના પૂર્વપદને અન્તે આવે છે;

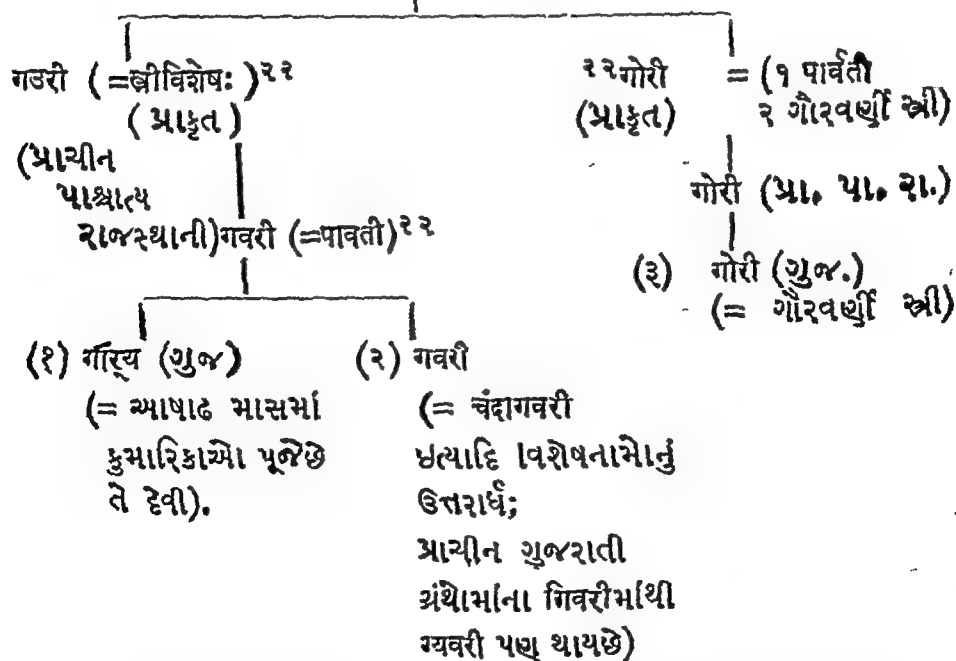
સંસ્કૃત	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ અને લઘુકાર પદોના ક્રોડ	શુદ્ધશાલી	કારણ વગેરે વિશે ખુલાસા
૧૫	સાદ્રુદટ રદ્રુજઙ રાઙઙઙ	રાઙોઙ	આથી જ-ત્તનો (એટલે ઘઙ માનો) જ ગોળુ રહેછે, અને એથી અસ્વરિત રહેછે, પરિણામ -ઘઙઙઙઙો (સદૃત) કારણો-યથાસભવ ઉપર પ્રમાણે પરિણામ -ઘઙઙઙઙો (સદૃત)
૧૬	ગુહિલુત્ત ગુહિલઙ્ગત	ગુહિલોત	ટિપ્પણુ -કહેવાની જરૂર નથી કે જે કારણે ઉપર સમીક્ષા કરી તે જ કારણે અહિંયાં છેવડા બે ઉદાહરણો, ચિત્રકૂટ અને રાઘવકૂટ, આપ્યાં છે, એટલે કે ક દીર્ઘ અને એથી સ્વરિત હોવાથી પ્રતિષપ્રસાણ થવું અટકેછે એ દર્શાવવાને, અર્થાત્ ચિત્રુત સ્વરોન્મચાર માટે જરૂરની સામગ્રીની અપૂર્ણતા બતાવવાને, એ ઉદાહરણો આપ્યાં છે. (ક) પાછળ રહેલા સયોગને લીધે જ શુરુ છે, (લ) સ્વરભારની દૃષ્ટિએ પુત્ર નિરાભો શબ્દ છે, (ગ) ગુહિલના અન્ત્ય જનું સ્થાન ગૌણ છે, પરિણામ ઉપર પ્રમાણે -ઘઙઙ (ક)ઙ્ગો (સદૃત)

ઉપર દર્શાવેલી સર્વ હકીકત પરથી સ્પષ્ટ થશે કે:—

- (ક) બ્દહારે અહ કે અહ એ સ્વરયુગ્મમાં અ સ્વરિત હોયછે ત્હારે
 હ-અ ગૌણ થતાં છેવટ વિવૃત ઉચ્ચાર ઈ-ઈ નીવડેછે;
 (ખ) બ્દહારે આ યુગ્મોમાં હ-અ સ્વરિત હોયછે ત્હારે હેના પ્રાધાન્યને
 પરિણામે અ અને હ કે અ અને હ મળીને સંવૃત એન્નો બનેછે.
 (ગ) વિવૃત ઉચ્ચારનો અહ-અહ સાથે નહિ પણ અચ્-અચ્ સાથે નિસર્ગ-
 સંબન્ધ છે.
 (ઘ) હ-અ ગૌણ હોય તો ચ-વ (અને પછી ચ્-વ્) બનેછે.
 અને (ઙ) આ પ્રકારે વિવૃત ઉચ્ચાર અચ્-અચ્ તું પરિણામ છે અને સંવૃત
 ઉચ્ચાર અહ-અહ તું પરિણામ છે.

આ નિયમોની પ્રવૃત્તિને સચોટ રીતે વિશેષ ઉદ્ભાસિત કરવા માટે
 હવે આપણે ભિન્નભિન્ન રૂપાન્તરો પામતા, મૂળ એક અને અભિન્ન, શબ્દોનાં બે
 ત્રણ ઉદાહરણો તપાસિયે; સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે એ ઉદ્દેશથી હું એ શબ્દોનાં
 રૂપાન્તરોને વંશવૃક્ષરૂપે આપુંછું.

૧ ગૌરી (સંસ્કૃત)

૨૨ કુમારપાલચરિત, ૬-૮૦; ૪-૫૬; અને ૧-૭૫ ઇત્યાદિ સ્થળોએ, જુલા.
 (દે. પાં. પંક્તિ વાળા પુસ્તકમાં) હેના વિષયસૂચી પણ જુલા.

અહિંયા ગુજરાતીમા (૧) ગણિય, (૨) ગવરી અને (૩) ગોરી એ રૂપો છે તે પ્રત્યેક ભિન્ન અર્થે વપરાયછે, અને પ્રત્યેકનો વાગ્યાપારગત વિકાસક્રમ પણ ભિન્ન છે, તે નીચે પ્રમાણે -

(૧) જડ-જવ-જવ્-જા, (એટલું લક્ષમા રાખવાનું છે કે આ રૂપવિકારમાં અન્ય ર્થ ગૌણ થતાં હેનો ચ યાયછે, પણ (૨) માં એ પ્રધાન રહીને બના અને હુત્તર થતો બચાવેછે, અને એથી જવ ટકી રહેછે, અને ગવરી થાયછે)

(૨) જડ-જવ, ઉપરની જ (૧) નીચેની નોંધ જુવો

(૩) સિ. હે. ૮-૧-૧૫૧મા આપેલા ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ થતા જો પર ભાષ્યો પ્રાકૃતમાંથી આબોછે (આગળ તરતમા જ હું આ પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ અને ઉદ્ભવ ચર્ચાશિ, અત્ર એટલું જ કહેવું બસ યશે કે, જૌનો સંક્રાંત્ય થઇને જૌ થવામાં, જૌ તે જડ દશામા થઇને પસાર થાયછે, અને એ જડમા જ પ્રધાન હોવાથી જૌ સૃષ્ટ નીવડેછે)

૨-ગવાજ (સંસ્કૃત)

ગવજ (પ્રાકૃત)

પ્રા. પા. ૨૧

ગવાજ
(૧)

ગવજ

ગજ (ગુજ)
(૨)

ગજ

ગજ (પ્રા. પા. ૨૧.)
(૩)

અહિંયા આપણે જોઇએ છીએ કે (૨) ગણિમા જવનો જૌ થયોછે, અને (૩) ગૂજ મા જડ નો ક થયોછે, (૩) ગૂજ મા જડ નો જ એટલો ગૌણ છે અને ક એટલો બધો પ્રધાન છે કે, બને મળીને સૃષ્ટ જૌ થવાને બદલે, જ હુમ થાયછે અને ગૂજ=ગૂ અવશિષ્ટ રહેતાં ગૂજ થાયછે ૨૨૬ (વિ. સ ૧૫૧૨ ના) કાન્હલ્લવે પ્રવચની નીચે આપેલી પકિતિયો પ્રાચીન પાશ્વત્ય રાજસ્યાનીમા ગૂજ અને ગવાજ બનેની સ્થિતિ દર્શાવેછે -

૨૨૬ આ રૂપમા જ અસાધારણ રીતે ગૌજ હોવાનું કારણ એ છે કે, એ આધ અક્ષર હોઇને હેને આધાર આપનારો પૂર્વાક્ષર નથી એટલે એ હુત્તર બનેછે ગવજ મા જૌ વલ્લુ થાયછે જૌનો સ્વરભાર વિલુપ્ત થાયછે અને એથી જડ ના જ ઉપર સ્વરભાર પડેછે

સ્વાભાવિક વસ્તુસ્થિતિ જ હોવી છે કે જ્યારે લોકોનું વલ્લુ જ ને અત્યંત ગૌણ બતાવવાનું હોયછે ત્યારે એ જ હુમ થાયછે, અને એથી વિપરીત પ્રસંગમા જ વળન પામેછે

કોઠે છેદે કોસીસાં ઘણાં ? એગૂલ ગવાલ મઠ મેતવાણાં ।

(સ્વંડ ૩, કડી ૨૪૫.)

૩-કવણ (અપભ્રંશ)

કણ (પ્રા. પા. રા.)

પ્રા. પા. રા. કુળ

કવણ પ્રા. પા. રા.

કાળ (શુજ.)

અહિ પણ કુળ અને કાળ એ પરિણામો ગુલ (ગૂલ) અને ગાલ જેવાં જ છે. વિશેષ માત્ર એટલો છે કે ગલ્લમાં જ દીર્ઘ છે અને કણમાં ડ હ્રસ્વ છે. અને છતાં પણ ગમે તે કારણથી એ એટલું બધું પ્રાધાન્ય મેળવે છે કે જ ને ધક્કેલી કાઢે છે.

વળી પુત્રના પુત્ત, ઉત્તર દ્વારા થયેલા અન્તિમ રૂપ વત વાળા ચોલાવત વંદાવત ઇત્યાદિ શબ્દોની અને ગુહિલપુત્ર-ગુહિલવત્તામાંથી થયેલા ગુહિલોત શબ્દોની વચ્ચેના ભેદનું નિરૂપણ કરિયે; તદ્વાવત એ છે કે ગુહિલોતમાં જડ મળે છે ત્હારે ડ પ્રબળ હોવાથી સંવૃત ઓ બને છે, પરંતુ ચોલાવત આદિમાં ડ નું પ્રાબલ્ય હોવાથી પૂર્વે રહેલા દીર્ઘ ઓ વડે પ્રતિહત થઈ નષ્ટ થાય છે અને એથી વ નીવડે છે.

આ સ્થળે કોઈ શંકા કરશે: સ્વરિતત્વનો આ નિર્ણય એક સ્વૈરતર્ક આ સ્વરિતત્વ-વાદ નથી? હોનો નિર્ણય કરવામાં માર્ગદર્શક તત્વો શા સ્વૈરમત છે? છે? પરિણામે નીવડતો ઉચ્ચાર વિવૃત્ત કે સંવૃત હોય હેમાં અન્યોન્યાશ્રયનો તે પ્રમાણે સ્વરિતત્વને જ ઉપર કે ડ-ડ (કે ય-વ) દોષ છે? ઉપર ઠરાવવું હેમાં સાધ્યસાધનના અન્યોન્યાશ્રય રૂપ દોષ નથી આવતો?

૨૩ કંઈણ મન્ત્રિયે (વિ. સં. ૧૫૨૬ માં) રચેલા સીતાહરણમાં પણ ગૂલ અને ગવાલ સાથે સાથે આવે છે: ગૂલ ગવાલ નહ માલિકાં રૂઝઢાં ઉત્તમ ઠામ; (અયોધ્યા વર્ણન.) (આ નોડિયા શબ્દોના પ્રયોગ સ્પષ્ટ થઈ ગયા હોય હેતુ જણાય છે)

(વિ. સં. ૧૫૬૮ ના) વિમલપ્રવચ્ચ માં હ્રસ્વ ડ વાળો ગુલ શબ્દ છે. (સ્વંડ ૧ કડી ૫૫ મી જુલો.)

૨૪ આ શબ્દોમાં ઉત્તનો વત પ્રતિસંપ્રસારણથી થાય છે. પુત્ર-પુત્તનું વુત્ત રૂપ થઈને વત થાય છે એ મત હું નથી સ્વીકારતો; કારણ કે ગુહિલોતમાં પુત્ત-વત્ત હોવા ક્રમ છે. (પુત્ત, વુત્ત, વત્ત નહિ).

પ્રેક્ષા અને છેલ્લા પ્રશ્નોનો મહારો ઉત્તર -ના અને આ નકારાત્મક ઉત્તર
 ઉત્તર ના આ ઉત્તર આપવાનું જે કારણ હમણા જ દર્શાવ્યું, તેમાં ખીજા
 ના કારણે પ્રશ્નો ઉત્તર આવી જાય છે જેમાં સ્વરિતત્વ સુબ્યક્ત
 અને નિર્નિર્માદ છે હેવા, ઘર્ષ, ચિત્તક્રંદ, અવયવ, અવયાર,
 ચલવેદ, કમવદ્ધિ, પળવહ્ની, રજક, ગુહિલ્લસ, માલજાદ, પાયદલ, ઇત્યાદિ
 ઉદાહરણો માર્ગદર્શક અને કસોટીરૂપ બને છે, અને તેઓની સહાયતાથી
 આપણે અન્ય શબ્દોના સ્વરિતત્વનું સ્થાન બોળી કાઢીએ છીએ, અને એ
 સ્થાનનિર્ણયને માટે સબલ કારણ સર્વેન દર્શાવિએ છીએ આ છેવટનો નિર્ણયવિધિ
 કદાચ કારણપરથી કાર્યનું અનુમાન કરવાની (=a priori) પદ્ધતિ જેવા
 બાસે, પરંતુ એ ન્યાય છે અને અન્યોન્યાયપરથી બિન્ન છે, કારણ કે બ્યાપક
 નિયમ તો કસોટીરૂપ ઉદાહરણોમાંથી ઉપનિષ્પન્ન થયેલા જ છે, અને આપણે
 હેનું, વિવાદનો અવકાશ હોય હેવા પ્રસંગોએ, પ્રત્યક્ષ પરિણામરૂપ શબ્દોથી
 શરૂ કરીને પૂર્વગામી વિકારોમાં અનુદર્શન કરિએ છીએ, અને એ નિયમ બધ
 બેગ્રેડે કે નહિ એ તપાસિએ છીએ હુ માનું છું કે આ રીતે ઉચિત અને
 ઉપયોગમાં આણી સકાય હેવી છે, અને હાવા પ્રકારની સર્ અર્થમાં
 વારવાર હેનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે

હુ આશા રાખું છું કે જદ અને જલ એ સ્વરયુગ્મોમાંના જ ઉપર સ્વર-
 ભાર પડનાથી વિરૂદ્ધ ઉચ્ચાર થાય છે એ મહારા મતનું સમર્થન કરવા
 માટે આ સર્ વિસ્તીર્ણ પૃથક્ક્રિયા પૂરતી થશે એ સ્વરયુગ્મોનાં જય અને
 જલ હેવા સંક્રમણાત્મક રૂપાન્તરો વિગે મ્હે અન્ય જ જે કહ્યું છે તે અર્થમાં
 ઉતારી લેવાની છૂટ લઉં છું -

“આ રીતે અબ્યાધિત અનુમાન રચી સકાય કે જલ તેમ જ જદ એ
 સ્વરયુગ્મોની બાબતમાં પ્રતિસંપ્રસારણ વિધિ પ્રવર્તે છે,
 વિરૂદ્ધ જ અને જાના વાગ્ધ્યાપારગત ઉદ્ભવ અને, પ્રત્યેક શબ્દનો જા વિનાસજન્ય સાક્ષાર માપમાં પ્રત્યક્ષ
 પરસ્પરપ્રસારધ્રુવાદની દષ્ટિ થયો હોય કે નહિ, પણ વિરૂદ્ધ જ અને જાનો અર્થિયા
 વિરૂદ્ધ પ્રતિસંપ્રસારણ દર્શાવેલો વાગ્ધ્યાપારગત સ્વરમય જાતગત નિયમનું ચર્ચાર્થ
 વાદનું સમર્થન કરતી સૂચન કરે છે એ સ્વીકારનું લોપાદિત છે કેટલાક હેવા
 જાણી ઉદાહરણો કે નયન, વયન, ગવન, વયદ્ધિ, ઇત્યાદિ
 શબ્દોના જય અને જલ, વિરૂદ્ધ જ અને જાની અન્તિમ દશાએ પડેલા પ્રેક્ષા,
 ઉપસારણથી જદ અને જલ દશામાં યદને પસાર થાય છે એમ માનવું વધારે
 સારુ છે પણ મ્હે પ્રતિપાદિત કરેલા પ્રતિસંપ્રસારણશબ્દોના ત્યાગ કરવાને હુ
 ૧૮

તૈયાર નથી; કારણ કે પ્રતિસંપ્રસારણ વિધિનું સૂચન કરતાં (વચર ઇત્યાદિ) કેટલાંક ઉદાહરણો પંચાલ્યાન આદિ ગ્રંથોમાં સાક્ષાત્ ભાષામાં વિવિધ છે, પરંતુ નયણ ઇત્યાદિ શબ્દોના અર્થનો અર્થ થવાનાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો છે જ નહિ; અને જ્યારે કેટલાંક પ્રસંગોએ અર્થનો અર્થ થયો છે (જેમકે શતક-સચ(કં)-સદ્(કં) ત્યારે એ ઉચ્ચાર કાં તો અર્થ દશામાં જ વિરમ્યો છે, અથવા તો હેનો ગુજરાતીમાં એ થયો છે, પરંતુ વિવૃત્ત અર્થ નથી બન્યો.”

(The Indian Antiquary XLIV 18-19:—January 1915.)

[આ ઉતારામાં છેલ્લા વાક્યમાં “અર્થ દશામાં જ વિરમ્યો છે” એ શબ્દો પછી હવે હું એટલું ઉમેરું કે:—“અથવા તો સંવૃત્ત એ બન્યો છે, કે અર્થ હોય તો સંવૃત્ત એ થયો છે, જેમકે ંનેર ઇત્યાદિ, પાનોલી ઇત્યાદિ.”]

મહું પાછળ સૂચ્યું છે તેમ, અર્થ અને અર્થ અને અર્થ અને અર્થ અને અર્થ તદ્દમે ઉચ્ચાર કરી જોશો કે તરત જ તદ્દમારી ખાતરી થશે કે વિવૃત્ત ઉચ્ચાર અર્થ અને અર્થ માંથી જ નીકળી સકે. એક વધારે પુરાવો આપવા અર્થે હું ગુજરાતી શબ્દો તાંત્રી ઉદાહરણ આપીશ; એ શબ્દો (સંસ્કૃત તત્ત્વ: ૨૫ માંથી) વિક્રમ સંવત્ ૧૫૬૨માં સૈકામાં ભાષામાં વપરાતા તદ્દ શબ્દોમાંથી નીકળ્યો છે, પણ આ તદ્દ શબ્દો ઉત્તરકાલીન ગુજરાતીમાં તદ્દ રૂપે વપરાતો હતો અને હેનું પ્રતિબિંબ હિન્દી તદ્દમાં જોવામાં આવે છે. આ પુરાવો નિઃસંશય સંપ્રસારણવાદની વિરુદ્ધમાં બળે છે અને મહારા પ્રતિસંપ્રસારણવાદનું દલીલ કરણ કરે છે. આ ઉદાહરણ આ ઉત્સર્ગના અર્થવિવૃત્ત ઉચ્ચાર વિશેના અંશમાં આવતું જોઈએ, પરંતુ માત્ર પ્રતિસંપ્રસારણવાદના વિશદીકરણ અર્થે જ અહિં આપ્યું છે.

કેટલાક પુરુષો પ્રશ્ન પૂછે છે કે: (સં. વૈરને સ્થાને વૈર, ગૌરવને સ્થાને ગૌરવ ઇત્યાદિમાં) સંસ્કૃત એ અને ઔને બદલે પ્રાકૃત રૂપાન્તરોમાં અર્થ અને અર્થ લખાય છે તે, સાક્ષાત્ પ્રચલિત ભાષામાં પ્રત્યક્ષ પ્રતિનિધિ વિનાનાં તદ્દન કૃત્રિમ રૂપો તો નહિ હોય? ઉત્તર સ્પષ્ટ છે. એ રૂપો કૃત્રિમ હોઈ સકે નહિ, અને છે પણ નહિ. કારણ નીચે પ્રમાણે:—

૨૫ ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર તાંત્રી (સંસ્કૃત) તાવત્ (પ્રા.) તાવમાંથી બ્યુત્પાદિત કરે છે.—વિદ્વાન બ્યુ. વ્યા. પૃ. ૧૧૬ મું બુલો. આ બ્યુત્પત્તિ વધારે સંભવિત હશે; મુગ્ધાવબોધ ઔકિકમાં તત્ત્વ: આપ્યો છે (હ. હ. ધ્રુવ પ્રકાશિત ગ્રંથમાં પૃ. ૧૭ મું કોલમ ૧ બુલો; તદ્દ કિસિર્વ. તત્ત્વ: કિમ્).

જડ અને જડ એ
અવાન્તર ક્રમે કૃત્રિમ
હોવાના આશયનું
નિરાકરણ

- (૧) કૃત્રિમતાનો ખ્યાલ ભાષાવિકાસના તત્ત્વને જ અનુરૂપ છે,
- (૨) પ્રાકૃત વ્યાકરણો કાર્ષ પણ અપ્રચલિત ભાષા વિશે લખાયા હોય એમ દર્શાવનાર કાર્ષણ સાધન નથી
- (૩) વચર, વચાગી ધૃત્યાદિ શબ્દો સાક્ષાત્ ઉપલબ્ધ થાય છે એ જ સૂચવે છે કે એ શબ્દોમાં પ્રથમ જાદ હોવા જોઈએ, કારણ કે એ-ઐને સ્થાને એકદમ જય-અવ, આવી પડે એ અશક્ય છે
- (૪) વિવૃત ઉચ્ચારનું ઉપર આપેલ પૃથક્કરણ દર્શાવે છે કે એ અને ઐનો વિચ્છેદ યર્જન અનુક્રમે જાદ અને જડ બને એ આવશ્યક છે, અને એથી જનું સ્વરિતત્ત્વ નિર્ણાયક તત્ત્વ બને છે
- (૫) એ અને ઐ એ વસ્તુત જાદ અને જડ કરતા વધારે કૃત્રિમ છે, એ અને ઐ સંધિસ્વર હોઈને નૈસર્ગિક સમાન સ્વરો હોવાનો દાવો વસ્તુત કરી સકે નહિ, એક પક્ષે એ અને ઐ અને અન્ય પક્ષે જાદ અને જડ, એ બે વચ્ચે તફાવત માત્ર અગત્યત અક્ષરો જ અને ક કે જ અને ઙ વચ્ચે રહેતા કાનમાનનો જ છે, તે અને ઐમાં એ કાનરૂપ અન્તરાય અત્યન્ત અલ્પ છે, ૨૧ તેથી ખાલી અને પ્રાકૃત બોલનારાએ ઉચ્ચાર

૨૬ હોં મર ભાડારકરે આ તફાવત દારી રીતે દર્શાવે છે - “ઉપર કહુ તેમ, જાદ અને જડ એ શ્રુતિયોનો જે અને જોથી તફાવત એટલો જ છે કે દેખા (=જાદ-જડમાં) એકને બીજે બે ઉચ્ચારક્રિયા થાય છે, બીજી રીતે તેઓ સરખા છે કારણ કે સંધિ સ્વરોમાં બંને સ્વરો આવેલા છે”

(વિ બુ બ્યા પૃ ૧૪૬-૭)

“જડ અને જડને તરથી એટલે કે બે તરનો વચ્ચે જરાપણ કાદ વીતેલો જણાય નહિ તેની રીતે ઉચ્ચારિયે તેથી થતા ઉચ્ચાર જેવા જ સંસ્કૃત સંધિસ્વરોનો ઉચ્ચાર છે”

(પૂર્વોક્ત અન્ય, પૃ ૪૩)

મિ, બીગ્સની જે-મ્ અને ઐ-મ્ એ ઉચ્ચારો વિશેની સ્વરૂપપરીક્ષા ખૂબ બરેલી છે, કારણ કે જે અને જાદ કે જી અને જડ વચ્ચે કંઈ ભેદ જ નથી દેવો દેખેના ખ્યાલ જણાય છે એવો માને છે કે પ્રાચીન હિન્દીમાં કેજલને બદલે કદજલ, અને

સરળ કરવાના હેતુથી એ-ઔના કાં તો એ અને ઓ કે ઇ અને ઊ કર્યા, અથવા તો અંગભૂત સાદા સ્વરો વચ્ચેનું કાલનું અન્તર વધારીને અઈ અને અઊ કર્યા. જે મુસીબત સંયુક્ત વ્યંજનોના ઉચ્ચારણમાં હેમને નડી હતી અને જે દૂર કરવાને હેમણે અન્ય ઉપાયો ઉપરાંત વિશ્લેષના આશ્રય લીધો હતો, તે જ મુસીબત, કાંઈક ઓછા પ્રમાણમાં, હેમને સંયુક્ત સ્વરોના ઉચ્ચારણમાં નડી (સંયુક્ત શબ્દ અત્ર જાણી નોંધને વાપર્યોછે), અને એ ટાળવાના ઉપાયો પૈકી હેમણે સ્વરસંધિનો વિશ્લેષ કરીને અઈ અને અઊ બનાવવાનો ઉપાય યોજ્યો.

૨૧. ૨૧. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ હેવું માનેછે કે અઈ અને અઊ લિખિત ઉચ્ચ-
અઈ અને અઊ લિખિત ક્રાંતિક પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં દૃષ્ટિગોચર થતા, પરંતુ બોલાતી
પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં હતા પ્રાકૃત ભાષામાં હેના અસ્તિત્વ વિશે એઓ શંકા દર્શાવે-
પરંતુ બોલાતી ભાષામાં છે. આ મત માટે કારણ હેમણે એટલું જ આપ્યું-
નહિ, હેવો ૨૧. ૨૧. કે. છે કે ગુજરાતીમાં કેટલાક શબ્દોમાં એ-ઔ અઘાપિ
હ ધ્રુવનો અભિપ્રાય. જળવાઈ રહ્યાછે (જેમ કે સૈજપર, વૌઠા-હેમણે
આપેલાં ગામનાં નામો-જેમાં હું જૈયૌ (છાકરો) અને મૈયૌ ઉમેરીશ)
અને ગામડિયાઓને રાइनો રૈ અને ન્હાંતો ન્હૌ ઉચ્ચાર કરવાની ટેવ
હોયછે. (હેમનો વાગ્યાપાર પૃ. ૮ મું જુવો). હું માનુંછું કે આ કારણ
બહુ મજબૂત નથી. વાગ્યાપારગત નિયમોની સતત પ્રવૃત્તિમાં વિચ્છેદ
હેમની દલીલનું પરી થાય તો એ નિયમો ટકી સકે જ નહિ હેવો સિદ્ધાંત
ક્ષણ અને પ્રત્યાપ્તિ. તેઓ બાંધી બેઠાછે અને એ સિદ્ધાંત ઉપર હેમણે
પોતાની દલીલ રચીછે; હેમની દલીલ હેવી લાગેછે
કે જો એ-ઔનો સંસ્કૃતમાં એ-ઔ ઉચ્ચાર થતો હતો અને ગુજરાતીમાં પણ
હાલ કેટલાક શબ્દોમાં એ-ઔ જોવામાં આવેછે તો પછી પ્રાકૃતમાં પણ
એ ઉચ્ચારો હેવે જ સ્વરૂપે હોવા નોંધયે; અને જો અઈ-અઊ લિખિત ભાષામાં

કચલાસ પણ, લખાયછે છતાં પણ સર્વત્ર ઉચ્ચાર કૈલાસ જ થાયછે; તે જ પ્રમાણે
કૌન, કઠન અને કવનની બાળતમાં પણ પોતે એમ માનેછે કે ઉચ્ચાર કૃત કૌન જ થાય-
છે, એ ઉચ્ચારોની ઉપર મહેં આપીછે તે અને ડૉ. સર ૨૧. ગો. ભાંડારકરે આપી-
છે તે પૃથક્ક્રિયા મિ. બીરસના મતની ભૂલ દર્શાવી આપશે.

દૃષ્ટિયે પડતા હોય તો એ રૂપો માત્ર લક્ષ્યમાં જ વપરાતા કૃત્રિમ રૂપો હોવા વાગ્યાપારના નિયમોનું જોધયે, નહિં તો બદ-બઠ એ રૂપો ઉચ્ચારસપ્રદાયના પ્રવૃત્તિસાતત્ય અવિ સતત પ્રવાહનો વિચ્છેદ કરશે ૨૭ હું માત્ર એટલું જ ધિન રહેવું જોઈયે હેવા જતાવી આપીશ કે હેમણે માની લીધેલો સિદ્ધાંત તદ્દન હેમણે, ખેટાળ, સિ આધારરહિત છે, અને હેનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરતાં જ્ઞાન્ત માની લીધેલો સાતત્યનો ચોખ્ખો વિચ્છેદ દર્શાવતા, અનેક ઉદાહરણો વિદ્યમાન છે, જેમ કે, જ વૈદિક સંસ્કૃતમાં હતો, અને ઉત્તરકાલીન સંસ્કૃત માંથી હુમ થયો હતો, પણ પાછો પૈશાચીમાં, પાલીમાં, બીલની ભાષાઓમાં, ગુજરાતીમાં અને મરાઠીમાં દૃષ્ટિગોચર થયો છે, તે જ પ્રમાણે સંસ્કૃતના નવો પ્રાકૃતમાં જ થાય છે તો પણ ગુજરાતીમાં કેટલાક શબ્દોમાં પાછો ન આવી જાય છે (જેમ કે ઝ્ઞન, ધન, તન, યાન, નન ઇત્યાદિ, આ નિયમ વિરોધી આગળ ઉપર આપેલો ઉત્તર્ગ જુવો)

વસ્તુતઃ પ્રાકૃત ભાષાઓ દ્વારા ગુજરાતીના વિકાસનો સમગ્ર ઇતિહાસ એ જ દર્શાવે છે કે જ્યારે કેટલાંક વાગ્યાપારગત લક્ષણો અમુક વિકારે પામે છે ત્યારે એના એ લક્ષણો ગુજરાતીમાં અવિ કૃતરૂપે પણ પ્રવેશ કરે છે અને ઉવટ, જે હેવા ફરફાર સાક્ષાત્ ભાષામાં થયા ન હોય તો વૈયાકરણો સંસ્કૃત એ-ઐના પ્રાકૃતમાં બદ-બઠ થતા દર્શાવનારા ખાસ સુત્રો શા માટે રહે એ સમગ્રવું અશક્ય છે બદ અને બઠ એક વખત ભાષામાં દખાત હતા એ મતના સમર્થનમાં મ્હેં આપેલાં કારણો, વિશેષતઃ વિશેષ ક્રિયામાં રહેલી સગવડ એ કારણ, વિરુદ્ધ પક્ષની દલીલોના કરતા મ્હને જલ્પવત્તર લાગે છે

મ્હારા મતનું સમર્થન કરતી એક અલ્પ સૂચના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં છે સમોધિનાથ ઉદ્દગારદર્શક અગ્નિય (સ.) જયિનું પ્રાકૃતરૂપ વિષ્ણુ છે અને જાહ

૨૭ “એ-ઐ ને પ્રાકૃતમાંથી વૈયાકરણીય વાત્ત્વ કરેલા છે તિટ પ્રાકૃતમાં પ્રાકૃત એ-ઐને ટેકાને બદ-બઠ ણી જોડણી મળી બારે પરંતુ લોકની બોલીમાં ણી ધૃવરૂપિ ધર્મ નહિં હોય, છત્તે કે ઐ-ઐ તે ઐ-ઐ રૂપ અપુષ્પૃથ યોગ્યા રહે એમ ન હોય તો તે ઐ-ઐ સંસ્કૃત બોલ જેવા ગાદા ચાડ ગાદામાં ઐ-ઐ નો ટમાલવંદાય વિચિત્ર માનડો લી રીને જટકાર્દ રહે” યદ્ય ચાને પ્રામ્ય વગ રે, “દાડ ને -ઐ વાટે છે તેના શુદ્ધિયુગ્મ આપાતે વા રવા દે છે, તે જ કાળમાં ઐ-ઐ ના પ્રુદ્ધ વગર જટકાર્દ ની ણી પૂરે છે”

(વાગ્યાપાત્ર પૃષ્ઠ ૮)

આ હવામાં ઉપરથી જણાયે કે જા જા કે જ મુરે પેનાનો મગ દખાર અપ્રાપના સાવચની પ્રાન્યવાને બાખ્યો

થાયછે (સિ. હે. ૮-૧-૧૬૯). હેમચન્દ્રે (સં.) અગ્નિના પ્રાકૃતરૂપમાં એ અને અહ હેવો વિકલ્પ દર્શાવ્યોછે અને તત્ત્વ-પ્રાકૃતમાં એ (કે ઔ) ન હોવાથી આ એકપૂરતા અપવાદની ખાતર-એક ખાસ સૂત્ર રચ્યુંછે; હવે બે વસ્તુસ્થિતિ મ્હં વર્ણવીછે હેવી નહોત તેા હેમચન્દ્રને હાલું કરવાની કાંઈપણ આવશ્યકતા રહેત જ નહિ. તે ઉપરાંત, મ્હં બતાવી આપ્યુંછે તેમ, સંહિતાત્મક સ્વરો કરતાં વિશિષ્ટ સ્વરોનું ઉચ્ચારણ વધારે સરળ છે: આ સરળતાથી આકર્ષાઈને પ્રાકૃત બોલનારાઓ સાક્ષાત્ બોલાતી ભાષામાં અહ અને અહ વાપરવા લાગ્યા. અત્યારે પણ આ વલણ પારસીઓની અસરવાળા છાપખાનાના કૉમ્પોઝિટરો અને છાપનારાઓમાં જોવામાં આવેછે; કારણ કે મૂળ પ્રતમાં મ્હં ગૌરવ ઇત્યાદિ લખીને આપ્યું હોય છતાં પણ તેઓ મ્હને ગરવ ઇત્યાદિ છાપીને આપેછે.

એક અધિક પુરાવો ઉમેરીશ:-

ધનદેવગણિયે વિ. સં. ૧૫૦૨ માં લખેલા નેમિનાથ-કાગ નામના ગ્રન્થને અન્તે આ શ્લોક આવેછે:-

સામી કેવલ કામિની કરિ ધરી રાજીમતી નાદરી
સા સારી નિજકાજ રાજકુમરી મુગતિહ ગહ સાવરી ।
જે રેવહગિરિરાય જ્ઞરિ ગમહ શ્રીનેમિપાયે નમહ
તે પામહ સુખસિદ્ધિ રિદ્ધિહિ રમહ શ્રી શાશ્વતી ભોગવહ ॥

અહિયાં જન્દના નિયમ પ્રમાણે ગહને સ્થાને ગૈ, રેવહ ને સ્થાને રૈવ ગમહ ને સ્થાને ગમૈ, નમહ ને સ્થાને નમૈ, પામહ ને સ્થાને પામૈ, રમહને સ્થાને રમૈ અને ભોગવહને સ્થાને ભોગવૈ જોઈયે; અને છતાં પણ કર્તા અહને વળગી રહ્યો-છે. આ આગ્રહ શિષ્ટપ્રયોગનું અનુરોધન નથી સૂચવતો પરંતુ ભાષાના સાક્ષાત્ પ્રચારનું અનુવર્તન દર્શાવેછે: હેના વિશેષ પુરાવો એ છે કે પંક્તિ ૨ માં મુગતિહ શબ્દમાં જન્દના નિયમની અવગણના કરીને પણ ગ અને તિ અલગ રાખ્યાછે, અને એ જોડણી બોલાતા શબ્દનું જ પ્રતિબિંબ છે એ સ્પષ્ટ છે. હું કબૂલ કરુંછું કે આ શ્લોકમાં અહ છે તે અતિ ઇત્યાદિમાંથી નીકળેલોછે, અને (સં. વૈરમાંથી વહરમાં છે ત્હેવો) સંધિસ્વર એમાંથી નીકળેલો નથી. છતાં પણ, મ્હારી દલીલ હાવી છે: કોઈ એક મૂળમાંથી ઉદ્ભવેલો અહ એ રૂપે હયાત હોવાનો જો એક દાખલો હોય, તો અન્ય પ્રસંગે એટલે કે એના વિકારરૂપે એ વિષ્ણુમાન ન હોય એમ માનવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી.

ઉપર હું એટલું કહીશ કે જદ અને જય અને જડ અને જડ એ સર્વને
આ વ્યાખ્યાનમા પ્રતિ એ અને જોના વિવૃત ઉચ્ચારના મૂળ તરીકે સ્વીકારવાને
પાદિત કરેલા મતમા બદલે માત્ર જય અને જવને જ હેના મૂળ તરીકે સ્વી-
કારવામા આવે તો ૩ જા વ્યાખ્યાનમા મ્હું ચર્ચિતો
અને લાપવ (ખીજ લાપવ) અને જળવાઈ રહેછે
ચીજલાવવો નિયમ જળવાયછે આ લાભ કાઈ નહાનો
નથી, અલબત્ત ઉચ્ચારશાસ્ત્રના સત્યનું અનુરોધન એ
પ્રથમ સરત છે, અને એ હામા જળવાયછે

હવે જેમાં જદ અને જડ ના વિવૃત જ અને જા થવાને બદલે
જદ અને જડના વિવૃત ગુજરાતીમા એ અને જા થાયછે, અથવા તો
જદ અને જડ જ રહેછે, હેવા કેટલાંક ઉદાહરણો
હોય હેવા ઉદાહરણો આપુછું

ઉદાહરણો —

દે કે જદ	પ્રા કે અપ	ગુજ.
સ	હિમજન	હેધુ કે
હૃદયકં	હૃદજન હૃદ	હૃદયું
ચેત્ર	(પરમાર્થો, પ્રાકૃતદ્વાર નહિ)	ચેતર કે ચટર
દાતક	સય(ક)	સદય કે મૈકુ
ઝાં કે જડ		
જનુરંગ	ગરુડ	જોડ કે ગરુડ
ગર્વ	મન્થો	
	મગ-મગ	મો

આ શબ્દોમા જદ અને જડ ના વિવૃત જ અને જા થતા અટકાવનાર
કારણની કે કારણોની તપાસ કરી રસદાથી થશે
અર્થિવા પણ સ્વરમાર આપણને અવકાશ પૂરતો નથી, પરંતુ હવે ત્હમે જોઈ
એ નિર્ણાયક વાત છે સાદરો કે લગભગ સર્વ શબ્દોમાં સ્વરિતત્વ એ જ
નિર્ણાયક કારણ છે ત્હાં દેની પ્રતિ જોવામા ન આવે ત્હા ખીલું કાઈ
પણ કારણ જોઈસ મળી આવશે, જેમ કે, સૌ ચળમા દેને જા (ન દર્)
શબ્દથી અસરિત રાખવાની સ્વાભાવિક અને અભળયે જ પ્રવર્તની ઇચ્છાને
પરિણામે જિજ્ઞાસી આવતો અટકેછે,

વિવૃત ઉચ્ચારના પીળા ફેટલાક દેખીતા અસાધારણ પ્રકારો છે તે હું
વિવૃત ઉચ્ચારના દેખીતા અહિયાં દર્શાવું છું;
અસાધારણ પ્રકારનાં
ઉદાહરણો.

ૐ

સં.

પ્રા. કે અપ.

ગુજ.

વિતસ્તિ:

વિદત્થ

ઘંત્ય

સીમન્તક:

સીમતડ-સીઅન્તડ

સંથે

કટિ:

કઢી

કઢ્ય

(અર્થ ફરી જાયછે)

તટી

તઢી

તઢ્ય

ગંઢક

ગંઢડ

ગંઢો (એ નામનું પ્રાણી)

સરી

સરી

સર્ય

(=પ્રવાહની ધાર; હારની સર્ય)

પિણ્ડક:

પંડડ

પંડો

કન્દુક:

ગેદુઓ

ગંદ

ચિન્હ

ચન

ર્ષા-

પ્રહર

પહર પ્હઅર

પ્હાર

નહર

નહર ન્હઅર

ન્હાર

મહાર્ધક

મહગ્ધડ મ્હઅગ્ધડ

મોંધું

શતં

સઅં

સો

(વસે, ત્રણસે ઇત્યાદિમાં સં છે; સો
પણ છે, વસી, ત્રણસી ઇ.

મુર્ખ

મુર્હ

મ્હો

મુર્ખકર્ક

મુર્હડડ મ્હુઅડડ મ્હુઅડડ

મ્હોડું

ગુરં:

ગુર

ગોર

ગુહ:

ગુહ

ગોહ

ઉષા

(પરભાર્યો)

અશ્વિ

સૂચિ:

સૂઈ

સયિ

(વેશ્ય) કોઈલડ

કયિલો

, ઓસરિઆ

આશરી

કોવિલ
ઉદવ
મૃત્યુ
પ્રાવૃણક
સ્વર્થક
કુદાલન

કોહલા
ઉદ્ધવ
મૃતુ
પ્રાહુણક
સુગત
કુદાનક
(દેવ્ય) ઓક્કિઅડ

કવિલ
બીધન
મીત
ધ્વરણો
સંધુ
કીંદાડો
ભીન્સુ

(=મન કરી કાઢ્યું)

આ ઉદાહરણોને તપાસીશું તો વિવૃત ઉચ્ચારનો ખુનાસો પ્રાપ્ત મળી જશે જેમ કે -વિદ્યથી, મુદ્ધ અને મુદ્ધના અન્ય ઉત્તરની અસાધારણ વિવૃત ઉચ્ચારનો ખુનાસો પ્રવૃત્તિ થતા એટલે કે હવે આજ અક્ષર તરફ પરાક્ષેપ થતા વિદ્યથી, મુદ્ધ અને મુદ્ધકડ હેવાં રૂપા તરો અને છે

ત્હાર પછી એ રૂપાન્તરોમાનાં તેમ જ સીમતકા રૂપાન્તર સીમતકામાનાં કાંઈક અને ઉઘ એ સ્વરચુમ્બોના અગમ્યત સ્વગનો અત્યય થવાથી અહ અને અહ એ સ્વરચુમ્બો પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્હાર પછી અય અને અય થઈને વિવૃત ઉચ્ચાર નીવડે છે (સીમતક સક્તક અનુસ્વાર કેમ થઈ જાય છે અને વિદ્યથી વિદ્યથી રહેલા સમળ સમળનું એક અગ લુપ્ત થતાં એટલે જ બાકી રહે છે (અને હેનો પણ, હેના મહાપાત્રનો નાશ થતા, તે અને છે), પરંતુ (બીજા અનેક ઉદાહરણોમા બને છે તેમ) પૂર્વ વર દર્શ થતા નથી

કટિ-તટી-ગઢો-સરી-ગુહ-ગુહ હે ! આજ શ્રુતના જ પછી, યથા વકાશ કે કે ઉતો, કાંઈક અસાધારણ પ્રક્ષેપ થાય છે, અને જવાનાં ઉની પૂર્વે હેવી જ રીતે જનો પ્રક્ષેપ થાય છે, અને એ પ્રમાણે વિવૃત ઉચ્ચાર માટે જોઈતી સામગ્રી પૂરી પડે છે કાંઈક હાલુ અનુમાન કયાં શિવાય વિવૃત ઉચ્ચારનો ખુનાસો આપી સકાતો નથી

હેવો જ અસાધારણ પરંતુ ભિન્ન પ્રકારનો વિકાર સૂઈ કોહક, કોહલા અને કોસરિમા શબ્દોમા બને છે, ત્હા પ્રથમ અક્ષરમા રહેલા ક અને કોનો ગમે તે કારણે અહ થાય છે, અને એથી વિવૃત ઉચ્ચાર માટેની સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે

૨૮ ત્વિ શબ્દની બાબતમા હવે પ્રક્ષેપ માન્યા વિના ખુનાસો આપવો શક્ય છે અમૂલ્યો વિવિધ રકાર પ્રવિષ્ટ થાય છે, અને તટીર્ણ તટીર્ણ તરહી-તરહી-તરહી-તરહી હેવા રૂપાન્તરો બને છે (અથાપિ ત્વિ (=કાઠ) અર્થે તરહ-તરહ શબ્દો વપરાય છે, કાંઈ વસ્તુમાં કાઠ પડે ત્હારે હેમા બે તટ ઉત્પન્ન થવા દોષ એમ લાગે છે) કટીની બાબતમા પણ આગળની રની સદાયતાથી હવે જ ખુનાસો ન આપી સકાય ?

પ્રહર (પહર-હઅર), નહર (નહર-હઅર), મહાર્ધક (મહાર્ધક-મહાર્ધક) એ શબ્દોમાં મધ્યવર્તી સ્વરયુગ્મ અઝનો હેવી જ રીતે અડ થતાં વિવૃત્ત ઓને માટે દ્વાર પ્રુદ્ધ થાયછે.

છેવટ ણિડ, ચિન્હ, ઉદ્ધવ, મૃત્યુ, કુદાલક, સ્વર્ધક (સુગ્ધક), પ્રાઘૂર્ણક (પ્રાહૂર્ણક) એ શબ્દોમાં, પ્રથમ ડૂસ્વ ઇ અને ડૂસ્વ ડની પછી સંયોગ આઠ્યેા હોય તો ઇ અને ડને સ્થાને યથાક્રમ એ અને ઓ આવે (સિ. હે. ૮-૧-૮૫ અને ૮-૧-૧૧૬) એ નિયમની પ્રવૃત્તિ થતાં, પ્રથમ તો એ અને ઓ પ્રાપ્ત થાયછે; એટલુ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે આ એ અને ઓ તે પાલી અને હેના જેવી પ્રાકૃત ભાષાઓમાંના ડૂસ્વ એ અને ઓ છે અને એ ડૂસ્વ એ-ઓ તત્ત્વતઃ અને ઉચ્ચાર-દૃષ્ટિએ વિવૃત્ત ઉચ્ચારથી ભિન્ન હોવા છતાં પણ એક પ્રકારે હેના સરખા જ છે. અને એ સાદસ્યને પ્રસ્તુત શબ્દોના ગુજરાતી વિકારોમાં રહેલા વિવૃત્ત ઉચ્ચારનું કારણ માની સકાય. ઓક્ષિઝમાં સંયોગને લીધે ઓ ઉપર દર્શાવેલું ડૂસ્વ રૂપ પામતો લાગેછે અને ત્ય્હાર પછી હેને પણ ઉપરઆપેલો પ્રુદ્ધાસો લાગુ પડેછે; અથવા તો એ શબ્દમાં ઓ છે ત્હેને પ્રથમથી જ પાલીભાષાના ડૂસ્વ ઓ માનવો એ વધારે સાઈ છે.

હવે વિવૃત્ત ઈ અને ઓ વિશેના ઉત્તરગની વ્યાખ્યાનો અપરાર્ધ (અર્ધ), એટલે કે અન્ત્ય અઙ અને અઙનો અર્ધવિવૃત્ત ઉચ્ચાર અર્ધવિવૃત્ત અને વિવૃત્ત ણનવા વિશેના અંશ, લખ્યે. એ ઉચ્ચારને અર્ધવિવૃત્ત ઉચ્ચારનો તક્ષવત. કહેવામાં જે વિશેષાર્થ હું દર્શાવવા ઇચ્છું તે સંક્ષેપમાં સમઝાવીશ. મધ્યવર્તી અઙ-અઙને સ્થાને જે વિવૃત્ત (ઈ-ઓ) ઉચ્ચાર આવેછે તે, શબ્દમાંના અધિકતમ શ્રાવ્યતાવાળા મધ્યભાગરૂપ પ્રધાનતમ સ્થાનને લીધે, સુબ્યક્ત અને સંપૂર્ણ રીતે વિવૃત્ત બનેછે; અને અન્ત્ય અઙ-અઙને સ્થાને આવતા એ-ઓ, શબ્દના ઉચ્ચારણના અવરોહને અંતે હોવાથી, મધ્યવર્તી વિવૃત્ત ઉચ્ચાર કરતાં સ્વાભાવિક રીતે ઓછા વિવૃત્ત હોયછે.

આ અર્ધવિવૃત્ત ઉચ્ચારનાં ગુજરાતીમાં પ્રુદ્ધા ઉદાહરણો છે:-

અર્ધવિવૃત્ત ઉચ્ચારનાં

ઉદાહરણો.

પ્રા. કે અપ.

ગુજ.

(ઉત્તરકાલીન અપ. પણ ખરી.)

છઙ

છ

કરઙ

કર

અનઙ

અન

તડ
કરડ
ઘોડડ

તી
કરી
ઘોડી

સક્ષેપમા કહિયે તો, ક્રિયાપદોનાં વતમાનકાળમાં ત્રીજા પુરુષના એક-વચનના રૂપોનો અન્ત્ય એ અને ઓકારાત નામો કે વિશેષણોના નરજાતિના પ્રથમા એકવચનના રૂપોનો અન્ત્ય ઓ, અને ક્રિયાપદોના આગાર્ય ત્રીજા પુરુષ એક વચનનાં રૂપોનો અન્ત્ય ઓ, એ સર્વેનો તેમ જ અન્ત્ય શબ્દોના કે રૂપોના અન્ત્ય એ-ઓનો અર્થવિવૃત્ત ઉચ્ચાર થાયછે,

હવે આપણે શુભરાતી ઉચ્ચારશાસ્ત્રના ક્ષેત્રના અન્ત્ય અન્વેષકાએ શુભરાતી ઉચ્ચાર- આ વિવૃત્ત જ અને જાનું નિરૂપણ કર્યુંછે કે નહિ, શાસ્ત્રીઓ અને આ અને કર્યુંછે તો શું કર્યુંછે, એ વિશે વિચાર કરિયે વિવૃત્ત ઉચ્ચાર હું નિશ્ચિત કરી સકયોછું ત્યાંસુધી તો પ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ આ ઉચ્ચારનો ઉદ્ભવ કયો નથી જણાવ્યો, તો પછી હેની પૃથક્કૃતિ કયાથી જ કરી હોય આ ઉક્તિ હેમના પ્રકાશિત થયેલા ગ્રન્થોને અનુલક્ષીને જ કરવામાં આવીછે પરંતુ વિ સ ૧૯૪૨ના ભાદ્રપદ સુદિ (૧) પ્રજલાલ શાસ્ત્રી ૧૫ ને દિને મહેને લખેલા ખાનગી પત્રમાં, એ વિશે મ્હે કરેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, તેઓ આ ઉચ્ચારનું અસ્તિત્વ સ્વીકારેછે, હેને (કંઠતાલ્લવ્ય કે કઠોષ્ઠ્ય ને બદલે) શુદ્ધ કંઠ્ય કહેછે, હેના ઉદાહરણો આપેછે, પ્રાકૃત કે પ્રાચીન શુભરાતી બ્યાકરણોમાં આ ઉચ્ચારનો ઉદ્ભવ નથી ચમ્પા એમ કહેછે, અને, હેમને એક મારવાડીએ એક વખત ખતાવેલી ઘૃષ્ઠરાજ રાસાની જૂની પ્રતને અનુસરીને, શુભરાતીમાં આ વિવૃત્ત ઉચ્ચાર દર્શાવવાને અવળી માત્રા વાપરવાની ભલામણ કરેછે હેમના પત્રમાંથી કેટલોક અથ નીચે ઉતાર્યોછે --

“એ બા અક્ષર કંઠતાલ્લસ્યાન છે પણ ગૂર્જર ભાષામાં કેટલાએક શબ્દોમાં કેવલ કંઠ્ય બોલાય છે તેમજ ઓ અક્ષરનું કઠોષ્ઠ સ્થાન છે પણ ગૂર્જર ભાષામાં કેટલાએક શબ્દોમાં કેવલ કંઠ્ય બોલાય છે સ્વારણ એ સ્વરો-અંતરો (બા ચોમાસામાં વાંટાવાટું નાનું છાદ થાય છે) ગેર-ગેર સ્વર, સ્વર (એક જાડ છે) સ્વદિર=સ્વદ્વર= સ્વર વેર=વેર, દ્વર, તેમજ વાગી, વાંકી વોમલ, વાંચલ, વાંચ, વાંક, ગોલ ગાંલ વાંલ (વલગીજનું જાડ), રાંલ, રાંલ, રાંલામન્ડ, રાંલિટ (એક માળગ છે) કેવલ કંઠ્યનું વિહન અવકી માત્રા ત્યાંય તેનું કારણ પ્રાચીન ગૂર્જર વ્યાકરણમાં નથી તેમ પ્રાકૃતમાં પણ નથી એક વહીવટો મારવાડી માંડ મન્થો હતો તેની પાસે મારવાડી ભાષાવાચી પૃથ્વીરાજનો રાજો હતો તેમાં બા પ્રમાણે લખેલું હતું મકરદરા મકરવાળાં દ્વાર નિત શુદ્ધ હમેશ પછી તે માટેને મેં મૂક્યું ત્યારે તેને

તેઓ માનેછે વર્ષ (૨) મા રહેલા વિવૃત ઉચ્ચારના તેઓ નીચે પ્રમાણે કારણો દર્શાવેછે —

- (૧) કાઠવાર એ સયોગદોષપને પરિણામે આવેછે, માત્રાની સંખ્યામાં પડેલી ખોટ પૂરી આપના માટે સ્વરને વિવૃત કરવામાં આવેછે, જેમ કે પદ્મો, -પંડો, વહિષ્ઠ-વૃહ્ણ, ચતુષ્ક-ચડક-ચાંક,
- (૨) કવચિત્ કામળ અનુસ્વારના આગમથી ઉચ્ચાર વિવૃત બનેછે, જેમ કે ફટ રાંચ, વર્ગણ, પાંક, ચાંક,
- (૩) કાઠક વખતે પાછળ આવતો અનુનાસિક વ્યંજન વિવૃત ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિમાં સહાયક બનેછે, જેમ કે મળ, વર્મ, દર્ન, મીમ, વાળી, રાંતિ, ઇત્યાદિ
- (૪) કવચિત્ પૂર્વોક્ત કારણ નથી હોતા, પણ એક શબ્દને સમાવર્ષ પછી સવૃત ઉચ્ચારવાળા અને ભિન્ન અર્થવાળા અન્ય શબ્દથી અસદિગ્ધ રાખવા ઉચ્ચાર વિવૃત કરવામાં આવેછે, જેમ કે કરે હાથવડે, કર, ગોઝ, ગાંઝ (શેરડીનો), મોર, મરિ (આખાનો), કોઠી, કાંઠી (કાઠનું ઝાડ) આ ક્રિયાને હેમણે વિકૃતવિધાન નામ આપ્યુંછે (ભાષ્યાપાર ૫ ૮ અને ૫ ૧૦)

હવે આપણે હેમના અભિપ્રાયો તપાસીએ પ્રારભમાં હું હેની સમગ્રરૂપે

ટીકા કરવાની દિગ્મત કરીશ, એ અને જો વિવૃત થવાની આ ક્રિયા કેમ જાણે કે એક અત્યંત અનિયત ઘટના હોય, અને હેના ઉદ્ભવના નાના પ્રકારના અને દેખીતી રીતે દગવડા વિનાના કારણો સ્વચ્છન્દે દર્શાવવાના હોય, હેની રીતે રા રા કેશવલાલ ધ્રુવે હેની પૃથક્ક્રિયા કરીછે દુકામાં કહિયે તો એ બીજાણવથી ગદિત છે અને એટલે દરજ્જે અશાસ્ત્રીય છે એ આપેલી પૃથક્ક્રિયામાં સર્વે સકય પ્રકારોનો એક જ સર્વસાધારણ બીજભૂત, જ્ઞ અને જ્ઞવી પ્રાપ્તિરૂપ, નિયમ દર્શાવે છે, અને એ નિયમની અદર પરભાષાના શબ્દોનો અમદ થઈ સકે છે તે ઉપરાંત હેમની કત્તવના ઉચ્ચારના વિમાસને અનુમરતી નથી

હવે હું તા રા કેશવલાલના અભિપ્રાયોમાથી પ્રત્યેકને છૂટો લઈને તપાસીશ

ગર્વ ઇત્યાદિ વિદેશીય શબ્દોના વિવૃત ઉચ્ચારને હેમણે સ્વન સિદ્ધ કહ્યોછે, પરંતુ વસ્તુરિચિતિ હેના છે કે અમરની અને ક્રારસીમા શબ્દ ગર્વ નથી પણ ગવઘ છે, અને હેમા રહેલા જ્ઞ ઉચ્ચારમાંથી આપણે શુન્દરાતી વિવૃત

ઉચ્ચાર નીકળ્યો છે. આ પ્રમાણે સ્વતઃસિદ્ધ વિવૃત ઉચ્ચાર વિશેનું કથન વસ્તુસ્થિતિ બેતા અપ્યથાર્થ છે.

હવે, હેમણે આપેલા સાધિત વિવૃત ઉચ્ચારના ચાર પ્રકારો લખ્યે:—

(૧) આ વર્ગમાંનાં ઉદાહરણો માટે જે કારણો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે તે અપ્યથાર્થ છે. સંયોગલોપથી થતી માત્રાહાનિનો પ્રતીકાર પૂર્વસ્વરના દીર્ઘત્વથી આપોઆપ થશે; એ કે બોના વિવૃતત્વથી વસ્તુતઃ કાંઈ પણ પ્રતીકાર થાય નહિ; કારણ કે પદ્યોમાં પાંચ માત્રાઓ છે અને પદ્યોમાં ચાર જ છે. વળી, પદ્યો શબ્દ સંયોગલોપનું ઉદાહરણ ગણાય; પણ એ પદ્ધતિયે પસે (પદસદ)ના વિવૃત બંને ખુલાસો શો આપશે? પરંતુ સંયોગલોપ અને હેને પરિણામે થતા માત્રાપરિપૂરણનો નિયમ અહિયાં અવકાશરહિત છે. રા. રા. કેશવલાલે આપેલા ખીજ ત્રણ વર્ગોમાં પણ પસેનો સમાવેશ નથી થતો. તે જ પ્રમાણે વર્હિં (વસ્તુતઃ વર્હિં) શબ્દમાં ચાર માત્રા છે અને ચીકમાં ત્રણ છે, પણ વર્હિંમાં પાંચ અને જઝકમાં ચાર માત્રાઓ છે: આ પ્રમાણે, માત્રાસંખ્યાની પરિપૂર્તિ એ કેવળ બ્રાંતિ છે.

(૨) અહિયાં પણ કામળ અનુસ્વારને પ્રમાદથી જ વિવૃત ઉચ્ચારનું કારણ માન્યો છે. પ્રથમ તો કામળ અનુસ્વારને કારણે હાલું પરિણામ શા માટે આવે એ જ દુર્ગમ છે. વિવૃત ઉચ્ચાર અને કામળ અનુસ્વારની સહવૃત્તિ છે એ નિઃશંક છે;—સંવૃત એ-ઓ અને કામળ અનુસ્વારનો યોગ દુર્લભ છે. પરંતુ રા. રા. કેશવલાલે આપેલાં પાંચ ઉદાહરણોમાંનાં વધારે નહિ તો ત્રણમાં તો વિવૃત ઉચ્ચારનો મ્હેં આપેલો ખુલાસો લાગૂ પડે છે. જેમકે, વૈગળ ૩૧(દેશ્ય) વૈગળમાંથી આવ્યો છે; પાંક એ (પ્રા.) પહુંક (સં.) પૃથુકમાંથી (પહુંક દેશ્ય હોય કે પ્રાકૃત ૩૨ હોય); વધારાના શક્ય અને અપેક્ષિત ક્રમો પહુંક-પ્દંક-પ્દવંક હેવા છે; અને ચીંક (સં.) જમલ્ક (પ્રા.) જમલ્ક, ચવંક માંથી આવ્યો છે [સમર્પયતિ-સમપ્પેદ-સર્વપદ-સૌપે હેનો મુકાબલો લાભકારક થશે]. હાવી રીતે, અચ્ અને અચ્ તરવે અહિયાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૧ દેશીનામમાલા, ૬-૧૦૦ બુલો. ત્હાં મંદનનો અર્થ શ્લોકમાં વૈગળ અને વૃત્તિમાં વૃત્તકમ્ આપ્યો છે. ૭-૨૯ સ્થાને વગનો અર્થ શ્લોકમાં વૈગળ અને દીકામાં વૃત્તકમ્ આપ્યો છે.

૩૨. દેશીનામમાલા, ૬-૪૪ બુલો.

(૩) અહિંયા દર્શાવેલું કારણ દેખીતી રીતે ઝોટુ અને તરંગી છે જન અને દાળી (દોહની, દૂહડળી) મા રહેલો અર્થ કે અર્થ એ જ વિવૃત ઉચ્ચારનું કારણ છે એ સ્પષ્ટ છે, મર્મ (જે મર્મ અર્થમાં હોય તો,) ફારસી મૂમમાંથી નીકળ્યો છે (હિંદુસ્તાનમાં મૂમનો મર્મ ઉચ્ચાર થાય છે), અને (જે રીતથી "round" (રાઉન્ડ) નું અષ્ટરૂપ વિવક્ષિત હોય તો) રાઉન્ડ શબ્દના મૂળ શબ્દ 'round' મા અડ ઉચ્ચાર આવેલો છે. જે દર્શન શબ્દ શવના અભિ-સરકાર અર્થે (મહુશ કાઠિયાવાડમાં) વપરાતો શબ્દ હોય તો એ દહન શબ્દ માંથી દૂહયન-દૂહયન-દયન એ ક્રમે દ્વારા નીકળ્યો છે 'મકરૂર' એટલે હિંગત અર્થમાં એ શબ્દ વિવક્ષિત હોય તો એ બાગ્યે જ શિષ્ટ પ્રયોગ ગણાય, તે ગમે તેમ હો, પણ હું હેની વ્યુત્પત્તિથી અચાત છું, પછી, દહનનો દહનશક્તિ, પ્રતાપ (=સામર્થ્ય), અને એ ઉપરથી હિંમત, હેવો અર્થ હોવાનું મહારા અનુમાન સ્વીકાર્ય ગણાય તો ભને કર્મ (તેમ જ જર્મ, તર્મ, કર્મ) શબ્દનો વિવૃત ઉચ્ચાર દેખીતો અસાધ્ય છે પણ અનુનાસિકને કારણે પ્રાપ્ત નથી થયો એ તો ચોક્કસ છે, ઉદાહરણ તરીકે, ગુઢ ઇત્યાદિ શબ્દસમૂહમાં અનુનાસિક જેવા કારણની સદાયતા વિના જ ડનો વિવૃત જા થાય છે, અને મ્હે એ વિવૃત ઉચ્ચારની એક શક્ય ઉત્પત્તિ દર્શાવી છે પણ ખરી, જે સાધારણ નિયમ સાથે વધારે બધ બેચેન છે ગામ, કામ, નામ, કાન ઇત્યાદિના ગામ, કર્મ, નામ, કર્મ હેવા ઉચ્ચાર કરવાની આશ્ચર્યજનકી ટેવ પ્રથમ દૃષ્ટિએ અનુનાસિકનું પરિણામ મનાય, અને કદાચ અનુનાસિકને એટલે અરો કારણ તરીકે પ્રવર્તતો સ્વીકારી સકાય પરંતુ એ શબ્દોમાં હેવો વિકાર બાનો થાય છે, એના કે બોનો નહિ, અને એથી આ તો કેન્દ્રભૂત મુખ્ય નિયમથી અસબદ્ધ, મર્યાદિત વિવચવાળી, તદ્દન નિરાળી જ વાગ્યાપારગત ક્રિયા છે.

(૪) આ તો ચોખ્ખી ભૂલ છે મારિ, કાંઠી, ગાંઠી એ શબ્દોના વિવૃત ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિ મ્હે દર્શાવી છે કર (ક્રિયાપદ) કરદમાંથી નીકળેલ છે એ સ્પષ્ટ છે અને જદમાંથી વિવૃત ઉચ્ચાર થયો છે તે ઉપરાંત, કરે અને કરને દાવી રીતે અસદિગ્ધ રાખવાના ઉદ્દેશની કલ્પના તો અત્યંત કિલટ છે વળી હેવો પ્રશ્ન કરી સકાય કે કરે અને કર સરખા દોષને વિશેષ લક્ષણની અપેક્ષા રહે, પરંતુ કોટે, છોટે, બાપે ઇત્યાદિ ક્રિયાપદોના વર્તમાનકાળ ત્રીજા પુરુષ એકવચનના રૂપોના આખા સમ વિરોધી વ્યવસ્થા કરશે ? વળી કોઠાની કાંઠી સાથે બાન્તિ થાય, પણ મૂળ શબ્દ કાંઠનું શુ ? તેની સાથે સદિગ્ધ થઈ જાય હેવો કાંઈ પણ શબ્દ છે જ નહિ.

આ ઉપરથી જાણાશે કે હાવી પૃથક્ક્રિયા ગૌરવદ્રુષ્ટ તેમ જ હેના વિષયભૂત શબ્દોના ખરા વાગ્વ્યાપારગત ઇતિવૃત્તનું ઉલ્લંઘન કરનારી છે. એ પણ લક્ષમાં આવશે કે આ પૃથક્ક્રિયા રચવામાં રા. રા. કેશવજીએ અત્યંત અલ્પ ઉદાહરણો ઉપર આધાર રાખ્યો છે જેમાંનાં કેટલાંક તો અસાધારણ છે; અને વિવૃત ઉચ્ચારની મૂળ આપેલી પૃથક્ક્રિયામાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદિત કરેલા સર્વ-સાધારણ નિયમના અંગમાં આવી જતાં અતિપુષ્કળ ઉદાહરણોની હેમણે ઉપેક્ષા કરી છે. વર, વ્હરો, વસેલું, મંડિ એ પ્રકારના શબ્દોનો હેમણે ખુલાસો આપ્યો જ નથી. અને હેમણે આપેલું વિવૃતવિધાન એ નામ છે તો સુંદર, પરંતુ હેમાં દોષ એ રહેલો છે કે એથી આ ઘટના એક જ અમિશ્રરૂપ ક્રિયા હોય હેવા ભાસ થાય છે, જ્યારે વસ્તુતઃ અનેક ક્રિયાઓની શૃંખલાની એ છેલ્લી કડી છે, જેમકે અહ-અહ, અય-અય; અચ્-અચ્; અને પછી ઈ-ઈ. આ પ્રમાણે એ નામવિધાન આ મિશ્રરૂપ ઘટનાની અપયથાર્થ પૃથક્ક્રિયાનું પરિણામ છે; વીજલાઘવ જળવાય તેવા એક સરળ કેન્દ્રભૂત નિયમનું દર્શન થતાં જ એ ઘટનાની મિશ્રરૂપતા પ્રકટ થાય છે.

આટલું ગુજરાતી ઉચ્ચારશાસ્ત્રના ગુજરાતી લેખકો વિશે કહ્યું. તે શિવાયના લેખકોમાંથી જેમણે વિવૃતઉચ્ચારનો પ્રલક્ષ કે જેમણે આ વિવૃતઉચ્ચારનો નિર્દેશ કર્યો હોય તેવા મહારા જાણવામાં ચાર લેખકો જ આવ્યા છે, સર જર્જોર્જ ગ્રીઅરસન, મિ⁰ બી.મસ, ડૉ⁰ સર રા. ગા. લાંડારકર અને ડૉ⁰ ટેસિટોરી. સર જર્જોર્જ ગ્રીઅરસને આ વિષયના માત્ર પ્રથમસ્તરમાં જ પ્રવેશ કર્યો છે, અને વિવૃત ઈ અને ઈના ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિવિશે ચર્ચા કરી જ નથી. એ ઉપરચોટિયા નિર્દેશમાં પણ હેમણે ભૂલથાપો ખાધી છે, જે મૂળે અન્યત્ર રૂઢ દર્શાવી છે. પરંતુ આ સ્થળે ફરીથી નિર્દિષ્ટ કરવાથી અનુકૂળતા થશે. હેમણે વિવૃત ઈ ને short (હ્રસ્વ) અને વિવૃત ઈને broad (પ્રોળો) કહ્યો છે; અને કહ્યું છે કે “ગુજરાતીમાં હ્રસ્વ એ તેમ જ દીર્ઘ એ છે.” હેમાં “હ્રસ્વ ઓ નથી, પરંતુ હેને બદલે કેટલાંક શબ્દોમાં ઓનો allમાંના ઓ જેવો પ્રોળો ઉચ્ચાર કરવામાં આવે છે.” ૩૪

અહિંયાં કાંઈક ગોટાળો થયેલો જણાય છે; એ અને ઓ બંને કાં તો પ્રોળો (વિવૃત) અને સાંકડા (સંવૃત) હોય, અથવા હ્રસ્વ અને દીર્ઘ હોય. હ્રસ્વ

૩૩ The Indian Antiquary, XLIV, 17n અને 19n (જાન્યુ. ૧૯૧૫)

૩૪ Linguistic Survey of India, પૃ. ૬૩, ભાગ ૨નો પૃ. ૩૨૯

એના અંગમાં આપેલા ખોળા ઉચ્ચારવાળા શબ્દોના ગણમાં^{૩૫} હેમણે વર્ણવે, જેન અને હેના શબ્દો આપ્યાં છે, જેમાં વિવૃત્ત ઈર્ણવો છે, અને ખોળા જો મા ચીવું, કીચલ હેવા વિવૃત્ત ઈર્ણવો વાળા શબ્દો આપ્યાં છે. છતાં તેઓ એકને short (=દૂસ્વ) અને બીજાને broad (=ખોળો) શા કારણે કહે છે એ હું સમજી શકતો નથી. (સર જર્જર્ન કહે છે કે એ પોતે 'all' માં છે હોવો ખોળો ઉચ્ચાર દર્શાવવા ને માથે ~ હાવી નિશાની કરે છે)

આ ગણોમાં કેટલીક ન્હાની બૂલો પણ થઈ છે, જેમ કે હ્દે (=હિદ) ને દૂસ્વ એ વાળા શબ્દ તરીકે આપ્યો છે, પરંતુ હેનો કદાપિ વિવૃત્ત ઉચ્ચાર થતો નથી, તેમ જ હોલનો જો ખોળો (=વિવૃત્ત) માન્યો છે, પણ વસ્તુતઃ એ વિવૃત્ત નથી.

મિ. બીન્સ આ વિષયનો હેમના ગ્રન્થના પુ. ૧ ને ૧૪૭મે અને

(૬) મિ. બીન્સના
મતની પરીક્ષા

ત્દારપત્રીનાં પૃષ્ઠોમાં વિમર્શ કર્યો છે. પરંતુ એટલું સ્પષ્ટ છે કે આ પ્રશ્નનું ખરું તત્ત્વ હેમના લક્ષની ખ્દાર રહ્યું છે, અને પરિણામે જનો એ અને જવનો એ થવાની

તેમ જ જનો જો અને જવનો જો થવાની અને જનો એ થવાની હેમણે વાત કરી છે અને એ અર્થો પણ ઉપરચોટિયા પ્રકારની છે, અને હેમાં વિચિત્ર બૂલો કરી છે, જેમ કે પેટળ (એક ચહેરું નામ) હેમણે પત્નમાથી વ્યુત્પાદિત કર્યું છે (પુ. ૧-૧૧૭), પણ વસ્તુતઃ હેનું મૂળ પ્રતિજ્ઞાન છે, જે નામ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અને અન્ય લેખોમાં મુલિદિત છે. આ જૂન થવાનું કારણ સ્પષ્ટ છે, પદ્ધતિ-પદ્ધતિ-પેટળ (શુ.) અને પેટળ (મ.) એ ક્રમે દ્વારા થતો વિકાસ ન બિંધી શકાયો હેમણે પના જનો એ થવાની કલ્પના કરી છે, એ જ પૃષ્ઠે મ વૈષ્ણવી સંસ્કૃત વચ્ચે "એસવુ" માથી વ્યુત્પત્તિ આપી છે હેમાં પણ એ જ જૂન કરી છે, -આપણે ઉપર કરેલી અર્થોમાં જોયું છે કે એ શબ્દ સ વપવિષ્, હવણ, હવણ, વેપમાથી આવ્યો છે, અને "એસવુ" અર્થવાળો સંસ્કૃત ધાતુ વચ્ચે જાગે જ હોય છે (લગા ને વચ્ચેમાંથી વ્યુત્પાદિત કરવામાં પણ એ જ જૂન કરી છે)

૩૫ પૂર્વાક્ત અર્થ, પૃષ્ઠો ૮૪૪ અને ત્દાર પત્રીનાં

૩૬ પૃષ્ઠો પૃષ્ઠો ૧૪૭ (૧૪૭મે પૃષ્ઠે) મિ. બીન્સે દિ. વેદાની મં નિરૂપિતમાંથી વર્ણવે વ્યુત્પત્તિ આપી છે એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે અને જ્યાં વાત, એ જ વાતમાં એ એક પાત્રો પાત્રો જુ. રોમ (દેમની એ. વી. પ્રમણે જે-નું) એ જ વાતો રો. નમાથી અને રો. ની વિનમાથી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવે છે એમાં એમ માને છે કે અદિર્શ કાંતો કર વડે નાનક વધે દીર્ઘ અવધા તો એ જ વાત સુવિદી-વર્તા એક વધે દર, ૨૧

૧૩૭-૧૩૯ પૃષ્ઠાએ મિ. બીમ્સે પોતે કહ્યેલા જ ના એ રૂપ વિધારની ચર્ચા કરીછે; અને ઉદાહરણો (રહન) રહ્-રહેતું, (સહન) સહ-સેહતું, (કચન) કચ્-કેહતું, ઇત્યાદિ આપ્યાંછે. વળી એઓ એમ માનેછે કે ગુજરાતીમાં “પૂર્વે રહેલા હૂ ને સ્થાને એ આવેછે અને એ હૂની પછી કવચિત્, વિશેષતઃ જે શબ્દોમાં સંસ્કૃતમાં એ સ્થળે રૂ હોય તે શબ્દોમાં, બીજા એ નો પ્રદ્વેષ પણ કરવામાં આવેછે” (પૃ. ૧૩૮); હેમણે આપેલાં ઉદાહરણો:-

= લહરીમાંથી	લેહેર;	વધિરમાંથી	વેહેરો;
મગિની ,,	વેહેન;	પ્રથમ ,,	વેહલું, ૩૭

[વેહલું શબ્દ અન્ય શબ્દોથી નૂદે પ્રકારે શા માટે લખવો જોઈયે, અને હેના હૂ માં પણ એ શા માટે ન ઉમેરવો જોઈયે? ખરેખર, હેના કારણતું અનુમાન દુષ્કર છે:]

તે ઉપરાંત અરબી અને ફારસીમાંથી આવેલા શબ્દોમાં પણ આ જ ક્રિયા થતી તેઓ માનેછે, જેમ કે જેહેર, કેહેર, તેહેસીલ, રેહમ, વેહશત.

આથી પણ એક ક્રમ આગળ વધીને મરાઠી ઘેળે (=ત્રેતું) માં પોતે જ નો એ થતો જુવેછે, જ્યારે આપણે જાણીએછીયે કે મરાઠીનો એ ગુજરાતીના જેવો વિવૃત નથી.

પૃ. ૧૪૦ મે મિ. બીમ્સ કહેછે કે જય નો કાઈકે વખત સંક્રામ્ય થઈને એ થાયછે; ઉદાહરણો નયન-નેન, સમય-સમે ઇત્યાદિ આપેછે; અને પૃ. ૧૪૩-૧૪૪ મે અવનો, લવંગ-લોંગ (હિં.) માં થાયછે તેમ, જો થતો કહેછે. પૃ. ૧૮૭ મે વળી, સંજ્ઞાતીય સ્વરો અનુરૂપ ગુણ કે વૃદ્ધિસ્વર સાથે સંધિ પામેછે હેવો તેઓ નિયમ ગણેછે, અને મગિની, મદ્ગતી (પ્રા.) મૈન (હિં.) એ ઉદાહરણ આપેછે;

પણ આ ક્રિયા વાગ્યાપારના નિયમોમાં અદ્યપૂર્વ છે. પુ. ૩ જાને પૃ. ૩૮મે ફરીથી હેમણે ખરી વ્યુત્પત્તિ ઉપવિષ્ટઃ સ્વીકારીને હિન્દી વૈઠ આપ્યુંછે, પરંતુ મરાઠી વૈસ્ વિશે ખોટી જ અટકળ ઉમેરીછે કે અન્ત્ય સ્ વૈઠ અને વસ્ વન્ત્યેના બ્રમથી આવ્યોછે ! ગુજરાતી વૈસ્ (હેમને મતે વૈશ) અહિયાં હેમણે ચર્ચાર્થ રીતે સંસ્કૃત ઉપવિશતિમાંથી વ્યુત્પાદિત કર્યોછે, જે કે (અઢ-અય-અય્-ર્ અર્થે ક્રમે સૂચવતા) અઢસઢ-વઢસઢ-વૈસે એ અન્તર્ગત વિકારો એઓ જોઈ સંકળ નથી હેવા જ રા. રા. કે. હ ધ્રુવના મત માટે ઉપર પૃ. ૮૨મે કુટનોટ રદમી જીવે

૩૭ મિ. બીમ્સની મુસીબતો હું બરાબર સમજુંછું; હેમના સમયની ગુજરાતી બાષામાં અને જુના ગુજરાતી હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં જોડણીની જે ખોટી અને અનિશ્ચિત પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી એ હેમને વિદ્વત્કારક અને બ્રાન્તિજનક નીવડી હશે.

આ સર્વ બ્રાતિ અને સખલનનું કારણ એ છે કે મિ બીમ્સને, મહે આ ચર્ચામાં આપી છે તહેવી, યથાર્થ પૃથકિકયા હાથ ન આવી પરિણામ એ આગુ કે આ વિષય II ચર્ચામાં હેમણે વિવૃત ઉચ્ચારની ઉપેક્ષા કરી અને પોતે આપેલા ઉદાહરણોના કેટલાક સખધરહિત, અને વસ્તુતઃ પ્રવર્તતા પરંતુ હેમના લક્ષની ખ્હાર રહેલા એક સર્વસાધારણ કેન્દ્રભૂત નિયમનું ઉલ્લેખન કરતા, વર્ગો પાઠ્યા (પુ ૧ પૃષ્ઠો ૧૮૭, ૧૬૭, ૧૪૪-૪, ૧૪૦, ૧૩૭-૧૩૬ જુવો)

માત્ર એક જ પ્રસંગે મિ બીમ્સની દૃષ્ટિ અચાનક અર્ધવિવૃત ઉચ્ચાર ઉપર મિ બીમ્સને માત્ર પડી છે શબ્દોને અન્તે રહેના જોના પ્રાચીન હિન્દી એક જ પ્રસંગે થયેલું ઉચ્ચાર દાખ જેવો છે એમ એઓ સ્વીકારે છે પરંતુ અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારનું જૂની હિન્દીનો (પોતે જેને સ્પષ્ટ રીતે broad=વિવૃત ઢર્શન, હિન્દી શબ્દોનો કહેલો છે તે) જો સાધારણ હિન્દીના જો ઉચ્ચારથી અત્ય જો ભિન્ન પ્રકારનો નથી હેવા હેમના કથનથી પૂર્વાકત સ્વીકારની ઉપયોગિતા અત્યન્ત અલ્પ રહે છે તેઓ કહે છે કે હસ્તનેખાની લેખનપદ્ધતિ પૂરતો જ ભેદ છે, કાઈ પુરુષ એક પ્રકારે લખે અને બીજો અન્ય પ્રકારે લખે (હેમનું પુ ૨ પૃ ૫ મુ જુવો) આ ભેદ લેખનના પ્રકાર પૂરતો જ કેવી રીતે રહે એ સમઝવુ મુશ્કેલ છે ખરી વાત એ છે કે પ્રાચીન જો ઉચ્ચાર કાઈક અંશે વિવૃત હતો અને હેમાંથી ગુજરાતીનો પૂર્ણ વિવૃત ઉચ્ચાર નીકળ્યો, અને જે નામોના અતમા જોને સ્થાને જો આવ્યો તે નામોમા એ અન્ય જો સરત રહ્યો વસ્તુસ્થિતિ આ છે હિન્દીમા મધ્યવર્તી જો અવિકૃત (જો જ) રહ્યો, અને એ જો અર્ધવિવૃત હતો, એટલે ગુજરાતી જોથી જોણો વિવૃત હતો, અને અત્ય જો ક્ષીણ થઈને શુદ્ધ જો થયો, જે ગુજરાતી અર્ધવિવૃતથી જોણો વિવૃત થયો, કે તદ્દન સવૃત થયો (પણ હિન્દીની શાખા મજલાયામાંનો અત્ય જો કદાચ આ વિષયે અપવાદરૂપ હશે)

ડૉ. ભાડારકરે હેમના વિલક્ષન ભાષાતાત્ત્વવિષયક વ્યાખ્યાનોમા એ ત્રણ સ્થાને, હેમની સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થતી શક્તિ અને (૭) ડૉ સર રા જો વિહ્વા વડે, આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરી છે ૧૪૨-૧૪૩ ભાડારકરના અભિપ્રાય પૃષ્ઠોમાં તેઓ પ્રાકૃત અને પાલીમાં લુપ્ત થયેલા યોની સમાવેશના સંસ્કૃત સધિસ્વરો દે અને જોના કેટલીક અર્થોચી।

ભાષાઓમાં યતા પુનર્દર્શનની ચર્ચા કરે છે આ પુનર્દર્શન હિન્દીમા, પંજાબી મા અને કેટલેક સ્થળે મરાઠીમા, પ્રાકૃત સ્થ અને જરના પાછા દે અને જો કરવાથી યાપછ, હેમણે આપેલા ઉદાહરણોમાંના કેટલાક આપુલું—

સં.	પ્રા.	હિં.	પ્રાચીન મ.	પૈઠા
પ્રવિષ્ટ	પડ્ઠ	હિં.	પ્રાચીન મ.	પૈઠા
ઉપવિશ્	ઉવદ્ધ	મ. હિં.		વૈસળે-ના
ઉપવિષ્ટ	ઉવદ્ધ	હિં. પં.		ધૈઠા
ઋદિર	ઋદર	મ. હિં. પં.		ઋૈર
વલીવર્દ	વદ્ધ	મ. હિં. પં.		વૈલ
ચતુર્થ	ચત્તથ	મ. હિં. પં.		ચૌથા
ચતુષ્ક	ચત્ક	મ. હિં. પં.		ચૌક

૧૪૨-૧૪૪ પૃષ્ઠાએ હેમણે અય અને અવના એ અને ઔ થવા વિશે ચર્ચા કરી છે અને આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો આપ્યા છે:—

સં.	પ્રા.	હિં. કે હિં. અને પં.
મદન	મઞ્ઞ-મય્ઞ	મૈન
રજળી	રઞ્ઞી-રય્ઞી	રૈન
નયન		નૈન-નૈન (પં.)
વચન	વઞ્ઞ-વય્ઞ	વૈન

છેવટ ૧૪૬-૧૪૭ પૃષ્ઠાએ હેમણે ગુજરાતીમાંના ઉચ્ચારની ચર્ચા કરી છે અને એ ઉચ્ચારનો હિન્દી ઉચ્ચાર સાથે મુકાબલો કર્યો છે:—

હિં.	ગુ.	હિં.	ગુ.	હિં.	ગુ.
પૈઠા	પેઠો	વૈઠો	વેઠા	વૈલ	વેલ
વૈસના	વેસવું	ઋૈર	ઋૈર		
ચૌથા	ચૌથો	ચૌક	ચોક	ધાલૌ	ધોલો
કૌડી	કોડી	પત્યાદિ.			

વળી હેમણે અવલોકન કર્યું છે કે વિદેશીય પ્રજાવના શબ્દોમાં પણ, જ્યાં અન્ય ભાષાઓમાં એ અને ઔ હોય ત્યાં, ગુજરાતીમાં એ અને ઔ હોય છે; ઉદાહરણો:—

હિં.	ગુ.	હિં.	ગુ.
પૈદા	પેદા	દૌલત	દોલત
મૈદાન	મેદાન	ફૌજ	ફોજ

છેવટ હેમણે નીચે આપેલાં વચનો હું પૂરેપૂરાં ઉતારી લઉં છું:—

“એ જ પ્રમાણે, જો કે ગુજરાતી શબ્દકોષમાં એ અને જો વાળા કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દો જોવામાં આવેછે, તથાપિ ત્યાં એ સધિસ્વરોના પ્રાય એ અને જો જોવા ઉચ્ચાર કરવામાં આવેછે, જેમ કે જૈનને બદલે જૈન, વૈરને બદલે વૈર ધસાદિ એથી જણાયછે કે ગુજરાતીમાં પણ પ્રાચીન પ્રાકૃતની માફક જય અને જવ અને જદ અને જરનો સંયોગ થતાં એ અને જો બને છે, અને એ અને જો એ સધિસ્વરો હેને પ્રાચીન પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી નથી ઉપતન્ન થયા એથી સિદ્ધ થાયછે કે ગુજરાતી વર્ણમાલામાં વસ્તુત તેઓના અભાવ જ છે આગળ કહી ગયેા છું તેમ, જદ અને જર શ્રુતિયોના એ અને જોથી તદ્વાવત માત્ર ઝટલો જ છે કે હેમા (જદ-જરમા) એકને બદલે બે ઉચ્ચારન ક્રિયાઓ થાયછે, અન્ય પ્રકારે તેઓ સરખા છે, કેમ કે સધિસ્વરોમાં બંને સ્વરો રહેલાછે તેથી એ શ્રુતિયો, તેમ જ જય અને જવ, આ સધિસ્વરોને રૂપે પરિણત થાય એ સ્વાભાવિક છે અને એમ થવામાં હેનો અદ્યતમ વિકાર થાયછે તે છતાં પણ જો ગુજરાતી લોકો હેનો એ કે જો કરી કાઢે અને સંસ્કૃત અને વિદેશીય શબ્દોમાં રહેલા એ અને જોના પણ હેવા ઉચ્ચાર કરે, તો હેનું કારણ એ જ હોવું જોઈએ કે હેમની વાચિક ઇન્દ્રિયો આ ઉચ્ચાર પરત્વે હેમના પાલી અને પ્રાકૃત પૂર્વજોના જેવી જ દશામાં છે ખીજી બાજુ જોઈએ તો હિંદીમાં, અને વિશેષત હેની મજ શાખામાં, સધિસ્વરોનો અત્યુચ્ચાર કરવાનું પ્રાચીન વલણ પ્રત્યક્ષ થાયછે, જ્યારે અન્ય ભાષાઓ આ વિષય પરત્વે આ બેની વચ્ચે મધ્યમ સ્થાન મહણ કરેછે” (પૃષ્ઠા ૧૪૬-૧૪૭)

હવે, આ પ્રશ્નની મૂળ કરેલી વિસ્તીર્ણ પૃથક્કરણને જો ત્હમે લક્ષ્યપૂર્વક અનુસર્ખા દશો તો મદારા માનનીય ગ્રંથથી મદારે કમ્હાં કમ્હા વૈમત્ય દર્શાવવું પડે એ ત્હમે એકદમ જોઈ સકરો વૈમત્યના તત્ત્વોને નીચે પ્રમાણે સુબ્યક્ત રૂપે દર્શાવીશ -

- (૧) પૂર્વોક્ત પ્રશ્નોમાં ગુજરાતી જ અને જો નું વિવૃત સ્વરૂપ ડૉ. ભાડારકરના લક્ષમાં પૂરેપૂરું નથી આવ્યું, તેઓ હેને માત્ર એ અને જો જ કહેછે,
- (૨) હેમના કથન ઉપરથી હેમનો મત હેવો જણાયછે કે સંસ્કૃત એ અને જોના, તેમ જ વિદેશીય ઉચ્ચારોના ઝટલો-હેમના કહેવો પ્રમાણે-એ અને જોના, ગુજરાતીમાં પરબાધો જ એ અને જો યર્ષ ગયા હોય, પરંતુ સત્ય સ્થિતિ હેવી છે કે ગુજરાતી ઉચ્ચાર સિદ્ધ થયા પહેલાં એ ઉચ્ચારોને જદ-જર, જય-જવ, અને જદ-જવ

એ ક્રમો દ્વારા આવવું પડેછે; ૩૮ વળી વિદેશીય શબ્દોમાં ઉચ્ચારો
 એ અને ઔ નથી, પણ અચ્ અને અવ્ છે;

- (૩) હિન્દી (અને વિશેષતઃ વ્રજ) ઉચ્ચારપદ્ધતિમાં જેને તેઓ અત્યુચ્ચાર કહેછે તેમાં જ વસ્તુતઃ વિવૃત ઉચ્ચારનું તત્ત્વ રહેલું છે, જે ગુજરાતીમાં સંપૂર્ણ આવિર્ભાવ પામેછે; મરાઠી^{૪૬} ઉચ્ચાર (વૈઠા-ઞૌક) એ હિન્દી અત્યુચ્ચાર અને ગુજરાતી ઉચ્ચારની વચ્ચેનું મધ્યમ સ્થાન ગ્રહણ કરેછે એ હેમનું અવલોકન એક રીતે સત્ય છે. (“એક રીતે” એમ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે હેમણે ગુજરાતી એ અને ઔને સંવૃત ઉચ્ચાર માન્યાછે હેવી મ્હને શંકા રહેછે; વસ્તુતઃ એ સંવૃત નથી). પરંતુ ગુજરાતીનો વિવૃત ઉચ્ચાર સંપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ રીતે હેમના લક્ષમાં નથી આવ્યો તેથી તેઓ એટલેથી જ વિરમ્યા છે અને, મરાઠી ઉચ્ચારમાં સ્વરભાર દઢતાથી (અહ-અઝ સ્વરયુગ્મેમાંના) હું અને ઙ ઉપર પડેછે, હિંદીમાં જ ઉપર પડેછે, અને ગુજરાતીમાં પ્રાપ્ત થયેલા એ અને ઔ ઉચ્ચારોને^{૪૦} વિવૃત બનાવવામાં આવેછે; હેવું જે મ્હં આ ચર્ચામાં બતાવી આપ્યુંછે, તે હેમના લક્ષમાં નથી આવ્યું.

૩૮ મ્હં આપેલી વિવૃત ઉચ્ચારની પૃથક્ક્રિયા ડૉ. ભાંડારકરના લક્ષમાં ન હોવાને પરિણામે જ હેમણે કવ્, સહ્ ધલ્લાદિના અને ગુજરાતીમાં એ થતો માન્યોછે; જ્યહારે વસ્તુતઃ, વહેવું, સ્હેવું ધલ્લાદિના વિવૃત ઝની છેવટનું રૂપ પામ્યા પહેલાંની અચ્, અવ્ ક્રમોદ્વારા થતી યાત્રા, મ્હં દર્શાવીએ તેમ, દર્શાવવી શક્ય છે.

૩૯ અન્યભાષાઓ મધ્યમ સ્થાન ગ્રહણ કરેછે એ હેમની ઉક્તિમાં “અન્ય-ભાષાઓ”માં મરાઠીનો સમાવેશ તેઓ કરેછે હેવું હું પૂર્વાપરસંગતિને આધારે માની લઉં છું.

૪૦ એ અને ઔમાં અંગભૂત સ્વરોની અવસ્થાનો, અને સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં જતો એ અને ઔના થતાં અન્તિમ રૂપાન્તર એ અને ઔમાં એ અંગભૂત સ્વરોની જે સ્થિતિ થાય છે હેનો, પરસ્પર સુકાળલો રસદાયક થશે. એ, ઈ, ઔ અને ઐ એ સંધિસ્વરો છે (અને એથી જ થી લ મુધીનો સમાન કે સાદા સ્વરોથી ભિન્ન પ્રકારના છે), તથાપિ એ ચાર સંધિસ્વરોનો પણ અદ્વયગંધરમાં સ્વરૂપભેદ થઈ સકે તેમ છે. એ અને ઔને હું સંકીર્ણ સંધિસ્વર નામ આપું છું અને ઈ અને ઐને સંસૃષ્ટ સંધિસ્વર કહું છું કારણ કે અનુક્રમે એ અને ઔમાં રહેલા અ અને ઈ અને ઐ અને ઔ સંસ્કૃત (સંવિલય)ની અવસ્થામાં છે, અને ઈ અને ઐ ઔમાં એ સ્વરો સંસૃષ્ટિ (માત્ર સમિશ્રણ)ની દશામાં રહ્યાછે. ગુજરાતીમાંનાં વિવૃત ઝ અને ઞ એ રૂપાન્તરો પ્રાપ્ત થયા પહેલાં સંસ્કૃત શબ્દોના એ અને ઔની જે વિક્રિયા થાયછે તેનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સંસૃષ્ટિની દશા, ઈ અને ઐ (વૈર-ગૌરી);

(૨) લહાર પછી વિરેજ, અહ્ અને અઝ (વહર-ગઝરી);

મોટે, આ ઉચ્ચાર પરત્વે ગુજરાતી પ્રજાની વાચિક ઇન્દ્રિયો હેમના પાલી અને પ્રાકૃત પૂર્વજોના જેવી જ દશામાં છે એ કથનમાં વાસ્તવિક નિરૂપણ નથી થયું એ હું યોગ્યમાનપૂર્વક રજુ કરું છું કારણ કે પાલી અને પ્રાકૃત બોલનારા લોકો સંસ્કૃત એ અને જોના જે એ અને જો કરતા હેમનું સ્વરૂપ ગુજરાતીના વિવૃત જ અને જોઈ ઉચ્ચારથી તત્ત્વત ભિન્ન હતું

(૩) પછી પ્રતિપ્રસારણ, અવ અને અવ (વચર-ગવરી),

(૪) ઉચ્ચ સકર, જ અને જો (વૈ-ગૌરવ)

ત્રીમ ક્રમમાં હ અને ઝ નહિ પણ ય અને વ હોવા છતાં પણ એથી ક્રમ ઉપર પ્રમાણે કહાંથી માત્ર થાય છે એ (આ વ્યાખ્યાન દરમ્યાન આગળ ઉપર એક ચર્ચામાં) હું સમઘાવીશ

૪૧ ખગાલી ભાષામાં, જોનવામાં, અનન્ત જનો (વિવૃત જો જેવો) ખોળો ઉચ્ચાર થાય છે તે પાલી અને પ્રાકૃતના આ રૂસ્વ જોથી ભિન્ન છે પાલી અને પ્રાકૃતના રૂસ્વ જો કરતાં ગુજરાતીના વિવૃત જોની આ ખગાળી જો વધારે મળતો આવે છે, અને છતાં પણ વિવૃત જોથી એ ભિન્ન છે, કારણ કે ગુજરાતી વિવૃત જો પૂરેપૂરાં દીર્ઘ છે અને ખગાળી ઉચ્ચાર રૂસ્વતર છે દુકામાં, ખગાળી ઉચ્ચાર રૂસ્વતામાં પાલી ઉચ્ચારના જેવો છે પરંતુ વિવૃતત્વને લીધે એથી અલગ પડે છે, અને એ (ખગાળી ઉચ્ચાર) વિવૃતત્વમાં ગુજરાતી ઉચ્ચારને મળતો આવે છે, પરંતુ રૂસ્વતાને કારણે એથી વિશિષ્ટ છે હેમા પાની ઉચ્ચારની રૂસ્વતા અને ગુજરાતી ઉચ્ચારનું વિવૃતત્વ સંયોગ પામે છે, અને એથી બને ઉચ્ચારથી એ ભેદ છે

વિ'સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનોના ૨૪૯-૨૫૦ મે પૃષ્ઠાએ ૩૦ સર ૨૧ જો ભાષાકરે મસખશાત્ આ ખગાળી ઉચ્ચારનો નિર્દેશ કર્યો છે, અને મિં ખીગ્ગો પણ પુ ૧૧ પૃ ૬૭ મે એ વિશે કેટલીક ચર્ચા કરેલી છે

(ખગાળીમાં હેવો જ રૂસ્વ પણ વિવૃત જ પણ છે, જેમકે પેલન, પેલવા ખગાળીના રૂસ્વ પણ વિવૃત જો વિશે જે કહ્યું છે તે સર્વ યથાસંભવ આ જ ઉચ્ચારને લાગુ પડે છે)

કાનડીમાં દીર્ઘ જ અને દીર્ઘ જોથી ભિન્ન રૂસ્વ જ અને રૂસ્વ જો છે આ રૂસ્વ જ અને જો ખગાળીના રૂસ્વ ઉચ્ચારને ધોલે મોટા અરો મળતા આવે છે, એટલે કે રૂસ્વતાની સાથે હેમા વિવૃતત્વનો અર્થ પણ છે, વૈયાકરણિક એ જનું 'mā'ના e સાથે માનેલુ સામ્ય સ્પૃશ્ઠદિને જ યથાર્થ ગણાય, પરંતુ રૂસ્વ જોને 'mā'ના o જેવો મા યો છે તે વાસ્તવિક છે નીચેના ઉદાહરણો ઉપરોક્ત દોષ લક્ષણો —

રૂસ્વ
જ્ઞાન (જ્ઞાન) = કાર્ય
જેલુ (જેલુ) = કેટલુંક
જેલુ (જેલુ) = નામ
જેલુ (જેલુ) = આપડ
જેલુ (જેલુ) = આરંભ

નર્થ
જેલુ (જેલુ) = ઉપર
જેલુ (જેલુ) = જુદું
જેલુ (જેલુ) = જડ
જેલુ (જેલુ) = જોડ

ડૉ. ભાંડારકરને ગુજરાતીના આ ઉચ્ચારનો ભાસ થયોછે ખરો, પરંતુ હેમણે હેનું પૃથક્કરણ કરીને પૂર્વગત ચર્ચામાં મૂકે ક્યુંછે તહેવું તત્ત્વસંશોધન નથી ક્યું; એટલુ જ નહિ, પણ હેમનું એ ઉચ્ચારનું સ્વરૂપભાન ટૂટલેક અંશે ખોટી દિશામાં ગયુંછે, અને કાંઈ નહિ તો, એ ઉચ્ચારનું સ્વરૂપદર્શન હેમણે સંપૂર્ણ સ્પુટીકરણથી નથી ક્યું. જે તેઓ આ ચર્ચામાં વધારે ઉડા ઊતર્યા હોત, અથવા તો જે ખરા ગુજરાતી ઉચ્ચારનો હેમને સતત અનુભવ થયો હોત અને ત્યાર પછી હેમણે એ ઉચ્ચાર વિશે પોતાને ઉપજેલા ખ્યાલનું સંપૂર્ણ સ્પુટતાથી આવિષ્કરણ ક્યું હોત, તો જે સલ દર્શાવવાનો મહેત્વ ક્યોછે તહેવું હેમને એ આવિષ્કરણની ક્રિયા દરમ્યાન જ યથાર્થ દર્શન થાત, હેવી મહારી સંપૂર્ણ ખાતરી છે; અને જે મહારી આ વિષયની ચર્ચા હેમના વાંચવામાં આવશે તો હેમના અન્તઃકરણની સ્વાભાવિક વિશાલતા અને વિદ્વાનને છાજતી ઉદારતાથી તેઓ મહે દર્શાવેલી પૃથક્ક્રિયાનો સત્કાર અને સ્વીકાર કરશે હેમાં મહુને શંકા નથી.^{૪૨} કારણ કે હું વૈમલ્ય દર્શાવુંછું એમ ભાસ થાય તો પણ એ વૈમલ્ય મહારા વિદ્વાન ગુરુવર્ય પાસેથી મળેલી તાલીમનું જ પરિણામ છે.

હોસ કન્નડ (અર્વાચીન કાનડી)માં વ્યજન પછી દીર્ઘ સ્વર દર્શાવવા માટે ૯ આ સંજ્ઞા અચૂક મૂકવામાં આવે છે; ઇ. સ. ના ૧૭ માં સૈકાની પૂર્વે આ સંજ્ઞા પ્રચરિત નહોતી. ઇ. સ. ૧૫૦૦ ની પૂર્વે તો ચોક્કસ નહોતી (નાગવર્માપ્રણીત કર્ણાટક માષા-મૂષળના દ્યૂર્ધસ રાધસ તંત્રિત ગ્રન્થની પ્રસ્તાવનામાં vii(=૭) પૃષ્ઠે આપેલ કોષ્ટક જુવો); આ ગ્રન્થના ૫ મા સૂત્રમાં કાનડીના હ્રસ્વ અને દીર્ઘ ૯ અને બોનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. અને હહાં આપેલાં ઉદાહરણોમાં ૯ આ સંજ્ઞા દીર્ઘ ઉચ્ચાર દર્શાવે છે. જે આ સંજ્ઞા રાધસે ન મૂકી હોય અને નાગવર્માની મૂળ લિખિત પ્રતમાં જ વિદ્યમાન હોય તો હેવું સિદ્ધ થાય કે એ દીર્ઘ સંજ્ઞા ઇ. સ. ના બારમા સૈકાના અગ્રભાગમાં વિદ્યમાન હતી. કારણ કે રાધસે નાગવર્માનો સમય એ માન્યોછે. (પ્રસ્તાવના પૃ. i પારા ૨).

૪૨. મહારો આ દૃઢ વિશ્વાસ સ્વાતુભવસિદ્ધ છે. મહારી શ્રદ્ધાની યથાર્થતા દર્શાવતુ એક ઉદાહરણ આપીશ તો એથી એ વિદ્વાન આચાર્યવર્યના પાણ્ડિત્યગુણની લેશ પણ ક્ષતિ નહિ થાય, પણ ઉલટું હેમના પાણ્ડિત્યમાં રહેલી નીતિવૃત્તિનો અધિકતર પરિચય થશે. J. B. B. R. A. S. XVI, ૨૫૮ એ સ્થાને પ્રકાશિત થયેલાં પોતાનાં વિલ્સનસ્મારક ભાષાસાહ્યવિષયક વ્યાખ્યાનોમાં હેમણે (જે વસ્તુતઃ ન્હાતું+લ પ્રત્યય-માંથી આવેલું સૂરતી સ્થાનિક રૂપ છે તે ન્હાલું રૂપને ખરો શબ્દ ગણીને) ગુજ. ન્હાતું શબ્દને સં. લઘુ (આ. લઘુ) માંથી વ્યુત્પાદિત ક્યોછે એક સમયે એ આચાર્યવરને “સંગમાત્રમ” નામને મકાને હેમના દર્શનાર્થે હું ગયો હતો ત્યારે મહે માનપુર સર દર્શાવ્યું કે ન્હાતુંની યથાર્થ વ્યુત્પત્તિ સં. ક્ષણ (આ. લઘુ)માંથી નેઈ સકાયછે; અને એ વ્યુત્પત્તિના પક્ષની મહારી દલીલો હેમની સમક્ષ રજૂ કરી. (ઉપર વ્યાખ્યાન ૩

હવે આપણે, ધડીભર, પૂર્વનિર્દિષ્ટ પાત્રી અને પ્રાકૃત દ્રુસ્વ એ અને પાત્રી અને પ્રાકૃતના દ્રુસ્વ એ અને જો ડૉ ભાડારકરે કરેલી હેની પૃથક્ક્રિયા સાથેનો એ ઉચ્ચારનો સબધ પ્રાસંગિક અને પરાક્ષ હોઈને આપણને હેની લખાણથી ચર્ચા કરવાની આવશ્યકતા નથી ડૉ ભાડારકરે પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં (૪૪-૪૭ પૃષ્ઠા એ) નીચે પ્રમાણે યથાર્થ સ્થિતિ, કારણોની સપૂર્ણ પૃથક્ક્રિયા સહિત, પ્રદર્શિત કરીછે

(ક) પાત્રીમાં તેમ જ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં સયોગની પૂર્વે રહેલો દીર્ઘસ્વર દ્રુસ્વ થાયછે -માર્ગ -મગ્નો ધત્યાદિ,

(લ) ભદ્રારે સચુક્ત વ્યંજનોના સઘાતથી થતા જોસ ઉપર સ્વરની દીર્ઘતા વિજયી નીવડતી ત્યારે પરિણામ સયોગસોપરપ આવતું, ઘીર્ષ-સીસ, ઘીર્ષ-ઘીષ, ધત્યાદિ

(ગ) પૂર્વે રહેલા સ્વરોચ્ચારના જોસથી અને દ્રુતતાથી ઉત્પન્ન થતા આવેગની સહાયતા વિના પાત્રી બોલનારાઓ વ્યંજનોના સળંગ સઘાત કરીને પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરી સકતા નહિ, એટલે કે પૂર્વે દ્રુસ્વસ્વર ન હોય તો તેઓ સયોગનો ઉચ્ચાર કરી સકતા નહિ પરિણામે -

(૧) સયોગ પૂર્વે રહેલા એ અને જો દ્રુસ્વ થતા

(૨) સયોગનો પૂર્વે હ અને ડ હોય ત્યારે તાતુ કે અધરોહની સાથે આ સ્વરોના ઉચ્ચારણ પૂરતો સનિકર્ષ સાધવાને જિહ્વા અસમર્થ બનતી અને એથી હ અને ડને સ્થાને એ અને જો ઉચ્ચારો આવતા, ઘટ્ટનો જોડ, ગુષ્કરનો વોક્કર, નિષ્ફનો નેક્ષ ધત્યાદિ વિકારો આથી જ થયાછે,

(વ) ક્રમિત, પાછળ સયોગ ન આવતો ત્યારે પણ, વિરોધત થ ની પૂ, એ દ્રુસ્વ ધર્ષ જતો, અને એથી થતો માત્રાક્ષતિનો પ્રતીકાર કરવાને સાક્ષ વ્યંજનને જોવડો કરવામાં આવતો જેમ કે જોવને સ્થાને જોય, સ્વેનનું ચેવ્ય ધત્યાદિ

૫ ૮૧ થી ૮૨) તેમજ લાલ જ મ્હાર મળતી વર્ણવવા સ્પષ્ટકારી અને, નું માનવું કે આ સ્પષ્ટકારને પરિણામે, ઇચ્છે જ્યારે એ વ્યાખ્યાનો પુરવઠા રૂપે પ્રમાણિત કરી ત્યારે તેમાંથી પ્રથમની યોગની ગુણલિંગે લાભ કર્યો (તેમનાં વિષયનાંમારક ભાષા શાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનોનું ૧. ૧૪ થી ૧૫) તદ્વા, પેશાજીને અને કુલ પળ તેનું મૂળ સ્થાન ટુંડ તદ્વાથી, પૂર્વોગ જગ્યાથી દર નિર્ણય ગુણલિંગ કાગી નાંખી))

ડૉ. ભાંડારકરે દર્શાવેલી આ ઘટનાઓનાં અન્તર્ગત તત્ત્વોનું હેમ-
આ એ અને ઓ નું ચન્દ્રનાં નીચેનાં સૂત્રોમાં પ્રતિક્ષણ થયેલું છે.

હેમચન્દ્રના વ્યાકરણ (ક) હ્રસ્વઃ સંયોગે दीर्घस्य।

૮-૧-૮૪

માં પ્રતિક્ષણ (ख) न दीर्घानुस्वारान्।

૮-૨-૧૨

(ग) { इत एद्वा।
          { ओत्तसंयोगे।

૮-૧-૮૫

૮-૧-૧૧૬

(घ) { तैलादौ।
          { सेवादौ वा।

૮-૨-૧૮

૮-૨-૧૯

“અન્તર્ગત તત્ત્વોનું” એમ કહેવાનું કારણ એ કે ૮-૧-૮૪ પ્રમાણે
એ અને ઓ હ્રસ્વરૂપે હ અને ઓ બને છે, પાક્ષીમાં સેહી, ગોક્ષ ઇત્યાદિમાં
થાય છે તેમ હ્રસ્વ નથી થતા. પરંતુ પાક્ષીની મોઢક પ્રાકૃતમાં પણ પેમ્મ-
તેહ, સેન્ના, જોબ્બણ, સોત્ત, પેક્ષદ, કરેજ, હોજ, ઇત્યાદિ શબ્દોમાંના એ અને
ઓનો ઉચ્ચાર હ્રસ્વ થતો એ લગભગ નિઃશંક છે; વિશેષતઃ જ્યાં સાદા
વ્યંજનો (પેમ્મ, જોબ્બણ ઇત્યાદિમાં છે તેમ) એવડા હેાય ત્યાં એ દ્વિભાવ
પોતે જ માત્રાક્ષતિજન્ય રિક્તતા સૂચવે છે અને એ રિક્તતા જ એ અને ઓના
હ્રસ્વભાવની આવશ્યકતા, દર્શાવે છે. તે જ પ્રમાણે ૮-૧-૮૫ અને ૧૧૬
સૂત્રોમાં દર્શાવેલો હ અને ઓનો એ અને ઓ રૂપે થતો વિકાર પણ, ડૉ.
ભાંડારકરે આપેલાં પૂર્વનિદિષ્ટ કારણો પ્રમાણે, એ જ સૂચવે છે.

મિં ધીમ્સે પણ આ હ્રસ્વ ઉચ્ચારનું નિરૂપણ કરેલું છે (હેમના
મિં ધીમ્સે કરેલું હ્રસ્વ-અન્યનું પુ. ૧, પુ. ૧૪૧-૧૪૨ જુવો). હેને છૉઠ,
સ્વરનું-નિરૂપણ bedમાંના ena ઉચ્ચાર સાથે સરખાવવામાં હેમણે
હેનું યથાર્થ સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. પરંતુ તેઓ જ્યારે
“દ્રાવિડ લોકોએ કહી છે તહેની આ ઉચ્ચાર દર્શાવનારી પૃથક્ વર્ણસંગ્રા-
પ્રાકૃતના લખનારાઓએ નથી કહી એ વાત હેમની પ્રતિભાનું વંધ્યત્વ
દર્શાવે છે” હેવો કટાક્ષ કરે છે ત્યારે હેમને, પ્રાકૃત ભાષાઓના કરતાં દ્રાવિડ
ભાષામાં આ ઉચ્ચારનો વિસ્તીર્ણતર પ્રચાર હતો એ સ્થિતિનું તેમ જ
દ્રાવિડ ઉચ્ચાર વિવૃતકલ્પ છે અને પાક્ષી અને પ્રાકૃત હ્રસ્વ ઉચ્ચાર હેવો
નથી એ વિશેષનું વિસ્મરણ થયેલું સ્પષ્ટ થાય છે. આટલું પ્રસંગવશાત્ કહ્યું.
જ્યારે જાણવામાં, મિં ધીમ્સે હ્રસ્વ એનો જ પરામર્શ કર્યો છે અને હ્રસ્વ
ઓ વિશે મૌન જ ધારણ કર્યું છે; અને સ્થાને થતા ઇંગાળી ઓ ઉચ્ચારનું
હેમણે નિરીક્ષણ કર્યું છે (પુ. ૬૮-૬૯), પરંતુ એ વિષય તદ્દન લિપ્ત છે, અને
વળી ત્યાં ઉચ્ચારણમાં રહેલો વિવૃતકલ્પ નાદ હેમના લક્ષમાં નથી આવ્યો.

પરંતુ ૬૭ મેં પૃષ્ઠે હેમણે જના આ વિવૃતકલ્પ બગાળી ઉચ્ચારને “હ્રસ્વ” જો તરીકે વર્ણવીને ‘not’ના ‘o’ ઉચ્ચાર સાથે સરખાવ્યો છે, અને જનલ (જોર્જ) એ ઉદાહરણ આપ્યું છે

J R A S ના ઇ સ ૧૯૧૩ ના અકમા પાઠ આદિ પૃષ્ઠોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા “Mr Rabindranāth Tagore’s Notes on Bengali Grammar” (વગાઢી વ્યાકરણ વિશે શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની નોંધ) એ શીર્ષકના લેખમાં મિ જે ડી ઍન્ડરસન બગાલીમાં થતા જના આ ઉચ્ચાર ની ચર્ચા કરે છે. જનલ નો ઉચ્ચાર જોર્જલ થાય છે, ક્યનનો કોર્થોલ થાય છે, અને કેટલાક શબ્દોમાં એ ઉચ્ચાર not ના o કરતા ક્રોમળતર અને દીર્ઘતર હોય છે, જેમકે જનમાં જો ઉચ્ચાર લગભગ bore ના o જેવો થાય છે, હેવા મિ બીમ્સના મતનો ઉદ્દેશ કરીને, અને પછી શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે દર્શાવેલા આ ક્રોમળતર ઉચ્ચાર વિશેના નિયમો આપીને, મિ ઍન્ડરસન પોતાનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે આપે છે,—

“Hot”ના o નો ઉચ્ચાર એ “rōt”માના o નું માત્ર દ્રુસ્વરૂપ જ હોય હેવું મ્હારા કાનને જાણતું નથી ” મ્હને લાગે છે કે “imposition”માં o નો દ્રુસ્વ ઉચ્ચાર છે અને ‘impose’માં દીર્ઘ ઉચ્ચાર છે “hot”નો o એ “brandy-pawnee” ના aw નું દ્રુસ્વરૂપ છે એમ હું માનું છું જોન, મોન, જોન, (જન, મન, રાન,) હેમાં વસ્તુત ‘imposition’ના o જેવો દ્રુસ્વ ઉચ્ચાર થવો જોઈએ, “impose”ના o જેવો દીર્ઘ નહિ જોર્જલ (જનય) અને જોન (જન) બનેલા સ્વરો દ્રુસ્વ છે પરંતુ, મ્હને લાગે છે કે, ઉચ્ચારના પ્રકારો મિત છે એ ગૃહસ્થ નીચે પ્રમાણે પુટનોટ ઉમેરે છે —

“સ્થિતિ મમે તે હોય પણ અત્યાર પછી હું જે લખીશ હેમાં ‘hot’ ના સ્વર માટે ઠ, “imposition”ના o માટે o, અને “rot”ના o માટે o હેવો સમાવિનિયોગ કરીશ ”

આ સર્વ વિસ્તારમાં જોતરતુ એ આપણી ચર્ચાના ઉદ્દેશની ખંડાર છે એટલે હું જૂના જૂના મનોનો નિર્દેશમાત્ર કરીને જ વિરમીશ

દિલામ્ને બદને થના દિલેમ્માં અને દેવા અન્ન શબ્દોમાં ણો વિવૃત ઉચ્ચાર કરવાના બગાળી સામાન્ય પ્રચારનો મિ બીમ્સ (પૃ ૧૪૨ મેં) ઉદ્દેશ્ય છે અને એ ઉચ્ચારને mat, mat ઇત્યાદિ અંગ્રેજી શબ્દોમાંના a ના ઉચ્ચાર સાથે સરખાવે છે પરંતુ દૈન, દૈનના ઇત્યાદિ બગાળી શબ્દોમાંના ણો દ્રુસ્વ પણ વિવૃતકલ્પ ઉચ્ચાર હેમના લક્ષમાં નથી આવ્યો એમ હું

ધારુંછું,—હું કહુંછું કે એ ઉચ્ચાર દિલેમ્ના એ કરતાં હ્રસ્વતર છે;—“એન્ન
 એન્નાર માલ કરિયા દેશિયા લઈ। ધીરે, રજની ધીરે!” (ખંડિમયંદ્ર ચટ્ટોપા-
 ધ્યાયકૃત “રજની” ખંડ ૪ પ્રકરણ ૫).

[પણ મિ. જી. એ. ઍન્ડરસનના પૂર્વનિર્દિષ્ટ લેખમાં કરેલા મિ.
 બીમ્સના મતના ઉલ્લેખ ઉપરથી મ્હને જણાયછે કે મિ. બીમ્સે અન્યત્ર
 હ્રસ્વ એના નિર્દેશ કરેલોછે. પ્રસ્તુત લેખમાં કહ્યુંછે કે:—

“મિ. બીમ્સ લખેછે કે—આ એ વસ્તુતઃ અંગ્રેજી ‘lane,’ ‘male’ના
 દીર્ઘ a જેવો અથવા ‘they’ના ey જેવો છે. જેનો ધણો પ્રચુર પ્રયોગ થાયછે
 હેવા કેટલાક શબ્દોમાં હેનો અંગ્રેજી ‘back’ના a જેવો હ્રસ્વ તીવ્ર ઉચ્ચાર
 થાયછે. જેમ કે ઍક, દેંલનો ઉચ્ચાર કંઈક ack, tack જેવો લાગેછે.”

પેમ્મ ઇત્યાદિ શબ્દોના એના હ્રસ્વત્વના પરિણામનું, એટલે કે માત્રાપરિ-
 પૂર્તિનું, મિ. બીમ્સે યથાર્થ નિરૂપણ કર્યુંછે. તેઓ કહેછે કે:—

“પ્રાકૃતભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દોની માત્રા અક્ષત રાખવાનો જે અત્યાદર
 સર્વત્ર દર્શાવવામાં આવેછે એથી એટલું સ્પષ્ટ જણાયછે કે, પ્રાકૃત બોલનાર
 સામાન્ય લોકવર્ગે એને હ્રસ્વ ઉચ્ચાર માન્યો એટલે પછી માત્રાપરિપૂરણાચે
 પાછળ રહેલા વ્યંજનને બેવડો કરવાની જરૂર નેઈ, અને એથી જે સ્વર
 મૂળ સંસ્કૃતમાં સ્વભાવતઃ દીર્ઘ હોતો તે સ્થાનપ્રભાવે દીર્ઘ બન્યો.” (પુસ્તક
 ૧. પૃ. ૧૪૧).

આ લોકોએ એનો ઉચ્ચાર હ્રસ્વ શા માટે માન્યો એ સમજવા માટે
 આપણે ઉપર દર્શાવેલી ખાલીના પ્રથમ બોલનારાઓની પોતાના પ્રાચીન,
 પરિચિત હ્રસ્વ ઉચ્ચારને વળગી રહેવાની પ્રકૃતિનો ડૉ. લાંડારકરે જે વૃતાન્ત
 આપ્યોછે હેનું સાહાય્ય લેવું પડશે. આ પ્રકૃતિનો પાસ અન્ય પ્રાકૃતના
 બોલનારાઓને પણ લાગ્યો—જે કે થોડે અંશે, તોપણ લાગ્યો ખરા.

છેવટ, એક અનન્યસાધારણ યોગ્યતાથી અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિથી સંપન્ન

(૮) ડૉ. ટેસિટોરીએ પંડિતે ગુજરાતીમાં વિવૃત ઉચ્ચાર (ર્જ-ર્જા) વિશે
 દર્શાવેલા અભિપ્રાયનું હું નિરૂપણ કરીશ. એ પંડિત,
 ઇટલી દેશના ઉદિને શહેરના ડૉ. એલ. પી. ટેસિટોરી,
 હાલ મારવાડી અને ગુજરાતી ભાષાઓનાં પોતાનાં

અન્વેષણો આગળ ચલાવવાના હેતુથી તત્સંબંધ મુદ્દાઓનો તત્થાને જ
 અભ્યાસ કરવાને માટે બીકાનેર આવી રહ્યાછે અને ત્હાં ભાટ ચારણોના
 સાહિત્યનું અવલોકન ચલાવી રહ્યાછે. આ ઉચ્ચારની હેમની નિરૂપણક્રિયા
 ખે ક્રમોદ્ધાર પસાર થયેલી જણાયછે, (૧) ઝાંખા પરામર્શની અવસ્થા, અને

(૨) વિશદ સ્વરૂપોદ્ધીપન પ્રથમ અવસ્થા દરમ્યાન હેમજો આચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના બ્યાઠરણુ વિશેની પોતાની નોંધામા કહ્યું છે કે -

“અર્વાચીન ગુજરાતીમા સક્રાંત્યવિધિથી જઈ નો એ અને જડ નો જો થાયછે અને અર્વાચીન મારવાડીમા જઈ નો જો અને જડ નો જો થાયછે”

(Ind Antiq XLIII, 13, ફેબ્રુ ૧૯૧૪).

[ૐ ટેસિટોરીએ ચોળેલી સગા -

જઈ-જડ માટે ઘા-ઘા

(અવૃત) એ-જો માટે ઇ-ઈ

એ-જો માટે ઘા-ઘા

(નિવૃત) જઈ-જો માટે ઇ-ઈ

જન્હારે આ મત બાધ્યો ત્હારે ૐ ટેસિટોરી ઇટલીમા હતા, હિંદુ સ્તાનમા કોઈ વખત આવ્યા જ ન્હોતા, અને એથી આ ઉચ્ચારોનો હેમને શ્રવણજન્ય પરિચય ન્હોતો ભરતખંડમા આવ્યા પછી જન્હારે હેમને વસ્તુસ્થિતિનો પ્રત્યક્ષ પરિચય થયો અને સત્યસ્વરૂપ શ્રુતિગોચર થયું ત્હારે હેમજો, હેમના પાડિત્યપૂર્ણ અન્વેષણોની લક્ષણમૂલ સરલતા, આશયશુદ્ધિ અને પ્રામાણિક વૃત્તિથી, પોતાની જૂલનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કર્યો, અને કહ્યું કે -

“આગળ પ્રમાણ કરતા પ્હેલાં, મ્હારી “આચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના બ્યાઠરણુ વિરોની, ખાસ કરીને અપભ્રંશ ગુજરાતી અને મારવાડીને અનુનક્ષીને કરેલી, નોંધા”મા થયેલી જૂલ મ્હારે સુધારવી જોઈએ એ જૂલ માટે હું ભાગ્યે જ જવાબદાર છું, કારણ કે જન્હારે મ્હેં એ “નોંધા” લખી ત્હારે હું ભરતખંડમા મુદ્દલ આવ્યા જ ન્હોતો અને ગુજરાતી અને મારવાડીમાના ઉચ્ચારણુ સંબંધે સર્વ માહિતી માટે મ્હારે ખીજબોએ આપેલા વૃત્તાન્તને આધારે રહેવું પડતું હતું, અને એ વૃત્તાન્તો ત્હાર પછી અસત્ય સિદ્ધ થયાછે પૂર્વોક્ત “નોંધ”ના પ્રથમ પ્રકરણમા મ્હેં રહેવું કહ્યું હતું કે આચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના જઈ અને જડ ના અર્વાચીન ગુજરાતીમા એ, જો અને અર્વાચીન મારવાડીમા જો, જો થાયછે આ અર્થથી છે અર્વાચીન ગુજરાતી અને મારવાડી એ અને ભાષાઓમા, આચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના જઈ, જડના જો અને જો થાયછે”

(Bardic and Historical Survey of Rajputana,

Appendix—J A S Beng N S XII પ ૭૪

આ સ્થિતિ ૐ ટેસિટોરીના આ પ્રશ્નનિરૂપણનો ખીજો ક્રમ, એટલે સુખ્યક્ત તસ્વોન્નોપની અવસ્થા, સૂચવેછે આ ઉચ્ચારના વિવૃતસ્વરૂપ વિશે

હેમની મ્હારી સાથે સંપૂર્ણ સંમતિ છે, કાંઈ નહિં તો હેનાં મુખ્ય લક્ષણો પરત્વે તો સંમતિ છે જ, કારણ કે એ ઉચ્ચારના સૂક્ષ્મ પ્રકારનિર્ણય અને સ્વરૂપનિરીક્ષણમાં મ્હારાથી તેઓ, અલગત અત્યન્ત જૂજ અંશે, જુદા પડે છે. તેઓ કહે છે કે:—

“હ અને ઠ થી (ઈ અને ઊ થી) જે સ્વરો હું દર્શાવવા ઇચ્છું તે ઠ અને ઠ (ઐ અને ઓ) સ્વરોના વિવૃત ઉચ્ચારો છે અને અંગ્રેજી શબ્દ “hat”ના ઠ અને “odd”ના ઠ એ પ્હોળા ઉચ્ચારને, પૂરાપૂરા નહિ પણ લગભગ, મળતા આવે છે. તદ્વાત મુખ્યતઃ માત્રાનો છે: અહિં આપેલા અંગ્રેજી શબ્દો- માંના સ્વરો કરતાં મારવાડી ઈ અને ઊ સ્વરોનું ઉચ્ચારણ દીર્ઘતર છે.”
(પૂર્વોક્ત ગ્રન્થ પૃ. ૭૪.)

હેમની અને મ્હારી વચ્ચે મતભેદ માત્ર એટલો છે કે મ્હારે મને ગુજરાતી અને મારવાડીના વિવૃત ઉચ્ચારો અન્ય પ્રકારે (સ્થાન-પ્રયત્નાદિ દૃષ્ટિએ) અંગ્રેજી ‘hat’ અને ‘odd’થી અભિન્ન છે, અને માત્રા પરત્વે પણ લગભગ અભિન્ન જ છે. પરંતુ આ મતભેદ અતીવ ગૌણ છે. એ વિદ્વાન ડૉક્ટરને અને મ્હારે પ્રમાણમાં મહત્વના મુદ્દાનું જે વૈમત્ય અઘાપિ કાયમ રહ્યું છે, તે આ વિવૃત ઉચ્ચારના ઉદ્ભવ પરત્વે છે. હેમના મતો હું અને તેટલા સંક્ષેપથી, પરંતુ હેમના પક્ષનો યથાર્થ પુરસ્કાર થાય એટલાપૂરતી પ્રચુરતાથી, રજૂ કરું છું. એ મતો (પૂર્વનિર્દિષ્ટ લેખના પરિશિષ્ટમાં પ્રદર્શિત કર્યા છે તે અનુસાર) નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ઐ અને ઓ નો સંવૃત ઉચ્ચાર અપભ્રંશ જેટલો પુરાણો છે પણ વિવૃત ઉચ્ચાર તો પ્રાચીન ભાષા અને અર્વાચીન યુગોના અન્તરાલ દરમ્યાન જ ઉત્પન્ન થયો છે. આ પ્રમાણે પ્રાચીન ભાષા પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીમાં વિવૃત ઉચ્ચાર અપરિચિત હતા અને ઐ અને ઓ સ્વરો સર્વત્ર સંવૃત ઉચ્ચારાતા.

(૨) અહ-અઝનું વિવૃત ઈ-ઊ રૂપે પરિવર્તન થયું તે માત્ર સંક્રાંત્ય વિધિનું જ પરિણામ છે એટલે કે વિસ્ફેષાવસ્થામાં રહેલા કાલવ્યવધાનનો નિરાસ થતાં નીપજ્યું છે; અને અવાન્તરક્રમમાં ઐ-ઔ એ સંધિસ્વરો હતા.

(૧) પરત્વે ડૉ. ટેસિટોરી અને હું એકમત છીએ, કારણ કે પૃ. ૭૩માંના પ્હોળા પરાગ્રાફના મધ્યમાં હેમણે ક્રમો પૃથક્ દર્શાવ્યા છે એ ઉપરથી જણાય છે કે “પ્રાચીન ભાષા”નો વિવક્ષિત અર્થ પ્રા. પા. રાજસ્થાની છે; પરંતુ

(૨) વિશેષ દ્વારે વચ્ચે મુખ્યમુદ્દામાં મતભેદ છે એ સમજાય હેતુ છે, મહારે અભિપ્રાય હોવા છે કે જદ-જડ ના પ્રથમ (પ્રતિસપ્રમાણથી) જય-જવ થાય છે, પછી જય-જવ અને ત્યાર પછી જ-જા થાય છે. ડૉ. ટેસિટોરી આ અભિપ્રાય સ્વીકારતા નથી અને કારણો નીચે પ્રમાણે આપે છે -

(ક) (૧) પ્રા. પા. રાજ ના જદ-જડ નું ક્ષદાય પણ ભાષાના કોઈ પણ વિકાસક્રમે જય-જવ હેતુ પરિવર્તન થયું હોય હેતુ નિશ્ચય રીતે દર્શાવતા ઉદાહરણો જ નહિ.

(૨) ડૉ. ટેસિટોરીના અન્વેષણોમાંથી લઈને મહં આપેલાં જયર, જયરાગી અને જયસાર એ ઉદાહરણો પ્રાતિભાસિક રૂપાન્તરો દર્શાવે છે એમ હેમનું માનવું છે એ વિરોધે તેઓ હેતુ કહે છે કે એ શબ્દો પ્રમાણરૂપ નથી, કારણ કે પ્રા. પા. રાજ ના હસ્ત લેખોમાં અનેક વાર જ ને સ્થાને ય લખાય છે, વળી (તેઓ કહે છે કે) જયર, જયરાગી (પોતે પ્રા. પા. રાજ ના તત્ત્વમ એટલે પ્રાદ્યુત્તમ શબ્દો ગણેલા છે તે) શબ્દોમાંના જય પ્રા. પા. રા ના જદનો વિકાર ન હોઈને સ્પષ્ટરૂપ હોવાનો સંભવ છે.

(ગ) જદનો પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીમાં જડ થાય છે એ નિસદેહ છે (જેમકે અપ કવડી, પ્રા. પા. ગ. કવડી, અપ કવળ પ્રા. પા. રા. કવળ, અપ ગવવળ, પ્રા. પા. રા. ગવવળ, અપ, ઘવલડ, પ્રા. પા. રા. ઘવલડ) સ્થિતિ હાવી હોઈને, પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીમાં અપજશના પ્રત્યેક જદનો પૂર્વાવસ્થામાં જડ થઈ ગયા પછી અરમાવસ્થામાં જદનો પાછો જવ કરવામાં આવ્યો હોય એ સ્વીકાર્ય નથી.

(ગ) ઈ-ઐ એ (જદ-જડનાં) સહિતાત્મક રૂપો ગુજરાતી અને મારવાડી અને ભાષાના પ્રાચીનતમ હસ્તલેખોમાં ઉપલબ્ધ થાય છે, મહારે જદ-જડને સ્થાને ઈ-ઐ પ્રથમ મૂકવા લાગ્યા ત્યારે મૂળ તેઓ (ઈ-ઐ) સધિસ્વરરૂપે ઉચ્ચારાતા અને પછીથી જ દીર્ઘ વિષ્ણુસ્વરની દશામાં આવ્યા.

ને ગુજરાતી મારવાડી ગુ. ના પ્રાચીનતમ સમયમાં જદ-જડની જય-જવ રૂપે પરિવર્તિ થઈ હોય તો ડૉ. ટેસિટોરી કહે છે કે, અન્યત્ર જ-ડને સ્થાને ય-વ મૂકવાનું વલણ દર્શાવતા હસ્તલેખોમાં આ એક જ પ્રકારે અપવાદ કરીને જય-જવને સ્થાને ઈ-ઐ સા માટે લખેલ હોય એ સમજાવું નથી.

(ઘ) અય તેમજ બહિનો અઙ થાયછે; જેમકે મયકલ (અપ.) મૈગલ (માર.) પહિલહ (પ્રા. પા. રા.),-ઘૈલૌ (માર.) તેમ જ વળી અહુ નો અહ થાયછે; જેમકે પ્રહર-પહર-પુહર-પહર-ઘૌર (માર.)

ડૉ. ટેસિટોરી હેવી દલીલ કરેછે કે અય ને સ્થાને અઙ લખવાનાં ઉદાહરણો હસ્તલેખોમાં નથી એ સ્થિતિથી પોતે આપેલી દલીલો કાંઈ નબળી પડતી નથી, કારણ કે એ સ્થિતિનો હેવો ખુલાસો થઈ સકે કે અય વાળા સર્વ શબ્દો તત્સમ છે એટલે હેમની પરંપરાગત જોડણી કાયમ રહી.

પૂર્વગત સંક્ષિપ્ત સારથી જણાશે કે જમ્હારે હું વિવૃત ઉચ્ચારના પ્રલવનું:-

હેમના આ વ્યા- અઙ-અહ } :-અય-અવ;-અય્-અવ્;-ઈ-આ;
ખ્યાનકર્તાથી મતભેદનું અય-અવ

સ્થાન હેવું અનુદર્શન કરુંછું, ત્યારે ડૉ. ટેસિટોરી હેનું આ પ્રમાણે અનુદર્શન કરેછે:-

અઙ-અહ } :-અઙ-અહ,-ઐ-ઔ;-ઈ-આ.
અય-અવ

અન્ય પ્રકારે કહિયે તો,

(૧) મહને અઙ-અહ નું પ્રતિસંપ્રસારણ અભિમત છે અને ડૉ. ટેસિટોરી અય-અવ ના સંપ્રસારણના પક્ષકાર છે.

(૨) સ્વરભારના અને જ ના કંઠ્યત્વ ના, ય્ અને વૃત્તરવેની સહાયતાથી થતા, પરિણામ રૂપે હું વિવૃત ઉચ્ચાર મૂકુંછું; અને ડૉ. ટેસિટોરીએ સ્વીકારેલા (અઙ-અહ માંથી થયેલા) ઐ-ઔ સહસા અને નિષ્કારણ રૂપપરિવર્તન પામીને વિવૃત બની જાયછે.

હવે હું ડૉ. ટેસિટોરીના મત અને દલીલો વિરુદ્ધ મ્હારે જે કહેવાનું છે ડૉ. ટેસિટોરીના તે કહીશ. હેમણે આપેલાં કારણોનો ઉપર મ્હં. યોજેલી મતની પરીક્ષા સંજ્ઞાથી જ નિર્દેશ કરીશ.

(ક)-(૧). ખેલી વાત એ કે અસ્વરિત મધ્યવર્તી ઇ અને ડ ના ગુજરાતીમાં પ્રવેશ કરવા વખતે અનુક્રમે ય અને વ થાયછે એ સામાન્ય ઉત્સર્ગની વિશાળ ભૂમિકાનો આશ્રય હું લઉંછું. હામાં ઉક્ત પ્રકારના ઇ અને ડનો, અ કે અન્ય કોઈ દેવર પૂર્વે રહ્યોછે કે નહિ એ વાતની અપેક્ષા વિના, સમાવેશ થાયછે. તકરોરી મુદ્દાની મર્યાદા અઙ અને અહ પૂરતી જ રાખવી જોઈયે નહિ. એથી વિશાળતર ક્ષેત્રમાં પ્રતિસંપ્રસારણ વ્યાપારની પ્રવૃત્તિ થતી સિદ્ધ કરનારાં ઉદાહરણો દર્શાવી સકાય એ વસ્તુસ્થિતિ પોતે જ અઙ અને અહના અય અને અવ થવાના પક્ષનું સમર્થન કરનારી ગણાવી જોઈયે. હેવાં ઉદાહરણો હું પ્રતિસંપ્રસારણના ઉત્સર્ગની ચર્ચા દરમ્યાન આપી ચૂકયોછું.

(ક)-(૨) હું માનું છું કે હ ને સ્થાને ય લખ્યો હોય હેવા ઉદાહરણો પ્રા. પા રાજસ્થાનીના હસ્તલેખોમાંથી બહુ વિરલ નીકળશે અમુક એક હસ્તલેખમાં (F ૭૨૨માં) પોતે આ વિશિષ્ટ લેખનરીતિ જોઈ છે હેવું ડૉ. ટેમિટોરી કહે છે, અને એ ઉપરથી તેઓ અનુમાન કરે છે કે એ માત્ર લેખનનો પ્રકારવિશેષ છે (હેમની “નોંધ” § ૪-૧૫ જુઓ.)

ત્યાં આપેના ઉદાહરણોમાં વચન, ત્યમ અને હેવા શબ્દો આવેલા છે (વિકલ્પે કેમ, તેમ ઇલાદિ રૂપે વપરાતા) આ શબ્દો અહિં જ રૂપે લખ્યા છે તે જ રૂપે તેઓનો ઉચ્ચાર થતો હાલ પ્રત્યક્ષ સાબતિયેછિયે એ વસ્તુ-સ્થિતિ ઉપરથી સ્વાભાવિક અનુમાન હેવું જ યાય કે તેઓમાં રહેલો ય માત્ર અસાધારણ લેખનપ્રકાર નથી પરંતુ એક વસ્તુસત્ વાચ્યાપારસિદ્ધ વિકાર છે ઉલટું, હ અચૂં લખાતો હતો અને ય જવદસે જ, અને તે પછી હતું નહિ પછી ચતું ઉચ્ચારણ કરવાનો ઇરાદો હોય ત્યાં જ, લખાતો હતો હેવું દર્શાવતા પુષ્કળ ઉદાહરણો પ્રાચી. પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીના અને આજ ગુજરાતીના અનેક હસ્તલેખોમાં વિદ્યમાન છે, તે જ પ્રમાણે હ અને વ ના વિવર્ણમાં હતું ઉદાહરણ તરીકે ભાતણીની (વિ સ ૧૫૫૦ ના અરસામાં રચાયેલી) કાદમ્બરીમાં જા. એમ લખેલું અનેક સ્થળે જોવામાં આવે છે, પછી જત્ર એ જોડણી માત્ર કેટલેક સ્થાને રૂપાય જોવા શબ્દો સાથે પ્રામ મેળવવાના ઇરાદાથી લખેલી જોવામાં આવે છે અને એ પ્રસંગે ય ઉચ્ચાર ઇસિત હોય હેવું સ્પષ્ટ દર્શાવે છે ૪૦

આ ઉપરથી જણાય છે કે હ અને ય, અને હ અને વ એ ય અને જ કે જ અને ય ની માફક અન્યોન્યને સ્થાને વાપરી સહાય હેવી લેખન-સદ્ગતિઓ

૪૩ ‘The Wide Sound of H and O’-નું અને બેનો વિશ્વ રૂપા-એ વિવર્ણના સ્દારા લેખમાં મેં દર્શાવેલા અનેક ઉદાહરણો આપ્યા છે (The Indian Antiquary XLVI, ૩૦૦-૩૦૧, ડિસેમ્બર ૧૯૧૭) ઉપર મ્મુએ તેમ હ અને હ જેમાં લખાયેલા છે તેવા અર્થે નાં નામો જ આપું

- (૧) ભાલમુદત કાદમ્બરી (વિ સ ૧૫૫૦ કે એ અરસામાં રચાયેલી), (હસ્ત લેખન વર્ષ વિ સ. ૧૬૭૨);
- (૨) ગૌરમાસ, (વિ સ ૧૪૧૨);
- (૩) માધવનન વણ (વિ સ. ૧૫૭૪, પ્રવેશ કાળ વિ સ ૧૬૬૩)
- (૪) જનાર્દનનદત્ત રૂપાદત્ત (વિ સ ૧૫૪૮)
- (૫) વિવનવચન (વિ સ ૧૫૬૮),
- (૬) રેન્દ્રજીવિહી (વિ સ ૧૬૨૬),
- (૭) પ્રાચી રાજ લેખોમાંથી લીધેલા નમૂનાઓ (ડૉ ટેમિટોરીની “નોંધ” § ૪ ૧૦૦ ૧૦૧)

નહોતી, પરંતુ પ્રત્યેકનો વિવક્ષિત ઉચ્ચાર ભિન્ન હતો. અને જ્યાં ઇ અને ઈનો સર્વત્ર હાવો નિયમિત પ્રયોગ થતો હોય ત્યાં જો વચર, વચરાળી હોવા શબ્દનો, કે વઢઠડની સાથે સાથે જ વચઠડ, પચઠડ એ રૂપોનો, પ્રયોગ થયેલો જોવામાં આવે. તો એ જ અનુમાન કરવું ઉપપન્ન છે કે આ શબ્દોમાં પ્રતિસ્પંદનરૂપની ક્રિયા ચાલુ થઈ જ ચૂકી હતી, અને એ ક્રિયા પ્રારંભદશામાં હોઈને સ્થિર પ્રતિષ્ઠાને નહોતી પામી એટલે કવચિત્ કવચિત્ અન્યથા પ્રયોગ થતા હતા; કારણ કે ભાષામાં થતા વાગ્યાપારગત વિકારો કાંઈ શ્રેણીરૂપે વ્યવસ્થિત એક સરખી દ્રવ્ય કરતા ન આવે; કેટલાંક રૂપો પછાત રહે કેટલાંક શીઘ્ર પરિવર્તન પામે, અને કેટલાંક વારંવાર આગળ વધે અને પાછાં પડે; અને એમ થતાં છેવટ સ્થિર વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થાય.

વળી, વચર અને વચરાળી શબ્દોને (પ્રાકૃત) તત્ત્વમ ગણવા શક્ય નથી, કારણ કે એ અને ઔનાં હાવાં રૂપાન્તરો (અવ-અવ) પ્રાકૃત સાહિત્યમાં કે વ્યાકરણમાં અપરિચિત છે, પ્રા. પા. રાજસ્થાનીમાં પણ હેનો પ્રચાર બહુ મોડો શરુ થાય છે. ઉલટું વઢર-વઢરાળી એ રૂપો તત્ત્વમ છે અને વચર-વચરાળી એ તદ્ભવ છે એમ કહેવું વધારે યથાર્થ છે. હમણાં જ દર્શાવેલ કારણે, આ ઉદાહરણોમાં રહેલો અવ (અને અવ) સં. એ (અને ઔ) નો વિકાર હોય એમ કહેવું યથાર્થ નથી; એ નાં એ, ઇ અને અઈ (તેમ જ ઔ નાં ઔ, ડ અને અડ) જેવાં પરિવર્તનોનો હેમચન્દ્રે નિર્દેશ કર્યો છે, પરંતુ અવ (અને અવ) એ એ (અને ઔ) નાં રૂપાન્તરો હોય હેવું હેમણે ક્યાંય પણ કહ્યું નથી, તેમ જ રૂપાન્તરો પ્રાકૃત ગ્રંથોમાં પણ ઉપલબ્ધ નથી. તેમ, હેમચન્દ્રનાં વચનોનું આન્તર રહસ્ય ઉકેલવાને મિમિતે હેમનાં સૂત્રોમાં વાગ્યાપારના હાવા વલણની હલ્પના કરવી ન્યાય નથી.

(જ) ડૉ. ટેસિટોરીની આ દલીલ ભાષાવિકાસમાં પ્રવર્તતા પરાવર્તન ના ક્ષિયમનો અસ્વીકાર કરવા જેવી છે. આ મુદ્દો હાથમાં લેતા પહેલાં મહારે આદ્યું કહેવાનું છે કે, સંપ્રસારણ નાં અલ્પસંખ્ય ઉદાહરણો જોતાં, પ્રા. પા. રાજસ્થાનીમાં અપભ્રંશમાંના પ્રત્યેક અવ નો અડ કરવામાં આવે છે એ ઉક્તિ ભાગ્યે જ નબી સકે. પરંતુ આપણે સ્વીકારી લઈશું કે એ ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ વ્યાપક હતી. તથાપિ એ પરાવર્તનના વ્યાપારની વ્યાધક નથી. એ દર્શાવતાં અનેક ઉદાહરણો વિવરમાન છે.

(૨) સંસ્કૃતનો ન પ્રાકૃતમાં અને અપભ્રંશમાં જ રૂપે રહીને કેટલેક પ્રસંગે શુજરાતીમાં પાછો દર્શન દેહે:-

સ	પ્રા કે અપ	ગુજ.
નાપિ	ળવિ	નવ
સ્તન	ધળો-ધળુ	થાન
સ્થાન	થાળ-થાળુ	થાન (= અશ્વશાળામાં અશ્વનું
વનચરક	વળયરડ	વનેરુ (સ્થાન)
તનય	તળઓ-તળડ	તન
મન	મળ-મળુ	મન
મગિની	મહિણી	મૂન
યૌવન	જોવળ-જોવળુ	જોવન
મ્રહળ	મ્રહળ (આગળ જતા ધયળ) ધન	

તે ઉપરાંત નીચે આપ્યા છે હેવા શબ્દોમાં પ્રતિષ્ઠાપ્રસારણની ક્રિયા જ પરાવર્તનને નિયમે થાય છે -

(૨) ક પુન	કોડળ-કડળ	કડળ (પ્રા પા. રા.)
	કવળ	કવળ (પ્રા. પા. રા.)
દેશ+જવર	દેસાવર દેસાડર	દેસાવર (ગુજ)
	(પ્રા પા રા)	
દેવકુલ	દેવુલ-દેવલ	દેવલ
દેવર	દેડર	દેવર (હિં)

અલપત્ત, પરાવર્તનનાં ઉદાહરણો અનેક હોય તો પણ એ ક્રિયા અપ વાદ્ય છે એ ખરું છે પરંતુ એથી એક નિયમ સ્થાપિત થાય છે અને એ નિયમની પ્રવૃત્તિ આપ્ય છે

(ગ) પ્રાચીનતમ મારવાઢી અને ગુજરાતી હસ્તલેખોમાં ઇ-ઐનું અસ્તિત્વ —

આ દલીલ પરત્વે મ્હારે પ્રારબ્ધમાજ કહેવું પડે છે કે, હું જાણું છું ત્હા સૂધીમાં, પ્રાચીનતમ કે અનતિપ્રાચીન ગુજરાતી હસ્તલેખોમાં તો ઇ-ઐનો પ્રયોગ ઉપલબ્ધ નથી હોં. ટેસિટોરીનો ખ્યાલ ખોટો છે હેવો મ્હને સંદેહ છે મારવાડી હસ્તલેખો ત્રિગે મ્હારી ખાતરી છે કે પ્રા પા. રાજસ્થાનીના ભદ-ભડની પછી જે ઇ-ઐ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા તે સંસ્કૃતના સદૃશ સન્નિસ્વરો નથી પરંતુ વિષ્ણુ ઈ-ઐ ઉચ્ચાર છે અને હેને માટે '૧' એ સંજ્ઞાએ માત્ર કામચલાઉ યોજના તરીકે વાપરવામાં આવી હતી જે યોજના અપૂર્ણ અને પ્રાતિજનક હતી. ખરું કહિયે તો આ યોજનાથી ઉપજેલી પ્રાતિને પરિણામે જ હોં ટેસિટોરીએ, પોતે ઇટાલિ જેટલે દૂર હતા ત્હારે, મારવાડીની આ સંજ્ઞાએનો સંસ્કૃતમાં સામાન્યતઃ યતો અર્થ કયો અને ભદ-ભડના

મારવાડીમાં એ-ઔ થાય છે હવેા સિદ્ધાંત યાંધ્યો. (પૂર્વગત પૃષ્ઠ ૧૭૩ મું ભુવે). હિંદીમાં જે વિલક્ષણ પ્રકારનો ઉચ્ચાર છે તે સંસ્કૃત સંવૃત ઉચ્ચારથી તેમ જ ગુજરાતીના અતિવિવૃત ઉચ્ચારથી ભિન્ન છે એ નિઃસંદેહ છે; એ છતાં પણ હિંદીમાં અઘપર્યંત એ ઉચ્ચાર દર્શાવવા માટે ^૧ એ સંજ્ઞાઓ વપરાય છે; આ વાતથી, મારવાડી હસ્તલેખોમાં એ-ઔ એ વર્ણો વિવૃત ઈ-ઔ દર્શાવે છે, એ મહારા મતનું સમર્થન થાય છે.

વળી, જે પૂર્વકાલીન મારવાડીમાં એ-ઔનો ઉચ્ચાર વસ્તુતઃ શુદ્ધ સંધિ-સ્વર જેવો (એટલે કે સંવૃત) હતો તો તદનન્તર એ વર્ણોના ઉચ્ચારને એકા-એક વિવૃત બનાવી દે હેવું શું હોઈ સકે એ અતર્ક્ય છે. એ-ઔ એ સંધિ-સ્વરોને વિવૃત ઉચ્ચાર સાથે કાંઈપણ નિર્સર્ગસંબંધ નથી. વિવૃતભાવ પામવો હોય તો તેઓને પાછું અઙ્-અઙ રૂપ ધારણ કરવું પડે, કારણ કે સંવૃત એ-ઔ રૂપે પરિવર્તિત થવા માટે પણ સંનિસ્વરોને પ્રથમ^{૪૪} વિશ્લેષ દ્વારા અઙ્-અઙ દશા પ્રાપ્ત કરવી પડે છે. પરંતુ આ ક્રિયામાં બેવડું પરાવર્તન થાય છે, જે સંભવા-સંભવ વિચારતાં આધારરહિત જણાય છે.^{૪૫}

૪૪ સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે:-સિ. હે ૮-૧-૧૪૮ અને ૧૫૧ માં એ નો ઇ અને ઔનો ઓ એ વિકારો દર્શાવ્યા છે; સિ. હે ૮-૧-૧૫૧-૧૫૨ માં દૈયાદિગ્ણ અને વૈરાદિગ્ણના યેતું અઙ્ રૂપે પરિવર્તન દર્શાવ્યું છે અને સિ. હે. ૮-૧-૧૬૨ અને ૧૬૩માં પૌરાદિગ્ણના અને ગૌરવ શબ્દના ઔનો અઙ્ થવાનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ સર્વ સૂત્રોનો અન્તર્ગત નિયમ અવલોકિયે તો સ્પષ્ટ થાય છે કે એ-ઔનું ઇ ઓ હેતું પરિવર્તન વસ્તુતઃ એકપદે જ નથી થઈ જતું પણ અઙ્-અઙ એ શક્યતાગર્ભ અવાન્તર ક્રમદ્વારા થાય છે. આ પ્રમાણે સંસ્કૃતના પ્રત્યેક એ-ઔના પ્રાકૃતમાં પ્રવેશ દરમ્યાન પ્રથમ અઙ્-અઙ થતા; અને દૈયાદિગ્ણ, વૈરાદિગ્ણ પૌરાદિગ્ણ અને ગૌરવ એટલા અપવાદોમાં એ સંધિસ્વરો અઙ્-અઙ એમ વિશ્લેષ્ટરૂપે જ કાયમ રહે છે, પણ અન્ય સર્વ પ્રસંગોએ આ રીતે આવેલાં સ્વરયુગ્મે (અઙ્-અઙ) એક ક્રમ આગળ વધીને ઇ અને ઓ રૂપે સંયુક્ત થાય છે.

૪૫ પૂર્વકાલીન મારવાડી હસ્તલેખોમાં વપરાયેલી એ-ઔ સંજ્ઞાઓ વિશેનો મહારા અભિપ્રાય પૂર્વોક્ત પ્રકારનો હોઈને હુ ડૉ. ટેસિટોરીઓ (J. A. S. Beng. N. S. XII પૃ. ૭૬ મે) કરેલી વિવૃત (ઈ-ઔ) ઉચ્ચાર માટે ^૧ એ સંજ્ઞાઓ વાપરવાની સૂચનાને અસ્વીકાર્ય માનું છું. પ્રથમ તો, સંવૃત સંધિસ્વર માટે અત્યાર સુધી વપરાતી આવેલી એ સંજ્ઞાઓનો વિવૃત ઉચ્ચાર પરત્વે વિનિયોગ કરવો અયથાર્થ છે; બીજો દોષ એ છે કે, હાલ સંવૃત એ-ઔ તેમ જ વિવૃત ઈ-ઔ એ બંને ઉચ્ચાર માટે ^૧ એ સંજ્ઞાઓનો નિર્વિશેષ પ્રયોગ થવાથી (વેરતું અને વેર (વસ્તુતઃ વેર); ગોલ (વર્તુલ), અને ગોલ (શેલડીનો), ઈત્યાદિ શબ્દોમાં એક જ પ્રકારની માત્રા મૂકવાથી) જે ભ્રમ થાય છે હવેા જ ભ્રમ વિવૃત ઈ-ઔ ને માટે તેમ જ (દૈવ-ગૌણ ધૃત્યાદિના) સંવૃત સંધિસ્વરો માટે અભિન્ન સંજ્ઞાઓ વાપરવાથી થશે.

હુમય-દના કેટલાંક સૂત્રોનું આન્તર રદસ્ય વિચારિયે તો મત્રમારણ નો નિયમ અને એ દ્વારા પ્રાકૃતમાના એ-ઓ નો ઉદ્ભવ દર્શિગોચર થાય છે જેમ કે -

- (૧) નીચેના શબ્દોમાં ત્રય નો લે થાય છે ત્રયોદય-તેરહ, ત્રયાર્વિશતિ - તેવોસા, ત્રયર્શિશત-તેતીસા ધત્યાદિ (સિ હે ૮-૧-૧૬૫) (અર્ધિ અથોનું અય, પછી અહ અને ડેવટ એ રેતુ પરિવર્તન થાય છે)
- (૨) અચકારનું એકાર થાય છે (સિ હે ૮-૧-૧૬૬) (કમેા આ પ્રમાણે છે -અચકાર-અહકાર એકાર)
- (૩) કરલમાથી કરલ કે કચલ થાય છે (સિ હે ૮-૧-૧૬૭) (કમેા આ પ્રમાણે છે કચલ-કરલ-કેલ) ૪૧
- (૪) કર્ણકારનું કર્ણેર થાય છે (કર્ણિગારપણુ થાય છે) સિ હે ૮-૧-૧૬૮ (કમેા -કર્ણિગાર-કર્ણયાર કર્ણયર-કર્ણદર-કર્ણેર)
- (૫) નવમાલિકા, નવકલિકા હેમના નવ નો નો થાય છે (સિ હે ૮-૧ ૧૭૦) (કમેા અવ-અડ-ઓ)
- (૬) અય અને અપ (ડગસર્ગો) નો વિકલ્પે ઓ પાડ છે (સિ હે ૮-૧-૧૭૨)
- (૭) લક્ષણ નું લોણ થાય છે (વિકલ્પે) (સિ હે ૮-૧-૧૭૧)
- (૮) સિ હે ૮-૧-૧૪૯ એ સૂત્ર અનુસાર સંમૃત પ્રેરના અય નો પ્રાકૃતમા એ પાડ છે કારયતિ-કારેદ, માવયતિ-માવેદ ધત્યાદિ

સ્વયિર માથી વેર, વૂતર માથી (જઝ નો વ્યત્પય થઈને જઝ થતા) પોર, મવૂર (મઝવ), ચતુર્ગુણ (ચડગુણ) ધયાદિમાથી મોહ, ચોગુણ, ધયાદિ, આ સર્વ રૂપરિવતનોમા અ-અડ એ વસ્તુત અવા-અર કમ તરીકે રહેલ છે એ વસ્તુ રિથિતિ, ા-ઓ નો અય-અવ માથી ઉ-અવ દર્શાવતા પૂર્વગત જન્મવૃત્તાતનું

૪૬ પિયેલ આ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિનો કમ જુદો આપે છે -કદ-કદિ-કદન-કેન એ આપા છે એ કમેા હું વધારે પડ કરું છું, કારણ કે -

(૧) કદ નો કદિ દેવો વિકાર તદન પરિમિત નથી, સરાનાં વ્યવ જોવો-અને એ સુત્રનો અર્થ નિયમ, અથવા તો એથી વધારે સારો સિ હે ૮ ૧ ૪૬ નો અન્તર્ગત નિયમ કદિ ના પામું સમર્થન કે, પરતુ સ્પષ્ટ અને નિસનસિદ્ધ કમેા અગ્રી સના દેાય તો એટલે સુધી જવાબી જરૂર નથી

(૨) લવ-નું જો, અવ અને જવનો જો અને પ્રેરણના અવનો જ (માવતિ-માવ) એ વિકારોના આધારમૂલ સિ હે ૮ ૧-૧૭૧, ૧૭૨, અને ૮ ૨ ૧૮૧ ધત્યાદિ સૂત્રોમાં સરમાન પિધિ પ્રર્ણરૂપે રહ્યો છે

(૩) કદ ને કદ વિકલ્પિત રૂપ તો હેમજ છે પાડે આપું જ છે કદનમાથી ક એ કમ મેળવેલ અને સરસાર છે

સમર્થન કરેછે. આ સર્વ હકીકત ઉપરથી જણાયછે કે, સ્વતઃસિદ્ધ કે અય-અવ ના વિકારરૂપ ગમે રહેવા, અદ્-અડ સંયુક્ત થઇને સંવૃત્ત એ-ઓ બનેછે. વિવૃત્ત ઈ ઈ તો માત્ર અય-અવ માંથી જ આવી સકે. કારણ કે, અદ્-અડ માંથી આવેલા સંવૃત્ત એ-ઓ એકાએક વિવૃત્ત બની ગયા હોય, અથવા તો અદ્-કે અ-ડ હેમાંથી સંવૃત્ત તેમજ વિવૃત્ત બંને ઉચ્ચારો ઉત્પન્ન થઈ સકતા હોય, હેવો તર્ક જ સત્ય રીતે ન થઈ સકે.

(ઘ) અય અને અહિનો ઈ અને અવ અને અહ્નો ઈ હેવા વિકારો.

આ વિષયમાં બહુ ચર્ચા આવશ્યક નથી. કારણ કે અહિ ના પરિ-વર્તનના પ્રથમ ક્રમ વિશે, એટલે કે હ નો પરાક્ષેપ થઇને અદ્ થવા વિશે, ડૉ. ટેસિટોરીની, પરિણામ જોતાં, મ્હાગી સાથે સંમતિ છે. અહુ વિશે પશુ હેમનો હેવો જ મત છે એમ હું માની લઉં. અય અને અવ વિશે પૂર્વગત ચર્ચામાં મ્હું પૂરતું કહ્યુંછે; એટલે કે અય-અવના અદ્-અડ થવા સ્થામેના વાંધાઓ દર્શાવ્યાછે અને અય-અવ-અય-અવ્માંથી ઈ ઈ માંનો વિવૃત્ત ઉચ્ચાર કેવી રીતે ઉદ્ભવેછે એ સમજાવ્યુંછે.

અય-અવ (અય-અવ્) માંથી વિવૃત્ત ઉચ્ચાર ઈ-ઈ ઉત્પન્ન થાયછે એ અભિપ્રાય પરત્વે એક શંકા શક્ય છે; હેતું હું અહિ નિવારણ કરીશ. કાંઈ પૂછશે કે:-“ઈ-ઈ એ અ-ઇ અને અ-ડના બનેલાછે; અય-અવ્માં ઇ-ડ નથી, કારણ કે હેતું (ઇ-ડનું) પ્રતિસંપ્રસારણ થયુંછે, એટલે હેમનો મૂળ ઉચ્ચાર પુનઃ પ્રાપ્ત થાય નહિ; તોપછી અય-અવ્માંથી ઈ-ઈ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયા?” મ્હારો ઉત્તર આ છે-વિવૃત્ત ઈ-ઈ એ ઉચ્ચારો વસ્તુતઃ વિવૃત્ત છે અને પૂર્વકાલીન ગુજરાતીની અને મારવાડી રૂપોની ઉત્ક્રાન્તિ પૂર્વે અદૃષ્ટપૂર્વ હતા; એક પ્રકારે આ ઉચ્ચારો વિદેશીય છે, જે હું આગળ તરતમાં જ દર્શાવીશ. આ પ્રમાણે એ ઉચ્ચારોમાં (ક) વિદેશીય તત્ત્વ અને (ખ) એ-ત્વ અને ઓ-ત્વ એ બે લક્ષણો રહેલાંછે. આ બેમાંથી (ક) લક્ષણુ પ્રધાન છે અને (ખ) ગૌણ છે. અને આ ગૌણ (ખ) લક્ષણુનું મૂળ, ય અને વ્ માં અન્તર્ગૂઢ શક્તિરૂપે રહેવા, ઇ-ડમાં જ છે. આથી કાંઈ અય-અવ અને ઈ ઈ એ ક્રમો વચ્ચે અદ્-અડ ક્રમ વરતુનઃ પ્રાપ્ત થાયછે હેવો સ્વીકાર નથી થતો. આ ગૂઢ શક્તિનું પ્રયોજન એ-ઓ ઉચ્ચાર અથવા સ્પષ્ટ કહિયે તો સંવૃત્ત અને વિવૃત્ત ઉચ્ચારો વચ્ચેના સમાન તત્ત્વરૂપ ઉચ્ચાર ઉપજાવવા પૂરતું જ છે; અને અન્તિમ રૂપાન્તર ય-વ્ પ્રધાનઅંશરૂપે કાયમ રહેછે. આ સ્થિતિની એક પ્રકારે પાણિનિના સ્થાનિવદાદેશઃ (૧-૧-૫૬) એ સૂત્રના (અનલ્લવિઘૌ અંશ બાદ કરતાં રહેલા સૂત્રશેષના) બીજાભૂત નિયમ સાથે

સરખામણી થઈ સકે આ નિર્દેશ ફક્ત વ્યાપારનું, સામ્ય દર્શાવવા માટે જ ક્યોંછે, કારણ કે એ એ નિયમો વચ્ચે કાંઈક તફાવત છે કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે ઉચ્ચારના રૂપરિવર્તનમાં વસ્તુતઃ જો ક્રમો થયા હોય એ જ લક્ષમાં રાખવાના છે, અને હેમાં થતા અનુપપત્તિના જામાસનો ખુનાસો એ આપવાનો છે કે અન્તિમ સ્વરૂપ તરફનો પ્રયાણ દરમ્યાન ય્ અને વ્ માં ઇ અને ઊ નો પ્રકૃતિભાવ ઉપાધિરૂપે રહેજે-અને એ ઉપાધિ માત્ર એક સ્વરૂપનિર્ણાયક ગૂઢ રક્તિરૂપે જ પ્રવર્તે છે

પરંતુ એથી સ્પષ્ટતર, અને કદાચ યથાર્થતર, ઉત્તર આ છે ઈ-ઈ ઉચ્ચાર વસ્તુતઃ એક નવીન ઉચ્ચાર છે અને હેને ઈ અને ઊ ઉચ્ચારો સાથે સમ-પ્ર પણુ ભાગ્યે જ દુર્ગે, કારણ કે જય જવ અને જય્-જવ્ એ આન્તરા લિપ્ત ક્રમો આનીને પોતાના વ્યાપા માં પ્રવૃત્ત થાય ત્યાર પછી એ ઇ અને ઊ એ ઉચ્ચારો તો પાછા જાહુ દૂર રહી જાય છે

આ દલીલ પૂર્વોક્ત રાખનો એકદમ નિકાલ કરી નાખેછે, કારણ કે એ હેના મૂળમાં જ પ્રદાર કરેછે

[આ ઉદાહરણોમાં ય્-વ્ અને ઇ-ઊની પરસ્પર શી રિયતિ છે એ વિશે ડૉ સર રા જો ભાગરકરનો મતઅદિતપામીશું તો લાભ થશે પોતાના વ્યાખ્યાનોમાં ૪૪મે પૃષ્ઠે દેખણે યથાર્થ દર્શાવ્યુંછે કે, જદ્-જવનો એ જોડી તરફત એટલે જ છે કે આ સંધિસ્વરો (ઈ-ઔ)માં જનું ઉચ્ચારણ દુલ છે પણ શુનિયમો (જદ્-જવ)માં એમ નથી વળી તેઓ કહેછે કે ત્યારે જની પછી જેમ (ઈ-ઔ)માં ઇ-ઊ આવેછે તેમ, (જય-જવ)માં ય્-વ્ આવેછે, અને જય-જવનું તરફથી ઉચ્ચારણ કરવામાં આવેછે, ત્યારે (ઇ-ઊ અને ય્ વ્ વચ્ચેનો) તફાવત નહીં થાયછે અને જય-જવના એ જો ધાયછે, જે ૧૧ છેવટ પાંચીમાં ઈ-ઔ થાયછે ય્ વ્ નાં ઇ-ઊ તરફ દબી રહેછે હેવા જે સિદ્ધાન્ત મ્હે પ્રતિપાદિત ક્યોંછે તેનું બીજા ડૉ ભાગરકરના પૂર્વોક્ત મતમાં રહેલું છે વિરત ઉચ્ચાર ઈ ઈ પરત્વે મ્હે એક કેન આગળ વધીને ગુજગતી અને મારવાડીમાં જય્ જવના જનું પ્રાધા ય, અને વિરત ઉચ્ચારણની ઉત્પત્તિમાં ય્ વ્નું પરાદ સાદામ્ય પ્રશ્નિત કર્દુછે]

આખી ચર્ચાને ફરીથી એકતર સક્ષિમરૂપે દર્શાવુકુ ડૉ ટેમિટોગીની અને મદારી પૃથક્કૃતિ એ વચ્ચે તફાવત નીચે પ્રમાણે છે -

ડૉ ટેમિટોગી વિરત ઉચ્ચારનો ઉત્પત્તિક્રમ દાવો દર્શાવે -

મદ	}	-મદ્-વે-ઈ	જવ	}	-જવ્-ઔ-ઈ,
ઈ			જય		

મહારું ક્રમાનુદર્શન હાવું છે:—

અય	}	—અય અય્ ઈ;	અવ—	}	—અવ-અવ્-ઈ;
અઙ			અઞ		

હેમણે પડેલો ક્રમ (અય-અવના) સંપ્રસારણ દ્વારા સાધ્યોછે, અને મહારા અત્ પ્રમાણે પ્રથમક્રમ (અઙ-અઞમાં) પ્રતિસંપ્રસારણ થતાં પ્રાપ્ત થાયછે (ઉપા-ન્ય ક્રમ તરીકે એ-ઔ સ્વીકારવા વિશેનો જે મતબેદ હું દર્શાવી ચૂક્યોહું તે વ્યાખ્યાએ રાખુંછું). આ મતવિરોધ પરત્વે ફરીથી કહુંછું કે વઙ્ગ નું રૂપાન્તર વ્યય એ અને હેવાં અન્ય ઉદાહરણો પ્રત્યક્ષ મળ્યાંછે પરંતુ નયણ આદિનું જઙ્ગ રૂપાન્તર થયું દીઠું નથી; અને જે કદાચિત્ (વિરલ પ્રસંગોએ) અચના ચર્નું કે અવના વર્નું સંપ્રસારણ થયું હોયછે તેા પરિણામ—

કાંતો (૧) સંવૃત્ત એ કે ઓ (જેમકે ચાપનેર, પાનોલી ઇત્યાદિમાં).

અથવા (૨) અસંહિત સ્વરયુગ્મ (જેમકે સઙ્કું, સહુ (સઙ માં હ્નો પ્રક્ષેપ થતાં,)

અથવા (૩) એ કે ઔ (જેમકે સૈકું, સૌ);

હેતું આવેછે, પણ કદાપિ વિવૃત્ત ઈ કે ઔ નથી થતો. અને વધારે મુદ્દાની વાત તો એ છે કે અય-અવનું સંપ્રસારણ સાક્ષાત્ પ્રચરિત શબ્દોમાં પ્રત્યક્ષ નથી થતું, પરંતુ માત્ર ઉપપત્તિબળે સંભાવ્ય લાગતા એક અવાન્તર ક્રમ તરીકે હેના હક્કમાં લડત ચલાવવામાં આવેછે. એ પ્રક્રિયાનું ખંડન કરનારી અન્ય દલીલો હોત નહિ તો હેનો હક્ક માન્ય રહેત પણ હેવી દલીલો છે એ તો દર્શાવી ચૂક્યોહું. માટે સંપ્રસારણવાદનો પરિત્યાગ કરવો આવશ્યક છે.

આ ચર્ચા સમાપ્ત કરતાં પહેલાં એક સૂચના કરવાને પ્રગટ્થ થાઉંછું.

આ વિવૃત્ત ઉચ્ચારનું પ્રાકૃતમાં અને વળી પ્રા. પા.

એક સૂચના

રાજસ્થાનીમાં પણ અસ્થિત્વ નહોતું, તો પછી સંસ્કૃતમાં

ફરકાંથી હોય; આ સત્ય સહુને દષ્ટિગોચર થયું હશે.

અક્ષીમાં જેવામાં આવતા હ્રસ્વ એ અને ઓ, તેમજ ઐંગાળીમાં અમુક ચરિત્રિયતિમાં થતો વિવૃત્તકલ્પ ઉચ્ચાર, એ આ વિવૃત્ત ઉચ્ચારથી તદ્દત ભિન્ન છે; વિવૃત્ત ઉચ્ચાર તો ગુજરાતી અને મારવાડીનું જ અનન્ય સાધારણ લક્ષણ છે. આ વિવૃત્ત ઉચ્ચારને પાલીના હ્રસ્વ ઉચ્ચારના કરતાં ઐંગાળીનો (વિવૃત્તકલ્પ) ઉચ્ચાર નિકટતર છે; પરંતુ જે વાગ્યાપારનું આપણે અનુદર્શન કર્યુંછે તે ઐંગાળીના વિષયમાં લાગૂ નથી પડતો. ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓમાં હેમનાં વિકાસકાળના અગ્રતમ ભાગમાં, ઘણું કરીને ઈ. સ. ના સત્તરમા સૈકાના પ્રારંભકાળમાં, આ ઉચ્ચારનો પ્રવેશ થયો; એ

સમયના મારવાડી હસ્તલેખોમાં એ અને ઔ વાપરીને આ ઉચ્ચારની સજા થોજવાનો, ગમે તહેવો અયુક્ત પણ અપ્રેરિત રીતે બુદ્ધિપૂર્વક, પ્રયાસ કરવામાં આવેલો જણાય છે, આ વસ્તુસ્થિતિ બહુસૂચક છે અને વિવૃત ઉચ્ચારનો પ્રવેશકાળ દર્શાવે છે એ જ સમયે અકબરે મુગલ સામ્રાજ્યની સ્થિતિપ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી અને એ સામ્રાજ્યના મોટા પ્રયાસને પરિણામે અરબી અને ફારસી સાહિત્ય અને બાપા ભારતવર્ષીય સાહિત્ય અને બાપાઓની સાથે નિકટ સંસર્ગમાં આવ્યા આથી, હયાન અને કવલ જેવા અરબી અને ફારસી શબ્દોના વિવૃત-પુરોગામી ઉચ્ચારની સાથે વિલક્ષણ સાદૃશ્ય ધરાવતો, કાંઈ નહિં તો છેવટ હોતો અત્યંત નિકટવર્તી, આપણો વિવૃત ઉચ્ચાર આ વિદેશીય બાપાઓની પદોક્તિ અસર તળે પરિપાક પામ્યો હોય, એ અતીવ શક્ય છે ખરેખર આટલું તો અમઘવિત નથી જ કે, વિદેશીય હયાન શબ્દમાં વ્યય વ્યયમના ઉચ્ચારનું નિકટ સાદૃશ્ય શ્રુતિગોચર થયું હોય, અથવા કવલ શબ્દના ઉચ્ચારમાં કવહી-કવહીના ઉચ્ચારનું હેતુ જ પ્રતિનિધિ જણાયું હોય, અને એ પ્રમાણે ઉચ્ચારત-ત્રમાં અસર કરતો નીચ નિચ પ્રવાહ ઉત્પન્ન થઈને સ્થાપિત થયો હોય અરબી-ફારસી ઉચ્ચાર ઈ-ઈ નથી પણ અ-અ છે એ લક્ષમાં નીખતા, આ (અ અ) ઉચ્ચાર તેમ જ અ-અ અવરથામાં રહેલો ગુજરાતી-મારવાડી ઉચ્ચાર બને સાથે સાથે રિકાસ પામીને ગુજરાતી અને મારવાડીના વિવૃત ઉચ્ચાર રૂપ અંતિમ અવસ્થાને પામ્યા, એમ કહેવું યથાર્થતર લાગે છે જે પ્રાન્તમાં હિન્દી બાપા વપરાતી હતી એ પ્રાન્તમાં મુગલની અમર વિશાલતર અને પ્રગલ્ભતર હતી, તે છતાં પણ હિન્દી બાપામાંના ઉચ્ચાર સર્વોચ્ચ ગુજરાતી અને મારવાડીના જેવો વિવૃત નથી, એ મારવાડી જણવામાં છે આ સ્થિતિનો કંઈ બહુ સારો ખુલાસો થઈ સંપેડે, હિન્દી બોલનારા લોકો બીજાના પ્રમાણમાં જાને બહુ મજબૂત હતા એટલે તેમણે આ વિદેશીય અસરથી બચી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને તેઓ હેમાં ફાલ્યા પરંતુ પૂરે પૂરા સફળ થયા નહિં, કારણ કે સ્વદેશીય નવીન ઉચ્ચારનું વિદેશીય ઉચ્ચાર સાથેનું માત્ર વસ્તુતઃ અત્યંત નિકટ હોવાથી છેવટ હતી અમર થઈ પૂર્વનિર્દિષ્ટ સમયે જો કે મરાઠીમાં પુષ્કળ ફારસી શબ્દોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો તો પણ એ બાપા આ વિદેશીય અસર નીચે પડે કમતી અમે આવી હતી, અને પરિણામે એ બાપા ઉપર પૂર્વોક્ત અસરનો એટલો મોટો વિજય ન થયો અને મુગલના એ અને ઔ ઉચ્ચારો સરત રદી ગયા આમ ઘરાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે મારવાડીનું વલણ અરબી અને અરબી સ્વરૂપોમાંના અને સ્વરભાર પડતે ઔણ જનાવવાનું હતું

[“a (=અ) અને â (=આ)નું અધઃપતનજન્ય e(=એ)ત્વ” આ પ્રકારે પોતે વર્ણવેલા વ્યાપારમાં મી० બીમ્સને અનાર્ય તત્ત્વોની પ્રવૃત્તિનો ભાસ થાયછે. (પુ.૧ પૃ. ૧૪૦-૧૪૧). પરંતુ હેમણે કાંઈ ભેદ પારખ્યા વિના વિવૃત ઉચ્ચારને અને પેમ્મ; એક ઇત્યાદિ શબ્દોમાં દૃષ્ટિગોચર થતા પાલી અને પ્રાકૃતના હ્રસ્વ ઉચ્ચારને પણ પ્રસ્તુતઃ વ્યાપારની કક્ષામાં બેસાડી દીધાછે. આ ઉચ્ચારનો તેઓ આર્યજાતિયોના કોત્ર અને દ્રાવિડ લોકો સાથેના સંસર્ગ સાથે સંબંધ દર્શાવેછે. ગુજરાતી વિશે તેઓ કહેછે કે:—“ગુજરાતના આર્યલોકોએ અનાર્યજાતિઓ પાસેથી એ દેશ ખૂંચવી લીધો હતો એટલે તેઓ પણ હેમની પાસેથી આ ઉચ્ચારણુ પ્રકાર શીખ્યા હશે.” પરંતુ આ ઉક્તિ પેમ્મ ઇત્યાદિના હ્રસ્વ એ પરત્વે હોવાથી, અને ગુજરાતીમાં કાંઈ પણ કાળે એ ઉચ્ચાર વિષમાન ન હોવાથી, હેમાં દર્શાવેલો અભિપ્રાય ગુજરાતીના વિવૃત ઉચ્ચારના વિષયમાં અસ્વીકાર્ય છે; એ વિવૃત ઉચ્ચાર તો, મહે ઉપર કબુલ છે તેમ, સત્તરમા સૈકાના પૂર્વભાગમાં ફારસી સંસર્ગ પછી જ અસ્તિત્વમાં આવ્યો.]

Indian Antiquary (ઇ. સ. ૧૯૧૭) ના પુસ્તક XLVI ના વિભાગ DLXXXIXમાં અને (ઇ. સ. ૧૯૧૮) પુસ્તક XLVIIના વિભાગો DXCI અને DXCIIમાં મહે આ વિવૃત ઉચ્ચાર વિશેના મહારા અભિપ્રાયો પ્રગટ કર્યા હતા હેનો ગુણદોષવિમર્શ કરીને ડૉ. ટેસિટોરીએ મહેને માન આપ્યુંછે. એ વિમર્શ ઇ. સ. ૧૯૧૮ના સપ્ટેમ્બરના Indian Antiquary પુસ્તક XLVII વિભાગ DXCIXના ૨૨૫ અને ત્રહાર પછીનાં પૃષ્ઠોમાં પ્રગટ થયોછે. હેમની દલીલો મહારા સિદ્ધાંતોને ડગાવી સકે હેવી નથી એટલે હું એનો વિસ્તીર્ણ પ્રત્યુત્તર અહિં નથી આપતો. પરંતુ હેમના એ નવીન લેખની મહે કરેલી અવલોકનરૂપ ચર્ચા આ વ્યાખ્યાનને અન્તે ટિપ્પણુ રૂ માં આપેલીછે.

ઈ-આના વિવૃત ઉચ્ચાર વિશેના આ ઉત્સર્ગની હવે રજા લઈશું અને એક બીજા એટલા જ મહત્વના ઉત્સર્ગ તરફ જઈશું.

ઉત્સર્ગ ૨

નરજાતિનાં નામોના અન્ત્ય ઓ અને ઈ અને નાન્યતર જાતિનાં નામોના અન્ત્ય ડં અને ઝઃ આ વિવિધતાના બીજાજૂત નિયમો.

ઉત્સર્ગ ૨; નામોના અને

વિશેષણોના અન્ત્ય,

ઓ-ઉ અને ઈ.

સૂચના:—અહિં વિશેષણોનો નામોમાં સમાવેશ માનવાનો છે.

ગુજરાતી શબ્દોમાં પ્રસ્તુત લક્ષણ કઈ પરિસ્થિતિમાં પ્રાપ્ત થાય છે એ વિચારવા માટે થોડાંક ઉદાહરણો જોઈશું

નરજાતિ

ઓ અન્ત્ય હેવા હેવા શબ્દો -

ઘોડો, ઓંચો, ઘડો, પોપલો, સાલો, ચીરો, ઘાંઘો, રાતો, સાંચો, માંદો, લ્હાવો
જ-અ-સવાળો શબ્દો -

ઘડ, મોર, નોલ, વાધ, સાંપ, સાદા, માંજળ

નાન્યતર જાતિ

ક-અ-૫-

મકું છુતુ, (સુતુ, ઈતિ) સાસુ, શમણ, ઘણિ કાલુ રાતુ, મ્હાંડિ, મ્હાંડુ
રુપું તાલું

જ અ-૫-

ઘર, ઈળ, નીળ, દૂધ, પાટળ, ઘોર, રીંછ, તેલ, પીતલ ૪૭

વળી કેટલાક શબ્દોના અત્તર્માં જ હોય છે તે પશુ વિકલ્પો ઓ અને ર આવે છે -

ઓ-કારનાંત

પથરો-પદ-ર	હુગરો-હુગર
કાનો-કાન,	માત્રો-માર,
દાધો-દાધ,	દાંતો દાંત,
વાંવો-વાવ,	ગાંવો-ગામ,
રસો-રસ,	પાયો પાય,

૪૭ મિ. બી.એ. કહેવું આ અન્ત્ય જ નું નિરૂપણ કાઠક અન્ત્ય અને વિરોધ મરત છે, ક્યારેક દેને દેમણે સપૂર્ણ જ માન્યો છે અને ક્યારેક દેને બાતલ કરીને શબ્દને વ્યવહારમાં કાઢ્યો છે (દેમના અન્ત્ય પુ ૧ પુ ૧૬-૨૦ અને ૨૦૭-૮ જુવો) અન્ત્ય જ ની અધ્યક્ષ સ્થિતિમાં રહેલા છે એ (૨૦૨ એ પૃષ્ઠે) સ્વીકાર્યા હતાં દેમણે જ ને હાલ યથેલા ગળીને સેરુ છીર દેવા લખિત પ્રતોમાં પણ ક્યોં છે અને તે છતાં પુ ૨ પુ ૪-૫ એ રથળે શબ્દસરીરને (અંગને) જાહેરાત માનીને વ્યવહાર ક્યોં છે પણ વળી એ જ પુસ્તકનાં ૮ મા અને ૧૮૮ મા પૃષ્ઠોને વ્યવહારમાં મા-ઉ અથવા તે જ ને “Silent, ચાન્ત (અનુચારિત) જ” દેવી વિરોધમર્મ સજા અપાવે, - જે સજા ઘરતોમ્માપાતમય છે એટલું જ નહિ પણ અર્થરહિત છે. ઘરતખંડની બારા એમાં ચા ત અનુચારિત સ્વરણ અસ્તિત્વ સર્વથા અશક્ય છે, એ ખ્યાલ અને એ સજા અથેલ રૂ. કારમાથી લખીનાં લીધેલાં છે અને અલિધાં દેમને એ પળ અવશ્ય નથી. તેમ, ગુજરાતી અને બીજા પ્રચલિત ભાષાઓમાં જન, તેન ઈલાદિનો જન, દેન દેવો અન્ત્ય માય છે એમ કહેવું પણ યથાય નથી એ ઉચ્ચાર નહિ પ્રકારનો છે અને અન્ત્ય જ અસ્વરિત દેવાનું એ પરિણામ છે

આ ધરો ૨૨ આગળ ૬૫૨ વિસ્તારથી ચર્ચો છે

આ શબ્દગણમાં સામાન્યતઃ ઘણા થોડા અપવાદો બાદ કરતાં
ઔ-કારાન્ત શબ્દના અને (એ જ મૂળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા) અકારાન્ત શબ્દના
અર્થોમાં તફાવત છે, એ લક્ષમાં આવશે. (આગળ ૫૦ મી પુટનોટ જુવો.)
ઉ-કારાન્ત.

પાતું-પાન; મરણું-મરણ; નાકું-નાક;
સાતું-સાત; આંગણું-આંગણ;

ઉપર જ નરજાતિના શબ્દો વિશે યોગ્યતાં લિખિત અન્ય હોઈને અર્થ
પણ લિખિત થવા વિશે જે અવલોકન કર્યું છે તે આ શબ્દોને પણ લાગુ પડે-
છે. (આગળ ૫૦ મી પુટનોટ જુવો.)

હવે, પ્રશ્ન આ વિચારવાનો છે:-કયા નિયમને અવલમ્બીને એક પ્રસંગે
અન્યસ્થર જ આવે છે અને અન્ય પ્રસંગે ઓ કે ઉં
ઉત્સર્ગ-વ્યાખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે ?

આ-પ્રશ્નને ઉત્તર સંક્ષિપ્તરૂપે આપતો હાવો એક ઉત્તર્ગ રચાય:-

જે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કે દેશ્ય શબ્દોને અન્તે એક વા અન્ય
સમયે ક પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો હોય એ શબ્દોનો અન્યથા
નરજાતિમાં ઓ અને નાન્યતરજાતિમાં ઉં પ્રાપ્ત થાય છે; જે શબ્દોને
આ ક પ્રત્યય ન લાગ્યો હોય તેઓ અકારાન્ત રહે છે; અને જેઓને
ક પ્રત્યય લાગ્યો હોય અને વિકલ્પે લુપ્ત થયો હોય (અને એથી
શબ્દાર્થ સામાન્યતઃ બદલ્યો હોય) તે શબ્દોને અન્યસ્થાને (યથાવકાશ)
ઓ કે ડંની અને અની પૈકલિપક પ્રાપ્તિ થાય છે;

આ નિયમની પૃથક્ક્રિયા નીચે પ્રમાણે:-

નર જાતિ

(ક) સિ. દે. ૮-૪-૩૩૧ (સ્યમોરસ્યાત્) સૂત્ર અનુસાર અપભ્રંશના

અન્ય જ નો, પ્રથમા (અને દ્વિતીયા) એકવચનના પ્રત્યય-
ની પૂર્વે, ઉં થાય છે. આ પ્રમાણે સંસ્કૃતમાં જે શબ્દોના
અવસાનમાં ક (અથવા યથાર્થતઃ અક) હોય તેઓને
અપભ્રંશમાં આવતાં અન્તમાં અડ પ્રાપ્ત થાય છે; જેમકે
ઘોટકઃનું ઘોડડ રૂપ બને છે (કારણ કે વ્યાપક પ્રાકૃત
સૂત્ર ૮-૧-૧૭૭ અનુસાર ક નો લોપ થાય છે). પછી
ઉપર ચર્ચેલા ઉત્તર્ગ (૧) ના વ્યાપારથી આ અડ નો
(અર્ધવિવૃત્ત) ઓ થાય છે.

પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગથી પૃથક્ક્રિયા; અક નો અડ અને
અર્ક નો અંડ થાય છે; ક
રહિત શબ્દના અન્તમાં
અપભ્રંશમાં ઉ આવે છે
જેનો ગુજરાતીમાં
અ થાય છે

(સ) એજ સૂત્ર (૮-૪-૩૩૧) અનુસાર ક પ્રત્યય રહિત જ-કારાન્ત સ્સકૃત શબ્દોના અન્ત્ય જનો ડ થાયછે, અને આથી શબ્દ (સ) સહો (પ્રા), સદુ (અપ), હેવુ રૂપાન્તર થાયછે, અને આ અન્ત્ય ડનો, હવે ચર્ચનાના એક અહુબાપકે પ્રવૃત્તિવાળા ઉત્સર્ગના વ્યાપારથી ગુજરાતીમાં જ થાયછે જેમકે યધુ-યધ, વિના-વિણ વિણ, ઇત્યાદિ) એથી સંયોગલોપ અને પૂર્વ સ્વરદીર્ઘત્વ થતા પછી સાદ પ્રાપ્ત થાયછે

નાન્યતર

(ગ) ૪૮ મિ હે ૮-૪-૩૬૪ વાન્સ્યાત્વસ્યમો એ સૂત્ર અનુસાર શબ્દ જેને અન્તે ક (એટલે જક) હોય હેવા શબ્દોને પ્રથમા (અને દ્વિતીયા) એક વચનનો પ્રત્યય લગતા અન્ત્ય જ નો ડ થાયછે, જેમકે પર્ણક (સ) -પર્ણક (અપ) -પાનુ^{૪૮} (ગુજ) [સયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ, અને જ નુ નત્ર]

(ઘ) મિ હે ૮-૪-૩૩૧ અનુસાર ક પ્રત્યય રહિત શબ્દોના અન્ત્ય જનો પ્રથમા (અને દ્વિતીયા) એકવચનના પ્રત્યયની પૂર્વે ડ થાયછે જેમકે શૂદ્ધ (સ) ઘર (પ્રા) ઘર (અપ) ઘર (ગુજ) ઉપર (જ) મા દર્શાવ્યા પ્રમાણે અન્ત્ય ડ નો જ થાયછે

ઉપર આપેલા વૈકલ્પિક શબ્દ ગણમાં ક પ્રત્યયનું પદોળે વિધાન અને વાળો-વાળ ઉત્વાદિ વૈકલ્પિક રૂપોના લેાપ થાયછે અને હેમચન્દ્રના પૂર્વ બાબતમાં ક પ્રત્યયનું વિધાન અને નિર્દિષ્ટ સૂત્રના પ્રભાવે ગુજરાતીમાં એકત લેાપ વિકલ્પે થાયછે, એટલે જ એક ઉ-કારાન્ત, અને અન્યત જ કારાન્ત હેવાં જ વિકલ્પમાલ રૂપો પ્રાપ્ત થાયછે

જેમ કે —

સ	અપ	ગુજ
પ્રસ્તરક	પરપરક	પપરો
પ્રસ્તર	પત્થર	પપ્થર

૪૮ શાસ્ત્રી મન્સાડે પોતાની ઉત્કર્ષમાલમાં અન્ત્યાક્ષર જોની ચર્ચા કરીક (કામળ ૧૫૬); અને, અપગ્રસમાં નાન્યતના અને નાન્યતરનાલતિનાં નામોના અન્ત્ય ન વિરીના નામના ૧૭૫ ને અગ્ર, ન અન્ત્યવળા રૂપોના માત્ર નિદર્શ કર્યોછે અદિ બને પ્રસન્ને દેખની ચર્ચા જોગીછે દેખજે અન્ત્ય જો ને ક પ્રત્યય અને દેના વિધાર જૂન જક કારા સાધ્યો નથી, તેમ જ ને અન્ત્ય ડ ના જનુસ્વાનેત્ર આપજે મિ હે ૮-૪-૩૫૪માં જ્યેષ્ઠ હેવા કાંઈ ખુસાનો નથી આપ્યો, (અન્યત્ત જ અનુસ્વાર નામૂતમાના નાન્યતર પ્રત્યય મનો અવરોધ છે)

(૪૯) જ નો જ દૃવવર થઈને હોમ થયોછે

કર્ણક:	કર્ણક	કાનો
કર્ણ:	કર્ણ	કાન;
હસ્તક:	હસ્થક	હાથો
હસ્ત:	હસ્થ	હાથ;
વંશક:	વંસક	વાંસો
વંશ:	વંસ	વાસ,
રસક:	રસક	રસો
રસ:	રસ	રસ,
	(દેશ્ય) હુંગરક	હુંગરો
	હુંગર	હુંગર,
ભારક:	ભારક	ભારો
ભાર:	ભાર	ભાર,
દન્તક:	દંતક	દાંતો
દંત:	દંત	દાંત,
ગર્ભક:	ગર્ભક	ગામ્હો
ગર્ભ:	ગર્ભ	ગામ્હ;
પાદક:	પાદક	પાદો,
પાદ:	પાદ	પાદ;

પર્ણક	પર્ણક	પાનું
પર્ણ	પર્ણ	પાન,
સત્યક	સત્યક	સાચું
સત્ય	સત્ય	સાચ,
ભરણક	ભરણક	ભરણ
ભરણ	ભરણ	ભરણ;
અંગનક	અંગનક	આંગણું
અંગન	અંગન	આગણ;

(દેશ્ય) નક્કરક

નક્કર

નાકું

નાક,

(ક પ્રત્યયને પ્રભાવે જે ચબ્દોના ગુજરાતી પ્રતિરોમા પૂરેપૂરું કે ચબ્દાર્થ બદલેના હોય થોડુંક અર્થપરિવર્તન થતું હોય તેવા ચબ્દો ઉપરની લાગે વેકલિપક રૂપો યાદીમાં છે) ૫૦

પ્રાપ્ત થાય છે

દેશ્ય ભાષામાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા-ચબ્દોને પણ એ જ નિયમો લાગૂ પડે છે

પારકક

પાગડ

પાકું

નિરિમ(કં)

નિરિમડ

નર્વું

પોડું

કોડ

કોડ

૫૦ તે આ રીતે પચ્ચ-૧ મોડી સિલા, ૨ બાધકામનો પચ્ચ, ન્દાનો પચ્ચો,
 પચ્ચો- દાનો પ્દાચ્ચો
 કાન-કાનું
 કાનો વાસણની વગેવી ધાર કે કોર
 હાથ-હસ્ત,
 હાથો-a handle, હથિયાર આગરને મરદાથી કાલિયે તે ભાગ
 લાંમ-ભાગ
 લાંમો-પીઠ (એ વસ્તુ-જરડાની કોરો)
 ભમ-૧ સ્વા. ૨ પ્રવાહી દ્રવ્ય
 ભમો-સાઠિ ખાલ પાંચનો પ્રવાહી અથ
 લાંબ હ વ, માળીને.
 લાંબો-કાસી કરવા ઇલાકિનો
 ભામ-ભામ
 ભામો-કાલિયા પોરેની આરના પૂઆ
 વાલ-વાલ
 વાલો-ખુશી, ડિમ ઇલાકિનો, પાને
 વાલ-વાલ વામરેલતુ પાન
 વાનું-ખુશીનું પૂક
 લાલ-લલ (નામ)
 ભાનું-ભરેખડ
 ભાલ ભાલમા ભાલવાની જુલો
 ભાનું-ખુશીની ઇલાકિ
 ભાલ-નાસિકા.
 ભાલું લોગીનું મુખ, મોલું કે લું

૩૫૨ આનેના દબોના માત્ર એ દબોના અર્થ, જે ન હોય તે ન હોય તે પચ્ચ
 ભરિયન રહે છે કાલ કુનો એકોરે રહેતો કે પચ્ચ આને કાલ, કાલનું એકોરે પાનું
 માળાનું એક હમવ રહે અર્થ અનિષ્ટ છે

{ છાળં
છાળકં }

ફુલં

વોકડ (કઃ)

છેમો (+ક)
(=ક) } +ક

{ છાણુ
છાણકં }

ફુલુ

વોકડડ

છેઅડડ

{ છાળ
છાણં }

ફૂલ

વોકડો

છેદો

[અપભ્રંશમાં ડ પ્રત્યય ક્વચિત્ એવાર લગાડી દેવામાં આવેછે: જેમકે
ફોડતિ જે હિઅડડં અપ્પળડં (સિ. હે ૮-૪-૪૨૧, ઉદાહરણ). હિઅડડં=હૃદયકં-
હિઅડકં-હિઅડકં]

કીરો

કીરુ

કીર (=પોપટ)

કડડ (ક) (+ક) કડડયડ

કહિયો

(હમાં અ દ્રુતવર હોઈને લુપ્ત થયોછે.)

હવે પ્રશ્ન આ છે—કેટલાંક શબ્દોને ક પ્રત્યય લાગેછે અને ખીજાને

ક્વચિત્ ક પ્રત્યય લાગેછે અને
ક્વચિત્ નથી લાગતો હોય
ખુલાસો મિ. ખીમ્સનો અભિ-
પ્રાય અને હેની પરીક્ષા.

નથી લાગતો હેનું શું કારણ? વળી, કેટલાંક
શબ્દોને ક્વચિત્ લાગેછે અને ક્વચિત્ નથી લાગતો
એ શાથી? આ મૂલાન્વેષી પ્રશ્ન મિ. ખીમ્સના
મનને બહુ તકલીફ આપીછે અને હેમણે હેની
સમર્થ ચર્ચામાં કેટલાંક પૃષ્ઠો (પૃ. ૨, પૃ. ૫ થી

૧૫, અને પૃ. ૩૦) રોક્યાંછે, જે કે ક્વચિત્ ક્વચિત્ તેઓએ આડા દોરવાઈ
જઈને ખોટા સિદ્ધાન્તો પ્રાપ્ત કર્યાંછે. અન્ત્ય ઓનો ઉદ્ભવ ક પ્રત્યયમાંથી
દર્શાવતો ડૉ. હ્યર્નલ્ડનો અભિપ્રાય ખરો નથી એમ બતાવવાનો હેમણે પ્રયાસ
કર્યોછે અને પોને સ્વરભારવાદ રજૂ કર્યોછે; જે આ પ્રમાણે છે:—Oxytones
એટલે કે સ્વરભાર અન્ત્યાક્ષર ઉપર રહ્યો હોય હેવા (=અન્તોદાત્ત) શબ્દ અન્ત્યસ્થાને
ઓ પ્રાપ્ત કરેછે, અને barytones, એટલે જેનો ઉપાન્ત્ય વર્ણસ્વરભાર
યુક્ત હોય હેવા શબ્દોનો (અથવા આશુદાત્ત શબ્દોનો પણ) અન્ત્યસ્વર અ
રહેછે; અને નાન્યતરભૂતિનાં નામોના અન્ત્ય હોય અથવા અને એ જ નિયમ
લાગૂ પડેછે. હેમની દલીલ હારી છે એ સ્પષ્ટ છે: અન્ત્યશ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર
હોયછે ત્યારે એ પ્રધાન બનેછે અને પરિણામે અન્ત્ય ઓ પ્રાપ્ત થાયછે
પણ હેના ઉપર સ્વરભાર ન પડતો હોય તો હેનું (અન્ત્યશ્રુતિનું) પ્રાધાન્ય
ક્ષીણ થતાં અન્તે કમજોર અ આવેછે.

હવે આ મતની પરીક્ષા કરિયે સ્વરભારવાદની વિરુદ્ધમાં એક દૃષ્ટિસ્વરભારવિરુદ્ધ દલીલ આ છે -જો અનલક્ષ્ય જો કે જની પ્રાપ્તિ સ્વરભાર પ્રમાણે નિયત થતી હોય તો એક જ સંસ્કૃત શબ્દમાંથી એક જો-કારાન્ત અને બીજી જ-કારાન્ત હોવા બે ગુજરાતી રૂપો, કાનો-કાન; દાયો-દાય ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન થવાનું તુ કારણ? અર્થ ફરવાની સાથે સ્વરભાર પણ ફરે છે હવે જો દલીલ કરવામાં આવે તો હું આટલું જ પૂછુ છું, -આ વાતનો કાઈ પૂરાવો છે ખરો? વળી વધારે નહિ તો એક બે ઉદાહરણોમાં (હંગરો, આંગળુ, હંગર, આંગળ, હેમા) અર્થ ફરતો જ નથી તો એ પ્રસંગે આ બંધાવ કેવી રીતે ચાલશે?

અન્ય પક્ષે, ક-નાદનું સમર્થન કરતા નિર્વિવાદ કારણો છે, -

(ક) પ્રાકૃતમાં ઘોડો, અપભ્રંશમાં ઘોઢ અને ઘોઢજ, કવાદના આધારમૂલ પ્રા પા રાજ માં ઘોઢજ છે અન્તે ઘઙ વાળું આ સરાયાતીત કારણો વચ્ચે રહેલું રૂપ હેતુ સ્પષ્ટ છે કે ગુજરાતી અન્ય જો (ખાસ કરીને એ પોતે અર્ધવિવૃત છે અને પ્રાકૃતમાંના અન્ય જો હોવા નથી એ કારણે) પ્રાકૃતમાંના અન્ય જોમાંથી આવી સકે નહિ એમ હોઈને આ ઘઙ ને માટે નીચેના બે વૈકલ્પિક ખુનાસામાંથી એક સ્વીકારવો રહેશે -

(૧) પ્રાકૃત શબ્દનો અન્ય જો વિસ્તૃત થતા જ અને ઠનુ (=ઘઙ) સંસ્કૃત પ્રાપ્ત થયું અને એથી ઘોડો શબ્દ અપભ્રંશમાં અને પ્રા પા રાજસ્થાનીમાં ઘોઢ થયો,

અથવા (૨) સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત મૂળશબ્દને ક પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો, અને એથી થતા અન્ય જક નો અપભ્રંશમાં ઘઙ થયો

આ બે મતમાંથી, (૧) તો ધણો અનુપપન્ન લાગે છે, જોનો ઘઙ રૂપે વિશ્લેષ થતો જાણ્યો છે (અને એ કિયાનો લોકોના ઇદ્રિયમત વૈતક્ષણ્ય રૂપ ખુબસો પણ આપી સદાય છે), પરંતુ જો નો વિશ્લેષ કદાચ જાણ્યો નથી. આ વાતનું સમર્થન કે તો કોઈ પ્રમાણભૂત આધાર નથી, કે નથી હેને સસવામખવની ગણના રૂપ અનલક્ષ્ય (૨) ને ઉપર ચર્ચેલા સુત્ર ૮-૪-૨૪૧ થી સારો આધાર મળે છે

(ક) ત્રદારે ઘઙને ક પ્રત્યયમાંથી નીકળેલો માનિયે, તો ગુજરાતી નરગતિના નામોના અન્ય અર્ધવિવૃત જો નો, ઠસર્ગ (૧) ની ચર્ચામાં જોઈ ગયા છે હોવા, અપૂર્ણ ખુનામો મળે છે, ૫૧ પણ સ્વરભારવાદ સીકાગતા

૫૧ આ પ્રમાણે ગયા (વર્તર્ગ ૧) અને પ્રસ્તુત ઠસર્ગ (ઠસર્ગ ૧) ની વચ્ચે અન્ય જો ના આ અર્ધવિવૃત ઉચ્ચાર રૂપ રૂપવા પ્રાપ્ત થાય છે

(ક પ્રત્યય અને તજ્જન્ય અડને અભાવે) આ અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારનો ખુલાસો નહિ મળે; કારણ કે (અડ-અવ-અવ્ એ ક્રમે વિના આવેલો) એ ઓ સર્વત્ર અવિવૃત-સંવૃત-રહેશે.

[મિ. બીમ્સે (પુ. ૨ પૃ. ૨૯ મે) કહ્યું છે કે (ક્ લુપ્ત થતાં) અક: નો અઓ બને છે અને (એઓએ કહ્યું છે કે) “અર્વાચીન શબ્દોમાં ગુજ. અને સિંધીમાં અ લુપ્ત થતાં ઓ બાકી રહે છે. પણ અન્ય ભાષાઓમાં હેનો (ઓ નો) આ થાય છે.” આ કથનનો પ્રક્ષિતાર્થ બેતાં વસ્તુત: તેઓ ક (અક) પ્રત્યયનો અંગીકાર જ કરે છે, પરંતુ હેમાં ઓની વાસ્તવિક સ્વરપરચના અને ઉત્પત્તિ એક જ રાકને માટે એઓ ચૂકી જાય છે. આપણે જોયું છે કે અક: નો અડ થાય છે અને એ અડમાંથી જ અર્ધવિવૃત ઓ પ્રાપ્ત થઈ સકે; અથવા પક્ષાન્તરે અકનો અવ થઈને, ખાસ કરીને મરાઠી અને હિન્દીમાં, આ બને છે. ઓ નો આ થાય એ તો ખરેખર અશ્રુતપૂર્વ છે.]

વસ્તુત પ્રશ્નની વિશેષ પરીક્ષા કરીયે. [મિ. બીમ્સના સ્વરભારના નિયમ મિ. બીમ્સના મત અનુ- પ્રમાણે જેઓના અન્તમાં માત્ર અ જ રહેવો જોઈયે સાર આવુદાત્ત શબ્દો અઙ- હેવા કેટલાક આવુદાત્ત શબ્દોને અન્તે વસ્તુત:, રાન્ત જ રહેવા જોઈયે, પણ અર્થ ફરવાની સાથે, ઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે; જેમ કે:— વસ્તુત: કેટલાક આવુદાત્ત શબ્દો હેમના નિયમનો કાન-વાનો (સં. કર્ણ:) | દાંત-દાંતો (સં. દન્તઃ) અનાદર કરીને અન્ત્યસ્થાને ગામ-ગામો (સં. ગર્મઃ) | વાંસ-વાંસો- (સં. વંશઃ) અ ઉપરાંત ઓ પણ પ્રાપ્ત તાન-તાનો (સં. તાનઃ) | કરે છે.

સુવર્ણ શબ્દમાં ઉપાન્ત્ય ઉદાત્ત છે તે છતાં પણ ગુજ. સૂઝું (સોઝું) શબ્દ વિકલ્પે પણ અકારાન્ત નથી થતો.

વળી મિ. બીમ્સના મત પ્રમાણે જેઓને અન્તે ઓ કે ં જ આવવો જોઈયે હેવા કેટલાક અન્તોદાત્ત શબ્દો વસ્તુત: કેટલાક અન્તોદાત્ત શબ્દો અકારાન્ત જ રહે છે:—

એ નિયમનો ભંગ કરીને અન્ત્યસ્થાને ઓ-ં ને બદલે માત્ર અ વર્ણને પ્રાપ્ત કરે છે.

ખાંધ (સં. સ્કંધઃ)		ઘર (સં. ગૃહ)
રીંછ (સં. ક્રશ્ન.)		દૂધ (સં. દુગ્ધ)

જમ્હારે (સં) પર્ણ નાં પાન અને પાનું બંને રૂપો થાય છે.

[ઉપર આપેલા અન્તોદાત્ત શબ્દ ગૃહને પર અન્તે એક વિરલ પ્રસંગે

એટલે કે આમ્યસાકની ગુજરાતી બોલીમાં તે બેનામાં આવેછે એ કે એક વચનમાં ઘર નથી વપરાતો પણ ઘર જ વાપરવામાં આવેછે, પરંતુ બહુવચનમાં, મૂળ એકવચન રૂપ ઘર હોય તેમ, એકુવર્ગ ઘરા શબ્દ વાપરેછે

ગૃહક-ઘરત-ઘર, આ એકવચનનું ૩૫ વણા પ્રાચીન સમયમાં મૃતપ્રાય થઈ ગયું હશે અને હેનો આમ્યવર્ગમાં ઘરા એ બહુવચન રૂપે અવરોધ રહી ગયો હશે

વળી આમ્યજનોની ગુજરાતી બોલીમાં જોરનું અનેકવચન દોરા થાયછે, એ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે, તેમ જ માણસનું અનેકવચન માણના થાય છે, જ્ઞાનનું જ્ઞાન, મચ્છરનું મચ્છરા ^{૨૨} ઇત્યાદિ, મચ્છરના અનેકવચન રૂપ મચ્છાના સયે ગેનોપ^{૨૩} થાયછે તે છતાં પૂર્વવન્દીર્ઘત્વ નથી રતું એ સ્થિતિ પ્રત્યુત્પ્રશ્નને એક રૂપ છુનામો સૂચવેછે તે એ કે આ અનેકવચનના રૂપમાં સ્વરભાર આદ્યશ્રુત ઉપરથી ખરીને અન્યશ્રુતિ ઉપર જઈ પડેછે મિ બોમ્સનેા સ્વરભાર-વાદ એકાશે ખરો છે, તેવું કદાચ આ ધટના ઉપરથી જણાશે]

અગ્રુદ શબ્દ લૌકિક સંસ્કૃતમાં આદ્યદાતછે, માત્ર વૈદિક સંસ્કૃતમાં અન્તોદાતછે (વિદ્સૂત્ર, પાદ ૧, સૂત્ર ૧૪) એથી મિ બોમ્સના મત અનુસાર હેનું ગુજરાતીરૂપ અગ્રુદ થાય, વસ્તુનું અગ્રુદો છે તે નહિ હોય છુનામો કરવા માટે હેવી દનીન કરવામાં આવે કે આ અન્ય બો વૈદિક સંસ્કૃતની અસરથી આવ્યોછે, કારણ કે પ્રાકૃત ભાષાઓ બહુ પુરાણી છે એટલે તેઓમાં વૈદિક સંસ્કૃતનાં કેટલાક લક્ષણો જોવામાં આવેછે, જેમ કે પૈશાચી પ્રાકૃતનેા ક ઉચ્ચાર (સિ હે ૮-૪-૩૦૮), અને સમ્રદાન (=ચતુર્થો) વિભક્તિના રૂપ તરીકે સમન્ધ (=પ્રી) વિભક્તિનો પ્રયોગ (સિ હે ૮-૩-૦૩૧, અને પાણિનિ ૨-૩-૬૭)

પોતાના સ્વરભારવાદના માર્ગમાં રહેતાં આ નિશ્ચેરી મિ બોમ્સ અન્તરૂપ નથી પોતે આપેલા ઉદાહરણુદમ્બદોમાં આ વિષ્નેા મિ બોમ્સના અપવાદોનો હેમણે પોતે જ નિર્દેશ કર્યોછે નજીવામાં, ક વાદના પરંતુ વાધો માત્ર એટલો છે કે હેમણે પુરાવાનો મોજો પડકારો હાર પુરાવા । ક વાદના અવતરણો ઉપર નિષ્પોછે-જે તદ્દન બોલે નાખીને તેઓ હેને ગણી નયછે ગેરવાજબીછે, (પુ ૩, પૃ ૧૪, ૮૫ ને છેદ્યો પ । પ્રાક અને એ પૃથ્થો છત્તો પરામક) વસ્તુન

પ૦ વ્યુત્પત્તિક્રમ દ્વારો દોઈ રકે એ મદ્દ (૫૮) મદ્દક, મા. મદ્દઓ, અપમદ્દ મદ્દક, મદ્દક, (નરભવિને બદલે ના યતરભવિ) મદ્દ ૩ સંધિ મદ્દની માસિ એ રૂપ રીતે એક વિપરીત ક્રમ છે, સરહને સ્થાને વિમિષ રૂપ આવે, એથી એ સ્થાપના દોપને પ્રતિ-વિપરીત વ્યાપાર અજ્ઞેા નેધો

એ લોકો હેતુ નથી કહેતા કે અમુક પ્રકારનો સ્વરભાર હોય તો ક લગાડવામાં આવેછે. સ્વરભારને નિયામક તત્વની કાટિમાં મૂકવાનો દાવો તો મિ. બીમ્સ પોતે જ કરેછે.

પરંતુ, પૂર્વોક્ત અપવાદોનો મિ. બીમ્સ એક ખુલાસો આપ્યોછે: તે એ કે

હેમણે પૂર્વકાલીન તદ્ધવ નામે વર્ણવ્યાં છે એ શબ્દો ઉપર હેમણે આપેલો બીજો જ સ્વરભારની અસર થાયછે; ઉત્તરકાલીન તદ્ધવોમાં ખુલાસો: પૂર્વકાલીન અપવાદો નીકળી આવે અને આ ઉત્તરકાલીન તદ્ધવોમાં તદ્ધવો અને ઉત્તર-કાલીન તદ્ધવો. કેટલાક શબ્દો હેવા છે કે જે પૂર્વકાલીન તદ્ધવોમાંના સૌથી નવા શબ્દોના સમકાલીન હોય; અને પરિણામે એ સ્થાને બે વર્ગો વચ્ચેની મર્યાદારેખા દોરવી મુશ્કેલ છે.

એક જ શબ્દોના વૈકલ્પિક બુદ્ધાબુદ્ધ અન્યવર્ણવાળાં બે રૂપો થાયછે તે વિશે તેઓ એમ કહેછે કે એ શબ્દો પ્રાથમિક અર્થમાં જૂના તદ્ધવો છે અને લાક્ષણિક અર્થમાં નવા તદ્ધવો છે; જેમકે:—

પર્ણ=ઝાડનું પાન (પ્રાથમિક અર્થ છે), માટે હિં. પત્રા;

કર્ણ=(પ્રાથમિક અર્થમાં) કાન; પણ કાર (લાક્ષણિક અર્થ છે: માટે)

કાનો, તે જ પ્રમાણે ગામ-ગામો ઇલાદિ માટે.

પરંતુ, ઋક્ષ, ગૃહ ઇલાદિ શબ્દો હંમેશના પરિચિત વપરાશના હોવાથી તેઓમાંથી જે પ્રાચીન તદ્ધવો નીકળ્યા હેમાં થતા સ્વરભારના અનાદરનો મિ. બીમ્સ શો ખુલાસો આપી સકશે? માત્ર જૂના અને નવા તદ્ધવો વિચ્ચેની મર્યાદા દોરવાની મુશ્કેલીનો જ આશ્રય લેશે? સુવર્ણ-સૂતું વગેરે આથી ઉદ્ભટ્ટ પ્રકારનાં ઉદાહરણો વિશે-એટલે કે આદુદાત્ત કે ઉપાન્ત્યૌદાત્ત હોવા છતાં જ-કારાન્ત્ય નથી થતા હેવા શબ્દો વિશે—મિ. બીમ્સ કહેછે કે એ વર્ગનાં અસંશયિત ઉદાહરણો બહુ જોવામાં આવ્યાં નથી, અને જે થોડાં મળી આવેછે તે સાતે અર્વાચીન ભાષાઓમાં વપરાતાં નથી. પરંતુ અપવાદભૂત રૂપનો ખુલાસો આપવો તો અંતે બાકી જ રહેછે.

આ રિથિતિનો મૂલ્ય શક્ય લાગતો એક ખુલાસો સૂચવુંછું:— સંસ્કૃત-

એક શક્ય ખુલાસો માંથી પ્રાકૃતમાં આવતાં સ્વરભાર અપરબલિત થયો હોય, અથવા તો અપરબલિત થયો ગણાયો હોય, સૂચવુંછું—સંસ્કૃતમાંથી અને હેની વાગ્યાપારજનિત વિકાર ઉપર અસર થઈ પ્રાકૃતમાં આવતાં સ્વર-હોય. એક સમયે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓ સાથે ભરિસ્થાન બદલ્યું હશે. સાથે બોલાતી. એ સમયે કેટલાક શબ્દોનું સ્વરૂપ કર્ણને અધીન હતું, દષ્ટિને અધીન નહિ, અને એ

શબ્દો પૂર્વકાલીન તદ્દવો થયા બીજા શબ્દોને, ભાષા બોલાતી બધ પક્ષા પછી સેંકડો વર્ષો પછી, લિખિત ભાષામાંથી વિદ્યન્મનોએ પુનરુજ્જીવિત કર્યાં, એ શબ્દો ઉત્તરકાલીન તદ્દવો થયા મિ બીમ્સ આ નિર્ણય સ્વીકારે છે અને એ રીતે સર્વે અપવાદોને ઉત્તરકાલીન તદ્દવોના વર્ગમાં મૂકે છે

અને એ છતાં પણ કયા શબ્દો પૂર્વકાલીન તદ્દવો અને કયા ઉત્તરકાલીન હોના નિર્ણય અન્ય જો અને જ ને આધારે પૂર્વકાલીન અને ઉત્તરકાલીન તદ્દવોના નિર્ણય કરવામાં આપણને અન્યોન્યાશ્રય જેવો વિધિ કરવો પડે છે પણ ક વાદમાં આપણને આ દોષ નથી લાગતો, હૃય કરવામાં રહેલો કારણ કે જો ક પ્રયય ન હોય તો જવ ન હોય એટલે જો પણ ન હોય, અને આ વાતનો નિર્ણય પરિણામથી આરબીને પશ્ચાત્ક્રમણ કરીને નથી કરવાનો, પરંતુ અન્ય જો અને જ ને આધારે રહેલા કના પ્રત્યક્ષ અસ્તિત્વને આધારે કરવાનો છે, આ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ છે, અને સ્વરભાર તો કદાચ વિલીન થઈ જઈને નથી રહ્યો શ્રુતિપ્રત્યક્ષ કે નથી લિખિતરૂપે દૃષ્ટિપ્રત્યક્ષ પરંતુ મિં બીમ્સ પોતે ક-વાદનો સર્વથા પ્રસારેશ નથી કર્યો આ મિ બીમ્સે વસ્તુતઃ દર્શાવનારાં અનેક વચનો હેમના મન્યમાં છે ડૉ હર્નલના કવાદનો હર્નલનો ક-વાદ રજુ કરતાં (પૃ ૨૫૫ મે) હેમણે પ્રત્યારેશ નથી કર્યો. ૨૫૫ કહ્યું છે કે —

“આ મતનો ગુખ્યાશે હું અંગીકાર કરું છું”

માત્ર તેઓ એક ક્રમ આગળ વધીને સ્વરભારવાદનું પ્રદિપાદન કરે છે, અને હેનાં કારણો આપે છે ૨૬-૪૦ પૃષ્ઠાએ હેમણે ક પ્રયયની વિસ્તીર્ણ ચર્ચા કરી છે, અને ત્ત્કા ક-વાદનું સમર્થન કરતા કેટલાક અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા છે ૨૬ મે પૃષ્ઠે સાક્ષાત્ બોલ્યો હું ઘોડા^{૫૪} એ ઉદાહરણ પણ આપ્યું છે (માત્ર અપભ્રંશ ૩૫ ઘોડડ નથી આપ્યું) પણ સર્વથા સ્પષ્ટતમ તો હેમનું નીચે આપેલું કથન છે —

“આ રથાને પણ એટલું સ્વીકારવું પડે છે કે, પ્રાકૃતમાં સર્વે નામોને (ક) પ્રત્યય યથેચ્છ લગાડી સકાતો હોવાથી, જે જેઓને અમૃત અન્તોદાત્ત શબ્દોમાંથી નીકળેલા માન્યા છે હેવા દીર્ઘ બાકરાન્ત કે બોકરાન્ત નામોમાના

૫૪ હિન્દી અન્ય જો ગુજરાતી અન્ય જોનો પ્રતિરૂપ છે એ વાદ રાખડ પડે છે, જે કે જાએ જગમાંથી આવે છે અને જોએ જગમાંથી આવે છે

ઘણા નામોએ, હેમના મૂળ શબ્દોને શિષ્ટ નહિ પણ લૌકિક વપરાશમાં લાગતા ક પ્રત્યયને પરિણામે જ, અન્ય દીર્ઘ સ્વર પ્રાપ્ત કર્યો હોય એ સંભાવ્ય છે.”

(પુ. ૨. પૃ. ૩૦)

(અહિં નાગરીમાં અક્ષરો મ્હે મૂક્યાછે.)

માત્ર હેમણે એક પ્રશ્ન ઉમેર્યોછે:—

“પૂર્વે હું કહી ચૂક્યોછું તેમ મુશીબત એટલી જ છે કે કોઈ પણ નામોને અન્તે અ-અ કચ્છાંથી આવે; જે સર્વે અકારાન્ત નામોને ક લગાડવામાં આવતો હોય તો સર્વેના અન્તમાં આ-ઓ કેમ ન હોય?”

[ટિપ્પણ:—અન્ય ૩ સિધીમાં, અને ૧૪મા સૈતા પૂર્વેની ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં, દૃષ્ટિએ પડેછે. કચ્છીમાં અન્ય ૩૦ સ્થાને અ છે.]

આ શંકામાં દોષસ્થાન એ છે કે ખિ. બીન્સે, સર્વે નામોને ક પ્રત્યય લાગેછે હેવા ક-વાદના પક્ષકારોનો આશય હોવાનું, કોઈપણ આધાર વિના, માની લીધુંછે. કાદવાળા તો એટલું જ કહેછે કે જ્યાં ક લાગ્યો હોય ત્યાં અન્યસ્વર આ-ઓ આવેછે, અને જ્યાં એ ન લાગ્યો હોય ત્યાં અ-અ આવેછે. ૫૫

આ સ્થળે ડૉ. હર્નલનાં વચ્ચે સર્વાંશે આપનાં અને હેમના મતની સંક્ષિપ્ત પરીક્ષા કરવી એ લાભકારક છે. તેઓ કહેછે કે ડૉ. હર્નલના મતનું સંપૂર્ણ નિવેદન, અને પરીક્ષા.

“પ્રાકૃતમાં કોઈપણ nominal case (sic? base?) એટલે પ્રાતિપદિક અન્યાક્ષર દૃષ્ટિએ જે રૂપો પ્રાપ્ત કરી સકે. ૧. સામાન્ય રૂપ, જે સંસ્કૃતમાં પણ હેવુંજ હોય છે. અને ૨. વિશિષ્ટ રૂપ, ક પ્રત્યયના નિધાનથી પ્રાપ્ત થતું ખાસ પ્રાકૃતરૂપ (પ્રા. પ્રકાશ ૪,૨૫ જુવો); જેમકે અમર (સામાન્ય રૂપ) અથવા અમરક (વિશિષ્ટ રૂપ); કૃત=કિદ (સામાન્ય) કે કિદક (વિશિષ્ટ); સત્ય=ત્વ (સામાન્ય) કે સત્ત્વક (વિશિષ્ટ) ધત્યાદિ. ક્ વ્યંજન સામાન્યતઃ હુપ્ત

૫૫. (પુ રજના) ૫૦ મા પૃષ્ઠની કુટનોટમાં મિ. બીન્સ ડૉ. હર્નલના J. A. S. Beng. XII, એ સ્થળે પ્રકાશિત કરેલા લેખનો નિર્દેશ કરેછે તેઓ (ડૉ. હર્નલ) કનું સર્વત્ર વિધાન થવાનો આ મત ધરાવેછે. ડૉ. હર્નલના મતના મિ. બીન્સે પોતે જ કરેલા નિવેદન ઉપરથી જ એટલું જ કહેછે કે જેઓને અન્તે એ તહેવા સર્વે શબ્દો કપ્રત્ય વ્યુત્પાદિત કરવાના છે. આમ એને ક પ્રત્યય લગાડવા કહેવાથી, તદ્દન ભિન્ન છે એલા અને અચેત્ર ઉપરથી ડૉ. હર્નલનો મત સ્કુ

થાય છે, એથી ધ્રમરમ, કિદમ, સચમ એમ ચરો આ પ્રાતિપદિકાનાં પ્રથમા એકવચનના રૂપો અનુક્રમે - ધ્રમો કે ધ્રમરઓ (ધ્રમરકોને સ્થાને), કિદો કે કિદઓ (કિદકોને સ્થાને), સચો કે સચઓ (સચકોને સ્થાને), ઇત્યાદિ યશી હવે સ્વાભાવિક રીતે પ્રાકૃત નામો ગૌડ ભાષાઓમાં આ ઉભયરૂપે કે એક-તરરૂપે આવે પરંતુ તેઓ પોતાને સામાન્ય રૂપે આન્ય હોય કે પ્રાકૃતના આસ લક્ષણબૂન વિશિષ્ટરૂપે આવ્યા હોય તે અનુસાર તેઓ પ્રાકૃત જેવા બહિઃગત નજારી રહ્યાં, હિંદીના વર્ગની ગૌડ ભાષાઓનું પ્રાકૃતવૃન્ધ તત્ત્વ એ નામોનું બનેલું છે અન્યતઃ જો તેઓ સામાન્ય રૂપે ગૌડભાષામાં આ યાં હોય તો તેઓ ત ત જ શુદ્ધ ગૌડના વાગ્યાપારગત અને વ્યાકરણગત નિયમોને (એટલે કે જો નો ઝ યવાના નિયમને, અને ચિહ્ન રૂપનો પ્રતિમધ કરતા નિયમને) વશ થાય છે, અને આ પ્રમાણે આ નામોથી હિંદીના વર્ગની ગૌડભાષાઓનું હ્રદ્ય ગૌડ તત્ત્વ બને છે હાનું વર્તમાન કૃદના ઉત્પત્તિ વડે ફરીથી રચીકરણ કરીશ, "being" "હોતો" માટે પ્રાકૃત સખ્દ જ્ઞન્તો (? હોન્તો) કે હોન્તઓ છે અને આ ઉભયરૂપે એ ગૌડમાં આવ્યો, પણ હોન્તઓ રૂપનો સંક્રાય ધર્ષને (હોન્તો ને સ્થાને) હાનો (? હોતો) રાન્તર ધયુ અને એ અવિહૃત રહ્યું અથવા તો (શિષ્ટ હિંદીમાં) હોતા રૂપે પરિચ્છિન્ન, અને હોતોનું (હોન્ત ને સ્થાને) હોતુ રા તર ધયુ ગૌડ પ્રત્યય જો (કે જા) એ પ્રાકૃત પ્રત્યય જાઓનું સક્રિયરૂપ હોઈને ઝ યવા જેટલો દ્વાસ પામી સકે નહિ, જગદારે સાદા જો પ્રત્યયનો હેવા દ્વાસ ધર્ષ સકે એ સમજતુ રહેલું છે એ જ વસ્તુસ્થિતિથી, એટલે કે ગૌડ જો પ્રાકૃત જાઓનું સક્રિય રૂપ છે એ વાનથી, પ્રજાભાષામાં યતા હેના વિચિત્ર રૂપાન્તર જોના ખુનાઓ કદાચ યશી, અતિ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ જોઈએ તો જો (= જન+જન+ઝ) એ સમિસ્તગને સાદા જોને વૃદ્ધ માનવા કરતાં જાઓ (=જ જા કે જન+જન+ઝ હને વૃદ્ધ ગણવે એ વધારે યથાર્થ છે"

('Essays on the Gourin Languages 'ગૌડ-ભાષાઓ વિશે નિબંધો' J A S Bong XLI 14)

[આ રચણે એક સૂચના કરવી ધટે છે પ્રજાના જાનિ પરત્વે ગૌડ અને દ્રાવિડ દેવા વિભાગો લક્ષમાં રાખીને જ જર્નલે ભરતખંડી ભાષાઓના પણ ગૌડ અને દ્રાવિડ દેવા બે ભાગ કાઢ્યા છે, અને ગૌડ વર્ગમાં દેખે છે "ઉત્તર હિંદુસ્તાનની સ પ્રત્યય ભાષાઓને," એટલે કે ઉરિયા, બંગાળી, હિન્દી, નેપાળી, મરાઠી, ગુજરાતી, સિંધી, પંજાબી, અને કાશ્મીરી એટલી ભાષાઓને, મૂકી છે]

હવે ઉપરના ક્રકરામાં દર્શાવેલા અભિપ્રાયોમાં, પ્રાકૃત ભાષાઓની ડૉ. હર્નલના મતમાં અને અર્વાચીન પ્રચલિત ભાષાઓની ઉત્ક્રાન્તિમાં નિચા-
ત્તેલેલા વાગ્ધ્યાપારગત મકરૂપે પ્રવર્તતા વાગ્ધ્યાપારગત નિયમો વિશે થોડાક
નિયમોનો ગોટાળો. ગોટાળો થયેલો જણાય છે.

એમ કે:—

(ક) અકારાન્ત (નરર્જાતનાં તેમ જ નાન્યતર જાતિનાં) નામોનો જ
(અન્યસ્વર) વાળો અપભ્રંશ ક્રમ, અને ક પ્રત્યયવાળાં અકારાન્ત
નાન્યતર જાતિનાં નામોનો ઙ વાળો ક્રમ, લક્ષ બહાર રહેલા છે.
હેતુ કારણ કદાચ એ હશે કે ડૉ. હર્નલે પ્રાકૃતપ્રકાશ ઉપર જ
નજર રાખી છે અને હેમાં અપભ્રંશની ચર્ચા મુદ્દલ નથી. અને
ઉત્ક્રાન્તિક્રમમાં પ્રા. પા. રાજસ્થાનીની પૂર્વે અપભ્રંશ જ આવે છે
એ આપણે જાણીએ છીએ.

[આ વિસ્મૃતિ વિશેષતઃ આશ્ચર્યજનક લાગવાનું કારણ આ છે: “પ્રાકૃત
અન્ય સંધિસ્વર (એટલે હેમનો વિવક્ષિતાર્થ જોતાં એ-ઓ) કે દીર્ઘ સ્વર
(આ-ઈ-ઉ) નો હ્રાસ કરીને અનુરૂપ સમાન સ્વર બનાવવાનો ગૌડ નિયમ”
એ નામે પોતે વર્ણવેલા એક નિયમની ડૉ. હર્નલે, થોડુંક જ પૂર્વે પૃ. ૧૫૦-૧૫૧
માં, ચર્ચા કરી છે, હેમાં હેમણે હિન્દી કવિતામાં સનેહુ આયણુ વગેરે શબ્દોને અન્તે
આવના હ્રસ્વ ઉ નો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. વસ્તુતઃ હેમણે કહ્યું પણ છે કે અત્યારે
હિન્દીમાં અકારાન્ત હોય હેતુ પ્રત્યેક નામ હિન્દી કવિતામાં અકારાન્ત હતું;
અને આ (અકારાન્ત) રૂપોને હેમણે આર્ષરૂપો કહ્યાં છે. પણ તે છતાં,
અપભ્રંશ અને અર્વાચીન ભાષાઓ વચ્ચેની શૃંખલાની આ કડી ડૉ. હર્નલે
ઢિંકાવી દીધી છે, હેમાં આશ્ચર્ય માનવાનું કારણ નથી; કારણ કે હેમણે પ્રાકૃત
સમયમાં હતું અનુદર્શન કર્યું છે તે પ્રાકૃત પ્રકાશનાં ૧૧-૧૧, ૫-૧૬, ૨૦ એ
સૂત્રોની પ્રવૃત્તિના મર્યાદિત વિષયમાં જ કર્યું છે, અને આ સૂત્રોમાંનું
પ્રથમનિર્દિષ્ટ સૂત્ર માત્ર માગધીમાં ક્તાન્ત કૃદન્તોને જ લાગુ પડે છે અને બીજું
બહારાષ્ટ્રીમાં એટલે સામાન્ય પ્રાકૃતમાં સ્ત્રીલિંગ નામોના ઓ પ્રત્યયને જ લાગુ
આપે છે (પૃ. ૧૫૦, નોટ f). ત્યાં અપભ્રંશમાંનો બહુપ્રચરિત અન્ય ઉ-હેમના
લક્ષમાં નથી.)

અન્યસ્વરને હ્રસ્વ કરવાના નિયમની પ્રવૃત્તિ બહુ વિસ્તીર્ણ ક્ષેત્રમાં થતી
હો. હર્નલે માની છે તે યથાર્થ છે. પરંતુ કેટકિવાર તેઓ હદબહાર દોષ
જાય છે; જેમકે (૧૫૨ પૃષ્ઠ) “મુષ લોદ આચિજ્ઞ સુમાનયૈ” હેમાંના લોદનું મૂળ-

ન્વેપણ કરતા તેઓ છેક લોકના માગધીમા થતા પ્રથમા એકવચન લોગે પર્યન્ત ચાલ્યા ગયાછે, પણ વસ્તુત આ ઉદાહરણમા $इ$ તે (લોકેન-લોકર્-લોઝ, લોકિ-લોઈ) એ તીથાના રૂપમતિા $इ$ છે, જે વ ત તેઓ એકદમ સમગ્રી સક્રા હોત કારણ કે હેમણે પોતે જ હેતું “ $इ$ ગને આશ્ચર્ય માના” હેતું ભાષાતર કર્યું છે આપણે પણ આ પ્રસંગે મુગ્ધલોકની કક્ષામાં પ્રવેશ કરીને આશ્ચર્ય માનવું પડે છે]

(સ) પરિણામે તેઓ ઓ નો રૂ થવાના વિકારને ગૌડ ભાષાનું ખાસ લક્ષણ માનેછે, જગ્ગારે વસ્તુત એ અપભ્રંશમા અને અપભ્રંશથી ઉત્તરકાલીન ક્રમમા થતા બાપારનો અવશેષમાત્ર છે

(ગ) વળી અપભ્રંશના રૂ અને રૂ ક્રમોની ઉપેક્ષાને પરિણામે ડૉ હાર્નલે ગૌડ જોને અને જાને જમો ના સંકુચિતરૂપ માનવાની ભૂલ કરીછે, જગ્ગારે યથાર્થ સ્થિતિ હેવી છે કે ગૌડ જો, (અનિવાર્ય અવાન્તરક્રમરૂપે રહેલા) અન્તે જરૂ વાળા અપભ્રંશ-માના અને પ્રા. પા. રાજસ્થાનીમાંના રૂપોમાંથી નીકળ્યોછે અને ગૌડ જા એ, જકના ક્નો લોપ થતાં પશ્ચિમતા જમનેા વિકાર છે જે વિક્રિયા અપભ્રંશ સમયમા જ ચાનુ થઈ હતી (જેમકે ઢોળ, ઢીહા, ધંસાદિ)

(ઘ) ગ્રજભાષાનો અન્ત્ય ઓ જમોમાંથી આવ્યોછે હેવી, અથવા તો જન+જન+જન+જો હેનો ઓ થાયછે હેવી ઉક્તિ પણ અવાસ્તવિક છે યથાર્થ મત એ છે કે ગ્રજભાષાનો અન્ત્ય ઓ પ્રા. પા. રાજસ્થાનીના જમમાંથી વ્યુત્પન્ન થયોછે અને એ કા તો વિદ્યુત જોડી પ્રાંતિજનક સગાછે અથવા તો અર્ધવિદ્યુત જોને સ્થાને રજોછે સધિ નિયમ પ્રમાણે જન+જનો ઓ અને જન+જનો ઓ અને એ ખરૂ છે પણ એ નિયમો તો અનેકવાર માત્ર વ્યાવહારિક માર્ગ દર્શાવે છે અને આન્તર વાગ્યાપારગત તત્ત્વોની ખરી પ્રવૃત્તિ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી રાખતા, કરણ કે જો વસ્તુત જ અને રના કાલરૂપ અ રને અપ્ય કરવાથી પગિણેએ એટલે એ (જો) ઉચ્ચારસ્વરૂપ જોતા જરૂ છે, અને એથી જમોને જોરૂપ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો (સંધિક્રિયામા યજ્ઞ) પ્રથમ જોનો દ્રુસ્વરૂપે રૂ કરીને જન+ અવસ્થામાં આવવું જ પડે જન+જમાંથી સધિ નિયમ પ્રમાણે ઓ થાયછે ત્હા પણ ઉચ્ચાર-જામનું તત્ત્વ ખીજરૂપે રહેલું છે, કા જુ કે જન+ (પર+અપચાર)નેા વિલક્ષણ પ્રકારે સ્વરોદ્ગાર કરવાથી ઓ (પરાઅચાર) ઉત્પન્ન થાયછે,

પરંતુ અઽઽમાંથી ઔ પ્રાપ્ત થાયછે તે સંધિકાર્ય તરીકે નહિ, પરંતુ જેની ઉચ્ચારદૃષ્ટિએ પૃથક્કૃતિયા કરતાં માત્ર જ જ નીવડે હેવા એક સંધદિત ઉચ્ચાર તરીકે; અથવા, યથાર્થતર કહિયે તો એ, અ અને ઙ એ અવયવો વચ્ચેનું કાન્નરૂપ અન્તર ટુંકું કરવાથી નીપજતું. એક વિલક્ષણ પ્રકારનું સંધિકાર્ય છે.

આ પ્રકારે ત્હમે જોઈ સકશો કે આપણા સમગ્ર અન્વેષણમાં અસાર સૂધીમાં ચર્ચાયેલા નિયમોના પ્રકાશમાં તપાસી જોતાં ડૉ. હર્નલની અન્ત-સ્થાનીય ઓ અને ઙ ની ચિહ્નિત્વામાં માત્ર ક પ્રસયના લાભપૂરતી જ યથાર્થતા છે, પણ અન્ત્યરૂપના પ્રાપ્ત અન્તર ક્રમોની યાગ્યતામાં એ ચિહ્નિત્વા ખોટી છે.

આ પ્રશ્નની ચર્ચામાં જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યુંછે તે સર્વને લક્ષમાં રાખીને આપણે ડૉ. હર્નલના અને મિ. ઇમ્મસના મિ. ઇમ્મસ અને ડૉ. હર્નલના અભિપ્રાયોનો સમન્વય.

અભિપ્રાયોનો સમન્વયરૂપ એક સિદ્ધાન્ત ન ઘટાવી સકિયે ? હું માનુંછું ઘટાવી સકીશું. વસ્તુતઃ, હું જે રૂપે એ અભિપ્રાયોને જોઉંછું તે રૂપે જોતાં, એ એ અભિપ્રાયો વચ્ચે કાંઈ વાસ્તવિક વિરોધ લાગ્યે જ હશે; એ બંને એક સિદ્ધાન્તના અન્યોન્યનાં પરિપૂરક અંગો જ છે. આપાતતઃ વિરોધી લાગતા એ બંને અભિપ્રાયોનો સંયોગ કરીને કાંઈક હાવી સંધટના થઈ સકે:—

ગુજરાતીના શબ્દાન્ત્ય ઓ અને ઙ (અને મરાઠી અને હિન્દીના અન્ત્ય આના) ઉદ્ભવનું અનુદર્શન કરતાં મૂળરૂપે ક પ્રત્યય પ્રાપ્ત થાયછે હેમાં શંકા નથી; અને એ રીતે ઓ (નેમ જ આ) એ ક પ્રત્યયનું વ્યક્ત પરિણામ છે, પરંતુ એ પ્રત્યય અન્તોદાન શબ્દોને લગાડવામાં આવેલો, ખીજને નહિ, એ પણ ખરું છે.

આ પ્રમાણે એ અન્ત્યવર્ણનું તાર્કિક કારણ સ્વરભાર નથી. પણ ક પ્રત્યય છે, એક રીતે, ક પ્રત્યય ઓ અને ઙ અન્ત્યોનું ઉપાદાન એટલે સમવાચિકારણ છે, જ્ઞદ્વારે સ્વરભાર, એક પરોક્ષરૂપે પ્રવર્તતી શક્તિ હોઈને નિમિત્તકારણ છે. અન્ય પ્રકારે કહિયે તો સ્વરભાર એ ક પ્રત્યયની એક ખાસ પ્રયોજન સાધનારી પ્રવૃત્તિ ઉપજાવતો એક સહચારી હેતુ છે. અને એ પ્રયોજન અન્ત્યસ્વરને ક્ષીણ થઈને લુપ્ત થતો અટકાવવાનું છે. હાનું ઉદાહરણ આપીને સ્પષ્ટીકરણ કરીશ: (સં.) ઘોઙ:-ઘોઙો (ગુજ.) અહિં મૂળ શબ્દ અન્તોદાત્ત છે; જ્ઞદ્વારે સૂધી સ્વરભાર રહે ત્યાં સૂધી ઓ એકલો છતાં ટકી રહે એવો સંભવ છે. પરંતુ અપભ્રંશમાં આવતા સ્વરભારનું તત્ત્વ ઓછેવત્તે અંશે અદૃશ્ઠ થયું, અને અન્ત્ય ઓ પ્રમાણમાં અનુપયોગી થયો, જેથી હૃથો જેવા આશુદાત્ત શબ્દોના

અન્ય ઓને હ્રાસ થઈને ડ થયો (હલ્) આ ભવિતવ્યતાનું એક સમયે અતોદાત્ત હતા હોવા ઘોટ જોવા શબ્દોના પ્રસંગમાં નિવારણ કરવા માટે, એટલે કે ઘોડાના અન્ય ઓ નો ડ થઈને ઘોડુ રૂપમાં અન્યે એક નજીવો ડ રહે એ સ્થિતિના પ્રતિકાર કરવા માટે, નદીતટને પ્રવાહવેગમાં ધોવાઈ જતો અટકાવવાને જેમ પત્થરની મજબૂત દિવાની બાધી લેવામાં આવે તેમ, ઘોટ શબ્દને અન્યે, અર્થ પરિવર્તનના સામર્થ્ય રહિત ક પ્રત્યય (સ્વાર્થે કન્^{૫૬}) રૂપે, સરક્ષણુક્ષમ અધોપ વ્યજન દ્વારા મૂકવામાં આવે છે,—અને એ પ્રકારે ઘોટક પ્રાપ્ત થાય છે પછી ઘોટકનું ઘોટઓ રૂ. બને છે,—કારણ કે, આટલું ક્યાં છતાં પણ છેવટ કને ઓની પછી ન મૂકી સકાતા (ઘોટોક ઉપપત્તિહીન છે તેથી), અને પૂર્વોક્ત ભવિતવ્યતાનું સપૂણું નિવારણ ન થતાં માત્ર કાલવિશ્વઅન જ થઈ સકવાથી સરક્ષકવ્યજન (ક) ધસાઈ જતા (અથવા—ખરી રીતે—ધક્રેનાઈ) જતાં, બાકી રહેલો ઓ અન્યે દુર્દેવને વશ થાય છે અને ડ રૂપે પરિણમે છે,—જેથી ઘોટક થાય છે નદીના પ્રવાહથી કાંઠાનું મટોકું ધોવાઈ જવાને બદલે પત્થરની દીવાલ ધસાઈ જાય છે હમાં રહેલો જ બચી જાય છે પણ ક ધસાઈ જતા હેની પછીનો ઓ હ્રાસ પામીને ડ બને છે પર્ણ શબ્દ આ પૃથક્ક્રિયાનું બહુ સચ્ચ નિર્દશન અર્પે છે શિષ્ટ ગુજરાતીમાં એ શબ્દનું પ્રાથમિક અર્થમાં પણ રૂપ નથી પણ પા હું છે અહિં શબ્દ અતોદાત્ત છે એટલે અન્યસ્વરને ઇર્થ થતો અટકાવવાને માટે (કનો પ્રતિરૂપ) હ પ્રત્યય લગાવી દીધો છે

રાસા-રાસો એ શબ્દ આ ક-વાદ ઉપર સારો પ્રકાશ નાંખી સંસ્કૃતમાં રાસકનો અર્થ એક પ્રકારનું વપ્તવક (નાટક), અથવા હાસ્ય^{૫૭} નામનો અમુક તાલવાળો નૃત્યરિશેષ, થાય છે આ રાસક (પુર્વિંગ) શબ્દ સંસ્કૃતમાં એક વા અન્ય સમયે નવો ધડવામાં આ-ગો હોવો જોઈએ, અને ગુજરાતીમાં રાસ શબ્દ છે તે (સ) રાસ માંથી આવ્યો છે, જમ્હારે મહાકાવ્યના નવીન અર્થમાં રામક શબ્દમાંથી હિંદી રસો, આલ્પશ અને પ્રા પા

૫૬ ગામ-ગામે હોવા અર્થ પરિવર્તન દર્શાવતા શબ્દોનો દ્વાર્માં અપવાદ છે એ શબ્દો આગળ ઉપર વર્ણનમાં જ ચર્ચવામાં આવશે

૫૭ મહાલેન ॥ ય સ્ત્રીયા નૃત્યં દર્શયિષ્યે તુ તત્ત્વ ॥

તત્ર નેતા મહેદેવો ગોપલ્લીનાં ચ રા હરિ ॥

રાત્રીશમેવ તાલવ્યવિશેષયુત રાસકમ્ ॥

(દર્શકના વચ્ચાર્ણનું Bibliotheca Indica વાળું પ્રકાશન, પૃ ૩૬, પ્રેમચંદ્ર તર્કવામીરાસુત ટીકા) (૪૪ એ પૃષ્ઠે ટીકામાં રામક અને હાસ્ય એ બેને વપ્તવકના પ્રકારો કહેવ છે, જે વાદન સિદ્ધ છે)

રાજસ્થાની રાસડ દ્વારા, રામો શબ્દ પ્રાપ્ત થયો છે. અહિયાં ક પ્રત્યય અન્ય ઔ-ઓ જેટલો જ સંશયાતીત છે. આ ઔ જ નિર્વિવાદ રીતે મૂળના ક પ્રત્યયનો પુરાવો આપે છે.

મ્હેં રળુ કરેલો સમન્વયાત્મક સિદ્ધાન્ત અન્ય ઓના અર્ધવિવૃત્ત ઉચ્ચારનો અંપૂર્ણ ખુલાસો આપે છે, અને માત્ર અમુક શબ્દો અન્તે ઔ પ્રાપ્ત કરે છે એ સ્થિતિમાં રહેલા સ્વૈર-વૃત્તિના ભાસનું નિરાકરણ કરે છે. (ઓ-ઉ અથવા અ એ) વૈકલ્પિક અન્યવર્ણોની પ્રાપ્તિ વિશે હજી પૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણ નથી થઈ સકયું એ હું કબૂલ કરું છું. એક અર્થે રમઃ શબ્દનું રૂપાન્તર રસ થાય અને અર્થાન્તરે ક પ્રત્યય લાભવાથી (રસકઃ-રસડ-રસો એ કમે) રસો થાય હેતુ શું કારણ? રસો થાય ત્યારે એ શબ્દ

જન્તોદાત્ત હોય અને રસ રહે ત્યારે આયુદાત્ત હોય એ શા માટે? માત્ર અજ-માયશ તરીકે હું સૂચના કરીશ કે અર્થના પરિવર્તન સાથે સ્વરભાર પણ સ્થાનપરિવર્તન પામે છે. ‘અજમાયશ તરીકે’ એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે સ્વરભારનું પરિવર્તન થવા નિશે કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી એ મ્હેં આ ચર્ચાના પ્રારંભમાં આગ્રહપૂર્વક જણાવ્યું છે. પરંતુ આ સંશયમસ્ત સ્થિતિ ક વાદનું પરિણામ નથી પણ હેની સાથે સ્વરભાર-વાદનો સંયોગ કરવાનું પરિણામ છે, એ અત્રે દર્શાવવું ધટે છે.

[પત્થર-પથરો એ ઉદાહરણમાં સ્વરભારનું પરિવર્તન ઠીક પ્રદર્શિત થાય છે:

(ક) પત્થર, (ख) પથરડ.

(ક)માં ત્ય સંયોગને લીધે પ નો અ શુરુ બને છે; સ્વરભાર અ ઉપર પડે છે એ સ્પષ્ટ છે. (ख)માં સંયોગલોપ થવા છતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ નથી થતો. આથી જણાય છે કે પ્રથમ શ્રુતિ અસ્વરિત થયેલી છે અને સ્વરભાર અન્ય-સ્વર ઉપર જઈ પડ્યો છે.

હત્યુ-હત્તડ-(હાથ-હાથો)એ ઉદાહરણને આ વિવરણથી વિસંવાદ નથી રહેતો, કારણ કે એ શબ્દ બે શ્રુતિવાળો હોઈને જૂદી જ શક્તિયોને વશ વર્તે છે.]

કદાચ હેતું સૂચવવામાં આવશે કે ક પ્રત્યય આખર તો વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રની એક મિથ્યા કલ્પના જ છે. કારણ કે અપભ્રંશમાં અને હેના પછીની અવસ્થામાં પ્રત્યક્ષરૂપે માત્ર અડ જ આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. આ અડમાં અ સ્વરિત છે એટલે કે નિરાળો રહે છે. આ કે શાને સ્થાને આવી? આ કારણે

જ ક પ્રત્યય કદ્યથોઽં આ તો માત્ર શક્ય લાગતી પ્રક્રિયાનું પ્રતિપાદન છે એથી ક-વાદને લાભાલાભ નથી

આ રીતે, મ્હે જેની સ્થૂપરૂપે —

જે શબ્દોને કપ્ત પ્રત્યય લાગ્યો હોય તેઓને (ન- કે ના-પતર-ભતિ અનુસાર) ઓ કે ઝ એ અન્યસ્વર પ્રાપ્ત થાય છે, અને જેઓને ક પ્રત્યય ન લાગ્યો હોય તેઓને અ-તે મ વર્ણુ રહે છે,

હેવી બ્યાખ્યા આપી છે તે ઉત્તર્ગ મજબૂત પાયા ઉપર રચાયે છે

ડૉ સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે આ ઓ-ઝ અને જ અન્યસ્વરો વિશે

બહુ વિચારમય અને સૂચક બ્યુત્પત્તિદર્શન કરેલું છે

ઓ-ઝ, જ એ અ ત્ય હેમના વિદ્વસનસ્મારક બ્યુત્પત્તિ-બ્યાખ્યાનોના પૃષ્ઠો

સ્વરો વિશે જો ભાંડાર- ૧૫૭-૧૬૧ વાચવાની ખાસ લાભમય છે (માત્ર તેઓ

કરના અભિપ્રાય જમ્હા અઝ સચુકતરૂપે ઓ બને છે એમ કહે છે ત્હા હું

એમ કહુ કે અઝ, અઝ-અઝ, એ કમો દ્વારા અર્ધવિવૃત્ત ઓ

નીવડે છે) ત્હા હેમણે બતાવ્યું છે કે ઓ-ઝ (અને જ આ-ઐ) એ અન્યવર્ણો

સ્વરભારનું તેમ જ ક પ્રત્યયનું પરિણામ છે-એ કે તેઓએ આ બે તરવોનો

મ્હે કપોં છે એજ પ્રકારનો સંયોગ નથી દર્શાવ્યો પરંતુ વસ્તુત હેમનો અભિ-

પ્રાય મ્હે સૂચવેની સવટનાનું સમર્થન કરે છે ઉપરાંત તેઓ હવે એક ઉપ-

યોગી અભિપ્રાય રજુ કરે છે કે મૂળ તો ક પ્રત્યયનું વિધાન જમ્હા કાંઈ

વિશેષ અર્થ ધૃષ્ણિત હોય ત્હા જ કરવામાં આવતુ દાંત=પ્રાણીનો (દાંત),

પણુ દાંતા (મ) 'પ્રાણીના દાંતની પ્રતિરૂતિ,' એટલે કે "કરવત જેવા

ઓખરનો દાંતો," એ હેમણે આપેલા ઉદાહરણોમનું એક છે હેમનો મત

૫૮ કોઈ હેવો પાંચ રજુ કરશે કે કનો અપભ્રંશમાં મ થવો જોઈએ, (સિ હે ૮-૪-૩૧૬) જેમ કે કાઠ-કાઠ (કાઠક-કાઠકો), વર-વર (વરક-વરક), કાર્મણકાર, કામણગારો, ધલાઈ

૫૧૮ એ સૂત્ર ઉપરના વાર્તિકમાં કહ્યું છે કે, પ્રાયોગિકારાકચિત્ર મવતિ । આ અધિકાર અપભ્રંશ પ્રકરણના પ્રાગ્ભના મૂત્રમાં દર્શાવે છે (૮-૪-૩૨૩), અને એ ઉપરના વાર્તિકમાં પણ હેમણે મ્હે છે કે -પ્રાયોગિકારાકચિત્ર વિશેષો વચ્ચે તત્વાપિ ક્વચિત્ પ્રાકૃતવત્ શૌરસેનીવચ કાર્ય મવતિ ॥

આ પ્રમાણે ઉપર આપેલા ક્વચિત્ર મવતિ એ વચનનો અર્થ હેવો નથી કે જમ્હા કનો મ ન થાય ત્હા એ અવિનૂન રહે, વ્યંગન લોપ વિશેનો સાધારણ પ્રાકૃત નિયમ આ પ્રસંગે પણ મ્વરતે છે, ૮-૪ ૩૬૬ ના ઉદાહરણોમાં (કર્મિકાને સ્થાને આવતો) કણિમાર શબ્દ આપ્યો છે, આ વસ્તુસ્થિતિ કના લોપ પરતે મ્હે કહેલા સૂત્રાર્થનું સમર્થન કરે છે,

હેવા છે કે કેટલાક શબ્દોને ક મિલકુલ લગાડવામાં આવતો નહિ, અને જે શબ્દોને લગાડવામાં આવતો ત્હેનાં ઉપર પ્રમાણે એ રૂપો વિદ્યમાન હતાં. પરંતુ તેઓ કહેછે કે, કાળાન્તરે ક રહિત રૂપો અપ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં, અને ક્રમે ક્રમે ક-યુક્ત નામોનો વિશેષ અર્થ લુપ્ત થયો.

આટલે સૂધી ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરનું વ્યુત્પત્તિદર્શન મારા દર્શનનું પૂર્ણ પરિપોષણ કરેછે. માત્ર એક અલ્પ અને “Silent” (શાન્ત) અ પ્રાસંગિક મુદ્દા પરત્વે મ્હારે વૈમત્ય દર્શાવવું પડેછે;— વિશેષે હેમનો અભિપ્રાય; શાન્ત અ (silent અ) વિશે; હેમણે એ સંજ્ઞા વાપરી મ્હારા વિરોધ કરણો. છે. એ સંજ્ઞામાં વદતો વ્યાઘ્રાન રહેતોછે એમ મ્હેં પૂર્વે દર્શાવ્યુંછે. ૫૯ આ વિરોધ ક્રકત નામનો જ નથી. એ અભિપ્રાયના તાર્ત્વિક સ્વરૂપ વિશે વિરોધ રહેલો છે. ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર કહેછે કે: “આપણી ભાષાઓમાંનાં ધણાં નામોને અન્તે અ હોયછે જે હવે જ્ઞાન્ત (=અનુચ્ચારિત) થયોછે,” (પૃ. ૧૫૮, પંક્તિ-૨૦-૨૧). વળી ૧૬૧મે પૃષ્ઠે ૧લી અને એ પછીની પંક્તિઓમાં હેમણે “જ્ઞાન્ત અ”નો નિર્દેશ કર્યોછે અને કહ્યુંછે કે અડચણ, પીતઠ્ઠ, જીવન્ત ઇત્યાદિ શબ્દો અડચણ, પિતઠ્ઠ જિવન્ત એમ ઉચ્ચારાયછે. હયિતમાનપુરઃસર મ્હારે રહેવું પડેછે કે અ “જ્ઞાન્ત” થઈ સકે નહિ અને છે પણ નહિ, કેવળ અસ્વરિત અને જ્ઞાન્ત એ અસ્વરિત અને દ્રુત છે—જે “જ્ઞાન્ત” હોવાથી લિન્ન વચ્ચે બોધબ્રમ. છે; એ ધારણે તો અસ્વરિત હોય હેવા સર્વે હ્રસ્વ સ્વરોને જ્ઞાન્ત કહી સકાય; વળી ઉપર આપેલા શબ્દોના ઉચ્ચારનું વાસ્તવિક વર્ણન નથી કરવામાં આવ્યું; હ અને જ માં રહેલા અ ને અસ્વરિત રાખીને કરાતો અડચણ ઉચ્ચાર એ (અનો સમૂહગો લોપ કરવાથી થતા) અડચણથી લિન્ન છે, અસ્વરિતનો અર્થ “સર્વથા અનુચ્ચારિત” નહિ. ઉદાહરણે ચોપડી, બેસતો ઇત્યાદિ શબ્દો લખ્યે. અહિ મધ્યવર્તી શ્રુતિઓમાં રહેલો અ અસ્વરિત છે હેમાં શંકા નથી; પરંતુ જો એ જ્ઞાન્ત હોત તો ચોપડી, બેસતો હેવું પરિણામ આવત; હાની ખરી કસોટી જ્ઞાન્દના માત્રાપ્રયોગથી થશે. ચોપડી, બેસતો એ જ્ઞાન્દસ માત્રાવડે થતી શબ્દને જ્ઞાન્દમાં મૂકેા, અને અ અસ્વરિત રહે તેમ પરીક્ષા; એ જ ગોઠવેા, તો માત્રાઓ પાંચની પાંચ રહેશે; જ્ઞાન્દારે ખરી કસોટી. બેસતો, ચોપડી હેમાં ચાર માત્રાઓ થશે. અને જ્ઞાન્ત ગણિયે તો હેની એક માત્રા ગણી સકાય જ નહિ, વસ્તુતઃ

હેતી માત્રા શૂન્ય થાય આ સ્થિતિનો સ્પષ્ટ ખ્યાન આવે એટલા માટે એક પ્રત્યક્ષ નિદર્શન આપુછું

ઓ ईश्वर तु एक छे सरज्यो तहें ससार

દોહરાની આ પંક્તિમાં ઈશ્વરના રમાં, એકતા કમાં, અને સસારના અન્તિમ રમાં રહેલા જનો ઉચ્ચાર તપાસી જુવો. જો આ સર્વ સ્થળે જ જાન્ય હોય તો પરિણામ હાલુ નીપજે

ओ ईश्वर तु एक छं सरज्यो तहें ससार,

અને જ શ્રુતિ, પાછળના સ્તુ સંયોગને પ્રભાવે, ગુરુ બનેછે, પણ એ અને સંસારમાં એક માત્રાની હાનિ થતાં જન્દની માત્રાગણનામાં ખોટ આવેછે

ખીજ કસોટી (ઉચ્ચારોના અધ્યાયનને પરિણામે જેનો પ્રત્યાજિ એકથી વાપરનારા) પારસીઓ વપયોગને સ્થાને ઉચ્ચોગ ખીજ કમોગી, પૂર્વસ્વર લખેછે અને ઉચ્ચાર પણ ઉચ્ચોગ કરેછે પરિણામે મા ધતી માત્રાની વ્યો (સંયોગ) નો પૂર્વે રહેનો ડ ગુરુ થાયછે, અને ન્યૂનાધિકતા હોવા જ ઉચ્ચારાયછે, ન્યૂનારે વસ્તુત એ દુસ્ત્ર અને ભારરહિત (એટલે લઘુ) છે અને તે છતાં પમાનો જ અસ્વરિત છે જો અને 'જાન્ય' માનો તો ડ ગુરુ નીપજે, પણ ગુરુ છે નહિં હાલુ વધારે સારુ નિર્દેશન કપડુ શબ્દમાં મળશે અર્થિત પમાં જ અસ્વરિત અને દ્રુત છે, પણ જો હેને જ્ઞાત માનવામાં આવે તો પરિણામ કપડુ આવે અને લુ સંગતથી પૂર્વે રહેનો કમાંનો જ ગુરુત પામે, જે ગુરુત ઉર વસ્તુત હોનો અધિકાર નથી

આથી પણ વધારે સારી એક કમોગી સૂચકુછું એક તરફ ચોપટી, સાવ, ઉચ્ચારી જુવો અને ખીજ તરફ ચોપટી, સાવ એથી પણ વધારે સગી હોનો ઉચ્ચાર જુવો, તદ્દમને ચોક્કસ માનુમ થશે કે એક કસોટી, સા ત અ અને જ 'જ્ઞાન' હેય એટલે કે વસ્તુત લુમ હોય તદ્દારે અસ્વરિત જ ઉચ્ચારતા ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિથી અવસાનપર્યન્ત હોઈ સર્જ્ય રહેછે, વાચિક છાંદ્ર્યો મિત્ર પરતુ અસ્વરિત જ ઉચ્ચારતા, એકજ પ્ (ગા ન) મિત્ર નિઠિયા પામેછે ઉચ્ચાર્યા પછી, હોઈ મ દ મન્ રીતે માન અતિ અસ્વ અર્ધમાત્રા જેટલા^{૧૦} સમય સંધી, અનમ પડેછે અને

૧૦ અસ્વરિત જની અર્ધિ દ્વ અર્ધ માત્રા જાયું, પૂર્વનિર્દિષ્ટ છાંદસ નિર્દેશનમાં એક માત્રા જનો હની, આ રીતે જો ગણતરી પરસ્પર વિરુદ્ધ લાગશે પરંતુ આ વિરોધ માત્ર જ સ છે, અને નીચે આપેલી દર્શકત ધ્યાનમાં રાખવાથી એ વિરોધાભાસનો પરિ

અસ્વરિત દ્રુત અ ઉચ્ચાર પૂરતા શ્વાસને નીકળવાનો અવકાશ આપે છે. (મ્હં આ અયુક્ત ઓષ્ઠ્ય વ્યંજનને નિર્દર્શનરૂપે પસંદ કર્યો છે, કારણ કે હોઠની ક્રિયાનું અત્યંત રહેલાઈથી અને ખાતરીથી અવલોકન થઈ સકે છે; બાકી અન્ય સ્થાનોવાળા ઉચ્ચારોમાં પણ એ જ ક્રિયા થાય છે.)

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છિયે કે ‘જ્ઞાન્ત’ કહેવાતો અ જ્ઞાન્ત નથી, પરંતુ માત્ર ત્વરિત ઉચ્ચારણ અને સ્વરભારના અભાવ-
કાન્ત, હાથ હેવા ઉચ્ચારો નું પરિણામ છે. આથી એક પ્રકારનો શ્રુતિભ્રમ ક્રુતિભ્રમથી થાય છે; ઉપજે છે અને કેટલાક લોક કાનને સ્થાને કાન્ત, હાથને અંગ્રેજીમાંના ‘મૂક’ સ્થાને હાથ હેવું હેવું સાંભળે છે. પછી તેઓ ભ્રમણના વર્ણોના સામ્યાભાસથી પ્રદેશમાં એક ક્રમ આગળ વધીને હેને ‘જ્ઞાન્ત’ હેવું અપાયેલી અયથાર્થ અયથાર્થ નામ આપે છે, જે નામકરણ સંસ્કારનું મૂળ ‘મૂક’ સજ્ઞાથી ભ્રમ ધણે ભાગે અંગ્રેજી ભાષામાં પરિચિત “silent” વધે છે. (જ્ઞાન્ત) ઉચ્ચારો કે વર્ણોથી ઉત્પન્ન થતા સામ્યાભાસમાં રહેલું છે; સામ્યનો એ આભાસમાત્ર છે, કારણ કે

અંગ્રેજીમાં I જેવા વર્ણો walk, talk, calm, palm, ઇલાદિ કેટલાક શબ્દોમાં જ્ઞાન્ત એટલે અનુચ્ચારિત રહેલા છે, પરંતુ I તો ઋચંજન છે, અને આ પ્રકારનું અનુચ્ચારણ આપણી ભારત વર્ષીય ભાષાઓનાં અજ્ઞાત-પૂર્વ છે. સ્વરો પરત્વે પણ, “It’s” (=It is)માં રહેલો જ્ઞાન્ત i, અથવા “I’ve” (=I have)માં રહેલો જ્ઞાન્ત /a, મહારી દલીલનું સમર્થન કરે છે અને દર્શાવી આપે છે કે જ્ઞાન્ત સ્વર એ અનુચ્ચારિત સ્વરથી વિશેષ કાંઈ જ નથી, જ્યારે અસ્વરિત અને તેો ઉચ્ચાર થાય છે જ.

મહને હેવી શંકા રહે છે કે આ જ્ઞાન્ત અને પંથ અંગ્રેજોના સહવાસની અસરથી ઉદ્ભવ્યો છે અને યુરોપીય પંડિતો હેના આદ્ય પ્રસ્તુત ભ્રમ યુરોપીય પંડિતોના સહવાસનું પરિણામ છે. અસરથી ઉદ્ભવ્યો છે અને યુરોપીય પંડિતો હેના આદ્ય પ્રવર્તક છે. એ પંથની લક્ષણપરંપરામાં આપણે મિ. બીન્સ, ડૉ. હર્નલ, અને સર જ્યોર્જ ગ્રિયરસનને (અને કદાચ ડૉ. ટેસિટોરીને) જોઈએ છિયે. ડૉ. ટેસિટોરીએ

હાર થરો-ને આ બની માત્રા અરવી હોય તો સંપૂર્ણ સ્વરિત બની એક માત્રા થાય, અને આ અર્ધમાત્રાનો પરામર્શ માત્ર ન્યૂનાધિકતાની અપેક્ષાએ કહેલો એક પ્રકારનો મિથ્યા પરામર્શ છે અને હેનું કારણ જન્દસ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી તેમાં સ્વરભારનો અભાવ એ છે. આમ કહેવાને ગડચણ નથી, કે અચ્છાંદસ ઉચ્ચારણમાં માત્રાપ્રમાણ ઘટાડીને અરધું કરવામાં આવે છે, અને એ રીતે જ્ઞાન્ત અને અરધી માત્રા અર્પવામાં આવે તો, જન્દમાં બે માત્રાવાળો ગુરુ અચ્છાંદસ ઉચ્ચારણમાં એક માત્રાવાળો ઉચ્ચાર જેવો જણાશે.

માન એક પ્રાસંગિક નિર્દેશમા અને “*quiescent*” (=પ્રશાન્ત) કહ્યોછે,^{૧૧} આ પ્રશ્નની કાષ્ઠપિણુ પ્રકારની ચર્ચા હેમણે કરેલી મ્હારા જોવામા નથી આવી પરંતુ આ નિર્દેશ ઉપરથી જ હેવુ જણાય ખરૂં કે તેઓ હાં ટેસિટારીનો અને “શાન્ત” જ-વાદ સ્વીકારેછે, -જો કે હેમા તેઓ અન્ય સર જ્યોર્જ ધિયર ગૃહસ્થોએ પ્રાપ્ત કરેલી આત્મન્ટિક ક્રાંતિયે નહિ જઈ સનનો આ શાન્ત જ વિશે મત પહોંચ્યા હોય પોતાની “*Linguistic Survey of India*”મા યોજેલી લિખ્યન્તરની પદ્ધતિ (વિષયસૂચી

પાછી) રજૂ કરતા સર જ્યોર્જ ધિયરસન આપણને જણાવેછે કે -“શબ્દને અન્તે રહેના સ્વરો ઉચ્ચારાતા ન હોય ત્હારે નિખ્યન્તરમા દર્શાવ્યા નથી, જેમકે બન *ban*, *ban* નહિ શબ્દના મધ્યમા કે અન્તે રહેતા સ્વરો ઉચ્ચારાતા ન હોય ત્હારે પંક્તિની ઉપર સૂક્ષ્મ વર્ણુ વડે દર્શાવ્યાછે, જેમકે (હિન્દી) દેહતા *deh-tā*, ઉચ્ચાર જોતા *deh-tā*”^{૧૨} ખત્યાદિ ખત્યાદિ આ મુદ્દાની કાંઈ વિસ્તીર્ણુ ચર્ચા સર જ્યોર્જે કરેલી મ્હારા જોવામા નથી આવી પરંતુ હેમનો પથ કયો છે તે જણવા માટે આટલું બસ છે મિ બીમસના અભિપ્રાયોની ચર્ચા હું આ બ્યાખ્યાનના પૂર્વગામી અશર્મા કરી ગયોછું^{૧૩}

ડા હર્નલે પોતાનો અભિપ્રાય કાંઈક વિસ્તારથી આપ્યોછે તેઓ કહેછે કે -“અન્ત્ય હ્રસ્વ સ્વરો ગૌડ ભાષાઓમા પ્રશાન્ત

હાં હર્નલના મતનું એટલે અનુચ્ચારિત રહેછે, જેથી વસ્તુત હ્રસ્વસ્વરાન્ત નિવેદન અને પરીક્ષણ હોય એવો શબ્દ પરિણામે બજનનાન્ત નીવડેછે અને એ સ્વરૂપે વપરાયછે

જેમ કે કાન-કર્ણ-નો ઉચ્ચાર *kān* (=કાન) થાયછે, *kān* નહિ, અને બ્યવહારમા હેને બુદ્ધિમાન એ (*buddhimaṇa* નહિ પણ *buddhimaṇ*, એમ ઉચ્ચારાતા) શબ્દના જેવો ગણવામા આવેછે વસ્તુતાઃ-કારાન્ત કે ઝ-કારાન્ત હોય એવા શબ્દો જ-કારાન્ત હોય તેમ સાથી લખાવા લાગ્યા હેનું પણ આથી કારણ સમજાયછે સત્યસ્થિતિ એ છે કે વસ્તુત તેઓને જકારાન્ત રૂપે લખવામા આવતા નથી પરંતુ હેમનો અન્ત્ય ઇ કે ઝ ઉચ્ચારાતો નહિ એટલે લખાતો પણ નહિ શબ્દની લિખિત મૂર્તિ હેના ઉચ્ચારને સરૂપ બની ગઈ, જેમકે આગ (=અગ્નિ) શબ્દ પ્રથમ દષ્ટિયે કાન ઇલાદિ શબ્દોના સામ્યને કીધે

^{૧૧} જેને અ તે પ્રશાન્ત જ હોય હેવા શબ્દ વિશે વિચાર કરતાં હેમણે આ ઉદાહરણ આપ્યું -મોર (મારવાતી)=આરસી. (J A S Ben. N S XII, 74 એ સ્થળે “*Bardic and Historical Survey*” વિશેનો હેમનો લેખ જુવો.)

^{૧૨} ઉપર કુદનોટ ૪૭ મી જુવો.

ઘટ્ટ હોય એમ માનવામાં આવેછે, જે કે ઉચ્ચારાગ્રે તે *gh* (=આગ) એમજ; પરંતુ આ એક આભાસ માત્ર છે, વસ્તુતઃ આગ શબ્દ આગિ (પ્રાકૃત અગ્ની, સંસ્કૃત અગ્નિઃ) ને સ્થાને છે. પરંતુ અન્ત્ય દ ઉચ્ચારાતો નરિ એટલે લેખનમાં પણ ખાતલ કરવામાં આવતો. વળી તે જ પ્રકારે અર્વાચીન ઉચ્ચ હિન્દીનો કર (=કરીને) શબ્દ પ્રાચીન હિન્દીના કરિ (પ્રાકૃત કરિણ, સંસ્કૃત કર્તા) ને સ્થાને આવ્યોછે; ઉચ્ચારને અનુરૂપ લખવામાં એ (કરિ) શબ્દનો અન્ત્ય દ લુપ્ત થયોછે.”૬૩

“જાનત અ” ના બ્યાપક પ્રશ્નની મ્હારી ચર્ચાના પ્રકાશમાં ઉપર આપેલો અભિપ્રાય અયથાર્થ જણાશે. આગ, કર (મૂળ અગિ, કરિ) વિશે હું માત્ર નીચે પ્રમાણે વિચારો દર્શાવીશ.

(ક) હિંદીમાં પણ, આગ, કર એ રૂપ પ્રચલિત ઉચ્ચારણની યથાર્થ પ્રતિભૂતિ નથી; જ ઉચ્ચારાગ્રે, પણ માત્ર અસ્વરિત રહેછે. દ સર્વથા પ્રત્ય યાય અને હેને સ્થાને પ્રતિનિધિ પણ ન રહે એ અતર્ક્ય છે. યથાર્થતર ચિકિત્સા એ છે કે હેને સ્થાને અ આવ્યો, કારણ કે આગ, કર, એ, કાંઈપણ અધિષ્ઠાન વિના અવલમ્બનરહિત ટકી રહે એ શક્ય નથી લાગતું;

(ચ) ગુજરાતી વિશે જ યોગ્યિયે તો, ટના વિકારરૂપે આ અ વસ્તુતઃ અવાન્તરક્રમભૂત (લઘુપ્રયત્ન) ય દ્વારા પ્રાપ્ત થાયછે; અલિઃ-અક્ષી-આંત્ય; તે જ રીતે આગ્ય અને પછી આગ. અપાપિ એ ચ સર્વથા છૂલું નથી થયો, અને જો કે સુરત સ્વરૂપ છૂલાઓમાં હેનો અચૂક લોપ કરવામાં આવેછે તોપણ, શુદ્ધ ગુજરાતમાં આલ્ય, ગાઠ્ય, રીત્ય, જાલ્ય^{૬૪} ઇત્યાદિ અમુક શબ્દોમાં એ દર્શન દેછે.

છાન્દસ પરીક્ષાની કસોટીમાં પ્રકટ થતા, પોતાના મતમાં રહેલા, અંત-

ડૉ. હર્નલને પોતાના મતમાં રહેલા દોષનું ભાન છે; છાન્દસ પરીક્ષાની હેમણે કરેલી નિરાકૃતિ ખાતરી ઉપ-ગવનારી નથી.

ગંત દોષનું ડૉ. હર્નલને આન્તર ભાન થયેલુછે, અને હેવી પરીક્ષાનું હેમને લવિષ્ય દર્શન થવાથી હેમણે નીચે પ્રમાણે ચાલાકીભર્યું નિરાકરણ કરી ખતાવ્યુંછે:-માગ, કર અને એ સ્વરૂપનાં અન્ય નામોને કવિતામાં સામાન્યતઃ અકારાન્ત (એટલે *ag*, *kar* નહિ પણ *aga* *kara*) ગણવામાં આવેછે એ ખરું, પરંતુ હેનું કારણ

૬૩ “Essays on the Gauman Languages,” J. A. S. Beng, XLI, Part (1872 A. D.), ૧૪૬-૧૫૦.

૬૪ હવે પછીના ઉત્સર્ગમાં આ વિષય ચર્ચોછે; (આગળ ઉત્સર્ગ ૬-ક-૨ જુવો).

માત્ર એટલું છે કે દેશીય વ્યાકરણતન્ત્ર અનુસાર પ્રત્યેક વ્યંજનમા નિર્સર્ગત અને અન્તર્ગત માનેલા છે ૧૫

ઝાં હિનસના ખુલાસામા સ્પષ્ટ જણાય છે કે હેમચે ખોટું સ્થળે દોષને બાર મૂક્યો છે. દેશીય વ્યાકરણસમયને આ પ્રશ્ન સાથે કંઈ સંબંધ નથી, એ સમય તો, જ ઉચ્ચાર વિના ઉચ્ચારી જ ન સકાય હેવા એકલા, અનન્ય-સહાય, વ્યંજનવર્ણોને જ લાગુ પડે છે, ક, ख, ग् ઇત્યાદિને જેવા છે તેવા જ તહમે નહિં ઉચ્ચારી સકે, હેની સાથે તહમારે એક અર્થ જ કાર ઉચ્ચારવો જ પડશે કાન અને હેવા અનેકાક્ષર રૂપેના ઉચ્ચારણમાં હેવી અન્તર્ગત વાચિક મુસીબત લેશમાન નથી આવતી, કાન એ ઉચ્ચાર રહેલાઈથી ચર્ધ સંકેતે કવિતામા આ રૂપેને જ કારાન્ત ગણવામા આવે છે એ વસ્તુસ્થિતિ દૃષ્ટિ ગોચર થતા વાત ઝાં હિર્નસે પોતે જ્યાં હોય ત્યાં જ થશે જલુ જોઈતું હતું અને એટલેથી પાછા ફરીને એ સત્યના પ્રકાશમાં પોતાનો પથ ફરી તપાસવો જોઈતો હતો હેવી તપાસ કરી હોત તો સત્યસ્થિતિ હેમને પ્રત્યક્ષ થાત

“શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની બગાળી વ્યાકરણ વિશેની નોંધો” એ

વિશેના પોતાના લેખમાં (J. R. A. S. ૪ સ

મૂક જ વિશે શ્રીયુત ૧૯૧૩, ૫૫ મે અને તદનન્તરના પૃષ્ઠાએ) મી. રવી દ્રનાથ ટાગોરનો જે ડી એન્ડરસન આ શાન્ત જ વિશેની શ્રી રવી અને મી જે ડી એન્ડ ન્દ્રનાથ ટાગોરની ચર્ચાનો નિર્દેશ કરે છે, એ ચર્ચાનું રસનનો અભિપ્રાય તાત્પર્ય એ છે કે, *Kalsi* (ક્લસી) *Ghatke* (ઘટકી) હેવા રૂપે પરત્વે પણ, બગાળી પુરુષ

ધારો પાડીને વાંચતો હોય ત્યારે, આ નિયમ લાગુ નથી પડતો (મી. એન્ડરસન કહે છે કે “વિશેષે કરીને એ પુરુષ જન્દની પ્રમત્તપરીક્ષા કરતો હોય ત્યારે-આટલું હું ઉમેરીશ”) સાહિત્યગત, અને સામાન્ય લૌકિક પ્રચારની, એ બંને પ્રકારની બગાળીમા જનરવ (*janarava*), વનવાસ (*vana-vasa*) ઇત્યાદિ રૂપેના અન્તર જ શાન્ત માવ નથી પામતો, -જો કે આ સમાસોના પ્રથમ અંગ રૂપે રહેલા *jan*, *van* (જન, વન) ઇત્યાદિ રૂપે એકલા વપરાય ત્યારે એક શ્રુતિક રહે છે શ્રી રવીન્દ્રનાથ આ સિદ્ધાન્ત પામ કહે છે —

(૧) સન્નિવૃત્તમાથી લીધેલા નીન રૂપેમા અન્તર જ શાન્ત નથી બનતો, અને

(૨) સામાન્ય લૌકિક પ્રચારના રૂપેમાં એ પરિવર્તન થાય છે જ

આ વિશે એટલું દર્શાવવું જાસ થશે કે ચર્ચાના એકલાગ તો જ્ઞાન્ત બનાવિરાધક તરીકે અર્થભર્યો છે પરંતુ હેમાંના મોટા ભાગ બુદ્ધભરેલો છે; આ પ્રશ્નની સમગ્ર ચર્ચા દરમ્યાન સ્વરભારતું અને હેના સ્થલપરિવર્તનનું તત્ત્વ ધ્યાનમાં લેવાયું નથી અને સ્વરભારના અભાવને જ સ્વરનો લોપ માનવાની ભમણા થઈ છે. ખરું કહું તો, જાન્દસ રચનામાં ખંગાળાનો મદાદરિ જન, વન ધત્યાદિ શબ્દોની એકેકી જ માત્રા ગણે એ વિશે મને રાક્ષા રહે છે.

દૃઢલાક ગુજરાતી પંડિતોએ આ અસ્વરિત લની ચર્ચા કરેલી છે, અને

ગુજરાતી પંડિતોના આ “જ્ઞાન્ત” જ વિશેના અભિપ્રાયો; તેઓમાંના ધણીખરાને એ પંથનો પાસ બેઠા છે.

એક જે અપવાદો બાદ કરતાં બાકીના કોઈ આ

જ્ઞાન્ત બ-વાદના ચેપથી બચી સક્યા નથી. સદ્મત માધવલાલ હુ. દેશાઈએ “ગુજરાત શાળા પત્ર” માં પોતે લખેલા લેખોમાં જ જ્ઞાન્ત હોવાનો મત સ્વીકાર્યો છે; તેમ જ હેમની પછી હેમને સ્થાને આવેલા રા. રા. કમલાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદીએ પણ એ મત સ્વીકાર્યો છે.

રા. રા. કેશવલાલ હુ. ધ્રુવ પ્રથમ તો એ મતમાં લખ્યા હતા હેવું ઇ. સ.

૧૮૯૪ ના અરસામાં હેમણે, કોઈ ગુજરાતી શબ્દકોષના રચનારોએના ઉપયોગાર્થે, ઘડેલા નિયમો જોતાં જણાય છે; એ શબ્દકોષ જન્મ પાગ્યો જ નથી. રા. રા. કેશવલાલના નિયમોમાંનો ૪ થો નિયમ નીચે પ્રમાણે છે:—“જ્ઞાન્ત જ

યુક્ત અક્ષરોની જોડણીમાં જ દર્શાવેલો; જેમકે નરમાશ, કડવાશ, કકળાજ.”^{૬૬}

પરંતુ આગળ ઉપર હેમણે અભિપ્રાય બદલ્યો જણાય છે, કારણ કે (ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં) હેમણે લખેલા વાગ્વ્યાપાર વિશેના લેખમાં^{૬૭} (૯-૧૦૫૪) હેમણે યોગ્ય મત સ્વીકારેલો જેવામાં આવે છે. ત્યાં તેઓ કહે છે કે:—

“આપણા સ્વરોચ્ચારની સરખામણી ઈંગ્રેજી ભાષાના સ્વરોચ્ચાર સાથે કરી વિશેષ ઇટલે વૈલક્ષણ્ય ધ્યાનમાં લેઈએ. આપણા અકાર વહુધા મધ્યલયે અને પદ પદાંશને છેડે દ્રુત લયે વોલાય છે. રમત ઇ પદમાં પહેલા વે સ્વરોચ્ચાર મધ્ય લયના છે પરંતુ પદાન્ત તકારમાંના સ્વરનો ઉચ્ચાર દ્રુત છે; તે દ્રુત લયે વોલાય છે તેથી તેને કેટલાક વિદ્વાનો સામાન્યતઃ મધ્યલયે વોલાતા સ્વરોની અપેક્ષા જ્ઞાન્ત કહે છે. સ્વર જે પ્રકૃતિ ઇ ઉચ્ચાર્ય-ઉચ્ચારાત્મક જ છે તેને જ્ઞાન્ત ઇટલે અનુચાર્ય કહેવો ઇ વદતોવ્યાઘાત જેવું છે. આ અજ્ઞાન્તિ ઉપજાવનાર દ્રુત લયે વોલાતો અકાર ઈંગ્રેજીમા છે નહિ.”

^{૬૬} જોડણી વિશેના (મહારો) લેખ, પરિશિષ્ટ ૨, “પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ.”

૬૭ “પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ.”

આ રૂપી ચર્યામાં ૨ા ૨ા કેશવલાલ ધ્રુવે જ્ઞાન્ત જ વિરુદ્ધની દલીલોના
 જોક ભાગનું પિષ્કીકરણ બહુ સફળતાથી કર્યું છે પરંતુ
 જ્ઞાન્ત જ વિરુદ્ધ ૨ા ૨ા સ્વરભારના અથવા તો સ્વરભારના અભાવના તત્ત્વનો
 કે હ ધ્રુવની દલીલો અને તત્ત્વજન્ય આતિનો હેમણે પરામર્શ નથી કર્યો પણ
 સ્વરભારનું તત્ત્વ હેમના જના દ્રુત ઉચ્ચારણનું તત્ત્વ હેમણે પૂર્ણ ભારપૂર્વક દર્શાવી
 લક્ષ્મીદાર રહ્યું છે આપ્યું છે હેમણે બતાવ્યું છે કે ગુજરાતીમાં જ મધ્યલયે
 ઉચ્ચારાય છે, એટલે વિલંબિત નહિ તેમ દ્રુત પણ નહિ, પરંતુ શબ્દોને અને
 કે શબ્દશોને અને જનો ઉચ્ચાર દ્રુત થાય છે, (અહિં પદાંશ દ્વારા સ્વરભારનું
 તત્ત્વ પરીક્ષા રીતે, અને અલબત્ત અપર્યાપ્ત અશે, દૃષ્ટિગોચર થશે), વળી
 હેમણે દર્શાવ્યું છે કે મધ્યલયે ઉચ્ચારાતા શબ્દોની અપેક્ષાએ આ દ્રુત ઉચ્ચારને
 કેટલાક પંડિતોએ જ્ઞાન્ત કહ્યો છે, પરંતુ સ્વરનું નૈસર્ગિક સ્વરૂપ જ ઉચ્ચારાત્મક
 હોઈને સ્વરને જ્ઞાન્ત કહેવામાં વસ્તોવ્યાપાત હોય રહેલો છે અંગ્રેજી ભાષામાં
 આ દ્રુત જ અપરિચિત છે એટલું હેમણે હેમર્યું છે

સદ્ગત નવલરામ લક્ષ્મીરામ^{૧૮} માત્ર અનુપ અને જ્ઞાન્ત નહિ પરંતુ
 નવલરામ અને નર્મદા શંકરના અભિપ્રાયો અને હેની પરીક્ષા લુપ્તપ્રાય માને છે અને એ જની પૂર્વ રહેલા (ઉપાન્ય)
 વ્યજનનું ઉચ્ચારણ, વ્યવહારમાં, જ-રહિત થાય છે એમ કહે છે આ મત “જ્ઞાન્ત” સદામાં રહેલા વસ્તો-
 વ્યાપાતહોષના પ્રસંગથી બચી જાય છે, પરંતુ હેમા એક
 હોય રહી જાય છે તે એ છે કે જને લુપ્ત અને અનુચ્ચાર્ય માન્યો છે
 કેવિ નર્મદારાકર^{૧૯} શબ્દના દ્વિતીયશ્રુતિમાં રહેલા ને કાનમાનમાં વ્યજનથી
 અધિકતર માન્યો છે (પછી એ દ્વિતીયશ્રુતિ અનુપ હોય કે ગમે તો
 અનુપ હોય), વ્યજનની માત્રા કે ગણી છે અને ઉક્ત પ્રકારના સ્વરની
 માત્રા કે માની છે માત્રાનો આ ન્યૂનાધિકનિર્ણય સત્યસ્થિતિની સમીપમાં
 સારી રીતે રહ્યો છે, જ મૂક નથી, પણ દુતકલ્પ છે, એટલે હેની માત્રા
 કે થી અધિક અને ૧ થી ઓછી ગણવી યોગ્ય છે આ પ્રશ્નની ઉકેલમાં
 સ્વરભારની કે સ્વરભારના અભાવની અસર નવલરામને કે નર્મદારાકરને
 દૃષ્ટિગોચર થઈ નથી

આ કાંઈક વિસ્તીર્ણ પણ ઉપયોગી વિષયાન્તરમાંથી પાછા ફરિયે અને

મરાઠી શબ્દાન્ત આ
અને ઇ, અને ઈ, અને
હિન્દી શબ્દાન્ત આ
અને ઈ; હેમાં ગુજ-
રાતીમાં છે તે જ નિયમે
પ્રવર્તે છે.

શબ્દાન્ત ઓ-ઉં અને ઈનો મૂળ પ્રશ્ન પુનઃ વિચા-
રિયે. આ શબ્દાન્તો વિશેનો ઉત્તર્ગ મરાઠીમાં અને
હિન્દીમાં પણ પ્રવર્તે છે. માત્ર આટલો એક અતિ
અલ્પ વિશેષ છે કે (ગુજરાતીના ઓ અને ઉં ને બદલે
યથાક્રમ) મરાઠીમાં પુલ્લિંગ શબ્દાન્ત આ છે અને નપું-
સક શબ્દાન્ત ઇ છે, અને હિન્દીમાં પુલ્લિંગ તેમ જ

નપુંસકલિંગ શબ્દાને અન્તે આ હોય છે,—માત્ર મ્રજ હિન્દીમાં શબ્દાન્ત
ઓ છે અને કવચિત્ ઔ છે. (અલગત બીજો શબ્દાન્ત ઇ પણ મરાઠીમાં
તેમ જ હિન્દીમાં બેવામાં આવે છે.) ઉદાહરણો:—મ. ઘોઢા, ળાંવા, ઘડા
ધત્યાદિ (પુલ્લિંગ); કેલે, સોને ધત્યાદિ (નપુંસક). હિં. ઘોઢા, ઘડા (પુલ્લિંગ);
સોના (નપું.); તેમ જ ળદો (= ગુ. ળાદું); રાધે તેરો મક્લન ળદો હૈ; વડો-
“કૃષ્ણ વડો યજમાન, હમારો કૃષ્ણ વડો યજમાન” (પુલ્લિંગ); મ્રજ વિચાર
કિયૌ (ડા. ભાંડારકરનાં વ્યુત્પત્તિવિષયક વ્યાખ્યાનોમાં ૧૨૩ મે પૃષ્ઠે
આપેલો ઉતારો).

[તુહારે અહિ સૂધી આ ઉત્તર્ગ, એક અત્યન્ત અલ્પ ફેરફાર કરતાં,
વર્ગ (ળ)માં (અન્ય ભાષાઓને સાધારણ પ્રવૃત્તિ દર્શાવતા ઉત્તર્ગમાં) પડે છે.
પરંતુ ઓ અને ઉ એ તત્ત્વ ગુજરાતીનું એક પ્રધાન લક્ષણ છે એ બેતાં મ્હે
આ ઉત્તર્ગને વર્ગ (ક)માં (એટલે ગુજરાતીમાં જ પ્રવર્તતા અનન્ય સાધારણ
ઉત્તર્ગોમાં) મૂકવો યોગ્ય માનેલ છે.]

શબ્દાન્ત આ એ ક (અક)નું અ અ રૂપાન્તર થવાનું પરિણામ છે. અપભ્રંશ-
માં પણ આ આ છે. (સિ. હે. ૮-૪-૩૨૯):—

ઉદાહરણો:—

શબ્દાન્ત આની અપ-
ભ્રંશમાં પડતી
પૂર્વભાષા.

(૧) ઢોલા સામલ ધન વંપાવળી ।

(૨) મા કર દીદા માણ ।

બીજા ઉદાહરણમાં દીદાનો શબ્દાન્ત આ આપ્યો છે
અને માણનો ઉ આપ્યો છે.

આ પ્રમાણે અબનો આ કરનારા વ્યાપારનું વસ્તુતઃ અપભ્રંશ સમયમાં
પૂર્વદર્શન થાય છે.

અકમાંથી શબ્દાન્ત આ ના ઉદ્ભવનું યથાર્થતમ સ્પષ્ટીકરણ કદાચ
શબ્દાન્ત બાનો ડૉ. ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે હેમનાં વ્યાખ્યાનોમાં
ભાંડારકરે કરેલા ૧૫૨-૧૫૬ પૃષ્ઠોએ દર્શાવ્યું છે એ જ હશે, હેનો સંક્ષિપ્ત
ખુલાસો એ જ ઉત્તમ
ખુલાસો છે. સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

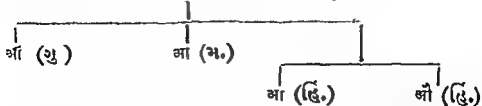
જ્યારે અન્યસ્વરની પૂર્વ સ્વર રહ્યો હોય ત્યારે એ પૂર્વ (=ઉપાન્ત્ય) સ્વર ભારયુક્ત બને છે અને પરિણામે દીર્ઘ થાય છે અને અન્યસ્વર હુમ થાય છે, જેમ કે મૌક્તિક-મોત્તિજ-મોતી ઇત્યાદિ (આ વિશેનો ઉત્તરગ મ્હે આગળ ઉપર ચર્ચાઓં છે વ્યાખ્યાન ૪, ખડ ૨ ઉત્તરગ ૧૬મો જુવો) જ્યારે અન્ય સ્વરયુગ્મનો આઘ ૨-૨ જ હોય ત્યારે એ જ નિયમની પ્રવૃત્તિથી ઝઝો-ઝઝોના નીપજે છે, ઘોઘઝો-ઘોઘઝ-ઘોઝ (મરાઠી)

શબ્દાન્ત આ ઉપજાવનારી આ ઘટનાની ડૉ ભાષારકરે કરેલી પૃથક્ક્રિયામા જરાબ્ધેક ફેરફાર કરવાની મ્હને ખચ થાય છે. આ પૃથક્ક્રિયામા જરાબ્ધ ફેરફાર સમજાવે છે. હેમણે જનું દીર્ઘત્વ પ્રથમ મૂકયું છે અને ત્યાર પછી રનો લોપ દર્શાવે છે હું એથી વિપરીત ક્રમ સ્વીકારું છું, પ્રથમ રનો લોપ થાય છે, અને એ અન્ય સ્વરના લોપને પરિણામે જ દીર્ઘ બને છે, જે દીર્ઘભાવમા માત્રાસરક્ષણરૂપ ઉદ્દેશ રહ્યો છે, આ માત્રાસરક્ષણનો નિયમ વાગ્યાપારમા અન્ય પ્રસંગોએ પણ હેવી જ સ્થિતિમા પ્રવર્તે છે, જેમ કે સયોગલોપમા, અનુસ્વાર ક્રામણ બને ત્યારે, ઇત્યાદિ પ્રસંગોએ માત્રાસરક્ષણાર્થે પૂર્વસ્વરને દીર્ઘ કરવામા આવે છે (કમ્મ-કામ, સિંચદ-સીંચે ઇત્યાદિ)

સ	અપ	ગુજ
મૌક્તિક	મોત્તિજ	મોતી
પાનીય	પાનિજ	પાણી
લોહિત	લોહિજ	લોહી

અને હેવા અનેક ઉદાહરણો આ નિયમનું સમર્થન કરે છે

આ પૃથક્ક્રિયામાં ઘીજલાવ જળવાય છે, જ્યારે ઝઝ-ઝ ઝ-ઝા એ ક્રમે મ્હે સૂચવેલી પૃથક્ક્રિયા સ્વીકારનામા એ તત્ત્વ નથી જળવાતું, કારણ કે હેમાં મા બીજલાવ ઝઝ, ઝઝ હેવાં જે ઘીજો થશે આ પ્રમાણે — જળવાય છે ઝઝ (પુર્વિનગ શબ્દાન્ત)

(ઉપરથી જણાશે કે હિન્દી ભાષા શબ્દાન્ત આ પરત્વે મરાઠીને મળતી આવે છે અને શબ્દાન્ત ઝા પરત્વે ગુજરાતીને બહુ લગભગ મળતી આવે છે, કારણ કે ઝા નો ઉચ્ચાર બહુ લગભગ ઝા ના જેવો જ થાય છે)

ઉપરની આકૃતિથી જણાશે કે અહિં આપણે (ઓ-આ-ઑ) એ સર્વ રૂપાન્તરોનું એક સર્વ સાધારણ તત્ત્વ (ઘટ) પ્રાપ્ત કર્યું છે, પરંતુ ઇચ્છે તો સર્વસાધારણ તત્ત્વ ઉપલબ્ધ થાય જ નહિ, અને ઇચ્છે અંશતઃ મરાઠી અને હિન્દી (માત્ર એક જ પ્રકારના) શબ્દાન્તનો વ્યાપક બને અને ઇચ્છે અંશતઃ ગુજરાતી શબ્દાન્તનો અને હિન્દી (અન્ય પ્રકારના) શબ્દાન્તનો અન્તર્ભાવ થાય. આ રીતે પ્રસ્તુત રૂપાન્તરોના વિષયમાં ગુજરાતી, મરાઠી, અને હિન્દી ભાષાઓ વ્યુત્પત્તિ પક્ષે પરસ્પર અસંમેય થશે.

[તદ્ભેદે સ્પષ્ટ ભેદ સકયા હશે કે આ ઘટનાને બહુલકારે વીજલાવના શાસનમાં લાવી મૂકવાનો કૃત્રિમ પ્રયાસ અત્રે કરવામાં આવ્યો નથી; પરંતુ માત્ર સ્વતન્ત્ર રીતે પ્રવર્તતા જે નિયમો જોવામાં આવ્યા તેઓમાં રહેલું વીજલાવ પ્રગટ કરવાનું કાર્ય બજાવ્યું છે.]

ઇચ્છે તત્ત્વનો, શબ્દાન્ત બાના પૂર્વક્રમ તરીકે, મેં નિર્દેશ કર્યો છે, એથી મેં હોતો અંગીકાર કર્યો છે એમ માનવાનું નથી; ફક્ત કેટલાંક પંડિતોએ એ ખુલાસો અજમાયશ તરીકે આગળ ધર્યો છે એ કારણે જ મેં હોતો દર્શાવ્યો છે.

પણ ઇચ્છે વાળી પૃથક્ક્રિયાની વિરુદ્ધ સૌથી મજબૂત મુદ્દો એ છે કે પ્રથમા એકવચનના વિલક્ષિત પ્રત્યય વિના જ સ્વ-રૂપે (ઇક-જન્ય) ઇચ્છે ટકી સકે નહિ, કારણ કે અર્વાચીન ભાષાઓના પ્રાતિપદિકા (=અંગો) સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના શબ્દોનાં આ પ્રત્યયસમેત રૂપોમાંથી વ્યુત્પન્ન થયાં છે. પરિણામે ઇચ્છે અંગો, ઇચ્છે હોવાં રૂપાન્તરો અનિવાર્ય છે.

ઓકારાન્ત પ્રાતિપદિકની સૂક્ષ્મતર પૃથક્ક્રિયા કરતાં જણાશે કે ઓકારાન્ત શબ્દ વસ્તુતઃ પ્રથમા એકવચનનું રૂપ છે અને, જો કે સતત અભ્યાસથી, હોતો પ્રાતિપદિકનું સ્થાન અર્પવામાં આવ્યું છે. કારણ કે ઇચ્છે; ઇચ્છેનો અન્ય ઇચ્છેનો વિલક્ષિતકાર્યમાં આ થાય છે: ઇચ્છે, ઇચ્છેથી, ઇચ્છે, ઇચ્છેમાં. ઇચ્છે: (સં.) ઇચ્છે (પ્રા.) ઇચ્છે (ગુજ):-અહિંયાં ક: નો, ક્ નો લોપ અને બાકીના ઇચ્છે: નો ઉ થતાં, ઉ થાય છે અને એ રૂપે પ્રથમાનો પ્રત્યય અન્તર્ગતરૂપે કાયમ રહે છે. ને, થી, ઇચ્છેની પૂર્વે ઇચ્છે કે ઇચ્છેનો આ થાય છે એમ નથી પણ વાસ્તવિક વાગ્યાપારક્રમ હોવો છે: ઇચ્છે-ઇચ્છે, થી ઇચ્છે; અને આ રીતે (પ્રથમા પ્રત્યય વિયુક્ત) ઇચ્છેનો આ થાય છે (ઇચ્છે ઇચ્છે ઇચ્છે). ઇચ્છેથી એ રૂપની પ્રાપ્તિ દુર્લભ માનવાનું કંઈ કારણ નથી. કેમ કે એ તો સપ્તમી (અધિકરણ)ના રૂપ ઇચ્છે અને પંચમી (અપાદાન) પ્રત્યય થી ના સંયોગનું પરિણામ છે.

(એટલું લક્ષમા રાખવું કે આ બા એ મરાઠી અને હિન્દી પ્રાતિપદિક (ઘોઝા)નો અન્ત્ય બા નથી, કારણ કે એ બા તો, ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ, પ્રથમા-રૂપના અન્ત્ય અક-અઠમાથી આવ્યો છે)

અમ્રજશના શબ્દાન્ત ડોનો ગુજરાતીમાં જ થાય છે એ લક્ષમા આવ્યું હશે (હ્રસ્વ, હાય, કણ્ઠ, વાન, ઇત્યાદિ) પરંતુ માત્ર એક જ, મર્યાદિત પ્રકારનો, અપવાદ છે ખરો. (સ) પ્રિય, (અપ) પિયુ, હેમાંથી ગુજરાતીમાં એ જ રૂપે પિયુ શબ્દ આવે છે પરંતુ તેનો પ્રયોગ સર્વથા કાવ્યનિધાન્તર છે આ શબ્દને (ડૉ. ટેસિટોરીની સુભગ નામવિધાનપદ્ધતિનું અનુકરણ કરીને કહું તો) હિન્દી તત્ત્વમ ગણવાનો મ્હારો ઇરાદો છે, એટલે કે પિયુ શબ્દને હિન્દી કાવ્ય માંથી સંગ્રાહાગ, કાંઈપણ વાગ્યાપારાયિત વિશેષ વિક્રિયા વિના, ઉપાડીને મૂક્યો છે ગુજરાતી ગદ્યમાં આ પિયુ શબ્દનો રીકાર થયેલો નથી તો પણ હરરોજ ખોલાતી ગુજરાતી ભાષામાં કંઈથી જ થયો હોય.

શબ્દાન્ત ઓની આ વ્યુત્પત્તિ રમરણમાં રાખીશું તો, અગ્રેજીમાંથી લીધેલા શબ્દોના અર્થ ઓનો વિભક્તિ પ્રત્યયોની પૂર્વ બા કેમ ન દર્શ સકે એ સમગ્રશે ઉદાહરણ તરીકે ફોટો (photo), કોકો (cocoa) ઇત્યાદિ શબ્દોનું પછીનું રૂપ ફોટોનું, કોકોનું એમ થાય, કેટલાક લોકો અચાનમાં બોલે છે તેમ ફોટાનું, કોકાનું નહિ હોવા શબ્દોનો અન્ત્ય ઓ મૂળરૂપ અઠમાથી વ્યુત્પન્ન થયેલો અર્ધવિચ્છેદ ઓ નથી એ વસ્તુસ્થિતિ આ વિચારની સત્યતાનું કાંઈક સૂચન કરે છે જલ્લેનું દુર આ તત્ત્વવમા મહુ છે, ગલોઈ સત્ત્વ તાલની ટપર સાદ, -આ શબ્દોમાં પણ અન્ત્ય ઓ નો (જલ્લાનું ગલ્લાનું એમ) ઓ નથી થતો હેનું કારણ એ છે કે એ શબ્દોનો અન્ત્ય ઓ અર્ધવિચ્છેદ ઓ નથી અને એ શબ્દાન્ત અકમાંથી નથી ઉદ્ભવ્યો, જલૌકા -જલોમા-જલો, ગુલ્લી-ગલોઈ-ગલો, -એ ક્રમમાં પરિણામોની ભિન્નતાનું કારણ દૃષ્ટિગોચર ખરો

(પ્રત્યયને શબ્દશરીરના અંગમાં સમાવિષ્ટ કરી દેવાની આ ઘટના અન્ય ભાષાઓમાં પણ દૃષ્ટિયે પડે છે, જેમ કે ફ્રિન્ ભાષામાં (નિર્ધારણાર્થક વિશેષણ તુલ્ય) 6 પ્રત્યયને પ્રાતિપદિકનો જ અર્થ બનાવી દેવામાં આવે છે Sweet's History of Language (સ્વીટ્ઝર ભાષાનો ઇતિહાસ), Temple Primer, પ ૧૧૮ મું ભુવો)

[માત્ર એક જ અપવાદ, માં, પ્હાં (પ્રાત કાળ) ઇત્યાદિ એકાક્ષર શબ્દો રૂપે, જેમાં આવે છે, આ શબ્દોનો ઓ વિભક્તિ પ્રત્યયની પૂર્વ અવિદ્યુત રહે છે, મનીં વાત નયી (માના નહિ), પ્હાંનું (પ્હાનું નહિ)]

મરાઠી શબ્દાન્ત એ આ પ્રમાણે વ્યુત્પન્ન થયોછે:—

કદલકં-કલયં-કલયં-કલયં-કલયં, એટલે કે અર્થમાંથી એ નીકળેલછે. આ પ્રમાણે ત્યારે અર્થમાંથી ગુજરાતીમાં લઙ-અં દ્વારા જો-ઈ પ્રાપ્ત થાયછે, ત્યારે હેમાંથી જ લઙ-અર્થ દ્વારા મરાઠી લા-ઈ પ્રાપ્ત થાયછે; અને હિન્દીમાં લઙદ્વારા જ આવેછે. આ સીધો અપભ્રંશમાંથી આવેછે, લઙવાળી પૃથક્ક્રિયા એ અપભ્રંશના જ છાની પૂર્વેની સ્થિતિ છે. મરાઠીમાં આ અપભ્રંશમાંથી આવ્યો અને એ છેક મુખ્ય પ્રાકૃત અર્થમાંથી પ્રાપ્ત કરવો પણ એ કુતૂહલજનક છે. (અપભ્રંશ રૂપ અં થાય). પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં ૧૫૭ મે પૃષ્ઠે ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે શબ્દાન્ત એની આ વ્યુત્પત્તિનું સુચક દર્શન કરાવ્યુંછે.

[મરાઠીના નપુંસકલિંગ શબ્દોના પ્રથમા એકવચનનો આ એ ઉચ્ચાર અર્ધવિવૃત્ત છે એ પ્રસંગવશાત્ કહેવું ઘટેછે. તે જ પ્રમાણે મરાઠી લઙદ્વારાન્ત નપુંસકલિંગ શબ્દોના અન્યેકવચનના રૂપમાં પણ અન્ય એ અર્ધવિવૃત્ત છે; જેમ કે વકટકં-વંકટયં-વાંકડે (મ.); ફલ (એક)-ફલે (અનેક). મરાઠીમાં વિવૃત્ત જ અને જો ઉચ્ચાર નથી એ વ્યાપક નિયમમાં માત્ર આ બે પ્રકારે અપવાદ રૂપ રહેછે. પૂર્વે અપાઠ ગયેલી વિવૃત્ત જ અને જો ઉચ્ચારની ચર્ચા વાંચતાં આ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે.

હું બૂલતો ન હોઉં તો મરાઠી સાહિત્યના અર્વાચીન લેખકો ક્રિયો આદિ વિશિષ્ટ પાત્રોના મુખમા આ જ મૂકવો હોય ત્યારે હેનો તદ્દવત ઉચ્ચાર દર્શાવવાને, જ ને સ્થાને અર્થ (=અર્થ) સંજ્ઞા વાપરેછે, જેમ કે કેલયં, નેલયં. કે અથવા નેના એના ઉચ્ચારની હેમાંના એના ઉચ્ચાર સાથે સરખામણી કરવાથી આવે એ (સંવૃત્ત) નો અને અન્ય એ (અર્ધવિવૃત્ત) નો ભેદ એકદમ પ્રત્યક્ષ થશે.]

[આટલું હું ઉમેરીશ: નપું. અનેકવચનનો જ સંસ્કૃત જ્ઞાતિ, પ્રા. જાઈ માંથી આવેછે, અને પ્રથમા એક. (નપું.) નો જ સં. અકં, પ્રા. અર્થમાંથી આવેછે; જેમ કે: ફલાનિ-ફલાઈ-ફલઈ-ફલયં-ફલે; કદલકં-કેલયં કેલયં-કેલે.]

અત્યાર સુધી હું સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા ગુજરાતી શબ્દોના અન્ય જો અને હં વિશે બોલ્યોછું. પરંતુ ફારસી અને અરબીમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા શબ્દોના અન્ય જો અને હં અને જ હેનો વ્યુત્પત્તિક્રમ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી આવેલા શબ્દોના કરતાં ભેદ છે. ફારસીમાં અપરિચિત છે. હેવા શબ્દોના અન્ય સ્વરોની વ્યુત્પત્તિ હિન્દી શબ્દાન્ત આ દ્વારા સાધવાની

છે, કારણ કે એ બાનો હિંદુના લૌકિક પ્રચારમાં સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે અને હેના સામ્યને આધારે ફારસી શબ્દાન્તનો આ કરવામાં આવ્યો છે આ વ્યાપારમાં પ્રવર્તતો નિયમ નીચે પ્રમાણે છે -

ફારસી શબ્દાન્ત ઈહ માથી અન્યસ્વર ઓ કે હ પ્રાપ્ત થાયછે, વ્યંજનાન્ત શબ્દોમાંથી જ શબ્દાન્ત ઉદ્ભવેછે

જે ફારસી શબ્દોને અન્તે ઈહ હોય તે ગુજરાતીમાં (પુસ્તિકા કે નપુંમકલિંગ પ્રાપ્ત કરે તત્ત્વસાર) ઓ કે હ એ અન્યસ્વર લેતે, અને વ્યંજનાન્ત ફારસી શબ્દો ગુજરાતીમાં અકારાન્ત બનેછે

ઉદાહરણો -

ઓ અન્ય, અને હ અન્ય -			
ફારસી	ગુજ	ફારસી	ગુજ
પર્દેહ	પડદો	મુર્દેહ	મરતુ ^{૭૦}
પ્યાવેહ	પ્યાદુ	રામાનેહ	મ્બજાનો
મહોરેહ	મ્હોરુ	રાનેહ	રાતું
તેમાનેહ ^{૭૧}	તેજાનો	દીવાનેહ	દોવાનો
દગલેહ	હગલો	નામેહ	નામુ ^{૭૨}
ઘાગવેહ	ઘગીચો	ઝનાનેહ	ઞનાનો
ગાલીવેહ	ગલીચો	સરીનેહ	સરીતો
	ગાલીચો	જામેહ	જામો
રીવેહ	રેજો	દાનેહ	દાળો
(=કટકો-કકડો)		અ. નકોરેહ	} નગાર
કહવેહ	કાવો	ફા. નગારેહ	
તફિયેહ	તકિયો	આશરોરેહ	આશરોરો
શીઝેહ	શીસો	વ્યાલેહ	વ્યાલો
હિસહ	હિસો	નમલેહ	નજલો
મોહલ્લ	મહેલો		
	મહોળો	ઈસાદિ	

૭૦ આ શબ્દની સાક્ષાત્ અસ્તૃતમાંથી મૂતક-મરત-મરુ એમ વ્યુત્પત્તિ થતી શક્ય નથી, કારણ કે અન્ય હુ નો યોગ્ય પ્રધારો મુર્દેહના દર્માં પ્રાપ્ત થાયછે, જે દ સ મૂત ના ત નો સંગોત્ર હોય મરતુ ની મૂતક-મરદર-મરદર-મરદુ દેવી ઉત્પત્તિ સાધવાના મત કરતાં આ મત સારો છે

૭૧ તેમાનેહ=અમા હપર મૂર્તતાં તમતમે દેવો તીખો પદાર્થ

૭૨ નામું શબ્દની નામક-ગમત હેવી વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવામાં આવે તો અહિંથી એ શબ્દને ખાતલ કરવો જોઈશે

[ટિપ્પણુ:—આ શબ્દોના અન્ય ઓનો અર્થવિવૃત્ત ઉચ્ચાર છે તે પ્રાકૃત-માંથી એટલે અપભ્રંશ અડમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલા શબ્દાન્તનાં અનુકરણનું પરિણામ છે:]

કુસાદેહ લગભગ^{૭૩} અવિકૃત રહિને કુસાદે રૂપે ગુજરાતીમાં આવ્યો છે અને હેને ફારસી તત્સમ ગણી સકાય. આ શબ્દના પ્રયોગની વિરલતામાં અન્ય ઓના અભાવનું કારણ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિરલ પ્રસંગે ફારસી અન્ય આને સ્થાને ગુજરાતી શબ્દાન્ત ઓ આવે છે.

વિરલ ઉદાહરણોમાં ફારસી શબ્દાન્ત આ નો ગુજરાતી-માં ઓ થાય છે જે આ-કારાન્ત ઉર્દુ અને હિન્દી શબ્દોનું અને તેઓના મૂળ-શબ્દોનું અનુકરણ છે.	સીધી.	ગુજ.
	દાના	દાનો (=ડાહો)
	દરિયા	દરિયો

[ટિપ્પણુ:—સ્પષ્ટ છે કે આ પરિણામ ફારસી અર્થ અન્યવાળા શબ્દોનાં ઉર્દુ આકારાન્ત રૂપાન્તરોના સામ્યથી, અને એ સામ્યને લીધે થતી તાદાત્મ્ય-શ્રુતિથી નીપજ્યું છે. ફારસી અર્થનો ગુજરાતીમાં ઓ થાય છે એ વિક્રિયાનું મૂળ પણ હાવા જ મિથ્યાગ્રહમાં રહ્યું છે; ઉર્દુમાં અર્થ નો આ થઈ જાય છે અને હિન્દીમાં સં. જ નો આ બને છે, અને અર્થ અને અ: સરખા જણાય છે અને એથી જ, પ્રત્યેક શબ્દાન્ત્ય આનું મૂલાન્વેષણ કરતાં (અડ ન થયો હોય તો પણ) અ: સૂધી પહોંચવું જોઈએ અને આખર ઓ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ, હેવો મતિભ્રમ ઉપજે છે.]

અંતમાં અત્ હોય હેવા કેટલાક અરખી શબ્દો ગુજરાતીમાં આવતાં ઓ

અત્ અન્યવાળા થોડાક શબ્દાન્ત પ્રાપ્ત કરે છે:—
અરખી શબ્દોનાં ઓકા-
રાન્ત ગુજરાતી રૂપા-
ન્તરો થાય છે; ક્વચિત્
અન્ય “અચ્”માંથી
ઓ શબ્દાન્ત પ્રાપ્ત
થાય છે.

અ.

મોહવરત્

મુક્કાબલત્

મુવાદેલત્

ગુજ.

મહાવરો-મ્હાવરો

મુકાબલો

મોવદલો

(મ. મુવાદલા).

ક્વચિત્ અન્ય “અચ્” (ach) ને સ્થાને ગુજરાતીમાં શબ્દાન્ત ઓ આવે છે:—

અ.

અચ્તર'અ

ગુજ.

અચ્તરો

અ અન્ય —

૭૪ ફા	ગુજ	ફા.	ગુજ
મર્દ	મરદ	ફર્ક	ફરક
દર્દ	દરદ	શલવાર	સુરવાલ
રુમાલ	રુમાલ	પિરુર	ફિકર
વાગ	વાગ	વિરજ (ભાત)	વિરજ (અમુક પ્રકારે રાધેલો ભાત)
ઝંજીર	ઝંજીર	ઘાદામ	ઘદામ
ગુલાન	ગુલાન	ગુલકદ	ગુલકદ
ગામડ	ગામર	ઘર્ફ	ઘરફ
મેણ	મેણ	પેચ	પેચ
મુનસફ	મુનસફ	ચુર્જ	ચુરજ
		તાકીદ	તાકીદ

(તે જ પ્રમાણે ફરક, દરદ, રુમાલ, ઘાદામ, વલી, વકાલત, મારફત, ઘરવ (ઘર્વ), ફેફ, લાલ, જાન (=પ્રાણ), માલ, હરકત, લગામ, ઇં યાદિ ઇત્યાદિ) ફારસી શબ્દો વિશેનો નિયમ આખો છે હેમા થોડાક અપવાદો છે —

ફારસી શબ્દો વિશેનો નિયમના કેટલાક અપવાદો	ફા. કે અ	ગુજ
	૧ મર્જ	મોજો (=પાણીનો, તરંગ)
	૨ વિસ્તર	વિસ્તરો
	૩ સરરેહ	જરા

અહિં, ૧ અને ૨ ના અન્તમાં જો કે ઈહ નથી પણ વ્યંજન છે તોપણ હેમાથી ગુજરાતીમાં જોકારાન્ત શબ્દો પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે ૩ ના અન્તમાં ઈહ છે તે છતાં પણ શબ્દાન્ત જો નહિ પણ જા પ્રાપ્ત થાય છે, આ છેલ્લા પ્રકારમાં થતી વિક્રિયાનું કારણ એ છે કે એ શબ્દ મૂળ અવ્યય છે અને પછીથી વિશેષણ તરીકે વપરાયો છે, પરંતુ અવિકારી વિશેષણ તરીકે વપરાયો છે

ફા. પહલ-ગુજ ફિલ (=મહુપાર્થ ધનનો એક પાસો) એ શબ્દ (ગુજરાતીમાં) જકારાન્ત થતાં ઉકારાન્ત (ફા.) શબ્દનું એક વિરલ ઉદાહરણ છે પરંતુ હેને માટે અલગ નિયમ રચવાની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે એ શબ્દનો,

૭૪ આ ગીર્ણમાં અન્તર્ગત થતા શબ્દગણમાં કેટલાક શબ્દો અરબી પ્રભવના છે, પરંતુ તેઓ ફારસીમાં પણ દૃષ્ટિ પડે છે એટલે હેમનો પૃથક્ નિર્દેશ નથી કર્યો,

નીચે જ ચર્ચાવાના ઉત્તર્ગના રહસ્યભૂત નિયમમાં સમાવેશ થઈ સકશે; એ ઉત્તર્ગમાં સં. અને પ્રા. શબ્દોના અન્ય કે અનન્ય ઉત્તરો જ થવા વિશેનો વિમર્શ કર્યો છે, જેમ કે મધુ (સં.)—મધ (ગુજ.); વિણ (પ્રા.=વિના)—વિણ (ગુજ.) ઇલાદિ.^{૭૫}

[ટિપ્પણ:—ગુજરાતીમાંનાં અકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામો વિશે એક ઉત્તર્ગ છે; પરંતુ એ ઉત્તર્ગ ગુજરાતી ઉપરાંત અન્ય ભાષાઓને પણ લાગુ પડતો હોવાથી એ વર્ગમાં ચર્ચવામાં આવશે.]

ઉત્તર્ગ ૩

અનન્ય ઇ-ઉ ને સ્થાને થતો અ

આ ઉત્તર્ગની માત્ર ગુજરાતીમાં જ અનન્યસાધારણ પ્રવૃત્તિ થાય છે; કારણ કે ગુજરાતીમાં શબ્દરૂપ કઠળ (સં. કઠિન) છે પણ મરાઠીમાં કઠીળ^{૭૬} અને હિન્દીમાં કઠિન છે; ગુજ. માળસ, (સં. માનુષ) છે; પણ મ. માળૂસ છે.^{૭૬} બીજી અર્વાચીન ભાષાઓ પણ આ વિષયમાં ગુજરાતીથી અલગ પડે છે, કારણ કે જો કે આ વિક્રિયાનાં છૂટાંછવાયાં ઉદાહરણો અન્ય ભાષાઓમાં દૃષ્ટિગોચર થાય તોપણ

૭૫. આ ચર્ચામાં આપેલી ફારસી અને અરબી વિશેની માહિતીમાંના બહુ મોટા અંશ માટે હું રા. રા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીના આભારતળે છું—બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં રજૂ કરેલા હેમના, (એ પરિષદના અહેવાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા,) કેટલાક ફારસી શબ્દો એ નામના લેખદ્વારા, અને હેમણે જાતે આપેલી સૂચનાદ્વારા.

૭૬. હાવા પ્રસંગોમાં ઇ અને ઉ ને દીર્ઘ બનાવવાનો મરાઠી પડિતોનો દૃઢ આગ્રહ છે; પરંતુ કેટલાક પ્રસંગોએ વિશક્તિ કાર્યમાં ઉ સ્વરનો જ થાય છે (હ નો પણ જ થાય છે તે સંદિગ્ધ ગણિયે તો પણ ઉ નો તો થાય છે જ) એ વસ્તુસ્થિતિ જ સિદ્ધ કરે છે કે ઇ અને ઉ વસ્તુતઃ હ્રસ્વ જોઈએ. જેમકે માળૂસ-માળસાસ (દ્વિતીયા-ચતુર્થી) પોતાનાં વ્યાખ્યાનોનાં ૧૩૭-૧૩૯ પૃષ્ઠોએ ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે આ (હમણાં જ મૃદુ જેથી વિરોધ દર્શાવ્યા તે) મતનું બહુ વિસ્તીર્ણ સમર્થન કર્યું છે. આખી દલીલના પ્રવૃત્તિ-કીલક તરીકે રહેલો અભિપ્રાય એ છે કે, કેટલાક સ્વરો લખાતા હોય એથી વિપરીત રૂપે હ્રસ્વ કે દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે; જેમ કે જોડા, મેઝા, શેતાસ, હાતાસ, કાનાસ ઇલાદિમાં પ્રથમ સ્વરનું ઉચ્ચારણ (શિત, મેઝ, પોર, ગોત, હાત, કાન) ઈલાદિના પ્રથમ સ્વરના દીર્ઘ ઉચ્ચારણને મુકાબલે) હ્રસ્વ થાય છે, અને ગુણ, ગુઝ, તિઝ, રથ, ઇલાદિનો પ્રથમ સ્વર, અને મદન નો દ્વિતીય સ્વર દીર્ઘ ઉચ્ચારાય છે (અને એથી મરાઠી જોડણી ગૂઝ, તીઝ, હેવી થાય છે). બહુમાનપૂર્વક હું નિવેદિત કરું છું કે આ ચાતુરીભર્યા વાદનો ઉત્તર સ્હેલાઈથી આખી સંકાય છે:—હ્રસ્વત્વ દીર્ઘત્વનો આ અતુલ્ય સ્વરભારના ભાવ કે અભાવથી ઉપજતો એક જામાસ માત્ર છે, અને આદિ સ્વરશાર એ જ વસ્તુતઃ ઉપયોગી તારવ છે.

આ ઉત્સર્ગની વિશાળ પ્રમાણમાં તો ગુજરાતીમાં જ અવૃત્તિ થાય છે ૭૭ એટલા માટે ખરી કસોટી થાય હેતુ ઉદાહરણ લેવું જોઈએ, ઉદાહરણ તરીકે સાધારણતમ પ્રચારવાળા ધાતુ મિલ્ (સં) નું રૂપાન્તર ગુજ મળ્યું થાય છે, પણ હિંદી મિલ્ના બને છે, મ મીઝળે, અને તે જ પ્રમાણે અન્ય લાપાઓમાં મિલ્ બને છે તેમ જ ગુજ પઢીક (સ પુટક-પુટી), પણ હિં અને મ, પુઢી થાય છે રૂપાથી મ તેમ જ ગુજ (હિં પણ) રહ્યું બને છે પણ એ તો અપનાદ-ભૂત ઉદાહરણોમાંનું એક છે (પુલન કોઈણી, પુલન સ. એ શબ્દ સરખાવે.) ગુજરાતીના વિરોધભૂત આ લક્ષણને ઉદ્દેશને જ ગુજરાતીઓના નીચેના સ્ત્રોતરૂપે પરિહાસ ઉત્પન્ન થયો છે -

તુલસી તલસી જાતો મુકુન્દોપિ મરુન્દક ।

ગુર્જરાણાં મુલ પ્રાપ્ય શિવોઽપિ શક્તાં ગત ॥

પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગ અનેક ઉત્સર્ગોના સંદર્ભનું એક અગ માન છે, એ ઉત્સર્ગોની અહિં વર્ગબંધન સ્થા કરવાથી અનુકૂળતા થશે -

આ ઉત્સર્ગ અન્યોઅન્ય સંબંધ પાત્ર ઉત્સર્ગોમાં નો એક છે એ ઉત્સર્ગો નો નિર્દેશ અને હેના ઉદાહરણો

(ક) અન્ય દ નો ય થાય છે

(૧) હેની પૂર્વે સ્વર હોય ત્યારે

(૨) પૂર્વે વ્યંજન હોય ત્યારે

૭૭ મારવાગમાં આથી વિપરીત પ્રકારનું પણ વળા જોવામાં આવે છે, જેથી જનો દ થાય છે (કિર્તી-કમાઈ, કિયા કયા, હિમાન્તમા (નમા) ધત્યાહિ), આ દિયતિ ગુજરાતીને, પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગ પસંદ, વળી વિશેષ પંક્તિબદ્ધ મૂકે છે હાં દેસિટાગીની “નોંધો” પ્રકરણ ૧, પૃ ૪, જુવો, ત્યાં આ વિકિયાનો મારવાગીના શુભ લક્ષણ તરીકે નિર્દેશ થયો છે

(Indians Antiquary, એપ્રિલ ૧૯૧૪, પૃ ૫૫, છેલ્લી દસ પંક્તિઓ.)

૭૮ અર્થ-જેદના સ્પષ્ટ કારણને લીધે હું રદની વ્યુત્પત્તિ મ રદમાંથી કરતો નથી, અને હોના મ એ વિકિયા વિશાળ પ્રચારવાળી છે, અને દ નો દ થાય એ પણ વિરલ ઘટના નથી રદ અપભ્રંશમાં મળે છે

અન્મા લગ્ના દુમરિદિ પહિટ રહ્યુંતહ હ્યમ્ । જગ્ગાણિ-લગ્નાનિ પર્યંતોપધિકો રદન્ યાતિ ।

(સિ દે ૮-૪-૪૪૫, ઉદાહરણ) (મિલ્ દેમરદ્રમાના અપભ્રંશ ઉદાહરણોની અસ્તુત ડાયા આપતી) લાલક જુલિમાં રદન્ ની ડાયા રહ્યું આપે મીઠે જો રદન ને ખરુ સસ્તુત રૂપ માનિયે તો હોના મ (અને દ નો દ) ધૂધે એ વિગર આ ઉદાહરણથી પ્રવેશ સમયમાં સારૂ થયો હશે એમ માનવું પડે છે જો જુલિ વિ ન ૧૬૭૨ ની પેલા સમાઈ દની, કારણ કે એ વર્ષ નક્ક કર્યાના વર્ષ તરીકે આપ્યું છે- (કે પછી રચનાનું વય જ હશે ૧)

(સ્વ) (ક)-(૨) એ પ્રકારમાં યનો લોપ અને અનુ અવશેષરૂપે
અવસ્થાન:-

(૧) સુરતી ગુજરાતીમાં, અચૂક.

(૨) શુદ્ધ ગુજરાતીમાં, બહુધા;

(ગ) અનન્ય ઇનો, પૂર્વે વ્યંજન હોય ત્યારે, અ થાયછે; અને
જૂજ પ્રસંગે ય થાયછે;

(ઘ) અનન્ય ઇ અસ્વરિત હોય અને પૂર્વે સ્વર હોય તો હેનો
ય થાયછે;

(ઙ) અન્ય તેમ જ અનન્ય ડ નો, પૂર્વે વ્યંજન હોય તો, અ
થાયછે.

ઉદાહરણ:-

	સં.	પ્રા.	ગુજ.
(ક)-(૧) પૂર્વે સ્વર હોય ત્યારે થતો ડ નો ય.	ગૌ	ગાર્હ-ગાર્હ ^{૭૯}	ગાય
	માતા	માર્હ-માઙ	માય
	કરોતિ	કરઙ-કરય્	કરે
	ભવતિ	હોઙ-હુવઙ-હવઙ	હૈયિ
	કોડપિ	કોપિ-કોઙ	કોય (કે કોઙ)
(ક)-(૨)-ઙ, નો ય, પૂર્વે વ્યંજન હોય ત્યારે.	અક્ષિ:	અક્ષી-અઙિ	આંખ્ય
	ગ્રન્થિ:	ગઠી-ગંઠે	ગાઠ્ય
	રીતિ:	રીધે જ	રીત્ય
	વર્તિ:	વટ્ટી-વટ્ટિ	વાઠ્ય
	જાતિ:	રીધે જ	જાત્ય
		(દેરય) છઙ્ગી-છઙ્ગિ	છાલ્ય ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

(સ્વ)-(૧)- ઉપરના
રૂપાન્તરમાં ય નો લોપ
સુરતી ગુજરાતીમાં
અચૂક થાયછે.

સુરતી ગુજરાતીમાં પૂર્વનિર્દેશિત શબ્દો

આંખ, ગાંઠ, રીત, વાટ, જાત, છાલ

ઇત્યાદિ રૂપો પામેછે.

૭૯ ય થવા પહેલાં દીર્ઘ ઈ ને હ્રસ્વ થતું પડે; નહિ તો હેની ઉપર પડતો સ્વર-
ભાર યરૂપે થવાની વિક્રિયાનો બાધક બને.

જ્યારે જ્યારે ઙ-ઙ, ઙ-ઙનો નિર્દેશ કરવામાં આવે ત્યારે ત્યારે પ્રત્યેક
હ્રસ્વત્વ કે દીર્ઘત્વ સ્વાભાવિક જોઈતું હોય તેટલું જ માનવાનું છે; તપસ્ત્વકાલસ્ય એ
પ્રાણિનિની સંજ્ઞા સ્વીકાર્ય ગણી છે; માત્ર ઇત્સંજ્ઞક અન્ય ત્ બાદ કર્યો છે.

(લ)-(૨)-	વગ્રી	વેગી-વેહિ	વેલ
અને શુદ્ધ શુજરાતીમા	ગાલી	ગાલી	ગાઠ
ઘણીવાર થાયછે		પાલી	પાઠ
	કટિ	કઢી	કંઢ
	વર્તરી	વત્તરી	વાતર

(પાઠ્ય, વેગ એ પણ પ્રચરિત છે, હેને વૈકલ્પિક રૂપો ગણવા)

ર, રૂ, રૂ, રૂ ની સાથે બેઝાયેલો ય સામાન્યતઃ લુપ્ત થાયછે કારણ
કે એ બ્યજનો સાથે હેનો સ્હેલાઈથી ઉચ્ચાર થઈ સકતો નથી
કેટલાક શબ્દોમા સ્હેલાઈથી ઉચ્ચારાઈ સકે હેવા સંયોગોમા પણ
ય લુપ્ત થાયછે, -

કુક્ષિ	કુક્સી	કૂસ
ભગિની	વહિની	દેવ
ગોળી	ગોળી	ગૂળ (વિકલ્પે ગૂળ્ય)

[ટિપ્પણ — (આવ્ય, ગાઠ્ય, ધત્યાદિનો) આ લઘુપ્રયત્ન વકાર ખાસ

શુજરાતીને જ નિયન્ત્રિત છે, ઉદાહરણ તરીકે
મરાઠી શબ્દોમા એ સ્થાને બ જ રહેછે એ ઉપરાંત
શુજરાતીમા બ્યજનાન્ત ક્રિયાપદોના આચાર્ય દ્વિતીય
પુરુષ એકવચનનાં રૂપોમા લઘુપ્રયત્ન ય દષ્ટિયે પડેછે -
જેમકે આવ્ય, લય્ય, ધત્યાદિ અલગત મુરતી શુજ
રાતીમા એ લુપ્ત છે -આવ, આવ, લય ધત્યાદિ અને દલપતરામ કવિયે
હેમની જોની પેઠુ મુ ઇ વાર, તાવીકરે ઓગરે, જોની ધત્યાદિ પકિતયોમા મુરતી
શુજરાતીના આ લક્ષણ પ્રત્યે સચોટ ગીતે કટાક્ષ ફેંકયોછે આ પકિતયોમા
હંમણે લે-રાય એમ રાગ્ય તે સ્થાને રાય (=રક્ષા) શબ્દ વાપરીને મનેપનો
અનિ કર્યોછે]

અનત્ય દ નો બ થાયછે

(૧)	કઠિળ	કઠિણ	કઠળ
અનત્ય દ ના બ	હરિળ	હરિણ	હરળ
	ધાત્રય	અચ્છરિગ્ગુ	અચરજ
	દસ્તિની	દત્તિની	દાધર્ની
	ગમિની	ગમિળી	ગમગી
	દાન્મિ	દાન્મિ	દાદમ
	તિન્	તિડ	તલ

સદૃશકં	સારિસડં	સરમું ૮૦
ચિનયક :	વિણઅડ	વનો ૮૧
લિખતિ	લિખદ્	લલે (છે)
મિલતિ	મિલદ્	મલે (છે)
ચિનોતિ	ચિણદ્	ચણે (છે)
વર્ષતિ	વરિસદ્	વરસે (છે)
વર્ષ :	વરિસુ	વરસ
આદર્શક :	આઅરિસડ	આરસો
આદર્શ :	આઅરિસુ	આરસ
ઋણં	રિણં	રણ (રણછોડમાં)
વિપમક	વિસમડે	વસમું
વિકટક :	વિગઢડ	વગડો ૮૨
વિમર્શનં	વિમાસણુ	વમાસણ
વાણિજ્યં	વાણિજ્ઞુ	વણજ
વિના	વિણુ	વણ ૮૩
સ્થિતક :	થિયડ	થયો
વિરૂપક :	વિરૂવડ-વિરૂવડ	વરવો
તૃપા	તરિસા	તરશ
તૃણકં	તરિણડં	તરણું
વિક્રયક :	વિક્રઅડ	વકરો
ત્વરિતં	પરભાર્યો-તુરિત	તરત
નિપાન :	નિવાણુ	નવાણ
(વેરય) વિદ્યાલ		વટાલ
,, વિદ્યાણંડ		વહાણું-વહાણું
,, ઉઢિદુ		અઢદ
,, ણિરિઅડં	(=અવિશેષિતં)	નર્યુ

૮૦ સરસું=સંગોલગ; નિકટ. આ અર્થ આ પ્રમાણે વ્યુત્પન્ન થયોછે; સદૃશ=સરખું; પાસે પાસે મૂકેલા બે પદાર્થો સરખા જણાયછે એ હપરથી સરસું=અડોઅડ.

૮૧ “ વનો વેરીને વશ કરેછે મન્વ એ મોંઘો મારે રે ” નવલરામ દાલગરવાવલી પૃ. ૪૭ (“શિક્ષાસૂત્ર”).

૮૨ વગડો=જંગલ. જેમ ગહનનો અર્થ પ્રથમતઃ “દુર્ગમ” અને પછી “જંગલ” થાયછે તેમ જ વિકટ શબ્દનો અર્થ પરિવર્તન પામીને “જંગલ” હેવો થાયછે.

૮૩ ઠાઠિયાવાડીમાં વિયો છે.

[ટિપ્પણ — ક્વચિત્ દ્વારસીમાથી નીકળેલા શબ્દોમાં પણ આ ઉત્સર્ગ પ્રવર્તે છે, જેમ કે ફાં વેચાર (વે=નહિં, વિહીનનન્વાર=સહાય, ગતિ)=અસહાય, ગુજ. વિચારો—વચારો]

વહુલાધિકારના પ્રભાવે આ પરિવર્તનમાં વિકલ્પ પણ નજરે પડે છે —

વિના (સ.)

વિન અને વળ (ગુજ.)

આદર્શ — (સ.)

આરમો અથવા આરીસો, અરીસો

સદશક (સ.)

સરિક્કરડ (અપ.), સરસું, અને

સરીસું (ગુજ.)

(સરીસું નો પ્રયોગ કાવ્યમાં જ થાય છે)

(સરસું પણ સરીસું હેવું વૈકલ્પિક રૂપ ક્વચિત્ (કાવ્યમાં જ) જોવામાં આવે છે, જ્યોમ ફરતા ધોર તે મુજ રમ્ય સરીસા સાક્ષ્યા, (કુમુદમણિ, મેઘ, કડી ૧૯, પ ૧ પૃ ૬૦)

[ટિપ્પણ — દ્વારસી (અરખી) શબ્દ વૈરેમાંથી ગુજરાતીમાં વળેરે થાય છે. જેઓ વૈરેરે લખે છે તેઓ, વિના જાણે કે વ થયેા હોય એવી, ખોટી બુદ્ધિથી જ હોવા પ્રયોગ કરે છે વિના (સ.)માંથી ગુજરાતીમાં વના થાય છે એ બ્યુત્પત્તિના સામ્યાભાસથી તેઓ છેતરાય છે એ જ પ્રકારે દ્વારસી-માંથી આવતો મથાર્થ શબ્દ વડાય છે, અને વિદાય એવું રૂપાન્તર કરવામાં આવે છે તે ખોટું છે]

વિરલ પ્રસંગે અનન્ય રૂ મો વ વને છે

વિરલ પ્રસંગમાં અપૌત્તીનતમ અપ.

ગુજ.

વ થાય છે

કે માત્તીન ગુજ

વિમ

વ્યમ

જિમ

જ્યમ

તિમ

ત્યમ

જિદાં

જ્યદા (કાવ્યમાં)

તિદાં

ત્યદા (")

વિદાં

વ્યદાં (")

ગદ્ય લેખમાં જ્યદાં, ત્યદાં, વ્યદાં, થાય છે

જિવારદ

જિદારદ

જ્યદારે

વિવારદ

વિદારદ

વ્યદારે

તિવારદ

તિદારદ

ત્યદારે

પુર્તિમા

પુર્ગિત્મા

પૂન્યમ

નામિ:

નાહી (+કે પ્રત્યય) નામ્યઙી

(=પૈડાની ધરી)

ગોવિન્દુ (ગોવિન્દ: સં.) હેતું ગોવ્યંદ રૂપાન્તર પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં માત્ર જૂજ પ્રસંગોએ દૃષ્ટિયે પડેછે જેમકે

(૧) કૃષ્ણરૂપે ગોકુલિ ધવતરિયો
ગોવરધન પર્વત કરિ ધરિયો
વરિયુ ગોપી ગોવ્યંદો

(પદ્મનાભ; વિ. સં. ૧૭૧૫માં લખાયેલો હસ્તલેખ; ૧૩ મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૧ના “ગુજરાતી”માં આવેલો, અને ગુજરાત શાલાપત્ર, ૧૨, ના મે માસના અંકમાં ફરીથી પ્રસિદ્ધ થયેલો, છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળનો લેખ.)

(૨) બાલચરિત ગોવ્યંદ તળાં

(ભીમ કવિકૃત હરિલીલા, વિ. સં. ૧૫૪૧,—કલા ૧૨ મી શ્લોક ૧).

પ્રતિજ્ઞા (સં.)—પરભાષ્યો—પ્રત્યજ્ઞા (પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં, જૂજ).

પ્રત્યજ્ઞા પાલી આપણી

(હરિલીલા, કલા ૮, શ્લોક ૫૯.)

પ્રત્યજ્ઞામાંના આ ચના સ્વરૂપવિચાર માટે આગળ ઉપર વ્યાખ્યાન ૪ થાના વિભાગ ૨ જામાં ઉત્તર્ગ ૧૮ માં, ટિપ્પણ (સ) જુવો.

[ટિપ્પણ:—આ વર્ગમાં આવતાં ઉદાહરણોની, તેમજ અનન્ય હતો

આ લક્ષણ વિષયે ગુજ- (આગળ ઉપર ચર્ચવામાં આવશે તે પ્રમાણે) અ રાતી, મરાઠી અને થવાનાં ઉદાહરણોની, વિશાળ સંખ્યા જોતાં એમ સિદ્ધ હિન્દીનો પરસ્પર થાયછે કે આ ઉત્તર્ગની ખાસ ગુજરાતીમાં જ અનન્ય-વિશદ.

સાધારણ પ્રવૃત્તિ છે. આ વિશિષ્ટતા ખાસ કરીને મરાઠીને મુકાબલે દૃષ્ટિગોચર થાયછે અને એ કારણે જ મરાઠી બ્રાહ્મણોએ પાછળ અપાઈ ચૂકેલા તુલસી તલસી જાત: ધૃત્યાદિ શ્લોકમાં ગુજરાતીઓની ટકોર કરીછે. હિન્દીમાં ફોનો અથવા ધૃત્યાદિ છટાંછવાયાં ઉદાહરણો વિદ્યમાન છે તે છતાં પણ આ વિશિષ્ટતા હિન્દી ભાષાના આત્મીય સ્વરૂપથી તો બાહ્ય જ છે. જેમ કે, પરખાના, પરખૈયા એ શબ્દોમાં મૂળ શબ્દ (પરીક્ષ, સં.) પરિક્ષના ફોનો હિન્દીમાં જ બન્યોછે; અને વિમૂર્તિતું હિન્દી રૂપ મૂલ્ય છે; પરંતુ ફોનો જાળવી રાખવાના વિશિષ્ટગુણના ઉદાહરણરૂપ મિલના, લિલના ધૃત્યાદિ શબ્દો જોતાં, તેમજ વળી (ગળતું હિન્દી) ગિનના જેવા શબ્દોમાં જોનાં ફોનો થવાની વિપરીત ઘટના જોતાં, એમ સિદ્ધ થાયછે કે હિન્દી ભાષાના આત્મભૂત સ્વરૂપમાં પક્ષપાત ફોનો તરફ છે. મારવાડીમાં સ્થિતિ હોવી જ છે,

કારણ કે એ ભાષામાં પણ આ ઉત્સર્ગના પ્રાગભર્મા (નાટ ૭૭ માં) દર્શાવ્યા-
પ્રમાણે વિપરીત વ્યાપાર પ્રવર્તે છે આ પ્રમાણે ફનો જ (અને ટ નો જ) એ
વિચાર ગુજરાતીના એક ચિત્કટ લક્ષણવિરોધ છે અને અન્ય સંગોત્રિય ભાષા-
ઓથી ગુજરાતીમાં આ બાબતનું વૈષમ્ય છે]

(ઘ) અસ્વરિત અને સ્વરપૂર્વ અનત્ય ઇ નો ચ થાય છે

અસ્વરિત અને સ્વરપૂર્વ અન ત ય ઇ નો ચ
પાછળ ઉત્સર્ગ ૧ના પ્રપચનમાં પ્રતિસપ્રસારણ વિશે
જે ઉત્સર્ગ અપાર્ધ ચૂક્યો છે તેજ આ ઉત્સર્ગ કાંચલ, પચડ
ધત્યાદિ ઉદાહરણો ફરીથી આપવાની જરૂર નથી

[ટિપ્પણ -આ ઉત્સર્ગોમાં ચ વર્ણ યન-અનો ઘોતક છે આગન્ટુઠ અવ
લક્ષનરૂપ આ જ ફેવી રીતે દાખલ થાય છે એ આ વ્યાખ્યાનના પૂર્વગામી
અશર્મા ૨૫૪ કથ્યું છે પાછળ પૃ ૧૨૮ ભુવો, ત્હા પ્રતિસપ્રસારણનો ઉત્પત્તિ
વિધિ સૂચવ્યો છે]

(ઢ) અનત્ય ટ નો જ થાય છે

મણ-મઘ, મૃત્યુ-(મૃત્)-મૃતિ, તર્કુ-તર્કુ-તારુ, ગુરુ-ગુરુ (ગુરુ)-ગૃરિ,
અનત્ય ટ નો જ દેવદાર-દેવદાર-૦રુ-દેવદાર, વિના-વિણુ-વિણ-વણ,
ધત્યાદિ ધત્યાદિ

અનત્ય ટ નો જ થાય છે

અન ત્ય ટ નો જ	સ.	અપ.	ગુજ
	અગુર	અગુર	અગર
	મુદ્ગરક	પરભાર્યો મગદલિયો (વ્યત્યય થયા પછી)	
	રતુરક	રતુરક (વ્યત્યય-હલુવડ) હલ્લુ	
	શ્વાગુરક (ગૃહ)	૮૪ સામુરક (ઘર) સાસર	
	માનુપ	૮૫ માણસ	માણસ
	ત્વરિત	પરભાર્યો-તુરિત	તરત
	ઉપવાસ	પરભાર્યો	અપવાસ

૮૪ દાખલા તરીકે દેશીનામમાલા ૬-૩૬ પચુચુહળી જા સામુરક આગિચ્છ
નટ પટમ, અર્ધિયા સામુરક-શ્વાગુરક-શ્વાગુરક ગૃહાન આથી જણાય છે કે આ લાગ
નિક અર્થ હેમચન્દ્રના સમય જેટલો પુરાણો તો છે જ

૮૫ મનુષ્ય નાથી મણ્ણો થાય (મિ હે ૮-૧-૪૩ શ્રુતો) માણસ શબ્દ માણુપ
માંથી આવ્યો છે પિત્રમાણસવિચ્છોદ્યગરુ સિ હે ૮-૪-૩૯૬ તુ ૮.૮૬૨૫)

સ્મરતિ	મુમરદ	સમરે (છે)
પુટં	પુટુ	પડ
પુટી	પુડી (ક-પ્રત્યયવિધાન અને લિંગપરિવૃત્તિ થતાં) પડીકું	
વિચુદ્ધતા	વિજ્જુલ્લિઆ	વીજલી
(દેશ્ય-વિજ્જુલા દેશીનામમાલા ૩-૨૪)		
પુટકં	પુડડં	વડું (એકવડું,
(એકપુટકં,		વેવડું, તેવડું,
દ્વિપુટકં		ધત્યાદિ)
ત્રિપુટકં ધત્યાદિ)		
આકુલક:	આકુલડ	આકલો
મત્કુળ:	મંકુળુ ૮૬	માંકળ
	મંકુળુ	
મુકુટં	પરભાર્યો	મુગટ
અઙ્ગુલી	અંગુલી	આંગલી
પઙ્ગુલક:	પંગુલડ	પાગલો
હુનાતિ	લળઈ	લળે (છે)
ગુરુક:	ગરુઓ	ગરવો
અતુલિત	*અતુલિભ	અતલી-અતલીવલ્લમાં
		(પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્ય.)
યૂયમ્	તુલ્લે	ત્હમે
ત્વદીયકં	તુહારડં	ત્હારં, પછી ત્હારં
યુષ્મદીયકં	તુહ્મારડં	ત્હમારં
વિરૂપક:	વિરૂવડ-વિરુવડ	વરવો
હુરક:	હુરડ	છરો
હુર:	હુરિઆ	હરી
હુરિકા		
(દેશ્ય)	હડિદુ	અડદ
(,)	જુઅંજુઅ	જુજવું

૮૬. (પ્રા.) મંકુળ શબ્દ દેશીનામમાલા ૧, ૨૬, માં વપરાયેલો છે—હડડાં અ મંકુળા; અને ૪, ૧૪ સ્થાને મંકુળા દેકુળદેકુળા નબંદે પડે છે. આ રીતે મંકુળ અને મંકુળ એ બંને વૈકલ્પિક રૂપો પ્રાકૃતમાં હોવાં જોઈએ.

[ટિપ્પણ — પ્રાકૃતમાં આ વિકારને મુઝલાદિગણમાં દર્શાવ્યો છે (સિ
આ વિકારનું પ્રાકૃત, હે ૮-૧-૧૦૭) અને તેનો વૈકલ્પિક વ્યાપાર ગુરુકર્માં
પાલી અને સંસ્કૃતમાં, બતાવ્યો છે (૮-૧-૧૦૯) પરંતુ આ ઉદાહરણોની
છટાછવાયા પ્રસંગોએ, સખ્યા અત્પ માત્ર છે, એટલે એ સ્થિતિ આ વિકૃતિને એ
અનુદર્શન થાય છે ભાષાના આત્મનિવૃત્ત લક્ષણ તરીકે સિદ્ધ કરવાને પર્યાપ્ત
નથી પરિણામે આ ઉત્સર્ગને અનુવૃત્તિના વર્ગમાં મૂકવાની જરૂર નથી એટલું
માત્ર કહેવું ધટે છે કે આ ઉત્સર્ગનું વીજ પ્રાકૃતના ઉક્ત ઉદાહરણોમાં રહેલું છે
ખરૂ પાનીમાં ગુરુનું રૂપ મદ બને છે તે જ પ્રમાણે ખુદ સંસ્કૃતમાં જ ગુરના
ગુલનાવાચક રૂપો ગરીયસ્ અને ગરિષ્ઠ છે, તેમ જ ભાવદ્યોતક નામ ગરિમન્માં
પશ્યુ ડનો જ બને છે આ પ્રમાણે વાગ્યાપારગત આ વિકારનું બીજરૂપે છેક
એ કાળસૂધી અનુદર્શન થઈ સકે છે ૮૭]

કેટલાક અપવાદો —

પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગના	રુવહ	રુવે (ગુજ), રો નહિં.
કેટલાંક અપવાદો	મુણહ	મુણે (ગુજ), મણે નહિં.
	ધુણહ	ધુણે (ગુજ), ધણે નહિં.

[અનન્ત્ય ડનું આ પરિવર્તન ખાસ ગુજરાતીનું વિશિષ્ટલક્ષણ છે, અને
આ વિષયમાં અનન્ત્ય રૂપ પરત્વે જે કહ્યું છે તે ડને પણ લાગુ પડે છે હિન્દીમાં
મિજલી, કુટમ, મુરગ એવા થોડાંક ઉદાહરણો મીઠા બીજાં આપ્યા છે પરંતુ
હિન્દીનું તારિવક સ્વરૂપ આ પરિવર્તનથી વિમુખ છે હેતુ રૂ વિશે મેં જે
કહેલું છે તે અત્ર પણ સર્વથા લાગુ પડે છે]

[અન્ત્ય ડની પૂર્વે સ્વર હોય તો એ ઠ યથાવત્ પ્રતિસપ્રસારણ પામે છે —

તડાગ	તડાઉ	તલાઉ	તલાવ
નિર્વાહ	નિર્વાહુ	નિર્વાહ	નિર્માય
ઘામ	ઘાટુ	બ્હાલુ	બ્હાલુ બ્હાલવ
			બ્હાલમ વાલમ

ધસાદિ ધસાદિ]

૮૭ ડો ભાષાકારકરે (જેમના વ્યાખ્યાનોને ૧૪૧ મે પૃષ્ઠે) રૂ-ડનો જ યવાને
વિકાર દર્શાવતાં ગુજરાતી શબ્દોની ઠીક લાખી ટીપ આપી છે હું ફક્ત આપણું દર્શાવીશ
કે એ ટીપમાં જિતાનું ના, ગુણનું ગગ, ગુલ્લીનું લલ્લી હેવા જે રૂપા વડે આપ્યા છે તે
માત્ર ગ્રામ્યમાયામાં જ વપરાય છે એ નોંધમાં અવગણે સખ્દ આપ્યા છે તે તો મજાતું
ને સ્થાને ભૂલથી અપાયો છે એ સ્પષ્ટ છે, વળી આટલું કહેવું સાવકાશ છે કે, આ વલ્લનું
ઉપર દર્શાવેલું પુરાણ મૂળ લક્ષમાં રાખતાં, ગુજરાતી લોકોને ઉચ્ચારણની બેદરકારીને
લીધે આ ટેવ લાગુ પડી છે હેતુ એ વિચાર કરેલું ક્યંત લાગે ન યથાર્થ કહેવાય

ઉત્સર્ગ (ગ) અને (ઙ)ના (ગ) અને (ઙ) ઉત્સર્ગોના વિપર્યયરૂપ બે ઉત્સર્ગો છે વિપર્યયરૂપ ઉત્સર્ગો હોવાથી આ સ્થળે નિર્દેશ કરવો અનુકૂળ થશે:—

(ચ) અનન્ત્ય બનો કવચિત્ ઇ થાયછે.

(છ) અનન્ત્ય બનો કવચિત્ ઉ બનેછે.

ઉદાહરણો:—

અનન્ત્ય બનો ઙ	સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
	(૧) લવ્ગ	લવંગુ	લવિંગ
	(૨) પંજર	પંજરુ	પિજર
			(હાલપિંજરમાં જ; અન્યત્ર પંજરડંદારા પાંજરં)
	(૩) અળ્લકં	અંલ્લકં	ઈલ્લં
	(૪) પ્રગલતિ	પગલટ્	પિગલ્લે (છે)

(ઉદાહરણ ૪ થું ડૉ. ભાષ્યારકરનાં વ્યાખ્યાનો પૃ. ૧૪૮ માંથી લીધું છે. હેમણે આ અને ઈણડું બે શબ્દો આપ્યાછે અને કહ્યુંછે કે ગુજરાતીમાં હાવાં બીજાં ઉદાહરણો બહુ નથી.)

આ પ્રસંગોમાં, ખરો મૂળ સ્વર ઙ હશે હેવી અન્યથાબુદ્ધિના સંભવને લીધે બનો ઇ થયોછે. ઉદાહરણ (૧) અને (૨) ની બાબતમાં હાવી સ્થિતિ નિઃસંદેહ હોવી જ જોઈયે અને એથી નીપજતું વલણ બાકીનાં બે ઉદાહરણોનાં કારણરૂપે રહેલું હોય એ શક્ય છે. અથવા તો, એમ પણ હોય કે સિંધી અને હિંદી-જેમાં (વ્યાખ્યાનોનાં ૧૪૭-૧૪૮ પૃષ્ઠોએ ડૉ. ભાષ્યારકરે દર્શાવ્યુંછે તે પ્રમાણે) જ નો ઇ કરવાનો આ સ્વભાવ રહેલોછે-તેમ જ મારવાડી, એ ત્રણ ભાષાઓની ગુજરાતી ઉપર હાવી અસર થઈ હશે, પરંતુ માત્ર આટલે મર્યાદિત અંશે જ થઈ હશે.

બીજા કેટલાક શબ્દો હેવા પણ છે કે જેમાં આ, બનો ઇ થવાનો, વાગ્યાપારગત તત્વની વિકાર બુદ્ધિભ્રમનું પરિણામ નથી પરંતુ કેઈ વિશિષ્ટ અસરથી થતો હેવા વાગ્યાપારગત તત્વની અસર છે. ઉદાહરણો:—

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
સહચરી	સહયરી	સહિયર
વનચર	વળયરુ	વળિયર

શલાકા	સલાયા-સલયા સલિયા સલિઆ	સલી
एकादश	एगारह-अग्यारह अग्यार	અગિયાર
तलकक	तलयउ	તલ્લિયુ

અહિયા પ્રવર્તતું વાગ્યાપારનું તત્ત્વ એ છે કે લઘુપ્રવચન યના સસર્ગબળે (પૂર્વનો) જ પશુ હેને (યને) મળતું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેછે, જેમ કાયા રંગની અસરથી આજીવ્યાજીવો શ્વેત પ્રદેશ હેની જ છાયા પ્રાપ્ત કરે તેમ

અગિયારને હનિયાત જેવું સ્વરમક્તિનું ઉદાહરણ ગણી સકાય (આ વિભાગને અન્તે ટિપ્પણ ક જીવો), અને એમ ગણિયે તો એ શબ્દને આ શબ્દગણુમાંથી બાદ કરવો પડે પરંતુ હું તો એમ કરતા અચકાઉં, કારણ કે છેવટ જતા જે નિયમ ઘણિયર, સહિયર ઇલાહિ શબ્દોમાં પ્રવર્તેછે તે જ અગિયાર, હનિયાત એ પ્રસંગોમાં પ્રવર્તેછે.

(છ) અનન્ય અ નો ઉ થાયછે

अनन्य अनो उ	तरङ्ग गणिका	तरंग (परलारे.)	तुरग ^{८८} गुणरा
-------------	----------------	-------------------	-----------------------------

જેને પરિણામે લવિંગ ઇલાહિમાં અનો હ થયો એ જ પ્રકારનો ધ્રુવિ-ભ્રમ અહિયાં પ્રવર્તેછે

[આ અસર છેક વિ સ ૧૬૯૫ થી દષ્ટિગોચર થાયછે, એ સાક્ષમાં (જેન નહિં પણ અન્યધર્મી) મતિસારે કર્પૂરમયરી ચૌપાઈ નામનો અન્ય લખ્યો, જેની પ્રથમ પંક્તિ આ છે —

“પ્રથમ ગુણપતિ વીનલુ ગિવરિપુન ઉદાર । અહિયાં ગણપતિનું ગુણપતિ અને ગવરિનું ગિવરિ બનેછે.

અલતો (સ. અલકક) ને સ્થાને સ્વલ્પ શબ્દના પ્રયોગમાં ભાલણુ પણ એ જ ભ્રમની અસર દર્શાવેછે, હેની કાદમ્બરી, વડલુ ૮, ૧૦ થી પંક્તિ જીવો જ્ઞા માટે રચ્યા નથી સ્વલ્પિ તે તાદ્રા ચરણ

ટિપ્પણ — ફારસીમાંથી આવતા કેટલાક શબ્દોમાં પણ આ પ્રકારની વિકૃતિને અવકાશ મળેછે —

૮૮ તુલ્ય=સ્વયંભૂ વિચાર, તર્ક, -સમુદ્રના તરંગના સામ્યને લીધે, વિચારતર્ક.

૮૯ પાછણુ ભાગરમાંના હસ્તપ્રેષો વિશેનો રા રા ચિંમનલાલ જા દલાવનો

જવાન

જુવાન

જવાની

જુવાની

(આ શબ્દો સં. યુવનર્માંથી ઉત્પન્ન થયા નથી. જોવન શબ્દ સં. યૌવનમાંથી આંચોછે એ નિઃસંદેહ છે; પરંતુ પ્રસ્તુત શબ્દોનું સ્વરૂપ ફારસી મૂળમાંથી જ ઉપલબ્ધ થયું છે.)

ઉત્તર્ગ ૪

ગુજરાતીમાંનાં ક્રિયાપદોની પ્રકૃતિની સ્વરૂપરચના

ક્રિયાપદના પ્રાકૃતિકસ્વરૂપની રચનાના વિવિધ પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે:—

ઉત્તર્ગ ૪; ગુજરાતીમાં
ક્રિયાપદોના પ્રાકૃતિક
સ્વરૂપની રચના.

(૧) સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાંના મૂળ ધાતુમાંથી પરભારું જ (યથાવકાશ વાગ્યાપારકૃત વિકાર પામીને) નીકળતું સ્વરૂપ.

(૨) સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાંના વિકરણ (એટલે ગણસંઘા)થી સમેત ધાતુશરીરમાંથી, (અલબત્ત યથાવકાશ વાગ્યાપારકૃત વિકાર પામીને) ઉત્પન્ન થતું સ્વરૂપ.

અને (૩) સંસ્કૃત ક્તાન્ત (ભૂતકૃદંત) રૂપમાંથી ક્રમવિપર્યયદ્વારા (વાગ્યા-પારજન્ય વિકારો પામીને) નિષ્પન્ન થયેલું સ્વરૂપ.

પ્રત્યેક પ્રકાર લઈને વિચારિયે:—

(૧) કર્, લઙ્, મર ઇત્યાદિ ધાતુઓ આ પ્રકારના છે; આ વર્ગની ચર્ચામાં બહુ કાલબ્યય કરવાની જરૂર નથી. છતાં આટલું જણાવવું ઘટે છે કે સિ. હે. ૮-૪-૨૩૯ અને ૨૪૦ સૂત્રોની પ્રવૃત્તિથી ચર, પઙ્, મમ્, હસ્, કર્, મર, એ પ્રકારના પ્રાકૃત ધાતુઓનો મ્હોટો સમૂહ આ વર્ગમાં સમાય છે; કારણ કે એ સૂત્રોમાં પ્રત્યેક વ્યંજનાન્ત ધાતુને, અને વિકલ્પે અ-કારાન્ત સિવાયના અન્ય સ્વરાન્ત ધાતુઓને, આગમ ઇ લાગતો દર્શાવ્યો છે, અને પરિણામે પ્રથમ (મ્વાદિ) ગણ સિવાયના સર્વ વિકરણોના લોપ જેવી સ્થિતિ ઉદ્ભવે છે.^{૯૦} માત્ર કેટલાંક સૂત્રોમાં ખાસ વર્ણવેલા વિશિષ્ટ ધાતુઓ જ અપવાદરૂપ રહે છે, જેવા કે કુળઈ (વિકલ્પે કરઈ), ઘિળઈ, છુળઈ,, સુળઈ, ઘુળઈ, ઇત્યાદિ.

^{૯૦} આ નિયમને પરિણામે ઉત્તર્ગમાલા (ધ. સ. ૧૮૭૦) ને ૧૦૩ મે પૃષ્ઠે શાસ્ત્રી બંગલાલે સંસ્કૃત ક્રિયાપદોના પાલુ (શંકનીય) સમાવેશ કરી દેવુ શિથિલ કથન કર્યું છે:—

(૨) આ વર્ગમાં સામાન્યતઃ ૫ માં ગણના (શ્રુવિકરણના) અને ૬ઠ્ઠ વાર ૬ માં ગણના (આવિકરણના) ધાતુઓ હોય છે, ઉદાહરણો,—

સ.	પ્રા	ગુજ
ચિનોતિ	ચિણ્	ચળે (ચળ્)
શૃણોતિ	શૃણ્	શૃણે (શૃણ્)
જાનાતિ	જાણ્	જાળે (જાણ્)
ધુનાતિ-ધૂનાતિ	ધુણ્-ધૂણ્	ધુણે-ધૂણે (ધુણ્-ધૂણ્)
છુનાતિ	છુણ્	છુણે (છુણ્)

[ધૂ સંસ્કૃતમાં સકર્મક છે પણ ધૂણ (ગુજ) અકર્મક છે]

વિકરણ સંમેત સંસ્કૃત ધાતુ લઈને હેમાચી અર્વાચીન ભાષાઓમાં પ્રવર્તતો ધાતુ રચવાની આ વિશિષ્ટતાનો પ્રારંભ પ્રાકૃતથી જ થયેલો છે એ

સંક્રુતમાં કૃધાતુને વર્તમાનકાલના એકવચનનો તિ પ્રત્યય લાગે છે પછી વચમાં બાઠમાં ગણનો ઉ વિકરણ પ્રત્યય મૂકના કરોતિ એવું રૂપ ચાયછ વૈયાકરણનો (૧ વૈયા કરણો) ઉ વિકરણને ગણમાર્ય ગણીને કોડવાર તેને અનિત્ય માને છે એટલે ઉ વિકરણ મૂકતા નથી અને પેહલા ગણના ધારા પ્રમાણે જેમ ચ ધાતુનું ભરતિ એવું ક્રિયાપદ કરે છે એમ કૃ ધાતુનું કરતિ પણ કરે છે અને કરતિ=કરદ્=કરે છે એવા તેના બપત્રણ પણ સાચે છે

વળી તે જ આધારે હેમણે રુદ્ધિ (હેમણે લખ્યું છે રુદ્ધિ), મિત્તિ, છિન્નિત્તિનાં રૂપાન્તરો રોપતિ, મેદતિ, છેદતિ આપ્યા છે આ વાત ગણે ઉત્તરવી ખરખર મુશ્કેલ છે એ અમે તેમ હોય, પણ મહેં આપેલા હેમચંદ્રના સૂત્રો ગુજરાતી ધાતુઓને સાધવા માટે સર્વ રીતે પર્યાપ્ત છે તેને સાધવાને અર્થે સંસ્કૃત વ્યાકરણના સદિગ્ધ અને-ને નરા એ પામતા હોય તો-અસન્ત મર્યાદિત પ્રવૃત્તિ પામતા નિયમોનો આશ્રય લેવાની આવશ્યકતા નથી કારણ કે વિકરણને અનિત્ય માનવાનો જે આ પ્રશ્ન નાગોળ બટે સમ્બોધે તે પાણિનિના તનાદિહ્નમ્બ ઉ (૩-૧-૭૬) એ સૂત્રના અર્થનિર્ણયને અંગે જ ઉપસ્થિત થયો છે અને કદાચ મળલાલ શાસ્ત્રીને એ સ્ત્રોતું સ્મરણ રહ્યું હોય આ સ્ત્રોત વિસ્તારથી આપવી અર્હિયાં નિરર્થક છે સારભૂત વાતપર્ય એ છે કે તનાદિ ગણમાં જ આવતા કૃ ધાતુનો પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ક્ષોભિતિથી નિદેશ કર્યો હેમા પ્રયોજન વિકરણનું અનિત્યત્વ સૂચવવાનું રહેલું છે, (આ પ્રમાણે કરતિ રૂપ ઓટ્ટ નીપડે, કારણ કે કુનો નિર્દેશ તો સૂત્રમાં ખાસ લેઈને કર્યો છે), જે સૂચનો હેતુ “ન વિશસેદવિષત્ત્વ” હેમાના વિષસેદ્ જેવો કવચિત્ ઉપવચ્ચ થતા અનિયમિત રૂપોનું સમર્થન કરવાનો છે, અને મહાભાષ્યમાં પ્રસ્તુત સૂત્રમાં કૃ ધાતુના આ નિર્દેશને અનિષ્ઠ માનો છે, એટલે વિશસેદ્ અશુદ્ધ ગણાય. જે મળલાલ શાસ્ત્રીએ વેદિક વ્યાકરણ પ્રક્રિયાનું અવલગન કર્યું હોય તો તેઓ મેદતિ જેવા રૂપોને માટે પાણિનિના વ્યત્સવો વદુલ્ (૩-૧ ૮૫) એ સૂત્રનો આધાર દર્શાવી સ્કયા હેતુ કદાચ આ વિષયમાં જણાવી પ્રાકૃત ભાષાની સંસ્કૃતતાને એ વેદિક વિશિષ્ટતાને જોડે સંબંધ દેશે.

લક્ષમાં રાખવું ધટેછે. કદાચિત્ હાના મૂળમાં સંપૂર્ણ સંસ્કૃત રૂપની વાગ્યાપારને અંગે ચિનોત્તિ-ચિણ્ડ (ન નો ન) હેવી વિકૃતિ થવા ઉપરાંત અધિક્ષ ધટના નહિ હોય. પરંતુ ચિન્ન=ચિણ્ને ધાતુ ગણ્યો હતો એમ સમર્થ રીતે સૂચવતાં બે તરવો છે:-

(ક) ચિનોત્તિમાંથી ચિણોડ થવાને બદલે ચિણ્ડ થાયછે; એટલે કે ધાતુને પ્રથમ નુ વિકરણ લાગેછે અને પછી જ આગમ યુક્ત ચિણ્ ધાતુની ઉત્પત્તિ માટે નુ નો ન થાયછે;

(ખ) સંસ્કૃતમાં જે રૂપોમાં નુ કે ના વિકરણને અવકાશ જ ન હોય તે રૂપોમાં પ્રાકૃતમાં આ ન ઉપાધિ વળગી રહેછે; જેમ કે જિણ્ઝળ (જિત્વા) સિ. હે. ૮-૪-૨૪૧ (ઉદાહરણો) જુવો.

(૩) આ વર્ગમાં નીચે દર્શાવેલા પ્રકારના ધાતુઓ આવેછે:-

સં. ધાતુ.	ક્તાન્ત રૂપ.	પ્રા.	ગુજ.	ગુજ. ધાતુ.
પચ્	પક્કં	પક્કં	પાક્યું	પાક્
લગ્	લગ્ગં	લગ્ગં	લાગ્યું	લાગ્
જિ	જિતકં	જિતં	જીત્યું	જીત્ ^{૯૧}
વિન્હ	વીતકં	વીતં	વીત્યું	વીત્ ^{૯૧}
છિદ્	છિત્રકં	છિણ્ણં	છીન્નું	છીન્
મંજ્	મગ્ગં	મગ્ગં	માગ્યું	માગ્
મુચ્	મુત્તકં	મુક્કં	મૂક્યું	મૂક્
પ્રાપ્ ^{૯૨}	પ્રાપ્તકં	પત્તં	પ્રહીત્યું	પ્રહીત્ ^{૯૪}

^{૯૧}જો કે જીત્યું જીતાયેલ કર્મને લક્ષીને વપરાયછે તથાપિ જીતવું હેનો મયોગ જીતનાર કર્તાને ઉદ્દેશીને થાયછે.

જિતં અને વીતં એ રૂપોમાં અનિયમિત રીતે ત અવિકૃત રહેછે. વીતકંનો અર્થ “ગત, અતિક્રાન્ત” હોવા છે (જેમકે વીતરાગ); પણ વીત્યું (ગુજ.) એટલે “અનુભવ્યું”, કારણ કે જે ગયુંછે, જે (મનુષ્યને) વીત્યુંછે તે એ મનુષ્યે અનુભવેલુંછે: મ્હને શું શું વીત્યું તે કહું. તેમ જ આપવીતી (જાતનો અનુભવ), પરવીતી (અન્યનો અનુભવ). સાધારણતઃ વીતવું અનિષ્ઠ અનુભવમાં વપરાયછે.

૯૨. હાતું પ્રત્યુદાહરણ પામવું (ગુજ.) પરબાહું સંસ્કૃત ધાતુમાંથી આવેછે: પ્રાપ્નોત્તિ, પ્રા. પાવહ, હિં. પાવના, મ. પાવળે, (વ નો મ થતાં) પામવું=પ્રાપ્ત કરવું, મેળવવું. પ્રહીત્વું=નર્ષ હોયવું, આવી હોયવું, મળવું. ધાતુ-પ્રકૃતિ બદલાતાં અર્થ પણ બદલાયછે.

૯૩ પ્રહીત્ ધાતુ પ્રચરિત નથી પ્રહીત્યું (પ્રચરિત છતાં) પ્રત્ત અને પ્રહીત્યું વચ્ચેની શુંબલા પૂરી પાડેછે.

૯૪. મી. ખીમ્મ (પુ. ૧ ને ૨૭૬ મે અને ૩૪૩ મે પૃષ્ઠ) હિં. પહુંચના “પહોચવું”

[દાહની વ્યુત્પત્તિ એ પ્રકારે સમજાવે છે —

(ક) દગ્ધક   દદ્ધ   દાહ્ય-દાહ્યુ   દાહ્યુ   ✓   દાહ
(ઘ) દહતે   દજ્ઝદ   દાહો (હે)   ✓   દાહ

જો (ક) સ્વીકારવામાં આવે તો આ ઉદાહરણ વર્ગ (૩)માં જરો પણ (ઘ) સ્વીકારતા એ વર્ગ (૧) માં રહેશે હું પ્હેલી વ્યુત્પત્તિ (ક) પસંદ કરું છું, કારણ કે આ રૂપોમાં સાધારણ વચણ જ્ઞાત રૂપમાંથી વિપરીત વ્યાપારે ધાતુશરીર ધડવાનું હોય છે, ખીજું કારણ એ છે કે દાહ રૂપ દાહાર્યુ (અરધુ ખાત્યા જેવું, અર્ધદંધ જેવું, એટલે અર્ધ-મત) હેવા શબ્દોમાં ઉપસબ્ધ છે, વળી લગ્નમાંથી લગ્નક, લદ્ધ, લાહ્યુ એ ક્રમે નીકળેલા લાઘવ દિવાપદનું સાધર્મ્ય પણ (ક) વ્યુત્પત્તિનું સમર્થન કરે છે]

એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સ્વ પ્રાવર્ણન “આગમન,” “મુલાકાત” હેમાંથી સાધે છે. આ વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ રીતે ખોટી અને અસમ્બ છે, જ અને જળનો પરસ્પર સબંધ ન વાગવ્યાપરની દૃષ્ટિએ અસાધ્ય છે, આ વ્યુત્પત્તિમાં રહેલા અ ય હોયો તો એક ખાત્તુ રહ્યા માં ખીજાં નતે જ (૩૪૩ મે પૃષ્ઠે) કહે છે—“જો કે વ કદાંથી આવે છે એ વિશે મહેને ખાતરી નથી” આપણે તો નાહિયે જ છિયે કે એ (પત્તમાંથી થયેલા) ક્ષીણમાંના ત્વ માંથી આવે છે. પુ ૩૦ને ૬૫ મે પૃષ્ઠે એઓ ખરા માર્ગની બહુ નિકટમાં આવી પ્હેલે છે પરંતુ અપવચ આવીને સ્વબંધ થઈ ઉભા રહે છે, અન્તિમ સદયની પ્રાપ્તિ કરવા આગળ આવતા નથી તેઓ કહે છે કે—આધુનિક ભાષાઓમાં રહેલી કેટલીક જકારાન્ત ધાતુ-પ્રકૃતિયો આ વિષયપર કાંઈક પ્રકાશ ફાંચ પાડી સકે, કારણ કે જેમ દત્તમાંથી જ નીકળે છે તેમ તત્ત્વમાંથી જ નીકળે છે પણ તેઓ મેરવતિ, મેલતે, હેમાંથી મેતની અને વાળે હેમાંથી વજની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવે છે, અને સ્ત્રીમાંથી આગળ વધતા જ નથી કેટલીક ધાતુપ્રકૃતિયો જ્ઞાત (જૂત) કૃદવમાંથી વ્યુત્પન્ન થાય છે એ ઘટનાની જો હેમણે સદાચતા લીધી હોત તો તેઓ સાચા સજ્ઞ હોત અને શિકારને હાથ કરત—અને આ ઘટનાની હેમને સંપૂર્ણ અદિતી છે, આ વિષયના ફરક વિચારકે સ્વત સોધી કાઢેલી હેવી આ ઘટના પોતાની જ સોધ હોવાનો તેઓ દાવો કરે છે અને ઠાં છાંનલ ઉપર આ વાતનું નિવેદન ન કરવાનો આગેપ મૂકે છે (પુ ૩, ૫ ૩૭-૩૮) પરંતુ સગડ ચૂકયા એટલે પર્દવ, પદ્મ (દિ) પોદવ, પોલ (દિ) મની નેડાની પ્રમાણે, ગુજ, ગુજ (મારવાડી), પહોડો (ગુજ પ્રેમાનંદકૃત નવાલ્યાન, જેમાંથી હેમણે “નર વહે નારદને ઇ વછાગ માવ ન પહોડો” એ ઉવારો કર્યો છે કાવ્યદોહન ૨, ૭૪), સિં પહુચણ, પહુતો, દેવી વ્યામોદનનક રૂપવિધવાની સમક્ષ પોતાની જ કદપનામે ઉપજાવેલ સંજ્ઞાન્વિજ્ઞાન્વારમાંથી તે નીકળી સક્યા નથી પોતે આપેલાં રૂપોમાંના ઉર્ધ્વા રૂપના વિચારમાં તેઓ અંધવર્તમાં તણાઈ ભય છે, એ રૂપ “કેમ નાહ્યે પ્રમદ્ગમાંથી હોય,” એમ હેમને જાતે છે (૧), “પરંતુ”—તેઓ અચકાઈને કહે છે—“દામાં વર્ત મૂળ મળ્યું નથી.” આ દેવથી તેઓ જે માર્ગદર્શનો આમપ સે છે તે

[દગ્ધકંમાંથી વ્યત્પન્ન કે દકારની સંક્રાન્તિ થઈને બીજો ધાતુ ગુજરાતીમાં પ્રાપ્ત થયોછે; દગ્ધક-ધગગડં-ધગ્યું (ગુજ.), ધગ્=ગળવું, દાઝવું, જેમ કે ધગધગતો ળંગારો; ધગ્યો (કાઠિયાવાડી)=દાઝ્યો.

માતૃભૂત આર્ય ભાષામાં સંસ્કૃત દદ્, લુલ્ ઇત્યાદિ ધાતુઓને બદલે મહાપ્રાણ ઘોષથી શરૂ થતા ધધ્, યુધ્ હેવા ધાતુઓ હતા એ પક્ષને ઉપકારક તરવનું આ ધગ્યું રૂપમાં દર્શન થાયછે એમ દેટલાક પંડિતો માનશે, પરંતુ હવે પછી (વ્યાખ્યાન ૪થાના ૨ જ ભાગમાં ૧૮ મી પુટનોટમાં) હું દર્શાવીશ તે પ્રમાણે, આઘ વ્યંજનનું મહાપ્રાણત્વ તદ્દન જૂદા કારણથી થયુંછે.]

[ટિપ્પણ—આ ઉદાહરણોમાં એક વિલક્ષણતા રહેલી છે. ગુજરાતી ભૂતકૃદન્તનો અન્ય ચ્ સં. જ્ઞાન્ત રૂપના રૂપમાંથી, એટલે કે સેદ્ ધાતુઓમાં પ્રવર્તેલા દકારપૂર્વ ક્તમાંથી, ઉત્પન્ન થયોછે; રૂપનો પ્રાકૃતમાં રૂપ થઈને (રૂપકં-રૂપકં એ ક્રમે) રૂપકં થતાં ગુજરાતીમાં યું થયોછે; જેમકે લિખિતકં-લિખિયું-લખ્યું ઇત્યાદિ. એટલે અનિદ્ ધાતુઓમાં ક્તની પૂર્વે સેદ્ ભૂતકૃદન્તના સામ્યમાત્રથી ગુજરાતીમાં ચ્ ઉમેરવામાં આવેછે. આ રીતે માગ્યું, લાગ્યું ઇત્યાદિ રૂપોની ઉત્પત્તિ મગિયડં, લગિયડં હેવાં સંભાળ્ય પરંતુ કલ્પિત રૂપોમાંથી થઈછે; (માગિયું લાગિયું, હેવા પ્રયોગને ગુજરાતી કવિતામાં અનુમતિ છે.) ગુજરાતીમાં માગ્, લાગ્ ઇત્યાદિના ધાતુપ્રકૃતિ તરીકે સ્વીકારનું મૂળ આ છે, ય તો છેવટ ભૂતકૃદન્તના પ્રત્યયનું સ્થાન પકડી રહ્યો. અનિદ્ ધાતુઓમાં ચ્ ઉમેરવા-

પણ હેના જેટલા જ બ્રાન્તિગ્રસ્ત છે, (અને હેના અવિશ્વાસ પોતે સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરેછે); ડૉ. હાર્નલે (ઇન્ડિ. એન્ટિ, ૧-૩૫૮ મે પૃષ્ઠ) ક ની ચ રૂપે પરિણતિ સિદ્ધવત્ માનીને આ શબ્દની હિં. ક્રિયાવિશેષણ પદ્ધતિ “સમીપ” અને કાર “કરવું” હેમાંથી દર્શાવેલી વ્યુત્પત્તિનો તેઓ નિર્દેશ કરેછે; તેમ વળી એજ વિદ્વાન ડૉક્ટરે આપેલી પુસ્તક “બોલાવવું” હેની, હેમના કહેવા પ્રમાણે મૂળ પુક હોવા જોઈએ હેવા, પુગ ધાતુના પ્રેરકરૂપ તરીકેની, વ્યુત્પત્તિનો ઉલ્લેખ કરેછે. છેવટ મી. બીરસ ગ્રાવૂર્ન (હવે પુ. ૧. ૨૭૬ પ્રમાણે “મુલાકાત” નહિ પણ) “અતિથિ” એ શબ્દવાળા પોતાના તર્ક તરફ પાછા ફરેછે, પરંતુ વળી પાછા નિર્મૂલક જણાતા ચ વિશેની દુર્ઘટતા હેમની સંમુખ ખડી થાયછે. (ગુજરાતીમાં પણ, વિશેષતઃ કાઠિયાવાડમાં વપરાતા) પુગડં શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જ્ઞાતિ, જ્ઞાતિ, અને પછી ક માર્દવ પામીને ઘોષ બનતાં પૂગ્, એ પ્રકારે સુસાધ્ય છે; (ક્ય, કી, કે ને સ્થાને ચ, ચી, ચે હેવા ઉચ્ચાર કરતી ગ્રામ્ય ભાષાનું વિવર્જન કરવાના અભ્યાસથી કોઈવાર જ્ઞાતિ પણ વપરાયછે; વાદિતકં, વાદિયર્વ, વાણું, વાણું હેમાંથી વાણું થયુંછે એ પણ એ જ પ્રકારની મનોબ્રાન્તિનો વ્યાપાર છે.)

૯૫. હળ્ કવિતામાં હ્યું રહેલ છે; જેમકે ચુદનો ચદિયો મીનો બીમરાવ હોળાનાયકૃત પૃથુરાજ રાસા ૮, ૪), ઘનતિમિરે નમ ઘેરિયું રે (એજ અન્ય ૬, ૧૨). આથી યું અને ક્ત પ્રત્યયને સાંધતી શૃંગસા ઉપલબ્ધ થાયછે.

નો આ વિધિ બહુધા જેનો અન્ય વર્ણ ક, ગ, ત, ઘ હેાય એ ધાતુમાં પ્રવર્તેતો જણાયછે, (જેમ કે વાસ્યુ, લાગ્યુ, જીત્યુ, લાગ્યુ)

કાઠિયાવાડમાં, કે ઉવટ સોરઠ નામે ઝોળખાતા હેના એક ભાગમાં, માયુ, લાણુ ઇત્યાદિ (ય વિનાનાં) રૂપો ભૂતકૃદન્ત તરીકે વપરાયછે અને એ પ્રાતના લોકો જન્હારે વાગ્યુ ને રથાને વાગ્યુ વાપરેછે ત્ય્હારે તો તેઓ આતપ્રસંગ જ કરેછે, કારણ કે વાગ્યુ તો વાદિતકર્માથી નીકળેછે, વાદિતક, વાદિયડ, વાણુ, વાગ્યુ (૯૧મ નો જ), એ ક્રમે વાગ્યુ બનેછે અને પછી, ગ્યેનો સાધારણ રીતે આગ્યજનોની ભાષામાં જય થાયછે એ ઘટનાની અસરથી અર્ધિ પશુ ગેરસમજનાં એ ઘટનાનો વિપર્યય કરીને જય નો ગ્ય કરવાથી વાગ્યુ-વાગ્ પ્રાપ્ત થાયછે, આ પ્રમાણે વાગ્યુનો ચ દસ પ્રત્યયમાંથી ઉદ્ભવેલો છે, માગ્યુ, લાગ્યુ, હેની માફક અનિદ્ સ્થિતિને પરિણામે મુકાયેલો નથી

તે જ પ્રમાણે, સામ્યામાસના તત્ત્વના ઉદાહરણો આપતા મહે ગયા વ્યાખ્યાનમાં સૂચવ્યુછે તેમ, અન્ય એક દિશામાં તેઓની પદ્ધતિનો અતિ પ્રયોગ કરીને કાઠિયાવાડીઓ કમ્પુ રાખ્ડ કાર્ષ ક્રિયાપદનું જ્ઞાત રૂપ છે હેવા જમમાં હેમાંથી કમ્ ધાતુ નિપજાવવાની જૂન કરેછે, જન્હારે વસ્તુત એ શખ્ડ કર્ણ એ વિરોપણની વિરૂતિ છે (સિ હે ૮-૨-૧૧), મહે માત્ર એક સ્થળે હેમ અન્દ્રે ઘમિય રૂપ વાપરેલું જોયુછે [કુમારપાલ-ચરિત, ૮-૨૪,] અને એ પ્રયોગથી આ શખ્ડનો ક્રિયાપદ જેવો અર્થ દર્શો હેવા ખ્યાલને કઈક આધાર મળે ખરો. પરંતુ સરકૃત ટીકામાં હેને બદલે કર્ણાદિત કે હેનું કર્ણક ન આપતા કર્ણ શખ્ડ આપેતોછે એથી જણાયછે કે ઝમિયમાં કાર્ષપશુ રીતની ક્રિયા વિવશિત નથી, અને આ રૂપ સિ હે માં આપ્યુ જ નથી એટલે હેને છન્દો બન્ધની અપેક્ષાએ કરતુ પડેલું ઝમ્મનું જ એક રૂપાન્તર માનવુ પડશે ગમે તેમ હોય, શુદ્ધ ગુજરાતીમાં કમ્પુ છે, કમ્પુ નથી જ, એ હકીકતથી સર્વ શકાનું સમાધાન થાયછે]

[ટિપ્પણ —વાગ્યુ એ (સ $\sqrt{\text{વ}}$ ના ભૂતકૃદ ત) વજ્રમાંથી આવેલું ક્રિયા-પદાર્થ ભૂતકૃદ ત છે અને ગુજ $\sqrt{\text{વા}}$ ધાતુ હેમાંથી એકદમ નીકળી આવેલો છે, પરંતુ ગુજરાતીમાં વાગ્યુ એમ અનિદ્ રૂપ પશુ થાયછે જે માત્ર 'ગપ્']

૯૧ દો. સર રા ગો લાગારકર (દેમનાં વ્યાખ્યાનેને ૧૯૪ એ પૃષ્ઠે) દેવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે જ એકલા ૬ માંથી જ આવ્યેછે (સિ વાદવને, મ વારવીનો) કારણ કે (દેમને મતે) દન્યવર્ણોની પછી ૬ (કે ૬) આવતાં લાણવ્ય ધરા દોષ એ સમજે છે આ અભિપ્રાય, અન્ધત્ર નદિ તો ઉવટ વાગ્ ધનુને સખલે, વા, ન ખરો નથી એમ હું માનું

એમ વિશેષણાથે જ વપરાયછે, હેમાં 'ripened' કે 'cooked' હેવા ક્રિયાના અર્થનો ગન્ધ પણ ભાગ્યે જ હશે.]

દ્વિચતુર્-આ ક્રિયાપદમાંનો જ પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં પણ જોવામાં આવેછે; વિ. સં. ૧૬૦૮ ના સારસમાં નીચેની પંક્તિ છે:—

વીજુ લંબ રત્નું હું વલી । જે સુગતા પુહુવદ નન રલી ॥

આથી જણાશે કે જ્ઞાન્ત રૂપ અનિદ્ હોય તો પણ હેને ચ્ લગાડવાનો નિયમ વિક્રમસંવતના ૧૭ મા સૈકાથી પૂર્વેનો હતો; કારણ કે જ્ઞોતું એમ એ રૂપમાં ત્ય હોય તો જ જ પ્રાપ્ત થાય (જ્ઞોતુંમાંથી નહિ). આ નિયમ એથી અગાઉ પણ લઈ જઈ સકાય, કારણ કે કાન્હડે પ્રવન્ધ, ૨-૧૯માં સાઠિ વસ વાવરતાં પુહચ્ચ કળતણા કોઠાર એમ છે; અને આ પ્રવન્ધ વિ. સં. ૧૫૧૨માં રચાયો હતો.

મૂલ્યો, ચૂક્યો, ચમક્યો ઇત્યાદિ ટટલાક શબ્દો છે તે દેશ્ય શબ્દોમાંથી આવેલાછે; મુલ્લો પૂરું ક્રિયાપદ નથી, વિશેષણ વધારે જણાયછે, અને ચુક્કિઓ પણ તેમ જ છે; ચમકિઓ સં. ચમત્કૃતમાંથી આવેછે; આ સર્વમાંથી મૂલ, ચૂક, ચમક હેવા ધાતુનાં પ્રાકૃતિકસ્વરૂપો પ્રાપ્ત થાયછે. માટે આ શબ્દોનો આ ઉત્સર્ગમાં સમાવેશ થઈ સકે.

સં. શુષ્+ક્ત=શુષ્ક હેમાંથી આવેલો સૂક્ ધાતુ ગુજરાતીમાં કર્તરિપ્રયોગમાં પ્રચરિત નથી, પણ સુકા (વું) હેવો કર્મણિપ્રયોગ વપરાયછે. આથી સ્પષ્ટ છે કે કર્તરિપ્રયોગને યોગ્ય મૂળ ધાતુ સૂક્ હ્રસ્વ થયોછે, જો કે પ્રાચીન સમયમાં ક્ષ્ધારેક એ વપરાશમાં હોવો જ જોઈએ, કારણ કે સૂક્વ (વું) હેવું પ્રેરકરૂપ તો અદ્યાપિ પ્રચરિત છે.

ઉત્સર્ગ ૫

ગુજરાતી ક્રિયાપદના ધાતુનું શરીર:—હેનો રચના.

ગુજરાતી ક્રિયાપદનું ધાતુ-શરીર ત્રણ ભિન્ન પ્રકારે ધકાયછે:—

(ક) સંસ્કૃત ધાતુને જેવો હોય તેવો જ, અથવા પ્રાકૃતદ્વારા કે અન્યપ્રકારે, મૂળ સંસ્કૃત ધાતુ સાથેના સંબન્ધ હ્રસ્વ ન થઈ જાય હેવા આજ વાગ્યાપારજન્ય ફેરફાર સાથે, સ્વીકારી લઈને;

(લ) (૧) તદ્દન નવું જ ધાતુશરીર ઉત્પન્ન થાય હેવી સંપૂર્ણતાથી સંસ્કૃત ધાતુનું કોઈ ઉપસર્ગ જોડે કે કોઈ આશ્રિત શબ્દ જોડે સંધન કરીને; (૨) સંસ્કૃત ધાતુને ક્ષીણ કરીને મૂળથી ન્હાતું અને તદ્દન ભિન્ન ધાતુ-શરીર ઉપજવીને;

અને (ગ) નામોમાંથી (અને ક્વચિત્ વિશેષણોમાંથી) લક્ષ્યોગ્ય ફેરફાર વિના ધાતુઓ બનાવીને,

આ વર્ગાને એક પછી એક લખ્યે—(ક) વર્ગમાં ઉત્તર ૪ ના વર્ગ (૧) માં આવતા સર્વે ધાતુઓના સમાવેશ થશે એ સર્વને દ્વીતી ગણાવવાની જરૂર નથી પણ આ વર્ગમાં આવતા કેટલાક ધાતુઓ ખાસ તપાસવા પડે હેના છે અને એ ધાતુઓ કહે, સ્હે, બ્હે, રહે ઇત્યાદિ ધાતુઓની જાતના છે આ જાતના ધાતુઓને વિષયે પ્રશ્ન આ ઉદ્દેશવે છે—ગુજરાતી ક્રિયાપદનો ધાતુમૂલ અંશ કયો માનવો? આપણે માટે ત્રણ માર્ગ ખુલ્લા છે—

(૧) આગાર્થ દ્વિતીય પુરુષ એકવચનના રૂપને ધાતુ તરીકે સ્વીકારવું

(૨) મૂલકૃદન્તના રૂપને, ય પ્રસય બાદ કરીને, ધાતુ તરીકે સ્વીકારવું,

અને (૩) જે અશને વિધ્યર્થકૃદન્તનો પ્રત્યય જવુ લાગતો હોય તે અશ ધાતુરૂપે સ્વીકારવો

(૧) ની બાબતમાં આગાર્થ દ્વિતીય પુરુષ એકવચનના રૂપમાં આવતો ય વિધ્યર્થ બને છે છલ્, આવ્ય, ઇત્યાદિ રૂપોને સર્વાંગે ધાતુ ગણી સઘાય નહિ કેળવણી ખાતાએ પોતાના પ્રારથના પ્રયાસો દરમ્યાન અપરિપક્વ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી હેની અસરમાં ખેંચાઈને ગુજરાતી વ્યાકરણના રચનારાઓએ આ ય તરફ દુર્લક્ષ બતાવીને આ રૂપને, એટલે છલ્, આવ ઇત્યાદિને, ધાતુ તરીકે સ્વીકાર્યું છે એટલું કયો પછી પણ છલ્, આવ ઇત્યાદિને ધાતુ ન માની સઘાય કાળ પુરુષાદિ દર્શાવતાં રૂપાન્તરો પ્રાપ્ત થઈ સકે એટલા માટે છલ્, આવ ઇત્યાદિને જ ધાતુ ગણવા લેખ્યે, એ વાતનું તેઓને વિસ્મરણ થયું છે, ઉનાદરણ લખ્યે તો છલ્, છલ્યુ, એ રૂપો છલ્+જ, છલ્+ચુ એ પ્રકારે છલ્ ધાતુમાંથી આવી સકે, છલ્ને ધાતુ લખ્યે તો હાવા પ્રત્યયોની પૂર્વે ધાતુનો અન્ત્ય જ હ્રસ્વ થાય હેવુ દ્વિમાવતો એક નવો નિયમ ધડવો પડે હેમાં હાનિ કંઈપણ નથી, કારણકે જો છલ્ને ધાતુ માનિયે તો (અવિધ્ય તૃતીયપુરુષ) જે નવા પ્રત્યયોની બાબતમાં હેવો નિયમ ધડવો પડે કે હાવા પ્રત્યયો હેના આગમરૂપ જ ઉમેરવો વ્યાકરણમાના પ્રત્યયકાર્યમાં હાવી પદનિયો યોજવાની જરૂર પડે છે, અને ઓળખા ઓછી અગવડ પડે અને દુર્ઘટ પ્રસંગોમાં મુશ્કેલી કમતીમાં કમતી રહે હેવો એક માર્ગ આપણે સ્વીકારવો લેખ્યે

માર્ગ (૨) સ્વીકારતાં છલ્યું, આવ્, ચોર્યુ ઇત્યાદિ રૂપોમાંથી ઉપ્પાદ પ્રકારે છલ્, આવ્ ચોર્ હેવા મયાર્થ ધાતુઓ પ્રાપ્ત થશે, પણ જલ્ જલ્ ઇત્યાદિ રૂપાન્તરોમાંથી કહ્, રહ્ હેવા ધાતુઓ પ્રાપ્ત થશે, જેમાંથી વહેલે, વહેજે, વહેના, વહેવું ઇત્યાદિ રૂપાન્તરો સિદ્ધ કરવા માટે ખાસ નિયમોની જરૂર પડશે

(૩) ત્રીજો માર્ગ સ્વીકારિયે તો સરળતમ નિરાકરણ થાય છે આગાર્થ પ્રત્યયનો ય ઉડાવી દધે તો આ ત્રીજો માર્ગ પરિણામ જોતાં પ્રથમ માર્ગને

મળતો આવેછે. આ ત્રીજા માર્ગથી લઙ્, લોઙ્ ઇત્યાદિના પ્રકારના તેમજ ક્ષે રહે ઇત્યાદિની જાતના ધાતુઓ સિદ્ધ થઈ શકશે. કારણ કે લઙ્વં રૂપમાંથી અવું બાદ કરતાં લઙ્ ધાતુ આવે; અને ક્ષેવુંમાંથી અવું જતાં ક્ષે રહે (અવું પ્રત્યયનો જ તો ક્ષેના એ ની પછી, પ્રચરિત સંધિ-નિયમો પ્રમાણે, સ્વાભાવિક રીતે હ્રસ્વ થશે).

આ કારણે હું ક્ષે, સ્કે, વ્કે હેને ધાતુનાં યથાર્થ સ્વરૂપ માનું છું. વાગ્યા-પારજન્ય દેરદારો થાયછે તે છતાં પણ આ ધાતુઓને હું (ક) વર્ગમાં મૂકું છું, કારણ કે એ દેરદારો કંઈ હેવા નથી કે પારખી ન સકાય હેવું રૂપાન્તર કરી દે અને મૂળ સંસ્કૃત ધાતુઓ સાથેના ઉત્પત્તિ સંબંધ તોડી નાખે.

[ટિપ્પણ:—કેળવણી ખાતાએ ઉપજાવેલી આજ્ઞાલાની પદ્ધતિને પરણી બેઠેલાઓ કહેછે સહેછે, ઇત્યાદિ રૂપોને વધારે પસંદ કરશે પણ વસ્તુસ્થિતિ હેવી છે કે અહિં ક, સ ઇત્યાદિમાંના અનું, લલેછે, ફરેછે ઇત્યાદિમાં લ, ક વગેરેમાંના અનું થાયછે તહેવું, સંપૂર્ણ ઉચ્ચારણ થતું નથી. વસ્તુતઃ કહ્-કહઅ-કહઅ-કહ એ વિકારક્રમમાં હેનો લોપ થાયછે. અલબત્ત કહેછે ને પસંદ કરનારાઓને આ પ્રકારના ક્રિયાપદોમાં કના અનુ પૂર્ણ ઉચ્ચારણ કરીને પરાણે કૃત્રિમ ઉચ્ચાર કરવો પડેછે, પણ એ સત્યસ્થિતિને અનુસરતું નથી.]

હવે, પી, લા, યા,^{૯૭} જા, જો, દે, અને હેવા એક અન્ય પ્રકારના ધાતુઓને પણ આ વર્ગમાં મૂકવા પડશે; કારણ કે પિવ્, લાઙ્, ત્યા, યા, જો^{૯૮} (પ્રા. કે દેશ્ય), દા ઇત્યાદિ મૂળ ધાતુઓ આ ગુજરાતી રૂપાન્તરોથી દૂર નથી. અને વળી પીઘું, લાઘું, દીઘું એ રૂપોથી આ ધાતુઓને ગયા ઉત્સર્ગના વર્ગ (ઙ)માં મૂકવાની પણ યોગ્યતા સિદ્ધ નથી થઈ શકતી, કારણ કે એ વર્ગનું નિયામક તત્ત્વ તો એ છે કે એ તાન્ત રૂપમાંના ક્ત પ્રત્યયનો કંઈક અંશ, જીત્ (જીત્યું, જિત્તં) કે પ્હત્ (પ્હત્યું, પ્હત્ત્યું, પત્તં) હેમાં થાયછે તેમ, ધાતુ-પ્રકૃતિમાં સંક્રાન્ત થવો જોઈયે, અથવા તો લાઙ્ (લાઙ્યું-લગ્ગં-લગ્ગં) ઇત્યાદિમાં બનેછે તેમ ક્ત પ્રત્યયનો પરિણામભૂત ક્રાઈક વિકાર ધાતુપ્રકૃતિમાં દૃષ્ટિગોચર થવો જોઈયે.

^{૯૭}યાનું અવું બનેછે, પણ બને ધાતુ નથી માન્યો, કારણ કે અસારિ પણ બાહ્ય કાઠિયાવાડમાં પ્રચરિત છે અને એ રીતે ધાતુરૂપ બા લેવાને આધાર પ્રાપ્ત થાયછે.

^{૯૮}. ડૉ. ટેસિટોરી જો ધાતુ શ્રુતમાંથી નીકળ્યો હશે એમ તર્ક કરેછે (હેમની Notes § 137, (2) બુધો); શ્રુત-શ્રોત્યતે-જોઙ્જઙ-શ્રોતિતકં-જોઙ્ઙ-જોઙ્ઙ-જોઙ્ઙ-જો (ગુજ); આ ક્રમે આપાતતઃ યોગ્ય જણાયછે. શ્રુતને સ્થાને શ્રુત મૂકવાનો પણ આપણને એટલો જ અવકાશ છે. છતાં, આ વ્યુત્પત્તિને કેવળ તર્કની દ્રશ્યમાં જ મૂકવી પડશે.

છેવટ, ૯૯હો ધાતુને આ વર્ગમાં મૂકવો જોઈએ એ ધાતુ સ મૂ, પ્રા હુ-હો, એમ વ્યુત્પન્ન થયોછે મૂનો હૂ રૂપે ફેરફાર એટનો સ્પષ્ટ જણાઈ આવેછે કે મૂ અને હો વચ્ચે સૃષ્ટતાનો વિચ્છેદ નથી થતો.

હવે હું વર્ગ (છ)-(૧) લઉંછુ આ વર્ગમાં વિશેષ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય ધાતુમણ આવેછે જેમકે -

વેસુ, પેસુ, વેર, પામ્, ર્હાંચિ, સપિ, કટ્ટ, વગડ, આપ્, વેચ્, સતાવ્, સમસ, (સામર, ર્હૈર, સુષ્, જાણ્, આચમ્, કળ્

નીચે નોંધેલી વ્યુત્પત્તિયો નેતા જણારો કે આ સર્વે ધાતુઓ મૂળ (સંસ્કૃતમાં) ધાતુ અને ઉપસર્ગ એ બે તત્ત્વોના બનેલા હતા અને એ બે તત્ત્વોનો (સ. ધાતુ અને ઉપસર્ગનો) હેવો સંપૂર્ણ સંયોગ થયોછે કે હેનો સુશ્લિષ્ટ એકરૂપ ગુજરાતી ધાતુ બન્યોછે

સ	પ્રા	ગુજ
ઉપવિશતિ	ઉવડસડ, વડસડ, વડસડ	વસે, ✓વસ
પ્રવિશતિ	પડસડ	વસે ✓વસે
વિકિરતિ	તિદાડ વડસડ	વેરે, ✓વેર
પ્રાપ્નોતિ	પાવડ, પાવડ, પામડ,	પામે, ✓પામ
પ્રાપ્તક	પત્તડ, પહુતડ,	પહુતડ, પ્હાંચુ-પ્હાંચુ ✓પ્હાંચ

[ટિપ્પણુ -- પહુતડ (પહુતડ) હેવો સત્તરમાં સૈકાના ગ્રન્થમાં થયેલો જે પ્રયોગ આ બ્યાખ્યાનના પૂર્વ ભાગમાં (૨૪૦મે પૃષ્ઠે) દર્શાવેલો એ ઉપરથી કાર્ત્તવ્ય એમ લાગશે કે પહુત્ ધાતુ તાત્તવાળી વિપરીતક્રમની પદ્ધતિથી બીજી ભિન્ન પદ્ધતિ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયો હશે, પરંતુ હેમાં જ છે એ મૂળમાં જ હોય તો જ આવી શકે અને આ પ્રસંગમાં ક્ષાત્ત રૂપમાંથી જ જ્ય પ્રાપ્ત થાયછે આ ઉપરથી જણાયછે કે ક્ષાન્ત રૂપમાંથી ધાતુ બનાવવાની આ રીત વિક્રમ સંવત્ ૧૮૦૦ સત્તરમાં અને યોગમાં સૈકાથી ધણા વર્ષ પૂર્વે શરૂ થઈ હતી

દુષ્કારનો પ્રસંગ કેમ થયો એ આગળ ઉપર દુષ્કાર વિશેના ઉત્તરોની ચર્ચા દરમ્યાન સમજાવવામાં આવશે અહિંયા એટલું જ કહેવું બસ થશે કે

૯૮ અર્થનો ફેરફાર એવા એવોછે મૂ (સ) એટલે 'યતુ' પણ હો (ગુજ) એટલે 'દોડ' એવા ઉચ્ચે જ્યાં (સં) એટલે 'હમા રહેવું' એટલે 'દોડ' એવા અર્થ થયો, પણ જ્યાં (ગુજ) એટલે 'યતુ' હતું એ હોતું બુદ્ધિવ્યવસ્થા અને મૂલક (પ્રા) દ્વારા થાય પણ પ્રમાણ આપતાં હવેકે હવેકે-હવેકે-હવેકે એમ ઉત્પન્ન થયુંછે હવે નવમાન ૧૯૦૦ પણ છે, જે પ્રા. હોમરમાંથી આવ્યુંછે--જેમ કે જ્ઞાન (હોમર) હતું નથી

પત્તર્વમાં આગનુકે ઉ સમેત હૂ પ્રવિષ્ટ થાયછે એટલે પદુત્તરં બનેછે; આમ થવાનું કારણ અવિદિત છે પણ ઉચ્ચારણની અનુકૂળતા જ કારણ હશે એમ જણાયછે.]

સમર્પયતિ	સમપ્પદ	સંવપ્પદ, -સોપે, √સોપ.
ઉત્તિષ્ઠતિ	ઉટ્ઠ	ઉઠે, √ઉઠ.
વિષ્ટતિ	વિષ્ટદ્	વિગટે (હિ.) વગટે; √વગટ.
આયાતકઃ	આયાઅડ (અપ.)	આયડ, આયો (પછી વ્ આગમ આવતાં) આવ્યો, √આવ.

[ટિપ્પણ:-શુજ. આવ્ની આનઅવ્ (જવુ) હેમાં કરાતી કાલ્પનિક વ્યુત્પત્તિનો હું અહિ, સાક્ષાત્ પ્રયોગરૂપ પ્રમાણ વિના કેવળ બાલ્ય સામ્યા-ભાસપરથી જ ઘટાવેલી એક વ્યુત્પત્તિ તરીકે, માત્ર નિર્દેશ જ કરીશ.]

વ્ આગમ પ્રથમ તો કલ્પનાજન્ય લાગશે, પરંતુ નીચે આપેલાં ઉદાહરણો હેતી વાસ્તવિકતા સ્થાપિત કરશે:-

(૧) પ્રોતકં (સં.) પ્રોયડં (અપ.) પ્રોયું, પરોયું (શુજ.) પરોવ્યું √પરોવ્ (જેમકે સોઈમાં દોરો પરાવવો);-પારસીઓ પોયું, પોવું (પોવેછે) કહેછે, કારણ કે તેઓ રૂ લુપ્ત કરેછે અને વ્ આગમ ઉમેરતા નથી);

આ ઉદાહરણોથી પ્રકાશ પડશે:-

(૧) કાલ્જ મ્હાહં કુટિલ કટાક્ષે પ્રોયું

(દયારામ, ગરવી સંગ્રહ, શુજરાતી ત્રેસ તરફથી છપાયેલો; પૃ. ૧૯૭ ગરબી ૬૫, કડી ૨.)

(૨) રસિયે વજાહી રંગ વાંસલી પાસલી મ્હારી પ્રોઈ

(ઉક્ત ગ્રન્થ, પૃ. ૨૧૪, પદ ૧૦૨, કડી ૧).

(૩) અણિયાલી આંખે વાલમ પ્રાણ મારો પ્રોયોહે

(ઉક્ત ગ્રન્થ, પૃ. ૧૭૨, ગરબી ૧૩, કડી ૧).

(૪) માહારો પ્રાણ તુંમાં પ્રોવાયો નિશદિન રેહજો

(ઉક્ત ગ્રન્થ, પૃ. ૧૬૫, ગરબી ૩, કડી ૬).

(૫) પ્રાણ પ્રોવાયોહે તમ તાનમાં વિહારીલલ.

(ઉક્ત ગ્રન્થ, પૃ. ૧૮૭, ગરબી ૪૭, કડી ૭).

(૪) અને (૫)માં કર્મણિપ્રયોગનું રૂપ છે; પ્રો+આનયો હેતું આગમરૂપે વ્ આવતાં પ્રોવાયો બનેછે. પરોવવું (પરોવ્યું-પ્રોવ્યું-પ્રોયું) હેમાં આવતા નો પ્રથમ પુરાવો અહિ મળેછે

(૨) નિદ્યયોત્તિક (સ), નિચોદ્ગર (અપ), નિચોબ્ધ (ગુજ) ✓નિચોવ
(૩) રીસ, રુચ્યતિર્માથી આવેછે અને નામ છે, અને રીસા એ ગુજ
દિવાપદના ઈર્મણિપ્રયોગનું અગ છે શૂતકૃદન્ત રીસાયો છે પણ પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં
૫ આગમયુક્ત રીસાઓ, રીસાઓ રૂપે મળી આવેછે —

(૧) “મ્હારુ માળકહું રીસાઓ રે સામઢિયા” (પ્રેમાનન્દની પ્રસાદી પૃ. ૩૦
જસોદાનો વિલાપ)

(૨) “રહે સ્વામી રીસાવત્તા” મુરારિકૃત ર્શ્વરવિવાહ, મૃદત્કામ્યદોહન,
અન્થ ૬, પૃ ૪૬૮)

(૩) હુ એ રીસાવ પળ મન નયી રીસાવત્ત જો,
માટે તમો ચકો વઢતા નયી ફાવતુ જો

(દિવારામ, ગરવીસમઢ, ગુજરાતી પ્રેસનો, પૃ ૧૬૯, ગરબી ૬, કડી ૧૧)

(એ જ પ્રમાણે કમાયોને બદલે સાધારણ લોક કદાચિત્ કમાઓ
વાપરેછે)

ગામડિયાઓ જાણ્યોને બદલે જાણો કરેછે તે ખ્યાનમાં રાખવા જેવું છે,
ધણીએ વાર શહેરીઓ કરતા ગામડિયાની જાણ પ્રાકૃત કે સરકૃત રૂપને
નિકટતર હોયછે

આ પ્રમાણે મ્હં અહિં આપેલી જાણની વ્યુત્પત્તિના પક્ષમાં સખળ
કારણો રજાછે પરંતુ સિ હે મા આપેલા એક ઉદાહરણથી વિદ્ય ઉત્પન્ન થાયછે
(✓૮-૪-૪૩૨ના ઉદાહરણમાં જાણછે તહેની કે હેના પાઠાન્તર જાણજોની
હું વાત નથી કરતો, એ ખતેનો તો જાણતક સાથે સમન્ધ જેમ તેમ દર્શાવી
સકાય, પણ) હું કહેવા ઇચ્છુ છું તે શબ્દ ૮-૪-૪૦૦ના ઉદાહરણરૂપ નીચેની
પદ્ધતિમાં આવેછે—અનુદ કાન્તહો પુરિષહો જાણ જાણ (અન્યાય જુલ્મ પુરુષસ્વ
જાણદ્ આગચ્છતિ) અહિં જાણ એ ૨૫૬૩૫ આવેછે તેથી હેવું સૂચન થાયછે
કે, ગમે તે પ્રકારે ધ્યાયેલો, જાણ વાત એથી પ્રાચીનતર હોવો જોઈયે, અને
પરિણામે મ્હં આપેલી વ્યુત્પત્તિ ખડિત થાય એ સખવેછે આ પ્રશ્નને હું
આટલેથી જ છોડીશ અને હેના નિર્ણય વધારે સમર્થ વિદ્વાનોના હાથમાં મૂકીશ)

[ૐ સર રામકૃષ્ણ જો જાણારકરે જાણને મ જાણત પ્રા જાણો
હેમાથી વ્યુત્પન્ન થયોછે (હેમના વ્યુત્પત્તિનિયમ વ્યાખ્યાનો પૃ ૧૨૬ જુવો.)
એ વ્યુત્પત્તિમાં પણ આગન્તુક વ્ત્તિ પ્રણેપની અપેક્ષા રહેશે—જે કે હેમજો
હેના નિર્દેશ થયો નથી]

(ક) વિક્રીનાતિ, વિક્રેદ, મ. વીવ(તો), વેવે(તો) ✓વન્

અપવા (જ) વિક્રીતક, વિક્રિયરં, વેચ્યુ ✓વન્

[સિન્ધીમાં ધાતુ વિકેન્છે. (વિકેન્ચો-તે વેચેછે.) એ ભાષાનો આ ધાતુ ઉત્તર્ગ ૪ ના વર્ગ ૨ માં સમાવિષ્ટ થાય.]

આ બે વ્યુત્પત્તિપ્રકારમાંથી કિયો પસંદ કરવા યોગ્ય છે એ નક્કી કરવું તદ્દન સ્હેલું નથી. પ્રત્યેકના પક્ષમાં તેમ જ વિરુદ્ધમાં દલીલો છે. (ક)માં કૈની અંદર રહેલા એને લીધે ચની પ્રાપ્તિનો સંભવ છે; પરંતુ °ક્રિયર્- °ક્રિયું- °ક્યું- એ પક્ષ પ્રબળતર છે, કેમ કે ક્યનો ચ બહુ સ્હેલાઈથી બનેછે. (ચ)માં, વેચ્યુંમાંથી તારવી કાઢેલા વેચ્ ધાતુમાં ક્ત પ્રત્યયમાંથી આવતું કંઈ- પણ લક્ષણ જોવામાં આવતું નથી. એકંદર (ક)ની તરફ મ્હારું વલણ રહેછે.

સંતાપયતિ

સંતાવેઈ

સતાવે√સતાવ્

સંવુઘ્યતે

સંવુજ્ઞઈ

સમજ્ઞે,√સમજ્ઞ

[ખીન્સ ૧-૩૨૭ માં હાની વ્યુત્પત્તિ જ્ઞાન (સં), જ્ઞાન (પા. પ્રા.) હેમાંથી દર્શાવીછે; આ દેખીતી જ ભૂલ છે.]

હિન્દી સમુદ્ધનામાં, ખરું મૂળ સંવુઘ્ હોવાના પક્ષનું એક સારું સૂચન (મુના ૩ ૩૫) રહેલું છે. હમકો કહા ઉચિત કરિવો હૈ સે લિખિયો સમુદ્ધાઈ (મીરા).

સંસ્મરતિ

સંહારઈ

સાંમરે,

√સાંમર્

પરિહિતકં

પરિહિયં

પહિરિયં

(વ્યત્યયથી),-પ્હેયું, √પ્હૈર.

સમાગ્રા

(સમાજિવ્રતિ)

સમગ્ઘઈ

સવેગ્ઘઈ-સઝંઘઈ-સંઘે√, સંઘ્

[જો સંઘ્ (ગુજ.) ને સં. શિઘ્ (શિઘ્)માંથી (પ્રા. સિંઘઈ-ગુજ. સૂંઘે એમ) હ નો વ થઈને વ્યુત્પન્ન માનવો હોય તો સમાગ્રામાંથી દર્શાવેલી આ વ્યુત્પત્તિ તણ દેવી પડે. પણ મ્હને એ વિશે શંકા છે.)

આનયતિ

આળેઈ

આળ

√આળ્

આથમ્

અસ્તમિતઃ

અત્થમિયો

આથમ્યો

અહિં હ (=જવું) એ ધાતુના ક્તાન્ત રૂપને અસ્તમ્ શબ્દ સંલગ્ન રહેછે; આ શબ્દ વસ્તુતઃ એક સ્વતંત્ર શબ્દનું દ્વિતીયાનું રૂપ છે પણ સંક્રમણ દરમ્યાન એ સ્વરૂપનો બ્રંશ થતાં એ શબ્દ એક ઉપસર્ગ તરીકે અથવા તો સમગ્ર ધાતુના એક અવયવ તરીકે ગણાયો, અને એ રીતે આ વિચિત્ર ઉત્પત્તિનો આથમ્ ધાતુ પ્રાપ્ત થયો.

ઝગ્-ઝઢતઃ-ઝગ્યો-ઝગિયો-ઝગ્યો. ધાતુ અને ઉપસર્ગનો સંવિલય થઈને એક નવી જ બનાવટનો ગુજરાતી ધાતુ થાયછે એ પ્રકાર આ ધાતુ બતાવી આપેછે.

[વિવિનોતિ, ચિઙ્ગ, ધીજે/ધીજ્-આ ઉદાહરણનો અસ્તુત વર્ગમા એટલે
ઉત્તર્ગ ૫, જ (૧)મા, તેમ જ વત્તર્ગ ૪ વર્ગ (૨)મા સમાવેશ થઈ સકે છે, કારણ
કે હેમા વિકરણ જળવાઈ રહે છે અને ઉપસર્ગ બાળી જાય છે]

ધાતુનું સ્વતંત્ર શબ્દ સાથે સગ્રયન લાવવું (to bring) એ ક્રિયાપદમા
જોવામાં આવે છે એ ક્રિયાપદ લેન-આવવું હેના સયોગનું બનેલું છે—લેઈ, લઈ+
આવવું=લાવવું લાવવુંને હિં લેઆના કે ત્યાના જોડે સરખાવિયે તે! આ વાત
સ્પષ્ટ થાય છે લાવ્ ધાતુના ભૂતકાળમા યતા વિલક્ષણ પ્રયોગને (સ બા-ની માધી
આવેલા) જાણ્ ધાતુની જોડે સરખાવતાં જે વિરોધ જણાય છે એથી અહિં
સૂચવેલા સગ્રયનનો પુરાવો મળે છે—હુ પાઈ લાવ્યો, મ્હં પાઈ બાળી, ખેલા વાક્યમાં
ક્રિયાપદ સકર્મક અને ભૂતકાળમાં હોવા છતાં કર્તાર પ્રયોગમા મૂકાયું છે (જે
ધટના સકર્મક ક્રિયાપદોના ભૂતકાળમાં કર્મણિપ્રયોગ કરવાના સાધારણ નિયમથી
વિરુદ્ધ છે), જમ્હારે ખીજ વાક્યમા બાળી ક્રિયાપદ (ભૂતકાળ સકર્મક હોઈ
કર્મણિપ્રયોગમા વપરાયું છે) હાતું કારણ સ્પષ્ટ છે, લાવ્ સકર્મક છે, પણ હેનો અગ
ભૂત જાણ્ ધાતુ અકર્મક છે, અને સ્નાભાવિક રીતે જ સમગ્ર ક્રિયાપદનો પ્રયોગ
આ મુખ્ય ધાતુને અનુસરીને જ થાય છે મરાડીમા માત્ર જાણ્ ધાતુ જ છે, લાવ્
નથી (કારણ કે જેવો ધાતુ જ એ બાપામાં નથી, જે(નિ)=તેવું એ ધાતુ છે)
પરિણામ એ આવે છે કે મરાડી લોકો લાવ્ અને જાણ્ વચ્ચેનો આ ભેદ
ધણીએવાર કળી સકતા નથી અને પુરુષ કહેરો કે હુ ગાલી લાવી છું! આ
જાતનાં વાક્યો મ્હં સાક્ષાત્ સાબળેલા છે

ઉપરનાં ઉદાહરણોમા મૂળ સસ્કૃત ૩૫ અને અન્તમા બનતા ગુજરાતી
ધાતુ વચ્ચે રહેલો આકૃતિવિરોધ જોતાં એકદમ જણારી કે આ (જ)-૧)
વર્ગ પરત્વે આવેલા વર્ણનમા એ ધાતુઓનો સમાવેશ કેટલી યોગ્યતાથી થાય છે
હવે, (જ)-૨)—આ વર્ગમાં જે ધાતુ એકદમ આપણે લક્ષ્ય ખેંચે છે તે સ
અસ્ (=હોતું) નો પ્રતિયોગી છે, જેમાંથી છે રૂપ આવે છે એ ધાતુ આપણે હેને
સગવડની ખાતર છ કહિયે

આ ક્રિયાપદની વ્યુત્પત્તિયે વિદ્વાનોને અત્યંત શ્રમ આપ્યો છે અને એ
વિરોધાઈ બે વિદ્વાનો એકમત થયા નથી એ મતમતાન્તરમા પ્રતિનિધિભૂત
મતો નીચે આપું છું—

૧) સર રા. ગો. લાડારકર આ ક્રિયાપદને બાસ્=તેસવું હેમાથી વ્યુત્પન્ન
કરે છે (હેમના વ્યાખ્યાનો પૃ ૧૨૬) આસ્તે (સ), અચ્છદ (ખા),—છદ-છે (ગુજ)
તથાપિ, આગળ ઉપર ૨૭૪ મે પૃષ્ઠે તેઓ અસ્ અને બાસ્ વચ્ચેના પ્રશ્નને

અનિર્ણીત રાખેછે, પણ સંભવિતતાનો ગુરુભાગ આસૂને અપેછે. જે કે આ મતમાં જે દોષસ્થાન છે: (૧) “જેસવું” માંથી “યવું” એ અર્થવિપર્યય અને (૨) પ્રતિસ્પર્ધિભૂત જે વ્યુત્પત્તિયો વચ્ચે એ વિદ્વાન ડૉક્ટરનો પોતાનો અનિર્ણય,—તો પણ એ મતમાં કેટલાંક એ પક્ષનાં ઉપકારક તત્ત્વો છે; જેમકે:—

(૧) હેમચંદ્રે ગમિષ્યમાસાં છઃ ૮-૪-૨૧૫ એ સૂત્રમાં સ્વીકારેલી સૂત્રે સ્થાને ચ્છની પ્રાપ્તિ.

(૨) કુમારપાલચરિતમાં જે અનેક સ્થળોએ હેમચંદ્રે આ ક્રિયાપદને (અચ્છદ્, અચ્છતિ, અચ્છડ, અચ્છડ, અચ્છહ, અચ્છહુ એ રૂપે) વાપર્યુંછે, તે પૈકી જે સ્થળોએ ટીકામાં અર્થ સ્થા કે વસ્તુ હોવા આપ્યોછે જે સ્હેલાઈથી “હોવું”ની ખરોખર થઈ સકે, અને એક સ્થળે (૮, ૫૮માં) તો વર્તે અર્થ આપ્યો-છે પણ ખરો, જે અર્થ “હોવું”ને બહુ નિકટ છે. છતાં પણ આ તત્ત્વોની પ્રખળતા ધટાડનારા કેટલાંક મુદ્દાઓ છે; જેમ કે, કમદીશ્વરે આપેલી અચ્છદ્ની અસ્માંથી વ્યુત્પત્તિ (૧) ને વિરુદ્ધ છે. સંક્ષિપ્તસાર ૪-૧૦ જુવો (પિશલ § ૪૮૦માં હેનો ઉલ્લેખ છે). અને, હેમચંદ્રનું કુમારપાલચરિત ગમે તેમ તોપણ માત્ર પોતાનાં જ સૂત્રોનાં ઉદાહરણો આપવાના અભિપ્રાયથી લખાયેલો ગ્રંથ છે, એટલે હેમાંથી લીધેલા ઉતારાઓની સ્વતંત્ર સાહિત્ય-માંથી લીધેલા ઉતારાઓ જેટલી કિંમત રહે નહિ.

ડૉ. ટેસિટોરીએ (પિશલને અનુસરીને) આ ક્રિયાપદની વ્યુત્પત્તિ સં. ઋચ્છમાંથી કરીછે; ઋચ્છતિ-અચ્છદ્ (હેની નોટ્સ, § ૧૧૪ જુવો). હેણે પિશલ §§ ૫૭, ૪૮૦ નો નિર્દેશ કર્યોછે. તા. ૨૨ મી જુલાઈ ૧૯૧૫ ના એક ખાનગી પત્રમાં હેણે આ વ્યુત્પત્તિનો જ આગ્રહ દર્શાવ્યોછે અને કહ્યુંછે: “અસ્તિ cannot give અચ્છદ્ but only અત્થિ” એટલે કે ‘અસ્તિનું અચ્છદ્ ન અને પણ માત્ર અત્થિ અને.’—આ મતના જવાબમાં હું કહીશ કે અસ્તિનું અત્થિ થાય અને અચ્છદ્ ન થાય હેમાં શંકા નહિ, પણ, ધણા પ્રાકૃત ધાતુઓમાં થાયછે તેમ, ભાષાના એક વા અન્ય વિકાસક્રમે આ એક ધાતુ (અસ્)ને સર્વ વ્યંજનાન્ત ધાતુઓને પહેલા ગણુની કક્ષામાં મૂકવાના સમીકરણનો નિયમ લાગુ કરવામાં આવ્યો હોય, અને એ રીતે આપણે અસહ્ય પ્રારંભ કરવો રહે; પછી સ્ અને છના^{૧૦૦} વાગ્યાપારગત નિસર્ગસખન્ધને લીધે, અચ્છદ્ થાય (આ સંખન્ધ શકટ-(ગુજ.) છકડો, પઠ: (સં.) છઠો (પ્રા.)

૧૦૦. ડૉ. ભાંડારકરે પોતાનાં વ્યાખ્યાનોમાં ૧૮૮-૧૮૯ માં પૃષ્ઠાએ આ વાગ્યાપારગત ફેરફારનો નિર્દેશ કર્યોછે; વળી ૪૨ મે પૃષ્ઠે તેઓ પાલીમાં શ્નો છ થાયછે, તે બતાવેછે પણ એ ફેરફાર પરમાર્યો શ્માંથી જ થયેલો માનેછે, સદ્વાર નહિ (જે સ્ પાલીમાં

મશકમાળી મચ્છર, ઇત્યાદિમા પ્રવર્તેછે-કારણ કે એ ઉદાહરણોમાં જ અને વ નો પ્રથમ ક્રમે સ્થિત થયો જ નોંધાયે (જાણે સ-સિ હે ૮-૧-૨૬૦), એ કે વ્યાકરણકારોના અન્યોમાં એ દર્શાવ્યો નથી), અને પછી, નીચે બતાવવામા આવેલો તેમ, અચ્છદ્

વળી, જાચ્છદના જ નો સામાન્યતઃ જ ન થાય પણ સિ હે. ૮-૧-૧૪૦ એ વ્યાપક સૂત્રને અનુસાર રિ થાય, એ સૂત્રને માત્ર પાંચ અપવાદ છે (૮-૧-૧૪૧) જેમાં કચ્છ આવતો નથી કચ્છને આ વ્યાપક નિયમથી અલગ માનવા માટે અન્યોમાં પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ કે કાંઈ વિશિષ્ટ સંયોગો જેવા કાંઈ પ્રબળ કારણો હોવા નોંધાયે

તે ઉપરાંત કચ્છની બાબતમા અર્થાન્તરની પ્રાપ્તિમાં મૂળ અર્થને એટલા નેરથી મર્યાદો પડેછે, અથવા વધારે યોગ્ય રીતે કહીએ તો એટલા અતિ શય વિશાળ ક્ષેત્રો મર્યાદો પડેછે, કે તે અર્થમંદલ્યના સામાન્ય નિયમોને માન્ય થાય નહિ કારણ કે પાણિનિ કહેછે તેમ કચ્છ ધાતુ નીચેના અર્થોમાં વપરાય છે -(૧) જવુ, (૨) ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યનો નાશ (૩) કઠિનતા, સ્તબ્ધતા કે ધનતા પ્રાપ્ત કરવી, (ગતીન્દ્રિયપ્રલયમૂર્તિમાયેષુ ધાતુપાઠ) આ ત્રણ અર્થોમાંથી “જવુ” એ એક જ અર્થ, કઈ આવી સંભવિતતાથી, “હોવુ” એ અર્થ તરફ લઈ જનારો ગણી સકાય હોવા છે, અને એ “જવુ” અને “હોવુ” અર્થોની વચ્ચે પણ મોટો ફેરફાર હોવા પડેછે

વેમર (હાલ પૃ ૪૧) અચ્છદની વ્યુત્પત્તિ ગચ્છતિમાથી આપેછે વેમરે આ વ્યુત્પત્તિના સમર્થનમા આપેલા કેટલાક ઉતારાઓ ધીમ્સ (પુ ૩ પૃ ૧૮૧-૮૨ મા) આપેછે —

અચ્છેજ વા ચિદેજ ના નિસિણ્ય વા રવદેજ (માગવતી, ૧, ૪૧૧)

હેનો અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યોછે — “તે જામ, જીભો રહે, બેગે કે જડે”

આ અર્થ જોટો આપ્યોછે, નિસિણ્ય એટલે “તે સુવે” થાય (નિમ્મરી સુધ જવુ), અને અચ્છેજ એટલે “તે જામ” નહિ પણ “તે બેશે,” જાસુ= બેસવુ હેમાળી (મેં ઉપર ઉનારેલુ હેમચન્દ્રનું સૂત્ર ગમિષ્યમાળા છ એ અદિ આધાર છે) ધીમ્સ (૩, ૧૮૧-૨) ધીન પણ ઉદાહરણો આપેછે જેમા અચ્છદનો અર્થ “જીભા રહેવુ” માથી ધીમે ધીમે “હોવુ” અર્થમા અથવા “હોવુ”ની

૨ અને ૫ નું સાધારણ રૂપાન્તર છે); એ કે મોટો મત જ નો પ્રથમ સ્ અને પછી છ રવા વધે દોષ જેનું સંવિશેષ કારણ એ છે કે પાણીમાં (કેટલીક પ્રાકૃતની માફક) જ, છ, જ, જ નો ઉચ્ચાર પૂર્વે લઘ્વ નોનો પવનર્વગત્વ દેનો (નીચે જ, છ, જ, જ, ના પ્રાકૃત ઉચ્ચાર વિશેષોના હાતાર્થ જુઓ)

બહુ નિદ્રામાં સંક્રાન્ત થાય છે. આ સંજન્યમાં મહે ઉપર દર્શાવેલો હેમચન્દ્રના કુમારપાલચરિતમાંના પ્રયોગ ઉપયોગી થશે. ત્યાં પણ આસ્ ધાતુ સરળ ક્રમોવાળી અર્થસંક્રાન્તિથી “હોવું” અર્થ પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રો. વેંચરની વ્યુત્પત્તિની સ્થાને હું એક બીજી દલીલ ઉમેરીશ, અને મિ. બીમ્સ પણ એ જ વિદ્ય પતાવે છે એમ મહેને જણાય છે; તે આ:-આદ્ય વ્યંજનનો (ગચ્છતિના ગ્નો) લોપ થતો, જાણને બદલે આજ્ જોવા વિરલ પ્રસંગો શિવાય, વિદિત નથી. મિ. બીમ્સ એ જ વાત કહે છે:-“આદ્ય વ્યંજનનો ક્ષય વિરલ છે. રંગભૂમિના પ્રાકૃતમાં આ ઘટના લગભગ અપવાદરૂપે માત્ર જ્ઞા (જાણ) ધાતુમાં જ બને છે, જેમકે આણાસિ-જાનાસિ, આજ્ઞાવેદિ-આજ્ઞાપયતિ, ધત્યાદિમાં તેમ જ ડળો=પુનઃ અને બીજા થોડાક શબ્દોમાં.”

[પ્રસંગવશાત્-અહિ આજ્ઞાવેદિ એ ઉદાહરણ ખોટું છે; કારણ કે જ કે હેનો જ અહિ લુપ્ત નથી થતો પરંતુ ણ અને પછી જ થાય છે; એ શબ્દ આજાજ્ઞાવેદિમાંથી નથી આવ્યો.

તેજ શબ્દ તો હેમચન્દ્રે સ તેજ જેવા શબ્દસમૂહોમાં જ સ્વીકાર્યો છે એ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે એકલો તેજ હેણે આપ્યો નથી (સિ. હે. ૮-૧-૧૭૭ ઉપરની ટીકા જુવો); જ્યારે જાનાસિનું આણાસિ એ ઉદાહરણની આધાર તરીકે ઉપયોગિતા સંશયગ્રસ્ત છે કારણ કે જો એક પક્ષે તુજ્ઞ જ આજે હિઅં (શકુન્તલા ૩-૧૫) જેવાં ઉદાહરણો મળે છે તો અન્ય પક્ષે હાવાં ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થાય છે:-

અહં એવં એદસ્સ હિઅં જાણામિ મહં એસો (ઉત્તરરામચરિત)

વસ્તુતઃ એકલા પુનઃ નું અપભ્રંશમાં પુણ થાય છે (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૬, ઉદાહરણ જુવો).

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં ક:પુનમાંથી આવેલ ક તેજ ઉમેરવા યોગ્ય છે; હેમાંથી^{૧૦૧} છેવટે અપભ્રંશમાં કવળ પ્રાપ્ત થાય છે જેને હેમચન્દ્રે ક: માટેનો સ્વરૂપસિદ્ધ આદેશ માન્યો છે (સિ. હે. ૮-૪-૩૬૭).

૧૦૧ હેમચન્દ્રે હેને કિમ્ના આદેશ તરીકે આપ્યો છે. પણ કિમ્નો લિંગરહિત પ્રકૃતિ, તરીકે વપરાયો છે એ સ્પષ્ટ છે; અને હેણે કાહં અને કવળ એમ બે આદેશો આપ્યા છે. જે અનુક્રમે નપુંસકલિંગ અને નપુંસક-ઈતરલિંગ (એટલે પુલિંગ અને સ્ત્રીલિંગ) રૂપ છે એ ઉદાહરણ ઉપરથી જણાય છે:-

કવળ વિંદુ ન ચિંતવહ કાહં વિ જં નિવ્વાણુ (કુમારપાલ ચરિત. ૮, ૩૦):
(કોઽપિ એતદ્ ન ચિન્તયતિ ન વિચારયતિ । યત્ કિમિતિ કિંત્વરૂપં નિર્વાણમ્-હેમચન્દ્રની ટીકા.)

આથી જણાશે કે અહિ કાહં નપુંસકલિંગ છે અને કવળ પુલિંગ છે અને સૂત્રના કવળ ઘળ-કા ઘૂળા એ ઉદાહરણમાં એ સ્ત્રીલિંગ છે.

પરંતુ જરાક વિચાર કરવાથી આઘ ભાસતા વ્યજનના આ લોપનું ઉપ
સિયુક્ત કારણ મળી આવશે ૮-૧-૧૭૭ ઉપરની પોતાની ટીકામાં હેમચ દ્ર
ઘ્વચિદાદેરપિ । સવુન । સવળ । સવ । સોમ ॥ એમ કહેછે એ ખરૂં પરંતુ
વસ્તુસ્થિતિ હેવી જણાયછે કે, સવળ, સોમ, (કવળ), જ કાળે (ન જાળે) એ હેવા
દૃઢ-અર્થિત શબ્દયુગ્મો છે કે તેઓ એક અર્થ દર્શાવતાં જણાયછે અને
આ^{૧૦૧} મનોભાષાપાર શબ્દોની શરીરરચનામાં પ્રતિફલિત થાય છે અને એ
શબ્દોને અખડ શબ્દોનો ભાસ આપેછે, અને એ કારણે પ્રવૃત્ત વ્યજનનું
સ્થાન આઘ મટીને અનાદ્ય થાયછે અને પરિણામે લોપ પ્રાપ્ત થાયછે પુન
જાને પ્રત્યાદિ શબ્દો અલગ વપરાય ત્હારે લોપ નથી થતો અને પુણ, જાણે
પ્રત્યાદિ રૂપો પ્રાપ્ત થાયછે એ ઘટના આ મત સ્વીકારતાં સકારણ સાગરો
(ઉત્તરમચરિત્રમાંથી ઉપર આપેલું જાણેનું ઉદાહરણ^{૧૦૨} જુવો)

ગ્રો વેખરને જચ્છદની વ્યુત્પત્તિ ગચ્છતિને બદલે જાગચ્છતિમાંથી સિદ્ધ કરવી
વધારે રહેલી પડત હેમાં ગના લોપની મુશ્કેલી દૂર થાત, જાગચ્છતિમાં જ
અનાદ્ય ગણાતા જામચ્છદ થાય અને હેમાંથી જાચ્છદ, જચ્છદ આવે (હિમ
ચ દ્ર જાગમિઓ ને જાયમિઓ હેને વૈકલ્પિક રૂપો તરીકે આપેછે, ૮-૧-૧૭૭,
ટીકા) સિન્ધી જચ્ (જવળો-જવળ) = આવવું એ માતૃ મૂળ જાગચ્છતા આ
રૂપાન્તરમાં જોઈ સકાયછે અર્થ પશુ, ગમ્ “જવ” હેના કરતાં “આવવું”
એ, જચ્ “હોવું” હેના અર્થને, નિકટતર યશો કું તો આ માત્ર આતુમાનિક
વિકલ્પ તરીકે સ્વયવુદ્ધ, કારણ કે આ વ્યુત્પત્તિમાં વાઙ્માપારની દૃષ્ટિએ
તેમ જ અર્થની દૃષ્ટિએ, દેખીતો જ કાઈક ગીરવદાય રહેલોછે પશુ અર્થ
ત્હારે કહેવું જોઈએ કે ગ્રો વેખરનો મત રજુ કરવામાં મહું સપૂર્ણ આધાર
મિ ઊમિસના મન્ય (પુ ૩, પૃ ૧૮૧-૧૮૨) ઉપર રાખ્યોછે ગ્રો વેખરકૃત
હાલ પૃ ૪૧ જેતા મિ ઊમિએ આપ્યાછે હેવા કાઈ પશુ આધાર મળ્યા
નથી, ત્હારે જચ્છતિની ગચ્છતિમાંથી વ્યુત્પત્તિ ત્હેમણે સ્વયવીછે હેવું એક જ
સ્થળ મને મળ્યુંછે, જે શબ્દોની અનુક્રમણીમાં છે —

૧૦૨ જનરાતીમાં (જનુબ્દજ દેશ) સંધિનિષમની પ્રવૃત્તિ તપ્પો (ન જમ્પા),
તપ્પી (ન જાપ્પી) હેવા શબ્દોમાં, સામાન્યતઃ પદમાં, થાયછે ત્હેનું કારણ દોષા જ મનો-વા
પારમાં રહેતું છે નકારનો અથ ક્રિયાના અર્થ સાથે વળાઈ જવા એક અર્થ નિષ્પત્ત
થાયછે, અને એથી સંધિ બનેછે

૧૦૩ જાને શબ્દ સ્વતંત્ર અને એકલ દોષ ત્હારે પદ (જાને ને રથાને) જાને
વપરાયાના દાખલાઓ મળ્યા આવે તોપણ એ પ્રયોગ સદૃશ રજુઓથી ઉપજતા
સામાજિકનું જ પરિણામ દોષો જોઈએ એ રચ્ય છે

“√accha, gam (?) 757” (√અચ્છ, ગમ્ (?) ૭૫૭). અને ૭૫૭મી ગાથામાં સમચ્છન્તિ હેવા સંદર્ભમાં છે કે હેને અચ્છ=હોવાનું એ અર્થ સાથે કંઈ નિસંપત્ત જ ન હોય. મહં જોઈ તે હાલની આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૮૮૧ની છે, જ્યારે મિ. બીમ્સના પુસ્તક ૩૭૭ ઉપર ઇ. સ. ૧૮૭૯ની સાલ છે. પોતે લીધેલું સઘળું જેમાં હોય હેવી કાંઈ પ્રાચીનતર આવૃત્તિનો મિ. બીમ્સે ઉપયોગ કર્યો હોય એ સંભવે છે. દુર્ભાગ્યે મહને એ મળી સકી નથી. પરંતુ વેળરકૃત હાલને વધારે સૂક્ષ્મતાથી તપાસતાં જણાય છે કે મિ. બીમ્સે આ આવૃત્તિનો જ ઉપયોગ કર્યો છે. એટલે વેળરકૃત હાલમાં મોઢ્યાં જડે નહિ હેવાં વાક્યોનો નિર્દેશ મિ. બીમ્સ શા આધારે કરે છે એ એક અણઉકેલ્યો ગૂઢપ્રશ્ન રહે છે.

લૅસ્સન, કુંમદીશ્વરકૃત સંક્ષિપ્તસારના પોતે કરેલા ઉલ્લેખ દરમ્યાન, અચ્છ ધાતુનો જૂદો જ વૃતાન્ત આપે છે. મિ. બીમ્સ પુ. ૩ ને પૃ. ૧૮૧ મે લૅસ્સનનો નિર્દેશ કરે છે. તે જણાવે છે કે લૅસ્સન (પૃ. ૩૪૬ મે) અચ્છઙ્ઠ ઇલાદિનો વર્તમાનકાળના અવશેષો તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. જૂને-ત્તનો ચ્છ રહેલાઈથી થાય એટલે અચ્છઙ્ઠ ક્રિયાપદ અસ્તિમાંથી વ્યત્પવડે અસ્તિ દ્વારા આવ્યું એ વ્યુત્પત્તિ તરફ પક્ષપાત બતાવતા જણાય છે (પૃ. ૨૬૬). મિ. બીમ્સ ઉમેરે છે:—“પણ આથી- એ કાળના અન્ય પુરુષોનું ઉપપાદન નહિ થાય.” મિ. બીમ્સે બતાવેલો આ બાધ ભાગ્યે જ યોગ્ય હશે. કારણ કે ધણીએ વાર એકઠું મૂળરૂપમાંથી ધાતુઓ બનાવવામાં આવે છે અને પછી તેઓ નવા વ્યુત્પન્ન થયેલા ધાતુને આધારે વચન, પુરુષ, વગેરે દર્શાવતાં રૂપાન્તરો પામતા ચાલ્યા જાય છે. ત્રીજા પુરુષ એકવચનના રૂપનો પ્રયોગ અત્યંત પરિચિત હોઈને અસ્તિમાંથી અચ્છ નિષ્પન્ન થયો હોય, અને ત્યારપછી મહં પૂર્વે દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે, લાઘવને નિયમે, અચ્છમાંથી જ અન્ય રૂપાન્તરો ઘટાવ્યાં હોય એથી વધારે સ્વાભાવિક અન્ય ઘટના સંભવતી નથી. (બ્યાખ્યાન ૩, પૃ. ૯૮-૯૯ જુવો.)

પરંતુ લૅસ્સને આપેલી આતુમાનિક વ્યુત્પત્તિના માર્ગમાં વાસ્તવિક અન્તરાય, મહારે મતે, તદ્દન જૂદો જ છે અને એ દુસ્તર છે. અસ્તિ શબ્દમાં વ્યત્પન્ન થતાં અસ્તિ થાય અને હેમાંથી અચ્છિ બિદ્ભવે. પરંતુ અચ્છિમાંથી અત્યંત પ્રચરિત અને પ્રથમ પ્રયુક્ત રૂપ અચ્છઙ્ઠ નીવડે એ તો વાગ્યાપારગત વિકાસક્રમનો વિપર્યય થાય. અચ્છિ, અથવા વસ્તુતઃ અચ્છિ ઉત્તરકાલીન અપ-બ્રેશસાહિત્યમાં વપરાયેલ જેવામાં આવે છે એ ખરું પરંતુ એ તો અચ્છઙ્ઠમાંથી ચ્છમાંના દ્રુત્તર બનો લોપ થઈને નીપજેલ છે. માટે આપણે પ્રથમ સ્વરૂપે

રહેલા અચ્છદની જ ઉત્પત્તિ તપાસવી જોઈએ એ રીતે અને એ આપણે આગળ તરતમા જ જોઈશું

હાલ તરત તો મ્હાં આ વિષયમાં મિ. ધીમ્સને મત વિચારવો પડે એ ગૃહસ્થ પોતાની કૃતિના ત્રીજા પુસ્તકનાં ૧૮૦ થી ૧૮૭ પૃષ્ઠોમાં આ વિષયની વિસ્તૃત ચર્ચામાં ઉતર્યાં છે પ્રથમ લૅક્સનના અને વેબરના મતો જણાવીને હેમની ક્ષતિયો દર્શાવીને પછી પોતે અચ્છદની વ્યુત્પત્તિ $\sqrt{\text{અક્ષ}} = \text{હેમની સમજ પ્રમાણે}$ “ભાસવુ” હેમાથી સૂચવે છે અસ્ના સ્વીકારમાં હેમને જણાતા પ્રતિબંધનો અને અક્ષ માટેની હેની દલીલો હું તપાસીશ પ્રથમ ત્યારે મિ. ધીમ્સ વધેા ઉઠાવે છે કે આ મુદ્દાપર-અણ્યામાં આદિતમ-નિયમ આપનાર વરરચિએ (પ્રા ૧ ૧૨, ૧૬ એ સ્થળે) અસ્ના આદેશ તરીકે અચ્છ આપે છે તે અસ્તું વાગ્યાપારસિદ્ધ રૂપાન્તર જ છે હેમ માનવુ આવશ્યક નથી, વરરચિયે સંસ્કૃત પ્રાચીન શબ્દ અસ્નો લૌકિક પર્થાય માત્ર આપે છે, અન્યત્ર (૮, ૬૮ ? ૬૯ એ સ્થળે) હેણે સંસ્કૃત મસ્જના આદેશો વુદ્ અને છુપ્ આપ્યા છે પરંતુ એટલા માટે મસ્જને એ શબ્દોના નિકાસક્રમનું મૂળ ન ગણી સકાય હવે આ દલીલમાં દર્શાવેલા સામાન્યનિયમમાં મ્હારી સંપૂર્ણ સમતિ છે મ્હારે વૈમલ્ય દર્શાવવુ પડે છે તે તો એ નિયમના વિશિષ્ટપ્રસંગે થતા વિનિયોગ પરત્વે જ કારણ કે વાગ્યાપારસિદ્ધિયે જેટલું મ્હોદું અન્તર વુદ્ અને મસ્જ વચ્ચે કે છુપ્ અને મસ્જ વચ્ચે રહેલું છે તેટલું અચ્છ અને અસ્ વચ્ચે નથી વસ્તુતઃ હું આગળ દર્શાવીશ તે પ્રમાણે અચ્છને અસ્ સાથે સર્વસમત વાગ્યાપારગત નિયમોને અનુસરતો સમજ છે જે પ્રકારે હેમચન્દ્ર આસને સ્થાને અચ્છ આપે છે તેની અને વરરચિયે યોજેલા પ્રકારની વચ્ચે રહેલા ભેદ લક્ષ્યોગ્ય છે, હેમચન્દ્ર કહે છે કે આસનો અન્યબંધન દ્ અને છે, મ્હારે વરરચિ કહે છે કે અસ્નો અચ્છ બને છે, આ રીતે હેમચન્દ્ર અચ્છને આસનું વાગ્યાપારસિદ્ધ પરિણામ માને છે, અને વરરચિ એમ માને છે કે એ અસ્નો અખ્ય આદેશ છે (જેને, એ બે વચ્ચે રહેલા વાગ્યાપાર-વિષયક સમન્વને કારણે, વાગ્યાપારસિદ્ધ આદેશ ગણી સકાય) હેમચન્દ્રે ૮-૪-૨૧૫ એ સ્થળે ગમ્ને માટે ગચ્ (ખ૦ નેતા ગમ્માં મ્ને બ.લે દ) આપે છે તે ૮-૪-૧૬૨ માં આપેલા ગમ્ના સખ્યાનય, વાગ્યાપારસિદ્ધિયે અસ્નદ્, આદેશોથી વ્યવર્તરીતે મિત્ર યર્ષ રહે છે, અને દેવો જાતને (પૂર્વ મુત્રમાં સ્તો દ્ થયા પછી) ગમ્ અને ધીમ્ બે ધાતુઓ સાથે ખડકો છે હેમચન્દ્ર અચ્છને આસનું વાગ્યાપાર જનિત પરિણામ માને છે એમ સ્વીકાર્યા વિના છૂટકા જ નથી વરરચિની જાગત યકા રહે છે એમું તો રહેવુ પડે

મિ. બીમ્સની ખીછ તકરાર એ છે કે વરરુચિ કેટલાંક રૂપો માટે અચ્છ આપેછે, પરંતુ અસ્તિને બદલે અર્થિ આપેછે (૧૨-૨૦). હમણાં જ મ્હેં જે કહ્યું કે આ પ્રસંગમાં લાઘવ અથવા સમીકરણનો નિયમ પ્રવર્ત્યોછે, મ્હેં આ તકરારનો ઉત્તર આવી ગયો. ત્યાં મ્હેં હેવી દલીલ કરીછે કે અસ્તિમાથી અછદ થયું અને એ અછદ ઉપરથી અચ્છામિ, અચ્છસિ વગેરે રૂપો ઘટાવવામાં આવ્યાં. મ્હારા લક્ષમાં છે કે વરરુચિનાં સૂત્રો તો અચ્છામિ, અચ્છસિ વગેરે રૂપો આપેછે પણ અસ્તિને બદલે અર્થિ આપેછે (અચ્છદ નહિ) અને એથી એ સૂત્રો મ્હારી દલીલને ઉગ્રાવી નાંખેછે; એટલે કે, પ્રથમ બધાં રૂપોમાં અચ્છ અને માત્ર તૃતીય પુરુષ એકવચનમાં જ અર્થિ એ સ્થિતિ હેવું સૂચવેછે કે અચ્છામિ વગેરે રૂપો ઉપરથી સામ્ય અને લાઘવને નિયમે અચ્છદ (અચ્છતિ) પાછળથી થયું (બ્યા. ૩ પૃ. ૯૮-૯૯ જુવો). ભલે તેમ હોય; (જે કે આ નિયમની પ્રવૃત્તિ આથી ઉલ્ટે ક્રમે, એટલે કે અચ્છદમાંથી અચ્છામિ એ રીતે થઈ હતી એ દર્શાવવાનો યત્ન હું આગળ ઉપર કરીશ). આટલું તો ચોક્કસ કે વરરુચિએ દર્શાવ્યુંછે તેમ ખીજાં સર્વ રૂપોમાં અચ્છ હતું અને સ્થાને પક્ષે એક અર્થિ એ રૂપ જ હતું. એટલે સંભવ હોવો રહે કે સર્વસાધારણ વ્યાપક ધાતુ તરીકે અચ્છ પ્રધાનભૂત હતો અને એ ધાતુ અસત્તું વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ પરિણામ હતો કે નહિ એ આપણે વિચારવાનું છે. (અલબત્ત, વરરુચિ અચ્છને શૌરસેનીમાં વ્યાપક દર્શાવેછે.)

એમ પણ હોય કે ભામહની એટલા અંશપરની ટીકા લુપ્ત હોવાથી પ્રાકૃતપ્રકાશ ના ૧૨ મા ખંડની વિશદતાને હાનિ પહોંચેછે. ખીજું પણ દ્વષક તરવ છે. કોવેલે (૧૮૪ મે પૃષ્ઠે) મત દર્શાવ્યો છે કે (પ્રરુત રૂપો અચ્છામિ ઇલાદિ અને અર્થિની ચર્ચા કરતાં) ૧૯ મું અને ૨૦ મું એ સૂત્રો તર્કપ્રધાન છે. આ પ્રતિકૂલ તરવો કાંઈક વજનદાર ગણીને અહિ નોંધું.

ત્રીજું, મિ. બીમ્સ કહેછે કે અચ્છ અને અસના સંબંધને શંકાપાત્ર ગણવાના પક્ષમાં એક પ્રમાણભૂત આમજનનો મત અતુકૂલ છે (એ પ્રમાણુ તે ઉપર આપેલો પ્રો. વેબરનો અભિપ્રાય જ હશે).

આ વિષયની ચર્ચામાં પ્રો. વેબર અર્પેલા હિસ્સાનો નિકાલ હું પાછળ કરી ચૂક્યોહું અને હવે પુનરાવર્તનની જરૂર નથી. પરંતુ જે ગ્રન્થમાંથી મિ. બીમ્સે અવતરણ આપ્યુંછે તે ગ્રન્થ જોવાનો લાભ મ્હેને પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી તો મ્હારે એમ જ માનવું પડે કે અચ્છ અને અસ વચ્ચેના વાગ્વ્યાપારગત સંબંધને બાધક-સામાન્ય નિરીક્ષણે સ્પષ્ટ ભાસતા આ સંબંધને બાધક-સમર્થ

કારણો દર્શાવવામાં આવ્યા નથી અત્યારે તો મ્હારી સમક્ષ માત્ર એક વાક્યમાં સમાવિષ્ટ થતા મિ. બીમ્સના નીચેના કથન ઉપરાંત વિશેષ કાંઈ નથી -

“વેમર, હાલને ૪૧મે પૃષ્ઠે, (અર્જ અને અસ્) એ બે શબ્દો વચ્ચે કાંઈ સંબંધ સ્વીકારવાના ખ્યાલને વર્જન ગણે છે, અને એ ન્યાય છે” હું કહી ચૂક્યો છું કે મ્હને જોવા મળી સકેલી વેમરના હાલની આવૃત્તિમાં ૪૧મે પૃષ્ઠે આ વિષયપર કાંઈ નથી કહ્યું માટે ખરે આધારમન્ય હું પ્રાપ્ત કરી સકું અને આ વર્જન ન્યાયપુર સર થયેલું છે કે કેમ એ જોઈ સકું ત્યાં સુધી મ્હારે રાહ જોવી રહી

છેવટે, મિ. બીમ્સ એમ માને છે કે અસ્ એક અલગ ધાતુશરીર છે, જે ધાતુએ પોતાના સ્ને બદલે હ અર્વાચીન ભાષાઓમાં સમર્પ્યો છે, અને આ મતને પરિણામે, કંઈ રીતે અસ્નો અર્જ બની સકયો હોય એ હેતુ દુર્ભાગ લાગે છે આ વિષયે હું માત્ર આટલું જ કહી સકું છું કે સ્નો છ અને એ વાત સુવિદિત છે, વસ્તુતઃ (સ), પૃથ્વાથી (પદ્-સદ્-દ્વારા) છ અને (સં) પથ્થ માથી સદ્દોદ્ધારા છદ્ધો એ પ્રમાણે મિ. બીમ્સ પોતે હેતો અગીકાર કરે છે (પુ ૧, ૫ ૨૬૧) ક્રિયા વિશિષ્ટ સંયોગોનો બળ અસ્ના સ્નો છ થયેલા મ્હને જણાય છે તે હું તરતમાં જ દર્શાવીશ આ પરિસ્થિતિમાં, બોદે (મ. અને સિં), હૈ (હિં) હેતે માટે એક ધાતુશરીર (અસ્) સ્વીકારવું, અને છે (ગુ. બ.) ઇત્યાદિ માટે અન્ય ધાતુશરીર (અર્જ) ઉપભવવું હેતું મ્હને કાંઈ કારણ જણાતું નથી ૧૦૪ તથાપિ આપણે જોઈએ કે મિ. બીમ્સે છે ના મૂળ તરીકે અસ્ આપ્યો છે હેતો એ સ્થાન માટે, હેતી સ્વર્નિષ યોગ્યતા જોતાં, અધિકાર કેટલો છે અસ્માથી અર્જ ન બને, હેતો તો અર્જ જ બને, માટે અસ્ સતોપકારક નથી, હેતી પ્રતિપક્ષનાધક દલીલનું નિરાકરણ ઉપર જ ક્યું છે એ પ્રતિપક્ષનાધક ભૂમિકાને અવલમ્બીને એ ગૃહસ્થ, ત્રિવિધ અર્વાચીન ભાષાઓમાં ધારણ કરેલાં ભિન્નભિન્ન રૂપોના

૧૦૪ નમૂ-અર્થક સંયુક્ત ક્રિયાપદ નમ્મન્નિમાથી (ગુજ) નથી વદ્ધવે છે અને સર્વ પુરોમાં અવિશેષે વપરાય છે હેતો મિ. બીમ્સ નિર્દેશ કરે છે, અને (પુ ૩ને ૧૮૮-૮ ૫૪) આ પ્રમાણે દીકા કરે છે -ચળના મૂળની વિસ્મૃતિનું અને પરિણામે જે પ્રસંગોમાં હેતે નબવાનો અધિકાર નથી એ પ્રસંગોમાં પણ હેતો પ્રયોગ આપી મૂકવાના વ્યાપારનું આ એક ઉદાહરણ છે, કારણ કે નવી ચળ. ૨૫૮ રીતે જરિતના આદ્યરૂપ જલિવમાંથી, આગળ ન લગાડીને, ઉપભવેલો છે, અને એ પ્રમાણે તત્તત ત્રીજા પુરતું એકવચનનું જ રૂપ છે” એ વાત ખરી, પરંતુ એટલું ઉમેરીશ કે આ વિસ્મૃતિ હેતમય હતી પણ પૂરે શરૂ થઈ દત્તી કારણ કે તેમ્ (૮-૩-૧૪૮માં) વર્તમાનકાળમાં સર્વ પુરો અને વચનો માટે અર્થ આપ્યો છે

વિદ્યમ્સ વક્તે સ્વતન્ન ધાતુ નથી માનતા પણ અસ્ (=હોવું) એ ધાતુનું એ જૂનું સન્નન્ત-એટલે ધ્મજાદર્શક-૩૫ હરો એ સભવિત માનેછે એ ગૃહસ્થ વક્ષિતે અસ્ (=હોવું) એ ધાતુમાથી આવેલો માનેછે અથવા વિકલ્પે, શકાદર્શક પ્રશ્નચિહ્ન મૂકીને, અજ્ઞ ધાતુ સૂચવેછે આ સાથે નિશ્ચય, ૧, ૯ સરખાવો, હેમા કંથુછે કે -અક્ષિ ચંદેરનક્તેરિત્યાગ્રાયણસ્તસ્માદેતે વ્યક્તતરે ભવત્ત્વેતિ હ વિજ્ઞાયતે । આ રીતે યાસ્ક વક્ષિની વ્યુત્પત્તિ ચક્ષ્ (=જોવું, કહેવું) એ ધાતુમાથી જણાવેછે, પણ એ સ્પષ્ટ રીતે કિતપ્ છે, કારણ કે સસ્કૃતમા ચક્ષના ચના ભોપર્તુ કારણ સમગ્રી સક્રાતું નથી યાસ્કની મનોદષ્ટિ સમક્ષ ચક્ષુસ્ શબ્દ હશે એમ તો નહિ હોય ? નિરુક્તકારે આગ્રાયણના મત તરીકે રજૂ કરેલી વ્યુત્પત્તિ, એટલે કે અજ્ઞમાથી એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, વધારે યોગ્ય લાગેછે, એ કે વ્યક્તતરે ભવત્ત્વે (વિશદતરે બનેછે) હેને સ્થાને જગદ્ વ્યક્ત્ કુક્ત (જગતને વિશદ, દૃષ્ટિગોચર, કરેછે) હેવા પ્રકારનું કષ્ઠક અર્થદર્શન બેધને એમ હું માનુંછું અને આ બધી ભાજગડને અન્તે પ્રશ્ન પૂછવો રહે કે આ બધી શ્રમ શા કારણે ઉઠાવવો ? કારણ કે અજ્ઞ અને અસ્ તો અજ્ઞમાથી પણ સારી રીતે ઉદ્ભવી શકે, શુ માત્ર ભોજપુરીમાના રૂની ખાતર આ માયાદૃટ માડી ? ત્હારે હવે ભોજપુરીરૂપ નિમિત્ત આ પ્રસંગમા કેટલું સહાયક બનેછે તે બેધે સર જોજીં ગ્રીઅર્સનકૃત “ભારતવર્ષની ભાષાવિષયક સમીક્ષા” એ ગ્રન્થના પુસ્તક પર્માના ૨જ ભાગમા ભોજપુરીની કેટલીક ઉપભાષાઓમા “હોવું”ના ધર્માબજૂત ક્રિયાપદના વિવિધ રૂપો, પ્રમાણબૂત શબ્દો અને વાક્યોના નોંધના પેટામા, આપાછે જેમા

હાદ, ઘાના =(હું) છુ, વાટી =(હું) છુ.

હાવા, હાવસ, હવઆઝ =(તું) છો,

યા, હાવસ, હઝ =છે,

ધત્યાદિ પ્રાપ્ત થાયછે, પણ ત્હાં છે તો મિલકૂન મળતો નથી (૫૦-૫૩ પૃષ્ઠાએ) ભોજપુરી માટે આપેની બનાકરણની રૂપરેખામા પણ છે પરત્વે એટલું જ મૌન જળવાયુછે માત્ર નમૂના માટે આપેના ફકરાઓમા નીચે પ્રમાણે ઉપલબ્ધ થાયછે —

(૧) હોલે =“હો (૫ ૨૦૬-૨૦૭)

અથવા “હોવું” (૫ ૧૮૭).

(૨) બા એલાયક નહરૂલી (૫ ૨૩૨)

(૩) રાઝર ઘટા કહાલે લાયક નહરૂલી (૫ ૨૨૦)

(૪) રાટલ લરિકા કણવે જુઝા નહ્ણી (પૃ. ૧૯૫).

(૫) રાટલ લરિકા કણવે જોગ નહ્ણી (પૃ. ૨૦૬).

(પૃ. ૧૮૭).

હવે, (૧) માં હોય છે તે સ્પષ્ટ બતાવી આપશે કે એ મૂમાંધી આવેલા હોધાતુનું રૂપ છે અને જે દ્વારા પ્રત્યક્ષને સ્થાને જ હોવો જોઈએ; જ્યારે નહ્ણી એ ગુજરાતીના નથી (સં. નાસ્તિ, પ્રા. નસ્તિ) જેનું કાંઈક નકારમિશ્ર રૂપ છે. થ અને જ વચ્ચેનો સંબંધ અદ્યપિ અજ્ઞાત હશે, પરંતુ હું માનું છું કે એ પ્રકાશમાં આવે હોવો સંભવ છે, કારણ કે નથી જોઈતું ને બદલે વહી જોઈતું બોલતો ઉચ્ચારદોષવાળો એક માણસ મ્હારી જાણમાં છે. એ જ પરિસ્થિતિમાં ઉચ્ચારદોષ કઈ દિશા સ્વીકારે એ આથી સ્વયંવાચ છે, અને ભોજપુરી ભાષા, આ એક જ રૂપ નહ્ણીની બાબતમાં, એ જ ચીજે ચાલી હોય એ સહેલાઈથી સમજાય એવું છે. જ વિશે મિ. બીમ્સનું કથન પણ કાંઈક નિર્ણય છે: “ભોજપુરીમાં વર્તે માનકાળ માટે ઘણીવાર જે સંજ્ઞાપણે, જે બંને પુરોષોમાં અનિકૃત રહે છે.” હવે એ “બહુ પ્રચરિત” (“widely used”) રૂપ કહે છે, પણ એક પણ ઉદાહરણ આપતા નથી, એટલે આપણને કાંઈપણ માર્ગદર્શક સાધન પ્રાપ્ય રહેતું નથી. અને ભારતવર્ષની ભાષાવિષયક સમીક્ષામાં જે સાધન પ્રાપ્ત થાય છે તે તદ્દન લિંગ વાત પુરવાર કરે છે. હાવી સ્થિતિ હોઈને, (જેમાં જ નથી આવ્યો હોવા) ઉપર બતાવેલાં વિવિધરૂપોના બોજથી તેમ જ જ્યાં જ દેખા દે છે ત્યાં હોતું મૂળ કાં તે હો (મ) એ ધાતુને લગાડેલા અલગ પ્રત્યયમાં અથવા તે નસ્તિ એ સુસંહત રૂપમાં રહેલું જણાય છે એ વસ્તુસ્થિતિના બોજથી, એમ બેવડા દબાણથી જ્ઞનો પક્ષ પડી લાગે છે.^{૧૦૧}

અજ્ઞતા પક્ષનું આધારભૂત જે એક જ તત્ત્વ (જ) હતું તેનું આ પ્રમાણે નિરાકરણ થતાં બાકી રહેલા (મ. સ્ અને ગુજ. જ) ધત્યાદિના મૂળભૂત

૧૦૬ આ અભિપ્રાયો હું કેટલીક પ્રતિકૂળતાઓ વચ્ચે અને પરિણામે સ્પષ્ટ મર્યાદાઓ સાથે અને મ્હારી તકરાર બાદી કરે તે સત્યનિર્ણય સ્વીકારવાની તત્પરતા સાથે રજૂ કરું છું. કારણ કે મ્હને ભોજપુરીનો જાતે પરિચય નથી, મિ. બીમ્સે પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો આપ્યાં નથી, અને મ્હારે ભારતવર્ષની ભાષાસમીક્ષાનો આધાર લેવો પડ્યો છે, પણ એ ગ્રંથમાં, મ્હારી માતૃભાષા ગુજરાતીની બાબતમાં મ્હું નિઃસંશય જોયું છે તેમ, કવચિત્ ભૂલનો સંભવ છે. તથાપિ આ વસ્તુસ્થિતિ અબાધિત રહે છે કે ભોજપુરીમાં પ્રસંગશઃ દેખા દેતા જ્ઞના એકપૂરા પ્રયોગની સ્થાને, ભોજપુરીમાં અને અન્ય ભાષાઓમાં, જ સમેત રૂપોનું મ્હોટું દળ ખડું છે, અને આપણે, કેવળ એ એકલા જ્ઞની ખાતર, અસ્ને પડેના મૂળીને કાલ્પનિક અર્થયુક્ત અસ્નેનો સંશયગ્રસ્ત આશ્રય બોજવાની આવશ્યકતા નથી.

દ્વને કારણે બધા ધાતુનો આશ્રય લેવો આવશ્યક નથી, કારણ કે હેનો તો બસ “હોતુ” હેને આધારે કે બસ “બેશતુ” (ક્રમશઃ અર્થ પરિણમતાં “હોતુ”) એ ધાતુને આધારે એટલો જ અને એથી દૃઢતર નિર્વાહ થઈ સકે છે.

આ રીતે છ (છ) ના મૂળધાતુ તરીકે આપણે બાસ (“બેશતુ”) અને બસ (“હોતુ”) એ બેમાંથી પસંદગી કરવી રહે છે હવે હું, બને તેટલી સક્ષિ મતાએ કારણો દર્શાવીને, આ વિષયમાં મ્હારો નિર્ણય જણાવીશ હવે સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે, વર્તમાનકાળના સર્વ પુરુષો અને વયનોમાં અવિશેષે વપરાતા રૂપ તરીકે હેમચન્દ્રે (૮-૩-૧૪૮માં) નરિય રૂપ આપ્યું છે તેને એક વિરલ ધટના ગણીને બાળુએ મૂકી છાડિયે તો, પ્રાકૃત, પાલી, અને અપભ્રંશમાંના અચ્છના (અચ્છામિ, અચ્છસિ, અને અચ્છતિ, અચ્છદ પશુ એ) સદેહરહિત અને વિશાળ પ્રચારવાળા રૂપો આપણી સમુખ રહે છે આ અચ્છની વ્યુત્પત્તિ બે પ્રકારે આપવામાં આવી છે, એક પક્ષે હેમચન્દ્ર હેને બાસ (=મેશતુ) એ ધાતુનો આદેશ (પરંતુ વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ આદેશ જ) જણાવે છે, (૮-૪-૨૧૫), અને, અન્યપક્ષે, ક્રમદીશ્વર હેને બસ (હોતુ)નો વાગ્વ્યાપારસિદ્ધ આદેશ માને છે, (સક્ષિતસાર, ૪-૧૦, પિશલે § ૪૮૦ માં કરેલા નિર્દેશ પ્રમાણે) હેમચન્દ્ર વિ સ ૧૧૪૪-૧૨૨૮ એ સમયમાં સમૃદ્ધ હતા જમ્હારે ક્રમદીશ્વરનો સમય ઇ સ ૧૨૦૦-૧૨૫૦ (એટલે વિ સ ૧૨૫૬-૧૩૦૬) ગણાય છે, (ડૉ બેચવલકર દ્વારા “સંસ્કૃત વ્યાકરણ શાસ્ત્રો”માં ઐતિહાસિક અનુક્રમણી જુઓ.) આ પ્રમાણે અન્યોન્યથી એક સૈકાને અન્તરે થયેલા હેમચન્દ્રે અને ક્રમદીશ્વરે અચ્છના બિન્ન મૂલો દર્શાવ્યા છે, આથી આશ્ચર્ય બાસ અને અપર પડિત બસ દર્શાવે છે આપણે કોને અનુસરિયે? પ્રત્યેકના સાધકબાધક તરફો તપાસિયે બાસ (=મેશતુ)ના પક્ષમાં નીચેના મુદ્દાઓ છે -

- (૧) પ્રાચીનતમ લોકભાષા પાલીમાં અચ્છતિને પ્રયોગ છે તે પ્રકરણગણે બાસના પક્ષનું સમર્થન કરે છે જેમકે તુહો અચ્છતિત્ત્વેતિમા મૂગા બેશે છે” (જાતકપ્પક ૪૮), દેમા બામ્નો “બેશતુ” એ અર્થ, બામ્નો “હોતુ” એ અર્થ કરતાં વધારે સારી રીતે, બધ બેરો છે, તુળીમાત્તે (મૂગા બેશે છે) એ પ્રયોગમાં રૂઢ અર્થનું વધાર્યું સમપણુ થાય છે, તુળીમસ્તિ (મૂક છે) દેમા અર્થસમર્પણ ઠીક નથી થતું, એ તો અસાધ્ય દુર્ધટ બને છે આપદ્ધસે પાલી જન્મદોષમાં અચ્છતિની વ્યુત્પત્તિ બાસ “બેશતુ”માંથી આપી છે તેનો પક્ષ આ પ્રમાણે પ્રગળ જણાય છે સમચ્છતિ (સમ્+આસ) એ શબ્દની નીચે પબ્દ દેમજે તુહો સમચ્છિરે, “તેઓ મૂગા બેગે છે” (જા પ ૮૮) એ

ઉદાહરણ આપ્યું છે, અને હેના અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યો છે તૃણી
હત્વા નિપીદન્તીતિ વુત્તં હોતિ, જે આસ્વાળી વ્યુત્પત્તિનું વિશેષ સમર્થન
કરેછે. જાતક ધ. સ. પૂર્વે ૩૦૦થી પ્રાચીનતર છે (રિહ્મ ડેવિઝ
કૃત વૌદ્ધ ધર્મ, હેનો ઇતિહાસ અને સાહિત્ય પૃ. ૭૮).

- (૨) ખેલાં નિર્દેશ કરી ચૂક્યોછું તે ગમિવ્યમાતાં છઃ એ સૂત્રમાં હેમ-
ચન્દ્ર આસ્નો સ્વીકાર કરેછે. હેના કુમારપાલચરિતમાં અચ્છના પ્રયોગો
ધણા છે, અને ત્યાં હેના, પૂર્વે મ્હે જણાવ્યુંછે તહેમ, “બેશવું”થી
“હેવું” પર્યન્ત ફરતા ફરતા અર્થો થાયછે.

અસ્ (હેવું)ના પક્ષમાં નીચે પ્રમાણે મુદ્દાઓ છે:—

- (૧) વરરુચિ આપણે બેયુંછે તેમ અસ્ (હેવું)નો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરેછે.
(વરરુચિનો સમય આશરે ધ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ ગણી સકાય, હેનું
ખીજું નામ કાલ્યાયન હતું, ૩૦ બેલવલકર કૃત. “સંસ્કૃત વ્યાકરણ
શાસ્ત્રો”માં ઐતિહાસિક અનુક્રમણી જુવો). ૧૦૭

- (૨) કુંભદ્રીશ્વર (સંક્ષિપ્તસાર ૪-૧૦) અસ્ (હેવું) પસંદ કરેછે.

- (૩) માર્કણ્ડેય (પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૭-૧૧૬) સ્પષ્ટ રીતે અસ્ સ્વીકારેછે અને
હેણે આસ્ને માટે આદેશ આપ્યો જ નથી. હેનું કથન આ પ્રમાણે
છે: અસ્તેરચ્છઃ (કારિકા) સ્યાત્ । અચ્છઃ । અથિ ઇતિ સંસ્કૃતાત્ (વૃત્તિ).

[માર્કણ્ડેયે પ્રાકૃતપિંગલમાંથી કેટલોક અંશ ઉતાર્યોછે (ઉદાહરણુર્થ
૧૭-૮ અને ૯ જુવો) અને પ્રાકૃતપિંગલ એદમા સૈકામાં કે ત્યાર પછી થયું
મનાયછે. હેણે એ ઉતારાઓ પ્રાકૃતપિંગલથી સ્વતન્ત્ર રીતે લોકગત પરંપરામાંથી
લીધા હોય એમ ન માનિયે તો આ આધારે માર્કણ્ડેયનો સમય ધ. સ. ના
૧૪મા સૈકા પછી કંઈક લેખાય, સર જર્જર્ ગ્રીથર્સન (જ. રૉ. ઍ. સો.
૧૯૩૩, પૃ. ૪૧૯ મે) જણાવેછે કે માર્કણ્ડેયનો જીવન સમય ધ. સ.

૧૦૭. કાલ્યાયન અને વરરુચિની એકતા માટે અને હેના સમય માટે વેબર
કૃત મારતવર્ષના સાહિત્યનો ઇતિહાસ (૩ જી આવૃત્તિ), પૃષ્ઠો ૨૨૨-૨૨૩ જુવો, અને
મૅક્સમૂલર કૃત પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ (અલ્હાબાદની પાણિનિ ઓફિસવાળી
આવૃત્તિ), પૃ. ૧૨૩-૧૨૮ જુવો. વેબર ધ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ ના પક્ષમાં જણાયછે અને
મૅક્સમૂલર કાલ્યાયન વરરુચિનો સમય ધ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકના અપરાર્ધમાં મૂકેછે.
(જે લગભગ એક જ થયું). કૉલેલ (પ્રાકૃતપ્રકાશ પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬-૭પૃષ્ઠે) વિક્રમાદિ-
ત્યની સભામાં “નવરત્નો” એકત્ર હતાં (જેમાં વરરુચિ પણ હતો. રત્નાનિ વૈ વરરુચિર્નિવ
વિક્રમસ્ય) એ લોકપ્રયાનો ઉલ્લેખ માત્ર કરેછે અને હેનો સમય ધ. સ. પૂર્વે ૫૬ ગણેછે,
અને (દિખીની રીતે) “ભૂતકાળમાં બહુ પ્રાચીન,” “આપણા સનથી પૂર્વતર” સમય
પસંદ કરેછે.

ના સત્તરમા સૈકાના મધ્યમા હોય એમ જણાયછે, અને તેઓ પિશેલ, પ્રા વ્યા ડું ૪૦ નો નિર્દેશ કરેછે પરંતુ પિશેલને વિશ્વામે રહેવામાં અર્ધ કાર્ષ ભૂલ થાયછે હેવી મ્હને બીતિ છે એ ફકરા, પ્રા વ્યા ડું ૪૦, મ્હં રેવ કાધર ઝિમરમનની સાથે વાગ્યોછે અને એ વિદ્વાન હેવો અર્થ કરેછે કે પિશેલ ત્હા આફ્રેચે ફરી છપાવેલ એક હસ્તલેખની પ્રશસ્તિનો નિર્દેશ કરેછે જે પ્રશસ્તિ માર્કુડેચે મુકુન્દદેવના રાજ્યસમયમાં એ ગ્રન્થ લખ્યો એમ જણાવેછે, આ મુકુન્દદેવ ઈ સ ૧૬૬૪ મા રાજ્ય કરતો હતો હેવુ આફ્રેકટ સ્વયંવેછે, પરંતુ એ વાત નિશ્ચિત નથી એમ પિશેલ પોતે કહેછે એ પડિત વસન્તરાજ (પ્રાકૃત સજીવવી) ને અનુસરીને ઠરાવેથી મર્પાદાને આધારે દલીલ રજૂ કરેછે અને માર્કુડેચને ઈ સ ના પંદરમા સૈકાના પ્રથમપાદ (ચતુર્થ) પછી મૂકેછે]

(૪) જસ્ ધાતુ “હોવુ” એ અર્થમાં સાક્ષાત્ વિદ્યમાન હોઈને “હોવુ” એ અર્થમાં વિશાલ પ્રયોગ પામેલા જ્ઞાનને મૂળ ધાતુ સરળતાથી માની સકાય એ સમવ પ્રયત્ન છે હવે આ સર્વ મુદ્દાઓની પરસ્પર તુલના કરિયે હેમચન્દ્રે કુમારપાલચરિત્રમા આપેલા ઉદાહરણોનું પ્રમાણ તરીકે મૂલ્ય મ્હં પૂર્વે કહ્યુંછે તેમ નષ્ટ થાયછે, કારણ કે એ કાવ્ય હેણે પોતાના જ ધડેલા બાકરણ નિયમોના ઉદાહરણો યોજવાના ખાસ હેતુથી જ રચ્યુ હતું હેતું ગમિયમાણ છે એ સૂત્ર જોઈશું તો જણાશે કે ગચ્છદ અને જચ્છદ (ગનૂ અને યમ્) નો જ પરતુત સંસ્કૃત ગચ્છતિ, યચ્છતિમાંથી જ આવ્યો છે, અને વાગ્બાપારદિયે જોઈયે તો મૂ નો છ થાય એ વાત એક અસત્ય કલ્પના જ છે સંસ્કૃતમાં રૂપનો છ છે તે નિ સશય વાગ્બાપાગના નિયમોને અનુસરીને થયોછે ગચ્છદ, રચ્છદ, જચ્છદ ને પ્રચરિત પ્રયોગમાં જોઈને હેમચન્દ્રે એ રૂપોને (વાગ્બાપારને અનુસરતા રૂપને તેમ જ વાગ્બાપારથીવિરુદ્ધ રૂપોને) એકત્ર ગોઠવી દીધા અને જૂદા જૂદા (“જશવુ”થી મન્દકમે “હોવુ” સુધી જતા) અર્થોમાં જચ્છદને પણ પ્રચરિત જોઈને હેનો પણ (સ્ નો જ એ વિકાર વાગ્બાપાર સમત હોઈને) એ સૂત્રમાં સમાવેશ કરી દીધો અને વિરોધત જાતિને સર્વે પુરુષોમાં અને સર્વે વયનોમાં વપરાતો દીઠો એટલે હેણે જચ્છદને જામ્માંથી ઉદ્ભવેલો માન્યો વરચયિ વર્તમાનકાળના તૃતીય પુરુષ એકવચનમાં જાતિને આગ્રહથી વળગી

રહેછે પણ તે શિવાયનાં બધા રૂપોમાં અસ્-અચ્છતે સ્વીકારેછે, પરંતુ હેના સમયમાં અચ્છતિ, અચ્છદ એ રૂપ પણ વિદ્યમાન હતું એ સર્વથા સંભવિત છે એ વાત વિચારતાં જણાય છે કે પ્રચારમાં અત્યંતે પણ બેઠેને હેણે એ રૂપ પર દૃષ્ટિ ઠેરવી રાખી અને અન્યરૂપ અચ્છતિ, અચ્છદની ઉપેક્ષા કરી. ખીલ ખાળૂ બેઠયે તો કુમદીશ્વર દ્વિતીય પુરુષ એકવચન માટે સિ, પ્રથમ પુરુષ એક વચન માટે મ્હિ (અનુક્રમે અસિ અને અસ્મિને સ્થાને), પ્ર. પુ. બહુવચન માટે મ્હો અને મ્હ અને બાકીનાં બધાં માટે અચ્છ સ્વીકારેછે.^{૧૦૮} આ પ્રમાણે જ્ઞહારે વરુચિ અસ્તિ સિવાય ખીજે સર્વત્ર અચ્છ આપેછે ત્જહારે કુમદીશ્વર અસ્તિ, સન્તિ અને સ્યને સ્થાને અચ્છ સ્વીકારીને અચ્છદ, અચ્છન્તિ, અને અચ્છદ કે અચ્છત્ય આપેછે.

અચ્છ એ રૂપસિદ્ધિ વિચારિયે તો, હેના માર્ગમાં કંઈપણ અંતરાય નથી. મ્હે પૂર્વે દર્શાવ્યુંછે (ઉપર પૃ. ૨૪૯) તે પ્રમાણે સૂનો છ થાય એ વિકાર કેટલાક શબ્દમાં પ્રવર્તતો ઉપલબ્ધ છે: વપૂ-છ; ષષ્ટઃ-છઠો; શકર્ટ-છકડો; મશકઃ-મચ્છર; ધત્યાદિ; સ્વાભાવિક રીતે સૂને મૂળ જૂ કે ઘૂનો જ પરિણામભૂત ગણવાનોછે). એથી વિપરીત વિકાર, છ નો સ્, મરાઠીના વિશેષ લક્ષણ તરીકે મિ. ખીરસે (પુ. ૧, પૃ. ૨૧૮મે) નોંધ્યોછે; આ વર્ણવિકાર ગુજરાતીમાં પણ પ્રવર્તતો દૃષ્ટિગોચર થાયછે, જેમકે સં. અક્ષ-ધરી પ્રા. અચ્છ તેમ જ અક્ષ; ગુજ. આંસ; અને પૂરા આશ્ચર્યની વાત છે કે મરાઠીભાષા પોતાના નિયમનું અંશે ઉલ્લંઘન કરીને આંસ તેમ જ આંખ બંને સ્વીકારેછે. છ અને સ વચ્ચેનો વાગવ્યાપારગત સંબંધ દર્શાવવાને આ વાત પૂરતી છે, જે સંબંધ જ મ્હે આપેલાં ઉદાહરણોમાં સૂનો છ થવારૂપ વિકારનું કારણ છે. હવે અસ્તિ શબ્દ કોઈએક વિકારક્રમે, હેના સ્તિનો (વિશ્લેષના વ્યાપારથી) સંયોગભેદ થતાં હાવી રિથિતિમાં હશે: અસXતિ-અસXદ (સિ. હે. ૮-૪-૨૩૯માં) અને વેરુચિયે પ્રાકૃતપ્રકાશ ૮-૭૧ માં દર્શાવેલા સર્વસાધારણ નિયમ પ્રમાણે સ્ વર્ણુ અ અન્ય પ્રાપ્ત કરે). અહિયાં, માત્રાનું પરિમાણ અન્યૂન રહેછે છતાં, અસ્તિમાં પાછળ રહેલા સંયોગથી ભારયુક્ત ઉચ્ચાર પામતા અ ને લીધે જે જેમ રહ્યું હતું તેનો લય થવાનું ભાન અન્તર્ગત રહેછે. જેમના આ આભાસ-

^{૧૦૮} સિમ્હસ્તે: સિમ્મિમ્મ્યામ્ ૪-૮; ઉત્તમવહુના મ્હોમ્હૌ ૪-૯; અચ્છો-ડન્યત્ર ૪-૧૦ (સંક્ષિપ્તસાર) પરંતુ અન્યત્ર સંક્ષિપ્તસાર અત્યંતે મહારાષ્ટ્રીમાં એકલ એક રૂપ તરીકે સ્વીકારેછે (અસ્તેરત્યિતિઢા ॥ અત્યિ પુરિસો ॥ લેક્સન, પરિશિષ્ટ પૃ. ૫૦, ૫૧, સં. સા. માંથી ઉર્ધ્વત અંશ)

૩૫ નાશનો પ્રતીકાર કરવા માટે જસ તિ (દે)નો સ્ જેવડાતા^{૧૦૯} અસ્સતિ (અસ્સદ) ૩૫ ઉદ્ભવ્યુ આ અસ્સતિ-અસ્સદનો અસ્વતિ (દેકેછે)માથી ઉદ્ભવેલા અસ્સદ સાથે ભ્રમ થવો સંભવિત હતો હેનાથી વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરવાને અર્થે માથી ઉદ્ભવેલા અસ્સમાના સ્સ એ છ-ચ્છ સાથેના પોતાના વાગ્યાપારગત સંબંધનો આશ્રય લીધો અને અચ્છદ ૩૫ નિષ્પન્ન થયુ જેમ પચ્છદ (સ્. પચ્ચાન્માંથી આપીને) પછદ થયો તેમ જ આ અચ્છદ આગળ ઉપર ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશના સમયોમાં અચ્છદ બન્યો, અને પછી જાળિ થયો (પછિ-પછીની માફક) આસ્તે (=મેશેછે) એ ક્રિયાપદને પણ અન્તિમરૂપ અચ્છતિ કે અચ્છદ પ્રાપ્ત કરવા માટે હેવા જ વિકાસક્રમની સરણિમાથી પસાર થવું પડે ત્હારે અર્પાચીન ગુજરાતીને છે અર્પનારા અચ્છદનો શક્ય વૃત્તાંત આ છે આસ્ (ખેશવુ) કરતાં અસ્ (હોવુ) એ વ્યુત્પત્તિ યુક્તતર ગણીને એ તરફ હું પ્રમળ પક્ષપાત ધરાવુ છું એ સ્પષ્ટ જણ્યારો છતાં, પ્રાચીનતમ લોકભાષા પાલીમાં અસ્ (હોવુ) કરતાં આસ્ (ખેશવુ)ને વધારે અનુરૂપ થતા અર્થમાં અચ્છતિ નજરે પડે છે એ વાત લક્ષમાં રાખતાં હું હેવી સૂચના કરવાની દિશ્વત કરું છું કે આસ્ તેમ જ અસ્ બંનેમાંથી એક સમાનરૂપ અચ્છદ ઉદ્ભવ્યુ,^{૧૧૦} અને આસ્ના અર્થની ફેટલીક છાયાઓની અને અસ્ની વચ્ચે રહેલી અર્થગત નિકટતાને પરિણામે, એ અચ્છદ રૂપવિરો ભ્રમ ઉપજતા ફેટલાક વૈયાકરણોએ હેને અસ્ (હોવુ)માંથી વ્યુત્પન્ન માન્યુ અને બીજાઓએ હેનો આસ્ (ખેશવુ) સાથે સંબંધ ગણ્યો આ સૂચના કરીને અને એ સૂચનાથી મ્હને અસ્ (હોવુ)માંથી

૧૦૯ આ વ્યાપાર (વિરથે અને સંયોગના પૂર્વ વર્ણનું દ્વિત્વ) નીચેનાં ઉદાહરણો સરખાવિયે ત્હારે સ્વાભાવિક જણ્યારો, છત્તકં (અ) છત્તાર (અપ) છાપટ (ગુજ), ઠિટલાક છાપરને છત્તકંમાંથી વ્યુત્પન્ન માનેછે, હું એ વ્યુત્પત્તિ અલબધતી માનું છું હેના કારણે યોગ્ય સ્થળે, એટલે જ નો વ થવા વિરોધા સમર્પમાં, આપીશ ત્હા બેધ લેવા પત્રક (અ) પત્તાર (અપ) પાટુ (ગુજ સુરતી ગુજ) અનુ દીર્ઘત્વ ઉપ્પા ઉદાહરણ, પાત્તરમાં) થયું છે તે વિરિષ્ટ પ્રથમ વર્ણના દ્વિત્વનું નિર્વિવાદ સૂચન કરે છે

૧૧૦ હાનુ એક સૂચક ઉદાહરણ નીચેની પદ્ધતિમાં મળે છે -જ અચ્છદ ત માણિમદ્ દોમદ્ કાટુ ન અચ્છિ ॥ (સિ હે ૮-૪-૩૮૮નુ ઉદાહરણ), દેનો અથ (વિ સ ૧૯૭૨ કે તે પ્દેન ની) દોષઋતિમાં હાનો આપો છે -ચરસિ સમાયતે, કોડ્ય -શીયને યુચ્યે । મતિવ્યગ્રીનિ કુર્જન્ મા 'અચ્છિ' મા જાસસ મા નિષ્કેવર્ય ॥ અર્ધિ પ્દેલા અચ્છદનો અર્થ અન્તિ લીધો છે અને અ ય કોઈ અનુરૂપ અથ શક્ય નથી, ત્હારે બીજા અચ્છિનેા જાસસ (ખેશ) દેવા અર્થ ક્યોં છે, જો કે 'દો મા' "રહે મા" એ અર્થ પણ એટલો જ બંધ બેસે, તુ એવું જસ (ત અર્ધિ દો, ત અર્ધિ રહે) એ મરાઠી સરખાવે

માનેલી વ્યુત્પત્તિને વળગી રહેવામાં અન્તરાય નથી થતો એ જણાવીને હું કાંઈક વિસ્તીર્ણ થયેલી આ ચર્ચા સમાપ્ત કરું છું. ૧૧૧

આ વર્ગમાં મૂકી સકાય હેવો અન્ય એક ધાતુ છે; વા (વાવું=વગાડવું. વાંસળી સાથે વપરાતાં); જેમ કે વાંસળી વાયછે (વાંસળી વગાડેછે) ઉદાહરણ તરીકે

(૧) બ્હાલો મ્હારો કુંજમાં વાયછે વાંસળીરે લોલ,
નાદે વેધી છે મ્હારી પાંસળી રે લોલ.

(દયારામ; ગરવી સંગ્રહ; ગુજરાતી પ્રેસની આવૃત્તિ; પૃ. ૧૮૦, ગરબી ૩૧, કડી ૧)

(૨) વાસલડી વાજો સાંણે આજ વાંસલડી વાજો;
વાત માહારી મૂલી મા જાજો; સાંણે આજ.

૧૧૧ રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવ અસ્ “હોતુ” વાળી વ્યુત્પત્તિના પક્ષમાં છે (ભાલણ કૃત કાદમ્બરીની હેમની પ્રસિદ્ધિ, ટિપ્પણ પૃ. ૨૫૭ પંક્તિ ૧૦-૧૮ જુવો). હેમણે સંક્ષેપમાં હાવા તાત્પર્યનું કથન કર્યું છે:—જેઓ જેની વ્યુત્પત્તિ આસ્ (સ્થિતચર્ય) અને જ્ઞચ્છ (ગત્યચર્ય)માંથી દર્શાવેછે તેઓ પ્રાકૃત રૂપ અચ્છ ને લીધે ભ્રમમાં પડ્યા છે એ સ્પષ્ટ છે. આ ધાતુમાં જ્ઞ હમેશાંયેછે તે પાણિની ૬-૧-૭૨, છે જ હેમાં નેધિલ વલણનું પરિણામ છે. જેવા રીતે એ વલણથી રૂપને બદલે જ્ઞચ્છ બને છે તે જ રીતે એથી અસ્તું પ્રાકૃત રૂપ અચ્છ બને છે. અપભ્રંશના સમયમાં એ વલણ હ્રસ્વ થયું તે સાથે એ આગત્ક જ્ઞચ્છ થયો છે.

મ્હારે કહેવું નેઈરી કે આ જ ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશના સમયમાં હ્રસ્વ થયો છે. કાશણ કે અપભ્રંશ સાહિત્યમાં અછઙ્ગ ઉપલબ્ધ નથી; જોકે વરરચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશની કેવેલવાળી પ્રસિદ્ધિમાં (પૃ. ૯૪ કુટનોટમાં) બે હસ્તલેખોમાં આપેલા પાઠ તરીકે અસ્તેરછઃ નો નિર્દેશ કર્યો છે. પરંતુ જના આગમરૂપ વ્યાપારનો અવકાશ સ્વીકારીને એક મૂલ આકૃતિરૂપ તરીકે અચ્છ આપ્યું હોય એ શક્ય છે. અછઙ્ગ (જ વર્જિત અચ્છઙ્ગ) તો અપભ્રંશ પછી અને અર્વાચીન ગુજરાતીની પૂર્વે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જના આ ઉત્પત્તિ-દર્શન અને મ્હું સૂચવેલી અસઙ્ગ-અસસઙ્ગ-અછછઙ્ગ-અચ્છઙ્ગ એ વ્યુત્પત્તિ વચ્ચે રહેલા તફાવત તરફ પણ હું લક્ષ બેંચું છું.

સદ્ગત શાસ્ત્રી મળલાલે મુદ્દાની વાત ઉઠાવી છે અને માત્ર આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—સં. અસ્તું વર્તમાનકાળમાં તૃતીયપુરુષ એકવચન અસ્તિ છે ત્હેનું પ્રાકૃતમાં આયિ અથવા છઙ્ગ બને છે (ઉત્તર્ગમલા પૃ. ૭૪)—(વસ્તુતઃ છઙ્ગ પ્રાકૃત છે જ નહિ પરંતુ ઘણું અર્વાચીન ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશનું રૂપ છે). વળી જ્ઞચ્છારે (ઉત્તર્ગમલા ૧૦૨-૩ પૃષ્ઠ) ત્હેઓ એમ કહે છે કે અસ્તિતું સ્તિ થયું અને સ્તનો થ થતાં ગુજ. જાયછે થયું ત્હારે તો હેમની ભ્રમપરંપરા મટિ હમ્યા વિના રહેવાતું નથી. વાયછે સં. સ્વા ‘બીભા રહેવું’ હેમાંથી આવેલ છે એ તો સ્પષ્ટ છે. છતાં આપણે શાસ્ત્રીને ન્યાય આપવો નેઈયે. વરરચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશની કેવેલવાળી આવૃત્તિમાં ૯૪મે પૃષ્ઠે, કુટનોટમાં, એક હસ્તલેખ અતુસારે ધમ્મિ ને અસ્મિતું રૂપ દર્શાવેલ છે. વસ્તુ: ધમ્મિરૂપ સ્થામાંથી ઉદ્ભવ્યું છે અને આ પાઠાન્તર કરનાર પુરુષનો એ વિશે ભ્રમ થયો છે.

(માર્કફેડેયકૃત પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૧૭, ૮, વિઝાગાપટ્ટમની આવૃત્તિમાં આ ઉલ્લેખનું મૂળ સ્થળ પ્રા. પિંગલ ૧-૪૦ દર્શાવેલ છે, પરંતુ પ્રા. પિંગલની કલકત્તાવાળી આવૃત્તિમાં આ અવતરણ મૂળે ૧-૯ એ સ્થળે મળ્યું છે).

આ પરિસ્થિતિમાં આપણે એટલું જ કહી સંકિચે કે, લેની સાથે સાથે લહનો પ્રયોગ ક્વચિત્ ઉપલબ્ધ હોય તોપણ, લહ્ ધાતુએ લે સ્વરૂપ ધણે ગ્રામીન સમયે પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

ઉપર પ્રમાણે લેની વ્યુત્પત્તિ લમ્માંથી દર્શાવનાર હું એકલો નથી. મિ. બી.મ્સનું મૂળે હેમાં સમર્થન મળે છે; હેમનું તુલનાત્મક વ્યાકરણ, પુસ્તક ૩, પૃ. ૪૯, અને પુસ્તક ૧, પૃ. ૨૬૮ જુવો. એ ગૃહસ્થ (પુ. ૧, પૃ. ૨૪૮ મે) વિશેષ હેવું જણાવે છે કે, બંગાલીમાં લખાય છે લહ્તે, પરંતુ ઉચ્ચાર નહિતે થાય છે, અને એરિયામાં લેખનમાં તેમ જ ઉચ્ચારમાં નેહ્વા છે; મરાઠી નેળેનો સં. ની “દોરી જવું” હેને બદલે સં. લમ્-લહ્ (પ્રા.)-લેવું (ગુજ.) ની સાથે સંબંધ સાધવાના પ્રયાસ ઉપર આ બી.મ્સે આપેલી હકીકતથી પ્રસંગત: પ્રકાશ પડે છે (મિ. બી.મ્સ મ. નેળેની હેવી જ વ્યુત્પત્તિ આપે છે પુ. ૩ પૃ. ૪૯). કારણ કે (મ્હે ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ) મ. નેળે અને ઘેળે અર્થમાં ભિન્ન છે, જેમ સિંધીમાં જ્વળ અને વહ્ ભિન્ન અર્થમ્માં દર્શાવે છે તેમ; જ્વળિ જ્વ (“લાભ્ય”) શબ્દશ: ‘લધને’ આભ્ય (જ્વ) હેનો પ્રયોગ હાથમાં ઉપાડીને લઈ જવાય હેવા પદાર્થો વિશે બોલવામાં થઈ શકે જરૂરે વઢી જ્વ (એટલે પણ ‘લાભ્ય’) હેનો પ્રયોગ એમ ન ઉચકી સકાય પણ દોરીને કે હેવી રીતે લઈ જવાય હેવા પદાર્થો સંબંધે થાય છે. તે જ રીતે મરાઠી ઘેળે-હાથમાં ઉચકી જવાય હેવા પદાર્થોની અપેક્ષાએ વપરાય છે અને નેળે એક સ્થળથી બીજે સ્થળ દોરી સકાય હેવા પદાર્થો માટે વપરાય છે. નેળેનો બીજો અર્થ પણ છે, ‘ઉચકી જવું’ હેવા, એ જરૂરે લક્ષમાં છે પરંતુ હેનો ઘેળેથી વિરોધ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે ઘેળેનો અર્થ “લેવું” એટલો જ થાય છે; આ પ્રમાણે તેને પદાર્થની એકથી બીજે સ્થળે ગતિ દર્શાવે છે, જરૂરે ઘેળે હાથમાં કે પાત્રમાં પદાર્થનું કેવળ ગ્રહણ દર્શાવે છે.

સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પણ બંગાળી લહ્તે (=લેવું)ની લમવાળી આ વ્યુત્પત્તિમાં સંમત છે. તે આ પ્રમાણે ક્રમ દર્શાવે છે:—લમિતે, લહિતે—લહ્તે—નહ્તે—નીતે—(જ. રો. એ. સો. ૧૯૧૩ પૃ. ૫૩૮ મે મિ. જે. એ. ઍન્ડર્સનનો “ મિ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની બંગાળી વ્યાકરણ ઉપરની નોંધ વિશેનો લેખ જુવો.)

હવે હું આ વર્ણના ૫ માંના (ગ) વર્ણ સ્પર્શિ —એટલે, નામને (અને, કવચિત્, વિશેષણને) કાઠપણુ લક્ષ્ય વિકાર વિના ક્રિયાદર્શક-ધાતુરૂપે ફેરવીને સંધાતી ગુજરાતી ક્રિયાપદોની શરીરરચના, એ વિષય વિચારીશ

આ વર્ણના પ્રકારદર્શક ઉદાહરણ તરીકે સ્ અલ્પમાથી થયેલું (ગુજ) ક્રિયાપદ સાલું લખ્યે અનુકૂળતા માટે આ વર્ણને શત્યાદિ કાર્યે શલ્ય= ‘શાલું, બાણ, આર,’ હેતુ પ્રાકૃતમાં સજ થાય અને ગુજરાતીમાં સાલ હેતુ નામ બનેછે હેમાથી આપણને સાલવ ‘ઇળ કરવી, આન્તર બધા કરવી’ એ ક્રિયાપદ પ્રાપ્ત થયુંછે અલબત્ત સ્ શલ્ય શબ્દ શ્લ^{૧૧૨} ધાતુમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે પરંતુ ગુજરાતી ક્રિયાપદ સાલવની ખરી વ્યુત્પત્તિ ઉપર પ્રમાણે ગુજરાતી નામ સાલમાંથી સિદ્ધ થાયછે શલ્યાદિ ગણ મ્હેં કહ્યોછે તે પ્રમાણે આપુંછું —

સ્ નામ કે વિરોધણ	પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ	ગુજ	ગુજ ક્રિયાપદ
૧ શલ્ય	સર્લ	સાલ	સાલવું
૨ પર્યાળ	પલાળ	પલાળ	પલાળવું
૩ ધૈર્ય	ધીર	ધીર (ખૂબ જીમ કે ધારી ન સવયો ધીર, દલપતરામ)	ધીરવું
૪ તસ્કર	(મીધુ)		તસ્કરવું
૫ નિર્વાહ	નિશાહ	નિમાન	નમાવવું પછી નમવું
૬ ચિત્ર	(સીધું)		ચીતારવું
૭ ધૂર્ત	ધુત	(ધૂત કાર્પક કાળે)	ધૂતવું
૮ કટ	કટ		કટવું
૯ મટ	મટ	મટ	મટવું
૧૦ સ્પિર	ચિરુ	વિર	ટવું

૧૧૨ જાણે એ માથી પ્રા. સજ બને, સજ ન હોય તો શુજ માં માને ન આવે. નિ. દે. ૮-૪-૧૧૧ માં જાણિગનેા ઉલ્લેખ થયોછે જેમાં સજ મળતો નથી, કે જેથી જ બેવડાઈ સકે તેમ એ જાને જાણિગ પવ્વ નથી કશો ઉદાહરણને અન્તે જાણિ રાખે છે તેથી તે વાત સહિગ રહે છે ને જાણે એ જાણા સમાવેશ કાર્યે તો જાણવું આ જાણથી વર્જન કરવું જોઈયે

૧૧	દર:	ડર	ડર	ડરવું
૧૨	તલસ્પર્શ:	તલસ્પર્શ		તલ્લંસવું
૧૩	યુગકંક	જુઘડવં	જોડું	જોડવું
૧૪			ઠગ	ઠગવું
૧૫			આચકો	અચકાવું
૧૬			વચકો	વચકાવું
૧૭			ઘટકો	ઘટકાવું
૧૮	સંકટકં	સંકટવં	સાંકડું	સંકડાવું
૧૯	વંકક	વંકવં	વાકું	વંકાવું
૨૦	ધવલકં	ધવલવં	ધોલું	ધોલવું
૨૧	પીતકં	પીતલં	પીણું	પીણવું
૨૨			મોલું	મોલવું
૨૩			ગામરો	ગમરાવું
૨૪	આકુલક:	આકુલવં	આકળો	અકળાવું
૨૫	પશ્ચાત્તાપક:	પશ્ચાત્તાવડ	પસ્તાવો	પસ્તાવું

[સંપીને કાઠી હુમ્મપ્રયોગ ક્રિયાપદનું કૃદન્તરૂપ છે જેનો ધાતુ સંપ્ અનુમાને સ્વીકારી સકાય; આ ધાતુનું બીજું કાઠીપણ રૂપ રૂઢિસંમત નથી. આ ક્રિયાપદ સંપ નામમાંથી ઘટાવેલું છે, જે નામની વ્યુત્પત્તિ અનુમાને સં. સંપાત્ત: (= ઘટનાનો સહયોગ), અપ. સંપાડ, પછી સંપડ-સંપુ-સંપ એમ સાધી સકાય.]

ટિપ્પણ:—

(૨) પદ્માણિય મહે કુમારપાલચરિત, ૨, ૬૩માં જોયેલ છે. સંસ્કૃત ટીકા હેનો અર્થ ગ્રાહિતપલ્લયના: કરે છે. વળી હેમાં અપડાયાણિય માટે અપર્યાણિતા: આપેલ છે. આથી એમ જણાય કે મૂળ સંસ્કૃત નામધાતુમાંથી પલ્લણવું પ્રાપ્ત થયું. પરંતુ ગુજરાતી નામધાતુઓના પ્રયોગક્ષેત્રની અતિસંકુચિતતા લક્ષમાં લઈને હું આ ક્રિયાપદની વ્યુત્પત્તિ ગુજરાતી નામ પલ્લણમાંથી દર્શાવવાનું પસંદ કરું છું.

(૩) ધીરવું એટલે “વિશ્વાસ-કરવો, ક્ષમાવૃત્તિથી સાંખવું.” સંસ્કૃતમાં ધીર ધાતુ નથી; અવધીર (= તરછોડવું) છે ખરો, પણ એ અખંડ ધાતુરૂપ છે.

(૪) તસ્કરવું; જેમકે “તરવું તંતરવું તસ્કરવું એ આઠે આપકળા ચ”

(લોક કહેવત).

(૫) નમ્બુ-આ રચના વિલક્ષણ છે નમાવ શબ્દ જાવ-યુક્ત પ્રેરકરૂપનો. ભાસ આપેછે, અને એથી નમ્ને મૂળ ધાતુ માની લીધોછે. દેખાવ, ચઢાવ, વનાવ વગેરે જાવ-અન્ત કૃદન્તરૂપોને જાવ-અન્ત પ્રેરકરૂપમાથી થયેલા નામ માનવાનો ભ્રમ પણ આ પ્રસંગમા હેતુરૂપે પ્રવર્તેછે

નમ્બુની ંયુત્પત્તિ નિર્વહતિ-નિવ્વહઈ-નિવ્વહઈ-નિમ્બુ એમ નિર્વહતિમાથી થયેલી માનવી એ સર્વથા સતોષજનક નથી, કારણ કે નિર્વાહમાથી ંયુત્પત્ત કરતા પ્રાપ્ત થતો નિમારનો અર્થ નિર્વાહમાથી પ્રાપ્ત થતો નથી નિર્વહમા અર્થ કર્તૃનિષ્ઠ છે (નિર્વાહ કરવો), જ્ઞહારે નિમ્બુ-નમ્બુ કર્મનિષ્ઠ અર્થ દર્શાવેછે (નિવાહ થવો)

(૬) ચીતરહ, -ચિત્રયતિ તો સંસ્કૃતમાં જ પ્રચરિત છે, સિદ્ધાન્તકૌસુદીમા હેને ધાતુ તરીકે આપેલછે પરંતુ વસ્તુત સંસ્કૃતમાં જ એ ધાતુ ચિત્ર નામ-માથી આબોયોછે મ્હને હેવો ખ્યાન છે કે ચિત્ર વસ્તુત ચિત્ર એટલે ચેતના, જીવન, હેમાથી આવેલછે, જે ચેતનમય, સજીવ, જાવતું મૂર્તરૂપ એજ ખરૂં ચિત્ર

(૮) કઠ્ઠુ-જેમ કે વરસાદ કઠેછે જેમાં વરસાદ પહેલાની કષ્ટકારક ગરમી વિવક્ષિત છે કઠારો એ કઠ્ઠુમાથી નામ છે

(૯) મડ્ઠુ-જેમ કે,

“ ચાલો ચતુરા પછી જઈ મઢિયે

(નરસિંહ સુરતસપ્રામ, ૨૭-૩)

(૧૦) ઠરવુ-કાર્યાવાહમા કમ્બુ ઉદ્ભવ્યું હેવો જ શુદ્ધિભ્રમથી ઠરવુ ક્રિયાપદ ઉદ્ભવ્યું હશે સિયરક-ચિરક-ઠરો, જેને ભ્રમથી ઠર્યો માનીને પછી હેમાથી ઠરવુ થયું હું આ મત વિકલ્પરૂપે આપુછું

(૧૨) તલ્લસવુ-આ ધાતુ તલ અને સ્પૃશ્ઠ ધાતુમાથી પરબારો આબોયો હોઈ સકે નહિ, કારણ કે એ રીતે તો તલ સ્પૃશ્ઠતિ થાય, જ્ઞહારે તલ્લસવુ એક અખડ શબ્દ છે પરિણામે તલસ્પર્શ એ નામમાથી તલ્લપ્પસ દ્વારા તલ્લસવુ થોડી રીતે પ્રાપ્ત થાયછે

(૧૩) જોહવું, -યુજ્ઞ (સ)માથી પરબારુ જોહવું ક્રિયાપદ પ્રાપ્ત થઈ સકે નહિ, કારણ કે યુજ્ઞના પ્રાકૃતરૂપો જુજ્ઞ, જુજ્ઞઈ, જુપ્પઈ બનેછે

(૧૪) થી (૧૭) અને (૨૨) અને (૨૩) આ ક્રિયાપદો ગુજરાતી નામ અને વિશેષણોમાથી આબોયોછે અને હેને અનુરૂપ મૂળભૂત શબ્દ સંસ્કૃતમા કાર્ષપણ નથી

(૧૮) થી (૨૪) સુધીના ક્રિયાપદો વિશેષણોમાથી ઘટાવેલાછે જ્ઞહારે બાકીના ક્રિયાપદો નામમાથી બનેલાછે વિશેષણ વર્ગમાં (૧૮), (૧૯), (૨૨),

(૨૩) અને (૨૪)નો અર્થ કર્મનિષ્ઠ છે; અને એથી મલિનયતિ જેવા સંસ્કૃત નામધાતુઓથી વિશિષ્ટ છે; એક બાજુ (૨૦) અને (૨૧) અને સ્હામી બાજુ (૨૨) હેવો પ્રકારબેદ કરી સહાય એમ છે; ધોઢવું, પીઢવું એ મલિનયતિની માફક પ્રેરક અર્થ દર્શાવે છે, પરંતુ નામધાતુદર્શક પ્રત્યય વિના જ; જ્યારે મોઢવુંનો અર્થ હેવો છે (મોઢું વનાવવું, એટલે કે મોઢું વનાવીને છેતરવું), તે સાથે (સં. અવ જેવો) અવ પ્રત્યય પણ લાગ્યો છે.

(૨૫) પસ્તાવું એ ક્રિયાપદ સામ્યાભાસના નિયમની પ્રવૃત્તિનું ઉદાહરણ છે. પસ્તાવો શુદ્ધ નામ છે છતાં પણ, મરમાંથી મરાવો અને ચઢમાંથી ચઢાવો ઇત્યાદિ શબ્દોની માફક, હેમાં પણ આવો છે તે કૃત્ પ્રત્યય છે હેવી દૃષ્ટિ સ્વીકારાઈ છે; અને તેથી પસ્તા હેવું કર્મનિષ્ઠ શબ્દશરીર ગણવામાં આવેલ છે.

અહિંયાં હું એક ચેતવણી આપીશ. ઉપર પ્રમાણે નામ અને વિશેષણ-માંથી ક્રિયાપદો બને છે હેમાં સંદેહ નથી, પરંતુ એ વિષયમાં રૂઢિ અને પ્રયોગની બાધિલી મર્યાદા છે ખરી; અને રૂઢિ અને પ્રયોગનાં શાસનો અલિખિત કાયદા જેવાં છે. એ નિયમનો લાભ લેવામાં અયોગ્ય સ્વાતન્ત્ર્ય લેવાથી વિહસનીય અનુપપત્તિ ઉદ્ભવે છે. હાવા પ્રસંગે ત્ત કે અત્ત (લ્યુટ્) પ્રત્યયવાળાં કૃદન્તરૂપોમાંથી બનાવેલા ભ્રમભૂલક અને અવિશ્વસનીય શબ્દોમા નજરે પડે છે; જેમ કે:—

૧ “લગ્નમાં સકલ ભૂતકાલ સંક્રાન્તે છે.”

(રા. ન્હાનાલાલ દ. કવિવૃત્ત, ૧, પૃ. ૭૪)

૨ “ પડઘો પરિસમાપ્તો નથી.

(કેટલાક કાવ્યો, એ જ કર્તાનાં, અર્પણ, પૃ. ૩, પંક્તિ ૭.)

૩ “ સંતાનના સ્નેહ ઉછેરજો, વાઢજો, પરિશુદ્ધજો.”

(જયો અને જયન્ત, કર્તા એ જ, પૃ. ૧૪૮, પંક્તિ ૨૦.)

૪ “ નિમંત્રણતી. ” (એ જ કર્તાનું ડષા, પૃ. ૧૬.)

આ પ્રકારની અણસમજી સ્વેરવૃત્તિને કેટલાક અન્ય લેખકો આથી પણ ઉચ્ચતર ક્રાંતિ સૂધી લઈ ગયા છે, જેમ કે કાઈ લેખકે એક ગુજરાતી માસિકપત્રમાં (જૂલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૨ના સમાલેચકમાં, પૃ. ૧૭૬, પંક્તિ ૧ લીમાં) પ્રદક્ષિણામાંથી પ્રદક્ષવું ક્રિયાપદ ધરી કાઢ્યું છે ! પ્રદક્ષિણા શબ્દના બંધારણ તરફ જ હેણે દુર્લક્ષ બતાવ્યું છે. નવીન વર્ષ નિમિત્તે મહત્તે અભિનન્દનપત્ર લખતાં એક મિત્રે ‘તુજ આત્મને ઉદાત્તશે’ હેવો પ્રયોગ કર્યો હતો; અહિં રા. ન્હાનાલાલે બેશાડેલ દાખલાનું અનુકરણ કરવામાં આવ્યું છે. ‘ભાષાનાં

વ્યાકરણના અને વ્યાપકારિક શુદ્ધિના હાવા વિમર્દનોમાં રહેલી ભૂલનું પૃથક્કરણ કરવામાં ઠાલણે પ નહિ કરે ૧૧૩

[ટિપ્પણ — જ્ઞાન્તરિયોર્માથી ઉદ્ભવેલી ક્રિયાપદોની પ્રકૃતિના ચર્ચા ઉત્તર ૪-૩માં કરવામાં આવી છે તો પછી આ ઉત્તરગના આ ન અશ્વને એ ઉત્તરગના અગ તરીકે શા માટે નથી ચર્ચા હોવા પ્રશ્ન ઠાઈ પૂછશે પરંતુ જરાક તુલનાત્મક પરીક્ષા કરતા જણાશે કે એ બે પ્રકારોના સ્વરૂપમાં શો તફાવત રહેલો છે ઉત્તર ૪-૩ની અદર આવતા પ્રકારોમાં ધાતુની પ્રકૃતિ-રચના જાતે જ ચર્ચાવિષય છે, અને એ રચના ક પ્રત્યય લગાડવાની સાથે જ અથવા લગાડ્યા પછી પ્રવર્તતી એક વા અન્ય વાગ્યાપારગત ઘટનાને વશ રહે છે, જ્યારે પ્રસ્તુતપ્રકારમાં સંસ્કૃત કાત રૂપને આપુ ને આપુ લઈને ક્રિયાપદના શબ્દશરીર તરીકે યોજાયું છે

ચોથા વ્યાખ્યાનનો આ ભાગ હું આ સ્થળે પૂરો કરીશ.

ટિપ્પણ ૭

(વ્યાખ્યાન ૪, ખણ્ડ ૧)

સ્વરમકિ-૫ ૧૧૭ નોટ ૫ નો અન્ત ભુવો

આપણી અદ્યતન સ્વભાષાઓમાંના વિશ્લેષ સાથેના સ્વરમાત્રિના સમંધનું સ્પષ્ટ ઉદ્ઘાસન થાય એટલા માટે સ્વરમકિના સંપૂર્ણ અર્થ અને વિષયની પરીક્ષા કરીશુ તો ૨૪ પડશે સ્વરમકિની ચર્ચા જગ્ગેદ પ્રાતિશાસ્ત્રવ્યના નીચેના દર્શાવેલા અરોમાં કરવામાં આવી છે -

પટલ ૧, ૧૭, ૬, ૧૦, ૧૨, ૧૪ ૧૩, ૨૩, ૨૪, ૨૫

૧૧૩ વ્યવહાર અને રૂઢિની અનુદ્ધા પામેલા આ પ્રકારના અપવાદ પ્રયોગ બે જ રૂઢને મળ્યા છે દત્ત અને દમ્ભ (સ જીવકુંદનો) એ ઉપરથી ગુજરાતીમાં વપરાવા દત્તકું (= આપણ) અને દમ્ભકું એ ક્રિયાપદો આ અપવાદભૂત રૂપો યોજાવામાં સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ રહેલો છે, પ્રથમ, દત્તકું ક્રિયાપદ ‘આપવા’ના ગમે તે પ્રકારમાં વપરાતુ નથી, પરંતુ માત્ર લાય કે હેવા અયોગ્ય, અન્યાય કે અધર્મ્ય હાનનો અર્થ દર્શાવવાને કાઠક ઠટાક્ષથી અને ગઢણથી વપરાય છે બીજું આ અર્થવિરોધ પર ભાર મૂકવા માટે, હેતુ સ્ફુટ પ્રકટન કરવાના હેતુથી ઉદ્દેશપૂર્વક, મૂળ સંસ્કૃત રૂપ દત્ત બળવી રાખવામાં આવ્યું છે એ જ પ્રમાણે દમ્ભકું ક્રિયાપદ પણ હમ મનોવ્યથા આપવાના અર્થને ઉલટ બનાવવાના ખાસ ઉદ્દેશથી સંસ્કૃત જ્ઞાન્ત રૂપમાંથી આપુ ને આપુ લેવામાં આવ્યું છે નીચેની પંક્તિમાં દયારામે મુક્તપરથી યોજેલા (મુક્તવું) ક્રિયાપદમાં વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ પ્રત્યક્ષ થશે દુધર છે -

અચ્યુત અજ્ઞાન અવગ્રોષ મુક્તે પ્રતિદિને જન લેહ (રસિચ્ચલમ, ૧૪, ૪)

હેને પ્રગ્લભ સ્વૈરાચાર ગણુતો પડશે, - પછી વૈષ્ણવોમાં પારિભાષિક શબ્દ તરીકે એ રૂપ પ્રચરિત હોય તો બીજી વાત

મૅકડોનેલે સ્વરમક્તિનાં સર્વ મુખ્ય લક્ષણો પ્રાતિશાહ્યોમાંથી લઈને પોતાના વૈદિક વ્યાકરણ (Encyclopaedia of Indo-Aryan Research Series) § ૨૧ માં આમ એકત્ર કર્યોછે:—

“સ્વરમક્તિ—જ્યારે કોઈ વ્યંજન રૂ કે અનુનાસિકથી સંયુક્ત હોય ત્યારે એ બે વચ્ચે એક અતિલઘુ સ્વરોચ્ચારનો પ્રાદુર્ભાવ પ્રાપ્ત થાયછે, અને ઇન્દોઅર્યનાના પ્રમાણથી જણાયછે કે એ બે વ્યંજનો વચ્ચે બહુશ: સ્વર ઉચ્ચારવો પડેછે. પ્રાતિશાહ્યોનો સર્વમાન્ય મત છે કે જ્યારે અન્ય વ્યંજનની પૂર્વે રૂ આવે ત્યારે હેની પછી સ્વરોચ્ચાર કરાયછે; કેટલાકને મતે લૂ પછી પણ, અથવા કોઈપણ ઘોષ વ્યંજન પછી પણ, આ વ્યવસ્થા બનેછે. હેને તહેઓ સ્વરમક્તિ એટલે “સ્વરભાગ” કહેછે, અને હેને ટ્, ટ્, કે ટ્ માત્રાની વર્ણવેછે. અને ઉચ્ચારમાં a (અ) કે e (એ) (ધણેભાગે=ઈ અ) ને તુલ્ય જણાવેછે.

“અ. ઋગ્વેદની ઇન્દોઅર્યનાપરથી જણાયછે કે જે શબ્દોમાં રૂર્ણ અન્યવ્યંજનની પૂર્વે કે પર રહ્યો હોય તે શબ્દોમાં એક વધારાની શ્રુતિની બહુશ: અપેક્ષા રહેછે જેમ કે દર્શત “જેવા લાયક” (ચતુ:શ્રુતિ); ઇન્દ્ર (બહુશ: ત્રિશ્રુતિ); પ્ર (દ્વિશ્રુતિ)

“આ. જ્યારે કોઈ વ્યંજનની પછી વ્, ન્ કે મ આવે ત્યારે એ જ આગન્ટુક સ્વર કવચિત પ્રાદુર્ભૂત થાયછે, જેમકે યજ્ઞ (=યજ અવ), ગ્મા (=ગ્ અના) “ઝી”. જે કે આ પ્રકારની સ્વરભક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ બહુશ:, ત્રિષ્ટુભૂ અને જગતી વૃત્તોમાં, યતિ પછીની બીજી શ્રુતિ તરીકે જ થાયછે, આ વૃત્તોના આદિમાં વિરલ હોયછે, અને અન્તમાં કદાપિ નહિ.”

આ ભાગમાં એક ઉપયોગી પુટનોટ-૧૧મી-આપીછે:—

‘સ્વરમક્તિથી આવેલો સ્વર સાક્ષાત્ લખાતો હોય હેવા થોડાક દૃષ્ટાન્તો જણાયછે: ત્રસન્તિ ઉપરાંત તરસન્તિ; શ્વિત્ર (અથર્વવેદ) “શ્વેત” ઉપરાંત તદ્વિતવૃત્તિ શ્વેતરીમ્; ધણે ભાગે પૂર્વને સ્થાને પુરુષ અને પૂરુષ (વૅકરનેજલ, ૧, ૫૧, cp. ૫૨)”

ઋક્-પ્રાતિશાહ્ય (પટલ ૧-૧૭) પરના ભાષ્યમાં ઉવ્વટ કહેછે:—
અન્વર્થસંજ્ઞા ચેયમ્ । સ્વરમાક્તિઃ સ્વરપ્રકાર इत्यर्थः ॥ આ ટીકાવાક્યનો પ્રથમ અંશ મહારા સ્વરેણ મક્તિઃ એ અર્થદર્શનને અનુકૂળ જણાયછે, પરંતુ ઉત્તર અંશથી હેનો અર્થ સ્વરસ્ય મક્તિઃ થતો જણાયછે.

મૅકડોનેલે કરેલા “vowel-part” (સ્વરભાગ) એ અર્થને સેન્ટ પિટર્સબર્ગ શબ્દકોષનો પણ આધાર મળેછે કારણ કે હેમાં સ્વરમક્તિનો *Teilvocal* (એટલે સ્વરનો અંશ) હેવો અર્થ આપ્યોછે.

ઊઠતી પણ (તૈત્તિરીય પ્રાતિશાલ્ય ૨૧-૧૫ મા) હેને *fragment, piece, part of a vowel* (સ્વરનો ખડ કે ભાગ) કહેછે

અન્યપક્ષે મો વિવિધમ્સ, પોતાના સંસ્કૃત-અગ્રેણ શબ્દકાષર્માં સ્વરમક્તિને “*Vowel-fracture*” (સ્વરભાજન) કહેછે, અને એથી સ્વરેણ મક્તિ એ અર્થને અનુમો ન મળેછે, પણ “*Vowel-fracture*” નો “*fracture (fraction, ખડ) of a vowel*” હેવા અર્થ ઉદ્દિષ્ટ હોય તો જૂદી વાત, પરંતુ એ અર્થ સભાવિત નથી

વળી દન્યાતને સ્થાને દનિયાત, પૂર્વને ધ્યાને પુરુષ એ શબ્દો હેતુ સૂચવેછે કે, કાઈ નહિ તો એ પ્રકારના પ્રસંગોએ પ્રક્ષિપ્ત તત્ત્વ સ્વર છે, સ્વર-ભાગ નથી અને એથી સ્વરેણ મક્તિ એમ જોઈએ, સ્વરસ્ય મક્તિ નહિ, પણ આ શબ્દોમાના રૂ અને ઉ ને એક માત્રાના સ્વરના ભાગ તરીકે ઉચ્ચારવાના હોય તો સ્વરસ્ય મક્તિ એમ લઈ સકાય

તે ઉપરાંત વળી, સ્વરમક્તિના ગ્રીક પર્યાય *Anaptyxis* નો અર્થ, અક્ષરશ, “*Unfolding (ana-back, ptyxis fold)*” એટલે “અપાન-રણ” થાયછે એ શબ્દથી સંયુક્ત વ્યંજનો વચ્ચે સ્વરના પ્રક્ષેપથી થતા સંયોગવિધદનના વ્યાપારનો નિર્દેશ થાયછે, એટલે જ એ સંયોગમાંના વ્યંજનોની સ્વરેણ મક્તિ (વિસ્લેષ) કહેવાયછે

આ બધી હકીકતો એકત્ર વિચારતા યોગ્ય રીતે અનુમાન થઈ સકે કે સ્વરમક્તિથી પ્રથમ, સંયુક્ત વ્યંજનોની ચ્વરથી (સ્વરેણ) વિસ્લેષન ક્રિયા (મક્તિ) એ અર્થ વિવક્ષિત હતો, અને એ સ્વર લઘુ સ્વરથી પણ લઘુતર હતો, અને અઘાત, અર્થસંક્રાન્તિથી હેને “સ્વરનો ભાગ” હેવા અર્થ પ્રાપ્ત થયો—વિભાજક સ્વરનું માન સામાન્યતઃ લગભગ અર્ધત્ર, માત્રાનો એક અંશ, $\frac{1}{2}$ કે $\frac{1}{4}$ અથવા કવચિત્ $\frac{1}{8}$ માત્રા હતું, એ વાતથી આ નવીન અર્થ ઉપપન્ન જણાયો આ પ્રકારનું અઘાત અર્થપરિવર્તન એ કાંઈ અસાધારણ મનોવ્યાપાર નથી

સ્વરમક્તિના સ્વરૂપની પરીક્ષા કરીશું તો હેની અને હિંદની ભાષાઓમા દેખાતા અને વળી પ્રાચીનતર પ્રાકૃતોમાં પણ જણાતા મિષ્ટેયની વચ્ચેનો ભેદ નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ થશે—

(અ) વિષ્લેષમાં પૂર્ણ એક માત્રાનો સ્વર પ્રાપ્ત થાયછે, પરંતુ સ્વરમક્તિમાં સામાન્ય નિયમે માત્રાનો એક અંશ, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ કે $\frac{1}{8}$ પ્રાપ્ત થાયછે, માત્ર અતિવિરલ પ્રસંગોએ પૂર્ણ માત્રાનો સ્વર પ્રક્ષિપ્ત થાયછે, જેમકે પૂર્વને બદલે પુરુષ, અને દન્યાતને સ્થાને દનિયાત, વસ્તુત

સ્વરમક્તિ એટલી સૂક્ષ્મ ઉચ્ચાર-ઘટના છે કે કેટલાક આચાર્યોએ તો હેના અસ્તિત્વનો પણ અસ્વીકાર કરવા સધીની દ્વિમત કરીછે. (ક્ર. પ્રા. પટલ ૬, ૧૪ જુવો);

(બા) સ્વરમક્તિનું સ્વરૂપ એટલું બધું સૂક્ષ્મ છે કે પ્રાતિશાલ્ક્ય જણાવેછે તેમ હેનાથી સંયોગકાર્યને પણ બાધ નથી આવતો: ન સંગોળં સ્વરમક્તિર્વિહન્તિ (ક્ર. પ્રા. પટલ ૬-૧૦). હાનો મુખ્ય અર્થ સ્વરમક્તિ: સંયોગકાર્ય ન વાધતે હેવો છે એ ખરું, છતાં પણ હેનો વિશેષ ઉદ્દિષ્ટાર્થ હેવો પણ ખરો કે બ્યવહારદૃષ્ટિયે સંયોગ સંહત રહેછે. વિશ્લેષ તો સંયોગનું સાક્ષાત્ ખંડન કરેછે;

(ઇ) સ્વરમક્તિ થાય ત્યાં પ્રક્ષિપ્ત સ્વર અ કે હ્રસ્વ ઇ હોયછે. વિશ્લેષમાં હંમેશ આપણી સ્વભાષાઓમાં અ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે, અને પ્રાકૃતોમાં મૂળ સ્વરની પુનરુક્તિ થાયછે (તત્સ્વરતા મવતિ); કિલ્લિ (ક્લિટ્), રક્ષણં (રક્તં), કિરિઆ (ક્રિયા). પ્રાકૃતપ્રકાશ ૩-૬૯ આદિ જુવો; અથવા, હેમચન્દ્ર કહેછે તેમ, પ્રક્ષિપ્તસ્વર યથાસંભવ અ, ઇ કે ઉ હોયછે; સિ. હે. ૮-૨-૧૦૦ થી ૧૧૬ જુવો;

(ફ) સંયોગનો અંગભૂત ર્ કે કવચિત્ લ્, કે અનુનાસિક (કે ઉવટ ઘોષસ્વર) હોય તો જ સ્વરમક્તિ પ્રાપ્ત થાયછે. વિશ્લેષમાં આ મર્યાદાઓ નથી. જેમકે:—

મક્ત: (સં.)

મગત (ગુજ.)

યુક્તકં (સં.)

જુગતું (ગુજ.)

ઇત્યાદિ;

(ગ) સ્વરમક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ છન્દોરચનાની અપેક્ષા એ જ થાયછે; (હેવું મેંફડોનેલે ખોળી કાઢ્યુંછે; જો કે પ્રાતિશાલ્ક્યમાં આ કથન સુલભ નથી, છતાં એકદમ નજરે ન પડે હેવો આ પ્રકારનો કંઈક ઉલ્લેખ હશે.) પણ વિશ્લેષ તો છન્દોનિરપેક્ષ વાગ્યાપારગત ઘટના છે, અને મનોવ્યાપારની અપેક્ષાએ ઉદ્ભવેછે, (અને, હું માનુંછું કે, હેવી જ ઘટના સ્વરમક્તિની કારણભૂત છે).

સંયોગના દ્વિતીય અંગ તરીકે રહેલા ય અને વને જે સંધિકાર્યો સંસ્પર્શ કરતાં હોય તે આન્તર સંધિકાર્યોમાં પણ અન્તિમ પરિણામના કારણરૂપે સ્વરમક્તિનો નિયમ પ્રવર્તેછે; જેમકે વ્યાકરણમાંથી વૈયાકરણ; વ્યધિકરણમાંથી વૈયધિકરણ; વ્યગ્રમાંથી વૈયગ્ર; વ્યાગ્રમાંથી વૈયાગ્ર;

જા માથી હૈય, દ્વારમાંથી દૌધારિક; શ્વન્-શ્વાન માથી શૌન, શૌવન, શ્વાપદમાંથી શૌવાપદ, જા માથી જૌવલ્લિક

આ ઉદાહરણોમાંનાં કેટલાકમાં મૂળ સંયોગ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ જાણે અને સંધિ છે, જેમકે વ્યાકરણ, વ્યધિકરણ અને વ્યાગ્ર (વ્યાગ્રિપ્રતીતિ વ્યાગ્ર) પરંતુ જ, દ્વાર, શ્વા, શ્વાપદ, જા જેવા પ્રકારોમાં સંયોગ મૂળમાંનાં જ કે જ અને જામાંથી ઉદ્ભવતો નથી આ સર્વ ઉદાહરણો સ્વરમક્તિની નૈસર્ગિકતા ઉપર બહુ સૂચક પ્રકાશ પાડે છે

આ *Anaptyxis*નો નિયમ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના પડિતોએ લક્ષમાં લીધો છે *Karl Brugmann, Kurze, Vergleichende Grammatic der Indo-germanischen Sprachen*, §§ 312-313

ડૉ પાહુરગ દામોદર ગુણેએ પણ (Introduction to Comparative Philology માં ૫૧ મે પૃષ્ઠે) *Anaptyxis*ની ચર્ચા કરી છે, પરંતુ સ્વરમક્તિ (માત્રાના અશ્વાણી), અને જે ને હું વિશેષ કહું છું હેવું સંયોગનું પૂર્ણ ઉત્પાદન, એ વચ્ચે હેમણે કાંઈ તફાવત ગણ્યો નથી વૈદિક ઇન્દ્ર (इन्द्र), દર્શત (दर्शत), અને અર્વાચીન ભાષાઓનાં વિશેષનાં ઉદાહરણો મ પરકાર (स प्रकार), મ મરમ (स मरम) ઇત્યાદિ, એ બધાને હેમણે એકઠા ખડકયા છે

આ દૂકા વિવેચનપરથી જણાશે કે વિશેષનો અન્તર્ગત નિયમ સ્વરમક્તિમાં બીજરૂપે રજૂ થાય છે, જૂના વખતમાં હનિયાત અને પુરુષ જેવા કેટલાક છૂટા છવાયા ગણ્ઠોમાં વિશેષ જેવી વિક્રિયા ડોકિયું કરતી હતી, અને *Anaptyxis* નો અર્થ ફક્ત “folding back, unfolding,” હેવો થતો હોવાથી એ નામ પોતે જ સંયોગમુકુલના સવૃત દેવોનો અશત ઉદ્ભેદ સૂચવે છે છેવટમાં, મ્લક્ષિ (मल्ल), રુષદ્ધિ (रुष), હિનસ્તિ (हिस), યુનક્ષિ (युज) ઇત્યાદિ ગણ્ઠોમાં વિસ્ફિટ અતુનાસિક અર્પનાર વ્યાકરણનિયમ, પ્રાકૃતસમયમાં શરૂ થતો અને અર્વાચીન ભાષાઓનાં વિશેષ પર્યંત જઈ પહોંચતો અવાન્તરક્રમ દર્શાવે છે, એ સૂચક છે

વિશેષ સદા માર્કડે પોતાના પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં ૧-૪૭ એ ૨૫૭ વાપરેલી જડે છે, પરંતુ હેણે (સ્વર-૧) સંધિનો વિગ્રહ, અંથવા ખરું જોતાં સ્વરોના સંધિથી થવા જોઈતા સંયોગનો અભાવ, એ અર્થમાં આ ગણ્ઠનો પ્રયોગ કર્યો છે

પરંતુ ૩-૭૭માં અને તદ્દાર પછી હેણે સંયોગના વિભેદની ચર્ચા કરી છે અને તદ્દા હેણે એ ઘટનાને વિકર્ષણ સદા આપી છે (૩-૭૭) જેની સમજૂતિ વૃત્તિમાં વિશેષ ગણ્ઠથી આપી છે હેણે તત્સ્વરતાનો તેમ જ કેટલેક પ્રસંગે થનાં જ, ડ, બના પ્રદેષનો પણ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે

ટિપ્પણ આ

(વ્યાખ્યાન ૪—પંડ ૧)

(એ વ્યાખ્યાનનું પૃ. ૧૮૬ જુવો.)

વિવૃત ઈ અને ઈ વિશે વિશેષ અવલોકનો.

(Indian Antiquary, September 1918 Vol. XLVII, Part DXCIX હેમાં ડૉ. ટેસિટોરીએ કચેલી મહારા મતની ટીકાનો ઉત્તર.)

ડૉ. ટેસિટોરી અને મહારી વચ્ચે મતભેદનો મુખ્ય મુદ્દો આ છે:-

ડૉ. ટેસિટોરી વિવૃત ઈ-ઈને અહ-અઢ માંથી અને સંવૃતને અય્-અવ માંથી ઉત્પન્ન થયેલા માનેછે, જ્યારે હું એથી વિરુદ્ધ મત સ્વીકારું છું. (એટલે ઈ-ઈ (વિવૃત) અય્-અવમાંથી; અને ઈ-ઓ (સંવૃત) અહ-અઢમાંથી; એમ માનું છું.)

(અ) ચ એ જનો લેખન પ્રકાર જુ. હોઈને વચર, વચઢ ઇત્યાદિ જોડણી બ્રાહ્મિજનક છે એમ ડૉ. ટેસિટોરી માનેછે. આ સ્થાપિત કરવા માટે હેમણે છેક પ્રાકૃત ગ્રન્થો સૂધી પણ જઈને જૉકૉબી કૃત *Maharashtra Erzählungen* પૃષ્ઠ ૭૨, ૬૩, ૬૧, ૬૦ માંથી ઉદાહરણો આપ્યાં છે:-

ગઈ, પડસારિઓ, કડવય, અને વડર

હેને સ્થાને ગયં, પયસારિઓ, કયવય, વચર.

મહારો ઉત્તર:-જૉકૉબીની આવૃત્તિની આધારભૂત હસ્તલિખિત પ્રતો વ. સં. ૧૬૧૧ અને ૧૬૬૦ માં લખવામાં આવી હતી. એથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાયછે કે લહિયાઓએ એ સમયની સાક્ષાત્ પ્રચલિત જોડણી સ્વીકારીછે, જે પ્રાકૃતમાં તદ્દન અપરિચિત હતી. (ખીજાં ઉદાહરણોમાં ચ છે તે જનો વિકાર છે માટે ગયં શબ્દ (ગર્તિ ને બદલે) ગતં નું પ્રાકૃતરૂપ હોઈ સકે હોવો બચાવ સંભવિત છતાં પડતો મૂકું છું.)

(આ) પ્રા. પા. રાજસ્થાનીમાં વસ્તુતઃ જના વિકારરૂપે દષ્ટિયે પડતા આ યના સ્વરૂપવિશે પોતાના મતો બાંધવામાં ડૉ. ટેસિટોરી ચક્રોળે ચર્ચાછે:-

(૧) પોતાની “Notes” ના § ૪-(૫) માં હેમણે યને જના વાસ્તવિક વિકારરૂપે આપ્યોછે અને પ્રા. પા. રા. ના ગ્રન્થોમાંથી વચર, વચરાગી, પયસાર એ ઉદાહરણો ટાંક્યાંછે.

(૨) કેટલાક સમય પછી હેમણે વચર ઇત્યાદિને માત્ર “writing peculiarity”-લેખનનો પ્રકારવિશેષ-માન્યાછે; પછી વળી વચર,

વચરાગીને પ્રાકૃત તત્ત્વમ કલાએ, અને ત્હાર પછી વળી એમ કહેછે કે અય એ સંસ્કૃત જૈનો વિકાર દશે (પ્રાકૃતમાં આ ધટના તદ્દન અપરિચિત છે)

(હિમનું *Basdic Survey*, પરિચય ૧, ૫ ૭૧ જુવે)

(૩) અને છેવટ ૧૯૧૮ ના સપ્ટેમ્બરના *Indian Antiquary* માં અને તેઓ જનો લેખનનો પ્રકારવિગેષ કહેછે અને વચરાગીને વચરને અનુસરીને ધડાયસો અશત તત્ત્વમ કહેછે

અદિયાં અન્થોઅન્થ વિરુદ્ધ મતોથી શુચવાડો ઉત્પન્ન થયોછે

(૬) ઠ નો વ થવા વિરો

પ્રા. પા. રાજ માં ઠ ને સ્થાને વની પુનઃ પ્રાપ્તિ વિને પોતાના વાંવાઓ ફરીથી જાણાવતા તેઓ દહે, દેશાવર, દેવલ, દેવર વગેરે શબ્દોમાં ઠ ને ધ્યાને લેવાવેછે એ વિકારને, પોતે જેને વસ્તુતિ કહે છે તેના, પ્રક્ષેપનું પરિણામ ઠરાવવાને મથેછે, અને એ મતના આધારમાં રાહલ, રાહુત અને હેના મારવાડી શબ્દો જનૂ કરેછે

હેના ઉત્તર દું આ પ્રમાણે આપુધુ —

ધુવાળા આ શબ્દો વસ્તુતિના પ્રક્ષેપથી નથી ઉદ્ભવ્યા, પરંતુ જેમ કિયાદ જેવા શબ્દોમાં મારવાડીભાષામાં જનો દ થાય છે તેમ, (વ માંના) જનો ઠ થવાથી ઉત્પન્ન થયાછે એ મને તેમ હોય, પરંતુ વસ્તુતિવાળી દનીલથી ક્ષણમાંથી પાણુ ક્ષણ થાયછે એ પ્રમથની સારી ભવરથા નથી થઈ સક્તી, કારણ કે ડૉ ટેસિટોરી પોને જ માનેછે કે આ વસ્તુતિ દીર્ઘસ્વર પછી આવેછે (ક્ષયગત્ત ક્ષેપ ધ્રુવ છે) [પ્રસંગવશાત્ દું જળાનુષ્ઠુ કે વસ્તુતિ એ અને વસ્તુતિ એ પશુ ખોટી સજાઓ છે, હેના પ્રવતકે ધણું કરીને ડૉ દર્નલ છે જેમણે હિમચન્દ્રે બતાવેલા વસ્તુતિ જ્ઞકારને વસ્તુતિ હેવુ અપોગ્ય નામ આપ્યુંછે, કેમ જણે કે ય જેવા સભગાતો અને એથી વસ્તુતિ જ્ઞકાર કહેવાનો જ વસ્તુતિ જેવી કાઈક વિચિત્ર વસ્તુ પ્રાપ્ત કરતો હોય! ડૉ દર્નલની પ્રાકૃતભાષાની પ્રસ્તાવના, ૫ ૨૭ જુવે]

(૬) ભાષાઓ નિવર્તિયામાં એક સરખી પ્રતિ નથી કરતી પણ પરીક્રમા પાછળ દહે તો પરીક્રમા આમળ વધે એ પ્રમાણે મતામત કરેછે, એ વદાગ મતને ડૉ ટેસિટોરી નવીન અને પ્રમાણની અપેક્ષા રાખતો માનેછે તેના ઉત્તરમાં દું પ્રત્યાવર્તનના ઉદાહરણોનો રૂઢ નિર્દેશ કરીય છતો દ, પાડો જ અને વળી દ, ન જો જ અને પાડો જ ભાષાના પ્રવાહ ઉપર આમથી તેમ ક્રિયા આના ચરદ-દરિ-નેર એ રૂપે, તેમ જ અજર-

બહે-છદ-છે ઇલાદિ. એટલું જ નહિ પણ, ડૉ. ટ્રેસિટોરીનો પોતાનો મત મહારા મતને સમર્થન આપે છે. તેઓ કહે છે:—

“એક ભાષાનું અન્યભાષામાં સંક્રમણ હમેશાં ક્રમે ક્રમે થતું હોવાથી, જ્યારે જ્યારે જૂની ભાષાનું અવસાન થતું હોય અને નવીનો પ્રારંભ થતો હોય ત્યારે ત્યારે જૂની ભાષાનાં કેટલાંક લાક્ષણિક તત્ત્વો નવી ભાષાના પ્રારંભના સ્વરૂપમાં જડી આવે અને એ જ રીતે નવી ભાષાનાં તત્ત્વો જૂની ભાષાના અન્તિમ સ્વરૂપમાં મળી આવે, એ સ્વાભાવિક છે.”

(હેમની “Notes,” Reprint, P. 5, ll. 16-20-Ind. Ant. Feb. 1914 vol. XLIII, Part DXL, P. 25)

મહારાથી ઘણાં વર્ષો પૂર્વે મિ. બીમ્સે પણ મ્હેં અસારે કૃપા તે જ શબ્દો વાપરેલા માલુમ પડે છે, અને મહારો ચર્ચાસ્પદ અભિપ્રાય મ્હેં લખ્યો ત્યાર પછી જ એ શબ્દો મહારા જોવામાં આવે છે. તેઓ કહે છે:—

“હિંદુસ્તાનની ઘણીએ વાગ્યાપારધટનાની માફક આ ઘટના પશ્ચ ગતાગત કરતી, અને ળ, ર અને હેવા નવા નવા સપ્રસવ શાખારૂપ ઉદ્ભવેલા દર્શાવતી, જણાય છે.” (“Comparative Grammar”, Vol. 1, P. 238 & 60. વચ્ચેમાં ત્રિપિંદર મ્હેં ક્યોં છે.)

(૩) જૈ-ઐને ડૉ. ટ્રેસિટોરી અહ-અઝમાંથી વિવૃત ઉચ્ચાર તરફ લઇ જનારા ક્રમો માને છે; અને હાવા જૈ-ઐ ધ. સ. ના ૧૬મા સૈકાના કે તહેની નજીકના ગુજરાતી હસ્તલેખોમાં જડે છે હેવો તેઓ દાવો કરે છે.

હું બતાવી ચૂક્યો છું તે પ્રમાણે, મારવાડી હસ્તલેખોમાંના જૈ-ઐ નો માત્ર વિવૃત ઉચ્ચારની સંકેતયોજનાના એક મન્દ પ્રયાસરૂપે વપરાયલા છે, તે કાંઈ પૂર્વિક્રમ દર્શાવતા નથી. ગુજરાતી હસ્તલેખોમાં આ જૈ-ઐ સંકેતો સંબંધે વિ. સ, ૧૫૫૭ અને ૧૬૫૬ વચ્ચેના સમયના અનેક પ્રાચીન ગુજરાતી હસ્તલેખોનું મ્હેં ધીરજથી સૂક્ષ્મનિરીક્ષણ કર્યું છે, અને પરિણામ એ આવ્યું છે કે અહ-અઝના ઉત્તરક્રમો માટે એ હસ્તપ્રતિયોમાં ક્યાંય પણ ‘૧’ એ ચિહ્નો વપરાયાં નથી, અને જે અતિવિરલ પ્રસંગોએ એ સંકેતો (‘૧’) જોવામાં આવે છે ત્યાં હેનું કારણ એ જણાય છે કે લલિયો કાં તો મારવાડી અથવા મારવાડી સંસ્કારવાળો હતો.

(૩) આ જૈ-ઐના ઉચ્ચાર શા થતા એ તો ડૉ. ટ્રેસિટોરી પોતે ખાતરીથી નથી કહી શકતા. એ વિશે ત્હેમણે કમમાં કમ ત્રણ ભિન્ન, અને એ છે વધતે અંશે પરસ્પરવિરુદ્ધ, તકોં રજૂ કર્યાં છે. જોમકે સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૮ ના

Indian Antiquaryમાં ૧૨૭મે પૃષ્ઠે હેમચંદ્રે કહેલું છે કે એ જૌના સધિસ્વર જેવો ઉચ્ચાર થતો. એ જ ભક્તે ૨૨૮ મે પૃષ્ઠે અને હેમચંદ્રની પ્રતિબિંબમાં હેમચંદ્રે કહેલું છે કે સદૃશ એ જૌના ઉચ્ચાર અપરાધર સત્ત્વમ એ જૌના જેવો ન્હોતો થતો, પરંતુ ધણ કરીને હેના ઉચ્ચાર હિન્દી એ-જૌને મળતા પ્રકારનો હતો અને આમ કલા છતાં પણ એ જ ભક્તે ૨૩૧-૨૩૨ મે પૃષ્ઠે કહેલું છે હિન્દી એ જૌ ઉચ્ચારો મારવાડીના અને ગુજરાતીના વિવૃત્તિ એ જાથી બિન્ન નથી, માત્ર એટલો જ વિશેષ કે એ ઉચ્ચારો જરાક પૂર્વતર ક્રમ દર્શાવેલો, વિવૃત્તિ એ જા ઉચ્ચારમાં સક્રમણ પ્રાપ્ત થઈને મારવાડી અને ગુજરાતી સધિસ્વરનો જે ઉચ્ચાર થતો તે જ ઉચ્ચારક્રમ દર્શાવેલો.

હવે આ બધા તર્કો સ્પષ્ટ વાંધા છે હિંદીસ્વર તરીકે, શુદ્ધ સધિસ્વરો કાંઈ એક દૃઢકે વિવૃત્ત ઉચ્ચાર પ્રાપ્ત કરી સક્યા ન હોય. ડૉ. ટેસિટોરીના મનમાં છૂપે કાંઈક બેઠું રહેલું જણાય છે કે એ જૌના ઉચ્ચાર શુદ્ધ સધિસ્વરરૂપ નહિ થતો હોય, પણ વિવૃત્તભાવથી બાકીને પૂર્ણ પ્રકટ વિવૃત્ત ઉચ્ચાર પહેલાં કૃદ્ધાક થોભી રહ્યો હોય, અને છતાં પણ વળી પોતે એ જૌને પૂર્ણ પ્રકટ વિવૃત્ત ઉચ્ચાર દર્શાવતા માને છે આ ગોટાળાથી તેઓ સ્પષ્ટ અસંગતિદોષમાં આવી પડે છે.

હું વિવૃત્ત ઉચ્ચારના ચિદ્ર તરીકે ઉલટી માત્રા પસંદ કરું છું, શાથી જે જા જૌ એ સમુદ્ધ સધિસ્વરો હોઈને જ હ અને જ ર એ અવયવોને અન્યોન્યથી જરાક અળગા રહેવા દે છે, ન્હારે જ જા સર્વોર્ણ સધિસ્વરો હોઈને અવયવ-ભૂત જ હ, જ રને સદૃશરૂપે પકડી શકે છે.

(૧) અવલુપરીક્ષામાં મૂકે દૃઢ વિશ્વાસ છે તેને ડૉ. ટેસિટોરી આનંતજનક ગણીને તરો છે. શી રીતે એ મૂકે સમજાવું નથી બીજું બધું ઠીક, પણ છેવટ આ તો ખરું જ છે કે ઉચ્ચારણના પ્રશ્નનો આધાર, સર્વાંશે નહિ તો મુખ્યતઃ, વર્ણોચ્ચારના ધ્વનિ ઉપર જ રહેલો આ વિષયમાં મુક્તપ્રદાય રૂપ વાચિક પરપરાની ઉપયોગિતા સર્વોત્તમ છે આ પ્રકારના ઉપદેશ વિના નિર્ણય સૂત્રો અને મૂર્તસંકેતો નકામા છે, જીવંત ઉચ્ચાર કર્તુ પ્રત્યક્ષ થવો આવશ્યક છે બીજાએ આપેલા-વર્ણોનાને અતે સિખિત સંકેતોને આધારે રહ્યા ત્હારે ડૉ. ટેસિટોરી પોતે પણ વિવૃત્ત ઉચ્ચારના સ્વરૂપ વિશે ગોટા બમમાં પથા દતા હેમના "Bardic Survey," J A S Beng N S XII, ૫ સ ૧૯૧૬, એ લેખને ૭૪ મે પૃષ્ઠે ૧ લા પૃષ્ઠામાં હેમચંદ્રે જાતે આ વાતનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કર્યો છે હવે એ શુદ્ધ

(Ind. Ant. સપ્ટે. ૧૯૧૮, પૃ. ૨૩૨ની નોટ ૧૬ માં) એમ કહે છે કે પોતે સર જ્યોર્જ ગ્રીઅર્સને (L. S.I. IX, ii માં) વાપરેલી ઝાં-ઝાં સંજ્ઞાઓથી ભ્રમમાં પડ્યા હતા; અને એ ભ્રમ પોતાની ભૂલનું મૂળ હતું એમ સૂચવે છે; એ વાત ખરી. પણ સર જ્યોર્જે તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે (L. S.I. IX-ii, પૃ. ૨૦ મે) કે ઝાં અને ઝાં એ સંજ્ઞાઓથી “bat” અને “hot” એ સ્વરો-વિવક્ષિત છે. અને ડૉ. ટેસિટોરીનાં પોતાનાં જ વચન (“Bardic Survey, ૭૪ મે પૃષ્ઠે) આ પ્રમાણે છે:—“હું કદાપિ હિંદુસ્તાન દેશમાં ગયો નહોતો અને ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓમાંના ઉચ્ચાર વિશેની સર્વ માહિતી માટે મ્હારે સર્વાંશે બીજાએ આપેલા વર્ણનને આશ્રયે રહેવું પડતું, જે અસત્ય હોવાનું મ્હને પાછળથી જણાયું.” અદિયાં કાળા જાપેલા શબ્દો જે સ્થિતિ પ્રગટ કરે છે તે સર જ્યોર્જના L. I. S. IX, ii ના લિખિત આધારવાળી વાતથી જૂદી જ છે. હું તો આગ્રહપૂર્વક માનું છું કે અય્-અવ નો ઉચ્ચાર જ કરી ભેશે કે તરત વિવૃત ઉચ્ચાર (ર્જ-ર્જા) સાથેનો સંબંધ અને કાર્યકારણભાવ જોઈ સકશે.

(ઐ) સંપ્રસારણ:—

કપપટ્ટિકા-કસવટી-કસડટી-કસોટી,

અને ઘનતરકં-ઘળયરડં-ઘળડરડં-ઘળેરુ;

હાવા પ્રકારોમાં વ-ચના ડ-ઙ (એટલે સંપ્રસારણ) થવાની રહામે ડૉ. ટેસિટોરી વાંધો ઉઠાવે છે કે (ગ્રા. પા. ૨૧૪. માં) વ કે ચ આદ્ય હોય ત્યાં સંપ્રસારણ શક્ય નથી, તેમ જ વ-ચ સ્વરભાર પામેલા હોય તો ત્યાં પણ સંપ્રસારણ શક્ય નથી, સ્વરભારરહિત હોય તો સંપ્રસારણ લે. આ મત મ્હારી દલીલથી તદ્દન ઉલટો છે. જ્યારે વ-ચ (ખરું જોતાં હેમાંનો જ) સ્વરભારયુક્ત હોય ત્યારે સંપ્રસારણ થાય છે અને સ્વરભારથી રહિત હોય ત્યારે ચ-વની પૂર્વેના (અય-અવ માંના) જ ઉપર સ્વરભાર જઈ પડતાં સંપ્રસારણ થતું અટકે છે, કારણ કે એથી ચ-વનો જ દુત્તર જ બને છે અને પરિણામે લુપ્ત થાય છે, પછી વિવૃત ઉચ્ચારના નિકટતમ કારણભૂત અય્-અવ અવશિષ્ટ રહે છે.^૧

૧. નકુલ-નઠલ-નોલ; વકુલસરી-વઠલસરી-(વર્ણવ્યસ્યથી) વઝરસલી-વૌરસલી; આ પ્રકારના શબ્દોની બાબતમાં ડૉ. ટેસિટોરીની દશા કતો વ્યાગ્રસ્તતસ્તદી જેવી થઈ પડશે. કારણ કે આ શબ્દોમાં અ ડ છે તે નિર્વિવાદ છે તેમ જ અન્તિમ શબ્દરૂપમાં સંવૃત ઓ પણ નિર્વિવાદ છે. કાં તો હેમણે અર્હિ સંવૃત ઉચ્ચાર અઝમાથી આવ્યો છે એ કબૂલ કરવું પડશે અને અવ, (અને અય)માંથી સંવૃત ઉચ્ચાર આવે એ મત તજ દેવો પડશે, અથવા તો સંવૃત ઉચ્ચારની સિદ્ધિને અર્થે અઝનો અર્હિ અવ કરવો પડશે અને એમ કરવાથી, અત્યાર સૂધી હેમણે નકાર્યું છે તે, (અ નો વ થવા રૂપ) પ્રતિસંપ્રસારણ સ્વીકારવું પડશે.

આધુનિક ભાષાઓમાં આવતા શબ્દોમાં થતા સંપ્રસારણને ઉત્પત્તિપ્રકાર હાવે છે — અર્ધસ્વરોને ઉચ્ચારવામાં પ્રયત્નના શિથિલીકરણથી સંપ્રસારણ નીપજે છે, એ ઉચ્ચારોનો દ્રવીભાવ અથવા વિલય એ જ સંપ્રસારણ ન્દારે ચૂ-વૂ સ્વરોની વચ્ચે હોય ત્યારે જ એ શક્ય બને છે, કારણ કે નિકટવર્તી એ સ્વરો સ્વરમય પરિસ્થિતિ અને સરકાર ઉપજાવે છે આથી પ્રથમ ગુરુપ્રયત્ન ચૂ-વૂ ને સ્થાને લઘુપ્રયત્ન ચૂ-વૂ ઉચ્ચારાય છે અને છેવટ દ્-ઉ બોલાય છે, ગુરુ પ્રયત્ન ચૂ-વૂ (પ્રારૂત-છક્ષણની પ્રસ્તાવનામાં, ૫ ૨૭ મે ૬ ૪ માં ડો દ્યર્નલે અર્ધ-વ્યજન એ સુભગ સદાથી દર્શાવેલા ચૂ-વૂ) લઘુપ્રયત્ન ચૂ-વૂ બને છે (જેને ડો દ્યર્નન અર્ધસ્વર કહે છે), ૫ઠી આ વર્ણો, સ્વરસપુટરૂપ સાધનને બળે, દ્રવીભાવ પામીને સ્વરરૂપ બનતા દ્-ઉ થાય છે આ રીતે સંપ્રસારણ માટે જોઈતી સાધનસામગ્રી આ છે —

(ક) ચૂ-વૂની એ સ્વર વચ્ચે સ્થિતિ અને (કા) ચ-વર્માના જ ઉપર સ્વરભાર નીચે આપેલા શબ્દોમાં થતું સંપ્રસારણ ઉપર દર્શાવેલ નિયમ (ક)નું ઉલ્લેખન કરનાર આપાતત જણાશે —

(૧) ધ્વનિ (સ)	ધૂન (ગુજ)
(૨) સ્વર (સ)	સૂર (ગુજ)
(૩) દ્વિ (સ)	ડુદ્ધ (હિં)
(૪) વ્યક્તિ (સ)	વીગત (ગુજ)

પણ એ ઉલ્લેખન કેવળ આભાસિક છે કારણ કે આ પ્રકારોમાં પ્રથમ સૂક્ષ્મ ત્વરમક્તિ પ્રવિષ્ટ થાય છે અને ઘડવનિ, સૂઘર, ઘડવિ, વૃદ્ધ્યક્તિ હેવા અવાન્તરક્રમે અપે છે, અને એ રીતે ચૂ અને વૂની સ્વરો વચ્ચે સ્થિતિની અપેક્ષા પૂરી પાડે છે

(કો) સ્વરભાર બંને હેની અસર — મહે કૈલા accent (સ્વરતર) ના ઉપયોગથી ડો ટેસિટોરી મુઝવણમાં પડ્યા છે તેઓ મહેને પૂછે છે આ સ્વર તે પ્રાચીન સંસ્કૃતનો સ્વર છે ? પ્રાકૃત અને આધુનિક ભાષાઓના વિષયમાં એ બંને નહિ પ્રાચીન સંસ્કૃતમાંના સ્વર પણ અત્યંત આગેદરૂપ અને અત્યંત ભારરૂપ હતો, હેના વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિરો કાર્ષ્યે નિર્ણય બાધ્યો નથી, અને ઊમ્મસ અને ડો સર રા ગો ભાડારકર જેવા પડિતોએ અર્વાચીન ભાષાઓના ઉચ્ચારશાસ્ત્રની ચર્ચામાં “accent” શબ્દને ‘ભાર’ના અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે માટે “accent”થી મ્દારે સુ વિવક્ષિત છે એ પૂછવાને, અથવા સંસ્કૃત સ્વર જે શ્રુતિપર પડે છે તે શ્રુતિપર મહે દર્શાવેલ સ્વરભાર નથી પડતો ત્હેવો વધો ઉદાવવાને, પ્રસંગ જ ઉદ્ભવ્યો ન્દોનો

પૂર્તિ.

વ્યાખ્યાન ૩ થું.

(૧) પૃ. ૭૪ (૫) પછી ઉમેરવાનું:—

ભાલણકૃત કાદમ્બરી (કે. હ. દ્રુવની આવૃત્તિ), પૃ. ૩૩, પંક્તિ ૧ લીમાં વ્યાપારીઈ વિપણિ માંઝ્યાં શંઘશુક્તિપ્રવાલ । એ પ્રમાણે છે; અને શીલવતીનો રાસ (વિ. સં. ૧૭૦૦) (ગ્રા. કાવ્યમાલાવાળી આવૃત્તિમાં) પૃ. ૬૦, પં. ૭ મીમાં વ્યાપારી શખ્દ છે (જે કે તરત જ પં. ૮ મીમાં વ્યવહારી છે.)

હું એટલું જ કહી સકું કે વ્યાપારનો આ ખોટો પ્રયોગ ભાલણની પૂર્વના સમયથી ઉદ્ભવ્યો હશે.

(૨) પૃ. ૮૮; પૌરા ૧ પછી:—

આ વર્ણોના, ત (કે ટ) અને કના, અન્યોન્ય સંબંધ વિશે ખોષક ચર્ચા, અને કેટલીક ગ્રન્થોની શારીરિક અશક્તિ, એ મુદ્દાઓ માટે મૅક્સ મૂલરકૃત *Science of Language* (ભાષાશાસ્ત્ર) પુ. ૨, પૃષ્ઠો ૧૮૩-૧૮૫ જુવો. હેમાંનું નીચેનું કથન લક્ષ્યોગ્ય છે:—“શારીરવિધાની દ્રષ્ટિએ આ ઘોંટાળાનું એક જ કારણ દર્શાવી સકાય, ઉચ્ચારણનું અપાટવ; ક અને ત નાં સ્થાનો વચ્ચે, અધવચ, તાળવા સાથે, જીહ્વા સ્થૂલ બનીને અથડાયછે અને એથી દન્યપ્રાય, કદાચિત્ તાલવ્યપ્રાય, ઉચ્ચાર ઉપજવેછે.”

પ્રાકૃતમાં તર્વગના વર્ણોનો ચ સાથે સંયોગ થતાં ચર્વગના વર્ણો ઉદ્ભવે છે અને ગ્રામ્ય ગુજરાતીમાં કર્વગના વર્ણો સાથે ચ નો હેવો જ સંયોગ થતાં એ જ પરિણામ આવેછે. સત્ય સં, સત્ત્વ પ્રા. કમ્યમ ગુજ; ચમ ગ્રામ્ય ગુજ; આ વસ્તુસ્થિતિથી પરોક્ષ રીતે ત અને ક ના વાગવ્યાપારગત સંબંધનું સ્વચ્છ થાયછે એટલું અહિં ઉમેરીશ.

(૨) પૃ. ૯૩, નોટ ૪૨.

પુર: (સં.); (મ.) પુઢે.

ડૉ. ભાંડારકર (વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૯૦ મે, પુઢે (મ.) ને પ્રમૃત્તિ (સં.) માંથી (પ્રા.) પહુઢિ દ્વારા વ્યુત્પન્ન કરેછે. અર્થ તેમ જ વર્ણવિકારો પુર:માંથી વ્યુત્પત્તિ માનવાના પક્ષનું સમર્થન કરેછે.

વ્યાખ્યાન ૪ થું. ખંડ ૧ લો.

(૧) પૃ. ૧૧૨. અક્ષરની વ્યાખ્યા પછી ઉમેરવાનું:—

પણ અક્ષરનો અર્થ સ્વર પણ થાયછે; જેમકે ઋક્ષપ્રાતિશાલ્ય, ૨૦ અને ૨૩ (મૅ. મૂલરવાળી આવૃત્તિ):

ઓજા દ્રુશ સસમાતા મ્વરાળામન્યે દીર્ઘા ઠમયે ત્વઙરાણિ । ૨૦ ।

અનુસ્વારો વ્યંજન ચાક્ષરાણમ્ । ૨૩ ।

(૨) ૫ ૧૨૫, નોટ ૧૨ પુટનોટમા વધારો —

મરાઠીમાં વિભક્તિદર્શનને પરિણામે ૩ પરથી સ્વરભાર ખલી બપ ત્યારે ડનો થ બનેછે એ ઉદાહરણ એથી પણ બનવત્તર સમર્થન કરેછે, જેમકે પાર્ડવ (પ્રથમા), પાંવસાંત (સપ્તમી)

ગુજરાતીમાં જ વિક્રમ સવત્તના આગણીસમા અને સત્તરમા સૈકામા પાવવ શબ્દ (વ વાળો) છે

(૧) પાવવ જતુમા પ્રદણ ક્યાં માલે,

(દયારામ દયારામજન કાવ્યમગિમાળા, ભાગ ૨ નો, ૫ ૨૯૬, ૫૮ ૪૪, હોટાવાન ગિરિભગવત્ત નોથી અને વસન્તરામ હુરિકૃષ્ણ શાસ્ત્રી વાળી આવૃત્તિ)

(૨) પાવવ રતે પુ મેષયી ધરણી ધરે જોમ પેદ

(શીલ્પતીનો રાવ, વિ સ ૧૭૦૦, ૫ ૬૦ ૫ ૧૦, પ્રા કાવ્યમોઝા વાળી આવૃત્તિ)

(૩) ઠાઠ માંવો ઠગનો રે થવલા પાવવ વેડી,

(સમ્પ, ધીરાભગવત્ત, ૨૨, ૧)

અર્થમાં પાવવનો અર્થ (સંસ્કૃત પ્રમાણે) પ્રાવ્, 'વર્ષાનાડુ,' થાયછે (મરાઠીમા તેમ) 'વૃષ્ટિ' નહી, માટે એ શબ્દ દયારામે, નેમવિન્યે, અથવા ધીરાએ મરાઠીમાંથી આણી મૂક્યો દોષ એ શબ્દ નથી બ્યુત્પત્તિક્રમ પણ પ્રાવ્ પાવવ-પાવવ દ્વેષ ન ન દોષ સહે, કારણ કે ખુદ પ્રાકૃતમાં જ ૩ ૨૫૨ મુખ્ય પાવવ શબ્દ છે (કુમારવાચરિત, ૧-૯, ૨૧ ૩-૩૨, ૪૫૬) માટે પવવ એ પ્રવિષ્ઠગારનું નિર્વિષ્ટ ઉદાહરણ છે પાવવ-વદન-પાવવ, આગમ ૩પે થ પ્રગ્મિ થયો અને ડનો થ થયો એ ગીતે પણ એ શબ્દનું બ્યુત્પત્તિદર્શન થાય નહીં એ રીતમાં ગારવદોષ ગદ્યે છે

(૩) ૫ ૧૨૭ વદન-અહીં થ ને આણી મૂક્યો એ મ્દને વિચિત્ર અણવે, કારણ કે, ૭૩ આધારબળ નાન્યતઃ ભતિના શબ્દોમા આવે,

૧ ધીરાવળા દદાદશમુમા નાન્યતઃ થતુએ અને વદનને અર્થ 'વર્ષા' જુમા ૫૦૩ થતુ દેવો થતુ વદન થતુ એ પ્રમાણે વદન થતુ ને વદન થતુ મ્દને આવે થતુ વદન થતુ એ વાક્ય દેવદાસે મ્દને પાવવ

(સિ. હે. ૮-૪-૩૫૪), જ્યારે અહં ને કાષ્ઠપણ પ્રકારે તાણીતૂશીને પણ નાન્યતર જાતિનો ગણી સકાય નહિ, અહંનું હર્ષ થાયછે તે વર્ણવ્યત્યયનો પ્રકાર ગણી સકાય, અથવા તો (આગળ વ્યાખ્યાન ૪ થું, ખંડ ૨ જાનાં પ્રારંભનાં પૃષ્ઠોમાં દર્શાવેલ સ્વર્ગની અંદરના ઉત્સવે ૧-(જ) પ્રમાણે) દુકાર શબ્દના આદિ તરફ ખસી જાયછે તેનું ઉદાહરણ ગણી સકાય.

ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર (વ્યાખ્યાનો પૃ. ૨૦૭ અને નોટ ૪ માં) અપ. હવં ને અહકમ્ (સં.) માંથી આવેલ માનેછે. વધારામાં તેઓ કહેછે કે હવં માં ઉ છે તે, અત્યારે ગુજ. માં ઓ વપરાયછે તેમ, અપભ્રંશમાં છૂટથી વપરાતો, પ્રથમા એક વચનનો ઉ છે. એ ગમે તેમ હોય, હં ના અનુસ્વાર વિશેની મદારી અડચણ એમની એમ રહેશે; પણ મહું સ્વીકારેલી વ્યુત્પત્તિથી સમજાયછે કે એ અનુસ્વાર અહમ્ ના મૂળ મૂનું પરિણામ છે.

પાણિનિ ૫-૩-૭૧ (અવ્યયસર્વનામ્નામકચ્ પ્રાક ટે:) અને તે ઉપરનું વાર્તિક (અનોકારસકારમકારાદાવિતિ વક્તવ્યમ્) જેતાં અહંકમ્ ૩૫ શક્ય છે એ હું સ્વીકારુંછું (જે કે સિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં અને મહાભાષ્ય માં આપેલાં ઉદાહરણોમાં અહકમ્ આપેલ નથી); પરંતુ, તે છતાં પણ, વધારે પ્રચરિત ૩૫ અહંને આધારે (અહં-હર્ષ-હવં-હું હેવી) સરળતર વ્યુત્પત્તિ સુલભ છે તો પછી અહકમ્ જેવા અપ્રચરિત ૩૫ની સહાયતા લેવા જવાનું મૂકે કંઈ પણ પ્રયોજન જણાતું નથી.

(૪) પૃ. ૧૫૧ સર્વ-સૌ પછી ઉમેરવાનું:—

चतुर्वत्मकं चउव्वट्ठं चउट्ठं-चौट्ठं

(૫) પૃ. ૨૪૭, છેલ્લો પૈરા. લ્યાના (હિદી) વગેરે; ઉમેરો:—

ले+आव्नुं हेतुं ज संयोजन विमलप्रवन्ध, खंड ३, १४४ भां भणेछे;

गरथ वडइ गजघट ल्याविउ ॥

વળી, ૧૬૧;

ल्यावई रे लक्ष वधामणां ।

તેમજ વળી ભાલણકૃત કાદમ્વરીમાં:—

ऊठी इन्द्रायुधनि ल्याव्यु; ऊतार्थू पल्हाण ।

(કેશવલાલ ધ્રુવની આવૃત્તિ, પૃ. ૮૮, પં. ૫).

વ્યાખ્યાન ૪ થુ

(ખડ ૨ જો)

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ અને વિકાસ

ગુજરાતી શબ્દોની વાગ્-ચાપારજનિત ઉત્કાન્તિનું નિયમન કરતા ઉત્તર્ગો પૈકી વર્ગ ચ ની, એટલે અંશત ગુજરાતીના જ વિશિષ્ટ ગુજરાતી અને અ ય ઉત્તર્ગો છતા કાષ્ઠક સ્વરૂપભેદથી અન્ય ભારતીય ભાષા ભાષાઓમા કેટલેક ઉત્તર્ગો પશુ પ્રવર્તતા હોય હેવા ઉત્તર્ગોની, અર્થા હવે આરજુ અંશે સમાન ઉત્તર્ગો છુ આ વર્ગમાં એક જ મહત્વના ઉત્તર્ગની અર્થા કરીશ ગુજરાતી શબ્દોમા લઘુપ્રયત્ન હું સ્થાન એ હેનો વિષય છે ગુજરાતીની સાથે હિન્દીમા પશુ આ ઉત્તર્ગની પ્રવૃત્તિ છે, પરંતુ માત્ર અમુક અંશે જ, કારણ કે ગુજરાતી હમાર્ફ નો હ લઘુપ્રયત્ન છે પરંતુ હિન્દી હમારા માં ગુરુપ્રયત્ન હ છે ગુરુપ્રયત્ન અને લઘુપ્રયત્ન હ ઉચ્ચારોની પાળિનીય શિક્ષા માં દશવિલા કળ્ય અને ઔરસ્ય હ ઉચ્ચારો સાથે તુલના હું પાછળ કરી ગયોછુ (પૃષ્ઠ ૬૫ અને પૃષ્ઠ ૧૧૪ જુવો) હ ઉચ્ચારના આ બે પ્રકાર એથી પશુ પ્રાચીન સમયથી આદના આબ્યા છે એ સ્પષ્ટ છે, જે વાતનું સાક્ષ્ય ઋક્ષાતિશાલ્ય પદ્ય ૧, ૧૮ મા નીચે પ્રમાણે મળે છે -કળ્યોઽકાર પ્રથમપદ્મમૌ ચ દ્વાક્ષ્માણૌ (ખીજે પાઠ કળ્પમામ્) કેવિદેતા ડરસ્યૌ । આ વિષે ઉચ્ચટ કહે છે -પ્રથમોદકાર પદ્મમૌ વિસર્જનીય ઇતૌ ચોક્ષ્માણૌ મધ્યે કળ્પસ્થાનૌ વેદિતવ્યૌ । કેવિદાચાર્યા ઇતૌ હકારવિસર્જ નીચૌ ડર-સ્થાનાવિચ્છન્તિ ॥] પરંતુ, હ દર્શાવવાનો નિયમ સ્ત્રીકારાચલો છે-પછી એ હ ગુરુપ્રયત્ન છે કે લઘુપ્રયત્ન છે એ જુદી વાત છે-માટે હું આ ઉત્તર્ગને ક વર્ગમાં ન મૂકતા ચ વર્ગમાં મૂકુછુ આ ખાતમાં મરાઠી ભાષા ગુજ રાતી અને હિન્દીથી અલગ પડે છે, હેમાં કામચં જેવા શબ્દોમાથી હ કાઠી નાખવામાં આવે છે અને કવચિત્ બાઝી, બાઝાસ, તુઝી, તુઝાસ હેમાં છે તેમ મૂળેનો જ સયોગ જળવી રખાય છે, કવચિત્ વિશિષ્ટ રહે છે જેમકે ઘડીળ, ઘડીમ, તહાન (તુષ્ણમાથી), છહાન (છુક્ષ્ણમાથી) પહિલા ઇલાદિ (પશુ ગુજરાતીમા વ્હન, વ્હમ, વ્હલ્લ ઇલાદિ છે), અથવા વળી ઠઠ્ઠાકે હકારને છેક શબ્દને છેડે હાવાવામા આવે છે, જેમકે મોઠા (મ) મહાન્ (સ) આ વાતમાં હિન્દી પશુ ગુજરાતીથી અલગ પડે છે અને હને વિશિષ્ટ રાખે છે જેમકે વ્હલ્લને સ્થાને પહિલા ઇલાદિ, અને આ ઘટના હિન્દી બોલનાર પ્રજાના મજબૂત શરીરનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે, કારણ કે હને શબ્દના આદિ ભાગ તરફ ખસેડવાથી અને વ્યજન સાથે જોડવાથી હેનો ઉચ્ચાર લઘુપ્રયત્ન અવસ્ય અને

હવે આપણે ખાસ ગુજરાતીને જ માટેના ઉત્સર્ગ આપિયે:—
ગુજરાતી શબ્દોમાં હતા સ્થાન હ ત્રણ મિત્ર લિત્ર વાગ્યાપારજન્ય અવસ્થાઓ
વિશેના ઉત્સર્ગનું કથન પ્રાપ્ત કરેછે:—

ઉત્સર્ગ ૧.

(ક) સ્થાનફેર.—શબ્દના કોઈ પણ ભાગમાં, સંયોગના અંગરૂપે કે
અસંયુક્ત દશામાં સ્વતન્ત્રરૂપે કે મહાપ્રાણ સ્પર્શ વ્યંજનમાં પ્રાણદાયક તત્ત્વ
રૂપે, રહેલો હ,

(અ) બહુશ: ખસીને શબ્દના આદિ તરફ જાયછે,
અથવા (આ) (કવચિત્) શબ્દના અંત તરફ જાયછે.

ટિપ્પણ:—અસંયુક્ત હ સંસ્કૃતમાંથી હ રૂપે આવ્યો હોય અથવા સ્પર્શ
મહાપ્રાણ વ્યંજનનું વાગ્યાપારજનિત રૂપાન્તર હોય: જેમકે:—

સં.	પ્રા.	ગુજ.
વહનં	વહનં	વ્હન
કફોળિ	કહોળી	વ્હોળી, વ્હૂળી

આ હ, સ્થાનાન્તર પામીને, નજીકમાં નજીકના અક્ષર સાથે કાં તો
સંકીર્ણ અથવા તો સંસૃષ્ટ રહેછે.

(ખ) મૂળ શબ્દમાં, કે અવાન્તરરૂપમાં, હ હોય જ નહિ ત્યાં આગનતુક
હ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે.

અહિં પણ હ કાં તો સંકીર્ણ અથવા તો સંસૃષ્ટ રહેછે.

(ગ) મૂળ શબ્દમાં રહેલો હ લુપ્ત થાયછે.

આ હ સંયોગનો અંશ હોય, કે સ્વર સાથે સંકીર્ણ હોય, કે પછી સ્પર્શ
મહાપ્રાણ વ્યંજનના અનુપ્રાણતત્ત્વ રૂપે હોય. આ છેલ્લા પ્રકારમાં એ
મહાપ્રાણને સ્થાને હેના વર્ગનો અલ્પપ્રાણ શુદ્ધરૂપે તરી રહેછે.

ઉદાહરણો:—

(ક)—હનું સ્થાનાન્તર. (ક)—(અ)—(સંસૃષ્ટ હકાર)
(મૂળ સંયુક્ત હકારમાંથી)

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
શ્લક્ષ્ણકં	૧લ્પહનું	ન્હાનું
પાર્ણિ:	પળ્હી	પ્હાની

૧. ક્ષણે જાણવાની ચર્ચા કરતા સિ. હે. ૮-૨-૭૫ એ સૂત્રમાં ઉદાહરણોમાં
સપ્ત એક જ આપેલ છે; અને ૮-૨-૭૯ ઉપરથી કોઈ એમ માની લે કે પૂર્વ કે પર

પ્રસ્તવક	પણ્ડવડ	પ્હાનો
કૃણ	વળ્હુ	વહાન
યયમ્	તુમ્હે	ત્હમે
યુષ્મદીયક	તુમ્હારડ	ત્હમાઠ

(મૂળ સાદા (અસયુક્ત) હકારભાષી)

પ્રાણુનક	પ્રાહુનડ	પ્હણો
મગિની	વહિળી	વ્હન
વધયતિ	વહ્દ	વ્હ
વહતિ	વહ્દ	વ્હ
વેધ	વેહુ	વ્હે (≡છિદ્ર)
(ત્વદીયક)	તુ તડ	ત્હારુ
(મદીયક)	મ્હારડ	મ્હારુ
વિતસ્તિ	વિહત્પી	વ્હેત્પ
મહત્ (+ક) (મહત્ક) મહન્તડ	વહિલડ (દેસ)	વ્હેલડ
શિથિલક	સિહિલડ	વ્હેલં
વલ્લમક	વ્હલડ (હલ્લમડ, વ્હલડ)	વ્હાલો
વલ્લમ	વલ્લહુ	હાલમ વાલમ

અમે ત્હેવો છ સંયોગભાષી છુંમ થાય હેવા વ્યવનોમાનો એક હોઇને, લળ્હ એ રૂપનું અસ્તિત્વ ન ન હોય પરંતુ ૮-૨-૭૭ મા સંયોગના પૂર્વ અગ વરીકે રહેલા જના લોપ દર્શાવ્યાછે, અને સાક્ષાત્ લળ્હને ન જાણેના ઉદાહરણરૂપે આપેલછે આપી હેલ્ જણાયછે કે સળ્હ અને લળ્હ બંને રાખેલા સ્વીકારાયવા છે, સમયપ્રાપ્તી યદ્યદર્શન લોપ અને એ પછી કવચિત્ વારા ફરતી (પર્યાયેન) — જેમકે દ્વાર-દાર-વાર જે નિયમ ૮-૨-૭૬ ઉપાની વૃત્તિમાં આપ્યાછે તે અર્થે પછી લાગુ પડી સકે છે. લળ્હનો પ્રવેશ કર્પૂરમજરીમાં પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ છે, લળ્હમ પ્હાળપોત્તે. વિમુણદિ તળુલટ્ટીચગિમ લગિમ જ ॥ (અંક ૨, શ્લોક ૨૪) એ ન નાટિકામાં આ યત્ર એ સ્થળે લળ્હ વપરાયેલું છે, ૩ ૨૮ અને ૪-૮

૨ સિ હ ૮-૪-૪૩૪-જીવો

૩ આ રાખ ની વિસ્તૃત અર્થા મઠે પરિશિષ્ટ બ જીવો, ત્હેા મ્હે મોહની પક્ષની રા કે હ ધ્રુવની દક્ષીણની પરીક્ષા કરીને હેના ઉત્તર આપ્યાછે

૪ સિ હે ૮-૧-૨૧૫ અનુસાર મિદિલડ થાય પરંતુ યનો હ થતા વિરોધો સામાન્ય નિયમ એક નહિ તો બીજે સમયે પ્રવર્તી હોવો જોઇયે, અને રહિતું મૂળ એ રીતે ઉત્પત્ત થયેલ રૂપમાં યોગ્ય પડે એમ છે

કફોણિ;	કહોણિ	કર્હોણી, કઠૂણી વિકૃત્તે
વિમાનકં	વિહાણડં	વ્હાણું
સંમુલકં	સંમુહડં	સ્હાણું

સંકીર્ણ હકાર

(મૂળ હકાર-સંયોગનો અંશભૂત)

સં.	પ્રા. ૩ અપ.	ગુજ.
ઊળકં	ઊળડં	હૂણું
વયં	૫અમ્હે, અમ્હો	હમે-હમો
અસ્મદીયકં	અહ્વારડ	હમારું
ગ્રીષ્મ:	ગિહ્વ	ધીમ ^૬
(મૂળ હકાર-અસંયુક્ત.)		
અધુના	અહુણા (હડણા, હવણા)	હમણાં
ગર્દભકક:	ગદ્દહડડ	ગધેહો
ગર્દભક:	ગદ્દહડ	ગદ્દો
માતૃગૃહં	૭માહરુ (મહરુ, મહિઅરુ)	માહિયર
માહિષી	માહિસી (મ્હહસી, મ્હહસી)	મ્હશ ^૮
હૂદક:	દ્રહડ	ધરો
સંપ્રહક:	સંપ્રહડ	સંધરો (=સંચય)
પ્રહણં	પ્રહણુ	ધરણ
પ્રહણં	ગહણુ-ધયણ	ધન (= નિશા)
ગોધૂમ:	ગોદ્દમુ (ગોદ્દંચુ, ગોદ્દંચ)	ઘડં

શિથિલ એટલે “ઢીલુ”, “નરમ”; જે ઢીલું કે નરમ હોય તે સ્હેલું હોય; આથી સ્હેલું એટલે “સરળ” એ શબ્દ અર્થદૃષ્ટિએ પણ શિથિલમાંથી પ્રાપ્ય છે.

ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર સ્હેલુંની વ્યુત્પત્તિ સુલભમાંથી વ્યત્યય ત્રિધિથી થયેલી દર્શાવેછે-હેમનાં વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૯૦ જુવે. એ વ્યુત્પત્તિમાં વિવૃત્ત જ નું કારણ પ્રાપ્ત થતું નથી; પણ કૃત્રિમ રીતે કે ધુસાડિયે તે બુદ્ધિ વાત, પણ શિથિલમાંથી મળતી સ્વાભાવિક વ્યુત્પત્તિ ભેટાં એમ કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી.

૫. સિ. હે. ૮-૧-૧૦૬.

૬. “ધીમ રમવી”, “ધીમનો સાઠ્ઠ” એ વચનો હોળીના ઉત્સવ સંબંધે જાણીતાં છે. અહિં વસન્તને સ્થાને ગ્રીષ્મનો પ્રયોગ છે.

૭. સિ. હે ૮-૯-૧૩૫.

૮. મ્હ-ચૈ+હ-મ્.

ગમીરક	ગહીરડ	ધેરુ
ગોધા	ગોહા	ધો
અપ્રહક	અપ્રહડ	અધર (= ડુધર)
ગૃહીતકક	ગદિયલડ (ઘયલડ) ^૯	ઘલો
કટાદિકા	કડાદિઆ	કઢાઈ ^{૧૦}
(દેશ્ય) પુખ્ત	(પૂખા-પૂહા, પૂઆ-પૂઈ)	પોઈ
(સ્પર્શ મહાપ્રાણુમા અનુપ્રાણુન તત્ત્વ રૂપે રહેલો હકાર)		

અપ્પાદશ	અટ્ટારહ (અટારહ, હટાર)	હરાડ (વ્યત્યયથી)
વાઘવ	વાઘવુ	માણુ
જરઠ	જરઠડ (ગરઠડ, ગરઠો) ^{૧૧}	ઘરઠો-ઘયડો
સૌરમ	(પરાખારુ સૌરમ)	સોડમ ^{૧૨}
(દેશ્ય)	ઓખરી (= અન્નાવરણ)	હાખરી
(દેશ્ય)	ઓટ્ટુણ(ક)	હોડણ, હોયણ

[દેશીનામમાલા ૧, ૧૫૫ માં ઓટ્ટુણ=ઉત્તરીયમ્ એમ આપ્યું છે વર્ગ ૮-૭૦ માં હોરણ શબ્દ વચ્ચે અર્થમાં આપ્યો છે જો આ બીજા શબ્દને હોયણના

૬ વસ્ત વિલાસ (પિ સ ૧૫૦૮) સરખાવે

ઇમ દેસી રિદિ કામની કામિની કિનરકઠિ । નેહગહેલી બ માનિની માનની મૂકઈ ગંઠિ ॥

નેહગહેલી-સ્નેહથી પ્રેમલી-એટલે ધેથી, સ પ્રત્ત=આવિષ્ટ એ સરખાવે

કાહલદે-પ્રવચ (પિ સ ૧૫૧૨) હેમા પછુ સરખાવે

રાજ કળદે ગદિહુ ધયુ (ખડ ૧, કડી ૨૩)

વ્યાખ્યાન ૪ થાના ખડ ૧ ના આદિ બાજમા મેં ઘણીની ગૃહીત માથી ઘણો ઘણો એ ક્રમે દ્વારા બ્યુત્પત્તિ બતાવી છે (પૃ ૧૨૬ જુવો) હેનો આ નવા પૃથક્કારણ સાથે વિદોષ થતો માનવાનો નથી અને વિશ્લેષી સભને છે ગુજરાતીમાં લ પ્રત્યય છે તે સરખાવે ક પ્રત્યયને સ્થાને આવતા અપભ્રંશ હુહ પ્રત્યયમાંથી ઉદ્ભવેલો ગણી સકાય (મિ દે ૮-૪-૪૨૬)

૧૦ (સ) ગમ્ (પ્રા) કદ્દમાંથી નહિં કારણ કે કાર્ત્ત તળવામાં વપરાય છે, કટ્ટામાં નહિં (કચ્=કેકાળુ, કદ્ડ)

૧૧ પૃ ૧૦૭, નોટ ૫૪ માં અવતરણમાંનું ઉદાહરણ જુવો, ત્યાં આ ઉમેરી સકાય, —ગરદા માડવાપ ધરિ હોઈ (માડણુકૃત જ્વર્માગદકયા, નકલની તારીખ પિ સ ૧૫૩૪)

૧૨ રનો દ થયો, પછી દ+દ=ડ, મમાંથી અવગિષ્ટ રહેલા વનો વ થઈને પછી મ થયો

મૂળ શબ્દ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો આ ઉદાહરણ બાદ કરવું પડશે. ચરંતુ અર્થ લક્ષમાં રાખતાં (ઉત્તરીય, એટલે કે શરીરપર હોડવ:નું વસ્ત્ર, વિશિષ્ટ અર્થમાં, વસ્ત્રના જેવા સામાન્ય અર્થમાં નહિ), અને ગુજરાતીમાં હોડવું એ ક્રિયાપદ છે અને હોરણમાં કે નથી પણ ર છે બદલારે હોડવું ક્રિયાપદમાં કે છે એ હકીકતો જોતાં, હું ઓઢૂપં વાળી વ્યુત્પત્તિ વધારે પસંદ કરું છું.

હોડવું ક્રિયાપદ નામ ઉપરથી જ થયેલું હશે; અથવા ઓઢૂ કે હેવો વાતુ કોઈ દેશ્ય ભાષામાં હશે.]

(ક)-(આ)-શબ્દના અન્તભાગ તરફ જતો હકાર.

(મૂળ શબ્દમાં અસંયુક્ત હકાર).

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
કથિતકં	કહિદડં (કીઘડં)	કીઘું
પૃથુક:	પહુંકુ (પડુંલુ)	પૂંલ, પંલિ (વિકલપે)
પ્રત્યભિજ્ઞાનં	પચ્ચહિઆળ ^{૧૩}	પીછાળ, પિછાળ
અભિજ્ઞાનં	અહિણાળ (અહિનાળ-અડહનાળ) ^{૧૪}	અંધાળ

અપવાદ:—

પૃથુકા: પહુઆ (પહુંવા)
(અહિં હ અચલિત રહેછે.)

૧૩ પહિચ્ચાળ (વ્યત્યય); પહિચ્ચાળ (દ્રુતતર અકારલોપ); પચ્ચાળ (હ તુ અન્તપ્રતિ અપસરણ); પીછાળ.

હિન્દીમાં પૈછાન છે; ડૉં ભાંડારકરનાં ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૯૦ મું જુવો. એઓ પહિચાન (ના) હિન્દી માનેછે

૧૪ હન્ન મળીને વ બનેછે; ક્રમઘટના આ છે:—અનુનાસિકત્વયુક્ત દ વૃદ્ધ ન નો અનુનાસિક દ (વ) બનેછે અને દ-હ નો ધ થાયછે: અને એ રીતે વ થાયછે. (નીચે અનુનાસિક વિશેનો ઉત્સર્ગ જુવો).

નીચે લખેલા ગ્રંથોમાં આ શબ્દ અહિનાળ રૂપે મળેછે:—

(અ) કૌર્મેણુમન્ત્રી કૃત સીતાહરણ (વિ. સં. ૧૫૨૬)

રામ મળઈ અહિનાળ કલ્લીઈ સીતતળાં એ સાચાં;

(આ) વિમલપ્રવન્ધ (વિ, સં, ૧૫૬૮);

एणि परि वोळयां अहिनाળ (૯-૨૯);

(ડ) શીલવલીનો રાસ (વિ, સં, ૧૭૦૦);

(૧) અહિનાળી વિદુનામની (ખંડ ૫-૬-કુહો ૧);

(અહિં અહિનાળી સ્ત્રીલિંગ છે).

ટિપ્પણી —

(૧) ઉપર આપેલા ઉદાહરણોમાં જણાવે કે સામાન્યતઃ મૂળ શબ્દોમાં

સામાન્યતઃ દ્વિતીય શ્રુતિમાં
રહેલો જ, પ્રથમ શ્રુતિ સાથે
મળી જાય છે, કદાચ
અપવાદો.

હ જીજ્ઞા શ્રુતિમાં હોય છે, પરિણામે, આદિ ભાગ
તરફ જવાથી, અવશ્યતઃ આજ શ્રુતિ સાથે મયોગ-
રૂપે અથવા સ્પર્શ ઉચ્ચારરૂપે મળી જાય છે
અપવાદો માત્ર આટલા છે —

ગરહરહ, ગરહુ, માહરહ, રહાહી, છોરમ

(સપ્રહર અને અપ્રહર એ માત્ર આભાસતઃ અપવાદો છે, કારણ કે સ
અને જ, ઉપસર્ગ અને નમર્ધક તરીકે આદિમાં મૂકેલા હોઈ છૂટા પાડી
સકાય હોવા તત્ત્વો છે, અને ઉભય શબ્દોમાં જ આજ અક્ષર છે એમ છતાં
પણ જો સમય શબ્દને એકઠો લઈએ તો આજશ્રુતિ પર્યન્ત ન જઈ
સકવાનું કારણ ગ્રાહ્ય છે જ્ઞાનમાત્ર દ્વિતીય રહે છે કારણ કે એ બંને
(જ્ઞ અને દ્વ) વચ્ચે વાચ્યાપાગમત સારૂપ્ય રહેલું છે, અને એથી જેની આગળ
જવાની ગતિનો નિર્દેશ થાય છે)

આ શબ્દોમાં જ પ્રથમ શ્રુતિ પર્યન્ત જતો નથી, પરંતુ દ્વિતીય શ્રુતિમાં જ
સપડાઈ રહે છે અને તદ્વા સ્થિત રહીને એ અનિના મૂળ અક્ષરમાં સ્પર્શ
મને છે, અને એ રીતે દ્વન્દ્વનો જ, દ્વન્દ્વનો, દ્વ, દ્વન્દ્વનો પણ દ્વ, અને ન
નો અવને દ્વન્દ્વ એટલે દિ બને છે

(૨) ગરહર અને ગરહ એથી જુદી અવસ્થાને પામે છે, દ્વ પ્રથમશ્રુતિ
સૂત્રી પ્રવાણ રૂપે જુદી સાથે મળીને જ, અને જુદી સાથે મળીને જ, અને છે
કારણ એ છે કે ઉભય પ્રથમે જુદી સાથે વાગ વાપાર દૃષ્ટિએ એટલે સ્થાનમાં
જ પ્રવલ્લમાં કે મને બાળતમાં નિષ્કલતમ સારૂપ્ય ધરાવનારા વાર્જીથી દ્વનું
આર્થજ્ઞ અને અસન થાય છે આ રીતે એ ધટનાની આભાસિક અસમાનતાનું
કારણ સમજાય છે

(૨) બોદનિયા બદિનામ, દ્વા પર્વ નામ (ખડ ૧-૪-૧)

(૩) માદ બદિનામ બોદનિયો પતિ (ખ. ૧-૮-૧૧),

(આ ઉપરાંત ઉદાહરણમાં પ્રા સમ્યમાત્રમાં માદ મહીનાને એમ લખ્યું છે તે
સાચી મૂલ છે)

આ ઉપરાંત બાલકૃષ્ણ દ્વાદશ્યસી, પૂર્વમાળ, ૨૪-૧, ૬૬ નાનું માદવરદ કે
સ્ત્રી તે સ્ત્રી બદિનામ એ જોઈ શકાય, પરંતુ એ વિશે અત્યંત મહત્ત્વ છે, કારણ કે
જે સ્ત્રી, મૂળમાં નિવાસ (સામાન્ય-પ્રેરણા) તે એનું સા કે દ્વ મૂળ પ્રેરણાને
સર્વ સ્વરૂપન છે, એ ઉપર દોષ અને ન પણ દોષ

(૩) ખીજું લક્ષ્યોગ્ય તત્ત્વ એ છે કે જ્યાં જ્યાં હથી થયેલો સ્વલ-સંયોગ હોયછે ત્યાં ત્યાં હના સ્થાનફેરની સાથે જ સંયોગનો પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બનેછે: લઘ્વ-નઘ્વ-ન્હાતું; પરંતુ હ નિર્વલસંયોગમાં રહેલો હોય તો હાતું પરિણામ થતું નથી. અલ્પ-હમે; હમે નહિ.

મહારા ગયા વ્યાખ્યાનમાં (વ્યાખ્યાન ૩૪માં), વાખ્યાપારગત રૂપો અને ફેરફારોનાં નિયામક સામાન્ય તત્ત્વોનાં નિર્ણય સમયે, તુલ્યમાત્રાપરિમાણ એ નામથી આ ઘટનાનો પરામર્શ કર્યોછે. (૫૪ ૯૯ જુવો)

પ્રાકૃતોમાં અને વિશેષતઃ અપભ્રંશમાં આ પ્રકારના હયુક્ત સંયોગો-માંના ઘણાખરા નિર્વલસંયોગ હતા. નીચે આપુંછું હેવી પંક્તિઓમાં સંયોગથી પૂર્વે રહેલી શ્રુતિની માત્રાસંખ્યાથી આ વાતનો પુરાવો મળેછે:—

દિક્ષિત્ર અભારા કંતુ

(સિ. હે. ૮-૪-૪૩૪.)

પ્રાચીન ગુજરાતીમાં પણ આ નિર્વલસંયોગ તત્ત્વમશબ્દોમાં પણ દષ્ટિગોચર થાયછે, જેથી એ શબ્દોને, એટલા પૂરતા, તદ્ભવ ગણી સકાય:—

જુની ગુજરાતીમાં તત્ત્વ
શબ્દોમાં પણ નિર્વલ-
સંયોગતું અસ્તિત્વ

સરવરૂપિ હરિ રંગિ રાગિ

વૃંદાવનિ ગોપી મધ્ય નાગિ

સાચો સોહિ બ્રહ્મચારી

(પદ્મનાભની એક કૃતિમાંથી; નકલ વિ. સં. ૧૭૧૫ માં લખાયેછે; ગુજરાત શાલાપત્ર, પુ. ૧૨, મે.)

અહિં મધ્યમાંનો ચ્ લઘુઅયતન છે એટલે ઘ્ય નિર્વલસંયોગ છે. પરંતુ આપણી પ્રસ્તુત ચર્ચાને ઉપયોગી ઉદાહરણુ બ્રહ્મચારીમાંનો નિર્વળસંયોગ જ છે, કારણ કે જ્ઞને સમળસંયોગ માનિયે તો આ પંક્તિની માત્રાઓની ગણના યથાર્થ નહિ નીવડે. આજે પણ બ્રહ્મચારીમાં જ્ઞનો લૌકિક ઉચ્ચાર નિર્વળ થાયછે, અને યજ્ઞોપવીતના સમારંભમાં નાગરજીઓ ગાયછે તેમાંના એક ગીતમાં હેવો જ નિર્વળસંયોગ માલુમ પડેછે.

“બ્રહ્મચાર ટોપી કહ્યા મરી”;

“લીલી ટોપી બ્રહ્મચાર અત મરી.”

ભીમકવિકૃત હરિલીલા (હસ્તલિખિત અત વિ. સં. ૧૫૭૪ માં ઉતારેલી) કલા ૮મીમાં નિર્વળ સંયોગનાં કેટલાંક ઉદાહરણુ પૂરાં પાડેછે:—

- (૧) મળદ પ્રલ્હાદ બહુ એ સૂત્ર ।
તહો મળદુ તે વસૂત (કડી ૩૨)
- (૨) સુણુ તપદગ કહુ તહા તેદ । (કડી ૩૩)
- (૩) શીખ અહ્યારી માનદ નહી (કડી ૪૮)
- (૪) મળદ પ્રલ્હાદ કહુ એક વાત (કડી ૫૧)
- (૫) ગિરદ તહારૂ માચૂ સહી (કડી ૫૮)

આ ઉદાહરણોમાં કાળા અક્ષરછે તે સંયોગો નિર્વચસયોગ છે એ ચોપાઇ
છંદના ૨૪૩૫થી સમજાગે

પિરુદ્ધ પક્ષે એ જ અન્યમાં (એજ કલામાં) પ્રલ્હાદ શબ્દનો લ્હા ને સખળ
સંયોગ ગણીને કરેલો પ્રયોગ પણ ઉપલબ્ધ છે -

- તેહની નીતિ મળદ પ્રલ્હાદ (કડી ૨૯)
- મળિ પ્રલ્હાદ પિતા અવધારિ (કડી ૫૨)
- ૧૫ તિહાં તાહારૂ સ્વામી પ્રલ્હાદ (કડી ૫૪)
- મનસા હરિ ધ્યાઈ પ્રલ્હાદ (કડી ૫૮)

આથી હેતુ જણાયછે કે આ પ્રકારના સંયોગોનો કવિની માત્રાબ્યવસ્થાની
અનુકૂળતાને અનુસાર, અમળ કે નિર્મળ સંયોગ તરીકે કાવે તેમ પ્રયોગ કરવામાં
આવતો છતાં પણ એ ટાંકેલા ઉદાહરણોથી જણાયછે કે એ પરિસ્થિતિ નિર્મળ
સંયોગના પ્રયાગનો પુરાવો આપેછે

[હિમચન્દ્રે પ્રાકૃતમાં અને સંસ્કૃતમાં પણ ૨ અને ૮ વાળા સંયોગોના
વિષયમાં આ છંદને સમતિ આપીછે છંદોનુશાસન ૧-૬ અને એ ઉપરની
વૃત્તિ જુવો. સંપૂર્ણ ચર્ચા માટે આ વ્યાખ્યાનમાં સ્તવર્ગ ૧૭ ઉદાહરણ ૧૩
નીચેનું દિપ્પણ જુવો.]

(૪) હના શબ્દઆદિ તરફ ખરી જવાના આ આપારના ચિહ્નો

પ્રાકૃતમાં સાધારણ નિયમે પ્રાકૃતમાં આધારણ નિયમ હોય છે કે પ્રાકૃ
દ અન્ત તરફ ખસેછે, પરંતુ તમા અન્ત તરફ જાયછે - સ્નાન-જ્ઞાન, કૃષ્ણ -
શુભ્રાવી ધટનાના પુર-સર કહ્યો જ્ઞાન-સ્નાન-સર્ગ અસ્મદ-અમ્મે, યુક્તદ-

૧૫ આ પદ્ધતિમાં તિહાં અને તાહારૂ શબ્દોને કહ્યાં અને તહારૂ વાચવાનાં છે,
એ છંદના બધાજણી જણાયછે દહારયુક્ત પદોની શિવિલ્લ એવીથી જ નેકયે એથી
વધારે પદો દોવાનો આવાનું થાયછે આ તરવની વિશેષ ચર્ચા મદિ થોડાં પદો
પણ આવડી સુખમનદકાર અને પ્રાપ્તવિ વિશેની ચર્ચા જુવો.

તુમ્હે; ઇલાદિ; અહિયાં સુ અને પૂ (સ્વતન્ત્ર અથવા ક્ષ માં રહેલો પ) એ સ્થાની (એટલે હકારનો મૂળભૂત વર્ણ) મૂળ સંસ્કૃત શબ્દોમાં અન્સાક્ષરની પૂર્વે રહેલા છે, પણ પ્રાકૃતમાં હ એ હકારવાળા પદમાં અન્તે (એટલે અલગત અન્સસ્વરની પૂર્વે) આવી રહે છે. જે હ અસંયુક્ત અક્ષરમાંથી ઉદ્ભવ્યો હોય તો મૂળ અક્ષરના જ સ્થાનમાં રહે છે; જેમ કે લામ-લાહો; સુલ-સુદં; આમીર-આહીરો; વલ્લમ-વલ્લહો; ઇલાદિ.

પરંતુ જે અપવાદ છે, જે બંને અન્યોન્ય વિરુદ્ધ પ્રકારના છે; એકમાં હુ આદિ તરફ જાય છે, અને બીજામાં છેક અન્ત તરફ જાય છે:—

(ક) ગૃહ-ઘરં; અહિં (હું આગળ^{૧૬} દર્શાવી ગયો છું તે પ્રમાણે) જે કે હેમચન્દ્રે ઘરને ગૃહના સિદ્ધરૂપ આદેશ તરીકે આપ્યો છે (સિ. હે. ૨-૧૪૪) છતાં પણ વાસ્તવિક વાગ્યાપારગત ઘટના તો એ છે કે હુ આદિ તરફ જાય છે. ^{૧૭}

(ખ) ઘટતિ-ઘડઢ, અને વિકલ્પે ગઢઢ પણ (સિ. હે. ૮-૪-૧૧૨). અહિયાં પણ, બીજા રૂપમાં, જે કે હેમચન્દ્ર હેને સિદ્ધરૂપ આદેશ તરીકે આપે છે છતાં પણ, ખરો વાગ્યાપારગત ક્રમ એ છે કે ઘમાંના હ નો વિચ્છેદ થાય છે, એ હ ખશીને અન્ત તરફ પ્રયાણ કરે છે, અને છેવટ અદ્યપ્રાણ હ સાથે મળી જાય છે, જેથી મહાપ્રાણ સ્પર્શ હ ઉત્પન્ન થાય છે.

(પ) સંસૃષ્ટિ અને સંકરનું સ્વરૂપ આ સ્થલે તપાશિયે: સંસૃષ્ટિ એટલે હના અન્સ અદ્યપ્રાણ વ્યંજન સાથેની સંયોગાવસ્થા, જેમાં સંયોગના અંગભૂત બંને વર્ણો મળી જઈને એક સ્પર્શ મહાપ્રાણ વર્ણરૂપ નથી બની જતા. આ વ્યાખ્યાનના પ્રથમ વિભાગના આરંભમાં સંજ્ઞાપ્રકરણમાં મ્હં આપેલી વ્યાખ્યાપરથી આ વાત સ્પષ્ટ સમજાશે. અન્યોન્યમાં મળી જઈને એક સ્પર્શ મહાપ્રાણ ન બનવાનું કારણ એ કે હના અને હેની સાથે જોડાતા વ્યંજનનાં સ્થાન અને પ્રયત્ન પરસ્પર પ્રતિકૂળ-સ્વરૂપ હોઈને, સંવિલયરૂપ પરિણામને બાધક બને છે. જ્યારે નિકટ વાગ્યાપારગત સાત્ત્વ હોય છે ત્યારે, જેમ કે ગ અને હની બાબતમાં, સંસૃષ્ટિની અવસ્થાનું અતિક્રમણ થાય છે, અને સંકર બને છે. સંકર એટલે હનો હેની સાથે જોડાતા વ્યંજન સાથેનો સંપૂર્ણ સંવિલય. હેમાં જે પ્રકારનો સમાવેશ થાય છે:—

૧૬. આગળ વ્યાખ્યાન ૩ નાના છેલ્લા પૃષ્ઠ પર છેલ્લી કુટનોટ જુવો.

૧૭. અહિં યતા હ ના અપસરણ માટે શબ્દનો આદિ એ સ્થાન કેમ નિયત થયું એ વિશેના કારણોના નિવેદન માટે આ વ્યાખ્યાનનું પરિશિષ્ટ (સ) જુવો.

(૧) બ્યજન જોડે સકર,

અને (૨) સ્વર જોડે સકર,

(૧) બ્યજન જોડે-સાધારણ રીતે ગ્રન્થના વિષયમાજ આ સકર રાક્ય છે, કારણ કે, આગળ કહેવાઈ ગયું છે તેમ એ એ વર્ણોનું વાગ્યપારમત સામ્ય આપત નિકટ છે ઉદાહરણો —

ગમીરકં-ગહીરતં-વેરુ

પ્રહણ-પ્રહણુ-યેન, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ

પિરલ પ્રસંગોએ વ્ને હ વચ્ચે, કે દ અને હ વચ્ચે કે સ અને હ વચ્ચે સકર બને છે, જેમકે

વન્ધુ-ભાણુ, અનુદ્ધ-અમૃજ, મહિષી-મેશ, ગદમરુ-ગદ્દો, ગર્દમકક-ગધેડો
દ્રહક-ધરો, અમિતાન-અધાણ, મગિનીપતિ-મહિનીવદ-વન્હેવી (ગુજ૦), બધેવી (સુરતી ગુજ૦), પ્રત્યભિજ્ઞાન-પિછાણ

[હાલો સકર કોઈ વાર અપભ્રંશ અને પ્રાકૃત રૂપોમાં પણ જોવામાં આવે છે (સ) સમ્મરતિ, પ્રા સમ્મરદ,

હના સકરતુ કવચિત્ અપભ્રંશ (અપ) સમરદ, સિ હ ૮-૪-૪૧- જુવો જિન્હા કંમમાં દર્શન, અને વખતે (સં), જિન્હા (પ્રા) સિ હે, ૮-૨-૫૭, આગળ વખતે અસ્કૃતમાં કેટલાક (સં), જિન્હા (પ્રા) સિ હે, ૮-૨-૫૭, આગળ રૂપોમાં જેમ કે અધોક્, યુમુક્ષા ૫. ૮૯ મે દર્શાવ્યા પ્રમાણે

હલાદિમાં દર્શન

ગુજ ગમરાતુ શબ્દમાં એ જ નિયમની, ઉત્તર

કાલીન અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી પ્રતિ સંક્રમણ

દરમ્યાન થતી પ્રવૃત્તિનું ઉદાહરણ પ્રાપ્ત થાય છે (વિ મ ૧૭૦૦માં રચાયલા) શીલ્વતીનો રાસ એ અન્યમાં (પ્રા કાવ્યમાલા આવૃત્તિને) ૨૨૭મે પૃષ્ઠે, ૧૦ માની ૪ થી ૬ઠીમાં ✓/ગબ્દરૂપે આ શબ્દ દેખા દે છે “ચન્દ્રગુપ્ત અતિ ગન્ધર્વો”

આ વાગ્યપારગત નિયમની બીજદશાનું સૂક્ષ્મ સૂચન પ્રાચીનતર રૂપ-ક્રમોમાં પણ, એટલે સંસ્કૃતમાં પણ અધોક્, ધોક્ષિ (દુહ માથી), યુમુક્ષા (યુષ્ માથી) હલાદિ રૂપોમાં, દષ્ટિગોચર થાય છે, એ રૂપોમાં ડુષ્ (દોષ) ના ધ્માં અને યુષ્ ના ધ્માં અન્તર્ગત હ આદિ તરફ જાય છે અને સપૂર્ણ સવિલ્લ પામીને દની સાથે મળીને ધ્ અને વ્ની સાથે મળીને સ્ નિષ્પન્ન કહે છે પ્રહ માથી આવેલ જિષ્ટક્ષા મા પણ તેવા જ પ્રકાર છે ૧૮]

૧૮ ડી. ગુણે (ફેમના Introduction to Comparative Philology એ

પુસ્તકને ૩૫ મે પૃષ્ઠે) જણાવે છે એ પ્રકારના વાગ્યપારમત

કુષ્, વષ્, દહ્ એ મૂળ વિકાસથી દેવ સૂચન થાય છે કે અલ્પપ્રાપ્ત ધોષ વર્ણ (ચ, મુષ્, મષ્, ધદ દવા એ વ. દ) થી રાકે થતા ધાતુઓના મૂળ સ્વરૂપોમાં આદિસ્થાને મહાપ્રાણ ધોષ બ્યજનો હોવા જોઈએ અને એ શબ્દોમાં રહેલા મહાપ્રાણ ધોષ દની પૂર્વે આવેલા હોઈને એ બ્યજનો પદ્મ્યુત થયેલા છે કુષ્, વષ્, દમ્ દદ એ ધાતુઓ મૂળ

ઈરો અને માણ્ડ જેવા ભિન્ન પ્રકારના ખુલાસો આ વાતથી થશે એ સંધેાજક નિમિત્તો ક્રિયા છે તે મોંથી કમ્પ્યુટર કાર્ડ નખત દુબકર અનેકે પરતુ વ્હાણુના ઉચ્ચારણ માટે પ્રયત્ન કરતા જ હેમા ગહેલી વાગ્યાપારગત

અત્ય ત સૂચક તાર એ છે કે કુધૂ વધુ ઇત્યાદિમા અ પપ્રાણુ વેપ વલોના મહા પ્રાણ વેપ વલો, અન્ય મહાપ્રાણુ વ્યવન અલ્પપ્રાણુ અને ત્હારે જ, થઈ સકે છે જમાન્સીત ઇત્યાદિમા અ લ ધ્વનો ત અને ત્હારે જ આલ વ્વનો મ થઈ સકે છે આ પ્રમાણે આલ વર્ણુ મહાપ્રાણુત્વ સ્વત ત રીતે નથી થતુ, વસ્તુત એ ધટના અન્ય વર્ણના પ્રાણુવનિના લેપને જ વશવર્તી છે, અને સીધુ વગેરે પ્રત્યયોના સ્વના સ્થાનિ ધ્યથી ધ વગેરેને ત વગેરે રૂપો પ્રાપ્ત કરવાની વાગ્યાપાર દ્રષ્ટિયે ફરજ પડે ત્હારે એ લેપ અનિવાર્ય છે અન્ય વર્ણમાથી નીકળીને પ્રાણ વનિ આલ વર્ણમા જાય છે અને એથી જ આલ વર્ણ મહાપ્રાણુ અને છે એ વસ્તુસ્થિતિતુ પૂર્વોક્ત ધટનાથી સ્પષ્ટ સૂચન થાય છે

મુષ્, મન્ ઇત્યાદિ પુરાણા Indo-European (આર્ય ભાષાના) ધાતુઓ વિશેનો આ સિદ્ધાંત ડૉ ગુણેએ નવો યોજ્યો નથી, પરંતુ પ્રાચીન પદિતેને અનુરોધે સ્વીકારેલો છે, એમ માનવાને અવકાશ છે એકડોનેલ (શિષ્યોપયોગી વૈદિકભાષા ઋણ ૬ પૃ ૫૫ થી ૩૬ મે) ધાતુઓના આદિ વ્યવનોના આ મહાપ્રાણુત્વને અન્ય વ્યવનમાથી હ્રસ્થ થયેલા પ્રાણુવનિના સરસુલેપાય તરીકે સ્વીકારે છે એ વાત પ્રથમ દ્રષ્ટિયે મ્હારા મતનું સમર્થન કરતી જણાયો, પરંતુ એ કથન ઉપરની હેમની દ્રષ્ટિપણ ૧ વિરુદ્ધ મતનું સૂચન કરે છે, હેમા તેઓ જણાયે છે કે એ ધટના વસ્તુત હ્રમાશના પૂરણુ રૂપ નથી પરંતુ, એક જ પદના આદિમા અને અન્તમા ઉભયત્ર પ્રાણુધ્વનિ હોય તે સ્થિતિ ટાળવાની શક્તિને લીધે હ્રસ્થ થયેલા મૂળ આલ પ્રાણુવનિનું પુનરુત્થાપન છે, અને એથી, તેઓને મતે, અન્ય પ્રાણુધ્વનિ હ્રસ્થ થતા આલ પ્રાણુધ્વનિ પાછો આવી રહે છે એથી, રૂઢ મતનો અસ્વીકાર કરીને બીજાઓએ માની લીધેલા આલ પ્રાણુવનિનું ઉપર પ્રમાણે કારણ દર્શાવવામાં કદાચ ગદારા પર પાખડ પ્રવર્તાવવાનો રોપ મૂકાયો પરંતુ ગદારા મતની તુલના હેની યોગ્યતા તપાસીને કરવામા આવશે, પૂર્વત્રદને અને રૂ મતના આસન્ન માત્રને આધારે નહિ, હેવી આશા રાખું

હું આ પ્રમાણે મત રજૂ કરીશ. માનુષ્ય આર્ય બાપામા નીચે આપું છું હેવા અ ગોત્ર વિશિષ્ટ ધાતુમણુ દવા

(૫) પન્ (જ) જેવા ધાતુઓ, જેનું જ્ઞાન જેવા રૂપોથી સ્પષ્ટ સૂચન થાય છે કારણ કે ધાતુદશામા આ પીર મહાપ્રાણુનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકારાયે તે અન્ય પ્રકારે એ રૂપોનું ઉપપાદન થઈ સકતું નથી તે ઉપરાંત આર્ય બાપાના શબ્દો વચ્ચેના વાગ્યાપારસિદ્ધ સ્વ બની કસે રીધી અતોચારક જાગતા ધાતુઓ, અને

(જા) કુષ્, વધુ ઇત્યાદિ ધાતુઓ જેમા હું, હું, હું તે પ્રમાણે, બહુક પ્રસીદ્ધ પ્રાણુધ્વનિને ગળદના અન્તમાથી આદિ મનિ લઇ જવાના નિયમને અનુરોધે જ માત્ર, આલ વ્યવન સ્વર્ગ પીર વ્યવન અને છે, અને મૂળ ધાતુ દશર્મા દાનો આલ વેપ વ્યવન નથી હોતો

અશક્યતાનું અને તાત્કાલિક સંવિલય થઈને માણદુ થવાની આવશ્યકતાનું ભાન થશે. અમૂજ અને વૃક્ષે (સં. વૃધ્યતે, પ્રા. વુજ્જદ) - વૃચટ કાંદં નવ વૃક્ષે (ધીરે ભાગત) એ જે વચ્ચે જણાતો ભેદ લક્ષ્યોગ્ય છે: એક પ્રકારમાં હૂનો સ્થાનદ્વર અને સંકર થાય છે, અન્ય પ્રકારમાં હ કારને છાંડ્યા વિના જ એમનો એમ ટકી રહે છે; પરંતુ એક વાર જેવું હ નું નિર્વાસન અને આશ્રમાન્તર થાય છે કે તરત જ વ્ અને હ નો સંકર થાય છે, કારણ કે વ્ મધ્ય સ્થાનમાં રહેલો હોઈને અવ્હૂજનું ઉચ્ચારણ મુશ્કેલ બને છે.

મારવાડીમાં ત્તારો ને બદલે ચારો છે તે ખરું; પણ એ વાતથી ગુજરાતીમાં ત્ત+હ્ સંસૃષ્ટિ દશામાં રહે છે એ પ્રત્યક્ષ વસ્તુસ્થિતિને બાધ નથી આવતો.

(૨) સ્વર જોડે (હૂનો સંકર).

વ્યંજનને સ્વર જોડે સંયુક્ત થવાનો એક જ માર્ગ શક્ય છે તે એ કે વ્યંજન સ્વરની પૂર્વે આવે અને એ રીતે બંને વર્ણો પરસ્પર સંવિલીન રહે; જેમ કે (સં.) અધુના-(પ્રા.) અહુના-હ્+અડના, હડના-(ગુજ.) હવળા, હમળા. હમે, હમારું એ પ્રકારના શબ્દોમાં હ મૂકવાની પદ્ધતિને ઉતારી પાડવાની ઉત્કણ્ણમાં કેટલાક લોક હૂનો લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચાર વીસરી જઈને હૂનો ગુરુપ્રયત્ન ઉચ્ચાર કરે છે એ અલબત્ત ખોટું છે.

[એક વખત કવિ નર્મદાશંકર^{૧૯} અ અને હને જોડીને કહ્યું હતું અશક્ય રૂપ બનાવતા (અમે ઇલાદિ), જેમાં સ્વરને હની પૂર્વે મૂકીને સંયોગમાં અર્ધવર્ણ રૂપે લખતા. આ પ્રયોગમાં રહેલી અર્થહીનતા સ્પષ્ટ છે, કારણ કે અરધો (ખોડો) સ્વર એ વસ્તુસ્વરૂપે અને વાગ્યાપાર દૃષ્ટિએ એક અશક્ય વાત છે.]

ઉપરના વિવેચનથી સમજાશે જે સંકર અવસ્થામાં હકાર એટલો બધો સંવિલીન થઈ જાય છે કે કેટલાક લોક હૂને મહા-સંકરમાંના હકારને કેટલાક માત્ર પ્રાણવ્વનિ માને છે; એ મતનું પ્રત્યાખ્યાન.

રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવ હાલો મત ધરે છે અને તેઓ હકારને પ્રાણવ્વનિ કહે છે; (હૂમનો વાગ્યાપાર, પરિશિષ્ટ ૨, પ. ૨૩-૨૪ જુવો.); અને તેઓ પ્રાણયુક્ત અક્ષરની નીચે માત્ર એક બિન્દુ મૂકવાની સંજ્ઞા સૂચવે છે; જેમ કે, વૃજ, હમે ઇલાદિમાંના પ્રત્યક્ષ હૂને બદલે વૃજ, અમે ઇલાદિ. પરંતુ આપણે ઘેરું, ઘેલું, ઘો ઇલાદિ પ્રકારે જોઈશું તો એટલેથી જ પ્રાણવ્વનિ

૧૯ વિચારશીલ કવિના વિવેકબુદ્ધિ જણાવતાં કહેવું જોઈએ કે આગળ ઉપર હૂમણે આ અર્થહીન સંજ્ઞા તણ દીધી અને પ્રાણોચ્ચાર દર્શાવવા સ્વરની નીચે સાકેતિક બિન્દુ મૂકવાની રીત સ્વીકારી; અમે.

વાળા પક્ષમાંના દોષ વિશે આપણી ખાતરી થશે, કેમકે એ શબ્દોમાં મૂની સાથે સર્વોચ્ચ દશામાં હ નિ સશય હાજર છે, માત્ર પ્રાણજ્વનિ રૂપે નથી એ મતમાં સંગતિ જાળવવી હોય તો તો ઘેઠ, ઘટ્ટ, ઘો હેને બદલે મેઠ, મંટ, મો લખવું પડે,—પણ એટલે સુધી જવાને કાંઈ તૈયાર નહિ થાય. ૨૦ કેશવલાલ શ્રુવ પોતે પણ નહિ

આ મુદ્દામાં રહેના વાગ્બ્યાપારતત્ત્વો મ્હને જે રીતે જણાય છે, તે રીતે આ પ્રાણોચ્ચારના ત્રણ સ્પષ્ટ પ્રકારો છે —

(૧) શુભ્રપ્રયત્ન, હર્ષ, વહન, દહન ઇત્યાદિમાં

(૨) લુપ્રયત્ન, હમે, હમાડુ, મ્હોડ, જેન ઇત્યાદિમાં

અને (૩) અતિમન્દ, પ્રાણજ્વનિ-૩૫, શબ્દના દ્વરના, સ્વરભારરહિત ભાગમાં રહેલો લુપ્રયત્નહકાર, પ્રાણજ્વનિ દશામાંથી પસાર થઈને, ક્ષીણ થવાની સ્થિતિમાં હોય ત્યારે જણાતો, જેમ કે સરજનહાર—સરજનાર—સરજનાર

અર્વાચીન ત્વેનુ ત્વેન, ન્હાનુ ઇત્યાદિ ડોષોને સ્થાને પ્રાચીન શુભ્રરાતી

મળીને હકારને પ્રાચીન
અર્થમાં અલગ અક્ષર તરીકે
લખવાનો સિદ્ધિ પ્રચાર હતો,
પણ વસ્તુતઃ હેનો ઉચ્ચાર
મળાઈ રૂપે થતો

અર્થમાં તેહનુ, તેહનદ, નાહાનુ વગેરે રૂપો વપરા-
યેલાં છે જે કેળાવમાં વધારે અક્ષરસખમાં
વાળા ભાગે છે છતાં વસ્તુતઃ અર્વાચીન રૂપોના
જેટલી જ માત્રાનાં છે, આ વસ્તુસ્થિતિની સાબિતી
જન્દરૂપી ક્રમોદીથી થાય છે જેવટ નિબંધ થયેલા
રૂપોની મથાર્થતા આ ઉપરથી જણાય છે એક

પ્રાચીન અર્થમાંથી થોડાક ઉદાહરણો આપવાથી મ્હારી આ ઉક્તિ સ્પષ્ટ થશે એ

૨૦ જેઓ લુપ્રયત્નહકાર લખવાની વિત્તલ છે તેઓ દાવી આપાતરમણીય દલીલ વાપરે છે કે દિલો, ફેન જેવા શબ્દોમાં જ, જ્ઞ એ વર્ણો એમના એમ ન રહી સકે, હેનું જ, મ હેવ રૂપાંતર થતું એમણે પ્રાણજ્વનિવાળા મલના પક્ષમાં ફાવે કહી સકાય. કે એ મલમાં આ દલીલનો સતોનમસ્ક નિકાલ થઈ નય છે, કારણ કે (વન, વન ઇત્યાદિમાં) પ્રાણવત્ત્વ સનિષ્ટ સ્વરમાં માત્ર આઠ સવિવચરૂપે રહેતું હોઈને હેની બ્યજનો પર ઉપર દર્શાવી રહેલી વ, વને જ, મ બનાવી દેનારી અસર થઈ સકે નહિ. પરંતુ જ, ઘટ્ટ, ઘો, હેવા પ્રકારના શબ્દો પ્રાણજ્વનિ પક્ષની સમવિવતાના બાધક બને છે અને પરિણામે વ+જ, વ+હના જ, મ ન થઈ જતવાનું કારણ અન્યત્ર યોગ્ય પડશે આ રીતે મૂળીય થઈને સ્પષ્ટ મહાપ્રાણ બનવામાં સ્થાન અને પ્રયત્નની ભિન્નતા પ્રતિ બાધકતા બને છે એ વાતથી ખુલાસો પ્રાપ્ત થાય છે, જન્દ એ બે વર્ણના સ્થાન અને પ્રપટા પહે મોટા અર્થે એક હોવાથી હેનો વ રૂપે સકર અનિવાર્ય બને છે, પણ જ+દ વ+દ એમ સંગીત થતા નથી

ઉદાહરણો હું લીધે કવિ કૃત હરિલીલા ષોડશકલા (વિ. સં. ૧૫૭૪ માં નકલ કરાયેલી, વિ. સં. ૧૫૪૧ માં રચાયેલી^{૨૧}) માંથી લઉં છું:-

કલા ૮:-

(૧) ઇહનહ ટાંકી લાગી નહીં । (કડી ૨૭)

(૨) એકવાર સૂની નેસાલ

તેમ્યાં સઘઠાં નાંહાનાં વોક । (કડી ૩૦)

(૩) કિહા તાહારુ સ્વામી પ્રલ્હાદ ।

ગાઢિ કરિનહ તેહનહ સાદ । (કડી ૫૪)

(૪) માહારુ સ્વામી જે મહ કહ્યુ । (કડી ૫૪)

(૫) તાહારુ સ્વામી સઘઠ આપારિ । (કડી ૫૮)

અહિયાં છન્દ ચોપાઈ છે, અને આ પંક્તિયોને એ છન્દમાં વાંચી જોવાથી એકદમ જણાઈ આવશે કે કાળા છાપેલા શબ્દોને, જાણે કે હેનહ, ન્હાનાં, કય્હાં, ત્હારુ, તેનહ, મ્હારુ, ત્હારુ લખ્યા હોય તેમ ઉચ્ચારવા પડેછે. આથી હતું સ્થાન શબ્દોના આદિમાં હોવાનું સ્પષ્ટ સ્વચ્છ થાયછે; એટલે કે, લખવામાં ને કે હ અલગ દર્શાવાતો છતાં હેનો ઉચ્ચાર આદ્યશ્રુતિની સાથે જ થઈ જતો. આ રીતની જોડણી હરિલીલાની પૂર્વે અને પછી લાંબા સમય દરમિયાન પ્રચરિત દૃષ્ટિયે પડેછે.

એક વિરલ ઉદાહરણમાં હને હેના સંબંધી વ્યંજનની સાથે, જે રીતે લખવાનો મ્હારો આગ્રહ છે તે જ રીતે, જોડેલો મ્હારી દૃષ્ટિયે પડ્યો છે:-

લઈ હેમની કાંકરી માત મ્હોટી (કેશવ હૃદેરામકૃત દશમસ્કન્ધ;

રચાયો વિ. સં. ૧૫૨૯ માં, નકલનું વર્ષ વિ. સં. ૧૭૮૭.)

અહિયાં મુજંગી છન્દ છે અને છન્દસ્વરૂપમાં મ્હોટી બરાબર બંધ બેસેછે. એ જ ગ્રન્થમાં અન્ય સ્થળોએ આ શબ્દને મોહોટું લખ્યોછે, હ અસંયુક્ત રાખ્યોછે.

૨૧. અમદાવાદના ગુજરાત વનાક્યુલર સોસાયટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ બી. એ. હેમણે ૨૬ને જોવા આપેલી હસ્તલિખિત નકલમાં નકલ કર્યાંતું વર્ષ વિ. સં. ૧૫૭૪ આપ્યુંછે. અન્ત ભાગમાં રચ્યાસાલ નીચે પ્રમાણે આપીછે:-

સંવત ૧૫ સ્વની વીસ । x x x ઉત્તમ ઉત્તર અયન વિશેષ । ઋતુ વસંત સંક્રાન્તિ મેષ ॥

અહિં રહેલી ત્રુટિનો પૂરક અંશ વૃહલ્લાવ્યદોહન, ગ્રન્થ ૪ વા માંના પાઠમાં મળેછે: વર્ષ પ્ક ઉપર ચાલીસ ॥ (ચાલીસ હેવો એ કવિકૃત પ્રવૌષપ્રકાશની વિ. સં. ૧૫૭૫ માં લખાયેલી હસ્તપ્રતિમાં પાઠ છે). ગ્રન્થલાલ શાસ્ત્રી હરિલીલા રચ્યાયાનું વર્ષ વિ. સં. ૧૫૪૦ આપેછે (હેમનો ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ પૃ. ૬૫ જુલો).

કનચિત્ હનુ વિલક્ષણ પરાવર્તન થાયછે, જે ઉત્ક્રમણ કરતા અપ
ક્રમણ જેવું વધારે છે, હને સ્પર્શમહાપ્રાણ બનાવ
નારી એ વિપરીત ઘટના છે એ આ ઘટનાનું એક જ
લેખા હનુ પરાવર્તન ઉદાહરણ દીકુછે ગુફા (ગુજ) — ગુહા (સ) આ શબ્દ
આપણા અર્વાચીન ગુજરાતી ઉપરાંત પ્રાચીન ગ્રન્થોમા પણ ઉપલબ્ધ
થાયછે —

(૧) ગન્ધર ગુફા શરીરુ વચન ।

(ભીમ ઇન્દ્રિય^૨ હરિલીલા, ૮-૬૧)

(૨) ગોમટ ગુપ ગુફા માહિ

(ગણપતિસ્તુત માધવાનલ દોષરૂ પ્રબંધ, વિ સ ૧૫૮૪,
અગ ૮, કડી ૧૦૮)

આ શબ્દ, ગુફા, કદાચ ડ્રાગ્સી શબ્દ લાગરો, પરંતુ હેના સંસ્કૃત
ગુહામાંથી ઉદ્ભવ વિશે શકા કરવાનું કારણપણ કારણ ભાગે જ હો અર્થ
ખાસ વિશેષ એ છે કે હેનો ક થાયછે, બદલે સાધારણ રીતે મસ્કૃતમાના
ફનો હ થાયછે (સિ હ ૮-૧-૨૩૬) મસ્કૃતમા ગુફા જેવો ડ્રાઈ શબ્દ
નથી, તેમ ગુપ્ (ગુમ્) ધાતુને પણ સંસ્કૃત ગુહા સાથે અર્થસમન્વિત નથી
કારણ કે આ શબ્દ તો ગુહ-પ્રાતુ એમાંથી આવ્યોછે, ગુહા એટલે “હુપા-
વાનું સ્થાન” એટલે કે “ગુફા” કદાચ એમ દરો કે ગુફ^૩ એ ૩પે ડ્રાઈ

૨૨ ભીમે આ શબ્દ (ગુફા) પોતાના (વિ સ ૧૫૮૬ મા રચના) પ્રવા
કાગમાં પણ વાપર્યોછે, વાક ૩, શ્લોક ૧

૨૩ ગુપ-“રક્ષુ” એ ધાતુ હાવા ગુપ ધાતુનો સબંધી દોષ શકે

માત્ર એક વિષ, અને તે પણ દુસ્તર વિષ, એ છે કે ગુ પોને ગાગામાંથી
ઉદ્ભવેલો નિષ્પાદિત ધાતુ મનાયછે, અને ગાગા જેખીલી રીતે ગપ (ગોવાળ) — ગો
(નાય) — ગા (રક્ષા કરવું) એ શબ્દમાંથી આવેલો નામધાતુ મનાયછે પરંતુ
વિરુદ્ધ પક્ષે ગ્વ (ગોવાળ) જાતે વસ્તુત ગુપ્ (રક્ષણ કરવું) દેખાતી ઉદ્ભવેલ દોષને
સમય જતા કૃત્રિમ રીતે ગા-વા માથી વ્યુત્પન્ન થયો મનાય, અને ગોવાળ તો વસ્તુત
અનિયમિત રૂપ દરો, હેતુ સ્વતંત્ર ન હોઈ સમાયત કરાઈ છે પશ્ચિમિયે ૩-૧-૨૦૮ મા
માવ લેનારા ગુપ્, પૂર, વિષ્ટ વા અને વર્ એ પાત્ર ધાતુઓ અજાણ્યાં છે તે
પેથી માત્ર ગાગા એકલો જ ગા-વા એ પ્રકારે આપાતરવ્ય વિમલ થઈ સહે છે અને
પૂર અને વા દેખાઈ રહ્યાં સમાવ તેનું વિગત તો મૂળમૂલ નામ પણ દર્શાવુ અસ
ધ્ય છે; જો પૂર અને વા એ બેના પણ ગાગા એ પ્રકારના બાજુ તો નથી જ થઈ
સકતા આરાજકતામાં કે ગુ ઉપર વૈદિક સમય પાળે તો નહિ પણ નવીન
વૈદિક ધાતુ છે ખરેખર જન્મેલ સદિવાના ૭ મા મંત્રના એક નવા મુદ્રમાં માત્ર

પુરાણો સંસ્કૃત ધાતુ હશે અને વૈદિક સમયમાં જ લુપ્ત થયો હશે? આ અસંભવિત નથી અને પ્રત્યાવૃત્ત ઘટનાના હાવા પ્રસંગે અજ્ઞાત નથી. કારણ કે આ પ્રમાણે, એક નબી સકે હેવા પક્ષ રૂપે, સલામતીથી કહી સકાય કે હ્રસ્વતંત્ર અક્ષર રૂપે, વૈદિક સમયમાં વ્યાપક રીતે પ્રવર્તતા સ્પર્શ મહાપ્રાણોમાંથી, અલગત ધણા પ્રાચીન સમયમાં, નીકળ્યો હતો, અને તે વખતે પણ હકારાન્ત ધાતુઓની વ્યુત્પત્તિ મહાપ્રાણ સ્પર્શ જેના અન્તમાં હોય હેવા

એક જ વાર, અને ૧૦ માં મંડળમાં માત્ર બે વાર, એ ધાતુ વપરાયેલો છે (એ. એ. મેક્ડોનાલ કૃત વદિક વ્યાકરણ, પૃ. ૩૫૮, નોટ ૧૩ માં જુવો). પરંતુ આ હકીકતથી ગુપ્ ધાતુ અતિ પ્રાચીન, સંભાવત લાગતા, ધાતુ ગુફમાંથી કોઈ કાળક્રમે ઉદ્ભવ્યો હશે એ શક્ય જણાતી ઘટનાને બાધ આવે જ એમ નથી. હું ધણી અશક્ત અને મર્યાદા રાખીને બોલું છું, પણ હું પૂછું છું—(ગો+પામાંથી નીકળેલા) ગોપ શબ્દમાંથી નામધાતુ થઈને ગોપાય ઉદ્ભવ્યો છે એ મતને વિચારદોષ ગણવાને અવકાશ નથી?

કારણો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે, એ જ ગણમાંના બીજા ઘ્ર્, વિચ્છ, પ્ષ, પન્ એ ધાતુઓની હેતી વ્યુત્પત્તિ દર્શાવવામાં આવતી દુર્ગમતા; હું જાણું છું કે પણિ શબ્દના આ બે અર્થ થતા મનાય છે. (૧) પનિયન લોક અને તદનન્તર (૨) વહેપારી (પણિ-માંથી વ્યુત્પન્ન થયો હોય એ દૃષ્ટિએ વણિક શબ્દ સરખાવો). (વૈદિક અનુક્રમણી, પુસ્તક ૧, ૪૭૧-૪૭૨ જુવો); અને વિચ્છાયને પણ વિનંછાવામાંથી સાધવાનો તર્ક કરી સકાય—કારણ કે મુસાફરીમાં આગળ વધતો મનુષ્ય પ્રથમ છાયાને તળે છે. પરંતુ આ વિચાર-તરવાથી, ગો+પા જેવા ભાગ આ ધાતુઓના નથી થઈ સકતા હેવા રૂઢે દર્શાવેલ વિરોધને કાંઈ અન્તરાય થતો નથી.

(૨) વસ્તુતઃ ગુપ્ માંથી (ગુપ્+ઘ્ન્ પ્રત્યયમાંથી) સાધી સકાતા ગોપ શબ્દનો જે કૃત્રિમ વિગ્રહ ગો+પા થતો હું જાણું છું, એ વિગ્રહનું આડકતરું સાદૃશ્ય અને ઉદાહરણ ગોપીય શબ્દમાં મળી આવે છે. ગોપીય (ઋ વે ૧, ૧૯-૨) શબ્દનો અર્થ યાસ્કે અને સાયણે સેકમપાન, કયો છે, અને મેક્સમૂલરે દૂધનો ઘુંટડો (ગો+પીય) હેવો અર્થ લીધો છે; ન્યારે રોય (નિરુક્ત, નોટ્સ, પૃ ૧૪૪ માં) “રક્ષણ” એ અર્થને સ્વીકારે છે (જે ગુપ્=રક્ષણ કરતું હેમાંથી, ગો+પીય હેવા ભાગકરણ વિના જ પ્રાપ્ત થાય). મેક્સમૂલર આ (રક્ષણ) અર્થનો પણ પરામર્શ કરે છે, પરંતુ, સોમપીય (ઋ વે ૧, ૫૧, ૭) હેમાં પીયનો અર્થ “પાન” સ્પષ્ટ છે એટલા જ કારણથી, દૂધનો ઘુંટડો એ અર્થ તરફ પક્ષપાત દર્શાવે છે. પરંતુ હેના ઉત્તર આ પ્રમાણે આપી સકાય.—

(અ) સોમપીય માં પીય છે તે પા પીવું માંથી નીકળ્યો હોય, છતાં એટલા જ સામર્થ્યથી ગોપીય શબ્દને ગુપ્ ધાતુમાંથી એ જ પ્રત્યય લાગી સિદ્ધ થયો ગણી સકાય; બાહ્ય સામ્યને કારણે જ ભૂલ થયેલી છે; અને

(આ) મેક્સમૂલર પોતે જ ઋ. વે ૧૦-૭૭, ૭ માં ગોપીય નો રક્ષણ એ અર્થ સ્વીકારે છે.

પરંતુ એ સમયે પણ ભાષામાથી હુમ થયેલા ધાતુઓમાથી સાધથી શકન હતી વૈદિક ગ્રન્થ, ગ્રન્થાતિ જે લૌકિક સંસ્કૃતમા ગૃહ, ગૃહાતિ^{૨૪} બનેછે, તે ધાતુ પ્રસ્તુત ધટનાનું ઉદાહરણ છે આ વાતનો પુરાવો લૌકિક સંસ્કૃતના દેટવાક

૨૪ સંસ્કૃત-અંગ્રેજ શબ્દ કોષમા આપે એ ગ્રન્થ વૈદિક ધાતુ આપ્યો નથી, પણ આ શબ્દો આપ્યાછે-ગ્રમ=(Vedic) a house (ઘર), ગમિ Ved grasping (મહાશ્વ કર્ણ), ગૃમીત adjective 1 seized (ગૃહીત) 2 impregnated (સગર્ભ) એ વિવિધગ્રંથે ગ્રન્થ શબ્દ આપ્યો છે 'ગ્રમ (from ગ્રહ) p f Ved holding grasping, grasp, hold,' (ગ્રન્થ વ કૃદન્ત, પકડતું, સ્ત્રીલિંગ નામ, પકડ, મહાશ્વ) તેમ વળી 'ગૃમીત m f n=seized (ગૃહીત)' એ પણ આપેલ છે ગૃમીત (લૌકિક ગૃહીત) એ વસ્તુત ગૃમન્ત ભૂતકૃદન્ત હોય તેમજ શુદ્ધ વિશેષણ નહિ, એમ જણાયછે ગૃમનો "લેવુ" તેમ જ 'ગર્ભ ધારણ કરવો' હેવો અર્થ થતો હોવા તેમજ જેમાથી નમ આપ્યો-એ કે અગ્રે ગૃ + મન્ (ગ્રાહિ ૩-૧૫૨) એમ આપેલ પણ અહિં પણ ગૃમીત ૩૫થી સ્પષ્ટ જણાયછે કે ધાતુ શરીરમા મૂળ મ હતો જ, અને આ ગૃ + મન્ એ તો, વૈદિક સમયમા જ કે ત્હાર પછી તરતમા જ ગ્રન્થ વાતુ હુમ થયો ત્હાર કેટલો લાખા સમય પછી, ગમમાના મન્તુ આગમન સમગ્રાવવાનો પાઠોતરો પ્રયાસ હોવા તેમજ જ્ઞારે ગૃહ અને ગૃમના પરિણામ ગૃહ અને ગમ એ નામોમા જળવાઈ રહ્યા જેમ મિત્ર અને મિત્રના અવશેષ ૩૫ મહેન અને મન રહ્યા તેમ, એ કે અહિં પણ વળી અગ્રે મનની વ્યુત્પત્તિ મિત્ર + ઘન અને કૃત્વન્ એમ સમગ્રાવેલ મિત્રન્ત ભૂત કૃદન્ત મીત છે તેથી મૂળ ધાતુ મિત્ર હશે મિષ નહિ, એમ જણાય, પણ કાચ્ય એમ હોય કે મય શબ્દ સૂચવેલ તેમ પ્રાચીનતમ ધાતુ મિષ હશે અને માંડ ૩૫ને નીઠના સાદૃશ્યથી હપભવ્યુ હશે એ વિવિધગ્રંથ મેષ શબ્દને મિત્રમાથી વ્યુત્પત્ત થયેનો આપેલ, અને મિત્ર ધાતુ વિશે પણ આમ જ છે 'મિત્ર=rt મિત્ર-only in નિમગ્નમાન - ના-ન (cf, Megha) Ved omitting moisture' (મિષ=મિત્ર ધાતુ-માત્ર નિમેષમાન -ના-ન એ ૩૫મા (મન સરખાવો) વૈદિક, બેજ મૂલ્ય લીનારા કા'ત્ત), અને ક્ષાયલમાથી અવતરણ યાદ છે "ન્યત્રિ અવાન્મુગાનિ ગૃયુદકાનિ સિન્નન્તુ વૃદ્ધિજળ છાંત્ત"

નિરુક્ત, ૧૦-૨૩ મા આમ છે -ગર્મો ગૃમર્ગનાત્યયે નિરત્યનયાનિતિ વા । (ગૃનાતિ એ ગૃહાતિને બદલે અપવાક થયો લાગેલ) નિરુક્ત ૭-૨૬ મા યાસ્કે અગૃમ્પત નો અર્થ અગૃમ્પત ક્યોંલે

St Petersburg Lexicon (Bohtlingk and Roht, Sanskrit-Worterbuch બોયલિક અને રોય હૃત સંસ્કૃત શબ્દ કોશ)મા ગ્રમ (=ગ્રમ=ગ્રહ અને ગૃમન ભૂતકૃદન્ત-વિશેષણ નહિ એ બે શબ્દો આપ્યાછે

* [મ્હારા આ તર્કને રોય તરફથી અણધાર્યું સમયન મળેલે -

'ગૃનાત્યયેને સ્થાને ગૃહનાત્યયોન્ વાયતુ તેમજ એમ લાગેલે '

(મિત્ર ૧૦-૨૩ ઉપર ટીકા, રોયની આરતિમા ટીકાનું પૃ ૧૪૦-૪૧).

(મૂળ જર્મનનું અંગ્રેજ ભાષાંતર ગુમાઇની સે ટ એવિયર્મ મંડિતના કાપર ડિમરમને કરી આપ્યુ હતું)

ક્રિયાપદરૂપોમાં મળી આવેછે; એ રૂપોમાં ધાતુઓના અન્ત્ય દૂનો સ્પર્શ મહાપ્રાણ વ્યંજન બનેછે; આ રીતે એ રૂપો પ્રાચીન અને લાંબા સમયથી અપ્રચરિત હેવા, પ્રાચીનતમ સાહિત્યને પણ અપરિચિત હેવા મહાપ્રાણ-સ્પર્શાન્તિ ધાતુઓનું સાક્ષ્ય પૂરેછે. જેમ કે:—

- (૧) દુહ્ + ક્ત = દુઘં; અહિં દુઘ્ + ત^{૨૫}
 (૨) લિહ્ + ક્ત = લીઢ; „ લિહ્ + ત
 (૩) મિહ્ + ક્ત = મીઢં; „ મિહ્ + ત
 (૪) નહ્ + ક્ત = નઢં; „ નઘ્ + ત
 (૫) દિહ્ + ક્ત = દિઘં; „ દિઘ્ + ત
 (૬) દઢ્ + ક્ત = દઘં; „ દઘ્ + ત
 (૭) રહ્ + ક્ત = રઢં; „ રહ્ + ત
 (૮) વહ્ + ક્ત = રઢં; „ વહ્ + ત^{૨૬}

એ જ પ્રમાણે, કેટલાક ધાતુઓમાંના અન્ત્યેતર હ પૂર્વ દશમાંના મૂળ-ભૂત મહાપ્રાણ સ્પર્શને સ્થાને આવી રહેલો છે; જેમ કે હન્ ધાતુનું પરોક્ષ ભૂતકાળમાં અભ્યાસયુક્ત રૂપ જવાન થાયછે અને પ્રેરકરૂપ વાતયતિ થાયછે; એ વન્ જેવા કોઈ પૂર્વેતર ધાતુનું અસ્તિત્વ સૂચવેછે.

રોય મહારાથી એક ક્રમ આગળ વધીને અંચને બદલે અર્ચાન્ પાઠ સ્વીકારેછે, અને એ ખરું લાગેછે, કારણ કે ચારકનું વચન આગળ જતાં હાલું છે યદાહિ સ્ત્રી ગુણાન્ ગૃહ્ણાતિ ગુણાશ્ચાત્યા ગૃહ્ણન્તેઽથ ગર્ભો ભવતિ].

૨૫ અં. daughter, મિ અં. doghter, dohter; ઍ. ઍ. dohtor જન્દ દુઘ્વર; ફારસી દુલ્તર; એ સરખાવો; એ બધામાં ઘ્, ઝ છે ત્હેના અન્તે શુદ્ધ નિષ્કર્ષ હ થયો હોવો જોઈયે. દુહિત્, daughter, એટલે ઘર આંખણે ગાય દોહનારી (દુહ-દોગ્ધિ)-એ કહેલું પડે તેમ નથી. પ્રાચીન કુટુંબજીવનમાં દીકરી દૂધ દોહતી.

૨૬. પાણિનિયે હો હ (૮-૨-૩૧) એ હત્સર્ગ આપ્યાછે અને અપવાદો દાદેર્ધતોષ, (૮-૨-૩૨), વા દુહ્મહ્ણ્ણહમ્ણિહામ્ (૮-૨-૩૩) એ અને નહો વ. (૮-૨-૩૪) એ આપ્યાછે

હવે સૂત્રપદ્ધતિને અર્થે આ વ્યવસ્થા ઠીક હશે, અને એ લક્ષ્યદૃષ્ટિથી, એટલે વસ્તુ-સિદ્ધ ભાષાપ્રયોગને અનુસરીને, ચોજાઈ હતી. પરંતુ આ રૂપવૈવિધ્યનું મૂળ તો અન્ત્ય સ્થાને સ્પર્શ મહાપ્રાણ વર્ણવાળા પ્રચારણુત ધાતુઓમાં જ બોળવું ઉચિત છે.

મુષ્-મૂઢ ઇત્યાદિ વૈકલ્પિક રૂપો મુષ્, મૂઢ ઇત્યાદિ પ્રાચીન ધાતુઓનું પરિણામ હશે? નિર્ણય કરવો રહેલો નથી; એમ પણ હોય કે કેટલાક વિકલ્પો બાહ્ય સામ્યથી જ પ્રચાર પામ્યા હોય મહારા આ તર્કનું મેંકડોનલ, ૧૩, છેલ્લાં બે વાક્યો (પૃ. ૧૩)થી સમર્થન થાયછે. તે કહેછે:—“હ ના મૂળ વૈવિધ્યને પરિણામે એ વર્ણવાળા ધાતુઓનાં રૂપબાહુલ્યમાં કાંઈક ભ્રમ હૃદયવ્યોછે. જેમકે મુઢ ‘મુંઝાડું’ હેના વાગ્યાપારસિદ્ધ ભૂતકૃદન્ત મુષ્ ઉપરાંત મૂઢ (અથર્વવેદ) bewitched એ રૂપ પણ ઉપલબ્ધ છે.”

[૩૦ સર ૨૧. ગો. ભાષારકરે હેમના વ્યાખ્યાનોને ૨૮૯મે પૃષ્ઠે પ્રસંગવચ્ચાત્ આ ઘટનાનું સ્વયનમાત્ર કર્યુંછે—ત્યાં હેમણે સંક્ષેપમા કહ્યુંછે કે (લૅટિન) traho trahōtrahamનો હ સંસ્કૃત હ ની માદક મૂળ grh (= ઘ) ને સ્થાને છે

ખીન્ન (પુ ૧, ૫ ૨૬૨મે) કહેછે —

“સંસ્કૃત ધાતુઓમાનો આ વર્ણ (એટલે હ) બહુગ મહાપ્રાણનું માન મૃદુરૂપ જ છે (મહાપ્રાણ સ્પર્શનું મૃદુરૂપ છે હેવુ વક્તવ્ય હેમનું હરો એમ જણાયછે) પ્રદનું મૂળ રૂપ પ્રમ્ છે, હનું ચ, હપ=મ્પ, હવ્ય શબ્દ હવમાથી આવ્યો હોય એ સભવિત છે, નહ=નધ્, વહ=વત્, કદાચ વધ્ પછી હોય, રહ=રધ્, રહ=રધ્ ૨૭ એ પ્રાચીન રૂપોમાના કેટલાક, પ્રહ અને ચ જેવા, વેદોમા જળવાઈ રહ્યાછે, અને ખીજા રૂપો વિશે સંગ્રાહ ભાષાઓમાના રૂપના સાદૃશ્યથી જણાયછે કે મહાપ્રાણવર્ણ હુમ થયોછે, ન્યહારે ધણા ધાતુઓમા ક્રિયાપદના વિવિધ કાલદર્શક રૂપાન્તરોમા એ દેખા દેછે ”]

આ ઉપરથી જણાશે કે ઉત્તરકાલીન શબ્દ હ ને સ્થાને ધણા પ્રાચીન સમયમા મહાપ્રાણ સ્પર્શવર્ણ હતો, અને આ હ તે પૂર્વકાલીન મહા પ્રાણ સ્પર્શનું કાળક્રમે થયેલું રૂપાન્તર છે ૨૮ અને ઇતિહાસ આવર્તનશીલ છે એ નિયમ ઉત્તરકાલીન ભાષાવિકાસમા પ્રવર્તતો દેખાયછે કારણ, આ નિયમ એક સર્વસાધારણ સત્યનું જ સ્વયન કરેછે, તે સત્ય એ કે અમુક સંયોગસમૂહમા એક જ અથવા એકસરખાં કારણો એક જ અથવા એકસરખાં પરિણામો ઉપજાવેછે આ સત્ય માનવઉત્ક્રાન્તિની, અને વિશ્વઉત્ક્રાન્તિની

૨૭ આ સમીક્ષણોમાના કેટલાક વહ=વત્, રહ=રધ્ જેવાં, ભૂત કદ તર્ક રૂપો કાઢ અને રૂઢના પ્રકાસમા વપાસતા ચકાસપદ જણાયછે

૨૮ આ સિદ્ધાન્તને તર્કમય ગણવાનો નથી એકસ મૂલરનો મત તો એટલે સુધી નહ પહોંચે કે “ દૂર દૂર પુરાણો સમય એક હોવા દતો કે આપ પ્રભુઓ (આ નામે એ પ્રભુનો નિદેશ કરિયે તો આર્ય પ્રભુઓ) મહાપ્રાણ હવાર ઉચ્ચાર બિલકૂલ બોલતી ન નોતી ”

(“ The Science of Language ” (ભાષાશાસ્ત્ર), પુસ્તક ૨, ૫ ૨૨૨)

સંસ્કૃત વહ (વધ્)ના સમાનમૂલક (જર્મન) કિહના છતાં એક વિરોધ પુરાવો પ્રાપ્ત થાયછે

માનવમૂલ વ્યાપકતામા મહાપ્રાણ સ્પર્શવર્ણો દતો ધમ્ ધાય હ બિતરૂપે નોતો એ મત ભાષાશાસ્ત્રીઓના મંડળમા બહુ સ્વીકાર પામેલોછે

પણ, સર્વ શાખાઓમાં પ્રવર્તેછે. પરિણામે વાગ્યાપારની શાખામાં, એટલે કે ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિમાં, વેદપૂર્વના અને વૈદિક સમયમાંથી વૈદિક અને વેદ પછીના તેમ જ લોકિક સંસ્કૃતના સમયમાં સંક્રમણ કરતા મહાપ્રાણ સ્પર્શ વર્ણોની જે અવસ્થા થઇ, તે જ અવસ્થા તેની સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં આવતાં થઇ-એટલે કે તેમાંનો હ્રસ્વ જ નિષ્કર્ષરૂપે બાકી રહ્યો; એવી નીચે પ્રમાણે રૂપાન્તરો થયાં:—

સં.	પ્રા.	અપ.	ગુજ.
વધુ:	વહુ		
લામ:		લાહો-લાહુ	
વધિરક.		વહિરક	
માઘ:	માહો		
નાથ:	નાહો		
કથયતિ	કહઇ		
પિઠરક,		પિહડક	પેહડું (સિ. હે. ૮-૧-૧૮૭ અને ૨૦૧)

ફ નો પણ હ સિ. હે. ૮-૧-૨૩૬), જેમ કે:—

કફોણિ:	કહોણિ	કહોની-કહૂણી
તલસ્પર્શ:	તલફંસુ	તલહંસુ-તલઅંસુ તળાંસ

આહિ વિશેષ હેતું સૂચન કરીશ કે જે સમયે હજી મહાપ્રાણ સ્પર્શનો શુદ્ધ હ્રસ્વ નહોતો થયો તે સમયે, પ્રાચીન આર્ય દુર્યુબકના પાશ્ચાત્ય વિભાગની કેટલીક ભાષાઓમાં ગુફામાંના ગુફના ફનો વ થયો હતો; કારણ કે લૅટિન (cavus—“કોટર, પોલાણ” હેના રૂપાન્તર) caveaમાંથી આવેલો ઇટાલિયન cava (—cave ગુફા) આપણે જોઇએ છીએ. (સ્કીટિક્ટ Etymological Dictionary of the English Language-અંગ્રેજીનો વ્યુત્પત્તિદર્શક શબ્દકોષ-એ અન્યમાં cave શબ્દ જુવો, અને સ્કિમયક્ટ લૅટિન-અંગ્રેજી શબ્દકોષમાં cavea અને cavum, cavus, cava જુવો. આ અર્થકેરમાં બહુ ક્લિષ્ટતા આવતી નથી; અંગ્રેજી શબ્દ cave ભલે જ આ વાગ્યાપારસબંધ ધરાવેછે. b અને f વચ્ચેનો સંબંધ તો સુવિદિત છે:

અ.	give,	ઑ.	સૈ,	gīfan;
”	live,	”	lifian;	
”	sieve,	”	sife;	અં. sift;
”	drive	”	drifan;	” drift,
”	thrive	મિ. અં.	thriven	
			thrifen	” thrift

તલોસ નામ તર્જક પ્રચારલુપ્ત કે અપરિચિત છે પણ એ નામ ઉપરથી તર્જકલુ (યાપડલુ-આસ કરીને પગના તળાને-) એ ક્રિયાપદ પ્રચારમાં છે

[એથી આગળ જતાં અપભ્રંશ અને ગુજરાતી વચ્ચેની અવસ્થામાં જુને સ્થાને દૂનીતરીને રહેલો દૃઢિઓચર થાયછે એ મધ્યે, પ્રા મજ્જે-મ માવિ)-ગુજ માંદિ]

ગુફા પ્રાચીન શબ્દ હતો અને હેમાથી ગુફા (સ) વ્યુત્પન્ન થયો એ મત ન્યાય છે હેલુ ઉપર કહેલી, વ્યાપક નિયમની અને ભાષા-ઉત્ક્રાન્તિના અનેક યુગો દરમ્યાન હેની પ્રવૃત્તિની, પરીક્ષાથી જણાયછે માર્ગમાં મુશ્કેલી માત્ર એક જ છે તે એ કે ગુફા નુ જુ કે ગુઢ જોતા મૂળધાતુ ગુઢ હોય એમ જણાયછે, જ્યાંહારે આપણે અહિંયા ગુફાને ગુહ ના જૂના ૫૫ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ પરંતુ હેનું નિરાકરણ થાય એમ છે ગુફ તેમજ ગુદ એમ બે પ્રાચીન રૂપો હોય એ શક્ય છે, આ રિયતિ સ્વત અસંભવિત નથી, અથવા તો એમ

તેજ પ્રમાણે લેટિનમાંથી ફ્રેન્ચ અને સ્પેનિશ ભાષાઓમાં અને પણ અમેરિકા સહસ્ત્ર વર્ષો નો f (briefમાં) થાયછે લેટ Brevis, ઇટા ફ્રે. બ્રે. breve, પ્રા ફ્રે bref, brief, ફ્રે-bref, મિ અ bref, breef જ્યાંહારે k (q) અને g (g) વચ્ચેનો સંબંધ તો એથી પણ સ્પષ્ટ છે, જેમકે એ વાજગુજ, સ્ટ્રી Sandra-kuptos (kottos) એ યુગ, એ yoke, ગો-juk, જૂ jock ઇત્યાદિ, તે કે, ગ્નો ક્ થાયછે તે સ્વરોની વચ્ચે હોય ત્યારે જ, આજ ગ્નો જ થાય એ વિશ્વ છે, એ વાત લક્ષમાં લેવાની છે પરંતુ એક રીતે જોતા ગુપ્તના રૂપે અનાથ લેખી સંકાય

કાઓફ (અવસ્તા) = કોફ (પેદૂલવી) = કૂફ (ફા.) એ સંખ્યાથી ત્રણ આ મતને વિરોધ સમર્થન મળેછે એ બધાનો અર્થ 'પર્વત' થાયછે, અને હવળાથી 'પર્વત' પરથી 'શક્તિ' પ્રાપ્ત કરવામાં દુષ્કર કે દુર્તિમ ક્રમ નથી થતો અવસ્તાનો વાઓફ શબ્દ પ્રચારલુપ્ત છતાં શબ્દ સાચેની સાક્ષ્ય સારેછે

(અવસ્તા અને પેદૂલવી શબ્દો વિશેની આ માહિતી મારે સાદાકુઝ (મુળ)ના ત્રણ મિત્ર મી. બહેરામચંદ્ર તેમજ અક્ષયેશ્વરિયાના દક્ષિણેયનો ઝાલી છું)

વાગ-યાપારના નિયમો દેશ અને કાળ એ ઉપાધિઓને વશ છે એ હું વીસરતો નથી પરંતુ દેશ અને કાળની મર્યાદાઓ અવિશદ થાય તેટલા દૂર દૂરના પુરાણ સમયમાં જ્યાંહારે આપણો ચર્ચાવિષય જ્યાંહોયે ત્યાંહારે આપણે માત્ર નાદશ્વજીના નિયમોને આધારે જ વાગ્યાપારના નિયમો પ્રાપ્ત કરીએ તો હેમા કંઈ અનુચિતતા નથી

ઉપર સૂચવેલા જ અને કૂના સંબંધ પરત્વે દર્શાવેલ જોડે કે ગૌ (ગ) શબ્દના પ્રાચીન વિભાગની કેટલીક ભાષાઓમાંના પ્રતિનિધિ શબ્દોમાં જ આવેછે, જેમકે Coag (અ), ko, ka (મિ લો જ), ko (લો. જ) આથી જણાયછે કે આજ ગ્નો પણ જ પ્રતિનિધિ છે ખરો, એટલે વાગ્યાપારના ગ્ને સમાસ, છિંધે અનાથ લેખના ના વક્રવર્તનો આશય લેવાની જરૂર નથી

હોય કે ગૂઢ રૂપને સ્પષ્ટ અને હેવાં રૂપોના બાહ્ય સાદૃશ્યથી દોરાઇને ઉપજાવ્યું હોય. પરંતુ તર્કના ક્ષેત્રમાં બહુ દૂર આચડવાની આવશ્યકતા નથી એટલે હું જ્યાં પક્ષસ્થાપન સમાપ્ત થાયછે અને તર્ક શરૂ થાયછે ત્યાંજ વિરમુંછું.

ઉપર સ્થાપેલા પક્ષનો દૂંઢો સંક્ષેપ આપતાં પ્રસ્તુત શબ્દના ઇતિહાસને

હું વંશવૃક્ષરૂપે આ પ્રમાણે રજૂ કરીશ:—

√ગુફ વિષયક પક્ષનો

સંક્ષેપ; √ગુફ એજ

ગુહાનું, ગુફાનું, caveનું

અને કદાચ ગોપનું

અન્તિમ મૂળ; ગુફા

(ગુજ.) શબ્દની,

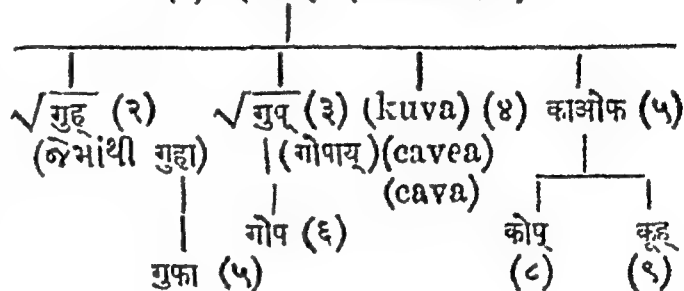
વાગ્વ્યાપારગત મંદ્રક-

પ્લુતિની ધરનાથી,

પ્રત્યક્ષરૂપે કરીને

ગુહામાંથી વ્યુત્પત્તિ.

(૧) √ગુફ (જેમાંથી ગુફા)

(૧) વેદ પૂર્વના અતિ પ્રાચીન સમયમાં આ ધાતુ અસ્તિત્વમાં હશે એમ મેં સૂચવ્યુંછે, અને ગુફા શબ્દ પણ એ સમયે હશે.

(૨) એક પક્ષે, મહાપ્રાણ સ્પર્શ કૃતી તરીકે હ રૂપે રહેતાં આ શબ્દ ઉદ્ભવ્યો;

જહારે (૩) અન્યપક્ષે, હકાર લુપ્ત થઇને અદ્યપ્રાણ અઘોષ પ્ અવશિષ્ટ રહેતાં આ શબ્દ ઉદ્ભવ્યો. (સં. √दघ्नું જર્મન tag થયુંછે એ વિકારમાં આ પ્રકારનો હકારલોપનો આધાર મળેછે.)

(૪) પ્રાચીન આર્ય કુટુંબમાંની પશ્ચિમશાખામાં ઉત્પન્ન થયેલું આ રૂપ છે: (cavea (લે.), cavea (ઇટા.); (Kuvaનું સૂચન કરવાના પ્રતિનિધિત્વ ખાતર જ કર્યુંછે); આ પશ્ચિમશાખામાં, ક્રેવટ હેમાંની કેટલીક ભાષાઓમાં, ગ્ અને ક્ વચ્ચેનું અને ફ્ અને વ્ વચ્ચેનું સંબંધિત્વ સુલક્ષિત છે; જેમ કે (સં.) ચન્દ્રગુપ્ત, (ગ્રી.) Sandra-kuptos; (સં.) યુગ, (ગ્રી.) juk; (સં.) ગૌ; (અંગ.) cow, (મિ. લે. જ.) Ko, ku, (લે. જ.) Ko; (અંગ.) give, (અ. સં.) gifan-ઇત્યાદિ;

(૬) ગોપ એ √गुप्માંથી કૃત્ પ્રત્યય ઘડના વિધાનથી થયેલું નામ છે એમ મહારું સૂચન છે; ગોપ='રક્ષક', પછી લક્ષણાથી 'ગાયોનો

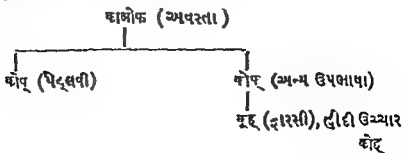
રક્ષક', (ગોનપા એ વ્યુત્પત્તિ બાલ આધારનેજ અવલખીને કરાગેલી કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ છે),

(૫) (ગુજ૦) ગુફા શબ્દ પ્રત્યયસરણુવિધિયે ગુદામાંથી ઉદ્ભવ્યોછે અને, હું જેને માટે phonetic atavism વાગ્યાપારગત મૂકકપ્તુતિ-હેતુ નામ સૂચવુછુ તે ઘટનાથી, ગ્રામીન મૂળ શબ્દનાં લક્ષણોને પ્રાપ્ત કરેછે

ગુફા શબ્દ આ પ્રમાણે જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને અર્વાચીન ગુજરાતીમાં પ્રુનરુજીવન પામેછે

(૭), (૮), (૯)-આ શબ્દો સમાનઘટનારૂપે ધણું કીમતી સમર્થન અર્પેછે, (પ્રચારપુષ્ત ગુફ સાથે સંકળાયેલો) અવસ્તાનો કાબોફ શબ્દ ગુફની માફક એક રૂપ પ્રાપ્ત, પેદ્લવી કોપ્, અર્પેછે અને ખીજું રૂપ દવાણ, ફારસી કૂદ, અર્પેછે

કાષ્ઠ વાધો ઉઠાવે કે પેદ્લવીમાં કોપ્ નથી પણ કોફ છે કારણ કે પૂ અને ફૂનું સંક્રિતિક ચિહ્ન એક જ છે. પરંતુ મીં બહે તે અંકસેસરિયા બહને ખાતરી આપેછે કે મહાપ્રાણ સ્પર્શ વિશેનો આ મુદ્દો બહુ વિવાદમય અને વિવાદાસ્પદ છે, અને એ પોતે તો એમ માનેછે કે ખરો ઉચ્ચાર પૂ છે, ફ નહિ વળી પૂ રહામે વધી ઉઠાવાય કે એ વર્ણમાંથી ફારસી કૂદ મળી હ આમ ન થઈ સકે જ્યારે કોફના ફમાંથી ઉદ્ભવે પરંતુ મીં અંકસેસરિયા એ વિશે પણ કહેછે કે અવસ્તા અને ફારસીની વચ્ચે આવતી અવાન્તર ભાષા કાષ્ઠ પેદ્લવી એક જ નહોતી, પેદ્લવીની સાથે અવાન્તર સ્થિતિમાં ગેહલી ખીજ કટલીક ઉપ-ભાષાઓ પણ હતી, અને એથી તદ્દન સંકપ છે કે જ્યારે પેદ્લવીમાં કોફમાં પૂ આગો ત્યારે ખીજ કાષ્ઠ મધ્યવર્તી ઉપ-ભાષામાં કોફમાં ફ નહી રહ્યો અને હેમાંથી ફારસી કૂદનો હ ઉદ્ભવ્યો. આ ભેદો ઉપર આવેલા વચ્ચેસને (સપૂર્ણ સત્યનાની ખાતર) નીચે પ્રમાણે સુધારણુ બોધે -

(અવસ્તા) ગુઝૂ-(સં.) ગુણ, હેમાં દેખાયછે તેમ (અવસ્તા) ગુઝૂ શબ્દ (સં.) ગુહનો સગોત્ર છે એ વસ્તુસ્થિતિથી કાઝોફને અવલંબીને મ્હે સ્વીકારેલા પક્ષનો પ્રતિબન્ધ થવા કારણ નથી; કારણ કે હાના સપ્રસવ ઉદ્દગમે અસ્વાભાવિક નથી કે અશક્ય પણ નથી.

ઉપર કહેલા મુદ્દાઓમાં (૩) અને (૬) હેઠળ સૂચવેલો મત હું માત્ર તત્ત્વ પરીક્ષણના પ્રયાસરૂપે અને ધણી મર્યાદા સમેત રજૂ કરું છું. એ અંશનું વર્જન કરિયે તોપણ અવશિષ્ટ મુદ્દાઓમાં મ્હારી મુખ્ય દલીલના સમર્થન માટે પૂરતી સામગ્રી રહેલી છે.

(ખ) હકારનો પ્રક્ષેપ

કેટલાક શબ્દોમા આગન્તુક હકાર ડમેરાયછે.

પ્રક્ષિપ્ત થયેલો આ હકાર કેટલાક શબ્દોમાં સંસૃષ્ટિ દશામાં રહેછે અને (ખ) હકારનો પ્રક્ષેપ અન્ય શબ્દોમાં સંકર દશામાં રહેછે.

ઉદાહરણો સંસૃષ્ટિ:-

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
પ્રાપ્તકં	પત્તં	ખોત્યું
મયા	મઠં	મ્હે
ત્વયા	તઠં	ત્હેં
(ચદ્વારે)	જિવારઝ	જ્યહારે
(તદ્વારે)	તિવારઝ	ત્યહારે
(કિંવારે)	કિવારઝ	ક્યહારે
નશ્યતિ	૦૧ નસસઝ	ન્હાસે

૨૯. સિ. હે ૮-૪-૩૭૭ અને ૩૭૦ જુવો.

૩૦. અત્રવારઝ-અત્યારે (ગુજ) અપવાદ છે. હેતું કારણ સ્વરભારમાં મળેછે. અત્રવારઝ માં સ્વરભાર પ્રથમ અક્ષર (અ) ઉપર છે અને એથી આ માં પ્રક્ષેપની અપેક્ષા રહેતી નથી.

આ ત્રણ શબ્દોમાં વિકારક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:-

જિવારઝ, જિહારઝ, જ્યહારઝ, (જ્ય માંનો દ્રુતતર અકાર હુમ થતાં) જ્યહારઝ, જ્યહારે. એ જ પ્રમાણે ત્યહારે અને ક્યહારેમાં

૩૧ શકાદીનાં દ્વિવર્મ (સિ. હે. ૮-૪-૨૩૦); એ અનુસાર જ ને સ્થાને સ્ત્રુ એમ હેમચન્દ્ર કહેછે; ખરું કારણ એ જણાયછે કે નશ્યતિ માંથી નસસઝ નીપજ્યાછે. નશ્યતિ માંથી ય હુમ થયો (સિ. હે. ૮-૨-૭૮) અને અવશિષ્ટ સનો દ્વિર્ભાવ થયો (સિ. હે. ૮-૨-૮૧).

સ	પ્રા કે અ	ગુજ
લય	લ્યુ	લ્હ
ચિતા	ચિઆ	ચ્

[ટિપ્પણ—આ પ્રશ્ન અન્યના પ્રમાણમાં બહુ પ્રાચીન છે એ વાતનો પુરાવો એ છે કે સ ૧૬૦૦ ના એક ગ્રન્થમાં—(નવલગ્ન્યાવલી, ભાગ ૨ જો, પૃ ૪૬મે નિર્દિષ્ટ) સારાસમાં—પુહુચડ (વૃષ્ટિ) શબ્દ મળી આવે છે—જે સુળતા પુહુચડ મન સ્ત્રી અને એથી પણ અગાઉ કાન્હડદેવપ્રગ્નમાં (વિ સ ૧૫૧૨)—સાઠિ ઘરસ વાવરતા પુહુચડ વળતળા કોઝર (૨-૧૯) પટુચુ-પહુવ હેવુ શબ્દોપ અર્પતા પ્રક્ષિપ્ત ઠની અર્થો માટે પાછળ વ્યાખ્યાન ૪ થુ, ખડ ૧, પૃ ૨૪૭ મુજબો.]

સર -

(સ્વર સાથે)

મ	પ્રા કે અપ	ગુજ
મશ	મરિસુ	મરસ (રિગતું નામ)
સજનકાર	સરજન આરુ	સરજનહાર

આ ૩૫ °દ્વાર વિક્રમ સવત્તા મેળમાં અને સત્તરમાં સૈકામાં બહુ પ્રચરિત હતું, અને અઘતન સાહિત્યમાં પણ કવિતામાં ૩૬ હતું—

સૂરજ તારા સરજનહાર (દલપતરામ)

મગલપુર મગલુર માંગલહૂર

(કિસ્યુ દીવગઢ માંગલહૂર । કાન્હડદે પ્રગ્ન, ૧ ૨૨)

દાહ માંગતો છે (માંગલરમાંથી વ્યત્પવ વડે)

મોટ મોટું મોટું

(દેશ) મયાલિ (નુર્દિન, એ હિપરથી, ચાતુ વૃષ્ટિ) હંલી

મચાપિ મચયિ-મચદ્દ હંલી

મર્મ મચ્ચો-મચ્ચુ-મચ્ચ-મચ્ચ મહુ (વિકલ્પે સૌ)

[સિ હે ૮-૪-૩૬૬માં સર્વના આદેશ તરીકે વિવેકે સાદુ આપેલું છે એ સ્વીકારિયે તો મહુ ખદારોખદાર આવે અને સૌ, હ લુમ થના સડ નું સૌ થઈને આવે]

૩૨ આ અવતરણો પૂર્વે મેં જીત ના પ્રસંગમાં આપેલો ઉપર વ્યાખ્યાન ૪ થુ, ખડ ૧, પૃ ૨૪૦ મુજબો

(વ્યંજનો સાથે)

(ક)

કપોતઃ

કવોતો

કવૂતર^{૩૩}

(વિકલ્પે કવૂતર)

તૃણકલં

૩૪તરિણ (કલં)

તણલણં કે તરલણં

તરણ (કલં)

(વિકલ્પે ર કે ણ નો લોપ થતાં)

કોટરં

કોટરં

કોતર; હેમાંથી ક્રિયાપદ

(પૈશાચી કોતર)

કોતરલું અને ચોતરલું પણ

કોનકઃ

કોણક

ચૂળો

કોઢકઃ

કોઢક

ચાલો^{૩૫}

(ગ)

સકલકં

સગલકં

સઘલું^{૩૬}

(ચ)

(દેશ્ય) પઢંચા

પણછ

આચમની

આછમની

૩૩ કવૂતર ફારસી શબ્દ પણ છે, કવૂતરદુમ=દુમ-દ-કવૂતર કવૂતરની પૂછડીના આધારની લેખણ (ધિયાસ્-હલ્-હલ્લાત્ નામે ફારસી શબ્દકોષ). ઉપરાંત ફારસી કવૂત=આસમાની, નીલો; આસમાને કવૂત=નીલ આધાર.

ફારસીમાં કવૂતર શબ્દ કવૂત (નીલો) ઉપરથી ધડાયો હશે ? કે એમ હશે કે કવૂત શબ્દ જ સ્ત્રી. કપોતમાંથી ફારસીમાં આવ્યો હશે; અને પછી કવૂતર. સંસ્કૃતમાં કપોત એટલે “કવૂતર” “પારેલું”, તેમ જ “કવૂતરનો રાખોડી રંગ” (આષ્ટકૃત શબ્દ-કોષ). માટે “નીલો” એ અર્થનું ફારસી વિશેષણ સંસ્કૃતમાંથી લેવામાં આવ્યું હોય એ શક્ય છે.

ત અવિકૃત રહ્યું છે, અને એટલા પૂરતો આ શબ્દ સાક્ષાત્ તદ્ભવ છે. ર છે તે હમાંથી ઉદ્ભવ્યો હોય: કપોતક-કપોતક-કપૂતક-કવૂતક-કવૂતર-કવૂતર.

૩૪ સિ. દે. ૮-૧-૧૪૪ માં દસ (સ.)-દરિય (પા.)એ પ્રસંગે જ ક્રનો અરિ યજ્ઞની નોંધ લે છે. અહિં એ જ નિયમ અનુપૂર્તિ રૂપે ગુજ. માં લાગુ કર્યો છે.

૩૫ ડૉ. લાંડાઈકર ઉપર મુજબ વ્યુત્પત્તિ આપે છે. (હેમનાં વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૭૩). ચીના વિદ્વાં ઉચ્ચારનો ઉદ્ભવ સમજાતો નથી. અપવાદ હશે.

૩૬ આ વિ. સં. ૧૫૪૧ જેટલો જુનો શબ્દ છે; કારણ કે સીમ કવિની હરિ-લીલામાં પ્રયોગ છે:—

તેમ્યાં સઘલાં નાહનાં વાલ (કલા ૮, કડી ૩૦)

વળી ઘિણસાહી સઘલી નેસાલ (,, ,, , કડી ૪૭)

એવટ નકલની સાલ વિ સં. ૧૫૭૪માં તે સઘલા, સઘલીમાંનો આ ઘ હતો જ.

(જ)

જવાલા	જાઝ	વાઝ (અગ્નિની)
યુધ્યતે	જુજ્યદ	જૂયે
સૂરિતક	સૂચિઅં (સૂચિયુ)	સૂચ્યુ ^{૩૭}
વીજયતિ	વોજેદ	વોમે

(દેશ્ય) જવરયા (ચવાહુકુરા) જવેરા^{૩૮}
(દેશ્ય) જાઝી જાઝી^{૩૯}

(ઢ)

(ભારોદતિ=) ચરડ^{૪૦} ચરે

(ત)

કાત	કાતુ	કથ
સીમન્તર	સીમન્તર (સીમન્તર)	સંધો, સંધી
મક્કર	મક્કર	માયુ ^{૪૧}

૩૭ મેદકાળના નિયમની પ્રતિનિધિ આ પરિચામ દરો, ચરડ (સોજો ચાલો એ શબ્દથી બિન્ન શબ્દવાળી ઉચ્ચારી મળતી (મનને ઉપચિત થતી) એ શબ્દને દ્વાર મિશ્ર જ (સ) વાળો બનાવ્યો દરો

૩૮ હાની ટોપલીમાં ઉઠાડેલા, નવરાત્ર ઉત્સવના દિવસોમાં દેશીની સમક્ષ મૂકવામાં આવતા, ચવના ચાકુસોને જ ખાસ નામ છે

૩૯ જ્ઞાનામમાનમાં જાતી નો અર્થ થતા આપોડે (૩-૮૫) પણ ૩-૭ માં જ્ઞાનમદન મદિ વળી જ્ઞાન આપેલ છે આથી આ વાતમાં આ રહે છે કે જ મા ૧-૬૧ માં જ્ઞાનમદો જ્ઞાનમદનિ એમ છે, અને એ ઉપર રીધમાં જ્ઞાનમદ નામનું એમ છે જ્ઞાનમદન શબ્દ દરો ૧ એ શબ્દ ધોત, જ્ઞાન દત્તાદિની પેઠે દત્ત દરો દેશી મળી ચાલે પણ જ્ઞાનનો અર્થ “જ્ઞાન જ સ્વેા ભેદયે

૪૦ હમામલા પૃ ૭૭ મે મદનલાલ શાસ્ત્રી જાણે “ચરડ અર્થને અરુદ થાતુ જાણે છે, અને હાહાહાવાદ્ય આપે છે અથવા જ જાણે (મનમાં જાણે) આ નિષ્પ્રમાણ છે ખાલિનિયે જ (૧૦ નો મળ) જ્ઞાન (જ્ઞાન) એ અર્થને આપોડે અને જ જ્ઞાન મદન મિશ્ર પદ્ય આપોડે-જ્ઞાન-જ્ઞાન-વપાવનાર (૧-૧૧૪૩, ૮૫૩) નો વિવિધન અને આપે દેને અનુસરે થાતુ જ્ઞાન મદનલાલ શાસ્ત્રી આ જ અર્થે રચીએ છે, પણ જ્ઞાન એ વધારાનો અર્થ પાતાના ધરને પ્રીતિથી મુસાવરે છે આ જ્ઞાન એ જોડે છે હેમચન્દ્રે જ્ઞાન રૂપીને જ્ઞાનના આદેશપે આપોડે (નિ ૮-૮-૧૨૫) એ એ અર્થમાં જ અરુદમાં જ દોષ તો હેમચન્દ્રે જ્ઞાનના આદેશની જ ન આપોડે દોષ

૪૧ રીધમાં આ જ્ઞાની ધ્યુતિનું જ જ્ઞાનમાં જાણે, પણ રીધમાં જ્ઞાનના જ્ઞાન ભેદો, જે જ્ઞાન દુરુદ્ધ લાગે છે (જ્ઞાન રીધે જ જ્ઞાન દ્વાર જ્ઞાન એ દત્ત અદાવ ૪૦

લોહચળ્ડ	લોહચંડુ	લોચલ
પટહઃ	પટહુ	પટો ^{૪૮}
સૂત્રધારઃ	સુત્તહાર	સુતાર ^{૪૯}
સર્જનકારઃ	સરજનહાર ^{૫૦}	સરજનાર
एकादश	एगारह	અગિયાર
द्वादश	चारह	વાર
त्रयोदश	तेरह	તેર
चतुर्दश	चउदह	ચૌદ
पञ्चदश	पन्नरह	પંદર
षोडश	सोलह	સોલ
सप्तदश	सत्तरह	સત્તર
अष्टादश	अट्टारह	અઠાર, હરાડ
सह	सह ^{૫૧}	^{૫૨} શું (=સાથે)
माहाराष्ट्रकः	मरहट्टउ-मरअट्टउ	મરાઠો } ત્રિકલ્પે. મરેઠો }
फलाहारः	फलाहार-फलार	ફરાલ
(महाप्राण स्पर्शमानो हकार)		
गृङ्खला	संखला	સાંકલ
सिध्यति	सिज्जइ	શીજે (રંધાઈ જાય)
	(देश्य) वोज्जओ	વોજો ^{૫૩}
मम	मज्ज	મુજ

૪૮. નગરમા પડો વગડાવ્યો=(ધાપણા અર્થે) ઢોલ વગડાવ્યો.

૪૯. કેટલાક લોકે હંજી પણુ સુયાર શબ્દ વાપરેછે.

૫૦. દશીનામમાલા ૧,૧૦૮ માં અને એ ઉપરની વૃત્તિમાં હેમચન્દ્ર વોહણહારી=લોગ્ની આપેછે. આથી જણાયછે કે કારતું આ રૂપ હાર છેક હેમચન્દ્ર જેઠલું, અને એથી પણુ વધારે, પુરાણું છે.

૫૧. સિ. હે ૮-૪-૪૧૯ સહના આદેશ તરીકે અપભ્રંશમાં સહુ આપેછે. પિશેલ § ૨૦૬ ને આધારે ડૉં નોટસિટોરી (Notes, § ૭૦ (૫) માં) આ સહુ ની વ્યુત્પત્તિ સાકમ્ (સં.) માંથી દર્શાવેછે. પિશેલ § ૨૦૬ માં સાક ને મૂળશબ્દ તરીકે આપેછે બરા, પણુ હેમચન્દ્ર ૪-૪૧૯ નો આધાર આપેછે, જ્યાં વસ્તુતઃ મૂળશબ્દ સહ આપ્યોછે.

૫૨ ડૉં ભાંડારકર શુ (=સાથે)ની વ્યુત્પત્તિ સમમાંથી સાધેછે (હેમનાં વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૨૫૧ મુ).

૫૩. મરાઠીમાં જા જળવાઈ રહ્યોછે-જોડા.

(અગ્રમધ્યે)	અગમન્નિ-અગમન	આગમવ
વાઝડતિ	વાઝડ	વાઞ્ચે ^{૫૪}
આશ્વયમ્	અચ્છરિજ્ઞ ^{૫૫}	અચરન
	(દિશ્ય) કચ્છરો (કચ્છરડ)	કચરો
ગુચ્છ	ગુઝ ^{૫૬}	ગુચ
સાવત્સરિક (શ્રાદ્ધમ્)	સન્ઝરિઝ	સમચરી (=સાપિંક શ્રાદ્ધ)
	(દિશ્ય) ઘુત્તિઝ	ગોત્યુ ^{૫૭}
	(=ગવેપિત)	
કઝાશ	કઝરો	કરઢાગી ^{૫૮}
	(કઝરો)	કચઢાગી
ટફા	ટફા	ટાફુ ^{૫૯}
પાઝક	પાઝ	પાઝો ^{૬૦}
ઑપધ	ઑસહુ	ઑગઢ
વિતસ્તિ	વિદ્તયી	વેત્ય
	(દિશ્ય) વેસતિય	વેમ્તી
	(=વણિમનિસ)	
ન્ટ	ન્ટિ	ન્દી ^{૬૧}

૫૪ માગ વાંરુન્ઝમ ઉઝુ, આ મુવિલિવ પ્રોમ છે

૫૫. આશ્વવર્ણા અનેક વૈદિક ઋષોમાનુ આ એક છે

૫૬ નિ હે ૮-૧-૨૬ આ વઝાગિતમા ગુઝ આપોડે ગૂર એ નામ પશ્ચી ગુત્તવ એ (કર્મોતિપ્રયોગના અર્થનો ધાતુ) કશયોડે, દેમાથી પછી મેરકરૂપ નરવતુ બ ગુઢે (દેનો અમાવેગ ગયા વ્યાખ્યાન ધ્યાના ખડ રવામી નમગ પ-ગ મા ઘાય)

૫૭ કુપ-ગુઝ-૧૫વેડ', અને પાળી સાક્ષીક અર્થ 'ગોરોડુ' (કાશ્વ હ એ ૧૫વેડું દોષ તે ગેગરૂ પડે) આ વ્યુત્પત્તિ શક્ય છે પણ પ્રતીનિવલક નથી, ખાસ કાશ્વ ને હે વ શ ૨ ૬૦૨ છે 'ગામ્', ૨-૨૦૦

૫૮ ડિ હે ૮-૧-૨૦૦, ૨૬ ડિ અગિડ, દેના નરવતુ નિયમને ગુણકો ર પ્રક્રિયા થયોડે

૫૯ કોવાક આ રૂઝનો દશ્યાર નરવ કહેડે એ મિથિનિના દનાદરજ પ્રસ્તુત નમગ ના પૂર્વમાત્રમા એટલે નરવના રૂઝના અ વરકરૂ પ્રવળ ના નિયમમા, સમાવેશ પામે.

૬૦ ના એટલે ગવનનું-ગામ્-૧૬૪ કાંઈ ના

૬૧ ના ન ના અને દેસ ન માતોમા ન રપર વડે, ના ના ના અર્થ પ્રતિ, પ્રતિ-નું પેર દેસા ઘાયરે, પેર હેડ, પેર હેડ, પ્રતિ, નીટમ્, પ્રતિ ન ના, પ્રતિ ઘરનું એ પ્રમાણે-સાક્ષિવાવર્ણા અને ગુણકોના બીજા દેસાક વિષયોમાં ૮૮ નપથકો

આ ઉદાહરણોની સંખ્યા એટલી મોટી છે કે હ જવલ્લે જ લુપ્ત થાય છે હેવું મી० બીમસનું (પુસ્તક ૧, ૨૬૨ એ સ્થળે આપેલું) ક્યન અપયામિ નિરીક્ષણ કે માહિતીને આધારે રચાયેલું ગણીને ૨૬ કરવું પડશે.

હનો લોપ અતન્ત્ર લાગે, પણ નિપુણ પરીક્ષણ કરતાં લોપનું કારણ કાં તો ઉચ્ચારવૈપલ્લ્યમાં, કે લુપ્ત થતા હ ની અનુપયોગિતામાં, કે હેવી કાર્ષ વિશિષ્ટતામાં રહેલું પ્રાપ્ત થશે.

[હ ના લોપની આ ઘટનાનો આછો પ્રારંભ પ્રાકૃતમાં થાય છે. સિ. હે. ૮-૨-૩૪ માં ઇનો ટૂં થાય એ સામાન્ય નિયમ ધડતાં ઘટ્ટ, ઇટ્ટ અને સંદટ્ટની બાબતમાં અપવાદ દર્શાવે છે, હેમાં રૂપાન્તર દ થાય છે. ખરા વાગ્યા-પારગત વિકારને, એટલે કે ઇનો ટૂં થયા પછી થતા હના લોપને, દર્શાવવાની આ માત્ર એક વ્યવહારસુગમ રીત છે; કારણ કે પ્રથમ પૂને યોગે દ્ માં હકાર આવેલો જ નોંધાયે.]

તાર્કિક સ્વરૂપમાં ફેરફાર પામ્યા વિના જ ગુજરાતી ઉપરાંત કેટલીક બીજી સમાનકક્ષ ભાષાઓમાં પ્રવર્તતા સહિયારા ઉત્સર્ગો હવે લખ્યું:

વર્ગ (ગ)

વર્ગ (ગ)-ઉત્સર્ગ ૧.

કોમલ અનુસ્વાર

કોમલ અનુસ્વાર.

ઉત્સર્ગ ૧

આ અનુસ્વાર સંસ્કૃતમાં અજ્ઞાત હતો; અનુનાસિક લૂ પણ, તૈલ્લોકાન્માં છે રહેલો, પ્રબળ અનુનાસિક વર્ણને યોગે પ્રવર્તતો. પ્રાકૃતમાં પણ કામળ અનુસ્વાર નહોતો. છેક અપભ્રંશના ઉદય સાથે જ આ કામળ અનુસ્વાર શરૂ થયો, શબ્દની મધ્યમાં તેમ જ અન્તે; જેમ કે જિવ્વં, તિવ્વં, કવ્વલુ, મવ્વલુ ઇલાદિમાં, જેમાંનો અનુનાસિક વકાર^{૬૨} વસ્તુતઃ અનુનાસિક સ્વરની પાછળ રહેલો, કે હેવા સ્વર બેડે દૃઢમિશ્ર થયેલો, વ છે; શબ્દને અન્તે ઙં, હું, હિં, હં^{૬૩} એ અક્ષરોમાં પણ કામળ અનુસ્વાર છે, જેમ કે તુચ્છં, કિજ્ઞં, તરુહં, તહિં, જહિં, તેણહં; (કહંતિવ (=કુતઃ); હેમાં મધ્યમાં છે); નાહિં(=ન હિ સં.); મહં, તહં, વચ્ચાહં (અનેક વચન), ^{૬૪}દહિં, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિમાં.

૬૨. સિ. હે. ૮-૪-૩૧૭.

૬૩. સિ. હે. ૮-૪-૪૧૧.

૬૪. સિ. હે- ૮-૩-૨૫, વૃત્તિ; હેનો પ્રચાર પ્રાકૃતમાં પણ છે, પરંતુ સામાન્યતઃ કામળ અનુસ્વારનો છટ્ટી પ્રયોગ કરનાર તો અપભ્રંશ જ છે.

અપભ્રંશના (અ) શબ્દ-અન્તર્ગત,

ક્રામણ અનુસ્વાર, અને (કા) અન્ય,
અન્તર્ગત કે અન્ય ક્રામણ અનુસ્વારમાંથી ગુજરાતીમાં ક્રામણ અનુસ્વાર
આવ્યોછે ખીલે પ્રકાર (કા) વિશેષત અપભ્રંશમાંથી આવ્યોછે

(અ) અન્તર્ગત

(ક) -અનુસ્વારની પૂર્વે હસ્તસ્વર-પ્રાકૃત અને અન્ય મૂળભૂત

મૂળના તીવ્ર અનુસ્વાર લાપાઓમનિ તીવ્ર અનુસ્વાર ગુજરાતીમાં ક્રામણ બનેછે
તે ક્રામણ થયું અને
પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘ થાયછે -

સં.	પ્રા કે અપ	ગુજ
વક્ર ^{૧૫}	વક્ર	વાક્ર
રકવક	રકડ	રાકડો
રક	રકુ	રાક
શસ્ત્રલા	સસલા	સાકલ
દન્ત	દત્ત	દાંત
દન્તક	દન્ત	દાંત
સન્ધ્યા	સજ્યા-સન્ધ્યા	સાંધ
વન્ધ્યા	વજ્યા-વન્ધ્યા	વાંધ(ળી)
રણડા	રણ	રાંડ
જહ્યા	જણ	જાણ ^{૧૬}
આન્નક	અન્ન	આંનો
તાન્નક	તન્ન	તાંનુ
સચરતિ	સચર	સાંચે
સસ્મરણિ	સમર (પ્રા) } ૧૭ સમર (અ) }	સાંચે

૧૫ વક્ર ની લાપાતિ વક્ર=વક્ર થયું હોવાથી થયેલી છે વક્ર માં અનુનાસિક છે તે
વક્ર માં પ્રસુપ્ત રહેલા વક્ર માંના અનુનાસિકનું પુનર્દર્શન, અન્નપુ પુનરુત્થાપન,
દેહુ બેધે

૧૬ જાણ=સાધળ અસ્તુતમાં જ્યાં એટલે પૂરજીવી પૂરી સંધીનો પગનો ભાગ,
તેનો ગુજરાતીમાં અર્થકાન્તિ થાયછે તે સ્પષ્ટ છે એ વિલિયમ્સ કહેછે કે જ્યાં નો
અપ્રાચીનતર ભાષામાં પગનો ભાગ જાણ થાયછે આ વાતના સમર્થનમાં એકાદ
અવતરણ કે આધાર મળે એ હમ્બલાન્ડ છે

૧૭ મિ દે ૮-૪-૪૨૨માં અપભ્રંશ મદિ ન્દા મ્મો વા દેવો નિવમ આપ્યોછે

વિન્દુઃ	વિંદુ	મીંદું ^{૬૮} (વિન્દુકં એ શક્ય- રૂપ દ્વારા)
નિમ્બૂ	નિવૂ	લીલુ
(દેશ્ય)	મંઝઙ	માંઙ
,,	ગિદિળી ^{૬૯}	નીદળી (અને હેમાંથી નીંદલું)
	(=કુતળોદ્ધરણ)	
પૃથુકઃ	પઠુંકો ^{૭૦}	પુંસ
અપવાદ:—		
કાન્ત	કંતુ	કંથ
કુઙ્મલં	કુંપલં	કુંપલ
કુમ્ભકાર.	કુંભાર	કુંભાર
કુણ્ડલકં	કુંડલકં	કુંડાલું

નં. ૧ અપવાદ એટલા માટે કે હેમાં ત્રીજ અનુસાર અવિકૃત રહેછે;
નં. ૨, ૩ અને ૪ માં અનુસ્વાર ક્રામળ બનેછે છતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ નથી
થતો એટલા પૂરતા એ પણ અપવાદો છે.

(રૂ) અનુસ્વારની પૂર્વે દીર્ઘસ્વર:—

ક્રામળ થયેલા	एकांतरेण	एकातरे
અનુસ્વારની પૂર્વે મૂળમાં	वाञ्छति	वाछइ
દીર્ઘસ્વર		वांचे

(અહિ અનુસ્વાર ગુજરાતીમાં ક્રામળ બનેછે.
સં. લાઘ્વલ માંથી આવેલો મરાઠી નાંગર શબ્દ સરખાવો; હેમાં આઘ અક્ષર
ના માં અનુસ્વાર ક્રામળ છે.)

અપવાદ:—

વાન્વવઃ

માળડુ

(હેમાં અનુસ્વાર ત્રીજ રહેછે.)

[ટિપ્પણ:—ઉપરાન્ત એ ત્રીજ અનુસ્વારવાળો એક વિલક્ષણ શબ્દ છે
(હાલો કોઈ સંસ્કૃત શબ્દ છે જ નહિ); વિલક્ષણ એટલા માટે કે તદ્દવ
શબ્દોમાં સાધાગણ્યત દીર્ઘસ્વરની પછી આવતો અનુનાસિક ક્રામળ બનેછે.

એ નિયમે સમરૂ પ્રાપ્ત થાયછે. મ્ મા અન્તર્ગત વ હચાર દ્વારા મ્ અને હ ના સંયોગથી
અહિ ન્મ નિધપ્ત થાયછે. (આગળ ઉપર, અનુનાસિક વિશેનો ઉત્સર્ગ જુઓ).

૬૮ આ વ્યુત્પત્તિ વિશે મહારી ખાતરી નથી હું માત્ર તર્ક રૂપે રજૂ કરેછું.

૬૯ દેશીનામમાળા ૪, ૩૫ જુઓ

૭૦. આ શબ્દ હેમચન્દ્રે પોતાના વક્ત્રાદિગણ માં નથી આપ્યો. (સિ હે. ૮-૧-૨૬)

પાપ દેશીનામમાળા, ૬, ૪ માં હેણે પ્રસંગવશાત્ પદ્યક શબ્દ આકૃત તરીકે વાપર્યોછે.
પાદપત્રો પદ્યકન્મિ.

ત્રીમ અનુસ્વારને કારણે જણાતા આ શબ્દના સરકૃતાભાસી રૂપને પરિણામે કેટલાક લોક દેના તર સાથે ખોટો સમાસ કરીને, તે ઉપરાંત ને બદલે તદુપરાંત કહે છે]

(૧) ઉપર આપેલા ઉદાહરણો દેવા વર્ગના છે કે જે પ્રાકૃતમાં ત્રીમ પ્રાકૃતમાં ન હોય છતાં અનુસ્વાર જાળવે પણ ગુજરાતીમાં કામળ બનાવી દે ગુજરાતીમાં કામળ અ બીજો એક શબ્દસ્ત્રમૂલક હોવા છે કે જે, મૂળમાં પ્રાકૃત અનુસ્વાર પ્રાપ્ત કરતા શ સ્વરૂપ પર્યંત અનુસ્વાર હોય જ નહિ છતાં પણ, બીજા, અનુસ્વારની પછી- ગુજરાતીમાં કામળ અનુસ્વાર વધારાનો પ્રાપ્ત કરે છે, ૭૧ નો સંયોગ હુમ થાય છે સંયોગનો લોપ થતા પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બને છે અને અને પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બને છે સંયોગસ્થળની પૂર્વે એ અનુસ્વાર પ્રવિષ્ટ થાય છે દેવા શબ્દો આ પ્રમાણે -

સા.	પ્રા કે અપ કે દેશ્ય	ગુજ
હિદ્ર	હિદ્ર	હીડ્ર
મહાષક	મહાષક	મીષ
સ્વર્ષક	મુરવડ	સીષ
મત્તુળ	મત્તુળ	માક્ષ ૭૨
મન્દક	મન્દક	મારુકો ૭૩
સદ્ગર	સદ્ગર	ગારુ (ભાતિ મદનેક)
અક્ષિ	અક્ષી	આક્ષ
લક્ષક	લક્ષક	લક્ષ
મલિકા	મલિકા	માલી
	(દેશ્ય) લ્લેઈ	ટાક
	” રાદ્દ	સ્ત્રા ૭૪

૭૧ માટલાપૂરતો આ ઉચ્ચ હેમચ દ્રવ્ય (૮-૧-૬ માના) વમાદાવત ની અનુપ્રતિ જણાય

૭૨ દેશનામમાળા ૪-૭૪ માં મત્તુળ શબ્દ આપ્યો છે (પ્રાકૃત શબ્દ તરીકે જેના દેશ્ય મતિનિધિઓ લક્ષ અને ત્તુળ છે) પરંતુ ૧-૧૬ માં મત્તુળ એ જ રીતે (એટલે પ્રાકૃત શબ્દ તરીકે) આપ્યો છે આ શબ્દ એટલા માટે સ્કાર્પટ જણાવો નોંધાયે

૭૩ પદ્મ અને પાકટા એ શબ્દ બંને ગુજરાતી છે પણ અનુસ્વાર વિષયે હવે મુજબનો જ પરસ્પર સમઘ ધરાવે છે વ્યુત્પત્તિથી હું અનુભવ છું

૭૪ હાની ઉત્પત્તિ ચણ્યવતિ (અ) માથી સાધવા રહેલી છે પરંતુ હેમચન્દ્ર (૮-૪-૬) સદે ને મૂળ ના વિગિઝ આદેશ તરીકે આપે છે એથી મહે દેને અર્થે મૂક્યો છે

ઉટ્ટ્ર:	ઉટ્ટુ	ઝંટ
પિચ્છકં	પિચ્છરં	પીંહું
ઋક્ષ:	રિચ્છુ	રોંછ
નિદ્રા	નિદ્રા	નોંદર
પૃષ્ઠકં	પુટ્ટરં	પૂંહું
પૃષ્ઠિકા	પુટ્ટિઆ	પૂંચ્ચ ^{૭૫}
ઈષ્ટિકા	ઈષ્ટિઆ	ઈંચ્ચ
અક્ષ:	અચ્છુ	આસ (=પૈડાની ધરી)
ગુચ્છકં	ગુજ્જર	ગૂંહું
અશ્રુ	અસ્તુ ^{૭૬}	આસુ
મધ્યે	મઝિજ્ઞ (મ. માણિ)	માઈં
અરઘટ:	અરહટ્ટુ-(રહટ) ^{૭૭}	રંહંટ
ભિત્તિ	ભિત્તી	મંત્ય
વિતસ્તિ:	વિહત્થી	વ્હેત્ય
છિક્કા	છિક્કા	છોંક
શૂત્કરોતિ	શુક્કર	શૂંકે
	છટ્ટ	છાડે
	મુક્કર	મૂંકે

[ટિપ્પણ:- (સં.) પૃષ્ઠિકા: (પ્રા.) પહુઆ હેમાંથી આવેલો શબ્દ પહુંવા આ વર્ગનું ઉદાહરણ અંશતઃ બને, કારણ કે કોમળ અનુસ્વારનો આગમ છે તે પૂર્વસ્વર દીર્ઘત્વ વિના જ થાય છે.

દેશ્ય મકોહો (-હઝ), ગુજ. મંકોહો, એ પણ અપૂર્ણ ઉદાહરણ છે, કારણ અનુસ્વાર પૂર્વેનો સ્વર દીર્ઘ થતો નથી અને અનુસ્વાર તીવ્ર છે.

૭૫. જેમ કે હની પૂઠચ લીધી=હેની પાછળ પાછળ, જસૂસ માફક, ગયો

૭૬. હેમચન્દ્ર વત્રાદિગણમાં અંચૂ આપે છે. પણ શાકુન્તલમાં મુચન્તિ અસ્તુ વિજ લ્લાઓ એમ છે. એ પ્રમાણે મહે પ્રાચીનતર શબ્દરૂપ દર્શાવવા અસ્તુ સ્વીકારેલ છે.

૭૭. જાણે રહટ તળી ઘટમાલ ।

(ભીમકવિદત હરિલીલા ૮,૪૨).

અહિં હંમાં અનુસ્વાર કોમળ છે એ હંની માત્રામણનાથી જણાય છે

મૂળથી જ દીર્ઘસ્વર
વાળા, ક્રોમળ અનુસ્વાર
પામતા શબ્દો

(ઘ) નીચેના શબ્દોમાં ક્રોમળ અનુનાસિક
પ્રવિષ્ટ થાય છે પરંતુ મૂળથી જ દીર્ઘસ્વર હોય છે -

(ઝ)

સ	પ્રા કે અપ	ગુજ
પાશક	પાસક	ફાસો ^{૭૮}
નિષ્પતિ	નિક્ષિવદ્	નાસે
વેષ્ટે	(વેદ્દ વેદ્દ) ^{૭૯}	વીંટે
છાયા	છામા	છાય (છાયડો) ^{૮૦}
પ્રતિછાયા	પડિછામા	પડછાયો (પડછાયા પથ્થ) ^{૮૦}
હાસ	હાસુ	હાસી
વાયક	વાયક	વાધો

(ઞ) અન્તમાં ક્રોમળ અનુસ્વાર લેતો બીજો શબ્દગણ છે -

સ	પ્રા કે અપ	ગુજ
મુલક	મુલક	મ્હા (મ્હો પથ્થ)
મા	મા	મા (નિષેધ થં)
શત	સય	સં
પારણા	પારણા	પારણા
ચમુના	બારોનાર	જમના
મધુગ	બારોબાર	મધુગ
અધુના	અધુના	હમણા

૭૮ પ્રાકૃતમાં સ્પર્શનું ફાસ તેમ જ પામ બને છે (મિ હે ૮-૪-૧૮૦) પણ
ફાસોમાં અર્થ નહીં. ■ સ્પર્શ=touch, ફાસો=snare, જે અર્થ પાશમાં રહેલો છે
મટિ ઉપર પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ આપી છે

૭૯ સિ હે ૮-૪-૨૨૨ પ્રમાણે વપ્તુ પ્રાકૃત વેદ્ થયું બેઠ્યે પરંતુ વાચ્યાપાર
૩૫ મુખલાને આ છેડે ગુજરાતીમાં વીંટનું, અને પેડે છેડે સરકૃતમાં, વેદ્નું સાક્ષાત્
અસ્તિત્વ ભેટાં એ સૂત્રની ગુજરાતીપરત્વે અવગણના કરિયે અને છ' નો ટૂ થાય એમ
કહેતો મિ હે ૮-૨-૩૪ માં. વ્યાપક નિયમ લાગૂ પાડિયે તો ખોટું નથી

૮૦ ભતિ બદલવાથી અને ટ પ્રત્યય લગેરવાથી છાયડો પ્રાપ્ત થાય છે, અને
પડછાયો માત્ર ભતિ બદલવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે સરકૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં અને ગુજરાતીમાં
સક્રમણ થાય તે દરમ્યાન ભતિપરિવર્તન થવાના પ્રસંગો સુવિદિત અને સંખ્યાબધ છે

ટિપ્પણ:—

(૧) આ ધટના કોઇ વાર ફારસીમૂલક શબ્દોને પણ લાગૂ પાડવામાં આવેછે:—

દુનિયા (ફા.)

દુનિયાં (ગુજ.)

(૨) મ્હાં અને સં મના કોમળ અનુસ્વાર સં. પ્રલય મૂનો અવ-
શેષ છે એ સ્પષ્ટ છે. મથુરાના અનુસ્વારનું કારણ એકદમ સમગ્રી
સકાતું નથી; બાકીના શબ્દોમાં અન્ય અનુનાસિક વર્ણની
અસરને પરિણામે કોમળ અનુસ્વાર આવ્યોછે.

પ્રારંભમાં જ અન્ય અનુસ્વારવાળા શબ્દો અપાર્થ ચૂક્યાછે તે ઉપરાંત
વધારામાં ઉપરનો શબ્દગણ આપ્યોછે.

ઉત્સર્ગ ૨.

કેટલાક શબ્દોમાં મૂળનો અનુસ્વાર, સંભવ છે કે કોમળ થવાની
વર્ગ ગ ઉત્સર્ગ ૨. ધટનામાંથી પસાર થઇને, કાલક્રમે તદ્દન લુપ્ત થાયછે,
અનુસ્વારનો લોપ; પૂર્વ અને પૂર્વસ્વર ક્વચિત્ દીર્ઘ બનેછે, ક્વચિત્ હ્રસ્વ
સ્વરનું ક્વચિત્ દીર્ઘત્વ, અથવા એ હ્રસ્વ રહેતાં તે પછીના વ્યંજન સંક્રાન્તિ
તે પછીના વ્યંજનનું દરમ્યાન, કેટલાક પ્રકારોમાં, બેવડાયછે.
ક્વચિત્ દ્વિત્વ.

ઉદાહરણો:—

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય	ગુજ.
(૧) રિખતિ	રિખટ	રીચે (ઘુંટણીએ ચાલે)
(૨) મંજૂપા	મંજૂસા	મજૂસ
(૩) વિમ્વકં	વિવટ	વીવું
(૪) મહત્ (કં)	મહન્તતં (મહન્તુતં, મહટ્ટં) ^{૮૧}	મ્હોટું
(૫) વલ્લમ	(આરોબાર-પ્રા. ગુજ. વાલંમ) ^{૮૨}	વાલમ
(૬)	(દેશ્ય) પઢંચા ^{૮૩}	પણછ

૮૧. સિ. હે ૮-૨-૧૭૪ મા મહન્ત શબ્દ ગોળાદિ ગણમાંછે.

૮૨. આવિયા તિહા વાલમ (વસન્તવિલાસ, ૫૦ વિ. સં. ૧૫૦૮)—આ શબ્દના
વ્યુત્પત્તિક્રમના બીજા વિકલ્પ માટે પાછળ પૃષ્ઠ ૩૧૫, નોટ ૪૭ જુવો.

૮૩. વેશીનામમાલા ૬, ૧૪ જુવો. કેટલાક લોક પઢંચાના સ્પષ્ટ મૂળ શબ્દ તરીકે
પ્રત્યેક ધડવાનો પ્રયાસ કરેછે; પરંતુ આ પ્રકારનો શબ્દ પ્રમાણરહિત છે.

(૭)	„	દતવળ ^{૮૪}	દાતળ
(૮) શદ્કે		શક	શક (=જલે ^{૮૫} as if)
(૯) સતાપયતિ		સતાવે	સતાવે
(૧૦) વિસવાદયતિ		ફસાવે ^{૮૬}	ફસાવે

[ટિપ્પણો —

(જ) જેમા સતાપયતિનો અનુસ્વાર ક્રોમલ બનેછે અને પ અવિકૃત રહેછે હેવો એક પ્રયોગ છે હેને સીધો વ્યુત્પન્ન થયેલો ગણાય —

સકલ કલા તુ નિશાકર શા કરમદ રિ સતાપ ।

(વસન્તવિલાસ, ૪૨)

(ઝ) બીજી બધી રીતે દેખીતા તત્સમ શબ્દની અદર આ અનુસ્વાર ક્રોમલ થવાની ઘટના અન્ય સ્થળોએ પણ દૃષ્ટિગોચર થાયછે, જેમ કે શકુન વિચારિ સમાધિઆ આધિઆ તિહા વાલમ ।

(એ જ ગ્રંથ, શ્લોક ૫૦)

અહિયા છન્દની માત્રાસખ્યા જળવવાને સમાધિઆનો અનુસ્વાર અવશ્ય ક્રોમળ ઉચ્ચારવો પડે]

(૧), (૩), અને (૭) એ ઉદાહરણોમાં પૂર્વસ્વ દીર્ઘ થાયછે બાકી નામાં હસ્વ રહેછે, જે પૈકી માત્ર એકમા, ન (૪) માં, પછીનો વ્યજન બેવડાયછે (મહત્ત)

૮૪ દેશીનામમાળાના દતવળ દેશ્ય શબ્દ તરીકે નથી આપ્યા પરંતુ ૨-૧૨ અને ૧-૩૨ માં બીજા દેશ્ય શબ્દો સમજાવતા આ શબ્દો (એમ જણાયછે કે પ્રાકૃત શબ્દ તરીકે) પ્રયોગ કર્યાછે પરંતુ અસ્કૃત પર્યાય દતવાવન દોષ તોપણ દતવળનો તો દેખાવ જ ચોખ્ખો દેશ્ય શબ્દ જેવો છે, પછી હેને, હાપ્લોલોજી જેને haplology (ખરોપલ) કહેછે તે ઘટનાનું ઉદાહરણ ગણવામાં આવે તો ભૂની વાત

૮૫ શદ્કે (હું કહેણા કાઠી) ક્રિયાપદનો પ્રયોગ અસ્કૃતમાં ઉપેક્ષાના વ્યવહાર તરીકે થાયછે એ ઉપરથી શુન્દરાનીમાં શક એ અવ્યય, “કેમ જાણે કે” એ અર્થનું, ધટાવવામાં આવ્યું છે —

શકે ગિરિ કરાને મગ । સ્તન વે મધ્ય કહ્છે ગંગ ॥

ત્રિમાસ, નળાખ્યાન ૫, ૮

૮૬ કુમારસાહચરિત, ૬, ૮૮ નુવો અદરો પોતાનો મત તો દેવો છે કે આ પત્તાવેદ ક્રિયાપદ પાંચ પાસે ઉપરથી ધટાયેલું છે

અનુસ્વારલોપની ઘટના વીજરૂપે મૂળ પ્રાકૃતમાં જોવામાં આવે છે: સિ. હે. ૮-૧-૨૮, ૨૯ એ પ્રસંગોચિત ઉદાહરણ છે. એ સૂત્રોથી વિંશતિ: નું પ્રાકૃત વીસા થાય છે, ત્રિંશત નું ત્રીસા, ઇત્યાદિ. આ રીતે પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગને અનુપૂર્તિ ગણી સકાય.

ઉત્સર્ગ ૩.

નીચે આપેલા શબ્દો અનુસ્વાર પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ હેને તીવ્ર જાળવી રાખે છે, જેથી મૂળમાંના સંયોગની માત્રાસંખ્યા એમની એમ રહે છે:—

વર્ગ ન ઉત્સર્ગ ૩.
કેટલાક શબ્દોમાં ઉમે-
રાતો તીવ્ર અનુસ્વાર.

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય	ગુજ.
	(દેશ્ય) ધતૂરો	ધંતૂરો
વાદિત્રં	પરભારે	વાર્જિત્ર
પક્ષી	પક્ષ્વી	પંક્વી
પક્ષક:	પક્ષ્વડ	પંક્વો
વિજ્ઞસિ:	વિજ્ઞન્તિ	વિનંતિ (વિનંતી)

[સં. મિત્રમાંથી આવેલ હિન્દી મિત્ર સરખાવો. તેમ જ વસન્તવિલાસ પૃ. ૫૦ માંથી ઉપર ટાંકલો, સં. વલ્લભમાંથી આવેલો, ગુજરાતી વાલંભ સરખાવો.]

ગુજરાતીમાં અનુસ્વારના ઉચ્ચારણ માટે નિયમો, નીચે પ્રમાણે આપી ગુજરાતીમાં અનુસ્વાર- સકાય:—
ના ઉચ્ચારણના નિય-
મો; તીવ્ર, કોમલ, કોમ-
લતર અને કોમલતમ
અનુસ્વાર.

(ક) તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દોમાં હ્રસ્વસ્વર પછી આવતો અન્તર્ગત અનુસ્વાર હમેશાં તીવ્ર છે, જેમ કે અંક, કુંડ, નિદા, નંગ, કુંડન ઇત્યાદિ.

(ખ) તત્સમ શબ્દોમાં દીર્ઘસ્વર પછી આવતો અનુસ્વાર તીવ્ર છે; જેમ કે કાંત, પદાંત, એકાંત, નરેંદ્ર ઇત્યાદિ.

(સાધારણ રીતે આ શબ્દો કાન્ત, નરેન્દ્ર એ રીતે પાછળના વ્યંજનને માથે એ જ વર્ગના અનુનાસિક વ્યંજન જોડીને લખાય છે, એટલે આ પ્રકાર અનુસ્વારનો ન ગણાય).

(ગ) તદ્ભવ શબ્દોમાન્દીયસ્વર પછી આવતો અનુસ્વાર કોમલ છે, જેમ કે રાંક, રાકડો, કાઠો, આવલો, પીંછુ, રીંછ, વીંછી, પૂછડુ, રૂપવુ, ચેંચવુ, સોંપવુ, ઇસાદિ ૮૭

અપવાદ —ઉપરાતમાં અનુસ્વાર તીવ્ર છે જે એકાન્ત કે હેવા કેાઈ શબ્દના સામ્યાભાસનું પરિણામ છે

(ઘ) તદ્ભવ શબ્દના અન્ત્યસ્વરની ઉપર રહેલો અનુસ્વાર કોમલ્લત છે, જેમ કે દર્હિ, અર્હિ, નર્હિ, ઘડ, ઇત્યાદિ

(ઙ) નીચેના પ્રકારના શબ્દોમાં હ્રસ્વસ્વરની પછી આવતો અન્તર્ગત અનુસ્વાર કોમલ્લત છે, જેમ કે કુંવારો, કુંવલ, કુંવાલો, ઇત્યાદિ

[આ, એક રીતે, (ક) નિયમનો અપવાદ છે]

(ચ) તદ્ભવ શબ્દોના (નાન્ત્યતર ભતિ કે ક્રિયાપદોનું વર્તમાનકાળ પ્ર. પુ એકવચનનું રૂપ દર્શાવતા, કે હુ જેવા શબ્દોના) અન્ત્ય ટ પછીનો અનુસ્વાર કોમલ્લત છે, જેમ કે શુ, સારુ, કાહુ, પાહુ, આપુ, આપુદુ હુ, ઇત્યાદિ

હમથાજ (ચ) માં દર્શાવેલા કોમલ્લત અનુસ્વાર વિશે એક વાત ધ્યાન ખેંચનારી છે, તે એ કે ગુજરાતના જૂદા જૂદા ભાગોમાં હેનો ઉચ્ચાર આજી વધતા જતા જાય છે. જેમથી કરવામાં આવેછે, અને એ વૈવિધ્યની દેશબંધતા અદાજે નીચે પ્રમાણે છે —

મુરત અને ભરૂચ જિલ્લામાં અને કાશિયાવાડમાં કાર્ધક તીવ્ર, લગભગ પ્રમક્ષતમ કોમલ અનુસ્વાર જેવો, ઉચ્ચાર થાયછે,

અમદાવાદ જિલ્લામાં અને હેની આજુમાજુમા હેતું જગાજગા મધ્યમ છે, અને એ ખરો કોમલ્લત ઉચ્ચાર છે, અને

અરોતરમાં (વાતક અને મહી નદીઓના મધ્યદેશમાં) એ શિથિલ તમ છે, હુમપ્રાય છે.

[ટિપ્પણી:—

(૧) કવિતામાં અન્ત્ય ટ (તેમ જ નર્હિ, દર્હિ ઇત્યાદિમાં છે તહેવો ર) વધે ૨૭ ગુરુ કે લ્પ (માત્રાસખ્યામાં) ગણાયછે આ માત્ર કવિસમય છે

૮૭ તદ્ભવ શબ્દોને અ તે આ પછી (જેમ કે ઉકાશ ટ ના વતરભતિના નાનોના અનેકવચનમાં) અવવા ટ અને આ પછી આવતો અનુસ્વાર પણ વંચન છે જેમ કે માણી, વાળી, † (ડંગાર) = શું કે, મોન્મુજગના નાન્ત્ય અનુસ્વાર કરતો અવાજ

અને માત્રાગણુનાની સરળતા ખાતર અનુસરાયછે; સંસ્કૃતમાં અક્ષરની માત્રા અવિકૃત જળવાયછે તેથી ઉલટું અર્વાચીન ભાષાઓના છન્દઃ શાસ્ત્રમાં અક્ષરની માત્રાગણુનાના વિષયમાં ધૂટ લેવાયછે તેવું પરિણામ છે.

(૨) આ અનુસ્વાર માત્ર નાન્યતરજ્ઞતિના પ્રથમા એકવચનના રૂપ-માં જ રહી રહેછે, બીજી વિઅક્રિયોમાં (એકવચનમાં) એ લુપ્ત થાયછે, જેમકે ગાઢાને, ગાઢાનું ઇત્યાદિ (ગાઢાને અનેકવચન થાય); પારસી ગુજરાતીમાં આ નિયમનો અનાદર કરીને ગાઢાને ઇત્યાદિ, એકવચનમાં પણ, લખાયછે. પરંતુ શિષ્ટ ગુજરાતીઓ એ સ્વીકારતા નથી; અને જે લોકો, એક વખત પોપટના પેટ જેવાં હેવું (સાર શાકુંતલમાં) લખતા સદ્ગત કવિ નર્મદાશંકરની માફક, આ ખોટી પદ્ધતિને અનુસરેછે તેઓ પોતાની માતૃભાષાના પ્રાકૃતિક સ્વરૂપનું શોચનીય અજ્ઞાન પ્રગટ કરેછે. નાન્યતરજ્ઞતિનો નરજ્ઞતિથી ભેદ દર્શાવવાની, એટલે કે નરજ્ઞતિ ઘોઢાને એથી સિત્તરૂપે ગાઢાને હેતી નાન્યતર જ્ઞતિ ભારપૂર્વક દર્શાવવાની, અજ્ઞપણે જ થતી નિરર્થક ચિન્તા એ જ આ પ્રમાદનું કારણ છે—પ્રમાદ પણ કેવો કે લેખકને નાન્યતર જ્ઞતિનાં જ રૂપોમાં એકવચન અનેકવચન વિશે ભ્રમમાં નાંખેછે ! કારણ કે ગાઢાને અનેકવચન પણ થાય.]

આ અનુસ્વારની ખાખતમાં, પ્રદેશવિભાગ પ્રમાણે ઉચ્ચારવળની ભિન્નતામાં પણ, મરાઠી ભાષા ગુજરાતી સાથે આશ્ચર્યકારક સામ્ય દર્શાવેછે. ગુજરાતીમાંના હં ને મળતો મરાઠીમાં એ છે (નાન્યતર જ્ઞતિનાં નામ અને વિશેષણ પરત્વે જ; બીજાં રૂપોમાં, જેમ કે ક્રિયાપદનાં રૂપોમાં, સામ્યનો લેશ પણ નથી). અન્ત્ય એમાં (કેલે, મેલે, પીવલે, કેલે ઇત્યાદિમાં) રહેલો અનુસ્વાર મહારાષ્ટ્રના કોંકણતરફના પ્રદેશમાં તીવ્રકદ્દપ છે, અને દેશમાં એટલે તળ દખણમાં શિથિલ છે.

રૌયલ એશિયાટિક સોસાયટીના (જન્યુ. ૧૯૧૫ ના) જર્નલમાં મિ. મિ. આર. એલ. આર. એલ. ટર્નરે “The Indo-Aryan Nasal in Gujarati” એ વિશે એક સૂચક અને બોધક લેખ લખ્યોછે, જેમાં ચર્ચેલા કેટલાક મુદ્દાઓ આ સ્થળે તપાસવા યોગ્યછે. એ મુદ્દાઓ:—

(અ) સ્વરભારના લોપની મનો અનુનાસિક વ (વૅ) થવા ઉપર અસર;

અને (જા) સ્વરભારમા ફેરફાર થતાં અનુનાસિકત્વનો લોપ

(અ) માં મિ ટર્નર બતાવી આપેછે કે ૮૮ “ગુજરાતીમા ગામ શબ્દ મં જળવી રહેછે અને (હિં અને મ ની માફક) ગાવ થતો નથી, પણ કુમાર શબ્દ કુંવારો થાયછે, કારણ કે ધ્રુવા શબ્દમાં સ્વરભાર અનુનાસિકની પૂર્વે પડેછે પણ આ ખીજામા હેની પછી પડેછે ૮૯ વિશેષ હેણે એ બતાવ્યુંછે કે વૃન્છન્તક (પ્રા. પુન્છન્તો) માથી વૃછતો (ગુજ) અને (સ) પચાસતમાથી (ગુજ) પચાસ થાયછે ત્હેમા અને ત્હેવા રૂપાન્તરોમા અનુનાસિક હ્રસ્વ થાય-છે હેનું કારણ એ છે કે પુન્છન્તો-વૃછતો હેમાં સ્વરભાર અન્તમાથી જમને ધાતુ-અક્ષર ઉપર પડેછે, ૯૦ (ગુજ) પચાસ વિશે હેણે સ્વરભારનો ફેરફાર બંકત દર્શાવ્યો નથી, પણ સ્વરભાર પમાથી જા ઉપર જઈ પડતો માન્યોછે અને પના અનુનાસિકના લોપનું કારણ એ ગણ્યુંછે તેમ સમજાયછે

ખરેખર આ ચર્ચા બહુ બિાધક અને સૂચક છે અને આખો લેખ સૂક્ષ્મ અભ્યાસને યોગ્ય છે, જે કે કેટલેક સ્થળે ગૂંચળામી જૂન થઈછે એ કબૂલ કરવું પડેછે, જેમકે ૫૪ ૩૩ મે જૂનો (હેને મતે ક્તો), પ્હાનો (હેને મતે પાનો, પ્રસ્તવમાથી), ત્હેમે (હેણે લખ્યોછે તમે), હમે (અમે) એ પ્રકારના શબ્દોમાં હ્ હ્રસ્વ થતો માનવામાં મિ. ટર્નર ગુજરાતી શબ્દોમાં હકારની વ્યવસ્થાના નિર્ણયક નિયમોનો ચોખ્ખો અનાર કર્યોછે એ નિયમો મ્હારા અભ્યાસના પૂર્વગામી અક્ષમા હું દર્શાવી ગયોછું અને ચર્ચા ચૂક્યોછું, આ સ્થળે અપ્રસ્તુત ગણાય

૮૮ જર્નલનું ૫ ૨૮ મુ, મૂળ અને ટુટનોઠ જુવો

૮૮ ઝા. સર રા જો બાંડારકર ગામ માના મને વે ને સ્થાને પુનરાવૃત્તિથી થયેલો મ જણે (વ્યાખ્યાનો ૫ ૧૭૭ મુ જુવો), ટેલ કાલ એ દર્શાવેછે કે મૂળમા વ (સ્વત કે વ નો રૂપાન્તરજીવ) હોય ત્હેવા ખીજા શબ્દોમાં વ નો મ થાયછે, જેમ કે મ વપાટ આ વપાટ, ગુજ વમાન, પાવ (ગ) પાવ (પ્રા), પાવ (ગુજ) ચકા એટલી જ રહેછે કે ગાવ, નાવ ઇત્યાદિ પ્રકારોમા વે છે તે તો માત્ર હિંદી અને મરાઠી જેવી સમાનપ્રભવ ભાષાઓમા છે અને આ ભાષાઓ કાઠી માફત અને ગુજરાતીની વચ્ચેની ભાષાઓ નથી, પછી ગાંડુ, નાંડુ હેને અપસરસરપો, અને માટે જ અવા તર ક્રમો, ળિયે તો ભૂરી વાત છે-અને કહાય ઝા બાંડારકરનું ખર વક્તવ્ય એ છે એમ હોય તો પણ મિ ટર્નરનો મત ઝા બાંડારકરના મતના પૂરક અથવા તરીકે સ્વીકાર્ય છે

૯૦ પ્રસ્તુત જર્નલમાં ૫ ૩૨ મુ ૬-૪૨ જુવો

કર્દમઃ (સં.)	કદ્દમુ (કદ્દલું અપ.)	કાદવ
ગોધૂમઃ (સં.)	ગોદ્દમુ (ગોદ્દલું અપ.)	ઘરં
મહિની (સં.)	મહિસી (પ્રા.)	
	(મ્હરશી-વ્હરશી)	મંશ

(મ. મ્હરસ, મ્હરસ સરખાવો).

અમારી (અરખી)=૧. ડાળી કે પાલખીના મૂળનિર્માતાનું નામ
અને પછી ૨. ડાળી, પોતે જ.

(ગુજ.) અમ્વાઢી (=હાથી ઉપર મૂકાતી છત્રીવાળી
બેઠક, હોદ્દો; ડાળીના સામ્યને લીધે);
મા- 'વા -'વા - મ્વા (કંઠક ભૂલથી ત્રિવ)

ળ.

અધુના (સં.)	અદુળા (પ્રા.)	હવડાં (ગુજ.)
	(હડળા-હવળાં)	

(મુગધાવબોધ ઔક્તિક, પૃ. ૧૬, ઓળ ૧ માં હવડાં છે. એટલે આ હ
થયેા એ વિકાર વિક્રમ સંવત્સરા પંદરમા સૈકા જેટલો જૂનો છે.)

અનુપાનહ્ (સં.) અણવાણહુ (પ્રા.) અઢવાળો (ગુજ.)
(ગુજ. માં વાચ્યાર્થ 'જોડા વિનાનો,' 'ઉઘાડપગો' છે; પછી એ વિશાળ
અર્થ પ્રાપ્ત કરેછે, 'ખેરવું જોઈયે તે વસ્ત્ર, આભૂષણ, કે હેતું કંઈક ખેંચ્યા વિનાનો')
, "રાણી આપોડું નિંદતી, રે અઢવાળી પંથે જાય."

(શીલવતીનો રાસ, ૫, ૬, ૨).

આપળે

આપહે

આપણું

આપડું

[સિંધી માહુ-માહુ (સં. માનુષઃ) સરખાવો; માહુ શબ્દ કાઠિયાવાડી
પ્રાન્તિક ઉપભાષાઓના જૂના લોકસાહિત્યમાંના દુહાઓમાં પણ મળી આવેછે.]

આ પ્રકારોમાંની વાગ્વ્યાપારઘટનાના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણથી જણાશે કે,
સ્વરભાર જેનો પ્રધાન પ્રકાર છે હેવા કાર્ધ વિલક્ષણ
આ ઉત્સર્ગમાં પ્રવર્તતા અળની પ્રવૃત્તિથી અનુનાસિક સ્પર્શવ્યંબનના અંગ-
તત્ત્વની પૃથક્ક્રિયા; સ્વરભાર પ્રધાન શક્તિ, અનુનાસિક ભૂત તત્ત્વો, શુદ્ધ ઘોષત્વ અને અનુનાસિકત્વ, છૂટાં
સ્પર્શનો અંગવિશ્લેષ, ઘોષ- પડી જાયછે; અન્ય રીતે કહિયે તો, વાગ્વ્યાપાર
ત્વ અને અનુનાસિકત્વ. દષ્ટિયે પૃથક્ક્રિયા કરતાં ન, મ, ણ એ નાસિકાદ્વારા

ઉદ્ગારેલા એટલે કે અનુનાસિકત્વ પામેલા દ, વ,
હ જ અનુક્રમે છે. (માણસને નાકમાં સળેખમ થયેલું હોય અને અનુનાસિક

વ્યજનો ઉચ્ચારવાનો મત કરે તે રીતે, નાસિકામાર્ગની સક્રિય સહાયતા વિના, અનુનાસિક વ્યજનોને ઉચ્ચારવાનો પ્રયાસ કરતાં અનુ-અનુનાસિક ધોષવ્યજનો ઉદ્ભવેછે, આ બહુમુલ્યક પ્રમાણ છે) અગમ્યૂત તત્ત્વોની આ પૃથક્ક્રિયા થયા પછી એ તત્ત્વોની નવી વ્યવસ્થા થાયછે, જેમા અનુ-અનુનાસિક ધોષવ્યજન ઉત્કટ બનેછે અને અનુનાસિકત્વ કામળ બનેછે, જેથી 'દ', 'વ', 'હ' પ્રાપ્ત થાયછે

[ડૉ શુભે, હેમના Introduction to Comparative Philology

ડૉ શુભેનો મત આ સ્વર નામના ગ્રન્થમા પૃ. ૫૧ મે, આ ઉચ્ચારધટનામાં સ્વરમક્તિ(anaptyxis)ના નિયમની નવીન પ્રકારે અગતિ થતી જણાવેછે, એટલે કે તેઓ હેમા મતને અસ્વીકાર

“જૂદાં જૂદાં ઉચ્ચારસ્થાનોવાળાં બે વ્યજનોની વચ્ચે એક વ્યજનનો “પ્રક્ષેપ” થતો જ જુવેછે પરંતુ આ ધટનાની ઉપર આપેલી પૃથક્ક્રિયા લક્ષમા રાખતાં હું હેમની સાથે સમત થઈ સકતો નથી હેમણે આપેલાં ઉદાહરણોમાંથી એક લખ્યે, (સ) વાનર માંથી (મ) વાદર, અહિં દ્ વસ્તુત ન્ અને જ ની વચ્ચે એટલે કે એક વ્યજન અને એક સ્વરની વચ્ચે રહેતોછે, બે વ્યજનો વચ્ચે નહિં, અને હમણા જ કહ્યુંછે તેમ, ધોષવણુંનું અનુનાસિકત્વ (મ તાનડામાં છે ત્હેવું કામળ કે પછી મ તુમ્બલમા છે ત્હેવું તીવ્ર, ગમે ત્હેવું) અનુનાસિક વ્યજનના અગમ્યૂત તત્ત્વોના પૃથગ્બવન માંથી ઉદ્ભવેછે, કાષ્ઠપણ વ્યજનના પ્રક્ષેપથી નહિ]

તેં કહ્યુંછે કે અનુનાસિકના આ પૃથગ્ભાવને ઉપજાવવામા સ્વર-ભાર અમુક ભાગ ભજવેછે, અને કાષ્ઠ વિલક્ષણ સક્તિનો એ એક પ્રકારમાત્ર છે કારણ કે જાનેયા અને જાદરળી જેવા શબ્દોમા સ્વર-ભાર નિયામક તત્ત્વ હોવા દાવા નહિં કરી સકાય, કારણ ને તો મૂળથી જ સ્વરિત છે એ સ્પષ્ટ છે ખીજા પણ બળે આ ધટનામા અગતિ સહચાર સાધેછે દાખવા તરીકે, વાદરો, વાદરુ એ પ્રકારના શબ્દોમા દ્ અને રુ જેવા મૂર્ધન્યોના સનિકર્ષને કારણે અનુનાસિક (ન વગેરે)નું ઉચ્ચારણ જરા મુશ્કેલ બનેછે, અને એથી 'દ' વગેરે રૂપાન્તર નીપજેછે, આ ઉપરાંત, અનુનાસિક પછી આવેલો જ જેવો હ્રસ્વ સ્વર દાવા શબ્દોમાં અનુનાસિકને પૂરતા આધાર વિનાનો કરી મૂકેછે અને એ સ્થિતિ પણ પૃથક્કરણની સહાયક બનેછે

કેટલાંક ઉદાહરણોમાં અનુનાસિક ક્રામલ થયા પછી લુપ્ત થાય છે એ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે; જેમકે સાવરણી, કાદવ, ક્રામલ બન્યા પછી અનુનાસિકનો લોપ; ક્વચિત્ એ આગળ ખશે છે. મહાવત, આપડે, આપડું, હવડાં એ શબ્દોમાં; જ્યારે કેટલાક પ્રકારોમાં અનુનાસિક પાછળ જવાને બદલે આગળ ખશે છે, જેમકે *વાંત (દીઠાવાંત)માં;

વસ્તુતઃ આ શબ્દમાં પાછળ ખસવાનો અવકાશ જ નથી, કારણ મ (માત્રમાં) શબ્દનો આઘ અક્ષર છે; મહાવતમાં પણ એ જ સ્થિતિ છે, કારણ કે મહા અને માત્ર ખરું જોતાં અલગ પડે તેવા અંશો છે; મેંશમાં પણ એ જ કારણે, એટલે પાછળ હઠવાના અવકાશને અભાવે, અનુનાસિક આગળ જાય છે.

વળી એ પણ જોવામાં આવશે કે કેટલાંક ઉદાહરણોમાં અનુનાસિકનો આ અનુનાસિક શુદ્ધધોષ બંબળ થવા રૂપ વિકાર માત્ર સંક્રાન્તિદશાનું જ લક્ષણ હોય છે, જેમકે પાંવળ, ઈંદ્રાણ, નવંતર શબ્દોમાં; એ શબ્દો પાંવળ^૨ ઈંદ્રાણ, નીતરું એ અંતિમરૂપો પ્રાપ્ત કરે છે.

ફેલાવાની જરૂરિયાત નથી કે કેટલાક પ્રકારોમાં મમાંથી ઉદ્ભવેલો વ વિશેષ રૂપાન્તર પામીને વ થાય છે, જેમકે કાદવ, જૂજ પ્રકારોમાં પૃથ- મહાવત, *વાંત, સાવરણી, વઢવાળ ઇત્યાદિમાં. બીજું લક્ષ- કરણ પછી અનુનાસિક યોગ્ય સ્વરૂપ ખાસ ભાર મૂકીને દર્શાવવું પડશે; કેટલાક તીવ્ર હોય છે.

વિરલ પ્રકારોમાં પૃથક્કરણથી અનુનાસિક ક્રામલ થવાને બદલે તીવ્ર થઈ જાય છે, જેમકે વંધેવી, પંદર હેમાં. આમ થવાનું કારણ પત્તરને વિશે પ્રવર્તતી આ ઘટનાથી સમજાવી સકાય:—^{૯૨}વપ્ત્તનર, હેમાંના બીજા નોંદ થાય છે, એટલે પંદરમાં તીવ્ર અનુનાસિક જળવાઈ રહે છે. વંધેવીમાં કારણ ખોળવું મુશ્કેલ છે; કદાચ એમ હોય કે વંધેવીનો ન્દે કાંઈક કારણે નિર્વલ્લસંયોગ મટીને સવલસંયોગ બને છે.

જ્યારે જણાવવું જોઈએ કે આ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ સાધારણ નિયમે વૈકલ્પિક છે; ગામડું અને ગાંવડું; પાનડું અને પાંદડું; શીમલો અને શીંવલો એ પ્રમાણે રૂપો બોલાય છે. માત્ર વાંદરો શબ્દનું વાનરો હેવું વૈકલ્પિક રૂપ નથી થતું.

^{૯૨} પાવળમાંનો વ; ઘોષવર્ણ વનો અઘોષ પ થાય છે; અઘોષ વર્ણને ઘોષ બનાવવાનું આદેશનું વલણ જોતાં આ ઘટના વિપરીત લાગે છે. આ વિકારની મૂળે પૂર્વે નોંધ લીધી છે; પાછળ, વ્યાખ્યાન ૩, પૃ. ૭૪, (પ) ગ માં જુઓ.

^{૯૩} શબ્દની આ ભાગડિયા કાંઈ વ્યાકરણસિદ્ધ વિગ્રહની કે અર્થ પ્રમાણે કરેલા વિગ્રહની સૂચક નથી; માત્ર તીવ્ર ઉચ્ચારનો વર્ણોચ્ચાર દૃષ્ટિએ ઉત્પત્તિપ્રકાર દર્શાવવાને યોગ્ય છે.

પ્રસ્તુત વર્ત્તર્ગનું મૂળ અપભ્રંશમાના વિરલ પ્રકારોમા રહેલું છે, કારણ
 આ ઉત્તર્ગનું મૂળ અપભ્રંશમા મળે છે કે અપભ્રંશમા સિ હે ૮-૪-૪૧૨ (મ્હો મ્હો વા)ની
 પ્રવૃત્તિથી સમસ્ત ૩૫ શબ્દ થતું જોઈએછિયે અર્થિ
 મના વ અને અનુનાસિક હેવા ભાગ યઈને વ અને
 હનો મ ૩૫ે સકર થાય છે એ વિકારક્રમ સ્પષ્ટ છે. પણ આ મ્મ સ્વલ્લસયોગ
 છે, અને ઝેટલાપ્રરતો આપણા પ્રસ્તુત ઉત્તર્ગથી ભિન્ન છે, એ સ્વીકારવું
 પડશે પ્રાકૃતમા પણ મ નો મ્વ થયેતો ઉપલબ્ધ છે તમ્વ, ભમ્વ (તામ્ર-
 જામ્વ) (સિ હે ૮-૨-૫૬ જુવો), આમ્લિ (આમ્લ) (સિ હે ૮-૨-૧૦૬
 જુવો), અને સિમ્વલી અલબ્ધ સંયોગ અર્થિ સખળ છે કારણ કે વિકારક્રમ
 વસ્તુત આ છે -મ્-મ્મ-મ્વ, મ્લ-મ્મિલ મ્વિલ, ભમ્મ-મ્મ-મ્વ કેમળ અનુનાસિક
 બીજરૂપે અપભ્રંશમાં જોવામા આવે છે, એ ભાષામાં સાદા મને સ્થાને અનુનાસિક
 વ (વ) થવાના ઉદાહરણો છે, જેમ કે કવૈલ, મવૈલુ ઇત્યાદિ (સિ હ
 ૮-૬-૩૯૭) આ સ્થિતિમા પ્રસ્તુત વર્ત્તર્ગને અનુપર્તિના વર્ગમાં મૂકી ન સકાર,
 પ્રાકૃતોમા અવ્યક્તરૂપે હેતું મૂળ હતું એમ જ માનવું જોઈયે

વર્ત્તર્ગ ૫

ગયા વર્ત્તર્ગથી વિપરીત વાગ-યાપારવટના ગુજરાતીમાં દૃષ્ટિગોચર થાય
 વળ ન ઉત્તર્ગ ૫, આ છે હેને સરળ રીતે આ પ્રમાણે જણાવી સમાય —
 મુક વર્ગનો શુદ્ધ (અલ્પ અમુક વર્ગનો શુદ્ધ (અલ્પપ્રાણ અને અનુ
 પ્રાણ) ધોષ એ જ નાસિક) ધોષ બળન એ જ વર્ગનો અનુનાસિક (૫ મો)
 વર્ગનો અનુનાસિક બળન બને છે આ રૂપાન્તર થવામા શુદ્ધ ધોષવર્ણને
 બને છે અનુનાસિક બનાવવા માટે આગન્યુક અનુનાસિકવર્ણનો
 પ્રસેપ કેટલાક પ્રસંગોમા પ્રાપ્ત થાય છે, અને એ રીતે આ વિકારક્રમ ગયા
 ઉત્તર્ગથી સર્વાંશે વિપરીત છે

ઉદાહરણો —

હનો જ	હનો જ
સહ (સ)	સાળ (ગુજ) જેમ કે વાટન સાળ પડાટે=વાટના પાનામાં ખાય પડી છે)
કુટુમ્બી (મ)	કુટુમ્બી (પ્રા.) કળવા (ગુજ)૯૯

૯૪ મ મા કુતુમ્બી ઉપરાંત કુટુમ્બી પણ છે વ જ્ઞાના નથી આવ્યો, પણ ટ
 માધી એકલ ટ અને અ થત વ થાય છે આ રીતે —

કુટુમ્બી
 ટા

કુટુમ્બી

કોમલકં (સં.)   કુંવલકં (અપ.)   કુંલં (ગુજ.) અને લમ્બાથી
 ડૂંધારી) કુંળં (ગુજ.)
 સંદંશિકા (સં.)   સાંડસિઆ (અંતિમ અપ.)   સાંડસી (ગુજ.) અને
 વિકલ્પે સાળશી

પરં (સં.)^{૯૫}   (રતો હ થઈ ને એ દ્વારા)   પળ (ગુજ.),
 પડંચા (દેશ્ય)=ધનુષની દોરી.   પળછ (ગુજ.)
 દ્વારકકં (સં.)   વારહકં (અપ.)   વારળું (ગુજ.)
 કટિ+દોરો   કહદોરો કહદોરા (મ.)   કળદોરો-કંદોરો (ગુજ.)
 તંતુકકઃ   તંતુહડ (અપ.)   (તાંતહો)-તાંતળો (ગુજ.)

વતો મ; (વતો વ થઈ ને મ).

પ્રાપ્નોતિ (સં.)   પાવહ (પ્રા.)   પામે (ગુજ.)
 સ્થાનં (સં.) -ઠામ^{૯૬}   ઠાવ (હિ. અને મ.)   ઠામ (ગુજ.)
 કપાટઃ (સં.)   કવાહુ (અપ.)   કમાહ (ગુજ.)
 ગવાદની (સં.)   ગવાવળી (પ્રા.)   ગમાણ્ય, ગમાણ (ગુજ.)
 વાઙ્છા (સં.)   વંછા (પ્રા.)   મંછા (ગુજ.)
 ધાવ (સં.)   ધામ (ગુજ.) માત્ર
 ઢોહધામમા.)

ધીવર (સં.)   ધીવરુ (અપ.)   ઢીમર (ગુજ.)

“થોડા જલમા પેઠો નઠરાજા ઢીમરતું આચરણ”

(પ્રેમાનન્દકૃત નઠાલ્યાન, રેર, વૃ. કા. દો. પૃ. ૧૬૩)

નીવાર (સં.)   નીવાર (અપ.)   નમાર (ગુજ.)
 અધુના (સં.)   અહુણા (પ્રા.)
 (હડણા-હવણા)   હમણા (ગુજ.)

૯૫. પર=પણ; જેમ કે કિમસ્યા ન પ્રેયો વદિ-પરમસદ્યસ્તુ વિરહ (ઉત્તરરામચરિત)

૯૬. રા. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ વાઙ્દાપાર વિશેના હેમના નિબન્ધમાં (પૃ. ૨૦ મે
 પ ૮ થી ૧૦ માં) વિવિધ વર્ગના અનુનાસિકોના વિનિમયની નોંધ લેતો વર્ત્તમા ધરેછે,
 અને કહેછે કે ઠામ એ રીતે સ્થાનમાથી પ્રાપ્ત થયેછે. હુ એ નિયમ, માત્ર આ ઉદા-
 હરણમા અવાન્તરક્રમ અર્પે એ પૂરતો જ, સ્વીકારેછું; પણ ઠામમાંથી ઠાવ (મ. અને હિ.)
 થાયછે અને પછી એ શબ્દ મૂળરૂપ ઠામ (ગુજ.) પાછું પ્રાપ્ત કરેછે, -જેમ ડા. સર
 રા. ગો. ભાંડારકરે ગામ-ગામ-ગામની બાબતમા દર્શાવ્યું છે તેમ (આ વ્યાખ્યાનમાં
 પૃ. ૩૨૮ નોટ ૮૯ થી લેવો)

સુપર્વઠ (અ)	સુપર્વઠ (અપ)	સપરમો (ગુજ)
		(સપરમો દિવસ)
સાવત્સરિક (સ)	સાવચ્ચરિભ (પ્રા)	સમચરી (ગુજ)
		(શ્રાદ્ધ શબ્દ અર્થિ અનુક્રમ રહેછે)
સત્તુષ્યતે (સ)	સત્તુજ્ઞદ (પ્રા)	સમસે (ગુજ)
દયાવળો (દેશ)		દયામળો (ગુજ)
ગપય (સ)	સવહુ (અપ) - સવ -	સમ (ગુજ)
સૌરભ (સ) - પરભારો - ર નો ટ, દ (મ માંથી છૂટો પડેલો) + ટ = દ,		સોઢવ - સોઢમ (ગુજ)
ગુમ્બતિ (સં)	ચુરદ (પ્રા) - ચૂવર - ચૂમે (ગુજ)	
વિન્દુ (અ)	વિદ્ (પ્રા)	મીંદુ (ગુજ)
વાતમ (સ)	વત્તહુ (અપ) વત્ત - વાતુ	વાલમ ^{૬૭}
મહાર્ગવ (સ.) મહારણુ (અપ) - મહારાવણુ - મહારામળ મિહિરામળ		(પ્રાચીન કાવ્યમાં)

મિહિરામળ મથિલ અતિ કોઢી

ભાષણ કૃત વાદમ્બરા, પૂર્વમાગ, ૧૩, ૫૫૦

દાન પશુ રજપૂતોમાં વિશેષ નામ તરીકે મહેરામળસિદ્ધ પરિચિત છે

વરસર્પણી વચ્છવ્વળી

(=ગાયે જાયે જવુ, એ ઉપરથી, ઉછાપળી ઉછામળી

હરરાશમાં-લીલામમાં-ભાવનો ઉઠાવળી (=હરરાશ, લીલામ)

માગણીનો અડાવો)

પરિધાપનિકા

પરિહાવળિઆ

પરિરામળા

પરરામળી

એ જ મુજબ લગામળી, મગમળી, સચવામળા, દલામળ જેવા ામળી કે ામળ પ્રત્યયનાળા બધા ચમ્દોમાં મ્ છે તે વ્ ના મ્ યદને આગ્યોછે, જે વ્ અન્તિમ અપ્પનશના ઉત્ત દાતીન રિકાસમાં પ્રેરકબેના રૂપોમાં ભેવામાં આવતા પુનુ રૂપાન્તર છે, આપ્પમાંનો આપ્ પ્રત્યય, અથવા ખરુ કહેતા

૬૭ (વિ સ ૧૫૦૮ માં રચાયેલ) વચ્છવ્વિજાસમાં ૨૬૫૫ માં અનુ ૭૨ માં વાલમ છે એ ૨૬૫૫ અનુસ્વાર તી છે અન્ય સ્થળે દોમળ છે તદ્દારે એમ દરો કે આ રાગ્દ દોઈ કાગ્દમે વચ્છવ્વિજામાં પ્રવેગ પાળે અને પરમાર વચ્છવ્વ-વાલમ એમ રૂપાન્તર થયું?

આગમ, એ ભાષામાં લગભગ યઘા ધાતુને લાગતો; સંસ્કૃતની માફક દાપયતિ, ધાપયતિ, માપયતિ ઇત્યાદિને જ લાગે હોવા નિયન્ત્રિત ન્હોતો.

[કમાઢ, ગમાળ ઇત્યાદિપ્રકારના શબ્દોમાં વની (વિકારપ્રાપ્ત કે મૂળગત વની) પૂર્વે આગન્તુક અનુનાસિક પ્રક્ષિપ્ત થાયછે એથી અનુનાસિક વં ઉદ્ભવેછે, જે વંનો વળી મ થાયછે.]

[મહાર્ણવ એ, મહારા એક મિત્રે સૂચવેલી, આનુમાનિક વ્યુત્પત્તિ છે. પણ વાગ્વિકારના યઘા ક્રમોમાં એ બહુ ઉપપન્ન જણાયછે: વિશ્લેષથી મહારણવુ; (હા અને રમાંના) આ અને અના, તેમ જ ણ્ અને વ્ના, વ્યસ્યથી મહારાવણુ; અને પછી વનો મ (ળના સાન્નિધ્યથી પ્રાપ્ત થતા અનુનાસિકત્વને યોગે)].

કલ્પવર્ત:-કલ્લવડ-કલવડ-કલવો-કરમો; (પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કરમલો છે, જેનાં ઉદાહરણો માટે આગળ ઉપર ઉત્સર્ગ ૧૨ મેં જુવો).

ટિપ્પણ:-

(અ) ગુજરાતીમાં એ, તે, જે, એ સર્વનામોનાં વિભક્તિરૂપોમાં, હેમને, તેમને, જેમનેમાં, રહેલા મનું મૂળ ઓના રૂપાન્તર વમાં પ્રાપ્ય છે, કારણ કે અનેકવચનનાં વૈકલ્પિક રૂપો એઓને, તેઓને, જેઓને હોવાં પણ છે. હનું મૂળ અપભ્રંશનાં અને તે પછીનાં પ્રાચીનરૂપો એહુ, તેહુ, જેહુમાં મળેછે.

(આ) સિ. હે. ૮-૧-૨૬૯, સ્વપ્રતીવ્યોર્વા અનુસાર (પ્રા. સિમિળો-સિવિળો દ્વારા) ગુજરાતી શમણું ઉદ્ભવેછે. આ અને હેની પૂર્વના શબ્દરોમઃ એ સૂત્રમાં આપણા પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગનું ખીજ રહેલુંછે, પણ તે એટલું વ્યક્ત કે સુવિકસિત નથી કે આ ઉત્સર્ગને અનુપૂર્તિ વર્ગમાં મૂકવો યોગ્ય ગણાય.

[સં. ત્વંમાંથી આવતાં તુવં, તુમં એ વૈકલ્પિક પ્રાકૃત રૂપો પણ હોવા જ વિકારક્રમ સૂચવેછે: ત્વં એક પ્રકારનો વિશ્લેષ પામીને તુવં થાયછે; હાનો વ (વ અને વં દ્વારા) મ થાયછે, અને એ રીતે તુમં પણ પ્રાપ્ત થાયછે.]

સિન્ધી મિનચતી વ્યુત્પત્તિ સં. વિજ્ઞાપિઃ, ગુજ. વિનંતીમાંથી, વનો આ રીતે મ થવાથી, સાધ્ય છે.

આ ઉત્સર્ગને નિયમે ફારસી ખુશનવાનું ગુજ. રૂપાન્તર ખુશનુમા બન્યુંછે, [નવાનો “સગીતનો સૂર”, “ગીત” હોવા અર્થ છે, તે સંક્રુચિત અર્થ ગુજરાતીમાં લુપ્ત થાયછે. અને ખુશનુમા કોઇપણ રમણીય વસ્તુ માટે, નેત્રને રમણીય વસ્તુને માટે પણ, વપરાયછે; જેમ કે

બહિ ખુશનુમા કુદરતી ષ્વરી ચીતરી, કલમે મસ્ત શી ।

(હ. હ. ધ્રુવ કૃત ચિત્રદર્શન)

ઉત્તરર્ગ દ

હવે જે ઉત્તરર્ગ આપવાનો છે તે કઈક નિવાદ્યસ્ત છે, કારણ કે એ પ્રચારરૂઢ મતોની રદામે બહુ ઉઠાવેલું તું એકદમ એ ઉત્તરર્ગ રજૂ કરું —

વર્ગ ગ, ઉત્તરર્ગ દ, કા
સ્મ, ત્વ, વ્ર, કે તે નો
શ્વાન્તરભૂત સ, બદ્ધારે
દ ન થાય ત્દારે,
કેલોક પ્રકારોમા વ્ય
બનેછે

કર્માથી, કે ત્વમાથી, કે સ્મમાથી, કે વ્રમાથી,
કે તર્માથી પ્રાકૃતમા ઉદ્ભવેલા તનો, દ ન થાય તો
કે ત જ ન રહે તો, પ્રાકૃતર્મા વ્ય થાયછે

ઉદાહરણો —

સ	પ્રા	ગુજ
ગુક્તિ	સિપ્પી	છીપ
ભારમા	બપ્પા (કે ભત્તા)	બાપ
સ્વન	ત્તળ (ભાવવાચક પ્રસય)	વળ-૯
ત્વ	ત	વ (વચ્ચાવા, વુઠ્ઠાવો હેમાં)
ત્વા (જિત્વા)	ણિ (જેવિય)	
કર્તવ્યતિ	કવ્યેદ	વાવે
(હિં) કાઠના, કોદમાથી, ગુજ. કાંતુ, કૃત્તિ (સ) કતર, (પ્રા) માથી)		
ઉત્તરર્ક	ઉત્તરર્ક	છાવર

[આ વાત ખાસ સક્ષર્મા રાખવાની છે કે આ ઉત્તરર્ગમા વ્ય શ્વાન્તર પ્રાકૃત દશર્મા જ, ગુજરાતી ચબ્દશ્પમા આવવા પ્હેલાં જ, થતુ દર્શાયુછે-અપવાદ-શ્પ પ્રકારો ઉત્તરર્ક, ત્વન, અને ત્વ શિવાય]

હવે પ્રચારરૂઢ મતના અનુયાયીઓ વાધો ઉઠાવશે કે જા પોતાથી જ વ્ય બની સકે નહિ, કારણ કે દન્ય અને ઓખાય વર્ગો આ ઉત્તરર્ગ વિરુદ્ધની વચ્ચે વાગ્યાપારાયિત સબન્ધ હસ પછુ નથી, વળી, ત્રીણુવટથી તપાસનાં વની ઉત્પત્તિનું મૂળ વ અને મ રૂપે રહેલા ઓખાય તત્વમા છે દાના આવાગર્માં સિ હે ૯-૧-૧૧ આદિ ત્રો ૨જૂ કરવામા આવશે, જે મુજબ મરનનું મર્ગા,

૯-૧-૧૧ અને મુજબના શબ્દનું મુજબના વ વર્ગ એ અપવાદ છે
૧૨ રિદેશી અને રહેશી આવેલા વ ના દ્વિવધી, જે રીને વર્ગનું વર્ગન (પ્રા) અને વર્ગ (ગુજ) બને તે જ રીને. ઉત્તરર્ગમાનો ઉત્તરર્ગ સરખાવેનો કામાત્ત છે

આત્માનુ અપ્પા, કુડ્મલનું કુપલ, સુકિમળીનું સુપિળી, મીઞ્મનુ મિપ્પ અને જ્ઞેમનુ સેપ અનેછે. આ વિરોધકા છાપરૂની વ્યુત્પત્તિ છત્વરકં (સં.)માંથી સાધેછે, છત્ત્રકંમાંથી નહિ.

પછી આવશે મિ. બીન્સ (પુ. ૧, પૃ. ૩૨૯-૩૩૦); તેઓ હેવી દલીલ રજૂ કરેછે કે વ્તી પૂર્વે દન્યવર્ણુ આવતાં સખળ સંયોગ નીવડેછે, જેનું સ્વાભાવિક પારણામ એ આવેછે કે દન્ય લુપ્ત થાયછે, પણ વ્તે પોતાની માફક અધોષ બનાવવા પૂરતો સંસ્કાર મૂકતો જાયછે; આ રીતે. આત્મન-અપ્પામાં મનો પ્રથમ વ થાયછે પછી વ નો વ અનેછે અને એ વ પૂર્વસ્થ ત ની અસરથી અધોષ થઈને પ થાયછે.

છેલ્લે, ડૉ. સર રા. ગો. ભાંડારકર (વ્યાખ્યાનો; પૃ. ૧૯૩-૧૯૪ મે) હેવો મત દર્શાવેછે કે ત્હારે સંયોગના ઉત્તર અંગરૂપ વ નું ઉચ્ચારણ ભાર-યુક્ત હોયછે ત્હારે જો પૂર્વઅંગ અધોષ હોય તો સંયોગને સ્થાને બેવડો બંજન પ્પ આવેછે. ઉદારણુ તરીકે તેઓ ત્વ, ત્વન અને આત્મનુ આપેછે (જેમાંના છેલ્લામાં ત્મ જઈને પ્રથમ ત્વ આવેછે).

આ સર્વે ભરુદ્દલીલોનો જવાબ વાળિયે. હું પ્રારંભમાં એક પ્રશ્ન પૂછીશ; જો વ્તી પ્રાપ્તિનું નિમિત્ત વ કે મ હોય, તો સંયોગનો પ્રથમ વર્ણુ ત હોય ત્હારે જ પ કેમ આવેછે ? બીજે કાઈ અધોષ બંજન પૂર્વવર્તી હોય ત્હારે વ કે મ ને સ્થાને પ કેમ નથી આવતો ? એટલે કે સ્વદ્વા નું સ્વપ્પા નહિ થતાં સ્વદ્વા શામાટે થાયછે ? પક્વ નુ પક્ક થાયછે, શામાટે પ્પ નથી થતુ ? સુકિમળી-સુપિળી હેમાં કમ નો પ્પ થાયછે એ કબૂલ કરુંછુ. પણ એ ઉદાહરણુ એકલું જ થઈ રહેછે.^{૧૦૦} બીજું, સંયોગના અંગભૂત મ અને વ (મ બીજા વર્ણુ તરીકે અને વ પહેલા કે બીજા વર્ણુ તરીકે હોય ત્હારે) સર્વત્ર લુપ્ત થાયછે (અધોમનયામ્, સિ. હે. ૮-૨-૭૮; સર્વત્ર લ્લવરામવન્દ્રે, ૮-૨-૭૯); અર્થાત્ પ્રસ્તુત ઉદાહરણુમાં સર્વમાં ત્મ અને ત્વ જઈને પ્રથમ ત્ત જ રહેશે. તો પછી લુપ્ત થયેલા મ અને વ માં પ-પ્રાપક શક્તિ ક્યાં રહી ? મિ. બીન્સે મ અને વ ના અવશ્ય થતા આ લોપના નિયમને લગભગ નકામો ગણેછે અને દન્યને રવાના કરી દેછે; એ તો સ્વીકાર્ય ભાગ્યે જ ગણાય. દન્યનો હાવો લોપ જાણ્યો

^{૧૦૦} હું આ શબ્દને એકલવાયું ઉદાહરણુ કહું છું હેનું કારણ કે મસ્મ, મીઞ્મ, અને જ્ઞેમના પ્રસંગમાં મ સંયોગનું પ્રધાન અંગ થઈ રહેછે, ઉચ્ચાર (સ કે પ્ પ્રથમ ક્ષીણુ યઈને હ બનેછે અને પછી ક્રમે ક્રમે નિર્બળ બનીને પ્રમાણુમાં બહુ ગીણુ સ્થાને રહેછે; અને કુડ્મલમાં પણ ઘોષવર્ણુ હ આત્મા વગેરેના અપોષ ત્ કરતાં પ્રમાણુમાં નિષ્કૃષ્ટ છે.

નથી ત્રીજી, જો કદાચ હેની દલીલ ડરવામાં આવે કે લુપ્ત થયેલા મ અને વ જતા જતાં કાંઈક પ્રકારની ઓષધત્વ-ઉત્પાદક અસર, એક પ્રકારનો સત્કાર, મૂકતાં જાય છે, તો પછી જેમાં મ કે વ હોય જ નહિં તહેવા શબ્દોમાં-એટલે કે ગુત્તિ, કર્તવ્યતિ, છત્રક^{૧૦૧} એ શબ્દોમાં-વ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ શું દર્શાવવું ? ત્યારે જો આ શબ્દોમાં પ્રથમપ્રાપ્ત રૂપાન્તર તત્ત્વાથી જ સ્પષ્ટ રીતે વ્ય ઉદ્ભવે છે, તો ત્વ અને ત્વ વાળા શબ્દોની બામતમા પણ એ જ વિકારહેતુ શામાટે વાસ્તવિક ન હોય ? અને, છેવટમાં, વસ્તુસ્થિતિ જ જોતાં એ જણાશે કે ત્વ વાળા શબ્દોમાં પણ વ્ય ની પ્રાપ્તિ બેશક ત દ્વારા જ થાય છે, જેમ કે પ્રાકૃતમાં જ ત્વન પ્રથમ ત્વન થાય છે, ત્વ પ્રથમ ત્વ થાય છે અને વળી અને વ રૂપાન્તરો ત્યાર પછી આવે છે અર્થાત્ ત્વ અને વ વચ્ચે ઉત્ક્રાન્તિ વિષયક સબધ છે હેનું આ સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે, વર્ણોચ્ચાર દૃષ્ટિએ સંગોત્ત્વ છે કે નથી એ હાન તરત તો ગૃહ પ્રશ્ન રહેશે^{૧૦૨}

૭૦ ભાંડારડરના મત વિરોધે તો એટલું જ કહેવું બસ થશે કે હેમની

૧૦૧ છત્રક, વિશે ગ્દને શકા છે કે એ તો ગમે તે પ્રકારે વ આલ્પવાનો જ પ્રયાસ છે પણ, તેમ છતાં, છત્રકનું પ્રાકૃતમાં છત્ર થયે અને એમ થતા વ્ય તો છેવટ સ્વરૂપ જ રૂપાન્તર થશે ઉપરાંત, છત્ર નો અર્થ છે (૧) ઘર, અને (૨) મટપ, પાનુ છાપર કે એ અર્થનું પ્રાપ્ત કાંઈ પણ નહિં, ત્યારે છત્રનો હાલો બધમેસતો અર્થ થાય છે, વગી છત્ર શબ્દ પ્રમાણમાં અપ્રસિદ્ધ છે

૧૦૨ તો પણ આ ગદ પ્રશ્ન ઉકેલવાની ચાલીરૂપ એક વર્ક રત્ન થઈ સકે અપ્પા, સિપ્પી એ પ્રકારના શબ્દોનું સ્વરૂપ દેશરૂપો જેવું છે, ત્યારે જણા, સુતી વગેરે કાં તો દેશ્ય શબ્દોના અસ્કૃતાનુકારી રૂપો હોય, અથવા તો બને પ્રમરો અસ્કૃતમાં અને દેશ્યમાં બાળું બાળું ચા-ચા આવતા હોય, અને એ ઘટનામાં ત્વ અને વ્યનો સબધ આડી બાયાઓના વિકાસમાં પ્રવર્તતા નિયમોથી મૂકા જ વર્ણોચ્ચાર નિયમોને અનુસરતો હોય

ત્વ અને વ કાંઈ કાળક્રમે, અન્યો થ વિનિમયશૂન્ય હતા એ વાતનું જો ટેલિગ્રાફીએ "Notes" ૨૫ (૫ ૧૬) મા કોલ કથનથી સમર્થન થાય છે હેમને આપેલાં ઉદાહરણો આ રજા —

૧ ગોવેશ્વર જેનો સબધ એ જગન્નથ (ન) સાથે દર્શાવે છે, ખરું જોતાં જગદીશ્વર

૨ ગિવડ, ગિવડમાંથી, ન ગિવ (વેત્તવ્ય ?)

૩ તાત્ત વાત દ્વારા, અપ. અપ્પગતમાંથી ન માત્રાત્મક માથી

૪ વાત, માપાવમાંથી, ને અમ્મદુલનમાંથી છે

ન ૩ જો ટેલિગ્રાફીની પોતાની રીત છે, પણ ઉપપલ્લ જણાય છે એ કે મૂળ ન જોતો મુશ્કેલી બાધી રહે છે, એટલું વિશ્વ નરે છે ન ૪ વિશે-હું પ્રવેશ માત્રાત્મક-અર્થ-અનુ-સૃષ્ટિ દેખાથી ધ્યુત્યપ્ર કરું

સમક્ષ ઉદાહરણપ્રકારે અટપમાત્ર હતા; ત્વન, ત્વ અને આત્મન. છત્ર, કર્તવ્યતિ, શુક્તિ, ૧૦૩ જેવા શબ્દો હેમના મનમાં ઉપસ્થિત નહોતા થયા એ સ્પષ્ટ છે. એથી જ હેમણે એકદેશીય સિદ્ધાન્ત રચ્યો છે. મહને એમ લાગે છે.

उत्सर्ग ७

च, छ, ज, ज्ञनो प्राकृत उच्यार

આ તરફ ગુજરાતી અને મરાઠીમાં સમાન છે, હિંદીમાં નહિ. બંગાળીમાં પણ શિષ્ટ વર્ગોથી બોલાતી ભાષામાં તો આ વર્ણોના પ્રાકૃત ઉચ્ચાર નથી, પરંતુ હેમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર છે ખરો. (ખીમ્સ, ૧, ૭૧-૭૨ જુવો).

મારવાડી છેક રહામે છેડે જઈ બેસે છે અને જનો ઉચ્ચાર લગભગ સ જેવો કરે છે. એ વિશે વિશેષ આગળ ઉપર. હાલ તરત, પ્રથમ આ વિશિષ્ટ ઉચ્ચારનું સ્વરૂપ તપાસીને, ગુજરાતી પરત્વે એ ઉચ્ચારને પ્રચારવિષય નિશ્ચિત કરીએ.

संसृतमां च वर्णानुं स्थानं तालुं छे; अर्थात् छल तालुने, अथवा ખરું

જોતાં દાંતની તરફના તાલુડાગને, અડકે છે. એથી લિપ્ત પ્રાકૃત ઉચ્ચાર કરવામાં છલ ત્હાંથી જરા નીચે અડકે છે, અને એ સ્પર્શ ઓછેરા છે, એટલે ઉચ્ચારણમાં એક પ્રકારના સ્કારનો અંશ આવે છે. મિ. ખીમ્સ હેને અસમીકૃત (અસંહત) તાલવ્યો કહે છે, કારણ કે “જ્યારે આર્યભાષામાં તાલવ્યોના અંગભૂત દંત્ય અને ઉખા તરનો એક ઉચ્ચારરૂપે હેવાં સંહત બને છે કે એ તરનો લિપ્તરૂપે અલક્ષિત રહે છે, ત્યારે ટુરાનિયન વર્ગમાં એ તરનો છેવટ સૂધી વ્યક્ત રહે છે.” (પુ. ૧, પૃ. ૭૨) આ પૃથક્ક્રિયામાં કીક સત્ય રહેલું છે. પૂર્વે હું આ પ્રાકૃત ઉચ્ચારને દન્તતાલવ્ય કહેતો. ૧૦૪

૧૦૩. હેમચન્દ્રે શુક્તિ શબ્દને ગોણકક્ષાના એક સૂત્રમાં મૂક્યો છે; એ સૂત્રમાં હેણે શબ્દોના અને આદેશોના એક પ્રકીર્ણુ ન્યયમાં શુક્તિ શબ્દને સિદ્ધરૂપ આદેશ તરીકે આપ્યો છે. પરંતુ સમગ્ર પ્રશ્ન વિચારતાં જણાય છે કે ત્તમાંથી વ્વ ઉદ્ભવે છે એટલે શુક્તિ શબ્દને ત્તનો વ્વ થતો દર્શાવતી એકરૂપ નિયમવ્યવસ્થામાં સ્થાન આપવું ન્યાય છે.

૧૦૪. સર ઝિયર્સન આ ઉચ્ચારને *dento-palatal* કહે છે એ મેં હમણાં જણ્યું. (હેમને *Prakrit Palatals*—પ્રાકૃતતાલવ્યો—વિશેનો લેખ જુવો, જ. જો. એ. સો. ૧૯૧૩ ઇ. સ. પૃ ૩૯૧ થું અને તે પછીનાં.)

પરંતુ ઉપર કહેલો અધુરો સ્પર્શ જણાવવાને હેને અષ્ટાલ્પ્ય કહેવો વધારે યોગ્ય છે. મહં હેને પ્રાકૃત ઉચ્ચાર પણ કહ્યો છે, કારણ કે પાછળનાં એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું છે તેમ આ વિશિષ્ટ ઉચ્ચાર સંસ્કૃતને અપરિચિત છે અને માત્ર પાલીને અને પ્રાકૃતોને જ પરિચિત છે. ૧૦૫ પ્રાકૃતોમાં એ ઉચ્ચાર શી રીતે પ્રાપ્ત થયો એ અલગ ચર્ચાનો વિષય છે. એક શક્ય લાગતું ઉત્પત્તિદર્શન હું સૂચવી ગયો છું અને તરતમાં જ મ્હારે આ પ્રશ્નની વિશેષ ચર્ચા કરવી પડશે પણ

ગુજરાતીની જ વાત કરીએ તો, આધુનિક સમયમાં આ

ગુજરાતીમાં આ
ઉચ્ચારની આધુનિક
પ્રદેશ વ્યવસ્થા

ઉચ્ચારની પ્રદેશવ્યવસ્થાનો નિર્ણય સુલક્ષિત છે સુરત અને ભરૂચ જિલ્લામાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર તદ્દન અપરિચિત છે એમ કહીએ તો આને ગામડિયાઓ પણ આ અક્ષરોને

સંસ્કૃત ઉચ્ચાર—શુદ્ધતાલ્પ્ય ઉચ્ચાર—કરે છે ગુજરાતના બીજા અર્ધા ભાગમાં અર્થાત્ અમદાવાદ, ખેડા અને પંચમહાલ જિલ્લાઓમાં, મહી નદીની દક્ષિણે વડોદરાના મુનકમાં, ઉત્તર ગુજરાતમાં અને કાઠિયાવાડના કેટલાક ભાગોમાં,

પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત
ઉચ્ચારના નિર્ણાયક
નિયમો

દુકામાં કહીએ તો ગુજરાતના મોટા ભાગમાં ઉચ્ચાર કોષવાર સંસ્કૃત અને કોષવાર પ્રાકૃત કરાય છે, ઉચ્ચારમાં થતો આ ફેરફાર કેટલાક સુલક્ષિત નિયમોને અનુસરે છે એ નિયમો નીચે પ્રમાણે —

(અ) સઘળા તત્ત્વમ શબ્દોમાં, જ્ઞ, ળ, જ્ઞ, જ, જ્ઞ અક્ષરો આવે ત્યાં ત્યાં, ઉચ્ચાર શુદ્ધતાલ્પ્ય એટલે સંસ્કૃત છે

(બ) સઘળા તદ્દવ અને દેવ્ય શબ્દોમાં અર્ધતાલ્પ્ય એટલે પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થાય છે, —પરંતુ જો

(૧) એ વર્ણો ઇ, ઈ, ઈ, ઈ, ઈ, ઈ, ઈ, ઈ, ઈ, ઈ,

કે (૨) મૂળ સંસ્કૃત થતા રૂપાન્તરભૂત જ અને જ હોય, તો ઉચ્ચાર શુદ્ધતાલ્પ્ય થાય છે

૧૦૫ પા. ૭ વ્યાખ્યાન ૧, પૃ ૮ જુલો

ચીકોડના બોલવામાં ચદ્રગુપ્તનું સદ્ગુણોલ્લેખની ગ્રંથ દર્દ, જ નો જ થયો હતો, એ વાતથી જણાય છે કે છેક ૫ સ પૂર્વે ૩૨૨ જેટલા પ્રાચીનકાળમાં એ વિશેષ નામના જ નો હિંદુસ્તાનમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થતો હતો એ સમયે પાલી ભાષા બોલતી હતી (એ સમયે પાલી પ્રચલિતભાષા હતી એ વિષયે ડૉ. બાપ્પાજીનાં વ્યાખ્યાનો પૃ ૩૦૨ જુલો) લગભગ નવ સૈકાઓ પછી ગુજરાતી અને મારવાડીમાં ગુર્જરાદ્વારા ને મૌર્ય સંસ્કાર આવ્યા હતાં એથી સ્વતંત્ર રીતે જંગાળ અને જિદારમાં મૌર્ય સંસ્કાર આવેલો આ દુષીરતથી જણાય છે

(સૂચના— (૨) માં દહેયો ય કાં તો સાદો ચ હોય અથવા તો ચ, ય, ઘ કે ઘ્ય હેવા સંયોગમાં રહ્યો હોય. ૧૦૬)

(૩) અંગ્રેજી, ફારસી અને હેવી અન્ય વિદેશીય ભાષાઓમાંથી આવેલા શબ્દોમાંના તાલવ્યો શુદ્ધતાલવ્ય બોલાયછે; (એ તાલવ્યો પોતેજ અંગ્રેજી ય જેવા વિદેશીય ઉચ્ચારોમાંથી આવ્યા હોય તો ભૂદી વાત છે.)

ઉદાહરણો:—

(અ) ઉચ્ચાર, વિચાર; વાગ્દના, છત્ર; જન, પ્રજાવાત; ધસાદિ.

(આ) વ્યાપક નિયમ:—

ચરવું, ચારો, ચાદર, ચૂકાવવું, ચૂનો, ચૂકવું, ચોર, ચોટલો, ચીક, ચોટું, ધત્યાદિ; છકડો, છ, છત્ય, છાતું, છાશ, છાછર, છુટું, છડું, છોકરો, છોડ, છોડિયું ધત્યાદિ; જલ્લ, જળ, જાણવું, જાહું, જુદું, જુટું, જૂઠું, જોર, જોવું, જોલવું, જીમ ધત્યાદિ, જટ, જગડો, જાહ, જાહી, જાણું, જાંજીર, જુરવું, જૂઝવું, જોઝી, જાટ ધત્યાદિ.

અપવાદો—(આ)—(૧)

ચીલો, ચીકણ, ચેવટ, ચેલો, ચેલ (=ખુજલી), ચેન, ચૈતર; ધત્યાદિ.

છીક, છીડું, છી, છેડો, છેલ; ધત્યાદિ.

જોતવું, જીવડું, જેટલું, જમ; ધત્યાદિ.

જીણું, જીર; ધત્યાદિ.

વાચ્ય, વૂછ્ય, તજ્ય, વીંચ્ય; ધત્યાદિ.

(આ)—(૨)

૧૦૬ આ સંયોગોના તૈયાર આદેશો અનુક્રમે જ્ઞ, જ્ઞ, ળ અને જ્ઞ છે. પણ યથાર્થ પ્રયક્ષરણ કરતાં જણાશે કે-ચ, ય અને ય્ય પ્રકારોમાં, સંયોગના અમુક વર્ણો હુમ્ન થવાના વ્યાપક નિયમ (સિ હે. ૮-૨-૭૭, ૭૮, અને ૭૯) અનુસાર, પ્રથમ દ્, ર અને ચ્ હુમ્ન થાયછે. ધ્વની બાબતમાં વાગ્વ્યાપારગત વિકારક્રમ એ છે કે ધ્ માંનો હ્ વિચ્છેદ પામીને ધ્ની સાથે જોડાયછે; એટલે ધ્વને સ્થાને દ્+ચ્+હ થાયછે. પછી દ્ હુમ્ન થાયછે, અવશેષ ચ્હ રહેછે, ચ્ નો જ્ બનેછે અને હ્, જ્ની સાથે સર્વાંશ સંકીર્ણ થઇને, જ્ ને મહાપ્રાણ બનાવેછે એટલે જ્ પ્રાપ્ત થાયછે. આ ઘટનામાં અપવાદરૂપ અંશ એટલોજ છે કે પ્રાકૃતમાં આવ્ ચ્ નો જ્ થાયછે, પણ અહિ ચ્ અનાવ છે.

આ એક વ્યુત્પત્તિદર્શન થયું પણ ચ અને ધ્વના વિષયમાં તો એથી સારું વ્યુત્પત્તિદર્શન શક્ય છે, તે એ કે ય (પોતે તાલવ્ય હોઇને) દ્વલ્યવર્ણોને તાલવ્ય બનાવે છે; જેથી ત્યનો ચ થાયછે. (સત્ય-સર્ચ), ધ્વનો ળ (પચ્ય-પચ્છ), ધ્વનો જ્ઞ (અચ-અજ્ઞ), અને ધ્વનો જ્ઞ થાયછે (વચ્ચ-વજ્ઞ)

ય-જસ (સ યજ્ઞ માથી), જાત્રા (સ યાત્રા), જામ (સ યામ), જુગ
(સ યુગ), જગન (સ યજ્ઞ), જોગ (સ યોગ), જોજન (સ યોજન),
જોવન (સ યૌવન), જોદ્ધો (સ. યોધ અથવા યોદ્ધા), ધત્પાદિ

ય-જુગટ, જુગાર, જુગારી, (સ યૂતકરુ, યૂતકાર્ય, યૂતકાર),

યે-કાજ (સ કાર્ય, પ્રા કઙ્ઙ),

ય્ય-સેજ (સ શય્યા, પ્રા સેજા),

ધ્ય-સાન (સ સખ્યા, પ્રા સજ્ઞા), માન્નમ^{૧૦૭} (સ મધ્યમ, પ્રા. મન્નિમ),

[સિરકૃત ઉચ્ચારનું કારણ કદાચ જિજ્ઞાસાના હોય]

^{૧૦૮} વયા, વાસળી (સ વન્ધ્યા, પ્રા વયા)

[અહિં, ય નો જ થાયછે તોપણ, ય નું શુદ્ધતાલગ્ન તત્ત્વ સરકાર રૂપે પાછળ
રહેછે, -જેમ કેટલીક મિથિ ઉત્પત્તિવાળી યાતિયોની નસોમા અર્થ રૂવિર
વહેછે તેમ

(દ) ચોવ, ચોવદાર, જઙ્ઙ, જાદુ, જગલ ધત્પાદિ

પણ નનર, સજા, ભજમાશ હેમા, મુળગત ટ-જેવા ઉચ્ચારને પરિણામે,
પ્રાકૃત ઉચ્ચાર છે

હાવા વિશાળ અને અટપટા સ્તર્ગને અપવાદો અવશ્ય હોય, જેમાના
કેટલાકનું કારણ વિદિત હોય અને કેટલાકનું કારણ,
કેટલાક અપવાદો, કેટલાક અપણા જ્ઞાનની અભ્યારની દસામાં, અવિદિત હોય
લાક પ્રકારોવા રાકય એ અપવાદો જોઇએ -
લાગત કારણ

(૧) ઈયો-હ સાથે ઇ છે છતાં અહિં ઉચ્ચાર પ્રાકૃત છે

(૨) જૂ, જવ, જમ, સ યના રૂપાન્તરથી જ આળ્યોછે તોપણ આ
શબ્દોમા હેનો પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થાયછે

(૩) બાજ (બચ), બાજો (બાર્યમાથી), છાચ, છાજલી (છાચમાથી),
છોજે (પ્રા સિગ્ગજ, સ સિચતેમાથી), એ શબ્દોમાં ઘ-યનું રૂપાન્તર
છતાં, જ પ્રાકૃત ઉચ્ચાર પામેછે

(૪) ચકલું, ચકલી, ચગદોલ (સ ચક્રદોલ), ચાર (સખ્યા), ચક્રો
(સ ચક્રાક), ચોરીમ, જમતુ, જણતુ, જમણ, જગ, જગત, વન્તુ, કર્તુ, વાચતુ,

^{૧૦૭} રૂપ અપુમ કોમઠ જાત્ય, કાઢી ઋધારી માયમ રાત્ય

(શામળાશ્રીત નદયગ્રીસી ૫ ૮૪)

^{૧૦૮} દમયન્તીની જપા દત્તી કેટલી રહી કામ્યના

(ત્રેમાન દકૃત નટાધ્યાન, ૪, વર્ણ)

કાચલી, કચકહું, કાચવો; છોતરું, છુંછું (=ધસાયેલી પીછી), છું છાં (=મન્ત્રોચ્ચાર); વજન; ધસાદિ.

આ બધા તદ્ભવ છે, હેમાંદ્ર, ઇ, કે એ હેતું ઉચ્ચારવિકારક તત્ત્વ નથી; વજનના મૂળ ફારસીમાં ટ-જેવો ઉચ્ચાર છે; છતાં આ બધા શબ્દોમાં શુદ્ધતાલબ્ધ ઉચ્ચાર થાય છે.

[જમવુંના શુદ્ધતાલબ્ધનું કારણ એ દર્શાવાય કે મૂળ સં. જિમ્ છે એટલે ફની અસર જમ્ રૂપાન્તરમાં ગૂઠ સંસ્કારરૂપે રહી હશે; તે જ મુજબ જમણ્ય દેશ્ય છે હેમાંથી જમણું નીકળેલ છે માટે, જે મૂળ શબ્દમાં શુદ્ધતાલબ્ધ હતો એ માની લઈએ તો, જેના અને લીધે એ ઉચ્ચાર જળવાયો હશે. ચારમાં શુદ્ધતાલબ્ધ ઉચ્ચારનું મૂળ જૂના વખતમાં ફવાળા એકાદ્ર રૂપમાં ખોળવું પડશે: ચ્યારિ/ચિયારિ/ચ્યારિ/ચત્તારિ (સં.].

(૧), (૨) અને (૩) પ્રકારોમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર અર્પનારી જે વિદેશીય અસર ઉત્કટપણે પ્રવર્તી હશે તે અસરે કાંઈક કારણે અલક્ષ્ય છે; કદાચ મરાઠી શબ્દોની બાજતમાં મિં ધીમ્સ સૂચવે છે તે પ્રમાણે આ શબ્દો પ્રાચીન તદ્ભવો હશે. ૧૦૯

પ્રાચીનતર પ્રાકૃતોમાં પણ ચ, છ, જ, જ્ઞને આ સકાર જેવો ઉચ્ચાર અર્પનારી વિદેશીય અસર વિશે એક સૂચના મહારા પ્રાકૃત ઉચ્ચારનું કારણ વિદેશીય અસર; એ સિદ્ધાન્તનું વિશેષ વિકાસન.

પ્રથમ વ્યાખ્યાનમાં રજૂ કરી છે (પાછળ પૃ. ૮). હવે આપણે આ અસરનું મૂળ શું હોઈ સકે એ વિષયની વિશેષ પરીક્ષા નિપુણતાથી કરીએ. પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ કરીએ. ચ્, છ્, જ્, જ્ઞનો સકારયુક્ત ઉચ્ચાર ગુજરાતીમાં છે એ નિઃશંક છે. મરાઠીમાં પણ એ ઉચ્ચાર છે, પણ સકારતત્ત્વ વિશેષ છે. સકારયુક્ત ઉચ્ચારને સકારરહિત બનાવનારા સંયોગો ગુજરાતીમાં છે તે જ મરાઠીમાં છે એમ કહીએ તો ચાલે. મિં ધીમ્સ સંક્ષેપમાં નિયમ આપ્યો છે તે પ્રમાણે, “તત્સમ અને અર્વાચીન તદ્ભવ શબ્દોમાં, અને તાલબ્ધસ્વરો ફ, ફે, ઇ અને ઈ પૂર્વે, ચ તે ch (શુદ્ધ ચ) અને જ j (શુદ્ધ જ) છે; પણ

૧૦૯. અવધારણાર્થક નિપાત જનો પ્રાકૃત ઉચ્ચાર થાય છે અને એ વાતના ખરાપણાની એક અસંદિગ્ધ કસોટી છે હા જ તો (=હા, ચોક્કસ) એ વાતચિતના ઉતાવળિયા ઉચ્ચારમાં હાસ્તો બને છે. આર્હિ જ્ઞો મ્ થાય છે એ સકારપ્રધાન પ્રાકૃત ઉચ્ચારનું સાદ્ય પૂરે છે. આ જનો સંસ્કૃત ઉચ્ચાર કરનારા જે ઘણા થોડા પુરુષો છે તેઓ હા જ તોનો સંક્ષિપ્ત ઉચ્ચાર હાચ્તો કરે છે, અને વાગ્યાપારદૃષ્ટિએ વિચારતાં એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

બહુ પ્રાચીન તદ્દ્રવોમા, દેશજ શબ્દોમા, અને બીજા સ્વરો પૂર્વે, જનો tઙ (ત્સ) અને જનો tઙ (દ્વ) ઉચ્ચાર થાય છે ” (પુ ૧, ૫ ૭૭) પ્રાચીન અને અર્વાચીન તદ્દ્રવોવાળી વર્ગવ્યવસ્થામા મહે આપેના ય, ય, ય, ઘ્ય વગેરેના રૂપાન્તરો વિશેના વર્ગીકરણનો સમાવેશ થઈ જરો એમ જણાય છે આ વિશિષ્ટલક્ષણ (એટલે અમુક સંયોગોમાં સંકારયુક્ત ઉચ્ચારોને સંકારરહિત બનાવવાની ખાસિયત) મરાઠી ઉપરાંત બીજા કેાઈ સમાનપ્રભવ ભાષામાં નથી હોવા મિ. બી.સનો મત છે મહેને લાગે છે કે ગુજરાતીનું હેમને તદ્દન સ્મરણ થયું છે, કારણ કે ઉપર દર્શાયું છે તેમ એ પણ એ જ નિયમોને અનુસરે છે પ્રોફેસર સ્ટેન કૉનોવ આથી જ ભ્રમમાં પડ્યા હશે ? કારણ કે

હેમણે હોવા નિર્ણય બાબ્યો છે કે વલ્લી સવત્તા ત્રીજા
 ડૉ સ્ટેન કૉનોવના સંક્રામા સૌરાષ્ટ્રની (=કાઠિયાવાડની) ભાષા ગુજરાતની
 મતની પરીક્ષા, હેમની સંક્રામા બિન હતી-એક મહારાષ્ટ્રી, અર્વાચીન મરાઠીની
 મલ જનેતા, અને બીજા સૌરાષ્ટ્રની, અર્વાચીન ગુજરાતીની

જનેતા, અને હેમના આ મતનો આધાર એ છે કે વલ્લી સવત્ ૨૧૦ ના (-ઈ સ ૫૩૦ ના) પાલીનાણામાં મળેલા વલ્લી તામ્રપત્રમા જ્યાંબલ જેવા શબ્દોમાં જ ને સ્થાને જ્ય લખ્યો છે, ૧૧૦ અને તંઙ (દ્વ) ઉચ્ચારથી બિન્ન શુદ્ધ તાલબ્ય ઉચ્ચાર દર્શાવવા માટે જ્ય લખવાનો આ રિવાજ અર્વાચીન મરાઠીમાં જેવામાં આવે છે હાલના મરાઠી લોક, સાધારણતઃ અશિષ્ટ વર્ગના લોક, એ ભાષામા પ્રધાનપણે વપરાતા પ્રાકૃત ઉચ્ચારથી બિન્નરૂપે સંસ્કૃત ઉચ્ચારને દર્શાવવાને જ જેવા તાલબ્યમા જ ઉમેરે છે, વિચાર ને બદલે વિચાર એમ લખે છે, એ વાત મ્હારી જાણમાં છે પરંતુ મરાઠીની માફક અર્વાચીન ગુજરાતીમા પણ પ્રાકૃત ઉચ્ચાર છે એ વાતનું પ્રો. સ્ટેન કૉનોવને સ્મરણ રહ્યું હોત તો આટલા બલહીન પ્રમાણને આધારે પૂર્વોક્ત નિર્ણય બાધવાની ઉતાવળ તેઓ ન કરત એ પછીના સમયના લિખિત પ્રમાણની અપેક્ષા રહી હોય તો પ્રો. સ્ટેન કૉનોવે માત્ર વસન્તવિલાસ (વિ સ ૧૫૦૮) કડી ૨૪ માં જેવી

૧૧૦ હેમનો લેખ જુઓ, Epigraphia Indica, પુ ૧૧ સુ ૫ ૧૦૫.

સાસનપત્ર તો અસ્કૃતમા લખાયેલ છે પરંતુ અસ્કૃત બાદ ઈ સ. ના છઠ્ઠા સદીમા જેવા નિલપ્રચારમાંથી હુમ થઈ હતી એટલે સ્પષ્ટ છે કે આ સાસનમા સંસ્કૃતનો પ્રયોગ પરંપરાગત રીતે અનુસરવાના રિવાજનું જ પરિણામ હતો પરંતુ, અસ્કૃત પ્રણયમાં પણ જ ને જ્ય લખ્યો છે એ હરીફ (અસ્કૃતમા માત્ર શુદ્ધ તાલબ્ય ઉચ્ચાર ન હતો તેથી) તેનું સુચરે છે કે પ્રાકૃતના જન્મતાલ થયી શુદ્ધ તાલબ્યને બિન્નરૂપે દર્શાવવાની આ પ્રવૃત્તિ છે ઈ સ. ના છઠ્ઠા સદીમા જેવા પુરાણી હતી

હતી, એટલે હેમને માલુમ પડત કે વિચારીમાંના ચતો સંસ્કૃત ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ કરવાને વિચારિ ને વિચ્યારિ (ચન્ચ) એ રૂપે લખેલ છે, જે વસ્તુસ્થિતિ અવશ્ય સૂચવે છે કે એ દિવસોમાં પણ ચતો પ્રાકૃત ઉચ્ચાર વ્યાપક હતો. ૧૧૧

આટલું પ્રસંગવશાત્ કહું. ખીલ આધુનિક ભાષાઓ પૈકી પંજાબીમાં કેટલાક શબ્દોમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર જેવું કાંઈક છે, અને બંગાળીમાં પણ એ ઉચ્ચાર છે. (ખીન્સ, પુ. ૧, પૃ. ૭૧, ૭૨). મારવાડીમાં સકારતત્ત્વ એટલું ઉત્કટ બને છે કે દંતતાલબ્ધ ચ લગભગ સ જેવો સંભળાય છે; ચત્રમુર્તી મંદરને સ્થાને સત્રમુર્તી મંદર સંભળાય, ચમના રાજાજીને બદલે સમના રાજાજી સંભળાય—પત્યાદિ. હિન્દી^{૧૧૨} અને સિન્ધી અલિપ્ત રહે છે અને શુદ્ધ સંસ્કૃત ઉચ્ચાર ભળવી રાખે છે. હવે માતૃભાષા સંસ્કૃતમાં હતો જ નહિ હેવા આ વિલક્ષણ ઉચ્ચારનું મૂળ ક્યાં હશે? આપણે હિંદુસ્તાનની સર-હદપર બે સ્હામસ્હામે છેડે નજર નાંખવી પડશે. કાશ્મીરીમાં ત્સૂર=ચોર જેવા શબ્દોમાં આ વિચિત્ર ઉચ્ચાર ત્સ છે; આ ત્સૂર શબ્દ દેખીતો ચૌર-

૧૧૧. વિશેષ ઉદાહરણો માટે નીચે જણાવેલા ગ્રંથો જુઓ:—

વિમલપ્રવન્ધ, ૧, ૩૯, ૪૦, ૪૧, (ચ્યારિ, ચ્યાર: બંનેનો અર્થ ‘ચાર’),
૪૬, (ચ્યાલીસ), ૮૫ (ચ્યારિ=ચાર, વિચારિ=વિચારે; એ બે સ્હામ-સ્હામા પ્રયોગ વિચારવા);

૩, ૩, (ચ્યારિ);

૬, ૮૭, (ચ્યારિ);

બાલણકૃત કાદમ્બરી, પૃ. ૭૮, પ. ૧૫ (ચ્યારિ=ચાર); પૃ. ૧૩૨, પં. ૭ (વિચ્યારિ=ચે ચાર, ઘોડા; મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથમાં કતિપય છે);

વેતાલપચવીઝી (ગદ્ય) પૃ. ૧૭૫ (રા. જગજીવન દયાળદાસ મોદીવાળી આવૃત્તિ)
ચ્યાર, ચ્યારિ;

માધવાનલ-કામકલાદોષક-પ્રવન્ધ, (વિ. સં. ૧૫૭૪), પં. ૧૮૪ (ચ્યાર=ચાર);
ન્યાય મુંદર કૃત વિદ્યાવિલાસચરિત્ર, વિ સ. ૧૫૧૬, (ડૉ. ટેસિટોરીની “Notes;”
Selected Specimens, પૃ. ૧૦૦ મું જુઓ), ચ્યારત્ત્વ શ્લો. ૧૮, ૧૯.

હીરાનન્દ સૂરિકૃત વિદ્યાવિલાસચરિત્ર (વિ. સં. ૧૪૮૫) શ્લો. ૫, ચ્યારિ, ડૉ. ટેસિ-ટોરીની “Notes” માં પૃ. ૧૦૦ એ આપેલ ટાંચણ; એથી વિરુદ્ધ ઉચ્ચાર માટે આગલા ગ્રંથમાં ચડચડ (તેમજ આ ખીલ ગ્રંથમાં શ્લો. ૭ માં માં ચડચડ) જુઓ; આ ઉચ્ચારવિરોધનું પ્રતિબિંબ હાલની ગુજરાતીમાં પણ પડ્યું છે કારણ કે હેમાં ચારમાં સંસ્કૃત ઉચ્ચાર છે, પણ ચીથુમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચાર છે.

૧૧૨. હિંદી અને સિન્ધી આ વિદેશીય અસરથી બચવા પામી એ ઘટના આશ્ચર્ય-જનક છે. હેતું કારણ એમ હશે કે એ બંને ભાષાઓ ઉપર, જો કે ધણે મોટે સમયે, ફારસીની અસર પડી હશે? ફારસીમાં આ સકારમિત્ર ઉચ્ચાર નથી.

માથી આવ્યો છે અને જનુ રૂપાન્તર થઈને આ વિચિત્ર ઉચ્ચાર ઉદ્ભવ્યો છે એ સ્પષ્ટ છે ૧૧૭ સ્વરચિત કાશ્મીરી ભાષાના લઘુગ્રન્થ (Manual)ની પ્રસ્તાવનામાં સર જર્જર્ ઓર્થર્સ જણાવે છે કે તરતમાં જ મધ્ય એશિયામાં હાથ લાગેલા કેટલાક ગ્રામીણ લેખો જે ભાષાઓમાં લખાયેલા છે તે હજી ઉકેલી સકાર્થ નથી અને એ ભાષાઓ ઉકેલવાનું સાધન કદાચ પિશાય ભાષાઓમાં પ્રાપ્ત થશે-જે પિશાયભાષાઓ પૈકી એકલી કાશ્મીરી ભાષામાં જ સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયેલું છે એ એક વર્ષ પૂર્વે (૪ સ ૧૯૧૩માં) મેં કેટલાક ભૂતિયાઓને મોક્ષતા દાર્જિલિંગમાં સાલજ્યા હતા, તેઓ જનો ઉચ્ચાર ત્ત્ત બહુ ઉત્કટરૂપે કરતા હતા હિંદુસ્તાનની પૂર્વ, અથવા વસ્તુત દક્ષિણપૂર્વ, સીમાએ બ્રહ્મદેશીઓ જન્મ, જન્મને સદા કહે છે. એરુવિન આનોંદે "Light of Asia" માં (પુ ૬, પૃ ૧૭૨ મે) વાપરેલો સક્રવાલ શબ્દ ચક્રવાલ માંથી છે-પાલી ચક્રવાલ એટલે "a world, a sphere, of a peculiar description"-“લોક, ગળ, હેનો અમુક વિશિષ્ટ પ્રકાર,” અને આ શબ્દનું સિંહલીરૂપ સક્રવાલ છે એમ જણાય છે (એફિસર આર્થરકરૂત પાલી શબ્દ-કોશ-ચક્રવાલ જુવો) ૧૧૪

૧૧૩ સર જર્જર્ ઓર્થર્સ દ્વારા Manual of Kashmiri: Ladwaggo, પુ ૧, પૃ ૭૪, પૈરા ૨ જુવો ત્યાં તેઓ કહે છે-“આ વર્ણ હેતુ સ્વરૂપ દર્શાવે છે તેમ, ‘Oatp’ માના અર્થે is માફક ઉચ્ચારાય છે”

૧૧૪ વિરોધનામ જન્મગ્રન્થ ઓર્થર્સે કહેલું રૂપા વર સજ્જાત્રેમ એ સમયે પાલી કે પ્રાકૃતમાં જ ના મ-મિત્ર ઉચ્ચારનું સૂચક છે આ વાત એક વિશેષ બહુ ઉપયોગી પુરાવા પૂરો પારે છે ચન્દન (મ) ના જ નો (ફ) ચન્દનમાં મ થયો એ પણ એટલું જ સૂચક છે હેનો અર્થ એ કે એ ફારસી શબ્દ પ્રાકૃત (ચન્દન) દ્વારા ઉદ્ભવેલો અને હેમાનો ન પ્રાકૃતમાં થતા જ ના મ-મિત્ર ઉચ્ચારમાંથી પ્રાપ્ત થયો

આ દંતવાલ્ક્ય ઉચ્ચારને આ દ્રશ્યના સમયથી પણ આગળ લઈ જનારું એક વર્તમાન ઉત્પત્તિદર્શન સૂચવવાનું મન થાય છે હેનો આધાર શબ્દ અને છન્દન (વે) શબ્દો વચ્ચે સમ્ય ભાસવા સળ થ ઉપર છે હેનો સળ થ વસ્તુસિદ્ધ દોય, તો છ નો જ થવાનું કારણ એ જ કે ■ નો દંતવાલ્ક્ય-ચ ઉચ્ચારદ્વારા મ થયો અને હેમાંથી જ થયો, (પછી શબ્દવાલ્ક્ય છ નો વાલ્ક્ય ન અને એ જ નો દંત્ય મ થયો દોય તો જુદી વાત છે) પરંતુ એક અવસ્થાના પરિવર્તને પૂછતા જણાય છે કે (૧) ચન્દની બુદ્ધત્વ સન્ન-ભાવુત હેમાંથી આવેલા આરોનિ-ગૈનિ (=દીક) સન્નમાંથી દર્શાવવાનો રૂપચાર ■ (પાન્ન એટલે દીકની દીક, મૂળરૂપ ગ્વાનેનિ દગ), (૨) જ છ નો અવસ્થામાં જ થાય (જેમકે છિ મ- સિદ્ધ અવ), (૩) આ મતને એફિસર હોર્મનો આધાર છે પણ મેં એક મૂલરૂપ Etienne of Ladwaggo (ભાગાગાજ) લઈને લેયું તો પુ ૧, પૃ ૨૩૭, નોટ ૩૬ માં હેમાનો એ જ મત સ્વીકારેલો જોયો (એટલે કે શબ્દ મે હેનિ (ચ્ચાન) હું વિષ્ણુરૂપ છે, ન દાનિ-વાવનો અવ) પણ મને જણાય

આ બધા અસ્તવ્યસ્ત અવશેષોને એકત્ર કરીએ તો હવે તર્ક ન થઈ
સકે કે તાલબ્યોના અર્થતાલબ્ય ઉચ્ચારનું મૂળ મધ્ય
આફ્રિકા ઉચ્ચાર મોંગલ
અસરનું પરિણામ
હોવાનો સંભવ.
દિમેટી અને અન્ય દિશામાં દ્રાવિડોમાં તેલુગુ તાલબ્યના

આ સ-મિશ્ર ઉચ્ચારને જાળવી રાખેછે; અને અનુમાન કરેછે કે “તેલુગુ અને
બીજી અનાર્થ ભાષાઓના સાન્નિધ્યને લીધે મરાઠીએ કંઈક અંશે તેઓની
અસર પ્રાપ્ત કરી હોય એમ માનવું સ્વાભાવિક છે, અને તાલબ્યોના આ
ઉચ્ચાર એ અસરનું જ ઉદાહરણ હોય એ સંભવેછે.” (પુ. ૧, પૃ. ૭૨).
મહારે અહિં કહેવું પડશે કે માત્ર ભૌગોલિક સાન્નિધ્યની ભાષા ઉપર હાવી
અસર થાય હોવા નિયમ નથી. હાવી અસરને ઉચિત અવકાશ મળવા માટે
સમીપવાસી પ્રજાઓ વચ્ચે, કે પછી દૂર દેશના આગન્તુક લોક અને દેશગત
લોક વચ્ચે, સાક્ષાત્ વ્યવહારની અપેક્ષા છે. મહારાષ્ટ્ર અને દ્રાવિડ દેશો
હાવા પરસ્પર વ્યવહારમાં આવ્યા હતા એ સુવિદિત છે, અને એ વાતને
મરાઠીમાં તાલબ્યના સ-મિશ્ર ઉચ્ચારનું કારણ ચોક્કસ માની સકાય. મિ.
બીન્સના કથનને આ અર્થમાં સ્વીકારીએ તો, દક્ષિણની ભાષાઓ હોના દ્રાવિડ
પડોશીઓ સાથે સંબંધ દર્શાવવામાં મિ. બીન્સે જે કંઈ તે જ, એટલી જ
યથાર્થતાથી, ઉત્તરની ભાષાઓ પરત્વે, તેઓમાંના આ ઉચ્ચારને ઉત્તરની
મોંગલ અસરનું પરિણામ ગણીને, થઈ સકે. ગુર્જરાનું ખરૂરો સાથે તાદાત્મ્ય
અને તેઓના શ્વેતહૃણ સાથે સંબંધ દર્શાવતા મતનો ઉલ્લેખ મહારા વ્યાખ્યાન

કે તેઓ (મં. મૂલર) પણ પ્રથમ જ્ઞાત એ સં. જ્ઞાત જ છે એમ માનતા હતા; અને
પોતાનો આ મત હવે નલે એમ નથી હેતું પૂર્વોક્ત ‘નોટ’માં જણાવતાં સાથે નાચે
પ્રમાણે પ્રબળ અને સ્પષ્ટ મર્યાદા ઉમેરેછે. “જ્ઞાત-જ્ઞૈતિ, જ્ઞાન, એ વ્યુત્પત્તિને પાછળથી
કરેલી વ્યવસ્થા માનિયે, અને જેનો મૂળ અર્થ અપરિચિત થયો હતો હોવા શબ્દનું
પાડિત્યપ્રધાન અર્થદર્શન માનિયે, તો ભૂદી વાત છે.”

હું આ છેલ્લા મતને સ્વીકારવા બહુ ઉત્સુક છું, ખાસ કારણ એ કે મંદસ મૂલરે
પોતાના મૂળ મતને વળગી રહેવાનું જ આ કારણ દર્શાવ્યું છે એ સ્પષ્ટ છે, જો કે એ
કાર્ય હેમણે ભિન્ન પ્રકારે કર્યું છે.

ઉપરની દલીલોને બાજુ મૂકીએ, તો દંતતાલબ્ય ઉચ્ચારને વેદ પૂર્વના અથવા
અવસ્તા-વૈદિક સમયમાં લઈ જનારી બીજી પણ વસ્તુ છે; સં. ના જ્ઞ ને સ્થાને વખતો-
વખત અવસ્તામાં આવતો સ્, યાજ્ઞ (સં.) માટેના યાજ્ઞ (અવ.) માં છે હોવા. વિરુદ્ધ-
પ્રકારનાં ઉદાહરણો પણ છે, તો શક્ય છે કે વેદપૂર્વના સં. માં જ નો ઉચ્ચાર કેટલાક
શબ્દોમાં શુદ્ધતાલબ્ય થતો અને બીજામાં દંતતાલબ્ય. (સ્ વર્ણુ જ્ઞ ના દંતતાલબ્ય ઉચ્ચારને
જ પ્રતિનિધિ થઈ સકે, શુદ્ધતાલબ્ય જ્ઞ નો નહિ, એ કહેવાની જરૂરિયત નથી માનતા.)

૨ જામા મ્હેં કર્યાં છે (પાછળ પૃષ્ઠ ૩૭ જુવો) ખઝરોની જ ઉત્પત્તિ હજી વિવાદાસ્પદ છે પરંતુ તેઓ કૌંકસસના દેશજ લોક હતા એ નિશ્ચય છે, તહેમની આધિકારદર્શક સદાઓ હતી તે એ સમયની તાર્તાર પ્રજાઓમાં હુણો, ખલ્ગે રિયનો, તુર્કો અને મોંગોલોમા વપરાતી સદાઓ જ હતી ખઝર અને ખલ્ગેરિયન ભાષાઓ વચ્ચે ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સખન્ધ છે અને અર્વાચીન માગ્યારની ઉત્પત્તિ નવમા સદામા ખઝર રાજ્ય નીચે આવેલા પ્રદેશમા વપરાતી ભાષામાંથી સાધવામાં આવે છે એક સમયે ખઝરો હુણોને તાબે હતા ખઝરોની બે વંશપરંપરા હતી, ખઝરો અને કાળા ખઝરો, હામાના પ્રથમ ગૌરવર્ણ, શ્યામકેશ, અને આકર્ષક સૌંદર્ય અને બાધાવાળા હતા, અને તેઓની સ્ત્રીઓ સૌન્દર્યમા ખાસ પ્રખ્યાત હતી બીજા ડીંગણા, કાળા અને વિરૂપ હતા, તેઓ ઉગ્રિડ પ્રજાવના Steppe(રશિયા સેમીરિયાના ઉજ્જડ મેદાન)- માંથી આવેલા ભટકતા લોક હતા, હુણોના સજાતીય હતા ૧૧૫ ગિબને વર્ણન આપ્યું છે તે મુજબ હુણુ લોક તહેમના વિશાળ સ્કન્ધ, ચીપટા નાક, અને માથામા ઉંડી ડૂબેલી ન્હાની કાળી આખ વડે અલગ તરી આવતા, અને તેઓ લગભગ દાઢી વિનાના જ હતા ૧૧૬ આ વર્ણન જો કે વૉલ્ગા નદીના પ્રદેશ તરફ ગયેલી શાખાનું છે ઑક્સસ નદીના પ્રદેશમાં વસેલી શાખાનું નથી, અને કદાચ એ શાખાઓ સિલજાતીય હતી, તોપણ બંને શાખાઓને એ વર્ણન સમાન ગણી સકાય એ સ્વરૂપલક્ષણ ચોક્કસ મૉંગલ પ્રકારનું છે એ તરત જ જણાઈ આવશે

આ સમજા ઉપરથી યોગ્ય રીતે નિર્ણય રચી સકાય કે મુજરાતીમાંના તાલબેનો સ-મિશ્ર ઉચ્ચાર, ધણે સભવે, મુજરો હિંદુસ્તાનમા આવ્યા તે પૂર્વ ધણા સમય અગાઉ તહેમની ઉપર પડેલી મૉંગલ સરકારમાંથી ઉદ્ભવ્યો- છે, અને પોતાના અધિકાર તબે આવેલા દેશમાં વપરાતી ભાષામાં તેઓએ એ સરકાર રાખ્યો હોવા જોઈએ (ભૂતિયા જેવી મોંગલ પ્રજાવની જાતિયોના મ્હોમાંથી સભજાતો આ ઉચ્ચાર ક્રમથી ક્રમ પાછા જતાં છેક પ્રાચીન મૉંગલ ઉચ્ચારતત્ત્વમા જોઈ સકાય એ માન્યતાને આધારે મ્હેં આ ઉત્પત્તિદર્શન કર્યું છે)

૧૧૫ Encyclopoedia Britannica, XIV, 59 b અને c (નવમી આરતિ)

૧૧૬ ગિબન, પ્રકરણ ૨૬ મુ, દેમાથી વિન્સેટ રિમ્મય દ્વારા "Early History of India " મા પૃ ૨૮૦ મે (બીજી આરતિમા) આપેલું અવતરણ

એક જ પ્રશ્ન કાંઈક વિચિત્ર ગુચવાડા ભરેલો હજી બાકી રહે છે. તે એ કે ગુજરાતી બોલતા અમુક એક દેશવિભાગમાં—એ-સુરત અને બરુચ નિ-ક્ષામાં આદૃત ઉચ્ચારનો તદ્દન અભાવ; કારણ અજ્ઞાન છે. શુદ્ધતાલવ્ય ઉચ્ચાર દ્વીપખંડ હોય તેમ એકલદશામાં રહ્યો છે, ત્યાં અર્ધતાલવ્ય ઉચ્ચારનો અત્યંત અભાવ છે. આ બે જ જાણીઓમાં અત્યંત સૂધી શુદ્ધ સંસ્કૃત ઉચ્ચાર જળવાઈ રહ્યો છે એ શાથી? વિદેશીય સંસ્કારને ત્યાં પહોંચતાં અ-ટકાવનારું શું હશે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને હું અશક્ત છું અને હેની ચર્ચા બીજાઓ માટે પડતી મૂકું છું.

તેમ છતાં મેંકસ મૂલરે Science of Language, પુ. ૨, પૃ. ૧૫૫-૧૫૭ માં આપેલી તાલવ્ય ઉચ્ચારની પૃથક્ક્રિયા પ્રસંગવશાત્ આ પ્રશ્ન ઉપર પ્રયત્ન પ્રકાશ પાડનારી બને છે. અંગ્રેજી અને ઈટાલિયન ch (ચ) એ t (ટ) અને sh (જ) એ બે વર્ણોનો બનેલો છે, એટલે એ સાદો એક વ્યંજન ન ગણાય હેવા, કેટલાક શરીરશાસ્ત્રીઓના અને તેઓ પૈકી પ્લુમ્મના, અભિપ્રાયનો એ પંડિત ઉદ્દેખ કરે છે. પોતે એ મતનો અંશતઃ સ્વીકાર કરે છે પણ ch ઉચ્ચારને અર્ધાં t અને અર્ધાં sh ઉચ્ચારનો બનેલો માને છે; અને અર્ધાં t અને sh ઉચ્ચાર મળીને એક જ આખો વ્યંજન બને છે. પછી મેંકસ મૂલર વિશેષ ચર્ચા કરતાં કહે છે: “વર્ણોની રચના વર્ણવતાં પ્રાતિશાસ્ત્ર્ય ગ્રંથોનો જેને પરિચય હશે તેવા સંસ્કૃત પંડિતોમાંથી ભાગ્યે જ કાષ્ઠક, પ્રાચીન સંસ્કૃતના ઇતિહાસના કાંઈ પણ વિશિષ્ટ યુગમાં આ કહેવાતા તાલવ્ય વર્ણોનો ઉચ્ચાર બરાબર કેવો થતો એ વિશે, આગ્રહ—યુક્ત મત આપવાની હિમત કરશે.” પછી તેઓ લગભગ kyind, cyard, cyube, cyou, એ પ્રમાણે ઉચ્ચારાતા kind, card, cube, cow એ શબ્દોમાં (અંગ્રેજીમાં) થતા k ના વિલક્ષણ, અને k માંથી ky માં બને છેવટ (અંગ્રેજી) ch માં સંક્રાન્તિ કરતા, ઉચ્ચાર તરફ લક્ષ ખેંચે છે;—એ રૂપાન્તર t નો natura, nature હેમાં ch થાય છે તેને, અને d નો soldier ઉચ્ચાર (soljer), diurnal, journal હેમાં j થાય છે તેને, મળતું આવે છે.

[આ ચર્ચા, કવર્ગ પછી ઇ કે એ કે ય આખો હોય ત્યારે ગામડિયાઓની ભાષામાં કવર્ગને બદલે ચવર્ગ બોલાય છે હેમાં પ્રવર્તતી વાગ્વ્યાપારધટનાનો નિર્દેશ કરે છે.]

મેંકસ મૂલર છેલ્લે કહે છે:—

“આપણે સ્વીકારવું પડે કે સસ્કૃતમાં અને બીજી ભાષાઓમાં જે તાલબ્યવર્ગ છે તે કવચિત્ કષ્ટવર્ણોના અને કવચિત્ દન્ડવર્ણોના રૂપાન્તરથી ઉદ્ભવેલા હોય છે, એક જ ભાષાના ઇતિહાસમાં જુદેજુદે સમયે જ નહિ પણ જુદાજુદા સ્થાનોમાં પણ હેનો ઉચ્ચાર નિશ્ચય લિખિત થાય છે, છતાં કષ્ટ અને દન્ડ વર્ગો વચ્ચે, લાલે ગૌણ પણ સ્વતંત્ર, સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા પૂરતી એ વર્ણો સ્વરૂપ-વ્યક્તતા જાળવે છે, અને આપણે જોઈશું તે મુજબ, કષ્ટ, દન્ડ અને ઓષ્ઠ વર્ણોના જોડલા જ આન્તર વિભાજનો સમાવેશ કરે છે”

ચ, છ, જ, ઘના સવંતાલ્લય ઉચ્ચારને મ્હે પ્રાકૃત ઉચ્ચાર કહ્યો છે સર જ્યોર્જ ગ્રીઅર્સને પોતાના એક લેખમાં આ ઉચ્ચારનો પ્રાકૃત તાલબ્યોના ઉચ્ચાર વિશે સર જ્યોર્જ ગ્રીઅર્સને ની ઉપયોગી અર્થા, હેનો સારાશ અને શુભદાય પરીક્ષા

પ્રસંગવશાત્ બહુ સૂચક પ્રકાશ નાખે છે એ લેખ આખો વાંચવો હોય તો J R A ઇ સ, ૧૯૧૩ પૃ ૩૯૧ અને તે પછીનામાં, “The Pronunciation of Prākṛit Palatals” હેમાં વાંચી લેવો અહિંયાં હું હેનો સારાશ અને કેટલાક મુદ્દાઓ વિશે મ્હારી ટીકાઓ આપુ છું —

સર જ્યોર્જ ગ્રીઅર્સને સ્થાપેલા વિશાળ નિર્ણયો આ પ્રમાણે છે —

(અ) શિષ્ટ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં અને ગૌરસેનીમાં તાલબ્યોના દન્ડતાલબ્ય ઉચ્ચાર થનો હેવો સમ્ભવ છે (આધુનિક મરાઠીની માફક)

(આ) માગધીમાં શુદ્ધ તાલબ્ય ઉચ્ચાર થનો એ સ્પષ્ટ છે

(ઇ) આ બેદ આજપર્યંત નથી રહ્યો છે, માત્ર એક અપવાદ છે, ગૌરસેનીના પ્રદેશની ઉત્તરમાં નિષ્ટસમદ માગધી અને ગૌરસેની-પેનાચિળી ભાષાના ઉચ્ચારે દક્ષિણ ગૌરસેનીના અને મદાગાષ્ટીના ઉચ્ચાર] સ્થાન ખૂચવી લીધું છે

(ઉ) ડૉ દાર્નને (ગૌડ બ્યાકરજી, પૃ ૭ ઈત્યાદિમાં) દર્જાયું છે કે પાંચમ અને દક્ષિણના કરતાં પૂવની ભારતીય-આર્ય ભાષાઓના તાલ થો વધારે વ્યક્ત અને સાચા તાલબ્યો છે, આ વસ્તુસ્થિતિ “પ્રાકૃત વૈષાકરજો દર્જીવી ચૂક્યા હોય એમ જણાય છે”

જે વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણે અને દલીલોને આધારે હેમણે આ નિર્ણયો બાધ્યાછે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(અ) વરરુચિ (૧૧-૫ માં)-(માગધીવિશે) કહેછે:—

चवर्गस्य स्पष्टता तयोच्चारणः ।

હેના ઉપર ભામહની ટીકા:—

चवर्गस्य यथा स्पष्टता तयोच्चारणो भवति ।

લેસસન (પૃ. ૧૭૯ મે) સૂચવેછે:—સ્પષ્ટતાને સ્થાને અસ્પષ્ટતા વાંચવું.

કૉવેલ (પૃ. ૧૭૯ મે) સૂચવેછે:—અસ્પષ્ટતા (“તાલુમાં જીહ્વાના ધણુ અદ્ય સ્પર્શ વડે.”)

[શિષ્ટ પ્રાકૃતમાં અસ્પષ્ટ કે ઈપત્સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર છે એ જોતાં હું સ્પષ્ટતા સૂચવું છું. પરંતુ અર્થપરત્વે આ સૂત્ર હજી અણઉકેલ્યો ફટપ્રશ્ન રહેછે.]

(આ) કમદીશ્વર (લેસસન, ૩૯૩) કહેછે:—यपचवर्गयुक्ता मनागुच्चार्याः જેનું ભાષાંતર સર જર્થોર્થ આમ કરેછે:—य, प અને चवर्ग संयोगना अंगभूत होय त्याहारे हणवेथी उच्चारायछे.”

હવે આ અર્થ સ્વીકારવો મુશ્કેલ છે. यपचवर्गयुक्ता: સમાસ છે અને કોઈ નામનું વિશેષણ છે, એ નામ અહિં નથી આપ્યું પણ પૂર્વવર્તી સૂત્ર કે સૂત્રોમાં આપ્યું છે અને અહિં અનુવૃત્ત થાય છે. કમદીશ્વરકૃત સંક્ષિપ્તસારમાંથી લીધેલા ગ્રન્થભાગોના અંશરૂપે લેસસને (પૃ. ૩૦૩ મે) આપેલાં હાની પૂર્વનાં એ સૂત્રો નીચે પ્રમાણે છે:—

मागध्या षसोः शः ॥ १ ॥

रो लः ॥ २ ॥

पक्षी यपचवर्गयुक्ता मनागुच्चार्याः ॥ ३ ॥

(ખંગાલી લિપિમાં છાપેલી એક ખંગાલી આવૃત્તિમાં ષટ્વર્ગયુક્તા મનાગુચ્ચાર્યા: એમ છે (અપભ્રંશ અને અન્ય ઉપભાષાઓ; સૂત્ર ૮. જે આ ખરું હોય તો સંક્ષિપ્તસારમાંનું અવતરણ આપણી ચર્ચામાંથી તદ્દન બાતલ થાય, કારણ કે હેને ચવર્ગ સાથે કોઈ સંબંધ ન રહે.)

આ પ્રમાણે, यपचवर्गयुक्ता: ના (કે ષટ્વર્ગયુક્તા: ના, જે ખરે પાક હોય હોના) વિશેષ્ય તરીકે ष, स, र અનુવૃત્ત થાય હોવા ઉદ્દેશ છે, જે કે षसो: અને रो (रः) પક્ષી વિભક્તિમાં છે, અને અહિં અનુવૃત્ત થનારા શબ્દો તરીકે પ્રથમામાં બોધ્યે. એ ગમે તેમ હોય પણ यपचवर्गने युक्ता: નો વિશેષ્ય લેવા કરતાં આ અર્થમાં હોય આજો આવેછે. મહે આપેલા અર્થમાં વિભક્તિના

(પછીમાંથી પ્રથમા હેવા) ફેરફારથી આવતા દોષનું નિવારણ કરવાનો ઉપાય એ કે ચપવર્ગયુક્તા ના વિશેષ્ય તરીકે જ અને લ ને અનુવૃત્ત થતા માનવા-એ કે કદાચ એમ લેવામાં 'યુક્તો' જોઈશે. પણ છેવટ આખો પ્રશ્ન રાહાઈથી મેધપટલમાં આવૃત્ત રહેશે

વિશેષ જો સર જયોર્જ આપેતો અર્થ ખરો હોય તો પણ અસમુક્ત ચર્ચાના ઉચ્ચારનો મુદ્દો એથી અલિપ્ત રહેશે, 'વગા' હેવો પાઠ હોય તો જુદી વાત, પણ, એમ લખ્યે તો પણ, યુક્ત કદા જરો ? જો હેમનો અર્થ ખોટો હોય તો ચપચર્ચથી યુક્ત વર્ણો, મનાયુચારણ થશે, ચપચર્ચનું નહિ [પરંતુ અદ્વિપિત ગ્રન્થને અભાવે આપણે અધારામાં ફક્ત મારિયે જિયે]

સર જયોર્જ અનુમાન બાધે છે કે —

(જ) આ (પરચયિના અને ક્રમદીશ્વરના) સૂત્રોનો અર્થ ગમે તે હોય,

તાલબ્યોનો હચ્ચાર
માગધીમા અને શિષ્ટ
અમૃત-મહારાષ્ટ્રીમા
ભિન્નભિન્ન થતો

આટલું સ્પષ્ટ છે કે ચર્ચના વર્ણોના શિષ્ટ પ્રાકૃત (એટલે મહારાષ્ટ્રી)માં થતો તહેવો હચ્ચાર માગધીમા ન થતો (હું ક્રમદીશ્વરવાળા સૂત્રપાઠને હાલ તરત નિરુપયોગી ગણીને બાતલ કરું)

(ખ) હેમચન્દ્ર, ત્રિવિક્રમ અને સિંદરાજ કાઈ

સાદાખ્ય નથી કરતા

(૬) માર્કવેડે નીચે પ્રમાણે કહે છે (વિજાગાપટ્ટમવાળી આવૃત્તિ જુદો) —

(૧) ચપયોરુપરિ ચ સ્યાત્. (૧૨, ૨૧) જેમ કે ચિચર। ચિચ્ચ। (અને સર જયોર્જ પોતાના જ તર્કવેડે પ્લાગા-(જાયા) ઉમેરે છે, માર્કવેડે એ નથી આપ્યું)

(૨) વળી ૧૨-૩૨ -ચિટ્સ્ય તુ ચિટ્. (અર્થાત્ તિટ્નું ચિટ્ ધાય છે) અને શાકારીમા એ ચિચ્ચ ધાય છે, — (ચિટ્નો ચિચ્ચ હવેકે ॥ ૧૨-૨, ચિચ્ચાદિ)

(૩) ઉત્તરપૂર્વા દિશામાં આપણને લઈ જઈને માર્કવેડે કહે છે (૧૮-૨) કે (સિધમાં બોલાતા) ત્રાયડ અપનચમાં —
ચત્રોણરિ ચો મંચે. ચત્ત. ચત્ત.

(૪) છેવટ (૨૦-૪) ગૌરમીની-પૈશાચિનીમાં (ઉત્તરપૂર્વના છેક છેડા પરની હેકપ-પૈશાચિનીનો એ એક પ્રકાર હોય) :—
ચત્રોણરિચિચ્ચાદિ । ચત્ત ।

(આ બાજામા માત્ર ચ, છ ને જ છે, જ અને જ નથી) (જુલે-જુલુઃ માગધીમા છે તેમ પ્રથમા દર્શાવ્યું છે) (સર જયોર્જ માની જ લે છે કે

શૌરસેની-પૈશાચી એટલે શૂરસેનના, અર્થાત્ દાહના ઉ. પૂ. રજપુતાનાના, પિશાચોથી બોલાતી પૈશાચી.)

આ સધળામંથી સર જ્યૉર્જ અનુમાન બાધેછે કે:—

(ક) માર્કણ્ડેયને મતે તાલબોના શિષ્ટ પ્રાકૃત ઉચ્ચાર ઉપરાંત એ વર્ણોત્તે બીજે પણ ઉચ્ચાર થતો, તે માત્ર માગધીમાં જ નહિ પણ ઉત્તરપૂર્વી દિશાની એક ઉપભાષામાં પણ અને હેની સાથે નિકટ સંબન્ધ ધરાવતી બીજી પણ એક, દેશના મધ્ય ભાગની, ઉપભાષામાં એ ઉચ્ચાર થતો. આ ઉચ્ચાર દર્શાવવાને હેમણે ચ્, છ, જ, ઙ, જ્ની પૂર્વે ચ્ મૂક્યોછે.

(ખ) આ રીતે, પ્રાકૃતમાં તાલબોના એ ઉચ્ચારવર્ગ હતા જેમાંથી કેટલીક ઉપભાષાઓ એક અને અન્ય બીજે ઉચ્ચાર કરતી એ મુખ્ય મુદ્દામાં, માર્કણ્ડેયનું વરચયિ અને ક્રમદીશ્વર સાથે એકમત્વ હતું.

[મહારે કહેવું પડશે કે વરચયિના સૂત્રનું અને વિશેષતઃ ક્રમદીશ્વરના સૂત્રનું ચોક્કસપણે સંદેહમુક્ત અર્થપ્રતિપાદન થઈ સકે તો ત્હાર પછી જ આપણે નિશ્ચિતાર્થ નિર્ણય પ્રાપ્ત કરિ સકિયે.]

(ગ) આ એ ઉચ્ચારોનું સ્વરૂપ શું હતું? (સર જ્યૉર્જ આ વિષયની ચર્ચા કરેછે.) હિંદુસ્તાનમાં તાલબોના પ્રાચીન આ એ ઉચ્ચારોનું સ્વ- નકાળ ઉચ્ચાર વિષયે પંડિતો બધા એકમત નથી. રૂપ નિરૂપણ. (પિશલ ડું ૨૧૭ માં પ્રાકૃત અધોષ તાલબોના અસા ઉચ્ચાર વિશેની મુશ્કેલીઓનો ઉલ્લેખ કરેછે.) હવે, માર્કણ્ડેયની સંજ્ઞાપદ્ધતિ સ્વીકારીને કહિયે તો ચ, છ, જ, ઙ એ શિષ્ટ-અસ્પષ્ટ-તાલબો હતા, જ્હારે ચ્, છ્, જ્, ઙ્, ઙ્ એ માગધી-સ્પષ્ટ-તાલબો હતા.

વરચયિના સૂત્રપરથી અનુમાન થઈ સકેછે કે શિષ્ટ પ્રાકૃતમાં ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ નહિ પણ અસ્પષ્ટ હતા; કારણ કે માગધી ઉચ્ચારને એ ઉચ્ચારથી ભિન્ન જણાવવા હેણે સ્પષ્ટ કહ્યોછે. સ્પષ્ટ તો ચોક્કસ અર્થ શો? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માટે સર જ્યૉર્જ અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય ભાષાઓની સહાયતા લે છે અને નીચે પ્રમાણે શીઘ્રનિરૂપણ કરેછે:—

(૧) ધંગાલી અને આસામી:—આ છોક પૂર્વની ભાષાઓને અલગ રાખવી પડશે, કારણ કે તેઓ વિશિષ્ટ સ્થાનિક સંયોગોમાં વિકાસ પામીછે.

(૨) બિદારમાં, પછી હેની પશ્ચિમમાં, ગમના પ્રદેશમાં, અને પશ્ચિમમાં, અર્થાત્ માગધી અને અર્ધમાગધીના પ્રચારક્ષેત્રોમાં, અને ગૌરમેનીના પ્રચાર-ક્ષેત્રના ઉત્તરભાગમાં-ઉચ્ચાર સામાન્ય પ્રકારનો છે, church ના ch અને judge ના j કરતા જરાક વિશેષ દન્ય છે

[‘Church’ અને ‘judge’ માં છે તેથી વિશેષ દન્ય થા માટે :-જેમ હું પૂછું અસ્કૃત ઉચ્ચાર બરાબર ‘church’ અને judge માના ઉચ્ચાર જેના જ છે કદાચ અંગ્રેજીમાં આ ઉચ્ચારો અંગ્રેજો ભાર મૂકીને કરતા હશે]

(૩) જનપૂતાનામાં-એટલે ગૌરમેનીના પ્રચારક્ષેત્રના દક્ષિણ ભાગમાં- અને ગુજરાતમાં (જ્યાંની ભાષા રાજસ્થાની સાથે નિકટસમઢ છે)-અ અને છ નો ઉચ્ચાર સાધારણરીતે ય થાયછે, જેમકે મારવાડી-ચર્ચી (=ચર્ચી) =ધટી, ઘાસ (=છાછ)=છાસ, ગુજરાતી-જસો (=જસો), પૂર્યો (પૂછ્યો)

ઉત્તર ગુજરાતમાં જ અને ય નો ઉચ્ચાર / જેવો થાયડે, જેમ કે જાડ (jhad)ને બદલે જાડ (yid)

આ ય અને ય નો ઉચ્ચાર ધણીવાર અનુક્રમે ત્વ અને દ્વજ જેવો કરવામાં આવેછે, જેમ કે ચરોતર ને બદલે બોલાવુ ત્વોતર, જે પ્રદેશમાં આ ઉચ્ચાર પ્રચરિત છે તેનું જ નામ

[મદારે અર્ધિ કહી દેવુ નેપયે કે કસો એમ ગુજરાતીમાં કહી કહેવાતું જ નથી, હમેશાં કસો જ બોલાયડે, ચરોતર એ પણ બોલી વાત છે, હમેશાં ત્વોતર જ કહેવાય છે, પૂછવામાં અને થોગે અસ્કૃત છ ઉચ્ચારાયછે ગામડીઆઓ પણ કસો નથી કહેતા પણ કસો કહેછે (ચનો ઉચ્ચાર દન્ય તાલ ય કરેછે) મારવાડીમાં પણ ય-જેવો ઉચ્ચાર છે તે સર્વથા ય નથી, જો કે ગુજરાતી ઉચ્ચાર કરતાં એ ઉચ્ચાર યને વિશેષ મળતો છે અને યની ખાન્તિ ઉપજાવે તેવો છે દૂધમાં ગુજરાત પરત્વે બમજનક માદિતીને આધારે સર ન્યોર્ન રવાછે દેમાં યદા નથી]

(૪) મરાઠીમાં (અન્ય ભાષામાંથી મૂળરૂપે ઉપાડેલા શબ્દો સિવાય-જેમાં કમળનો સમાવેશ સમજવો-અને ખીજ થોડાક વિશિષ્ટ પ્રકારો સિવાય), ચનો ઉચ્ચાર જ, છનો જ, જ અને યનો દ્વજ થાયછે, પણ જો તાલબ્યન્વરથી મુજબ દોષ તો નહિ, એ સ્થિતિમાં દેનો ઉચ્ચાર ગમના પ્રદેશમાં થાયછે તેવો જ થાયછે છનો જ ઉચ્ચાર થાયછે તે દ્વજ ઉચ્ચાર મુશ્કેલ હોઈને દેને બાદે મૂળ-

યક્ષો પ્રતિનિધિ જ છે એમ જોશી (મરાઠી વ્યાકરણ પૃ. ૧૧૫ મે) કહેછે.

[મહે પાછળ કહ્યું જ છે કે ચ, છ, જ, જના પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ઉચ્ચારોનાં નિયામક તત્ત્વો ગુજરાતીમાં અને મરાઠીમાં એક જ છે. ગુજરાતીને આ વાતમાં અલગ શા માટે પાડી તે સમજાતું નથી. જનો ઉચ્ચાર મરાઠીમાં જ થાયછે અને જનો જ (dʒ) થાયછે; dʒ એ જના પ્રાકૃત ઉચ્ચારની ખરી ઘોતક-સંજ્ઞા નથી. પ્રાકૃત ઉચ્ચારયુક્ત છ મરાઠીમાં છે જ નહિ, વાગ્ધ્યાપાર દૃષ્ટિએ હેનો વિકાર હંમેશાં સ થાયછે, જેમ કે સોઢળે (ગુજ. છોઢવું, હિં. છોઢના). સર જ્યોર્જ ટાંકેલું રા. જોશીનું કથન મહેને સમજાતું નથી.]

(૫) સિન્ધીમાં સામાન્યતઃ ગંગાના પ્રદેશમાં થાયછે તહેવો ઉચ્ચાર થાયછે.

(૬) કાશ્મીરીમાં ચ, છ, જ, જ છે (જ નથી, કારણ એ ભાષામાં ઘોષ મહાપ્રાણ છે જ નહિ). આ વર્ણોના ઉચ્ચાર એ પ્રકારના છે:—
ચ, છ, જ, જ, અને ts, tsh, z, ɳ (ત્સ, દ્સ, જ્, જ.)

આ નિરૂપણનું શુદ્ધ પરિણામ, સર જ્યોર્જે આપ્યુંછે તે મુજબ, એ આબ્યું કે મરાઠીમાં (સમીપના તાલબ્ધ સ્વરથી વિકૃત ન થયા હોય તો) ચ, છ, જ, જ તાલબ્ધ રૂપે નહિ પણ દન્તતાલબ્ધ રૂપે ઉચ્ચારાયછે. આ દન્તતાલબ્ધ ઉચ્ચાર જરા જરા રૂપાન્તર પામતો ગુજરાત અને રજપુતાનામાં થઈને ઉત્તરમાં જમ્મુ પહોંચે છે અને છેવટ ગંગાનદીના પ્રદેશમાં અન્ય પ્રકારના તાલબ્ધો પ્રાપ્ત થાયછે જે અંગ્રેજી ch અને j ની સાથે ઉચ્ચાર-સાન્નિધ્ય ધરાવતા છતાં વિશેષ દન્ત્ય છે. હવે મરાઠી સાક્ષાત્ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલીછે એટલે મહારાષ્ટ્રી-અથવા શિષ્ટ-પ્રાકૃતમાં તાલબ્ધોનો દન્તતાલબ્ધ ઉચ્ચાર થતો એ સિદ્ધ નહિ તો સંભવિત તો છે જ.

[અહિં મ્હારે કહેવું પ્રાપ્ત થાયછે કે આ ઉચ્ચારનું ભૂગોળદૃષ્ટિએ કરેલું ઉત્ક્રમનિરૂપણ જરાક અયથાર્થ છે. વસ્તુતઃ, દન્તતાલબ્ધ ઉચ્ચાર મરાઠીમાં પ્રબળ છે, ગુજરાતીમાં કાંઈક કમ બનેછે, પાછો મારવાડીમાં ચોખ્ખો વિવૃદ્ધ બનેછે, પછી ગંગાપ્રદેશમાં લુપ્ત થાયછે, અને ફરી પાછો કાશ્મીરીમાં ઉત્કટ બનેછે. આ ઉચ્ચારના પ્રચારક્ષેત્રનું નિરૂપણ મહે આપેલુંછે તે, તેમ જ હેનું મૉગલ સંસ્કારમાં મૂલદર્શન, વધારે સારું લક્ષ્યસંધાન કરેછે.]

(૭) ભારતીય શબ્દોનાં ગ્રીક રૂપાન્તરો આ દન્તતાલબ્ધ ઉચ્ચારનું સમર્થન કરેછે:—અને એ દર્શાવવા સર જ્યોર્જ નીચે

(૧) કાશ્મીરીમાં ગયા સૈદ્ધાન્તી લગભગ આખરમાં ઈશ્વર કૌલે ધડેલી અર્વાચીન લેખન પદ્ધતિ પ્રમાણે દન્ત તાલવ્યો દર્શાવવાને શુદ્ધ તાલવ્યો વર્ણોની નીચે ભેદદર્શક સંજ્ઞા તરીકે બિન્દુ મૂકવામાં આવેછે, જેમ કે:—

ચ, છ, જ, શુદ્ધ તાલવ્યો.

ચ, છ, જ, દન્ત તાલવ્યો.

પણ ઈશ્વર કૌલના સમય પહેલાં લેખકો કાં તો કાંઈ પણ ભેદદર્શક ચિહ્ન મૂકતા નહિ અથવા તો શુદ્ધ તાલવ્યો દર્શાવવાને તાલવ્ય વર્ણોની પાછળ ચ્ નોડતા, જેમ કે:—

ચ્ચ, છ્ચ, જ્ચ, જ્ચ.

સર જ્યૉર્જ કહેછે કે આ પદ્ધતિનું માર્કેણ્ડેયની સંજ્ઞાઓની સાથેનું સામ્ય ધ્યાન ખેંચે હેતુ છે, વિશેષ એટલો જ છે કે માર્કેણ્ડેય ચ્ ને વર્ણોની પૂર્વે મૂકેછે જ્યારે કાશ્મીરીમાં એ પાછળ મૂકાયછે. પરંતુ—સર જ્યૉર્જ કહેછે કે—આ પૂર્વે મૂકેલો ચ્ શુદ્ધતાલવ્ય—દર્શક ભેદકસંજ્ઞાથી અધિક ઉપયોગનો નહિ હોય, કારણ કે ધણીવાર જ્યારે ચ્ચ શબ્દના આદિમાં આવતો ત્યારે એ સંયોગનો અક્ષરેઅક્ષર લાઇને ઉચ્ચાર કેમ થઈ સકતો એ કંટપતું પણ અશક્ય છે.

[અહિં મ્હારે સૂચનાઓ કરવાની છે:—

(અ) શુદ્ધતાલવ્ય ઉચ્ચારો દર્શાવવાને તાલવ્યવર્ણોની પાછળ ચ્ મૂકવાની પદ્ધતિ એકલી કાશ્મીરમાં જ નિયન્ત્રિત નહોતી, પૂર્વગત ચર્ચામાં મ્હે દર્શાવ્યું છે તેમ પ્રાચીન ગુજરાતી લેખોમાં એ બહુ પ્રચરિત હતી.

(આ) ચ્ચ એ સંયોગ ખરેખર અગમ્ય છે; કદાચ માત્ર સમાનરૂપતા ભળવવાની બુદ્ધિથી જ, માર્કેણ્ડેયના ગ્રન્થ પરત્વે તેમ જ કાશ્મીરી ઉચ્ચાર લેખન પરત્વે, સર જ્યૉર્જે જ એ સંજ્ઞા ધડી કાઢી હશે; પરંતુ સંભવાસંભવના સર્વોપરિ શાસનને વશ રહીને જ નિયમોનો વિનિયોગ કરવો જોઈએ એ વાતનો હેમણે અનાદર કર્યો છે.

(ઇ) માર્કેણ્ડેયે તાલવ્યોની પૂર્વે મૂકેલો ચ્ ઉચ્ચારભેદનો દર્શક છે એ વાતના મૂળ અન્વેષક સર જ્યૉર્જે છે, અને એ પ્રકટીકરણ ખરેખર બહુ ઉપયોગી છે. ચ્ચ, જ્ચ વગેરે સંયોગાત્મક સંજ્ઞાઓની આભાસિક અર્થહીનતાનું એથી એકદમ નિરાકરણ થાયછે. એ સાથે જ આ અન્વેષણથી પ્રાકૃતતાલવ્યોના ખરા ઉચ્ચાર પર પ્રકાશનો અંબાર પડેછે, જેનું સમગ્રું માન સર જ્યૉર્જે

ઔઅર્સનને ધટેછે હેમણે કહ્યુંછે કે આઘ ય્વનો અક્ષરેઅક્ષર ઉચ્ચાર કરવો અશક્ય છે, એ સયોગ અનાઘ હોય હેવા પ્રકારેને પણ એ કથન લાગૂ પાડવું જોઈયે, કારણ કે હેવે સ્થાને પણ ય્વ વગેરે સયોગોનું અક્ષરેઅક્ષર ઉચ્ચારણ ઉચ્ચારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ અશક્ય છે પરંતુ એક શકાસ્થાન મુચ્ચુધુ ઘિન્ડોઝિવા इत्येके । ૧૩, ૩ હેમાં માર્કણ્ડેય (જ્ઞ ને સ્થાને જ્ઞો એમ) સંધિ કરેછે અને એથી તેઓ જિભાના ય્ને સત્ત્વસ્વરૂપ વર્ણ તરીકે સ્વીકારતા જણાયછે તો પછી હેમણે ય્ને માત્ર ભેદદર્શક સગા જ માન્યો હશે ખરો ? પ્રયાસરૂપે એક ઉત્તર મુચ્ચુધુ એ ચ બેશક કેવળ ભેદદર્શક સગારૂપે જ ઉદ્દિષ્ટ છે, અને છતાં દેખાવના આ ય્ ને યોગે વિસર્ગના ટ (અર્થાત્ જ નો જો) સ્પિનિયમે કરવો પડ્યોછે)

સર જ્યોર્જને લેખ સક્ષિમરૂપે મહે આજો, પ્રસંગોચિત ટીકા ઉમેરીને, ઉતારી લીધાછે એમ કહું તો આલે, કારણ કે તાલબંધોનું મ્હાર વિવેચન મહે હેમનો લેખ જોયા પહેલાં લખ્યું હતું છતાં પણ, એ જ પ્રશ્નના અન્ય અશ્વનું, જુદી જ દૃષ્ટિએ કરેલું, તથાપિ મહે કયોંછે તે જ નિહાંપ પ્રાપ્ત કરતું, ઉદ્દાટન કરવા માટે હેમને જે માન ધટેછે તેનો અર્થ સંપૂર્ણ અગીકાર થવો જોઈયે

ઉત્તર ૮

પ્રાકૃત, અવાન્તરરૂપો, અને દેશ્ય શબ્દોમાનો આઘ જ (મૂર્ધન્ય) — જ (આઘ) અને જ કમ્ભાય હોય તો—, અને અનાઘ જ્ઞ, શુન્નરાતીમા ન (અનાઘ)નો શુન્નરાતી (દન્ય) બનેછે —

મા ન

ઉદાહરણો —

સં.	પ્રા. કે અપ કે દેશ્ય	શુન્ન
વળક	વળક	વાનુ
વર્ગમ્	વળ્	વાન
વર્ગ	વળ્	વાન
મુવળક	મુવળ્ક—મુળ્ક	મુનુ
જળ	જળ્—જળ્	જાન
મરળક	મરહ્ક } ન્દમ્ક મરળ્ક	માન
વર્ગ	વળ્	વા (ગરીર—વર્ગ)
જળ	જળ્	જાન
મરળ	મરળ્	માન
૪૬		

જીર્ણકં	જુર્ણકં	જૂર્ણ
ઝર્ણ	ઝર્ણા	ઝર્ણ
વિજ્ઞપ્તિ:	વિજ્ઞપ્તી	વિનંતિ-(તી)
	(દેશ્ય) ણક્	નાક
	(„) ણિંદળી	નીંદળી
	(„) ણત્થા	નાત્થ્ય
	(„) ણિરિચં	નર્યુ

અપવાદો:—

સલાવણ્યકં   સલાવણ્ણકં   સલ્ણકં
અહિયાં ન અવિકૃત રહેછે એ વાતનો ખુલાસો આ પ્રમાણે આપી
સકાય: હેવું એક અવાન્તરક્રમભૂત ૩૫ હોઈ સકે કે જેમાં, કદાચ લા ના
ગુરુત્વને પ્રિણામે અને શબ્દગત અક્ષરબાહુલ્યને લીધે, ણ સરળરૂપ બનીને
સાદો ન રહ્યો હોય.

આજ્ઞા

અજ્ઞા

આજ્ઞ

અરણ્ય

રણુ

રણ

આ વાગ્વિકાર (ન નો ન) મરાઠીમાં અને ગુજરાતીમાં સમાનરૂપે
પ્રવર્તેછે. હિંદી પ્રત્યેક ન નો ન કરવાના પૈશાચી^{૧૧૮}
હિંદીમાં થતો પ્રત્યેક
ન નો ન
ભાષાના નિયમને અનુસરેછે એટલે ન વર્ણુ એ ભાષાને
તદ્દન અપરિચિત છે એમ કહિયે તો ચાલે. ગુજરાતી
હિંદીની શાખા છે એ ભ્રમમાં રા. બહાદુર ચિં. વિ. વૈદ્યે આધાર
રહિત કથન કર્યુંછે^{૧૧૯} કે ગુજરાતીમાં પણ સાદા ન નો ન થાયછે,
અર્થાત્, ઉદાહરણ તરીકે, પાણી ને સ્થાને પાણી થાયછે. કોઈ પણ ગુજરાતી
પુસ્તક તરફ એક જ દૃષ્ટિપાત કર્યો હોત તો હેમની ખાતરી થાત કે આ
માન્યતા ખોટી છે.

૧૧૮ જો ન: । સિ. હે. ૮-૪-૩૦૬. પૈશાચ્યાં નકારસ્ય નો ભવતિ ॥ ગુન-
ગનયુત્તો । ગુનેન ॥

૧૧૯ “ઉત્તર હિન્દુસ્થાનાંત ન ચેં પ્રાવલ્ય કમી જ્ઞાલે આહે અસે દિસતે.
સાધારણ હિન્દીંત હજી પાણી અસે રૂપ નસૂન પાણી અસે આહે, વ તેં ચ રૂપ ગુજરાતીંત
હી આપલ્યાસ દિસત આહે. ગુજરાતી હી હિંદીંત પોટશાખા આહે, ત્યાંત હી ન ચ
વહુધા જ્ઞાસ્ત આહે.”

(મરાઠી ભાષાના ઇતિહાસ, એ નામનો રા. બ. ચિં. વિ. વૈદ્યે, વડોદરામાં ઈ. સ.
૧૯૦૯ માં મહારાષ્ટ્ર સાહિત્યસંમેલનની સમક્ષ, વાચેલો નિબંધ; કાર્યના અહેવાલમાં
નિબંધ નં. ૭ માંનું પૃ. ૮ મુ. અહેવાલમાં પરિશિષ્ટ જુલો.)

[ડૉ. સર રા. ગો. બાહારકરે હેમનાં વ્યાખ્યાનોના પૃ ૧૮૫ ૧૮૬ માં જોતાં ન થવા વિશેના ઉત્તરગતો ઉપન્યાસ સ્પષ્ટ રીતે કહ્યો છે એ અર્થ આપવાનું પ્રયોજન નથી કારણ કે હેમના અને મહારા ઉત્સર્ગ-ઉપન્યાસમાં, મહે પ્રાકૃતના આઘ જનો સમાવેશ કહ્યો છે તે શિવાય, તાર્કિક ભેદ કંઈ પણ નથી મહે કેટલાક ઉદાહરણો હેમનામાંથી લીધા છે]

ઉત્તર્ગ ૧

સંસ્કૃત ન (અનાઘ)માંથી ઉદ્ભવેલો પ્રાકૃત જ ગુજરાતીમાં બહુશ જ જ રહે છે, પરંતુ કેટલાક શબ્દોમાં તે મૂલ સંસ્કૃત રૂપ કેટલાક પ્રકારોમાં જને પ્રાપ્ત કરીને પાછો ન બને છે

ઉદાહરણો—

સં	અપ કે પ્રા	ગુજ
સ્તન	ચણુ	ચાન ^{૧૨૦}
મગિની	મરિણી	મરેન
તનય	તણઝ	તન
નાપિ	નાવિ	નવ
નયન	નયણુ	નેન ^{૧૨૧}
સ્થાન	થાણુ	થાન (= અશ્વ- શાળામાં અશ્વનું સ્થાન)
વનચરક *	વણચરઝ	વનેર ^{૧૨૨}

૧૨૦ એ સિ રે ૮-૨-૧૮, ૧૯ ના બીજાજૂલ નિયમ અનુસાર પ્રાકૃતમાં કંઈપણ કાલક્રમે સ્તન નું થણુ રૂપ હોય તો આ શબ્દ પ્રસ્તુત ઉત્તર્ગનું ઉદાહરણ ન રહે પણ મયા વત્તમ ટમાના પેટામાં બધે તે સાચે જ હેમા ક્રનો ન થઈ જતા પૂર્વનો અ દીર્ઘ યાયછે એ વાતનું પણ નિરાકરણ થઈ બધે, અને શબ્દના અન્યભાગમાં વિકાર થયા વિના અન્તગત સ્વરો દીઠ યાયછે એ મદિના, બીજા ઉત્તર્ગમાં આ શબ્દનો સમાવેશ કરવો પડે નહિ

૧૨૧ નેન શબ્દ સિન્દીમાંથી ઘટાળ્યો હોય તો બને કારણ કે નેન હેવો પણ બીજો ગુજરાતી શબ્દ છે,

૧૨૨ વનેર એટલે વનપાણી વનગરમાંથી વણિવર પણ થયેલ છે, જે એક વિશિષ્ટ ભવના પ્રાણીનું નામ છે, હેમાં ન રહે છે

ચૌવન	જોજ્યાળુ	જોવન
મન:	મણી ૨૩	મન
વિનયક:	વિનયક	વનો

(પ્રયોગદષ્ટાન્ત માટે ઉપર પૃ. ૨૨૬ નોટ ૮૧ માં જુવો)

(ટિપ્પણ:—મલો + માણસ + આદ (ભાષવાચક પ્રત્યય) દેખાથી બનેલો ગુજરાતી સમાસ મલ્લમનવાદ આ ધટનાની પ્રવૃત્તિ ગુજરાતીની પોતાની આન્તર શબ્દવિકારોમાં પણ થતી મુલ્યવેછે.)

મૂળ સંસ્કૃતમાં જ હોય ત્યાં પણ જ નો દાવો ન બનેછે, જેમકે
પ્રદર્શન-ગદ્ય-વચન-ધર્મ (=નિશા).

ઉત્તર ૧૦

લ નો લ

સ્વરમધ્યગત લનો લ સ્વરમધ્યગત ૧૨૪ લ નો લ થાયછે.

ઉદાહરણ:-

સં.

પ્રા. અપ. કે દેશ્ય ગુજ.

ફલં

ફલુ

ફલ

૧૨૩. મિલિચં મણેણ મણં (કુમારપાલચરિત. ૪-૪૦)

૧૨૪. હઠોઠ્ઠાવેકેપાન્ એ સૂત્ર વિષે પ્રાતિશાલ્યો એ દર્શાવેલી પ્રવૃત્તિમર્યાદાનો ઘોટક યુરોપીય પંડિતોએ થાળેલો “intervocalic” એ શબ્દ ધણો સુખગ છે; પ્રવૃત્તિ-મર્યાદા કાઢીય પ્રાતિશાલ્ય માં આ આપીછે;—સ્વરમધ્યે સમાનપદે એટલે કે એક જ શબ્દમાં અને જે સ્વર વચ્ચે; શૈલીનકદંત ઋવપ્રાતિશાલ્ય માં પણ આમ છે:—

દ્વયોધાસ્ય સ્વરયોર્મધ્યમેત્ય સંપદયતે સ ઢકારો લકાર: ॥

લ્હકારતામેતિ સ એવ ચાસ્ય ઢકાર: સન્નુષ્મણા સંપ્રયુક્ત: ।

(પટલ ૧-૨૧, ૨૨).

એજ પ્રમાણે શુદ્ધયજુ:પ્રાતિશાલ્ય (૧૪૪) માં અને હેતી વૃત્તિમાં. પ્રાકૃતમાં ઘાષ વ્યંજનોના સઘળા વિકારોને એ જ મર્યાદા લાગૂ પડેછે, અને હેમચન્દ્ર હેતુ ગૌરવદ્વિત રૂપાન્તર કરીને મર્યાદાઓ નીચે પ્રમાણે આપેછે: (૧) સ્વરાવ અર્થાત્ સ્વરાવ પરસ્ય (એટલે કે વ્યંજનની પૂર્વે સ્વર હોવો જોઈયે) અને (૨) અનાદેરસંયુક્તસ્ય (અર્થાત્ વ્યંજન અનાદ અને અસયુક્ત હોવો જોઈયે). (૮-૧-૧૭૬). વરરૂચિ પુનરુક્ત અંશ સ્વરાવ ખાતલ કરીને કહેછે: અયુક્તસ્યાનાદૌ (૨-૧). માર્કંદેય (૨-૧) પણ એજ જરાક ફેરવીને આપેછે: અયુજોડનાદૌ ॥

जल	जलु	जळ
कला	कला	कळ
पीतक-क	पीअलउ	पीलु
श्यालक	सालउ	साळो
कदली	केली	केळ
हरिद्रा	हलदी	हळद
"	परभारै	हळदर
अन्धक-क	अधलउ	आधळो
गुडूची	गलोई	गळो
पोषण	सोलह	सोक
शीतलक	सीअलउ	शीलु
नालिकेरी	नालिपरी	नाळियेरी
अतसी	अलसी	अळसी
(विश्य)	छिन्नाली	छिनाळ
(")	कटाली	कटाळी (७१ गधी वृक्ष) - (" कटाळी ने र्याद "

प्रेमानन्दकृत नळाख्यान)

(„)	डोलो (-लउ)	डोळो
(„)	डाली	डाली
(„)	आलोड्ड	आळोटे (छे)
(„)	कटोल (-लउ)	कटोलु (=ककोडु ओक जातपुं शाक) (कटोलु ओ शब्द सुरत शुद्धाभा ५५२।५छे)
(„)	विशाल	वटाळ
(„)	बोरिआ	बोळी

धसादि धसादि.

अपवादो —

नीतकै	नीलउ	नीलु
तिष्ठ	तिठु	तत्त

તિલક: (કં)	તિલકં	ટીલું
પીંડયતિ	પીંડેડ	પીંલે (ટે)
કીલક:	કીલક	કીલો
કોકિલા	કોહલા	કોચલ
કલકં	કલકં	કાલું ^{૧૨૫}
મલિનકં	મજલકં	મલિં
(દેચ્ય)	કોહલો (-લક)	કોચલો (=કોલસો)

આ બધા ઉદાહરણોમાં લ અવિકૃત રહે છે, ક થતો નથી.

આદ્રકં	ઘલ્લકં	આટું (=કાચું, તાજું.)
(દેચ્ય)	ઢંટુલ ^{૧૨૬}	ટંટોલે (છે)

આ શબ્દોમાં લ્લ સયોગ છે છતાં ક થાય છે.

[ગુજરાતીમાંનો ક વિરલ પ્રકારોમાં પાછો લ બને છે, જેમ કે ન જેવા મૂર્ધન્ય (તર)^{૧૨૭} વર્ણના સામીપ્યથી ક નું ઉચ્ચારણ વિષમ બને છે ત્કારે, ઉદાહરણ તરીકે વલ્લું, પણ વલળ.]

આ ઉત્સર્ગ સ્વ-રૂપતઃ પ્રાકૃત નિયમ નોળ:નો સંજ્ઞાતીય છે, અને હેતું કારણ ખોળવા દર બંધું પડે એમ નથી. ન અને લ ના, નાળ: અને લોલ: અને ન અને ક નાં સ્થાન અને પ્રયત્ન તત્ત્વતઃ એક જ અથવા સમાન છે. (વસ્તુતઃ આ ઉત્સર્ગ દન્યોના મૂર્ધન્યો થતા દર્શાવતા બ્યાપક ઉત્સર્ગની એક પેટા-શાખા છે; મ્હે આ ઉત્સર્ગને ખાસ કારણોને લીધે અલગ લીધો છે, જેમાંનું એક કારણ લ ના ક નો વિશાળ પ્રચાર અને ઐતિહાસિક વિશિષ્ટતા.) હેમચન્દ્ર (૮-૪-૩૦૭)માં લોલ:

૧૨૫ સિ. હે. ૮-૨-૯૮, ૯૯ ના બીજા ભૂત તત્ત્વને અનુસરીને પ્રાકૃતમાં કેઇ કાળ-ક્રમે કલ્લુ કલ્લ થયું હોય તો ઉદાહરણ કાઢી નાંખવું પડે. એમ હોય તો સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ ના બ્યાપક નિયમ અનુસાર ક માં જ ના લીર્ધત્વનો ખુલાસો થઈ જાય.

૧૨૬ સિ. હે. ૮-૪-૮૮ માં ઢલોલ તેમજ હુલુલ છે, પણ અર્થ ગવેષ એટલે 'સોધવું' આપ્યો છે (ગુજ દલ્લુ, હિં. દલ્લના); પણ ઢલોલ એટલે 'શરીર હલાવવું' (જેમ સૂતાને જગાડવા માટે હેતું શરીર હલાવિયે).

૧૨૭ ને સાધારણ રીતે, ટ, ઠ, ઢ, ઢ (અને કઠ, ર, પ) ની સાથે, મૂર્ધન્ય વર્ગમાં મૂકવામાં આવે છે. પરંતુ જેમ ઢ, ઢ ના બે ઉચ્ચારો છે, મૂર્ધન્ય અને મૂર્ધન્યતર તેમ જ ન નો પણ પૂર્ણતર, મૂર્ધન્યતર, ઉચ્ચાર છે. ર ને વ્રક્ષપ્રતિશાસ્ત્ર (પટલ ૧-૨૦માં) (ત વર્ગની સાથે) દન્તમૂલીય ગણ્યો છે, અને એ જ સ્થાને મતાન્તર આપ્યું છે કે કેટલાક આચાર્યોને મતે ર વર્ત્ય છે; રેફ વર્ત્યમિત્યેકે; વર્ત્ય એ સ્થાન આમ વર્ણ્યું છે; દન્તમૂલાદુપરિણાદુચ્છૂન: પ્રદેશ: એ જ પ્રમાણે ને રૂપ છ મૂર્ધન્યો કરતાં બધો, મૂર્ધન્યતર, ગણી સકાય.

એમ છે, તે જ મુજબ ત્રિવિક્રમ, ૩-૨-૪૮ માં આપે છે, પણ એ બંને આ વિકાર પૈશાચી ઉપલાપામાં જ થતો જણાવે છે આ મૂર્ધન્ય ક વૈદિક સમયમાં હતો, પણ બહુ થોડા પ્રમાણમાં, કારણ કે સ્વરમધ્યગત ■ અને ઢના ઉચ્ચાર ક અને હ્દ થતા, અને તે પણ માત્ર અમુક આચાર્યોને જ મતે (ઢઠો હ્દહારિકેપામ્ એ કાલીયપ્રાતિશાલ્યનું સૂત્ર, અને એ ઉપરની વૃત્તિ સ્વરમધ્ય સમાનવદે, આમ દર્શાવે છે) ૧૨૮

પાક્ષીમાં સ્વરમધ્યગત ઢના સ્પષ્ટ વિકારરૂપ ક હતો, (જેમકે તાલ્લન= તાલન, પીલ્લન=પીલ્લન, તલ્લક=તલ્લક, ઈં હાડાર=રના વ્યાખ્યાનો પૃ ૪૧ મુ જીવો.)

ઉત્તરકાશીન અસ્કૃતમાં વૈદિક ક ઉચ્ચાર કેમ હુમ થયો એ પ્રશ્નની પરીક્ષા રસદાયક નીવડે છતાં, આ ઉચ્ચારનો વૈદિક મૂર્ધન્ય કનો વૈદિક-સમયથી માંડીને ઇતિ હાસ, આદ્યચારવિધ્યે ભારતીય આધુનિક શાખાઓનું નિઃપણ પૈશાચી સરકારનું દર્શન પ્રચાર ક્રમમાં પ્રચાર થયો એ કથન સર્વથા યથાર્થ ન ગણાય પરંતુ અહિં ખીજો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે વૈદિક પ્રચારમાં આ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર ક, એકદેશીય હતો તો પણ, પૈશાચી પ્રાકૃત બોલનારા લોકના સસર્ગથી ઉદ્ભવ્યો હતો ? એમ હોય એ તદ્દન શક્ય છે, અને એથી વૈદિક ઉચ્ચારત પ્રમા-૨૦૨૦ ઉચ્ચારનો પ્રવેશ લેશ પણ ન થાય તે માટે યત્નથી રક્ષાયેલા ઉચ્ચારત-પ્રમા-હેનો વિસ્તૃત પ્રચાર કેમ ન થયો એ વાતનું પણ નિરાકરણ થાય છે વળી લક્ષ્યોગ્ય સ્થિતિ એ છે કે જન્મદાર, એક તરફ, હિંદુસ્તાનના ઉત્તરાર્ધમાં, આ મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર (ક) શુદ્ધરાતીમાં

૧૨૮ કાશીની Chohkhamba Series (ગોલા કમળાલ)નાની શૌનકન ક્ષત્રપ્રાતિશાલ્યની આરતિમાં (પૃ ૧-૧૦, ૧૧ મા), ૮-૮ ના વિષય ૮-૨ આપાઠે પરંતુ એ જ પ્રકારની કાશી મૂલરાજી, આરતિમાં એ જ સ્થળે ૮-૨ ૭ (પૃ ૧-૨૧ ૨૨)-૮-૨ અપષાઠ ઉ એ ૨૫૯ છે

જિજ્ઞાસુ તાડુ ચાતાર્ય આદ રપાન દકારસ્ય જુ વર્ગિય. ।

દ્રવ્યોદામ્ય સ્વરયોર્ગિયમેસ્ય મન્યયત ન દકારો દકાર ॥

દ્વદકારતામનિ મ દ્વ ચામ્ય દકાર મન્નુમ્મા સમ્યુત્ત ।

આ ઉચ્ચાર હમને વાગે છે દ્વદ્વામ્ય ચૂલી લઈ જઈને ઉચ્ચારેલો પૂર્વવર ૮ છે એ સ્પષ્ટ છે, ઉચ્ચારનું કાશી તાલ્લરૂપ પણ થાય છે

અને મારવાડીમાં પ્રા. પા. રાજસ્થાની^{૧૨૯} દ્વારા આવેલો પ્રચરિત છે, અને સિંધીમાં, હેને સ્થાને ખેલાતો ર, એ લોકના ઉચ્ચારણવૈચિત્ર્યને પરિણામે સ્વીકારાયેલો ઉચ્ચાર શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ ક્ષતા સજાતીય વર્ણરૂપે યત્ન જ અસ્તિત્વ સૂચવે છે, ત્યારે બીજી તરફ મરાઠીમાં એ જ ઉચ્ચારનું (ઘનું) એટલું જ પ્રાપ્ત્ય છે અને દ્રાવિડ ભાષામાં એથી પણ વિશેષ પ્રાપ્ત્ય છે; પરંતુ હિંદીમાં મૂર્ધન્યતર ઘ નયતાં લ અવિકૃત રૂપે રહે છે.^{૧૩૦} આ ઘટના ઉપર ઉત્તર ગંગા ઉપરનાં મૂં દર્શાવેલી

૧૨૯ મૉડળ અસપતિ મૉંડિયૌ જોઘકુલો ઘર જંગ ॥ ૧૩ ॥

દલ વાદલ તાવીન દે હિંદુ મુસ્સલિમાણ ॥ ૧૭ ॥

હૉંઢા ગૉંઢ જાદમ્બજાલા હઠાલા ।

વહે વંસ છત્તીસ સાયે વડાલા ।

ગૉંઢી નાહિ ગોહા ચૈલે ફોજ ગજાં ॥ ૧૯૯ ॥

(એક હિંગળ ગ્રંથમાંથી ડૉ. ટેસિટારીએ, J. A. S. Beng; નવે. ૧૯૧૪ પૃ. ૩૯૬ મે, આપેલાં અવતરણો.)

સૂચના:-આ અવતરણોમાં નીચે બિન્દુવાળો લ (=લ) મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચાર (ઘ) દર્શાવે છે.

નર્મકોશ પૃ. ૫૯૬ મે કેશમાંના છેલ્લા વર્ણુ લ વિશે નર્મદારાંકર આમ કહે છે:-

“ए अक्षर जूना गुजराती पुस्तकीमा लयी जूदो लखायलो ज नयी. पण उचारमां लयी जूदो बोलातो हशे ज.”

હું એ મત સ્વીકારું છું, કારણ

(૧) ઉપર આપેલાં અવતરણોમાં આપણે દીઠું તેમ મારવાડીમાં લ લખાય છે અને નીચે બિન્દુ મૂકીને જ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચાર દર્શાવાય છે; અને (૨) લ એ સંજ્ઞા અને ભયો ઉચ્ચાર ભૂતકાળમાં લાંબા પ્રચાર શિવાય જ એકાએક કુટી નિકળ્યાં હોય એ વિચિત્ર છે. લ એકલી પૈશાચીમાં હતો અને ગુજરાતીની પ્રમાણ મૂલભાષા અપભ્રંશમાં પ્રવેશ પામ્યો જ નહોતો એ વસ્તુસ્થિતિના છતાં હું ઉપર મુજબ કહું છું; કારણ, ગમે તેમ માનિયે પણ ઉચ્ચાર આવ્યો તો ખરો જ અને પ્રાચીન કાળમાં મોઝલ કે દ્રાવિડ સંસ્કારબળે એ આવ્યો હોય એમ માનિયે તો કંઈ પ્રતિબંધ નથી.

૧૩૦ ઉરિયામાં હેવો જ મૂર્ધન્ય લ છે (બીમ્સ, ૧-૨૪૪ જુલો). યંગાળીમાં લ છે જ નહિ, તે છતાં બીમ્સ (૧-પૃ. ૨૪૪, પૌરા ૧ માં) કહે છે: લ “is very common in O., B., and G., less in P.” (લ ઉરિયા, યંગાળી અને ગુજ. માં બહુ પ્રચરિત છે, પંજાબીમાં ઓછો). અહિં B છે તે M ને બદલે ભૂલથી મૂકાયેલો એ સ્પષ્ટ છે; કારણ કે (પુ. ૧) પૃ. ૧૨૩મે આપેલા વર્ણુમાલાના કોષ્ટકમાં લ વર્ણુ સ્થાને યંગાળી નીચે ચોખ્ખી ખાલી જગ્યા મૂકી છે.

ચ, છ જ, યના પ્રાકૃત ઉચ્ચારની ઘટનાની સરપ છે (ઉપર પૃ ૩૪૨-૩૪૨ જુવો.) એથી, વિલક્ષણ રીતે અનાર્ય છતાં ભરતખડની દેશજ-હેવી પૈશાચી ભાષાની અસરને ઉત્તર અને દક્ષિણમાં બાપી રહેલી આ ઘટનાનું કારણ માનિયે તો ન્યાય ગણાય આ અનુમાનને લીલ ભાષાઓમાં આ મૂર્ધન્યતર લના અસ્તિત્વથી વિશેષ સમર્થન મળે છે ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ (૪ મા ૧૯૦૬ મા) રા રા છત્રનાલાલ ત્રિવિદ્યારામ રાવળે ‘મરુઠ પ્રદેશની [એટલે રાજપીપળા સંસ્થાનમાં વાલિયા અને આગ્રાખાજીના પ્રદેશની] લીલ ભાષા વિશે નિબંધ રજૂ કર્યો હતો એ નિબંધ જોતાં જણાય છે કે લીલ ભાષામાં સ્વરમધ્યગત ફની વ્યવસ્થા પાત્રી અને એક દેશીય વૈદિક પ્રચાર જેવી જ થાય છે, અર્થાત્ હેનો જ થાય છે અને ટનો પણ જ થાય છે (વૈદિક પ્રચારની માફક જ નહિ), પરંતુ સ્વરમધ્યગત જ તો લીલ ભાષામાં અવિકૃત રહે છે એ આશ્ચર્યકારક છે ૧૭૧ લક્ષ્યો ય ભેદ માત્ર એટલો જ છે કે જહારે પાત્રી, વૈદિક અને ભીન ભાષાઓમાં ટનો જ અને છે, જહારે પૈશાચી, ગુજરાતી, મારવાડી, મરાઠી અને દ્રાવિડ ભાષાઓમાં જ નો જ થાય છે, પ્રથમ વર્ગ જ અવિકૃત રાખે છે, બીજો વર્ગ જ બહુશ અવિકૃત જાળવે છે, આ બધી ભાષામાં પ્રાપ્ત થતો મુષન્યતર ઉચ્ચાર જ સમાન જ છે

१३१ येदाक वडादरेखे। आपु-आकळ (आकडो), कागळ (कागडो) कडो (कट), कळा (पडो), कोळया (कोडी), कुळे (कूटी), कोळया (पोडो), साळा (गाडा), गाळो (गाह) चीमूचीमळीए (चामाचीटिया), छडा (छिदो), जांजुळे (जापुडी), टेडा (टेट), ताळ (ताट), थळ (थड), दडी (दडी), दावेळो (दातरह), नोळा (नोडु-नोडु) नाळो (नाडु), जुगळो (जुगडु), पळडो (भयडकु), बेळा (बरडो=पाड, वासो), यिनाळी (यिलाडी), रातोळा (रातोडी), वाळा (वाडो) चोपडी (चोपडी), पळ (पड-पडु), पळक (पेटक), कळा (कनी), चळ (चड-चडु)

କ ଅବିହତ ରહે એ ଦୃଶ୍ୟର ଗୋଟା ବସନ୍ତି ନାହିଁ ତେଣୁ ମାନବୀୟ ଆଧାର।
ମନୁଷ୍ୟ ପରି, ସ୍ବାଭାବିକ ନାହିଁ

[illegible]

ઉત્તર્ગ ૧૧.

અસ્વરિતપ્રથમશ્રુતિલોપ-સ્વરભારરક્તિ આદ્યશ્રુતિનો લોપ થાયછે.

અસ્વરિત પ્રથમશ્રુતિ
લોપ

આ લક્ષણ ગુજરાતી ઉપરાંત હિંદી, મરાઠી, અને
બીજી સમાનપ્રભવ ભાષાઓમાં પ્રવર્તેછે. ઉદાહરણો વડે
ઉત્તર્ગ સમજાશે:—

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય.	ગુજ.
અરણ્યં	૧૩૨ { અરણ્યુ રણ્યુ }	રાન (રણ પાણ)
અપત્યકં	અવચ્ચં	વચ્ચું
ઉપવિષ્ટક:	ઉવડ્ટુડ	વર્ડા
ઉપવિશતિ	ઉવડસડ	વર્સે
અરઘટ:	૧૩૩ અરહટ્ટુ	રહંટ
અસ્તિ	અછડ-છડ	છે
આત્મત્વં ૧૩૪	અપ્પત્તુ	પોતુ પોત (પોતે)

૧૩૨. સિ. હે. ૮-૧-૬૬ માં આ શબ્દના (તેમ જ અલાહના) અને વિકલ્પે લોપ દર્શાવ્યાછે. પરંતુ હું અહિં અરણ્ય આપુછું તે અને લોપમાં થતી સ્વરભારની (અથવા સ્વરભારના અભાવની) અસર દર્શાવવા માટે જ; એ વાત હેમચન્દ્રના લક્ષમાં ન હોય એ સ્વાભાવિક છે; જો કે, હ્રસ્વ અ જ લુપ્ત થાય, માટે આરણ્યનું આરણ જ થાય, એ કથનમાં વૃત્તિમાં આ નિયમનું અનુષ્ટુ અને અપ્રયક્ષકૃત સ્વીકરણ થતું ઝાંખું ઝાંખું જણાયછે; પણ એ કથનમાં નિયમનું તાત્પર્ય અસ્કુટ રહેછે.

૧૩૩. રજપૂતાનામાં આમનેરા ગામે મળેલા વિ. સ. ૧૩૪૮ ના એક લેખમાં અરહટ “અન્નદૂપ” (ફરતાં ચક્રવાળો કુવો) એ અર્થમાં પ્રયુક્ત છે. (Progress Report of the Archaeological Survey of Western India, for the year 1908-9, Assistant Superintendent's Report, Para 45, Page 52).

વિ. સ. ૧૫૩૧ માં લીમટ્ટ હરિલીલા, કલા ૮, શ્લોક ૪૨ માં અરહટ શબ્દ મળેછે:—

જાણે રહંટતળી ઘટમાલ

અહિં હમાં અનુસ્વાર દ્રામળ છે એમ ચોપાદના અંધારણ પ્રમાણે જણાયછે.

૧૩૪ ડૉ. ટેસિટોરી પોતને આત્મવાત્મામથી અપ્પ હુ અપ્પ-આપોપ્પ દ્વારા વ્યુત્પન્ન કરેછે. (હેમની “Notes on O. W. Raj” § ૬૨, ૨૫ અને ૨, (૪) જુવો.) § ૬૨ વીગતવાર પૃથક્કરણ આપેછે; § ૨૫ પનો ત થયેલો ચર્ચેછે, અને § ૨, (૪) આદ્ય સ્વરનો (aphoresis) ક્ષય ચર્ચેછે. (લક્ષમાં રાખવા જેવું છે કે ડૉ. ટેસિટોરી, § ૨, (૪) માં, લોપના કારણનો, એટલે કે આદ્યસ્વરના અસ્વરિતત્વનો, નિર્દેશ નથી

સ	પ્રા. કે અપ	ગુણ
અન્યન્	અણ-અનઈ (સમગ્રી અન્યસ્મિન્-અણઈ- -અનઈ)	અન } અને હાય ન } પ્રત્યયિત છે
અવલમ્પ્રમાણદીપક	અવલમ્પ્રમાણદીવટ	ઈલામણ દીવો લામણ દીવો રામણ દીવો (=વિવાહ પ્રસંગે વરની મા હાથમા લટકતો દીવો રાખે છે તે, દીવડો)

કરતા, અને જ (ફ ૨, (૪)), અને ડ (ફ ૫, (૩)) શિવાય અન્ય સ્વરને એ વિધિ લાગૂ પાડતા પણ નથી, તોપણ વ્યજનયુક્ત આઘ શ્રુતિની વાત ન કપ્પા રહી !
 ને કે aphoresis. સજ્ઞા ન અસ્વરિત શ્રુતિ સૂચવે છે, છતાં ડે સિદ્ધારી હોનો પ્રયોગ ફ ૬૨ મા માત્ર પ્રત્યયવશાત્ કરે છે, જ્યારે આ વિકારવિધે ન વળેલા ખડોમા (ફ ૨, (૪) અને ૫, (૩)મા) aphoresis સજ્ઞા વાપરતા નથી, Aphosis સજ્ઞા વધારે યથાર્થ થાય (ને કે સર્વાંશો યથાર્થ નહિ), કારણ કે એ જાણ સ્વરને અનુસમે છે, અસ્વરિત-શ્રુતિ-વિષયક aphoresis અને આઘ અસ્વરિત દ્રુત સ્વર વિષયક aphesis-બંનેનો આપણા પ્રસ્તુત લક્ષણમા સામ્યો સમાવેશ થઈ નય છે

રા રા કેગવલાવ હ ધ્રુવ જોતિ (વાન)ને એ મ્ત માથી સાધે છે, (ગી રીતે એ જણાવતા નથી) હેમની કાલકલ્પ કાલમ્પરી પરીની દીકા, પૂ ૨૪૭, મૂળના પૂ ૬૭ મા પ ૧-૧૩ ઉપરની દીકા. આ વ્યુત્પત્તિ બાગ્યે ન સતોાકર, કે વાગ્યપારના નિયમોથી સમર્પિત, ગણાય એ કહેવાની જરૂરિયાત નથી

ડો સર ફા ગો કાકાકાકર (વ્યાખ્યાનો પૂ ૧૪૫ મે) જોત (સ્વભાવ) ને એ પ્રકૃતિમાથી આ વૃત્તિ દ્વારા વ્યુત્પન્ન કરે છે તેજાદિ (સિ દે ૮-૨-૯૮) કે મેવાદિ (૮-૨-૯૬) ગણને, એ ગણને અન્તેના જ્ઞ્યાગ્નિને આધારે, તેઓ કાદનિગ્નો માનતા જાણાય છે પરંતુ વૃત્તિના સાક્ષાત્ સાદિત્યત્વ પ્રયોગો મે તો ન મ્તને સતોપ થાય

ડો સિદ્ધારીએ જોતની તેમ જ જાણાણી (કારીગાત્મામાથી) સારેલી વ્યુત્પત્તિ પત્ર સતોાકર બાગ્યે ન થાય કલ્પિત અને અસંબધિત રાખેલી હોનો પ્રારંભ થાય છે અને કેટલાક તર્કમૂલક ક્રમોમાં થમને દેને આવડ પડે છે તું ઉપર મ થમા મા આપેલી વ્યુત્પત્તિ જાણ કરે છે, અત્યાર સુધી સૂચવેલી મોપિત કરના એ વધારે સારી જણાશે દેવો મ્તને વિશ્વાસ છે ગુજરાતીમા વત્ર એટલે 'કાપાની વણાગ્નો મકાર', એ અર્થ જામરાવના વાગ્યાય "આપોપું સ્વ-ભાવ" ઉપરથી સ્ફેલાયથી નિષ્પન્ન થાય દેને જોત જોત મકારું એ ઉક્તિમા જોતનો અર્થ જામ્પ, "સ્વ-ભાવ," સ્પષ્ટ છે જેન મૂળ જોતનું તર્કધાર્મ ૧૫ ઉ ("સ્વભાવે"), થજુ અ તે "સ્વદસ્તે, જને સ્વત" એ અર્થનું અવ્યય બને છે, જેમ કે મે દેને જલુડ, જુ વેને જામરા, (જો-મ ૩, જા, જામરું તરીકા ૧૫)

૧૩૫ ઉપાધ્યાયક:	ઉવજ્ઞામહં	ઓઝો (=કુંભાર)
અન્યપક્ષકં	અણવક્ષસં	} અર્નાગું નીગું
	અન્નવક્ષં	
	અન્નવક્ષસં	
અન્યજ્ઞનં	પરભારે	મીજવું મીજવું
ઉપરિ	... ..	પર (ઉપર પણુ)
(પ્રા. ઉવરિં, દ્વારા મ. વરિ; વર સરખાવો).		
ઉદધિ	(? હિંદી દધિ દ્વારા)	દધિ (પચ્યાસ વર્ષ પૂર્વન સમયપર્યન્ત ગુજ. કવિતામાં, જેમ કે દધિસુતા=લક્ષ્મી)
“દધિસુતા વીંજણે વાયુ ભરતાં”		(નરસિંહ મહેતાનું ગણાતું સુદામાચરિત્ર, ૫-૮)
દ્રાવતી	દ્રાવહ-રાવડ	રાવી, રાવી
(પંખખની એક નદી)		(હાલનું નામ)

અપ્પ-આપનું મૂળ આત્મા-અત્તા છે; (ત ના વ્ય વિશે ઉપર ઉત્સર્ગ ૫ જુવો). આત્મત્વનો ત્વ એકપક્ષે નિયમાનુસાર ત્થ થાયછે, અપ્પત્તમાં; અને અન્યપક્ષે વ્ય (ત્થ દ્વારા) થાયછે, અપ્પપુ (અપ્પપ્પ-આત્મત્વક) હેમાં, અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વપરાતો આપોપુ (આપોપુ) અર્પેછે.

૧૩૫. મ. વજ્ઞે (અવટક) સરખાવો. કાઠિયાવાડમાં જોણા અવટક છે.

કુંભારને ઉપાધ્યાય જેવી માનસૂચક પદવી મળે હેમાં નવાઈ નથી. રત્નાગિરિ જીલ્લામાં સુતારનાં નામોને છેડે વજ્ઞા મહે સાંભળ્યુંછે, જેમકે મિકાવજ્ઞા વિન મિસાવજ્ઞા. ઉત્તર કાનડા જિલ્લામાં સુતાર પોતાના ધંધા સાથે સાધારણતઃ લુહારકામ પણુ કરેછે અને તેઓની કોઠ શાળા કહેવાયછે અને સુતાર-લુહાર આચાર્ય કહેવાયછે. આ કારીગરો-સુતાર, લુહાર, કુંભાર-પોતપોતાના ધંધામાં આચાર્ય ગણાતા જ હશે. એટલે સુતાર (મિકાવજ્ઞા)ની માફક કુંભાર પણુ ઉપાધ્યાય પદ સ્હેલાઈથી પામે. એમ બને કે પ્રાચીન સમયમાં કારીગરીનું શિક્ષણ ઉચું ગણાતું, અને કુંભારકામ લક્ષિતકળા ગણાતું જે હાલના વખતમાં જ આવનતિ પામીને સાધારણ રીતે હાંધ્યા દીપવાની દશાએ પહોંચ્યુંછે.

સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં પશ્ચિમ તરફના જિલ્લાઓમાં સુતારની એક જાત પોતાને “જોણા જ્ઞાણ” કહેવડાવેછે (ઈ સ. ૧૯૦૫-૦૬ ના ઐતિહાસિક સમ્મેલનના કાર્યના અહેવાલના પૃ. ૨૭૭-૩૦૨માં રાય બહાદુર લાલા યૈનનાથનો નિબંધ જુવો). આથી જણાયછે કે આ ઉપાધ્યાય પદ કેટલાક કારીગરવર્ગને લાગુ થઈ રહ્યું હશે, અને અવટકરૂપ બન્યું હશે.

(પ્રાચીન ગુજ) ઉદ્દોલુ^{૧૩૧}

હોલ્લુ

અવદય

પરભારો (પ્રાચીન ગુજ) વસ્ય^{૧૩૭}

અળદિલવાદ

નહેરવાલો^{૧૩૮}

[સ્વાધ્યાયનું ઓજા રૂપાન્તર પહેલી નજરે (સ્વજ્ઞાવરતા) ઉવનો કો થવાનું પરિણામ જણાય, અને એમ હોય તો આ ગણનામાથી હેને ખાતન કરવો પડે પરંતુ વક્ષે સાથે સરખાવતા જણુરો કે સ્વનો માન સ હુમ થાયછે, અને મ મા વ રહેછે પણ ગુજ મા વ નો કો થાયછે માટે આ શબ્દ ગણનામાં રહેવો જોઈએ]

આ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ અન્ય ભાષાઓમાં પણ થઈછે મરાઠીમાં ઉપર આપેલા કેટલાંક ઉદાહરણો છે (જેવા કે રાત, રહાટ, મહસળે (વૈસળે), વચે, મીજળે, વર), અને વિશેષ ઉદાહરણોનીચે પ્રમાણે છે —

અન્ય ભારતીયભાષાઓમાં આ ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિ

૧. ઉપાનહ, પ્રા. ઉવાળહ, વાળહ, પછી વ્યત્યયથી વાહલે=અપલ મરાઠીમાં વાહલેનો અર્થ ફક્ત “અપલ” થાયછે, ખીજા ક્ષાપ્તપણ પ્રકારના પગરખા નહિ, અને ઉપાનહનો પણ એ જ નિયન્ત્રિત અર્થ સ્પષ્ટ છે એમ હેના અગભૂત અશો જોતા જણાયછે, ઉપનઆનહ (=નાધવુ), ઠારણ કે અપલના પદા પગની ચોપાસ બધાયછે (જા=ચોપાસ)

હિંદીમાં સ. એકસ્યક, પ્રા. એકઠમાંથી આવેલ કઠા છે, કઠા=એક સ્યક=એક રથજે સાથે રહેલ, સ આમ્યન્તર કે અમ્યન્તરમાંથી પરભારો મીતર, સ્વચ્છદક (સ)માંથી જૂઠા, તેમ જ સ. સદૂદક, પ્રા. સદૂદમો હેમાંથી વૂલ્હા (=વરરાજા), (ડો ભાંડારકરનાં વ્યાખ્યાનો, પૃ ૧૬૫ મુ જુવો), ઉપરાંત ઉપરના શબ્દગણમાંના કેટલાંક (જેમ કે, રહાટ, વચા, ઘેઠા ઘેઠના, અર્નાલા, મીંગના (અમ્યજનનો જ, અમ્યક શૂતકૃદન્તના વ દ્વારા કે પછી પરભારો જ અને ગના સઅન્વને લીધે, ગ થયો) પર ઉપરિમાંથી)

૧૩૬ પઝી પૂવામિસુલ વિચી માયુ ઉદ્દોલીની હાય પવાલીએ ॥

(વૈજ્ઞવ આદિક, વિ સ ૧૬૪૦ (૧૬૧ કર્યાની સાલ), નવલમયાવતી, ભાગ ૨ ભે, પૃ ૪૫ મુ જુવો)

૧૩૭ ઉપર કહોછે તે જ અન્યમાં એ જ પૃષ્ઠે

તે માટિ પ્રાત્નનાન વસ્ય કરલુ ॥

૧૩૮ ફેરિતાદુમા આ નામ આપ્યુંછે

(Report of the Archaeol Survey of W India for A. D 1908-09, પૃ ૪૪, પૃષ્ઠ ૨૩)

પંબળીમાં અર્સી (હમે) + દા (પણીપ્રત્યય) નો બનેલો અસાંદા (= હમારું) સંક્ષિપ્તરૂપે સાંદા બનેછે.

ગુજરાતીના જ અન્તર્ગત વિકારથી અને નો ને થાયછે તેજ મુજબ ઓવારી જાડં (=કુર્બાની કરું) હેમાનો પ્રથમ શબ્દ વારી બનેછે, એ પણ આ જ ઉત્સર્ગના વ્યાપારથી થાયછે; ઓ અસ્વરિત હોઇને લુપ્ત થાયછે.

(Apheresis [અસ્વરિતશ્રુતિલોપ] અને aphasis [અસ્વરિત આદ્ય હ્રસ્વસ્વરલોપ] ના સંઘાત રૂપે) આ ઘટના મર્યાદિત રીતે (સિ. હે. ૮-૧-૬૬ અનુસાર વિકલ્પે અરણ્યનું રણ અને અલાલુનું લાલુ એ રૂપાન્તરો પુરવાર કરેછે તેમ) પ્રાકૃત સમયમાં જ શરૂ થઇ હતી એ સુવિદિત છે. મહારૂ માનવુંછે કે આ નિયમની પ્રવૃત્તિ છેક સંસ્કૃતમાં પણ મળી સકે;—હેમાં એક વિરલ ઉદાહરણ ઉપલબ્ધ છે, અપૂપઃ, પૂપઃ, જે બંનેનો અર્થ “એક પ્રકારની પોળી” થાયછે. ગુજ. પૂઠો શબ્દ અપૂપકઃ કે પૂપકઃ ગમે તહેમાંથી અપ. પૂઅબ્ડ દ્વારા વ્યુત્પન્ન થઇ સકે. આપ્ટે (સં.-અં. શબ્દકોષમાં) અપૂપની વ્યુત્પત્તિ આમ આપેછે:—ન પૂયતે ત્રિશીર્યતે इत्यपूः, પૂપની વ્યુત્પત્તિ કાંઈ આપી નથી, અને પૂપનો અર્થ આપતાં વાચકને અપૂપ જોઈ લેવાનું સૂચવેછે. આ જોતાં એમ જણાયછે કે અપૂપ જૂનો શબ્દ હશે અને પૂપ ત્યાર પછીનો. એટલે પૂપને અપૂપ ના અસ્વરિત અ ના લોપનું પરિણામ ગણી સકાય.

પ્રથમશ્રુતિલોપ એ પદમાં સ્વર ને બદલે શ્રુતિ શબ્દ મ્હેં સ્પષ્ટ ઉદેશથી મૂક્યોછે; કારણ કે, જેમાં વ્યંજન અને સ્વરની બનેલી પ્રથમ શ્રુતિ, સ્વર-ભારના વિનાશને લીધે કે અભાવને લીધે, લુપ્ત થાયછે હવા, નીચે આપેલા પ્રકારોનો સમાવેશ કરવાની મહારી ઇચ્છા છે.—

(૧) મૂલ,	વુચુક્ષા માંથી;
(૨) શું,	કીદશકં માંથી;
(૩) રોહ,	સદશકં માંથી;
૧૩૯(૪) માટે,	નિમિત્તે (૦ તેન) માંથી

૧૩૯ (અ) આ સમાવેશ તરગમય નથી હેનો પુરાવો, ઉપર આપેલા ઉદાહરણ-ગણુ અને હેની વ્યુત્પત્તિની નિર્ણાયકતા અને અનિવાર્યતા ઉપરાંત, સં. કપોલ માંથી જ અસ્વરિત આદ્યશ્રુતિ કના લોપથી વ્યુત્પન્ન કરવા પડતા કેંડણી પોલો (=ગાલ) એ શબ્દમાં મળેછે (આ પોલો માટે, કાઘર દોમસ રટીવન્સકૃત કેંડણી ગ્રંથ ક્રિશ્ચન પુરાણની જે. એ. સલ્દાનહાવાળી આવૃત્તિમાં એ આવૃત્તિકારની પ્રસ્તાવનાનું પૃ. LXXI (૭૧ મું) જુવો.) એ જ રીતે સં. પ્રતોલિ માંથી આત્ર પ્ર (પ્રા. માં પ)

(૧) મૂલ-આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ એ પ્રકારે શક્ય છે —

(અ) વુમુક્ષા-વુહુક્ષા-પત્રી હ પાછો હકીને વ્મા મળી જતા મ્ થઇને, મુઝ્ઝા, મુસ્ઝા, મૂલ (ગુજ), આ પ્રકાર સ્વીકારતા હેને આ ઉત્તરગર્ભાથી બાદ કરવો પડે

અથવા (બા) વુમુક્ષા-વુમુક્ષા-અસ્વરિત આઘ યુતિનો લોપ-મુક્ષા-મૂલ

ધિ હે ૮-૪-૫ પ્રથમ વ્યુત્પત્તિને અનુકૂળ છે, કારણ કે એ પ્રસંગ વશાત્ (ગૌરવદ્ આદેશના વિકલ્પ તરીકે) વુહુક્ષાદ્ આપેછે અન્ય પક્ષે, દેશી નામમાલા (વર્ગ ૬, સ્તો ૧૦૬) મુક્ષા દેશ્ય શબ્દ ક્ષુધાના અર્થનો આપેછે (વર્ગ ૩, સ્તો ૩૩ માં) પણ છાઓના અર્થ તરીકે મુક્તિલ આપ્યોછે) જેમ હોલો, ગિરિલ અને હેવા ખીજ ધણા શબ્દો ગણાયછે તેમ મુક્ષા શબ્દ સંસ્કૃતથી સર્વાંશ અસંબદ્ધ કેવળ દેશ્ય શબ્દ ન ગણી સકાય એ સ્પષ્ટ છે, પણ હેને, વુહુમ્મ પ્રાકૃતમાં ઉપલબ્ધ હોઇને, સગવડ ખાતર હેમચંદ્રે દેશ્ય વર્ગમાં મૂકેલા શબ્દોમાંનો એક ગણવો જોઇયે પરંતુ આ-દેશ્ય કે પ્રાકૃત વુમુક્ષા શબ્દ વુમુક્ષા-વુમુક્ષાના આઘ યુના લોપથી ઉદ્ભવ્યો કે વુહુક્ષાનો હ વર્માં મળી જતા મ થતા ઉદ્ભવ્યો એ નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે એ ગમે તેમ હોય, હેમચંદ્રના સમયમાં મુક્ષા રૂપ જ તૈયાર મળતું હાય તો આપણે વુહુમ્મમાં, ગુજરાતીમાં આવતા આવતા, મ્-હમાંથી મ્ નીપજેલો માનવાનું પ્રયોજન નથી, પણ વુમુક્ષાનો જુ હુમ થયેલો જ નિ શક્ય છે માનિયે, અને અહિં જુ ચોખ્ખો અસ્વરિત હોઇને એમ થયું સંસ્કૃત લાગેછે ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એક જ રહેશે, કે આ લોપની ઘટના પ્રાકૃતદશામાં થઈ, પ્રાકૃતોત્તર અવસ્થામાં નહિ ૬૪૦

હુમ થઇને બગાળી ટોલા થાયછે (ટોલા=શેરી, પોળ, અમુક વર્ગના લોકથી વસેલો નગર વિભાગ)

(બા) ડૉ. ટેસિટારી, "Notes on O IV Raj" § ૭૨ (૨) માં નદ શબ્દ કલ્હરમાંથી કે હુમ થતા આવેલો જણાવેછે, અને § ૭૪ (૧) માં હેના સમર્થનમાં નીચેનું ઉદાહરણ આપેછે વાલ્ક નદ યુક્ત નિરમલ નીર (પવાલ્યાન, ૨૮૬) પરંતુ અહિં નદ છે તે તો વસ્તુતઃ નદ-નદી છે એ વસ્તુસ્થિતિથી એ ઉદાહરણ નકામુ થાયછે, આ (નદ=નદી) વસ્તુસ્થિતિનો ડૉ. ટેસિટારીએ ગ્રહને લખેલા તા. ૨૧ મી માર્ચ ૧૮૧૯ ના એક ખાનગી પત્રમાં, સ્વીકાર કર્યોછે, અને પોતે આપેલા ઉદાહરણને મ્દોટી ભૂલ માનવાની પ્રામાણિકતા દર્શાવીને આગળ આવનારા એક વ્યાખ્યાનમાં વિભક્તિ પ્રત્યયોની ચર્ચાને પ્રસંગે મ્દોટી આ વિશે વિશેષ કહેવાનું થશે

૧૪૦ આ શબ્દ પ્રાકૃતમાં વુમુક્ષા રૂપે ન જ રહી રા, તરવ જ વુમુક્ષા થઈ નય પરંતુ સમાનકાલીન ઘટના દર્શાવવા મળે જ આ રૂપ હ આપુલ અર્થાત્ યુના લોપ

(૨) શુ-જે ક્રમેદ્વારા આ શબ્દ અન્તિમરૂપે પ્રાપ્ત થાયછે તે આ પ્રમાણે:-

સં. કીદશકં, પ્રા. કેરિસડં;-કડસડં-કિસિડં મુઘાવવોઘ ઔક્તિક (વિ. સં. ૧૪૫૦), પૃ. ૧૬, ઓળ ૨; તેમ જ પૃ. ૧૭, ઓળ ૧, જ્યાં હેનો અર્થ પણ કિમ્ આપ્યોછે:-તડ કિસિડં । તતઃ કિમ્ । તતઃ કીદશં વા ।; કિસું (મુઘાવવોઘ ઔક્તિક, પૃ. ૩, ઓળ ૧, કિસું તરદ્=“તે શું તરેછે?”); ઉપરાંત કિસિદ્=‘શા વડે’ (એ જ ગ્રન્થ, પૃ. એ જ, ઓળ એ જ). કિશું-કિશાકારણ (=શા કારણે?), વસન્તવિલાસ (વિ. સં. ૧૫૦૮) કડી ૨૪.

પછી—

‘કશું-“શું” અર્થમાં

કદરૂપને વિયોગ તે કરશે

(પ્રેમાનન્દકૃત નલાલ્યાન, ૩૫, છેડે)

સિડં-તેહ પ્રતિ સિડં કરીદ

(કાન્હલદેવગ્નવ, ૧-૧૦૫)

અહિંયાં છન્દોરચનાને અનુરૂપ થવા માટે સિડંને ઉચ્ચાર સ્વં કરવો પડેછે.

પછી—શું

વસન્તવિલાસમાં તેમ જ ભાલણકૃત કાદમ્બરીમાં (અનુક્રમે વિ. સં. ૧૫૦૮ અને ૧૪૯૦-૧૫૭૦ એ સમયે રચાયેલાંમાં) કિશુંની સાથે, સમકાલે જ, શું નજરે પડેછે. જેમકે:—

(૧) શા કરં (= શા માટે ?) (વસન્તવિલાસ, કડી ૪૨.)

કિશુંનું ઉદાહરણ ઉપર આપ્યુંછે, એ જ ગ્રન્થની કડી ૨૪મી માંથી.

(૨) મેહેલુ આદર એ શ્રમ કિશુ (કાદમ્બરી, પૃ. ૮૭, પં. ૬.)

(૩) દોષ કિશુ છિ લ્યુ નિ આત (,, પૃ. ૯૮, પં. ૯.)

(૪) કામ કિશૂં એ માંડયૂં કામ (,, પૃ. ૯૫, પં. ૧૨.)

(૫) રાજપુત્ર તજો શૂં સાંમલશુ (,, પૃ. ૯૦, પં. ૧૧.)

(૬) રુદન કરિ હવિ શૂં હોય (,, પૃ. ૧૨૦, પં. ૨૪.)

અને બીજે કેટલેક સ્થળે.

અને જોના ક્ષણ એ બને વિકારો એક કાલે થયા; પ્રાકૃત શ્રવણપર વુઝુક્ષા શબ્દ પડ્યો, હેમાંથી મુક્ષા એ અશનું અવધારણ થયું, અને હેનું મુક્ષા કરી દીધું, આ સ્થિતિમાં મ્ મધ્ય (અથવા ખરું કહેતાં અનાદ્ય) વર્ણ ન રહ્યો એટલે હેનો હ્ ન બન્યો.

આ રીતે અહિંયાં હું વસન્ત કાદમ્બરી, સં. ૧૯૬૩, પૃ. ૭૧ મે દર્શાવેલા મહારો મત ફેરવુંછું, જેમાં મહે મુક્ષા કરતાં વુઝુક્ષાવાળી વ્યુત્પત્તિ યુક્તતર ગણી હતી.

ઉપર નોંધેલી હકીકત ઉપરથી બહુ સભવિત લાગે છે કે ગુનો ઉદ્ભવ
કિતુમાંથી જ, કયુ થના પૂર્વે થયો

વિશેષ ઉદાહરણો જોઈએ તો કેટલાક વધારે આ રજા —

(૧) કિતુ કટ્ટ છડ વઢ વિવેક (પ્રગોષ-પ્રકાશ, ૫-૬, વિ સ ૧૫૪૬)

(૨) કિશા કિશા નવિ કીધાં ધર્મ (પ્રગોષ-પ્રકાશ, ૨-૫૮)

(૩) વલી કિશા કારણિ કરિ કીધુ ત્યો ઉપાદ (,, ૧-૧૬)

(૪) કિશુ એલુ વિગમ (,, ૧-૮૨)

(૫) કશિ કારણી (હુરિદાસ કૃત આદિપર, ૭૫-૧૧, વિ સ ૧૬૪૭)

(૬) કિસિ સિધુ ઝપસિતુ (,, ,, ૭૫-૧૨)

જો ટેસિટોરી પણ હું ને કોઈક માથી, પ્રા પા રાજ ના કિસડ, રિસિડ,
કિમ્યુ, કિસ્યર દ્વારા પ્રગળના કશ્મર અને ઉચ્ચ હિંના કશ્મા દ્વારા, બુતપન
કરે છે પ્રા પા નાજ મા તેઓને સડ, સિડ, મ્યુ, સ્વર એ રૂપો પણ
ઉપલબ્ધ થયા છે

૧ કિસિડ કરમિ ઈર્કિ માર્સિ (ડોને-ટાઇન દસ્તલેખ, ૭૫૮, ૧૧)
(= ગુ કરાશ એક માસમા ?)

૨ એ સિડ કામ કીધર (પચાસ્યાન, ૩૫૦)
(= એ શુ કામ કીડ ?)

૩ સ્યુ જાણડ (ડોને-ટાઇન દસ્તલેખ, ૫૭૮, -૮૮)
(= ગુ જાણે ?)

(હેમને "Derivative and Genitive Post-positions in
Gujarati and Marathi,"— 'ગુજરાતી અને મારવાડીમાંના અનુચીના
અને ધરીના પ્રત્યયો'—એ વિશેનો નેખ જુવો J R A S ૪ સ ૧૯૧૩,
૫ ૫૫૪-૫૫૫)

(૩) રોગુ,—આ દટાન્ત મૌથી વધારે ઉચિત અને નિર્જાંપક છે, અને
બીજા દટાન્તોના સમાવેશની, અને અસ્વરિત આદ્ય દોષને એકતો સ્વ જ
નહિ પણ સમગ્ર પ્રતિ હુમ થાય એ મતની વધાર્યના મિદ્ધ કરે છે

બ્યુ પતિકમ દાવો છે —

મ્મ મરુકાક, પ્રા સગ્ગાડ મ્મગ્ગ-મગ્ગ

રોગુ ગ્રામ ગામડિયાઓ, અને ગુગુગુ, વાસવાડાં ઓ એ ત દના
બોક, વાપરે છે જેમકે પગ રોગા શુ દત્ત કાન્દ ?

આ સગ્ગામાં આદ્ય ના લોપ ચિવાચ બીજે કામ વિદ્યાર્થમ રાકય ન નથી.

(૪) મરુ, —બ્યુ પતિકમ આ પ્રમાણે કે —

સં. નિમિત્તકં (જેમકે રાજોનિમિત્ત; રાજાને નિમિત્તે=રાજાને માટે); અથવા નિમિત્તકેન; પ્રા. નિમિત્તદં

પદ્ધતિ:—

(અ) મિત્રા ઇતો ઇ;

(બા) ત્તનો ટ

(ઈ) ટ સંયોગનો લોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ;

(ઉ) નિ, અસ્વરિત આદ્ય શ્રુતિ, હ્રુમ યાય એટલે માટ્ઠ પ્રાપ્ત યાય; ગુજ. માટે.

આ વ્યુત્પત્તિ ડૉ. ટેસિટોરી પાસેથી મળી છે. હેમની “Notes on O. W. Raj.” § ૭૧, (૫)માં હેમણે એ સૂચવી છે અને બધા ક્રમે દર્શાવ્યા છે. હેમણે તૃતીયામાંથી વ્યુત્પત્તિ આપી છે, હું વિકલ્પ તરીકે સમ્ભવી વધારે પસંદ કરું છું. આ વ્યુત્પત્તિના સ્વીકાર માટેના હેમના અભિપ્રાય લક્ષ-યોગ્ય છે; તેઓ કહે છે:—“આ વ્યુત્પત્તિનું પ્રબલ સમર્થન કરનારી વાત એ છે કે નિમિત્તદં, બહુધા નિમિત્તદર્શને, પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાની ગ્રન્થોમાં બહુ સાધારણ પ્રચાર પામેલું છે. Mss. Dt. F. 585 અને F. 760માં (દશઘટ્ટાન્ત, કુલોરેન્સગત હસ્તલિખિત પ્રતિયોમાંની પ્રતિ નં. ૫૮૫ અને ૭૬૦ માં) હેના ઉદાહરણો ખાસ બહાળાં છે; એ જ્યપુરીના કાંઈક અંશે પ્રાચીન રૂપમાં લખાયેલ છે. પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજસ્થાનીમાં માટ્ઠ અને નિમિત્તદ બરાબર એક જ અર્થમાં વપરાયેલા છે,—પ્રયોજન અને પરિણામ બંને દર્શાવવામાં.”

રા. રા. કેશવલાલ હં. ધ્રુવ માટે ને માત્રા (=મિલકત, ધન)માંથી વ્યુત્પન્ન કરે છે. ભાલણકૃત કાદમ્બરી પરની હેમની ટીકા, પૃ. ૨૭૦ (પૃ. ૮૫, પંક્તિ ૬—૨૪ ઉપરની ટીકા) જુવો. આ વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારવી મુશ્કેલ છે, વિશેષતઃ એ કારણે કે હેમણે નથી વ્યુત્પત્તિક્રમ દર્શાવ્યો કે નથી એ શબ્દના પ્રયોગનાં ઉદાહરણો આપ્યાં. એથી હેને રદ કરવી પડશે, અને ડૉ. ટેસિટોરીનું યોગ્ય ક્રમસરણિયુક્ત અને પ્રચારસિદ્ધ નિમિત્તકેન સ્વીકારવું પડશે. પ્રાકૃત તૃતીયાના (કે સમ્ભવીના) રૂપ મત્તાઈ (°ઈ) દ્વારા માત્રાનું માટ્ઠ બને એ સંભાવ્ય છે. પરંતુ મૂળ સંસ્કૃતમાં કે પ્રા. પા. રાજ. જેવી વચ્ચેની ભાષામાં એ શબ્દનો પ્રસ્તુત અર્થમાં પ્રચાર હોવાનાં પ્રલક્ષ ઉદાહરણોને અભાવે માત્રાને માટેના મૂળશબ્દ તરીકે સ્વીકારતાં અચકાવું પડે.

ભારતીય ભાષાઓમાં વિકૃતરૂપે આવતા અંગ્રેજી શબ્દો પણ અસ્વરિત આદ્ય શ્રુતિના લોપનો સંસ્કાર પામે છે એ વાતનો ઉલ્લેખ મહં પૂર્વે કર્યો-

છે, ૧૪૨ જેમ કે "agreement" નું ગિરમિટ અગ્રેજીમાં ૪ આન્તર વિકાસ
રૂપે આ સરકાર નીચેના પ્રકારના શબ્દોમાં દેખા દે છે because, 'cause
(હેમાં, અને નીચે આપેલા પૈકી ધણાખરા ઉદાહરણોમાં, બ્યજન અને
સ્વરની બનેલી આખી એક શ્રુતિ લુપ્ત થાય છે), thank you, 'kyou
(અશ્વિષ્ટ પ્રયોગ), between, 'tween, betwixt, 'twixt, around,
'round, amid, 'mid, advantage, 'vantage, esquire, squire,
upon, 'pon (સાકશ્યવહારમાં); પ્રત્યાદિ

ઉત્તર્ગ ૧૨

વ્યજનનાશ

છેદના ચર્ચેના ઉત્તર્ગમાં દર્શાવેલા વાગ્વિહારનો વિષય જેમ આદ્યશ્રુતિ
છે તેમ જ ખીજે એક ઉત્તર્ગ બહુધા અસ્વરિત અન્ય
શ્રુતિનો કે હેના બ્યજનનો, અને કવચિત્ ખીજ કાઠ
પથ્ય અનાદ્ય શ્રુતિનો, લોપ દર્શાવે છે હેને દૂકમાં
વ્યજનનાશ કહીશું, કારણ કે વાસ્તવિક વિકારવિષય શ્રુતિગત
બ્યજન છે, ૨૧૦ તો જાણે અવશે પાછળ ધસડાય છે

બ્યજનનાશ, અન્ય
શ્રુતિના, કવચિત્ ખીજ
કાઠ અનાદ્ય શ્રુતિના,
બ્યજનનો લોપ

આ ઉત્તર્ગની પ્રવૃત્તિ બદુતમારી ૧૪૨ ગુજરાતીમાં જ નિયન્ત્રિત ગ્રહે છે
જતાં અદિ મૂકવાનું કારણ એ કે પૂર્વ ઉત્તર્ગનો આ પ્રતિયોગી કે પગિપૂરક
બને છે અને aphorosis ના અનાદ્યશ્રુતિવિષયક ઉદાહરણો પૂરા પાડે છે
નીચેના ઉદાહરણો આ ઉત્તર્ગનું ઉદ્દાસન કરશે —

સ	પ્રા. કે અપ ૨ દેશ્ય	ગુજ
(૧) દક્ષિણ	દાક્ષિણ	દાળો
(૨) આશિનદ	અસ્થિન	આલો (વર્ષનો ૧૦ મો માસ)
(૩) ઉદાસીન	ઉદાધીન	ઉદાળ
(૪) ગાવધાન	ખદારોખદાર	ગાવધ
(૫) અનુપાનદ	અનુપાન	અટવાળો, અટવો
(૬) નિમગ્ન	નિમગ્ન	નૌતરુ
(૭) કુટુમ્બ	કુટુમ્બ	કુટુ

૧૪૧ વ્યાખ્યાન ૨ નું ઉપર ૫ ૫૦ પંક્તિ ૧

૧૪૨. "બદુતમારી કહેવાનું કારણ એ છે કે મળનારની અસીમીતા મળત આવશે

(૭) અનુપમ:	ખંદારેખંદાર	અનુપ
(૮) નીલમણિ:	નીલમણી	નીલમ
(૯) તૃણકકક	ખંદારેખંદાર	તરણકલંડ, તરણકલંડ, તરણસલંડ (વિકલ્પે ર કે ણ નો } તણસલંડ લોપ) } તરણસલંડ
(૧૦) વર્ષશાસન	ખંદારેખંદાર	વરશાસન
(૧૧) હસ્તગત	,, ,,	હસ્તકત
(૧૨) વાસરક:	વાસરડ	વાસો
(૧૩) લલાટપટ:	ણિડલવટ-ણિડલવટ	નિલવટ-લિલવટ
(૧૪)	સિલાવટ	સલાટ
(૧૫) વીસલનગર	ખંદારેખંદાર	વીસનગર
(૧૬) પરિવિપ્	પરિઢમ્-પરીમ-	પીરસ (વુ), પછી ર હુમ થતાં-પીસવું
(૧૭) સુલક્ષણક:	સુલક્ષણક	સલક્ષણો-સલ્લણો
(જેમ કે સલ્લણો વેશી રહે=શાન્ત રહે, સ્થિર બેશી રહે, અડપલાં નહિ કર).		
(૧૮) દિવસ:	દિઅહુ-દિઅ	દી (કાઠિયાવાડી પ્રયોગ).
(૧૯)	ચરણિયડ-ચરણિયો	ચણિયો (ધાધરે).
(૨૦) કરંડકક:	કરંડયડ-કરંડિયો	કંડિયો
(૨૧) સપત્તી	સવતની (હિં. સવતન, મ. સવત)	} શીક્ય
(૨૨)	અંવોરડો	

[૨૧. ૨૧. કે. હુ. ધ્રુવે અંવોડોની વ્યુત્પત્તિ મહડી, મોહોમાંથી (દે. ના. મા. ૬-૧૧૭ ટાકીને) અને આમોહોમાંથી (દે. ના. મા. ૧-૬૨ને આધારે) આપીછે (ભાલણકૃત કાદમ્બરી પરની હેમની ટીકા, પૃ. ૧૮૭ થું જુવો.) મિ. આર. એલ. ટર્નર (જાન્યુ. ૧૯૧૫ ના J. R. A. S. માં “Indo-Aryan Nasals” એ લેખને પૃ. ૨૨ મે) અંવોડોને આમ્રમાકુટક: માંથી વ્યુત્પન્ન કરેછે. અંવોરડો પ્રાચીન ગુજ. સાહિત્યમાં પ્રલક્ષ ઉપલબ્ધ છે; નીચે સ્પષ્ટીકરણ (૨૨) જુવો.]

(૨૩) અંતરાશન	અંતરાસણ	અંતરાશ (ખેરાકનું અકરમાત્ શ્વાસનળીમાં ઊતરવું).
--------------	---------	---

(૨૪) કલ્યવર્ત	કલ્પવૃત્ત	કલ્પો
ફારસી	ઉર્દુ	ગુજ
(૨૫) વજાવુર્દન્	વજા લાના-વજા લાવવું	વજાવવું
(૨૬) વદગી	વદગી	વગી
(૨૭) દસ્તરલત	દસ્તરલત	દસ્તવત
(૨૮)	ફારસી ગુજ મિશ્ર	
	દસ્તરુઢા	{ દસકઢા (=દ્વાયકડી)

થોડાક રૂપરીકરણની અપેક્ષા રહેશે —

(૧) કેટલાક જાણોને દક્ષમણી સાધે છે, અને એથી આ ઉત્તર્ગમાથી પણ મૂકે છે પણ દક્ષ નુ પ્રાકૃત દક્ષો થાય દાહિન^{૧૪૩}માં હ પ્રાપ્ય છે (સિ હે ૮-૨-૭૨), અને આ જનો પ્રામિક્રમ તત્ત્વ જોતા આ છે —

(અ) દક્ષિણમાના સયોગ મિત્રમાં સયોગલોપ, અને પૂર્વ મનુ દીર્ઘત્વ, એટલે થયું દક્ષિણ,

અને (આ) દક્ષિણના જ નો હ (સિ હે ૮-૧-૧૮૭), એટલે થયું દાહિન સયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ એ હેમચન્દ્રથી ધણે અર્વાચીન વાગ્યાપારક્રમ છે, પણ જેનું તત્ત્વ પ્રાચીન સમયમાં વીજરૂપ રહ્યું હોય હેવા ધણા ઉત્તર્ગોની બાબતમાં બને છે તેમ, આ વિકારક્રમનું તત્ત્વ અહિં આ દાહિનરૂપમાં વીજરૂપ રહેલું છે એટલું જ નહિ, વિશેષમાં, હું આ વાગ્યાપાર ધટનાની (સયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વની) અર્થાં તરતમાં જ આ પછીના ઉત્તર્ગમાં કરીશ ત્યારે દર્શાવીશ કે આ ધટના બીજરૂપે સ્વરૂપમાં જ ઉપલબ્ધ છે

(૭) ઉદાસ-કેટલાક આ શબ્દને સ. ઉદાસમાંથી બ્યુત્પન્ન કરે છે પણ, પ્રથમ, ઉદાસ શબ્દ ઉદાસીનની સરખામણીમાં બહુ અપ્રસિદ્ધ છે, અને બીજું, ઉદાસમાંના તાલબ્ય શબ્દ મૂળ ઉદાસમાં મળે નહિ, જ્યારે ઉદાસીનના રૂમાં સ્ત્રો શ થવાનું કારણ ઉપલબ્ધ છે

(૪-અ) અર્થની ક્રમપ્રાપ્તિ માટે અને ઉદાહરણ માટે ઉપર ઉત્તર ૪ થો જુવો મહત્ત્વનો અર્થ 'ઉચિત વસ્ત્રાલકારથી રહિત, દેખાવમાં બેચુપ આણતું કે શૂન્ય લાગતું' એટલે જ છે, જેમકે ત્યારા હાય વગલી વિના મડવા લાગે છે

(૬) કયુ કુલમ જોતાં આપણે ગુજરાતીરૂપને અન્તે ઈ આવવાની અપેક્ષા રાખીએ, છતાં આ શબ્દનો અન્ત ઈ ગુજરાતીમાં અનુસ્વારદીન છે

૧૪૩ હિ ડી દહા (=જમણો) આ દાહિનમાંથી જ આવે છે, બીજા કયામાંથી નહિ

એ લક્ષ્યોગ્ય છે. એથી વિભક્તિપ્રત્યયોની પૂર્વે અન્ત્સ ઉત્તો આ નહિ થાય; કંકુની ડાઘલી, કંકાની નહિ. પણ એક વિશિષ્ટ સમાસમાં કંકાવટી છે, જે અપવાદભૂત રૂપાન્તર છે.

કંકુમાં અનુનાસિક ઉં ન હોવાનું કારણ એ સંભવિત જણાય છે કે અન્ત્ય શ્રુતિનો લોપ થયા પછી કુનો વ આવતાં નિયમ પ્રમાણે થવું જોઈતું અં રૂપાન્તર થતું નથી.

(૮) નીલમણિ-લીલમ;-આ વ્યુત્પત્તિ અહિયાં મ્હે એક પ્રયાસરૂપે જ સૂચવી છે.

(૧૨) વાસોનો પ્રયોગ, પ્રસૂતાને અનુલક્ષીને પ્રસવ પછી ગણવામાં આવતા દિવસો, એ મર્યાદિત અર્થમાં થાય છે.

(૧૩) નિલવટ-;લિલવટ-આ શબ્દો પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉપ-લબ્ધ છે:—

નિલવટ તિલક તે સુભગ કેસરતૂળું

(નરસિંહ મહેતા.)

લિલવટ સોહે ચાંદલો

(નરસિંહ મહેતાકૃત ચાતુરી,

વૃ. કા. દો. ગ્રંથ ૨, પૃ. ૫.)

મે વળ જોયા અક્ષર રે મારી નીલવટ કેરડા

(સુરારિકૃત ईश्वरविवाह; નકલની સાલ ત્રિ. સં. ૧૬૭૫.

વૃ. કા. દો. ગ્રંથ ૬, પૃ. ૪૬૫ મું.)

કોંકણી મ. માં નિલ્લ=કપાળ છે.

[૨૧. ૨૧. કે. હ. ધ્રુવ (ભાલજીકૃત કાદમ્બરી પરની ટીકા, પૃ. ૨૧૦-૨૧૧ મે) નિલવટની અકારણે કૃત્રિમ અને નિષ્પ્રમાણ વ્યુત્પત્તિ આપે છે. હેમને મતે પ્રા. ણલાઢમાં વ “માત્રામર્યાદા નિયમને અનુસરી માપ જાલ્લવા સારું” આગમરૂપે પ્રક્ષિપ્ત થયો છે અને ટ સ્વાર્થે પ્રત્યય લાગ્યો છે. (તેઓ પ્રાચીન ગુજ. હનવટ (=ગુજ. હણવી) પણ હનુમાંથી એ જ પ્રકારે આણે છે. આ વ્યુત્પત્તિમાં વ્યક્ત દૂષણો છે:—

(અ) આગમ વ અમુક વિશિષ્ટ વાગ્યાપારદશામાં જ આવે છે, જેમ કે પ્રોયં (પ્રોત)માંથી પરોવ્યું ધ્યાદિમાં, હેવા સંયોગો અહિં નથી.

(આ) માત્રાસંખ્યા જાળવવી પડે હેવા પ્રસંગ જ અહિં નથી; કારણ કે સ્વરભાર લામાંથી નિ ઉપર ગયો છે અને આ હ્રસ્વ બન્યો છે એટલે માત્રાના ઉપચયનું પ્રયોજન જ નથી, હેના પર સ્વરભાર આવ્યો જ છે.

(૩) હાવા પ્રકારોમાં જ પ્રત્યય જણ્યો નથી એ તો માત્ર અપ ના જ પ્રત્યયના સમર્થન અર્થે (સંસ્કૃત મૂળ શબ્દોમાં) કલ્પેતો આકારપ્રત્યય જ છે-આ જ ના મૂળ તરીકે સાધારણ રીતે સ્વીકારાતો ક પ્રત્યય વાગ્બ્યાપારદ્વિયે જ થી વિજાતીય છે એ આ કલ્પનાનું કારણ છે

(૪) જો પ્રત્યય જ હોય તો ગુજરાતીમાં આવતા જ યર્ષ જાય, (પદ માને બેવડો જ (મ્હે દર્શાવેલો) ટનો જ થતો અટકાવેલો)

(૫) જ વળગાડી દબાયે તો જળાહન પોતાના જની શી મનિ ? જળાહટ (જલવહટ) હેમાં પુનરુક્તતા આવેલો

(૧૬) કાઠિયાવાડી ગુજ મા પરીવડુ છે

(૧૭) મુરતીલોક સલજના શબ્દ વાપરેલો

(૧૮) દી શબ્દ કાઠિયાવાડી છે તળ ગુજરાતમાં વપરાતા કદી (કોઈ દહાડો) શબ્દમાં જ આ દી દેખાય છે ડો ટેસિટોરીએ કદી શબ્દ માત્ર (૫ સ ૧૫૫૦-૧૬૦૦ માં રચાયેલા) જાદિનાય ચરિત્રમાં જ દીઠા છે, અને ("Notes, §૯૮, (૩), છેલા પૃષ્ઠામાં) હેને "isolated form" (એકલુ અટકલું ૩૫) કહ્યો છે આપણે તો જાણિયે ડિયે કે કદી ગુજરાતીમાં બહુ પ્રચરિત છે ડો ટેસિટોરી કદીને સ કદાચિત્ કે કદાપિ માથી અપ *કદા-ક દ્વારા (હેમાં પિગેવ પ્રા વ્યા §૧૯૪ અનુસાર દ બેવડાવીને) બ્યુત્પત્તિ કરે છે-આ * ચિહ્ન (તારક) એ ડપની તર્કમયતા દર્શાવતું જણાય છે-ડ ટેસિટોરી આ બ્યુત્પત્તિ કાર્ષક આચકાથી મુચવેલો, કારણ કે તેઓ કહે છે "If I am right in my derivation" (મદારી આપેલી બ્યુત્પત્તિ ખરી હોય તો) એ બ્યુત્પત્તિ આપાતત કીક લાગે છે પરંતુ દના લોપાભાવનું સમર્થન કરવા માટે કદાન્દ જેવા તર્કમય રૂપનો આશ્રય લેવો પડે છે, એ એક હેમાં દોષ રજો છે મદારા વાળી બ્યુત્પત્તિમાં હેવી કરી અપેક્ષા રહેતી નથી, અને કોઈન્દી (=દિયન) હેનું સ્પષ્ટ સ્થાન કરતાં (કવિતામાં) કોદી જેવા રૂપો હેનું સમર્થન કરે છે

(૧૯) ચણિયો (=ધાધરો) ચણ ઉપરથી દગો, કારણ કે સીઓના ચરણનું એ આવરણ છે

(આ બ્યુત્પત્તિ તર્કરૂપ છે)

(૧૯-૨૦) પ્રથમ ગ્વરભાગ ર અને ર ઉપર કે (ચરણિયો-કરણિયો) પણ ઉચ્ચારજુવેગમાં એ પ્રથમ શ્રુતિ ઉપર જઈ પડે છે એટલે ર નો અનુ સ્વાર કામગી બને છે એ રીતે ર અને રના લોપનો માર્ગ ખુલ્લો થાય છે

(આ) (૧) આ વિષયના હેમચન્દ્રે આપેલા વિઙ્મતીય સંયોગના એક વર્ણનો લોપ, કે હેવા સંયોગને સ્થાને આદેશ સૂચવતાં સૂત્રો અનુસાર, અને અનાદૌ શેષાદેશયોદ્વિત્વમ્ (૮-૨-૮૯) અને દ્વિતીયતુર્યયોરુપરિ પૂર્વઃ (૮-૨-૯૦) હેમાં દર્શાવેલા અનન્તરક્રમે અનુસાર, પ્રાકૃતમાં પ્રાપ્ત થતા સંયોગો તે સંજ્ઞતીય સંયોગનો એક પ્રકાર;

અથવા, (૨) પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતાં, સંયોગના અંગરૂપે હ ની સ્થાનપરિવૃત્તિ (બહુધા આદિ તરફ) થઈને, અથવા હ નો લોપ થવાથી શેષાદેશયોદ્વિત્વમ્ વિશેના નિયમમાં રહેલા તત્ત્વની પ્રવૃત્તિથી અવશિષ્ટવર્ણનો દ્વિભાવ થઈને, પ્રાપ્ત થતા સંયોગ, એ બીજો પ્રકાર.

(૩) સંયોગના એકવર્ણનો લોપ એ, સરલીભવનની વ્યાપક ઘટનાને અંગે થતા વિવિધ વિકારોમાંનો એક પ્રકાર છે. વિષ્લેષ, સંયોગની સંયોગરૂપે અવસ્થિતિ, સખલસંયોગનું નિર્બલીભવન, એ બીજા વિકારો હવે પછી આવનારા ઉત્સર્ગોમાં ચર્ચવામાં આવશે.

ઉદાહરણો:—

(અ) અને (આ)-(૧)

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ્ય.	ગુજ.
કર્મ	કમ્મુ	કામ
ચર્મ	ચમ્મુ	ચામ (હું)
સત્યકં	સચ્ચં	સાતું
વ્યાગ્ર:	વગ્ધુ	વાઘ
સ્પર્શ:	(પસ્સુ)	પાસ (કોઈ ચીજના સ્પર્શથી લાગતો સંસ્કાર)
સર્વ:	સવ્વુ	સાવ (કાઠિયાવાડી શબ્દ)
દુ.લં	દુક્કલુ	દૂલ
દુગ્ધં	દુદ્ધુ	દૂધ
મક્તં	મત્તુ	માત
મક્તકં	મત્તલં	માતું
તુમ્ભવતિ	તુંવહ-તુમ્મહ	તૂમે
શબ્દ.	સદ્દુ	સાદ
તીક્ષ્ણકં	તિક્કલ્લં	તીલું ૧૪૪

૧૪૪ તિક્ત(ક)નો અર્થ “કરવું” થાય છે અને એ શબ્દનું પ્રાકૃતરૂપ તિક્કલ થાય, અને આ પ્રકરણના પ્રારંભમાં આપેલા ઉત્સર્ગ ૧-(લ) અનુસાર ક નો લ થવા શક્ય

દટક	દિટુક	દીઠ
શિક્ષતે	સિન્નક	શીચ્છ (છે)
ઠર્ણક	ઠર્ણક	ઠમુ
ચત્તર	ચચરુ	ચાચર
વજ્ઞમ્	વજ્ઞમ્-વજ્ઞમ્	વજ્ઞાલો
ગુપ્ત	ગિદુ	ગીધ
નમ્પર	નમ્પર	નાગો
મુમ્પર	મુમ્પર	મુમ્પર
સમ્પરક	સત્પરક	સાપરો
ધૃત્વક	ધૃત્વક	ધૃત્વ

(દેશ) ધૃત્ (૦૮૮)

ધૃત

,, ઠો (૦૮૩)

ઠાલો

(=નિર્ણય-પદી લક્ષણથી દેનો અર્થ “ખાલી” થયો, જે ગુજ ઠાલોનો અર્થ છે)

,, પદર (૦૮૪)

પાપર

(=પદ)

(દેશ) વળો (વળુ)

વાપ ૪૫

છે મ મા નિપ્પ છે તે (વિષયવટ ટ ને લીધે) મૂળ શબ્દ નિપ્પ રોપ એમ ગુણવે છે અર્થ નેપરે તો, એમ વટ (=લીધુ) શબ્દનો અર્થ ગુજ અને મ મા (ગુજ વટુ મ વટુ મા) બદલીને ‘કટુ’ બનેછે તેમ નિર્ણયો અર્થ પદુ બદલીને “કટુ”-માથી “લીધુ” થયો રોપ ને આ મત સ્વીકારિયે-અને ન સ્વીકારવાનું કારણ પદુ કા નિપ્પ નથી-તો નીચેને આ વા માથી બાદ કરવો પડે

૧૪૫ શાસ્ત્રી પ્રજ્ઞાતા (જ્ઞાતાતા, ૫ ૧૧૪ ને તેમ જ ૫ ૭ મે, ૩૩ મે ૫૬ ૧) અને, ધોરે બામે દેને અનુસરીને, નવગણ (બુદ્ધિવાદ જ્ઞાતા ૬, ૫ ૧૫ મે) વાતની વ્યુત્પત્તિ જ્ઞા માથી આપેછે આ વ્યુત્પત્તિ બુદ્ધિ જ્ઞ “વાપ” અર્થનો વાત (વિ બીજમે આપેછે વાત) કે દેવો શા શબ્દ છે ન નિર્ણય અને વાત-“વાવનાર” નો જ્ઞાતાતા અર્થ “વિતા” વાપ એ દલીલ અસ્વીકાર્ય છે વ અસ્વીકાર ન રદી કે, પદુ વ ને રજાને એક વ આવે. કપરાત આવે વ નો (દિલીધા વાવે તેમ) ગુજશાસ્ત્રીમાં વ ન વાવ કામ અવાવ વ નો કે (દિલે મજ-વટ નિર્ણય-જ્ઞાતા-વાત-વાત એ મુજબ) વ્યુત્પત્તિ અર્થ ગુજિયાત એવા વાતિયાને પરિણામે બાવી રહેવા વ નો ગુજશાસ્ત્રીમાં વ વાવ છે દેવો નિર્ણય છે અને અંદરે દેવવા વાતિયાત જ્ઞાતાતા વ નો વાવે વાવે માત્ર બીજમે વાતિયાત અને અસ્વીકાર્ય ગુજિયાત બોલવા જ્ઞાતાતા મેળવવા નથી

(દેશ્ય) તેટો (તેટુ)

તીઠ

,, ણક્કં (ણક્કુ)

નાક

(નક શબ્દ ણક્ક ઉપરથી ધટાવેલું સંસ્કૃતાનુકારી અવાસ્તવિક રૂપ છે અને વર્ત્ય છે.)

(આ)-(૨)

તીક્ષ્ણકં

તિણ્હરું-તિણ્ણરું

તીલુ

શ્લક્ષ્ણકં

લણ્હરું-નન્હરું

ન્દ્રન્નરું

ન્દાનું

કૃણ્ણ:

કણ્ણ-કહ્ણુ

કહ્ણુ

કહાન

ઉણ્ણકં

ઉણ્હરું-હુણ્ણરું

હુણ્ણરું

હૂનું

ગ્રીષ્મક:

ગિમ્મુ-ધિમ્મુ

ધીમ

પ્રસ્નવ.

પણ્ણુ-પ્હણ્ણુ

પ્હાનો

કોષવાર, કોષ કોષ શબ્દોમાં, સંયોગનો વિકલ્પે વિશ્લેષ થાય છે (જે નીચે ઉત્તરગ ૧૫ માં દર્શાવવાનો છે) અથવા કેટલાક પ્રસંગોમાં આ વિધિનો વૈકલ્પિક પ્રચાર પ્રાકૃત સંયોગનો પૂર્વવર્ણ લુપ્ત થઇને પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બને છે:—

ઉદાહરણો:—

વાર્તા

વત્તા

વાત

અથવા, બ્હારોબ્હાર

વારતા

માર્ગ:

મગ્ગુ

માગ

કર્મ

,,

,,

કમ્મુ

મારગ

કામ

હિમચન્દ્રે (અભિધાનચિન્તામણિ, ૩-૨૨૦ માં) “પિતા” ના પર્યાયો પૈકી એક વપ્તા આપ્યો છે (વપતિ બીજે વપ્તા). પણ હું કબૂલ કરું છું કે વપ્પ અને વપ્તા વચ્ચે હાલો તરંગબળિત સંબંધ મહારે ગળે ઉતરી સકતો નથી, ખાસ એટલા માટે કે વપ્તાનું પ્રાકૃત વત્તા બને; પણ એ સંભવનું નથી કારણ કે પ્ત નો પ્પ થવામાં નડતી મુશ્કેલી અહિં પણ આપણા મહોં આગળ ઉભી જ છે; પૂર્વગત એક ઉત્તરગમા (પૃ. ૩૩૯ મે) મહોં ત નો પ્પ થતો દર્શાવ્યો છે એ પ્રમાણે રૂપાન્તર અહિં કોઈ સૂચવે; પરંતુ એ તો લૂલે આધારે બહુ દૂર જવા જેવું બને.

	”	”		કરમ
ગર્મ			ગમ્બુ	ગામ
	”	”		ગરમ
સર્વ			સન્બુ	સાવ
	”	”		સરવ
સર્પ			સપ્પુ	સાપ
	”	”		સળપ

[૧૮૫૫] —(અ) સાપ-મરપ શિવાય ઉપરના બધા શબ્દો રૂપવિકલ્પમાં અર્થપરિવૃત્તિ પામે છે, જેમ કે —

વાત=વાર્તાલાપ,	વારતા=કથા
માગ=જાગ્યા, અવકાશ,	મારગ=રસ્તો
કામ=કાર્ય,	કરમ=ફોલપાદક, ભાગ્યવિધાયક,
	આચરણ, ભાગ્ય
ગામ=ગર્ભ,	ગરમ=આતર તરવ કે સરવ
સાવ=પૂરેપૂરું, સર્પથા,	સરવ=સનળ, બધું

(જા) હિમચ-દ્રક્ષત પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં, સયોગને ચર્ચનારા વિભાગમાં, લોપ કેટલાક પ્રકારોમાં પૂર્વ વર્ણનો અને અન્યપ્રકારોમાં ઉત્તરવર્ણનો કહો છે (કર્ણલોપ અથવા કપાગ્રોપ) પરંતુ સયોગલોપની દૃષ્ટિએ એ લોપ બહુતમારો કૃત્રિમ છે, તેમજ ભેદના ત્રેવડા સયોગોના જાહેર તરીકે આપેલા એકલ બંજનો પણ કૃત્રિમ છે, આ બધા (લોપ અને જાહેર) માત્ર અવાન્તરક્રમે છે કારણ કે જનાદો યોગદંત્યયોદ્ધિન્વમ્ (જિ હે ૮-૨-૮૧) એ સૂત્ર અનન્તર અને અન્તિમ ક્રમ દર્શાવે છે—ગોષ અને આદેયનું દિસ્ત્વ. આ રીતે એ ધટનાને એક જ બબ્બનની પ્રાપ્તિપ સરલીભવન ન મળ્યા વિનાનીય મયોગોના સન્નતીય સયોગો અને એ સર્જાયેલ અર્થમાં એ સરલીભવન છે ખરું, પણ એટલું જ, ત્રિગોષ નહિ. (માન, જનાદોથી આવ્ય સયોગનું વ્યવર્તન યામ છે એથી એ પ્રકારમાં મેળવેલ બબ્બન કે જાહેર એકલ રહે છે, ભેદનાનો નથી એટલે એ સાચા સરલીભવનો પ્રકાર ખરો. પરંતુ આપણા પ્રસ્તુત ટપ્પાનાં ત્રિગોષમાં તેા આ અવાન્તરક્રમેમાં કૃત્રિમતા રહેલી જ ૨) સારો બબ્બન (દેવ અથવા જાહેર) ભેદનાનો નથી દેવા અપવાદપ

માત્ર થોડાં ઉદાહરણો છે-સિ. હે. ૮-૨-૧૨ થી ૧૭ એ ૭ સૂત્રોમાં ચર્ચા છે તે. ૧૪૬

[એથી ઉલટું ગુજરાતીમાં આ ઉત્સર્ગ અનુસાર સંયોગલોપ થયા પછી નવો કાષ્ઠ સંયોગ ઉદ્ભવતો નથી; સંયોગનું યથાર્થ અને વાસ્તવિક સરલીભવન એ જ દહેવાય-આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે; ખીજી વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી એ છે કે સંયોગલોપ સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવેલા પ્રાકૃત સંયોગોમાં થાય છે; પરન્તુ, અહિયાં સૂચવેલા મુદ્દામાંના પ્રથમને એક અપવાદ છે તે સવિશેષ લક્ષ્યોગ્ય છે. તે એ કે જ્યારે કાં તો લોપથી અથવા સ્થાનપરિવર્તનથી હૂં સંયોગમાંથી નીકળી જાય છે ત્યારે બાકી રહેલો વ્યંજન પ્રથમ બેવડાય છે અને પછી એ સાદો બની જતાં પૂર્વસ્વર દીર્ઘ બને છે.]

આ ઉત્સર્ગમાં કહેલો સંયોગલોપ લગભગ સર્વત્ર ઝઘ્ઘલોપ છે; માત્ર સંયોગમાંથી છૂટો પડે એ પ્રકારમાં અલોપ થાય છે. (અથવા હ નો સ્થાનફેર થતો હોય છે); જેમ કે તિણ્હં-તિન્નં-તીનું; કણ્ઘુ-કહ્ણુ-કહ્ઘાન. ખીજા બધા પ્રકારોમાં પૂર્વવ્યંજનનો લોપ થાય છે: કવિઢ્ઠ-કવઢ્ઠ-કઠિઠ, તિક્લ્લઠં-તીલ્લું, ઓઢ્ઠ હોઠ.-ઓઢ્ઠ જેવા શબ્દોમાં સંયોગનો પૂર્વસ્વર દીર્ઘ છે એટલે દીર્ઘ કરવાનો રહેતો નથી.

૧૪૬ એક વાત લક્ષ્યોગ્ય છે: સાક્ષાત્ સુનિષ્પન્ન સ્વરપવાળી ભાષામાંનાં કે, જેનો વિષય છે, હેવાં સંસ્કૃત વ્યાકરણો વ્યાકરણસિદ્ધિપોનાં પૃથક્તરત્વોના કૃત્રિમ અવાન્તરક્રમે દર્શાવે છે, પણ એથી ઉલટું, સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં આવતાં થયેલા પ્રત્યક્ષ વાગવ્યાપારસિદ્ધિ રૂપનિકારો જેનો વિષય છે હેવાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો પ્રાકૃતિક કારણોથી ઉદ્ભવેલાં કેવાંતરો ચર્ચે છે. વસ્તુસ્થિતિ હેવી હોઇને હેમચન્દ્રની ચર્ચામાં જે કૃત્રિમતા ઉપર દર્શાવી છે તે સંયોગલોપના સ્વરૂપને લગતા મર્યાદિત અર્થમાં જ સમજવાની છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. એ જ કારણે, અર્થાત્ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વ્યાકરણો વચ્ચેની પૂર્વોક્ત ભિન્નતાને કારણે, અણે કરેલો કૃત્રિમતાનો હાસ્યપાત્ર વિસ્તાર ખરેખર આપણી વાગવ્યાપારવિષયક ઔચિત્યવૃત્તિને ખૂંચનારી બને છે. એક બે ઉદાહરણોથી મહાનું વક્તવ્ય સ્પષ્ટ થશે:-

ત્રીજા પ્રકરણમાં સરલ તેમ જ સંયુક્ત વ્યંજનો વિશેના નિયમો એકત્ર કરીને ચંડ પોતાના વ્યાકરણને સરળ કરવા મથે છે. સંયોગનાં અગોમાંથી ગમે તે એકનો લોપ સૂચવે છે અને બાકી રહેલા વ્યંજન માટે આદેશ આપીને હેતું દ્વિત્વ દર્શાવે છે. પરિણામે

(જ) એ ખરા વાગવ્યાપારોચિત નિકારોના અને નિયમોના અનાદર કરે છે. અને (ઝા) ગૌરવદોષમાં સપડાય છે.

દાખલા તરીકે, ૩-૧માં કહે છે કે ચ્ અને વ્ (સંયોગમાં) હની પછી રહેલા લુપ્ત થાય છે, અને ઉદાહરણો મુજબે! મુજ્જતે! જિહ્વા! જિમ્મા! એ આપે છે; અને પછી હનો ચ્ ૩-૨૦ માં અને હનો મ્ ૩-૨૧ માં દર્શાવે છે.

આ ઉત્સર્ગના, સયોગલોપ અને પૂનસ્વરદીર્ઘત્વના, ખીજમૂત નિયમની ઐતિહાસિક પ્રાચીનતા તરફ નજર નાખિયે ડૉ. ટેસિ-

આ નિયમના ખીજની
ઐતિહાસિક પ્રાચીનતા
ઉકે પાણિનિ સૂધી
નહીં પહોંચે

ટોરી કહેછે કે “અપભ્રંશની સરખામણીમા અર્વાચીન ભાષાઓનું મુખ્ય વાગ્યાપારવૈશિષ્ટ્ય યથા રહેલું આ સયોગલોપ પૂનસ્વરદીર્ઘત્વ [ઇ સ ના] યોદમા સૈકાથી લાંબા સમય પૂર્વે શરૂ થઇ ચૂક્યું હતું”-હેમની

“Notes on O W Rāj” Ind Ant February 1914, ૫૪ ૨૨ મુજબે. અલખત હેમણે આ અનુમાન પ્રાકૃતર્પિંગલમા માન એક જ રૂપમા, ફજ્જદ (પ્રત્યય)નું ફજે થવામા, આ નિયમની પ્રવૃત્તિ જોઈને રચ્યું છે આ ઘટના અર્વાચીન ભાષાઓનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે એ જોતા એમ કહેવું કદાચ વધારે ખરું ગણાય કે યોદમા સૈકામા ફજ્જદનું ફજે થવામા આ ઘટનાનું વીજરૂપે સૂચન થયું છે કારણ કે, આપણે પાછળ દક્ષિણનું દાહિજ એ રૂપાન્તરમા જોયું તેમજ, આ જ નિયમની વીજરૂપે પ્રવૃત્તિ આથી પણ આગળ છે હુમ ચન્દ્રના સમય સુધી અને એથી પણ પૂર્વે જોઈ સક્રિયે-ક્ષ નો કલ્પ થયો, પછી જા (જેનો દ થાય છે), અને કલ્પ નો રા થતાં દ લખાઈને દા થાય છે હુમચન્દ્રથી પણ પૂર્વે એમ કહેવાનું કારણ એ કે એ રૂપ ભાષામા લાખા સમયથી પ્રચરિત હોય તો જ એ હેને પોતાના વ્યાકરણમા સિદ્ધ લક્ષણ રૂપે નોંધે, અને ખીજનું કારણ એ કે હેના સમયમા પ્રાકૃત ભાષાઓ ખાલાતી

અહિયા ખરેખરા વાગ્યાપાર-ઇતિહાસનો, એટલે કે વ્નો જ્ (પહેલા ચખ્કમા) અને વ્નો વ (ખીજમા), પછી એ જોતું હું ને યોગે મદા પ્રાણત્વ યદને જ્ અને મ્ એ સઘળા વિકારક્રમનો, હેણે તિરસ્કાર કર્યો છે એટલું જ નહિ પણ વિપર્યાસ કરી નાખ્યો છે

પછી, (ગૃહ-ઘર, યાજ્ઞ-વજ્ઞો અને જિહ્વા-જિમા એ પ્રમાણે) હ્ નો ર, હ નો દ, અને હ નો મ્ થવા માટે અષ્ટે ત્રણ સૂત્રો આપ્યા છે -૩-૧૯, ૨૦ અને ૨૨ આ ગૌરવ છે અને દેખીતો જ ખોટો વાગ્યાપાર-ઇતિહાસ છે

વળી ઘરને માટે બે સૂત્રો હેણે આપ્યા છે, એક હ્ નો ર થવા માટે અને ખીજનું ગ્ નો ઘ થવા માટે ૩-૧૯, ૨૦ વાગ્યાપારનો આ ખોટો ઇતિહાસ છે, અને હેની ઉપપત્તિહીનતા હાસ્યપાત્ર છે આ ઉપરથી કોઈ એક (જેનું નામ આપવાની જરૂરિયાત નથી હોવા) પુરૂષે આપેલી વહેનની વ્યુત્પત્તિ ગ્રહને યાદ આવે છે, હેણે કહેતું કે મ નો થયો વ, મિ નો દ, અને ની નો ન એટલે (મ) મગિનીનું થયું (ગુન) વહેન। મેં પૂરું (ઉપર પૃ ૧૦૭ નોટ ૫૫મા કહ્યું છે તેમ ખરા ક્રમો આ જ ગુનુ ગર (ગરહ), હની આદિ તરફ ગતિ (ગૃહ), અને ગ્ અને હ્ નો સકર યદને ઘ, ઘર હુમચ દ્રે આખા સંયોગના આદરો આપવામા અને હેવી ખીજ વ્યવસ્થામા અડ કરતા વિશેષ સમજ-સાધી છે

૧૪૭ ઉપર પૃ ૩૪૧ જુલો

અંધ પડી હતી—માત્ર એક જ અપવાદભૂત સૂત્રમાં હેમચન્દ્રે સંયોગલોપથી યતા પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વની, સ્પષ્ટ શબ્દોમાં, નોંધ લીધી છે: હ્રસ્વચરણપસં દીર્ઘ: (૮-૧-૪૩). અલબત્ત આ સૂત્રનો વિષય સંસ્કૃતમાં રહેલા સંયોગનો પ્રથમ લોપ છે, જ્યારે આપણા ઉત્સર્ગનો વિષય આ લોપ પછી અનાદૌ શેષાદેગયોદ્વિત્વમ્ અનુસાર પ્રાકૃતમાં ફરીથી ઉત્પન્ન થતા સંયોગનો લોપ છે; આ દ્વિત્વને પૂર્વોક્ત (૮-૧-૪૩) સૂત્રમાં અવકાશ નથી.

પરંતુ આપણે એથી પણ આગળ વધીને સંસ્કૃત યુગમાં જમને એ ભાષામાં આ નિયમની પ્રવૃત્તિ જોઈ શકીએ. ફક્ત પાણિનિ ૮-૩-૧૩ (લોપ:) અને ૮-૩-૧૪ (રોરિ) જુવો જેમાં ઢ્ની તરત જ પૂર્વે રહેલા ઢ્નો અને ર્ની પૂર્વે રહેલા ર્નો લોપ ફરમાવ્યો છે; પછી ૮-૩-૧૧૧ (દૂલોપે પૂર્વસ્ય દીર્ઘોઽણ:) જુવો, જે મુજબ આ ઢ્ અને ર્નો લોપ યતાં પૂર્વનો જ, ફ કે ડ દીર્ઘ બને છે. આ પ્રમાણે બને: લિઢ્+ક્ત=લિઢ્+ઢ=લીઢ; તેમ જ ગુઢ્+ક્ત=ગુઢ્+ઢ=ગૂઢ; મિઢ્+ક્ત=મિઢ્+ઢ=મીઢ; રઢ્+ક્ત=રઢ્+ઢ=રૂઢ; વઢ્+ક્ત=વઢ્+ઢ=ઝઢ; નિર્+સ્વ=નીરવ. આ રીતે આપણે આ નિયમને, અલબત્ત બીજરૂપે, પણ પાણિનિના સમયની પૂર્વે, એટલે ઇ. સ. પૂર્વેના આઠમા સૈકાની પૂર્વે, પ્રવર્તતો જોઈ શકીએ. (હેમચન્દ્રની બાબતમાં હમણાં જ જે કારણ મૂકે આશ્ચર્ય એ જ કારણે હું અહિં પાણિનિની પૂર્વે કહું છું, અર્થાત્ એ કારણે કે આ રૂપો લાંબા સમયથી રૂઢ હોવાં જોઈએ કે જેથી પાણિનિ હેનો સ્વીકાર કરી શકે.) (પાણિનિના સમય માટે ડૉ. ભાંડારકરનાં વ્યાખ્યાનો પૃ. ૩૦૧ જુવો.) સરલતા સાધવાના અને સાથે સાથે ઉચ્ચારમાત્રાને જાળવીને અંધબેસતી વ્યવસ્થા કરવાના માનુષવાણીના સ્વભાવનું સ્વયં કરતી આ નિયમની માત્ર બીજરૂપ પ્રવૃત્તિનો જ પુરાવો આ સર્વ હકીકતથી મળે છે એ ફરીથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. આ નિયમની પૂર બહારમાં પ્રવૃત્તિ તો આપણી અર્વાચીન ભાષાઓ જે સમયે વિશિષ્ટ સ્વરૂપ અને અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત કરવા લાગી તે સમયમાં મૂકવી પડે.

છતાં જણાય છે કે, આજ સુધી એક બે અલગ થઈ રહેતી ભાષાઓ જૂના સંયોગને અલુપ્ત જાળવી રાખ્યો છે અને પરિણામે પૂર્વ હ્રસ્વ સ્વરને દીર્ઘ થવા દીધો નથી (જે કે સ્થાનયોગે એ દીર્ઘ છે ખરો). આ ભાષાઓ સિંધી, પંજાબી અને કુચી, જે આ વિશિષ્ટ લક્ષણમાં બીજા સ્થાનિય ભાષાઓથી, મરાઠી, ગુજરાતી, બંગાળી અને ઉડિયાથી, અને અમુક અંશે હિન્દીથી,

ચોખ્ખી અલગ પડી રહે છે, અમુક અને હિન્દીથી-કારણ હિન્દીમાં કામ હાય વગેરે શબ્દો છે, અને કનચિત્ મક્ષન જેવા શબ્દો પણ છે, પણ એ તો જૂજ અપવાદો છે એટલે આ બાબતમાં હિન્દીને સામાન્ય વર્ગમાં મૂકીશું. અન્ય ભાષાઓમાં કામ, હાય, આજ ઇલાદિ છે તથા સિન્ધી, પંજાબી અને કુચીમાં કમ્મ, હત્ય, અજ ઇલાદિ છે આ વિષયે મ્હારે કહેવું ઘટે કે ડૉ. સર રા. ગો. ભાડારકરે પંજાબીમાં બેવડા વ્યંજનો સ્વીકાર્યા છે પણ સિન્ધી વ્યાકરણ વિશે અને ભાષા વિશે લખી ગયેલા પ્રાચીન લેખકોને અને ત્રિધી શબ્દકોષોના રચનારાઓને અનુસરીને હેમણે આ શબ્દોના ત્રિધી ઉચ્ચારો કમ્મ, હ્યુ હેવા, એટલે કે મ્મ, ત્ય ઇલાદિ બેવડા વ્યંજનો વગરના દર્શાવ્યા છે સર નર્થોન્ બ્રીઅર્સન પણ એ જ મત સ્વીકારે છે હેમણે ઇ સ ૧૯૧૩ ના J R A S માં આપેલા એક લેખમાં પૃ ૧૪૩ મે ચમ્મુ, કન્નુ (=કાન)-અથવા હેમના પ્રમાણે ખરી રીતે ચમ્મુ, કન્નુ-એ શબ્દોને K'am, Kan, એમ દર્શાવ્યા છે (આ બેદકસદા ધ ને પક્ષિની ઉપર મૂકવાનો હેતુ ચમ્મુ વગેરે માના હોના વિનક્ષણ દુકા અને આંચકો ખાતો ઉચ્ચાર દર્શાવવાનો સ્પષ્ટ જણાય છે) બીઅર્સ (૧, પૃ ૧૫૩) પણ એ જ શૂતમાં પગાડે અને કહે છે, કે "સિન્ધી અને પંજાબી હૂસ્વ સ્વરો પસદ કરે છે, પણ પંજાબી હેની પછી બેવડો વ્યંજન મૂકે છે અને સિન્ધી નથી મૂકતી" (પ્રસંગસાત્ કહી દઉં કે પંજાબી "હૂસ્વ સ્વર પછી બેવડો વ્યંજન મૂકે છે" એમ કહેવું એ તો વાગ્યાપારગત વિકાસક્રમનો વિપર્યય કયા કહેવાય)

હવે આ સવ લેખકો પ્રત્યે અને શબ્દકોષકારો પ્રત્યે મ્હારી માનવૃત્તિ કાયમ રાખીને કહેવું પડે છે કે તેઓનું આપેલું સિન્ધી ઉચ્ચારનું સ્વરૂપર્શન સાચું નથી હું છન્દસ્પ ક્રમોગી સુચરીશ-એ ક્રમોગી ઉચ્ચારની માનાના વિષયમાં નકામી કે ભ્રમ ઉપજાવનારી નદિ જ નીવડે દાખલા તરીકે, કાન્યમાં તો બેવડા વ્યંજનવાળો અને પરિણામે પૂર્વસ્વરના ગુરુત્વવાળો અજ (કે અજ્જુ) ગળદ જ માત્રાગણનાને અનુરૂપ થયો, દાવી પશ્તિમાં અજુ બધ નદિ બેસે -

૧૪૮ "છા મજાદ્વા અજ્જુ આ વહેડી ગિલી હ ચાદના "

૧૪૮ મીરજા કબીય બેગે કરેલી 'The Merchant of Venice'ની પ્રતિ કૃતિ કલાનીની ૬ જે આર્ડેસ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓએ ત્રિધ-દેરાળામાં ઈ સ. ૧૮૬૬ કે ૧૮૬૭ માં ભજવી હતી તેમાં ગવાયેલી આ પક્ષિ મ્હે સાબજી હતી તે સ્મૃતિમાંથી ટાકી છે આદિ વર્તિ એકાદ શબ્દ મૂળથી ભિન્ન દરો, પણ તેમાં અગુની માત્રા ગણના વિશે મ્હારી સપૂર્ણ ખાતરી છે

આહ્યા સંયોગયુક્ત અજ્ઞને રથાને અજ્ઞ મૂકવામાં આવે તો (આ વિષયમાં ગુજરાતી હરિગીત છન્દ રચનાને મળતી) આ પંક્તિના લયમાં હાનિ પહોચશે.

એક સુવિખ્યાત સિન્ધી પંડિત-હૈદરાબાદ (સિંધ) ના મીરજા કલીય યેગ-મહને ૧૪૯ જણાવેછે કે કમ્મ અને કમ્મુ બંને સિન્ધી ઉચ્ચારના પ્રકારો છે, પણ, હેગે જ બતાવ્યુંછે તેમ, કમ્મુ ઉચ્ચાર દર્શાવવાને એકવડા મ ઉપર શદ્ સંજ્ઞા મૂકાયછે. એ તો કદાચ કેટલાક લેખકોના એવડા વ્યંજનવિશેના દુર્લક્ષનું પરિણામ હોવું જોઈએ. સિંધમાં બોલાતી સિંધી મહે સંભળાઈ. હેમાં તો ઉચ્ચાર સંયુક્તવ્યંજનનો જ હતો અને પૂર્વસ્વર ઉપર ભાર દેવાતો

૧૪૯ સિંધી ભાષાનાં કેટલાંક લક્ષણો વિશે મહે પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં મળેલા મીરજા કલીય યેગના તા. ૧૫ ડિસેમ્બર ૧૯૧૫ ના પત્રમાંથી ટાંચણ નીચે આપુંછું-

“સિંધી શબ્દો કમ્મ, અજ્ઞ ઇત્યાદિમાં છે હેવા એવડા વ્યંજન વિશે [કહેવાનું કે] સિંધીમાં હમે હેને જઠ નામની નિશાની વડે દર્શાવિયે છિયે. હેનું સ્વરૂપ અક્ષર ઉપર મૂકેલ ૪ એ છે. બીજી બધી સંજ્ઞાઓ અને વર્ણોની માફક એ પણ અરખીમાંથી લીધેલી છે. હમારી સિન્ધી અરખી-સિંધી કહેવાયછે, એટલે આ ખાસ સંજ્ઞા વપરાયછે અને હેનાથી અર્થ બહુ સારો સરેછે એમ હું માનુંછું. ન્હારે કમ્ કે અજ્ કહિયે ન્હારે આ સંજ્ઞા મૂકાતી નથી; પણ એ રૂપ તો ફારસીમાં જ વપરાયછે, હેમાં અન્ય વ્યંજન ઘણીવાર ગતિહીન રહેછે, એટલે કે સ્વરચિહ્ન વિનાનો હોયછે. પણ સિંધીમાં વ્યંજનના છેલ્લા વર્ણો હંમેશાં ગતિમાન હોયછે, અને એ વ્યંજન એકવડો હોય કે બેવડો હોય. કમ્મ હોય તો ભાર દધને વાચિયે ન્હારે મ ઉપર માત્ર શદ્ સંજ્ઞા મૂકિયે. કમ્ એક શ્રુતિ છે અને કમ્મમાં બે શ્રુતિ છે એટલે માત્રાસંખ્યા પણ ભિન્ન છે. એ રીતે સિંધી કવિતામાં છન્દરચનામાં હેની અનુક્રમે એક કે બે શ્રુતિ ગણાયછે. ફારસી કવિતામાં પણ એમ જ છે. કોઈ કોઈવાર ન્હા એક જ વ્યંજન હોય ન્હાં કવિની નિરંકુશતા અનુસાર હમે બેવડો વ્યંજન મૂકિયે અથવા એક શ્રુતિને ભાંગીને બે શ્રુતિ બનાવિયે. પણ એ માત્ર કવિતામાં, જેમ કે પેલા રાજના નામ જમ્શેદમાં બે શ્રુતિઓ છે, પણ ફારસી કવિતામાં કોઈવાર હેને જમ્મિશેદ (૩ શ્રુતિયો) બનાવી દેછે. સિંધીમાં હમે વ્યાકરણ-છન્દ ઇત્યાદિમાં ફારસી અને અરખીને અનુસરિયે છિયે”

મહને લાગેછે મીરજા કલીય યેગ શ્રુતિસંખ્યાને જ આધારે રહ્યાછે, પ્રત્યેક શ્રુતિની માત્રા ઉપયોગી તત્ત્વ છે હેને આધારે નહિ. કમ્મમાં બે શ્રુતિયો છે ઉપરાંત માત્રા ત્રણ છે પણ કમ્માં બે જ માત્રા છે પણ તત્ત્વ જોઈયે તો ઉપર ટાંકેલા મતો એવડા વ્યંજનના મહારા પક્ષનું સમર્થન કરેછે, વિકલ્પે આવતો એકવડો વ્યંજન ઘણે અંશે કે થોડે અંશે ઉચ્ચારની અપૂર્ણ સમજનું પરિણામ છે. એવડો વ્યંજન એ ખરું રૂપ છે હેનાં અને ખોટી રીત ઉપબંધનારાં ગૂઢ કારણોનાં સ્પષ્ટ સૂચનો ઉપરના ટાંચણમાં દેખાયછે. જમ્મેદનું જમ્મિશેદ થવાનો મીરજા કલીય યેગ બાપેલો દાખલો સ્વરમક્તિનો વિષય જણાયછે એટલે પ્રસ્તુત ચર્ચામાં ઉપયોગી નથી,

હતો માટે હું એમ માનું છું કે સિંધી ભાષાને પૂર્વસ્વરને લખાવ્યા વિના સયોગનો એક વર્ણ ઉઠાડી મૂકનારી ગણનામાં ડૉં ભાડારકર પૂર્વે લેખકોએ સ્વીકારેલી અને ચાલુ રાખેલી ખોટી મતપરપરાથી દોરાર્ધ ગયા છે તઓ કહે છે —

“ સિંધીમાં બેમના એક બજન લુપ્ત ગાય છે, પણ પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થતો નથી, જ્યારે પંજાબીમાં પ્રાચીન પ્રાકૃતોમાંથી ઉતરી આવેલા બેવડા બજનો બહુધા જળવાઈ રહે છે ” (હેમનાં ભાષાશાસ્ત્રવિષયક વ્યાખ્યાનો, પૃ ૧૯૮)

હવે, અનેક બાબતોમાં પોતાની સાથે નિકટ સબન્ધ દર્શાવતી પોતાના પડોશમાંની બને ભાષાઓથી, ઉત્તરની પંજાબીથી અને દક્ષિણની કચ્છીથી, સિંધી ભિન્નરૂપે વંત એ ખરેખર વિચિત્ર છે અને, વિરોધમાં, સયોગલોપ થવા છતાં પૂર્વસ્વર-દીર્ઘત્વરૂપે માત્રાસંખ્યાનું પરિપૂરણ ન કરવામાં આવે એ વાગ્યાપારના ઇતિહાસથી અસંગત છે તરતમાં જ અર્ચવાના ગુજરાતી પ્રકારોની માફક, અપવાદ-શૂન્ય ઉદાહરણોને સ્વરભારના વિશિષ્ટ સચાર વડે કે હેવા કારણે વડે સમઝી સકાય અને સમઝાવી સકાય, પણ કાંઈએક ભાષામાં માત્રાબંધનના નિયમરૂપે અને સામટો ધનદાર કરવામાં આવે તો ખરી ઘટના સમઝવામાં જ ભૂલ થઈ દરો હેવી ગકા ઉપજે, અને મ્હં ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ આપણે પ્રત્યક્ષ ભેદબેદિયે કે વસ્તુતઃ સયોગ લુપ્ત નથી થતો પણ ટકી રહે છે

મ્હં આ ઉત્સર્ગની વિસ્તીર્ણ અર્થાં કરીએ હેનું ખાસ કારણ એ કે, મહારા જણવા પ્રમાણે, મિં બીંગમે કે ડૉં ભાડારકરે કોઈએ આ નિયમનો સ્વતંત્રરૂપે અને વીગતસર વિચાર નથી કર્યો, માત્ર પ્રસંગપ્રાપ્ત ઉદ્દેશ્ય ક્યોં છે ડૉં ભાડારકરે (વ્યાખ્યાનોને પૃ ૧૯૮ મે) કરેલો આ નિયમનો ઉદ્દેશ્ય દૂકા અને પ્રસંગપૂરતો છતાં પૂરેપૂરો સ્પષ્ટ છે હેમાં ચકા નથી, પણ મિં બીંગમે તો આ પ્રશ્નનો માત્ર ઉપરચોટિયો પરામર્શ કરે છે (હેમના પ્રયત્ન પુ ૧, ડું ૪૧ (પૃ ૧૫૨-૧૫૬), ડું ૭૨-૯૩ જુવો, હેમાં લગ ભગ આખામાં સયોગનાં અંગોના અનોન્ય સમઘની અને હેનાં રૂપાન્તરોની જ ચર્ચા છે)

પરકીયકં	પારકું (સિ. હે. ૮-૧-૪૪)	પારકું
પત્રકં	પત્તરું	પતરું
શક્તોતિ	સક્કદ	સકે (છે)
૧૫૪ { અંગરક્ષકં	અંગરક્ષકું	અંગરવું
{ પાદરક્ષકં	પરભારે પગરક્ષકું	પગરવું
પરીક્ષ	પરિક્ષ	પરખવું પારખવું
	ળત્યા	નથ્ય (વિકલ્પે-નાથ્ય) ૧૫૫
દેશ્ય છિન્નાલી		છિન્નાલ
,, કટારી		{ કટારી
,, કડચ્છ		{ કટાર
,, કચ્છરો		કડછી
,, વપ્પીઓ		કચરો
,, ઉત્થલ પત્થલ ૧૫૬		વપ્પેયો
,, પત્યારી (દેશીનામમાલા, ૬-૬૯)		ઉથલપાથલ
		પથારી

૧૫૪. આ બે શબ્દો મૂળ સંસ્કૃતમાં હોય એ સંભવિત નથી; પણ વ્યુત્પત્તિ સમજાવવા માટે હેને અહિં સમાસરૂપે મૂક્યાછે.

૧૫૫. “નાકની દોરી” (=બળદની નાકની રબળ) એ એક જ અર્થ હેમચન્દ્રે દેશીનામમાલા ૪-૧૭માં આપ્યોછે. ણત્યા ણાસારજ્જુ । ણત્યા નાસારજ્જુ ॥ ઉદાહરણમાં ણત્યારહિઓસદ્દેષ (નાસારજ્જુરહિતવૃષ્ણેણ) એમ આપેછે. મ્હારા અન્વેષણ પ્રમાણે, સ્ત્રીનો નથ્ય જેવો અલંકાર સંસ્કૃત સાહિત્યને કે પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિને અપરિચિત છે. મુસલમાનના આગમનની પૂર્વે કોઈ પણ કોશમાં કે સાહિત્યમાં મ્હને આ શબ્દ પ્રાપ્ત થતો નથી. આ અલંકારને મુસલમાનોએ પોતાના ભરતખંડના આધિપત્યના છેવટના સૈકાઓમાં દાખલ કર્યો એ સ્પષ્ટ છે. અસાવરૂપ અને કાંઈક અશે દૃષ્ટાર્થરૂપ પ્રમાણેને આધારે રચાયેલો આ મ્હારો મત છે. આ વિષયપર કાંઈ પણ પ્રકાશ પડી સકે તો હું ખુશી યક્ષશ.

“The Dress of Ardvī Sūra, and the toilette of the Hebrew Lady (અર્દ્વી સૂરનો ખેરવેશ, અને ચાહુદી સ્ત્રીનો પ્રસાધનવિધિ)” એ વિશેષિ મિ. આર. પી. ઉમરીગરે લખેલા લેખમાં, “દસ્તુર હોશંગ રુમારક અન્ય”નાં પૃષ્ઠો ૯૫ થયાદિમાં આપ્યુંછે તે મુજબ, ડિ ક્વિન્સીના ‘Toilette of the Hebrew Lady’ વિશેના નિબંધમાં ચાહુદી સ્ત્રીના અલંકારોમાં, તેમ જ મીડિયાના પુરુષોના અલંકાર તરીકે, નથ્ય વર્ણવેલી રહે જોઈછે.

૧૫૬. ડૉ. ભાંડારકર ઉથલપાથલની વ્યુત્પત્તિ વ્યત્યયદ્વારા ઉલ્લાપાલદા મ., પ્રા. જ્વલત્થ-ઠ્ઠ પલ્લત્થ-ઠ્ઠ સં. ઉર્વસ્ત પર્યસ્ત હેમાંથી સાંધેછે. (હેમનાં વ્યાખ્યાનો, પૃ. ૧૯૦, છેલ્લી એ પંક્તિ) મ્હારો આધારભૂત શબ્દ દેશીનામમાલા ૧-૧૨૨ માંથી લીધોછે.

આ ઉત્સર્ગના વિકસપના કેટલાક ઉદાહરણો, જેમાં યા તો પૂર્વસ્વરનું
 દીર્ઘત્વ વિકસપે યાયછે અથવા તો સયોગ વિકસપે
 અવિકૃત રહેછે જેમકે -

અરણ્ય	{ અરણ્ય રણ્ય }	રણ, રાન
કર્પટક	કમ્પડક	કપડુ (=પરિધાન- વસ્ત્ર) કાપડ (વસ્ત્રપટ) ૧૫૭ કાપડુ (=કાચળી)
૧૫૮ { પ્રસ્તરક	પત્થરક	પથરો
{ પ્રન્તર	પત્થર	પથ્થર
૧૫૮ { પક્ષક	પક્ષક બાનિ	વિપર્યય,
{ પક્ષ	પક્ષુ	પક્ષનડ
૧૫૮ { ગર્દભક	ગર્દહક	ગધેડો
{ ગર્દભક	ગર્દહક	ગદો
કપર	રામ્પર	{ સ્વપ્પર સ્વોપરી ૧૬૦
	દેશ્ય ઉચ્ચક	{ ઉચ્ચક ઉચ્ચક

આ ઉત્સર્ગના અન્તર્ગત નિયમનો આધાર સ્વરભારની અસર ઉપર
 અને ઉત્તરશ્રુતિની ગુરુતા કે લઘુતા ઉપર રહેયોછે
 આ વિષયમાં સ્વરભારની અસર પાછળ રહેલો સ્વર દીર્ઘ અથવા સ્વરિત હોય તો
 દૂસ્વસ્વર અવિકૃત રહેછે, જેમકે ઉચ્ચ, ગધેડો, કિનતી,
 છિનાક, મુતાર, મુનાર, કટારી ધલાદિ અદિયા આ શબ્દોની બીજી શ્રુતિ
 દીર્ઘ અને સ્વરિત છે, એથી સયોગતોપ થવા છતાં પૂર્વસ્વર દૂસ્વ રહેછે
 એ જ મુજબ, પરનેત્રો, પટ્ટાઓ, હેમા, મૂળમાં દ્વિતીય શ્રુતિ (રિ, ઢિ)
 ઉપર રહેલો સ્વરભાર ખીની તૃતીય શ્રુતિ (રા, છા) ઉપર પડેછે, અને

૧૫૭ "અવગ્યુ કાપડુ ત રણ યાકાદીક"

(નામરસીઓમાં પ્રચરિત કાવ્ય પીત)

૧૫૮ આ શબ્દોમાંનો જુદો જ વર્ગ બનેછે, કારણ કે વિભારનો સબન્ધ કે
 પ્રત્યયના વિધાન કે અવિધાન સાથે રહેયોછે

૧૫૬ પક્ષના પક્ષા ના તુલ્ય હાલ પક્ષા મૂળ પુત્ર (અર્થે).

૧૬૦ અદિ પૂર્વસ્વર અને, સબગ્રીવ દીર્ઘસ્વર મા થવાને બદલે, આ થયોછે

એકહંમાં (એકહંમાં) ક ઉપરથી (એકહંમાં) એ ઉપર બાયછે. એટલે સંયોગનો પૂર્વસ્વર હ્રસ્વ રહેછે.

ત્યલપાથલ—ક અસ્વરિત રહેછે, અને પત્યલ નો પ સ્વરિત બનેછે; એથી ક હ્રસ્વ છે અને પ લંબાઇને પા થાયછે, અને સ્વરભાર પૂરેપૂરો પા ઉપર પડવાથી (ઉત્પલ ના અને પત્યલ ના) બેઉ લ માં સંયોગલોપ થવા છતાં, અને ય મના અ અસ્વરિત અને પરિણામે અદીર્ઘકૃત રહેછે.

ઉત્સર્ગ ૧૫

વિશ્લેષ

વિશ્લેષ અનાદ્ય કે આદ્ય સંયોગ વિશ્લેષ (પૃથગ્ભાવ) પામેછે.
સૂચના:—

(અ) આ વિશ્લેષ સાધારણતઃ સંસ્કૃતમાંથી બારોબાર આવતા શબ્દોમાં થાયછે, પરંતુ પ્રાકૃતદ્વારા આવતા શબ્દોમાં પણ થાયછે.

(આ) વિશ્લેષના નિયમનું મૂળ પ્રાકૃતોમાંના વિપ્રકર્ષના વિરલ પ્રકારોમાં છે: જેમ કે શૌરસેનીમાં પૂર્વનું પુરવ થાયછે (સિ. હે. ૮-૪-૨૭૦); મહારાષ્ટ્રીમાં શ-ર્ષનું રિસ બનેછે (સિ. હે. ૮-૨-૧૦૫); લઘુક્ત સંયોગો તૂટીને ફલ થાયછે, કિલેસો ઇત્યાદિ (સિ. હે. ૮-૨-૧૦૬).
પરરુચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશમાં વિપ્રકર્ષ વિશેનાં સૂત્રો પણ જુવો.

ગુજરાતીમાં એટલી વિશિષ્ટતા છે કે વિશ્લેષથી અળગા પડેલા વ્યંજનો વચ્ચે સદા અ આવેછે.

[વિશ્લેષ વિશે, વિપ્રકર્ષ વિશે અને આ નિયમના અન્તિમ મૂળ સ્વરમક્તિ વિશે વિશેષ ચર્ચા માટે ઉપર પૃ. ૧૧૬-૧૧૭ પૃ, ૧૧૭ મે પ્રુટનોટ ૫, અને વ્યાખ્યાન ૪ થાના ખંડ ૧ ને છેડે સ્વરમક્તિની ચર્ચા જુવો].

ઉદાહરણો:—

સૂર્ય

માર્યા

માર્ગ:

વાર્તા

સર્પ:

સર્વ:

ગર્ભ:

સૂરજ

મારજા

મારગ

વારતા

સરપ

સરવ

ગરમ

કર્મ	કરમ
શર્વ	શરવ
દ્વપ	દ્વરા
ધમ	ધરમ
વળ	વળ (==સાનિ)
ચૈત્ર	ચૈતર
પ્રતાપ	પરતાપ
પ્રધુ	પરધુ
શ્લેષ્મા	શલેષ્મૈ
લગ્ન	} “કાળીના લગ્ન વધન } ને કોઢે વધન” (કહેવત)
વિગ્ન	

(લગ્ન (૨) નો અર્થ “વિવાહ” (લગ્ન શુભ) નથી થતો. આ અર્થ લક્ષણા થી આવ્યો જણાય છે, કારણ કે વિવાહ સાધારણ રીતે શુભ સમયમાં અર્થાત્ ગ્રહયોગમાં કરવામાં આવે છે)

(ટિપ્પણી — (૧) માર્ગ થી કર્મ મુખીના ઉદાહરણોમાં વિકૃત્ત પાછું છે, માગ ધ્યાદિ, જે ઉત્તર ૧૨ માં કહેલું, ત્યાં ભ્રષ્ટ્ર લેવું

(૨) પ્રાદ્ય, પ્રત્ય, અને પ્રધુ એ આઠ સયોગના વિશ્લેષના ઉદાહરણો છે, જ્યાં સ્લેષ્મા માં આઠ અને અનાઠ અને સયોગો વિશ્લેષ પામે છે)

શાકૃતદ્વારા આવતા ગણો

સ	પ્રા કે અપ કે દેશ	શુભ
વિક્રમ	૧૧૧ વિક્રમ	વરરા
સપ્તમ	સપ્તમ	ગણરો
આશ્રય	આશ્રય	આગરો
નિશ્ચેનિ	૧૧૧ નિશ્ચેનિ	નોગરની
મહા	મહા	ધરા

૧૧૧ સયોગના બીજા (જોઈ) વળી ૧૧૧ રહેલો ૨ અપખસમાં જળવાઈ રહે છે એવી વિગત અને ઉપરના નોંધમાંના અ વરણે માત્ર યાદ રહે

૧૧૨ પ્રા મા નિશ્ચેનિ છે અને દેશમાં નિશ્ચેનિ છે પણ શુભતાની મા ૨ રહે છે, મારે હું અપ ૧૫ નિશ્ચેનિ ૬૫

ગ્રાહક:	(ગ્રાહકુ)	ઘરાક
અગ્રાહ્યકં કે અગ્રહકં	અગ્રહં	અઘરં
પ્રાણુણક:	પ્રાહુણઙ	પ્હરૂણો
માદ્રપદ:	માદ્રવઙ	માદરવો
કોદ્રવા: (બહુવાન)	કોદ્રવા (વ્-લોપ, પછી)	કોદરા
પત્રકં	પત્રં	પતરું ^{૧૬૩}
ચિત્રયતિ	ચિત્રેઈ-ચિત્તરઈ	ચીતરે (છે)
મૂત્રયતિ	મૂત્રેઈ-મુત્તરઈ	મૂતરે (છે)
રાત્રૌ	રાત્રિર્હિ-રાત્રઈ	રાતરે ^{૧૬૪}
પ્રમાણેન	પ્રમાણે ^{૧૬૫}	પરમાણે (=મુજબ)
પ્રમાણકં	પ્રમાણં	પરમાણું(=માપ)
સુપર્વક:	સુપર્વઙ	સપરમો
		સપરમો દહાઢો(=તહેવાર)
પ્રપા	પ્રવા	પરવ
કોટિ:	કોઢી-ક્રોઢી ^{૧૬૬}	કરોડ
દ્વદક:	દ્વહઙ ^{૧૬૭}	ઘરો
एकादश	एगारह	
	અગ્યારહ	
	(એ અને આનો વિલક્ષણ પશુ અપૂર્ણ વ્યત્પત્તિ, જેમાં આનો પ્રતિધ્વનિરૂપ અ આદિ તરફ જાયછે, છતાં આ મૂળ સ્થાને જ રહેછે).	
	અગ્યાર	અગિયાર ^{૧૬૮}

૧૬૩ પતરું=પાતરું પતરુ; પાતરુ=ઝાડનું પાન. (પાતરુ સુરતી શબ્દ છે.)

૧૬૪. રાતરે અવ્યય તરીકે પ્રચાર પામેલ છે (‘ રાત્રે ’ એ અર્થમાં); સાંજરે (=સાંજે)ની માફક; સાંજરે માનો રૂ રાતરે ના ખોટા સામ્યથી આવ્યા હોય.

૧૬૫. અકારાન્ત શબ્દોની તૃતીયામા અપભ્રંશમાં એ આવેછે (સિ. હે. ૮-૪-૩૩૩).

૧૬૬. અપભ્રંશના રિવાજ પ્રમાણે રૂ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે (સિ. હે. ૮-૪-૩૯૯). આ વિશેનો ઉત્તર આગળ ઉપર આવશે.

૧૬૭. સિ હ. ૮-૨-૮૦ જુવો. એથી પ્રાકૃતમાં રૂ રહેવાનું, અને દ્વદમાંથી વ્યત્પત્તિ દ્વારા ઉપાન્તર થવાનું, કારણ સમજાશે. દ્રહ પોતે જ સ્પષ્ટતર એમ હેમચન્દ્ર, દેખીતી શંકા સાથે, કહેછે:—દ્રહગ્વદમપિ કશ્ચિત્ સસ્કૃતં મન્યતે ॥

૧૬૮. ગિમા એનો રૂ થયોછે તે વ્યાખ્યાન ૪ ખંડ ૧ માના ઉત્તરમાં દ્વ-(ક) પ્રમાણે છે; ઉપર પૃ. ૨૩૨-૩ જુવો; અથવા ત્હાં સૂચવ્યુંછે તેમ આ દ્વનિયાત્ જેવો સ્વરમક્તિનો પ્રકાર હોય,

કેટલાક પ્રકારોમાં વિખેલે થયા પછી સયોગનો પ્રથમ વ્યંજન બેવડાય છે (અવાન્તરક્રમમાં, અથવા અન્તિમરૂપમાં પણ કવચિત્ બેવડો રહે છે), જે પૂર્વક્રમમાંના સમળ સયોગના પ્રભા ધાતનું પરિણામ છે, (જે કે એથી કેટલાક પ્રકારોમાં શ્રુતિયોની એકદર માત્રાસખ્યા વધી જાય છે), જેમ કે -

છનફ	છત્તરહ	છાપરુ
છન	છત્તરુ	છત્તર
	છત્તુમાંથી છત(=cattalog) આવે	
પનક	પત્તરહ	{ પત્તરુ પાતરુ
	(પત્તરમાંથી પત્તુ થાય)	
જસ્તિ	*અસ્સતિ-અસસહ	
	અચ્છદ-અછદ-છદ	છે
ચિનયતિ	ચિત્તેદ-ચિત્તરદ	ચીતરે (છે)
મૂનયતિ	મૂનેદ-મૂત્તરદ	મૂતરે (છે)
નિદ્રા	નિદ્રા	નીંદર

આ ઉદાહરણો પૈકી અસ્તિ ત્રણ મોનાવાળો છે તે અસસહ ચાર માત્રા વાળો અને છે, તેમજ ચારમાત્રાનો શબ્દ નિદ્રા પાંચ માત્રાવાળો નિદ્રા અને છે છત્તર અને પત્તુ અન્તિમરૂપ પર્યન્ત રહેતા બેવડા વ્યંજનના ઉદાહરણો છે

ઉત્સર્ગ ૧૬

અનાથ સયોગ અલુપ્ત અને અવિચ્છિન્ન રહે છે

કેટલાક પ્રકારોમાં અનાથ સયોગનો લોપ કે વિશ્લેષ થકો નથી કેટલાક શબ્દોમાં, સ્વરભારની અસરથી, સયોગ ગુજરાતીરૂપ પર્યન્ત અલુપ્ત અને અપિ-ચ્છિન્ન રહે છે

ઉદાહરણો

સ.	પ્રા. આપ કે દેશ	ગુજ.
સત્તદશ	સત્તરહ	સત્તર
પટ્ટક	છટ્ટ	છટ્ટો
અપત્યર્ક	અવચર	અચ્ચુ

વૃદ્ધક:	લુડ્ડહ	૧૬૯ લુટ્ટો
પ્રસ્તર:	પત્થરુ	પથ્થર
છત્ર	છત્તરુ	છત્તર
પત્રકં	પત્તરં	૧૭૦ પતું
સત્તક:	સત્તરં	૧૭૧ સત્તો
અષ્ટક:	અટ્ટહ	૧૭૧ અટ્ટો
ચતુષ્ક:	ચત્તક્કહ	૧૭૧ ચાત્તકો

કેટલાક શબ્દોમાં બેવડા બ્યંબનનું આ અવિકૃત અવસ્થાન વૈકલ્પિક છે; સંયોગલોપવાળા વિકલ્પમાં સ્વાધારણતઃ પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાયછે; જેમકે:—

કક્ષા	કચ્છા	૧૭૦ કચ્છો કે કાછડી
પ્રસ્તર:	પત્થરુ	૧૭૨ પત્થર કે પથરો
પક્વક:	પક્કહ	{ પક્કો કે પાકો (= અતુર; ખંધા)
કર્પર:	ચપ્પરં	૧૭૩ ચપ્પર અને ચોપરી
રુક્ષક	૧૭૪ લુક્ષહ	{ લુક્ષં અને લુલ્લું ૧૭૫
(દેશ્ય)	ઝડં	૧૭૫ ટું, જૂં
„	વહિલો	વહિલો, વહિલો ૧૭૫
„	રજ્જહં	રજ્જહ, રજ્જહ

૧૬૬. લુટ્ટો હિન્દીમાંથી ગુજરાતીમાં આવેલછે.

૧૭૦. પત્તુ=પાંદડું; પછી, ગંછપાનું પાનું.

૧૭૧. સત્તો, અટ્ટો, ચોક્કો એટલે પાનાંની રમતનાં સાત, આઠ અને ચાર દાણાનાં પત્તાં; મૂળ સંસ્કૃત શબ્દોને આકારમૂળ તરીકે જ મૂક્યાછે. સંસ્કૃતમાં હેનો અર્થ એ નથી.

૧૭૨. કાછડી અને પથરો કમત્સય લગાડવાથી થયાં.

૧૭૩. ચોપરીમાં અનેા જો થયોછે એ અસાધારણ છે; પથરોમાં વિકલ્પરૂપે અવિકૃત ધ્રુવ સ્વર રહ્યોછે.

ચપ્પર=શિવ કે કાલીનું બિક્ષાપાત્ર બનેલી ચોપરી.

ચોપરી=પ્રાણિનું શિરઃકપાલ.

૧૭૪. રુક્ષનો હરિદ્રાદિગ્ણ (સિ. હે. ૮-૧-૨૫૪)માં રના લને મારે નિર્દેશ નથી; પણ એ ગણને અન્તે સ્થાપિ છે એટલે સમાન પ્રકારનો હેમાં સમાવેશ થાય એમ માનીને મહે એ ગણને સાદ્યે લુક્ષ લીધુછે

૧૭૫. લુલ્લું, જુલું, જૂલું;—અહિં બેવડો બ્યંબન પ્રખર્ષદર્શક છે, જેલો, જેલો, જોલું તેમાંના સંયોગ પણ હેવા જ ગણાય.

સૂચના—ઉપરના શબ્દગણમાં ગુજરાતી શબ્દોમાના એવડા મહાપ્રાણુ વ્યજનોનો ખુલાસો આપવો પડે વાઝ્યાપાર-દષ્ટિયે આ સયોગોનો પ્રથમ-વ્યજન (પ્રાકૃત શબ્દોની માફક) સમાનવર્ગિય અલ્પપ્રાણુ જોઈયે, પણ થોડા વર્ષો પૂર્વે કેવળથી ખાતાએ ખરો વાઝ્યાપારસિદ્ધ સયોગ (ક, કલ્પ ઇલાદિ) પસદ કરવાનું કરાવ્યું ત્યાં સુધી એ ખાતાની અદર તેમ જ ખઠાર બને વ્યજનો મહાપ્રાણુ ચૂકવાનો પ્રચાર હતો હું જૂની પદ્ધતિને વળગી રહ્યો છું હેના ત્રણ કારણો છે (૧) ખરુ વાઝ્યાપારસિદ્ધ રૂપ સ્વીકારવું એ નિષ્કારણ પાડિલ ગણાય, (૨) દ્વિત્વ પામેલા મહાપ્રાણુનો ઉચ્ચાર આપોઆપ જ અલ્પપ્રાણુ અને મહાપ્રાણુના સયોગ જેવો થશે-જેવડા મહાપ્રાણુથી દર્શાવીએ તોપણ, અને (૩) આ પરિસ્થિતિમાં ચાલુ પદ્ધતિમાં ખસેન ન કરવી જોઈએ

ઉત્તરગ ૧૭

અનાથ સખલસયોગ નિર્બળ બને છે અને એથી કેટલાક પ્રકારોમાં પૂર્વરૂપ દીર્ઘ થાય છે

સ.	ગુજ.
(૧) કલ્પ	કાલ્પ
(૨) નિત્ય	નિત્ય
(૩) વૈય	વૈય, પછી વેદ
(૪) સમસ્ત્યા	સમસ્ત્યા
(૫) ધન્ય	ધન્ય માન્ય
(૬) માન્ય	માન્ય
(૭) રાજ્ય	રાજ્ય-રાજ
(૮) મધ્ય	મધ્ય
(૯) અસદ્	(અસદ્ય પછી) અસદ્
(૧૦) સાઘ્ય	સાઘ્ય
(૧૧) કલ્યાણ	કલ્યાણદાસ
(૧૨) ફલદ્રૂપ	ફલદ્રૂપ
(૧૩) વ્રદ્ધાચારી	વ્રદ્ધાચારી

સ્પષ્ટીકરણ અને વિશેષ વિચાર —

(૧) કલ્પ (સં.) માં ચ અશિયિલ છે તે કાલ્પ (ગુજ.) માં શિયિલ (લુપ્તચર) થાય છે મુગ્ધાવબોધ ઔજિક (વિ સ ૧૪૫૦) ૫ ૧૬, આલ્ય

૨ માં આ શબ્દ કાલિરૂપે દર્શન દેછે:-આજુ અવ કાલિ કલ્યે ગિયકાલિ. કાલ્ય માનો ય કાલિના રૂમાંથી ઉદ્ભવ્યો હોય એ શક્ય છે.

(૨) લઘુચરણ ય વાળો નિત્ય ગુજરાતીમાં બહુપ્રચરિત છે; જેમ કે નિત્ય મક્તિરસે હરહં મરજો (નરસિંહરાવ લોખાનાથકૃત કુસુમમાળા, પૃ. ૫૩, કડી ૩).

(૮) સરવત્પિ હરિ રગિ રાગિ
વૃંદાવનિ ગોપીમધ્ય નાગિ

(પદ્મનાભ; નકલ વિ. સં. ૧૭૧૫; ગુજ. શાલાવત્ર પુ. ૧૨, મે માસનો અક જુલો; તા. ૧૩ મી ઑગસ્ટ ૧૯૧૪ ના ગુજરાતીમાં આવેલો રા. છગનલાલ વિ. રાવળનો લેખ હેમાં ફરી આપેલો છે.)

મધ્ય રૂપ પ્રા. પા. રા. મધિનો ઉત્તર રૂપાન્તર ક્રમ હોય; જે કે સાધારણ રીતે મધ્યનું મજ્જ પ્રા.માં થાય.

(૯) અસહ (સં.)નો અર્થ કર્તૃનિષ્ઠ છે (સહી ન સકતો), અસહ્ય જેવા કર્મનિષ્ઠ નથી; અસહ (ગુજ.)નો અર્થ કર્મનિષ્ઠ છે અને હેની વ્યુત્પત્તિ ઉપર મુજબ છે. અલભ (ગુજ.), અકથ (ગુજ.) એ અલભ્ય (સં.), અકથ્ય (સં.) માંથી આવે; (પ્રા. અલભ, અકથ.)

(૧૦) જે રામાયણને પ્રમાણ માનિયે તો સાહ્ય ખાસેા સં. શબ્દ ગણાય, સહનું ભાવવાચક નામ. (વાલ્મીકીનાપિ રામસ્ય કરિણ્યે સાહ્યમુત્તમમ્ ॥ કિષ્કિન્ધાકાન્ડ ૫૮, ૧૨; ધૃંદરકાંડ ૧-૧૩૩, ૧૪૭ પણ જુલો). આપ્ટેએ સાહ્ય શબ્દ નથી આપ્યો.

જે સાહ્ય ના મૂળ શબ્દ તરીકે સાહાય્ય (સં.) લખયે તો, સં. શબ્દનો ય અદ્વિતીય શુરુપ્રયત્ન છે, જે ગુજરાતીમાં લઘુપ્રયત્ન બને છે.

(૧૧) કલ્યાણદાસ. સંયોગ નિર્બળ બને છે તે આ પ્રકારનાં (કલ્યાણરાય વગેરે) વિશેષ નામોમાં જ. કલ્યાણ પોતે સબળસંયોગ જળવી રાખે છે.

(૧૨) ફલરૂપ-સં. માં દ્ર સબળસંયોગ છે. ગુજરાતી પ્રચારમાં, ઉચ્ચારણવેગની મદદ વડે, એ નિર્બળ બને છે અને લ એક માત્રાનો ઉચ્ચારાય છે.

(૧૩) હરરેખના તદ્ભવ પ્રચારમાં હા નિર્બળ બને છે, જેમકે વૃંદાવનિ ગોપીમધ્ય નાગિ । સાચો સૌહિ વ્રજ્જવારી ॥ (પદ્મનાભ, ઉપર જ (૮) નીચેનું ટીપ્પણ); ઉપર, ઉત્તર ૧ (ફ), વ્યાખ્યાન ૪ થાના અસ્તુત ખંડમાં, પ. ૨૯૭ જુલો, જ્યાં સ્ત્રીમકૃત હરિલીલામાં વ્રજ્જવાદનો લઘુ નિર્બળ બતાવ્યો છે.

સૂચના - મધ્ય શબ્દોમાં દ્વિતીયવર્ણ યવાળો સયોગ છે એ ધ્યાનમાં આવ્યું હતો, -અપવાદમાં માત્ર ફલદ્રૂપ અને ત્રણચારી છે, જેમાં રૂ અને હ દ્વિતીય અને પ્રથમ વર્ણ છે ચુરુપ્રયત્ન ય (ઝં હ્યર્નલ જેને અર્ધ-અવજન કહે તે) શિથિલ થઇને લઘુપ્રયત્ન ય (ઝં હ્યર્નલ જેને અર્ધસ્વર કહે તેવો) થવાથી સયોગ નિર્બળ બને છે ૧૭૬

રૂ અને હ વિરોધ પશુ, હેમચન્દ્ર પોતાના છન્દોનુશાસન અધ્યાય ૧ સ્ત્ર ૬માં રૂ અને હવાળા સયોગને પૂર્વસ્વરને દીર્ઘત્વ અર્થે વાના ધર્મમાંથી બાદ કરે છે, જેનો અર્થ એ કે એ સયોગો હેણે નિર્બળ માન્યા છે, હેના જ શબ્દોમાં કહ્યું તેા एष्वतीप्रत्ययत्नत्वं सयोगस्य गुरुत्वाभावे हेतु ॥ આ છટ હેણે માત્ર પ્રાકૃત છન્દને નહિ પરંતુ સંસ્કૃત છન્દને પણ આપી છે હેણે આપેલાં ઉદાહરણો જ સ્થિતિ પ્રગટ કરશે -

(અ) સ્પૃષ્ટ ત્વયસ્યપહિયં સ્વલુ કીર્તયન્તિ ॥

(બા) ધન પ્રદાનેન ધ્રુવેન કર્ણો ॥

(ક) એતદિવા નિહ્નુતતદીપ્તિ મુદે ન કસ્ય ॥

(ડ) તથ દ્વિયાપહિયો મમ હીરમૂલ્ય

છશિપ્રહેડપિ દ્રુત ન ધૃતા તત ।

મહલપ્રામરમેચક્તામમ

મમ પ્રિયે વત સમેષ્યતિ તત્પુન ॥

(અ)માં લીધેલી છટ અક્ષર્ય ન ગણિયે તો નભે, તેમ જ (બા)માં, હેમા સયોગનું સ્વતંત્ર ગણના આદિમાં સ્થાન છે તે હેને વિશેષ ક્ષમ્ય બનાવે છે પશુ (ક)માંના નિર્બળ સયોગવાળો ગણાતો નિહ્નુત ભાગે જ બંધ બેસે, અને એથી પશુ બૂરુ એ કે (ડ)માં એાઈ નહિ પણ સાત હાવી છટનાં ઉદાહરણો, ચક્રતા ઊતરતા દોષગાંભીર્યવાળા, ખડકયા છે ખરેખર, જો આ ઉદાહરણો બ્યાપક પ્રચારનાં સૂચક હોય, વ્યક્તિકૃત સ્વાતંત્ર્યનાં જ સૂચક ન હોય, તો હેની પ્રવૃત્તિ અમ્કૃત સાહિત્યના કેઈ હેવા અવનતિ મુગમાં થઈ હતો કે જેમાં સિષ્ટ નિયમબધન અત્યંત શિથિલ પડતુ હતો સયોગના નિર્બળતાના કમદર્શક ઇનિદ્રાસ ઉપર બહુસૂચક પ્રકાન પાડે છે એટલા માટે આ પરિચિતિ મ્હં અદિ નોંધી છે

ઉત્તરગ ૧૮

નિર્વલસંયોગહં સવલ વનઘું

આ ઉત્તરગ આગળના ઉત્તરગનો વિપર્યય છે; હેનું સરળ નિવેદન આ

પ્રમાણે થાય:—

કેટલાક પ્રકારોમાં
નિર્વલસંયોગ સખલ
થાયછેકેટલાક શબ્દોમાં (સંયોગનો ઉત્તર અંગભૂત)
ય લઘુપ્રયત્ન હોવા છતાં પ્રમાદથી ગુરુપ્રયત્ન
મનાતાં નિર્વલસંયોગ સખલ બનેછે.

ઉદાહરણો:—

સં.	ગુજ.
અગતિ.	અગત્ય
પ્રતિ	પ્રત્યે
ઢાકિની	ઢાક્યણ
અત્રવારે—પ્રા. અત્તવારહ	અત્યારે

અત્તઆરહ

ટિપ્પણ:—(અ) નિર્માલ્ય અને આમન્યા એ બીજા બે શબ્દોમાં યનો સંયોગ સખલ છે. પ્રથમ શબ્દ સં. નિસ્ને ફ્રા. માલ સાથે જોડીને અને સંસ્કૃતનો ખોટો ધ્વનિ અર્પવા માટે છેડે ય લગાડીને બનાવેલો. વર્ણસંકર છે. ખરું, નિર્માલ્ય સં. શબ્દ છે, પણ હેનો અર્થ ગુજરાતીમાં થાયછે તે ‘નમાલો’ નથી થનો.

સંસ્કૃત શબ્દ નિર્માલ્યના અર્થો:

(૧) (વિશેષણ) કલંકરહિત, શુદ્ધ.

(૨) (નામ) નિર્મળતા.

(૩) પુષ્પ જેવા દેવને અર્પેલા ઉપહારનો અવશેષ.

(૪) વાપરીને નાંખી દીધેલાં પુષ્પ; કરમાયેલાં ફુલ.

(૫) અવશેષ—કોષપણ.

અર્થ (૪) લક્ષણાથી નમાલું અર્થ ઉપજાવે પણ હું હેમાં કિલ્લટતા આવતી માનુંછું.

બીજા શબ્દ આમન્યાનો ગુજ. માં ‘માન’, ‘આજ્ઞાપાલન’ હોવો અર્થ થાયછે, પણ હેનું મૂળ કોષ સંસ્કૃત પરિચિત શબ્દમાં મળતું નથી; આજ્ઞા સાથે માનને લગતા કોઈ શબ્દનો તરંગી અને ખોટો સમાસ કરીને એ ઉપજાવેલો હશે. આ તર્કમાત્ર છે.

(બા) પ્રત્યક્ષ પાલી આપણી (હરિલીલા, કલા ૮, શ્લોક ૫૯) હેમા પ્રત્યક્ષાનો ય તિના રૂપાથી ઉદ્ભવ્યો હોઈને મૂળ લઘુપ્રયત્ન છે છતાં ગુરુપ્રયત્ન ગણ્યો છે, હેનું કારણ કાંઈક અંશે મિથ્યા સરસ્વતવશુદ્ધિ અને કાંઈક અંશે એ શબ્દમા ત્યનું વિલક્ષણ સ્થાન, એક બાબુ પ્ર અને અન્યબાબુ જ્ઞા એ બેની વચ્ચે, જેથી ત્યનો જ પ્રયત્નયુક્ત ઉચ્ચારાય છે, અને એ પ્રયત્ન અછૂટકે વ્ના ઉચ્ચારમા પ્રતિક્ષલન પામે છે

(૩) નીચેના ઉદાહરણો જોવા જેવા છે —

(૧) નવધા ચરી પળ પ્રેમમક્તિણુ ઘઠ છે અત્ય
તે વિના રસિક વૃદ્ધામણિ હરિ વશ ન થાયે સત્ય

(દયારામ, રસિકવચ્ચ ૫૮, ૫)

સત્ય સાથે યમક સાધતા અત્ય માં સમળસયોગ છે, જો કે સાધારણુત નિર્મળસયોગ જોઈએ

(૨) જે અજા મધ્ય ઉપાધ્ય ઘોહલી તે જાણે અદ્વૈત્ય,
જ્યમ મુકુરમા(ર્હિ) બનત ટીસે રૂપની સચ્ચત્ય

(જયેગીતા, કાવ્ય ૨૨, કડી છેલ્લીની પહેલાની)

અદ્વિયા સચ્ચતિ માંથી આવેલ સચ્ચત્યનો જ સાધારણુત નિર્મળસયોગ થાય, પણ દૃત્ય સાથે યમક અને જન્દરચના ઉપરથી જણાય છે કે એ સખલ માનીને મૂક્યો છે

(મતિમાંથી આવેલ) મત્ય અને હેવા શબ્દોનો આપણા બૂના કવિયોએ હાલો જ ઉપયોગ કર્યો છે, જન્દની અપેક્ષા અનુસાર સખજ કે નિર્મળ માન્યા છે

ઉત્સર્ગ ૧૯

સયોગલોપ જેવી નાઇપણ અમર વિના જ

દુઃસ્વસ્તરનુ દીર્ઘત્વ

અન્ય કે અન ત્ય સ્વસ્તર
સ્વસ્તર સયોગલોપ
વિના દીર્ઘત્વ

(અ) દ્રેવ્યાક શબ્દોમા અનન્તય, સ્વસ્તિ,
દુઃસ્વસ્તર, હેની પાછળ છુસે વનો સયોગ ન
હોય તો પાડ, દીર્ઘ બને છે.

(બા) તદ્વચ શબ્દોનો અનન્તય દુઃસ્વસ્તર અલ્પધા દીર્ઘ બને છે
૫૨

ઉદાહરણો:

(અ) અનન્ત્ય સ્વર.

સં.	પ્રા. કે અપ. કે દેશ	ગુજ.
સ્તન:	થણ	થાન
ધ્વનિ:	(ધુનિ)	ધૂન ૧૭૭
સ્વર:	(સુર)	સૂર ૧૭૭
કુંડલકં	કુંડલડં	કુંડાલું
જડકં	જડડ	જાડું
કલકં	કલડ	કાલુ ૧૭૮
તિલકં	તિલડં	ટીલું
સ્થાનિ:	સ્થાની	સ્થાન્ય ૧૭૯
વરં	વરં	વારં ૧૮૦
અશોકપલ્લવ	અસોઅપલ્લવુ	આસોપાલવ

(આ) અન્ત્ય સ્વર.

રામસ્ય પાર્શ્વે (૦ર્શ્વકે)	રામનિ પાસઢ	રામની પાસે
અમૃતં	અમિઝં (અમિ)	અમી
ન	ન	ના

[ટિપ્પણ:-(૧) રામની પાસેમાનો ંની વિશાળ રૂપાન્તરવર્ગની એક પ્રકારદર્શક વ્યક્તિ તરીકે આપ્યોછે. (આ પ્રકારનાં રૂપોમાં પ્રસ્તુત નિયમના અનુદર્શન માટે હું રા. કે. હ. ધ્રુવ કૃત વાગ્યાપાર પૃ. ૫ માનો ઋણી છું.) એ જ મુજબ, આ પછીના જ ઉત્તર્ગ અનુસાર અન્ત્ય સ્વરયુગ્મના

૧૭૭. ધ્વનિ અને સ્વરના વતુ પ્રથમ સપ્રસારણ થાયછે. હવે પછીના એક ઉત્તર્ગમાં બતાવીશ તેમ સપ્રસારણ ચ્ કે વ્ સ્વરમધ્યગત હોય ત્યારે શક્ય બનેછે, અને એ અપેક્ષા ધ્વનિ અને સ્વરમા અર્ધસ્વરની પૂર્વે ઝીણી સ્વરમક્તિના પ્રક્ષેપથી પૂરી પડેછે; જેમ કે ધ્વનિ-સૂચક પછી-ધૂન-સૂરનો દીર્ઘ ઙ-ઙ-ઙ-ઙને પરિણામે આવશે. વાગ્યાપાર-ઘટનાની આ નિપુણતર પૃથક્ક્રિયા હોઈને આ બે શબ્દો, પૂરી યથાર્થતા જાળવવી હોય તો, આ ઉત્તર્ગમાંથી બાદ થાય.

૧૭૮. કેટલાક કલ્ય(ક)માંથી કાલુ સાધેછે. પણ કલ્યમાં કલ અને કાલુનો યથાર્થ અર્થ (અવ્યક્તમધુર) નથી આવતો. અનુકૂળ, શુભ (વાર્તાલાપ) હેવા અર્થ આપ્ટેએ પોતાના શબ્દકોષમાં આપ્યોછે, અને એ પણ દૂરનો અર્થ છે.

૧૭૯. આપ્ટે સ્થાનિ પણ આપેછે; એમ હોય તો આ શબ્દ અહિયાંથી બાદ થાય.

૧૮૦. કેટલાક વારુને વાદમ્માંથી આપ્યો ગણેછે. પણ મ. વેર સાથે સરખાવતાં વરમ્વાળી વ્યુત્પત્તિ ખરી લાગેછે.

ખીજ સ્વરનો જેમાં લોપ થાય છે હેવા શબ્દવર્ગના પ્રકાર તરીકે અમિષ આપેલ છે

(૨) કેટલાક જાણીનો આ ઉત્સર્ગના સમાવેશ કરે, પણ હું ખહાર મૂકું છું કારણ—

(પ્રથમ) એ સ્વતન્ત્ર શબ્દ નથી, સમાસના ઉત્તરપદ તરીકે અધિનેા આદેશ જાણી થાય હેમાંથી જ ઉદ્ભવેલ છે, અને (ખીજી) વચનાળીન જેવા શબ્દોમાં સધિકાર્પથી આવેલા જાને કારણે ઉપજેલા શુદ્ધિભ્રમનું એ પરિણામ છે

(૩) જનુરમાંથી મ સાચરા આ ઉત્સર્ગના અતર્ગત નિયમ પ્રમાણે થયેલો ગણાય]

આ ઉત્સર્ગના તત્ત્વનું મૂળ સિ જે ૮-૧-૪૪ (અત સમૃદ્ધપાદો)માં મળે છે, જે અનુસાર સમૃદ્ધ્યાદિ ગણના શબ્દોમાંની પ્રથમ આ વિકારનું મૂળ હેમ વર્ણશ્રુતિનો જ વિલ્લેપે દીર્ઘ બને છે આ ગણને આઠતિગણ ચન્દ્રના વ્યાકરણમાં કહ્યો છે, એથી સ્તન, જઢ અને હેવા શબ્દો હેને અનુ સરતા ગણી સકાય, પરંતુ પ્રાકૃત મન્થોમાં યાજ, જાઢ ઇલાદિ પ્રકારનાં પ્રસક્ત રૂપો પ્રાપ્ત ન હોય તો આ રન્નાવકારનો લાભ લેવો યોગ્ય ન ગણાય આ કારણે, અને આપણા શબ્દસમૂહમાં ફવાળા પ્રકારે પણ છે તેથી, અને, વિશેષતઃ,—હમણાં જ જણાવવાનું એક વિશિષ્ટ સમર્થ તત્ત્વ આ સધળા પ્રકારનું નિયમન કરે છે એ કારણે, આ ઘટનાને હું નવીન સ્તન તરીકે આપું છું—સિ જે ૮-૧-૪૪ની અનુર્પિતિરૂપ હેને ગણવાને અવકાશ છે તો પણ

સ્વરનું ઉચ્ચારણ મધ્ય મટીને વિલમ્બિત બને છે એ વિકાર એ સ્વરના દીર્ઘત્વનું સ્પષ્ટ અને નિકટ કારણ છે પરંતુ હાવા આ વિકારનું આ તર્જત કારણ અપૂર્ણ કારણદર્શનથી આપણે સ્પષ્ટ નહિ રહિયે, એ તો લગભગ સાધ્યને જ સાધન કરવા જેવું થાય— રા કેશવવાસ હું ધ્રુવે આ ઘટનાને વિલમ્બનવિધાન નામ આપું છે તેહુ, (હેમનો વાગ્ધ્યાપાર, ૫ પ મુર્ધરા ૨ જે જુલો), એ તો આજા આવરણ- મા છુપાવેલી પુનરુત્થિનો જ એક પ્રકાર છે એ આપણને આ વાગ્ધ્યાપાર ઘટનાની પોતાની પાછળ શુ રહ્યું છે તે નહિ દર્શાવે,—હેના કારણ તરીકે પ્રવર્તનું તત્ત્વ નહિ દર્શાવે એ તો નિ સદેહ છે આ કારણજૂત તત્ત્વ દર્શાવનાર જે વૈકલ્પિક ઉત્પત્તિદર્શન હું સમજું છું

૧. સિ. હે. ૮-૨-૯૮, ૯૯ (તૈલાદિ, અને સેવાદિ ગણોનું નિયમન કરતાં સૂત્રો) અનુસાર સ્વરની પાછળ રહેલા વ્યંજનનું દ્વિત્વ (૧) પાછળના વ્યંજનનું દ્વિત્વ અને એ સંયોગનો લોપ પદ્ધતિ આપણા શબ્દો સ્વધી ખેંચતાં અચકાવું પડે. પણ જો આ દ્વિત્વ સ્વીકારાય તો, સંયોગ પ્રાપ્ત થતાં જ એ સંયોગનો લોપ એ બીજો ક્રમ થાય અને પછી માત્રાપરિપૂરણને નિયમે સ્વરદીર્ઘત્વનું સમર્થન થાય. આ ઉત્પત્તિદર્શનથી લાઘવ જાળવાશે, કારણ કે પ્રસ્તુત શબ્દ-પ્રકારોનો સમાવેશ સંયોગલોપ-પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વના ઉત્સર્ગમાં થઈ જતાં આ જૂદા ઉત્સર્ગનું કાંઈ પ્રયોજન નહિ રહે. તેમ વળી પુનરુક્તિરૂપિત વિલમ્બનવિધાન કલ્પવાની પણ અગત્ય નહિ રહે.

૨. પરંતુ કુંડાજંતી વ્યુત્પત્તિ કાલ્પનિક કુંડજંતું દ્વારા સાધવી ઉચિત નહિ ગણાય, કારણ કે આ રૂપ દેખીતું અસંભવિત છે. (૨) પ્રસ્તુત પ્રકારના સ્વરને સ્વરભારની અસર; આ કલ્પના વધારે ઠીક. (અ) વર્ગના બધા પ્રકાર તપાશિયે તો જણાશે કે સ્વરભાર આપણા નિષયભૂત સ્વર ઉપર જ પડેછે; એમ હોયને એ સ્વરનું દીર્ઘત્વ સ્વાભાવિક પરિણામ છે. આ ઉત્સર્ગના વિભાગ (અ) ના ઉપન્યાસમાં 'સ્વરિત' શબ્દ મ્હેં સ્પષ્ટ હેતુથી મૂક્યોછે.

(આ) વર્ગમાંના, જેનો અન્ય સ્વર લંબાયછે ત્હેવા, શબ્દોમાં પ્રવર્તતું અન્યસ્વર દીર્ઘ થવાનું કારણ; શ્વાસનો છુટકારો. કારણ સ્પષ્ટ છે; બોલનારનો શ્વાસ શબ્દને અંતે એકદમ અટકી પડે, એ સહેલું નથી; સંસ્કૃતમાં લોકની બહુ વિકસેલી વાગ્યાપારવિષયક શુદ્ધિ અને ટૂંકવણી આ નિસર્ગસિદ્ધ વલણ ઉપર વિજય મેળવી સફળ હતી, અને એથી મધુ, વારિ જેવા હ્રસ્વસ્વરાન્ત શબ્દો ઉપલબ્ધ છે. પરંતુ પ્રાકૃતોનું, અને એથી આગળ વધીને અન્તિમ-અપભ્રંશ વિકારોનું, આગમન થતાં જ આ સંયમ-જન્ય શક્તિનું નિયંત્રણસામર્થ્ય હુમ થયું અને નૈસર્ગિક સ્વૈરવૃત્તિનો આવિર્ભાવ થયો, એટલે અન્ય હ્રસ્વ સ્વરો દીર્ઘ બનેલા આપણે જોઈએ છીએ; આથી વાચેન્દ્રિયોને એક પ્રકારનો છુટકારો મળ્યો.

ઉત્તમર્ગ ૨૦

અન્ય સ્વરયુગ્મ ના દ્વિતીયવર્ણનો લોપ અને પરિણામે થતુ પ્રથમ સ્વરનુ દીર્ઘત્વ.

સ્વરયુગ્મ, દ્વિતીય સ્વરનો લોપ અને પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘત્વ પ્રાકૃતમા, અપભ્રંશમા કે અવાન્તર કમમા જ્યહારે શબ્દને અન્તે સ્વરયુગ્મ આવે ત્યહારે હેના દ્વિતીય સ્વર (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) હ્રસ્વ થાયછે અને પ્રથમ સ્વર, હ્રસ્વ હોય તો દીર્ઘ બનેછે.

ઉદાહરણો

સ,	પ્રા કે અપ કે અવાન્તરક્રમ	ગુજ
ઘૃત	ધિઅ-ધિટ	ધી
અમૃત	અમિઅ-અમિટ	અમી
મૌકિક	મોત્તિઅ-મોત્તિટ	મોતી
લોહિત	લોહિઅ-લોહિટ	લોહી
મથિત ^{૧૮૧}	મહિઅ-મહિટ	મહી(=દહિ)
પાનીય	પાણિઅ-પાણિટ	પાણી
યજ્ઞોપવીત	જળ્ણોર્વિઅ	
	જળ્ણોર્વિઅ-જળ્ણોર્વિટ	જનોર્વિ
૧૮૨ સાવત્સરિક (ધ્રાદ)	સવચ્છરિઅ-સવચ્છરિટ	સમચરી
૧૮૨ વાર્ષિક (ધ્રાદ)	વારસિઅ-વારસિટ	વરશી
૧૮૩ મારિત કે મારિક	મારિઅ-મારિટ	૧૮૩ મારી (=મારે)

૧૮૧ ગુજરાતીમા મહી એટલે દહિ જ એમ સાધારણ રીતે સમજાતું જણાયછે પણ મધુ-મધવું એથી જણાયછે કે વધોવેલું દહિ હોવા અર્થે હોવા જોઇયે, અને અમર એમ કહેછે પણ તાક છુદ્ધિન મથિત પાદામ્બર્ધાન્તુ નિર્નલમ્ ૨૦ ૫૩ કાંદ વધોવેલું રૂં અથ પાણી નાખેલુ તત્ર, રૂં અથ પાણીરાણુ ઉદ્ધિન, અને પાણી વિનાનું મથિત નેને ગુજરાતીમાં મરો કહેછે

૧૮૨ શ્રદ્ધ રખડ હ્રસ્વ થાયછે-આગુરક ગૃહમાથી સામન ચલામા ગૃહ હ્રસ્વ થાયછે તેમ, (હેમચ દ્રના સમયમા સામુદના આ અર્થ માટે ઉપર પૃ ૨૨૯ નોટ ૮૪ જુલો.)

૧૮૩ માર+મરત્ત (મલચ) હેમચન્દ્ર મારિક વાપરેછે, દનીનામમાલા ૪, ૪૨ ઉપરની દેની ૨૮૧ જુલો ફારસીમાં માર=માર અને મારી=મારે એમ છે ગુજરાતીમા મારી કરતાં મારે વધારે પ્રચલિત છે વધારેની માફક મારે પણ મારની વૃદ્ધિયા દ્વારા વિરોધ જુનો અર્થ પ્રાપ્ત કરેછે (વધારો માથી વધારે થાયછે) અને એ પ્રયોગશદિ દેને વિચારના પલટ વડે અવિકારી વિજેવા બનાવી દેછે

इन्द्रियं इन्द्रिजं-इन्द्रिज
आरात्रिकं आरत्तिज

इंजी
आरતી (ત્રીલિંગ
મૂળતું લિંગ બદલાયછે; કેટલાક
અમી ઔલિંગમાં વાપરેછે તે
મુળબ.)

अलौकिक अलौकिक

અલોકી
(“ए तो रीत हमो आज अलोकी
लही जो” દયારામ; દાળચાતુરી,
કડી ૧૩ મી.)

अतुलितं अतुलिउंअतुलिउ

અતલ્લી
(પ્રાચીન ગુજ. સાહિત્યમાં
અતલ્લીવલ્લમાં “सत्यवत शिरो-
मणि हे अतलीवळ ने अमेइ”
શીલવતીનો રાસ, ૨-૧૦-૧)

मरिचं मरिचं-मरिउ

મરી (કાળા મરીદાણા)

गान्धिकः गंधिओ-गंधिउ

ગાંધી

१८४ तैलिकः तेल्लिओ-तेल्लिउ

તેલી

धनिकः धणिओ-धणिउ

ધણી

वृश्चिकः विंछिओ-विंछिउ

વૈંછી

कृत्वा करिउ-(अप.), करिअ (प्रो.

પા. ૨૧.) કરી

(આ શબ્દ તત્વાન્ત રૂપોના વર્ગનો પ્રકારદર્શક પ્રતિનિધિ છે.)

वृकः *वरुओ-वरुउ

વરુ

(*—કારણ કે હિમચન્દ્રે હાને માટે નિયમ નથી આપ્યો.)

दृश्य) रुअं

રુઅં

રુ

,, वरुअं

વરુઅં

વરુ

,, कोल्लुओ

કોલ્લુઅં

કોલ્લુ (શેલડી પીલવાનું યંત્ર.)

कामरूपः

કામરુઅં

કામરુ (દેશ)

कामरुउ

કામરુવો

૧૮૪ મોચી શબ્દ વર્કસૂચિત મોચિઓ જેવા કોઈ દેશ્ય શબ્દમાંથી ઉદ્ભવ્યો હશે; કારણ કે કંપનડીમાં મોચે=પગરખું છે; સિંધીમાં મોચઢા=પગરખાં છે; ગુજ મોજહી સર-આવવા થાય છે; તેમજ મોજુ=a stocking.

કર્પાર્દિકા	કર્વાડિઆ	કાર્ડી
કાલિકા	ચાલિઆ	નાલી
પુસ્તિકા	પોતિઆ	પોથી
વિશુદ્ધા	વિજ્ઞુટિઆ-વિજ્ઞુટિઆ	વોજલી
કલિકા	કલિઆ	કલી
માલિકા	માલિઆ	માલા
મૃતિકા	મટિઆ	માટી
છાલકા	સલાઆ } સલિઆ	શલા
	(દિશ્ય) અલિઆ	અલી (સંપૂર્ણને સમીપન- —શબ્દ)
	(,,) ઓસરિઆ	ઓસરી
પાદ	પાર્શી—પાડ	પા
સપાદ	સવાઓ—સવાડ	સવા
પાત	પાઓ—પાટ	પા
પ્રતિપાત	પટિપાઓ—પટિપાટ	પટપા
વાત	વાઓ—વાટ	વા
ધાન્યાક	ધમાજ—ધમાટ	ધાળા ૧૮૫
ઘટાપ	ઘટાઓ—ઘટાટુ—ઘટાડ	ઘટ્ટા ૧૮૧
ઘૂઠા	જૂઆ	જૂ
ગોધા	ગોહા પોઆ	પો
જલૌકા	જલૌઆ	જલો
ગુરૂઆ	ગતોદ	ગટો
માતા	માદ	માટુઓ
અનુવાગ	અનુગ્રહોઓ	(કડિયા મુતાર વગેરેનો કામે ન જવાનો દિવસ)
	અનુગ્રહાટ	

૧૮૫. આ અન્તિમશ્વર શાળા આશરમાં જગદાન્ત પુસ્તિકા નામના જનુવચનને મળતું દેખાને એ શબ્દને જનુવચનનો માનવાની બૂલ થઈ અને ઉચ્ચેષ્ઠે એ વચનમાં મૂળ રૂપે વર્તી જ— થઈ શકાય છે

૧૮૧ અદિશ્વર જનુવચન એક પ્રકારનો મોતો નિશ્ચયન ઉદ્દેશ્ય છે, અને તેનો પદ્ય મારે વિશદીકર્તા પોતાં એ અર્થ છે જગદાન્ત શ્રીકૃષ્ણ નામ માનવનો કમ થઈ જ મુજ શ્રીકૃષ્ણમાં વચસાઈ

સૂચના:—

(અ) અન્તર્માં ઇં હોય હેવા શબ્દોના અન્તિમરૂપનું યુગ ઉકારાન્ત અપભ્રંશરૂપમાં દર્શાવતાં હંમેશાં શુદ્ધ સ્વરયુગ્મ (દર્શને બદલે રૂઢ) પ્રાપ્ત થાયછે.

(આ) સ્વરયુગ્મનો પ્રથમ સ્વર અ શિવાયનો ક્રાઇપણ સ્વર હોવો જોઈએ; ઉદાહરણ તપાસતાં આ વાત જણાશે. પ્રથમસ્વર અ હોય હેવા સ્વાયુગ્મનાં પરિણામો ભિન્ન આવશે; જેમકે

સમય:	સમડ	સમો
ઘોટક:	ઘોડડ	ઘોટો
મય:	મડ	મો
મૃતકં	મડકં	મડું
હરીતકી	હરદ્દ	હરે
કરોતિ	કરડ	કરે
કરોતુ	કરોડ	કરો

માત્ર હિન્દીમાં અને મરાઠીમાં અડ સ્વરયુગ્મમાંથી ડ લુપ્ત થાયછે અને અ દીર્ઘ બનેછે, જેમ કે ઘોડડ (અપ.), ઘોઢા (મ. ને હિં.). આ વિશિષ્ટતાની ચર્ચા પૂર્વે કરી ગયોછું (ઉપર પૃ. ૨૧૫, ૨૧૬ જુવો). અ ઉપરનો સ્વરભાર હિં. અને મ. માં ઉત્તો લોપ અને ગુજ. માં ઉત્તુ પ્રતિસંપ્રસારણ ઉપજાવેછે, અને પ્રતિસંપ્રસારણ અર્ધવિવૃત્ત ઓ અપેંછે.

(ઇ) અન્તર્માં ઇઆ અને આઓ હોય હેવા ઉપરના જથ્થામાંના શબ્દો નીચે દર્શાવેલા ક્રમોમાંથી પસાર થાયછે:—

ઇઆ—ઇઅ—ઈ

આઓ—આડ—આ

આડ વાળા પ્રકારમાં હિન્દીમાં અને મરાઠીમાં ડ નું પ્રતિસંપ્રસારણ થાય-છે, જેમ કે પાડ—પાવ; ઘાડ—ઘાવ.

(ડ) સ્વરયુગ્મ ના અવશિષ્ટ પ્રથમ સ્વરનું દીર્ઘત્વ થાયછે તે પૂર્વગત ઉત્સર્ગ ૧૯—(આ) ના નિયામક કારણભૂત તત્ત્વની પ્રવૃત્તિનું પરિણામ છે અને, એ તત્ત્વના સહાયકરૂપે, દ્વિતીય સ્વરના લોપની ઝાટ પૂરી પાડનાર માત્રા-પૂરણના નિયમનું અધિક તત્ત્વ પ્રવર્તેછે.

ખીજો પણ ખુલાસો શક્ય છે, પણ હેનો અસ્વીકાર કરવા માટે જ હું હેનો નિર્દેશ કરુંછું, કારણ કે એ જરા કિલ્લટ છે અને માત્રાપૂરણ,

સ્વરભારની અસર અને હેવા હેવા આજ સુધીમા સ્થપાઈ ચૂકેલા વાગ્યાપાર નિયમોથી એ અસંગત છે તે ખુલાસો આ સંધિથી કે ય, વ એ આગમોના પ્રદોષથી, ઇમ, ઊમ ના ઇય, ઊવ થાય, અને ય, વનું સપ્ર સારણ થતાં ઇન્દ, ઊન્દ થઈને ઈ, ઊ ઉદ્ભવે

(૧) વી અને વીયુ, પા અને પાયો (આ બીજા ઉદાહરણમાં અર્થ બદલાય છે, પા ચતુર્થાશ અને પાયો=૧ લાક્ષણિક અર્થમાં 'પગ', ૨ ધરતું મૂળમકાણુ) — આ શબ્દો પ્રથમદષ્ટિયે પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગની ત્રિકલ્પે પ્રવૃત્તિ દર્શાવતા જણાય પણ વસ્તુતઃ એમ નથી. વી આવેછે વીજ-વીર માથી, ન્યારે વીયુ આવે વીજક-વીજત-વીજડ માથી તે જ મુજબ, પાદ પાઠમાંથી પા, પણ પાદક, પાયર માથી પાયો

પણ અપૂર્ણ પ્રકારના કેટલાક ખરા અપવાદો છે, જેમકે જૂદ અને ઘર, યુધિષ્ઠિ, જૂદિયા, જૂદિયા હેમાંથી આવતા જૂદમા, દ્વિતીયસ્વર આ હુમ થવા છતાં, ૬ દીર્ઘ થતો નથી, અને ગોધૂમ, ગોદુમ, ગોહૂલ, ગોહૂર, ગહૂડ, ઘઝૂર હેમાંથી આવતા ઘડમાં સ્વર (ઊ) દ્વસ્વ બનેછે. હેનું કારણ જૂ અને ગ ઉપરનો સ્વરભાર હોય એમ જણાયછે, જે સ્વરભાર ૬ ને દીર્ઘ થતો રાકેછે અને ઊ ને દ્વસ્વ બનાવીને ડ અર્પેછે

મરાઠી લોળા પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગની પ્રવૃત્તિનું ઉદાહરણ છે નવનીત, ૧૯૭ લોળીમ, લોળી

ઉત્સર્ગ ૨૧

પૂર્વગત ઉત્સર્ગ સાથે વિપર્યયસભ્ય ધ ધરાવતો એક ઉત્સર્ગ છે, તે આ —

(અ) અન્ય સ્વરયુગ્મનો દ્વિતીયસ્વર હુમ ન

જમુક પરિસ્થિતિમા થાય ત્હેણે ૬ પછી ય અને ડ પછી ય આગમ વ અને ઘનો આગમ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે

હાવા આગમ વિગેનો એ- અવતન્ન ઉત્સર્ગ છે તે પણ અહિં આપીશું તો સંગતઠ થશે

(આ) કેટલાક શબ્દોમાં સ્વર કે અર્ધસ્વરના દગીકરણ અર્થે અઘાતમૂલક આગમ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે

૧૮૭ મજનન-રેને મિ. દે ૮-૧-૧૭૦ માં રહેલો નિયમ લખ્ય કરતા નોંધમાં પ્રમાણ થાય નોંધ એ વિકાર અપવચના ઉત્તરભાગમા પ્રચલિત છે, એટલે નોંધ

ઉદાહરણો:—

(અ)

સં.

પ્રા. કે અપ.

ગુજ.

(દેશ્ય) ગિરિઅં ગિરિયું

લઘુકક:

લઘુઅઅ

લઘુવઅ

લાઘુવો

ઘટુકક:

ઘટુઅઅ

ઘટુવઅ

ઘટુવો

વાણિક્ (+ક)

વાણિઅઅ

વાણિયઅ

વાણિયો

લઘુકકં

હલુઅઅં

હલુવઅં

હલ્લું

ગુરુકકં

ગરુઅઅં

ગરુવઅં

ગરું

કટુકકં

કટુઅઅં

કટુવઅ

કટું

(આ)

પ્રસ્વેદક:

પરસેઅઅ

પરસેવઅ

પરસેવો

લામ્બક:

લાહઅ

લ્હાઅઅ લ્હાવઅ

લ્હાવો

પ્રોતકં

પ્રોયઅં

પરોવ્યું

નિશ્ચોત્તિકં

નિચોઈઅઅં

નિચોવ્યું

[રસ નીચોયુ તિહા તત કાલિ ભાષણકૃત કાદમ્બરી,

પૂર્વભાગ; કડવું ૧૫, પં. ૨૦૯.

અહિ નીચોયુંછે તે વ્ આગમના પ્રક્ષેપ પ્હેલાનો ક્રમ છે.]

આયાતક

આયાઅઅ

આયો

આવ્યો

વિગૂહિતકં

વિગૂહિઅઅં

વિગૂઈઅઅં

વગોવ્યું

[આપ્ટે માત્ર વિગૂહ=નિન્દિત, ઠપકા પામેલું, એ આપેછે; જેમાંથી

અનુમાનપ્રાપ્ત વિગૂહ=નિન્દવું, ઠપકા આપવો, એ ધાતુ સ્વીકારાય.

(૧) “સૃષ્ટિ સર્વ વગોઈ (પ્રેમાનન્દકૃત નળાલ્યાન, વૃ. કા. દો. પૃ. ૧૯૬

(૨) વળી વિગોઈ વિવિધ પરે રતિ સુંદરી થઈ તેહ

(શીલવતીનો રાસ, ૬-૧૬-દુહો ૩.)

વગોઈ અહિ વ્ આગમ વિનાનો ક્રમ દર્શાવેછે.

વિલોહિતકં

વિલોહિઅઅં

વિલોઈઅઅં

વલોવ્યું

(=મથ્યુ).

[ડોના દોપ સાધારણ ઘટના નથી એટલાપૂરતી આ વ્યુત્પત્તિ તર્ક-
રૂપ છે. પરંતુ આ શબ્દને અપવાદ ગણવાનાં સારાં ગણાય હેવાં કારણો
છે; વિલોહન (સિન્ધી) એટલે ‘વલોવવું’; આપ્ટેના સં. અં. શબ્દકોષમાં
વિલોહનના ‘ક્ષોભ, સંચાલન, મથન’ એ અર્થો આપ્યાછે; અને વિલોહિતનો
અર્થ butter-milk (માખણ ઉતાર્યા પછી રહેતો અવશેષ) હોવા આપ્યાછે.]

આ ઉદાહરણોમાં, એટલે જ, સ્વચાળા પ્રકારોમાં પ્રવર્તતી ધટનાને સાધારણ સધિકાર્યથી જનો જ અને જનો સ્વ હેતુ સાધારણ સધિકાર્ય ગણિયે આ ધટનાની વિશ્લેષણ તોપણ ખોટું નથી પરંતુ સિ હે ૮-૧-૮, સ્વસ્વો-દૃષ્ટ અને ૮-૧-૬, ન્યુવર્ણસ્થાસ્વે એ સૂત્રો દ્વારા સધિકાર્યના પ્રતિબંધક હોઈને આ જાગમનો પ્રક્ષેપ કલ્પવો પડે છે એમ ન ગણિયે તો આપણે ખુશીથી કહી સકિયે કે હેમચન્દ્રના આ પ્રતિબંધસૂત્રોની આ પ્રકારના અપભ્રંશ-ઉત્તરકાલીન વિકારોમાં પ્રવૃત્તિ નથી થતી છતાં જાગમ-વાદ મદને વધારે સ્વાભાવિક લાગે છે

ઉત્તર્ગ ૨૦

સપ્રસારણ

આ વાગ્બ્યાપારધટના સંસ્કૃત જેટલી પુરાણી છે, પરંતુ અદિયાં આપણું કામ અપભ્રંશ-ઉત્તરકાલીન રૂપોમાં હોતી પ્રવૃત્તિ અને સપ્રસારણ, તેની દેતાં નિયામક તત્વો તપાસવાનું છે આ ઉત્તર્ગના પ્રચારમયોદા નીચે આપેલા વર્ણનથી સ્થિતિ સ્પષ્ટ થશે —

ય અને ય જેના અગણન હોય હેવી વર્ણમુક્તિના સ્વર ઉપર સ્વરભાગ પડે તો હોય તેવા સ્વરમંથવર્તી ય અને યને આને હેનું સપ્રસારણ આવે છે.

ઉદાહરણો —

સ	પ્રા. કે અપ.	ગુજ
ય નો દ-	{ દિયમઠ ૧૮૮ }	દયુ
દયર્થ	{ દયમઠ }	
દત્તક	બદારોબદાર	સયકર્ત
વિદ્યલ્લ	{ વિદલ્લ દિમલ્લ દિયલ્લ }	વિદલ્લ { વીલ્લ વાલ્લ }
વાયુ	વાયુ	વાયુ વાઈ ૧૮૯

૧૮૮ એ દિયમઠ, અને પછી, દ અને ણ ના વ્યત્કલ્પથી, દત્તક એ કમો ૨૦ કાશમાં આવે તો આ સંજ્ઞને પ્રખુલ્લ ઉચ્ચ ની બદાર મૂકો. પડે એ વિશ્લેષણોમાંથી વિશેષ પડે કમો એ કાશવડ અર્થ છે

જર પ્રવૃત્તિ સહે એ વિશેષ ઉપર ય ૧૫૧ નો પડે એ પેશ જુનો.

૧૮૯ વાગ્ડ નો ય પૂર્વે જ ચર્ચેલા ઉત્તર્ગ ૨૦ અનુસાર દ્વિત યાય છે જર=અપ ૨મા, ૬૬૧ (દાહની ગુજરાતીમાં) માંદખૂલ્લ દત્તકમાં વાગ્ડને ૨માને વાગ્ડના પ્રધાન છે (એ મ યની નકલ સાથે વિ. ૮ ૧૫૭૪ દેને ખા ૭૦ મો, કી ૧૦૭૪ મો, ચાલુ સખા.)

પાદકક:	પાયઅડ	પાડઅડ	પાડયો (ખાટલા ખુરશી ધસાદિનો 'પમ')
વ્યક્તિ:	ખહારોખહાર	વિયગતિ ૧૮૦	વીગત ૧૮૧
ધુર્ય:	ખહારોખહાર		ધોરી ૧૮૧
વ્યવહાર:	વિવહારુ		વ્હપાર
દીપવર્તિ:	દીવયટ્ટો	દીવકટ	દીવેટ (=નાટ)
વ નો ઉ-			
ધ્વનિ:	ખહારોખહાર		ધૂન ૧૮૧
સ્વર:	"		સૂર ૧૮૧
દ્વિ	"	દુહ	દુ ૧૮૧
(દુભાષિયો, દુપટ્ટો ધસાદિમાં.)			
૧૮૧ સુવર્ણક } સ્વર્ણક	સુવર્ણક	સુર્ણક	સૂનું

૧૮૦. વિ. સ. ૧૬૬૨ ના એક લેખમાં વક્તિ ઉપલબ્ધ છે: “સંવત્ ૧૬૬૨ વર્ષે જેષ્ઠ વદિ ૧૧ નિવાટે છેલી ચલકીના લાકડા ૮ ઉ ॥ સુરજીવ મૂક્યાછિ તેટની વક્તિ, કોપરી ૨ સૌમાગ્યવતી ૧ ટાકણુ ૧” (વિમલપ્રવચનની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૯) વ્યક્તિ=મંદીકરણ; વિગતવાર નિવેદન. એ ઉપરથી વીગત detail.

૧૮૧. ધૂન=મનનો અભિનિવેશ, મનોમહ; મૂળ રાખ્દ ધ્વનિ=નાદ, સતત રણકાર, ઘંટ વગાડ્યા પછી રહે તેવો; અલંકારશાસ્ત્રમાં ધ્વનિનો અર્થ થાય છે તે સરખાવો, એ અર્થ, ‘વ્યક્ત્ય’, હોને જ ઔપચ્યે ઉદ્ભવ્યો છે. માટે ધૂન એટલે કોઈ પદાર્થ કે વિચારનો કેમ જાણે કે રણકાર મગજમાં રમ્યા કરે તે.

ધ્વનિ, સ્વર, દ્વિ, વ્યક્તિ, ધુર્ય હેમાનાં વ અને ચ સ્વરમધ્યગત નથી એ સ્પષ્ટ છે. પણ અદ્ય સ્વરમક્તિ જેવા કશાકના પ્રવેશથી પ્રથમ સ્વરશાન્ત-સ્વરભક્તિ; કેટલાક રિત સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમકે ધ્વનિ, સ્વર, દ્વિ, વ્યક્તિ, શબ્દોમાં સંપ્રસારણમાં ધુર્ય. આ સ્વરમક્તિ ૧/૮ માત્રાની ગણાય.

હેનો વ્યાપાર હેનું સ્વરૂપ અંશતઃ વિપ્રકર્ષ હેનું અને અંશતઃ સ્વરમક્તિ હેનું છે; કારણ કે સ્વરમક્તિમાં પ્રક્ષિપ્તસ્વર અ કે ઇ હોય છે, જ્યારે વિપ્રકર્ષમાં વિશ્લિષ્ટ થતી સંયોગ શ્રુતિનો જ સ્વર આવે છે (તત્સ્વરતા, પ્રા. પ્ર. ૩-૫૧), અથવા હેમચન્દ્ર (૮-૨-૧૦૦ થી ૧૧૫) અનુસાર અ, ઇ કે ઊ આવે છે. આપણાં ઉદાહરણોમાં પ્રક્ષિપ્ત સ્વર ઉ કે ઇ છે એટલું વિપ્રકર્ષ જોડે સામ્ય છે, પણ એ આગમનું ઉચ્ચારમાન ૧/૮ માત્રા છે એ વાતમાં સ્વરમક્તિ જોડે સાદૃશ્ય છે. આગત્વક સ્વરના આ સૂક્ષ્મ પ્રમાણને કારણે હું હેને સ્વરમક્તિનો પ્રકાર કહેવાનું પરંદ કંઈ-જો કે પ્રા. તુવરક (સં. ત્વરતે)માં નમુનો મળે છે. ખરું જોતાં વિપ્રકર્ષના બધા પ્રસંગો વૈદિક સ્વરમક્તિ નો જ ઉત્તર વિકાસક્રમ છે. આધુનિક ભાષાઓમાં શબ્દોના સંક્રમણ પ્રસંગે વૈદિક સ્વર

મર્વ	સબ્બુ	સવ	સત	સૌ, સહુ
સલાવળ્યક	સલાવળ્ણત	સલવળ્ણત	{ સલત્તળ્ણત સલત્તળ્ણત }	સલ્લુણ
{ પ્રતિવેશી પ્રતિવાસી }	{ વ-પાડિવેસી ^{૧૯૨} વ-પાઢવસી }		{ પઢતસી પાઢતસી }	{ પઢોશી પાઢોશી }
કવપટ્ટિકા	કમવત્રીઆ		{ કસતટ્ટી કસઝટ્ટી }	કસોટી
કુલુમપટ્ટિકા	કવવત્રી		{ કકઢત્તરી કકઝત્તરી }	કકોતરી
કાલ્પાનિકા			{ કાલ્પત્તરી કાલ્પઝત્તરી }	કાલ્પોતરી

ટિપ્પણ —

(અ) ડૉ ટેસિટોરી ("Notes," § ૫૨માં) સપ્રસારણના ઉદાહરણો પૈકી નીચેનાં આપે છે —

અર્મિતર < અમ્યન્તર
મવિ < મવ્ય
વિનહારી < વ્યવહારી
મુગ્ધ < સ્વપ્ન

મર્મિનો પ્રવેશ માત્ર એક નૈસર્ગિક તત્ત્વરૂપે થાય છે અને એજ કારણે વૈદિક સમયથી આધુનિક બાપાના શુભમા વ્યવસ્થા બદલાય છે. દુર દિગ્દીપ્તિ બપલ્લભ છે સામાન્ય દિગ્દીપ્તિ હો કા તેા દ હુમ્મ થવા રહેવા કુર્માથી આવે અથવા તેા કારણે દ દ સાથે સબલ્લ દોષ શુભસાગીમા કુપટ્ટો ઉલ્લાદિ સમારોના પૂર્વપદ વરીકેન દુ વપરાય છે, ને દિગ્દીપ્તિ માથી આલી મૂકેવ હોય તેા સખવે

સ્વામા સ્વરમર્મિના વ્યાપારથી મુક્તિ થયુ માગી સમય પોતે ૧ મહેતિ બળદ, ૨ મુખ્ય, જેમ કે પોત માર્ગે શાન્તમાર્ગે સપ્રસારણના પ્રીતવાર ઉત્પત્તિદર્શન મટિ વ્યાખ્યાન ૪ થુ ખડ ૧ ઉપરની ટિપ્પણ આ લુનેા, ઉપર ૫ ૧૮૦-૮૧ મે.

ને િ, દૌતિ, દુવિ, દુર (વ લોપથી) એ ક્રમો (દુરતિ, દુરલ્લ-દુર ને બદલે) સ્વીકારાય તેા આ ઉદાહરણને સપ્રસારણમાંથી બાદ મરુ પડશે માર્ગવેરે (મારુત મર્ગ, ૨-૧૬ માં) આપેલ દાર-દુમાર (વાર દાર) એ ઉદાહરણ આ મવનું સમર્થન કરતું બજાવે કારણ કે દુમારમા સપ્રસારણને અવકાશ છે નહિ

૧૯૨ અદિયા પ્રતિ વિદ્યે વટિ કે વાનિ બને છે તે મિ કે ૮-૧-૪૪ મત્ત સમુદ્વપારી વા ॥ એ મુત્તના નિયામકત્ત્વને અનુસરીને બને છે, દેમા મુદ્વપારિ ને માગ્નિ ના કારણે, અને પ્રતિ વાળા તમ્મ ઉદાહરણો આપે છે (પ્રતિ પ્રતિનિદિ અને પ્રતિ સર્વિન) વાલ્પનો પ્રાતિરોમક પમ્મ મૂલદન્દ સમય છે પમ્મ બદ સખવિત નથી

પરંતુ આ બધા ઉદાહરણો પ્રથમ સ્વરમક્તિનાં અને પછી સંપ્રસારણનાં છે. ચ્ અને વ્ સ્વરાન્તરિત હોવા બેધયે એ પ્રવૃત્તિમર્યાદાનો હેમણે નિર્દેશ નથી કર્યો, અને સ્વરમક્તિનો ખ્યાલ હેમના લક્ષણહાર રહ્યો હોવો બેધયે.

(આ) પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે તેમ સંપ્રસારણનો વિધિ સંસ્કૃત જેટલો પુરાણો છે.

સંસ્કૃત રૂપાન્તરો-
માંના અને અપભ્રંશો-
ત્તર રૂપાન્તરોમાંના
સંપ્રસારણ વિધિની
તુલના

ઇગ્યણ: સંપ્રસારણમ્, પાણિનિ ૧-૧-૪૫, હેમાં લક્ષણ આપ્યું છે, અને જેમાં આ વિકાર યાય છે હેવા જાણેલા ભાષામાં વિવિધ સ્થળે સર્વત્ર પથરાયલા છે. સંસ્કૃતમાં સંપ્રસારણની પ્રવૃત્તિના નિયમો કાંઈક જુદા છે, જેમ કે વચ્નું અભ્યાસયુક્ત પરોક્ષ ભૂતકાળ તૃતીય પુરુષ એકવચન ઉવાચ છે, જેમાં વવાચનો વ સંપ્રસારણ પામે

છે; એ સાવ આદ્ય છે, સ્વરાન્તરિત નથી. (કારણ કદાચ એ વકારનું નિકટ સાન્નિધ્ય હશે). ઋચતુ: (દ્વિ. વ.), ઋચુ: (અ. વ.) હેમાં જુદો જ સ્થિતિયોગ છે: ઉવચતુ:, ઉવચુ:-અહિં વર્મા બાને બદલે અ છે, એટલે ગુરુસ્વર આની પ્રબળ રક્ષણશક્તિ નષ્ટ થઈ છે, અને વળી વ્ સ્વરાન્તરિત છે.

વ્યઘ્નાં વિધ્યતિ-વિદ્ધ એ રૂપોનો વ્યયતે-વ્યયિતથી ભેદ આ રીતે દર્શાવી સકાય:-ખેલા પ્રકારમાં વ્ય અને દ્ધ સંયોગો છે એટલે વ્યનું ઉચ્ચારણ કાંઈક વિષમ બનાવે છે અને પરિણામે સ્વરમક્તિ પ્રવેશ પામીને વ્યને ફાડીને વૃદ્ધ બનાવે છે અને સ્વરાન્તરિત ચ્ સંપ્રસારણ પામે છે. બીજા ઉદાહરણમાં-વ્યયતે માં-સાદો થ કાંઈ પણ કારણભૂત વિધિ ઉપજાવતો નથી.

વિદ્વસ્-વિદુષ:-વિદુષા ધલાદિમાં, અનડ્વાહ-અનડ્હઃ-અનડ્હા જેવા પ્રકારોમાં સ્વરમક્તિ (વિદ્વસ્, અનડ્વાહ્ ધલાદિ બીજાભૂત પૂર્વક્રમ છે એ સ્પષ્ટ છે.

પરંતુ સંસ્કૃતમાંના સંપ્રસારણના સમજા પ્રકારોની પૃથક્ક્રિયામાં ઊતરવું શક્ય નથી. એ પ્રકારો સ્વતન્ત્રરૂપે અલગ પડે છે. હું માત્ર જ્યાં જુલાસો શક્ય હોય ત્યાં અન્વેષણ માર્ગ જ સ્પષ્ટવું છું. પણ મહારો તર્ક હોવો છે કે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, તેમ જ અપભ્રંશોત્તર અવાન્તરક્રમો, એ સર્વે પ્રકારોમાં વ્યાપી રહેલો એક તત્ત્વભૂત સર્વસાધારણ નિયમ અવશ્ય મળી આવશે.

અહિંયાં હું વ્યાખ્યાન ૪ થાનો બીજા વિભાગ સમાપ્ત કરું છું, અને ત્રીજા એટલે છેલ્લા વિભાગમાં બાકી રહેલા, પ્રમાણમાં ગોણુ ગૌરવવાળા, ઉત્સર્ગો ચર્ચાશિ.

પરિગિષ્ટ અ.

(વ્યાખ્યાન ૪ થુ, ખડ ૨, પૃષ્ઠ ૨૮૭, નોટ ૩)

મોટું-હેની વ્યુત્પત્તિ

હું મોટુંને નીચે મુજબ વ્યુત્પન્ન કરું છું —

મહત્ત (ક) રા -મહન્તર (પ્રા.), આ રૂપ મિ હે ૮-૨-૧૭૪ મા

ગોળાદિ નિવાતા મા દર્શાવેલું છે પછી નીચેના અવાન્તર ક્રમે —

મહત્તર—અનુનાસિકના લોપથી, વર્ગ (ગ) રત્તસગ ૨ જો, વ્યાખ્યાન ૪ થુ, ખડ ૨, એ અનુસાર

મહત્તર—સિ હે ૮-૨-૨૨૯, ૩૦ મા રહેલા નિયમ અનુસાર દન્ત્યનો મમાન તાલવ્યવર્ણ થયો

મહત્તર-સ્વરાણા સ્વરા પ્રાયોડપ્રસંગે, સિ હે ૮-૨-૨૨૯, મુજબ

મહત્તર-હવે પછીના પરિગિષ્ટ આ મા મ્હે દર્શાવ્યું છે તેમ જ આદ્યશ્રુતિ તરફ ખરી બેટા વર્ગ (સ) રત્તસર્ગ ૧, (ક)-(જ) જુવે (વ્યાખ્યાન ૪, ખડ ૨)

અડનો જો ચાય છે (સદૃત, કારણ કે પાછળ રહેલા સયોગને લીધે ર પ્રળ બને છે, વ્યાખ્યાન ૪, ખડ ૧ મા વિવૃત ઈ-આ વિગેની મ્હારી ચર્ચા જુવે), એટલે મ્હોટર થયું, અને પછી સયોગલોપ થતાં મ્હોટું પ્રાપ્ત થયું

આ વ્યુત્પત્તિમા પ્રત્યેક ક્રમ એક વા અન્ય સિદ્ધિનિયમથી સમર્થિત છે એ જોવામાં આવ્યું હશે

રા રા દેશવલાલ હ. ધ્રુવ પોતાના નિબન્ધમાં (વાગ્યાપાર, અનુવર્તિ ૨ મા) મોટું (પોતે હકારરહિત રૂપના પક્ષમાં છે માટે મોટું) નીચે પ્રમાણે સાધે છે —

મહત્તર (મહન્તર ૩૫ની હેમણે રૂપેષ્ટ ઉપેક્ષા કરી છે), પછી તેઓ આ પ્રમાણે કહ્યું છે

૧ રા રા. દેશવલાલ ધ્રુવ પ્રચલિત વસ્તુસિદ્ધિ દ્વારાની (એટલે કે હકાર-મુક્ત દ્વારાની) અવગણના કરતાં જણાવે છે, હેમની ચર્ચામાં સર્વત્ર હેમણે નીચે આપેલું દેવા વચનો મૂક્યા છે —

દા માપા મોટું ન મોટું કાલું ન મિનારિય,

તેઓ મૂકી જાય છે કે ખરો મુલો “ પ્રત્યક્ષ દ્વારા રો છે (અને એની આપણે મું લખવું) ” એ છે, “ આપણે રો દ્વારા કરવો ” એ નથી

આ શબ્દમાના હકારનો પ્રાણોચ્ચાર વિસર્ગને મળતો છે એટલે વિસર્ગના જેવું જ સંધિકાર્ય પામીને હકાર સ્વરૂપે લીન થાયછે, અર્થાત્ હેનો ડ થાયછે જે પૂર્વ ભ સાથે જોડાઈને ઓ બનેછે; એટલે મોઝઢું થાયછે, પછી મોઢું-મોટું. મ્હારે મતે આ કલ્પનામાં કેટલાક દોષો રહેલાછે: જેમ કે:-

(અ) શબ્દશરીરમાં હાવા આન્તર વિસર્ગોચિત વિકારો થવાના ખીજ કોઈ દાખલાઓ જાણ્યા નથી; આ તર્ક ખરેખર અદ્ભુત અને આધારહીન છે. ૨

(આ) મઝઢુંમાં ડ અસ્વરિત છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે વિવૃત્તર્જી ઉદ્ભવે, સંવૃત્ત ઓ નહિ; કારણ કે, સંસ્કૃતમાં ગમે ત્હેવું વલણ લલે હોય, પ્રાકૃતોત્તર વિકાસક્રમમાં તો, અડમાં ડ અસ્વરિત હોય અને અડ એમને એમ પ્રગૃહદશામાં ન રહે તો, એ અડનો (અર્ધ દ્વારા) અવશ્ય વિવૃત્તર્જી થતો હોતો. ૩

૨. પાણિનિ ૮-૨-૬૬ અનુસાર અન્ત્ય સ્નો (અને સ્ત્રુણના અન્ત્યવર્ણનો) ૨ થાયછે. આ ૨નું ખેમાંથી એક રૂપાન્તર બને:-

(અ) વિસર્ગ, સ્વ પ્રત્યાહારથી નિર્દિષ્ટ કોઈ પણ વર્ણ હેની પાછળ હોય તો, અથવા ૨ પદાન્તે હોય તો, જેમ કે રામન્=રામર=રામઃ, રામઃ ક્ષયતિ, પઠતિ ઇત્યાદિ; (સ્રવસાન-યોર્વિસર્જનીયઃ ૮-૨-૧૫). અથવા (આ) ડ, જે અદ્ભુત બની વચ્ચે હોય ત્યારે (અતો-રોરપ્લતાદપ્લુતે ૬-૨-૨૧૩), અને પાછળ હજા હોય ત્હારે (હચિ ચ ૬-૧-૧૧૪); રામોઽસ્તિ; રામો ગચ્છતિ; તપોષનઃ ઇત્યાદિ

મહત્તની ખાબતમાં હામાંની એકપણ સ્થિતિ હાજર નથી. રા. કે. હ. ધ્રુવ કહેછે કે હનો વિસર્ગ થાયછે; પણ વિસર્ગ કોઈ શબ્દની અંદર ન રહી સકે, રુલ અને ત્હાર પછી થતો ડ (હના નહિ, પણ સ્ના અને સ્ત્રુણના અન્ત્યના) કોઈપણ શબ્દને અન્તે, અથવા તો શબ્દાદિમાં રહેલા હજા સંજ્ઞિત વર્ણોની પૂર્વે, થાયછે. આથી જણાયછે કે, રા. રા. કે. હ. ધ્રુવ માત્ર સાદૃશ્યને આધારે પોતાની કલ્પના રચતા હોય તો પણ, પ્રસ્તુત વિકાર એક જ પદની અંદર ન થઈ સકે. આ ઘટનામાં રહેલો વાગ્યાપાર-નિયમ વિચારતાં હાવા સામ્યદર્શન માટે કોઈ પણ આધાર મ્હને દેખાતો નથી. દલીલ ખાતર સ્વીકારિયે કે પાણિનિયે વિસર્ગ-વિકાર અને પછીનું ઉત્ત્વ સ્નાં દર્શાવ્યાંછે, અને દ્વિતાં નહિ, તે તો માત્ર હેમની વિલક્ષણ સૂત્રવ્યવસ્થાની ખાતર જ છે, અને વાસ્તવિક વાગ્યાપાર ઘટનામાં વિસર્ગમાં રહેલા હકારનો જ વિકાર થઈને ડ થાયછે; છતાં પણ-દલીલ ખાતર આમ સ્વીકારિયે તોપણ—આન્તરવિકાર વિશેની સુશ્કેલી ઉભી જ રહેછે. મહદ્દના મહ્અદ્દ હેવા કડકા પાડવા કોઈ રીતે શક્ય નથી.

૩. હાના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે કે મઝઢુંનું મઝઢું થયું હોય અને પછી ડ સ્વરિત હોઈને ઓ સંવૃત્ત થાય. પરંતુ હનો વિસર્ગ જેવો વિકારક્રમ અશક્ય છે એ મૂળ દોષ આખી કલ્પનાને ગબડાવી નાંખેછે. અને મઝઢુંનું મઝઢું હેવી રૂપવિક્રિયાઓ કલ્પવામાં કોઈ સાર નથી,—એ વિક્રિયાઓ સ્વતઃ અસંભવિત છે એમ નહિ, પણ પ્રસ્તુત પરિસ્થિતિમાં હેને અવકાશ નથી.

(૬) મરાઠી મોઠેની તુવનાથી જણાવે કે હમાના ઠમાઈની સાથે સકર પામેલો હુ પ્રગટ છે, અને હેનો કાલ્પનિક વિસર્ગ-વિક્રિયામાં અને વિસર્ગનો ઠ થવામાં સ્વરૂપનારા નથી થયો. મોઠેમાનો ઓ હાવી વિક્રિયા વિના જ, હને છેવટ સુધી જીવ ત રાખીને, મહુદમ-મઝય-મોઠે એ રીતે પ્રાપ્ત થયોછે એ વાત રા રા કે. હુ. ધ્રુવની કલ્પનાની વિરુદ્ધ સમર્થ પુરાવો રજૂ કરેછે એ લક્ષમાં રાખવું

અહિંયા પ્રસંગવશાત્ કહીશ કે ગુજરાતી પ્રાચીન ગ્રંથોની કેટલીક હસ્તલિખિત પ્રતોમાં મોટું (હકારહીન) જોવામાં આવેછે પરંતુ હકારયુક્ત રૂપ (મોહોટું ઈલાદિ) પણ, એક વા અન્ય પ્રકારે, એટલું જ ઉપલબ્ધ છે, જેમ કે -

(૧) એક મોહુટું સરોવર છે

(ગદ્ય ભાગવત, સાલ અનુશ્રી છે, પણ સહજાનન્દ સ્વામીના વચનામૃતથી ધણું જૂનું મનાયછે)

(૨) મોહુટા રાવ લોલાણા (એ જ ગ્રંથ)^૪

(૩) રાજ જામેજિ કિહિછિ જૈમુન્યને તુ માહા મોહોટો મુન્ય

(વિશ્વદાસકૃત ચન્દ્રહાસ આશ્રયન, નકલ સાલ વિ સ ૧૭૩૨)

(૪) આપણે હુપ મોહોટું એહ

(કેશવ હંદેરામ કૃત દશમસ્કન્ધ, રમ્યાના સાલ વિ સ ૧૫૨૬, નકલ લખાઈ કચ્છમાં વિ સ ૧૭૮૭ મા, સર્ગ ૧૫, કડી ૩૦)

(૫) સર્હ હેમની કાકશી માત મોહોટી (એ જ ગ્રંથ, સર્ગ ૧૪ કડી ૧૫)

અને એ જ ગ્રંથમાં કેટલેક અન્યસ્થળે^૫ ન (૫) ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે, કારણ કે હેમાં મ્હ સયોગ છે તે એક અપવાદ છે

(આ ગ્રંથ, કેશવ હંદેરામકૃત દશમસ્કન્ધ, મ્હને રા રા અખાલાલ

ધુ. જાનીએ બતાવ્યો હતો મુબઈની ડ્રૅપર્સ ગુજરાતી સભાની માસિકીના હસ્તલેખસંગ્રહમાં એ પ્રત છે)

૪ એથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ શ રા છત્રનાલાલ વિ રાવળ નામના એક સેવાનિવૃત્ત શિક્ષકે “ગુજરાતી ભાષાના કટણક શબ્દોની જોખી” એ વિષયનો નિબંધ લખ્યો હતો. હેમાંથી આ બે ઉદાહરણો (૧ અને ૨) લીધાછે (અદેવાલ, પૃ ૯૮, ૧૦૧ જુવો)

૫ ખીજ બે ઉદાહરણો આપું —

વીહાં મોહોટા વવિ મ્મ સમાન । (સમાપ્તિ, કડી ૧૨૨), હરિ જેવક મોહાગે મહિ માય । (સમાપ્તિ, કડી ૧૧૬)

(૬) તેમ જ શામળકૃત સિંહાસનવત્રીગીતી (વિ. સં. ૧૭૦૬માં ઉતારેલી) અતર્માં પણ મોહોટું જોડણી ધણી જગ્યાએ છે.

(૭) પ્રેમાનંદકૃત વ્રજવેલીની, વિ. સં. ૧૮૪૨માં લખેલી હસ્તલિખિત અત હાલ મ્હારી પાસે છે તેમાં નીચે મુજબ છે:—

(૧) મોહોટાં મોકલાં મંદિર ડંચા અવાસ જી (કડી ૨૭૪).

(૨) મોહોટાં મન્યે કરીને આપ્યાં વહુ દાન જી (કડી ૧૫૭).

(૩) રૂપ છે સામલૂં ગુણ છે મોહોટડા (કડી ૨૩૬).

આ ઉદાહરણો નજરે ચડ્યાં લીધાંછે.

(૮) માહા મોહોટો તાપસ જાંણે

(ધ્રુવચરિત્ર, વિ. સં. ૧૬૩૭; ૧-૨૦).

(હેમાં અન્યત્ર મોટું પણ છે).

(૯) તે દુષ માંહે ણું દુષ મોહોટું

(નાકરકૃત વિરાટપર્વ, વિ. સં. ૧૬૦૧; નકલ સાલ વિ. સં. ૧૭૮૫; ૪-૨૦).

(હેમાં અન્યત્ર મોટા-મોટું પણ છે; મોહોટા પણ).

(૧૦) સાજસહિત પધારજો હૂને મોહોટેરો કરવા રે

(નાકરકૃત ઓસાહરણ વિ. સં. ૧૮૧૦ ની નકલ).

આ સર્વ ઉપરાંત ખાનગી પત્રવ્યવહારમાં અને અન્ય લેખોમાં અને પાઠ્યપુસ્તકોમાં આ શબ્દ હકારયુક્ત પ્રચલિત છે—લગભગ ચાળીશ વર્ષો પૂર્વે હોપકૃત વાચનમાળા નામે ઓળખાતી પુસ્તકમાળા એક કમિટીએ ધડી હેમાં કેળવણી ખાતાએ આ જોડણીનો કૃત્રિમ રીતે અનાદર કર્યો ત્યાં સ્ત્રી એ જોડણી પ્રચરિત હતી. પરંતુ એ અનાદર છતાં પણ, કેળવણી ખાતાના સંસ્કારથી અલિપ્ત રહેલાઓમાં મ્હોટુંનો પ્રયોગ રૂઢ છે.

આ પ્રમાણે, કેટલાક જૂના હસ્તલેખોમાં હકારના કવચિત્ કવચિત્ થએલા અનાદરની (અને છેલ્લા ચાર સૈકા દરમ્યાન કેળવણી ખાતાના આપખુદી વર્તનથી શરૂ થયેલા પ્રચારની) વિરુદ્ધ મ્હોટુંમાં હકારના અવિ-ચિન્ન સ્વીકારનો ભરપૂર પ્રવાહ છે; હેનો મૂળ સંસ્કૃતમાં પ્રારંભ થયો. પ્રાકૃતમાં, અપભ્રંશમાં અને અપભ્રંશોત્તર ભાષાઓમાં હેનો પ્રયોગ જરૂરી રહ્યો, જૂના જમાનામાં હેનો પ્રચાર જળવાઈ રહ્યો, અને અત્યારે પણ હેતું પ્રત્યક્ષ ઉચ્ચારણમાં સમર્થન થાય છે.

પરિશિષ્ટ સ

વ્યાખ્યાન ૪ થાના ખડ ૨ જાણુ

(૫ ૨૯૪ મે નોટ ૧૭ મી જીવો)

હકાર પ્રાય શબ્દના આદિ તરફ જાય છે એ મારા મતના કારણે
 મુખર્ષ ધલાકાના કેજવણી ખાતાએ સ્વીકારેલી લેખનપદ્ધતિની પરીક્ષા
 કરતા સદ્ગત રા રા નવલરામ લક્ષ્મીરામે આ પ્રશ્નની વિસ્તીર્ણ અને
 સમર્થ ચર્ચા કરીછે, (ગુજરાત શાસ્ત્રપત્ર ધ સ ૧૮૭૨ માર્ચ, અને તે પછીના
 અંકો જીવો, અથવા નવલપ્રન્યાવલિ, ૩, ૫ ૨૬-૩૨ જીવો) હેમણે ઘેનને
 બદલે વેન હેવી હકાર વિનાની જોડણીનો ઉચિત તિરસ્કાર કર્યોછે, અને
 પછી ત્રણ જૂઠા જૂઠા લેખનપ્રકારની ગુણપરીક્ષા કરીછે, જેમકે

(અ) ઘેન, વેન,

(આ) જ્ઞેન,

અને (ઇ) વેહ્ન

ખીખના પરિલાગના કારણે દર્શાવીને હેમણે (ઇ)-વેહ્ન પસંદ કર્યુંછે
 અને, નવાર્ષ જેવું છે કે, વેન એવી માત્ર વર્ણસાપની સદા વડે જ હકાર સૂચ-
 વતી જોડણીનો વિકલ્પ સૂચવ્યોછે ધ સ ૧૮૮૮ માં શુદ્ધિપ્રકાશના વધારા
 રૂપે હપાયેલા ગુજરાતી જોડણી વિશેના મ્હારા લઘુપુસ્તકમાં મ્હેં આ પ્રશ્નની
 સપૂર્ણ ચર્ચા કરીછે અહિં તો, હકાર પ્રાય શબ્દની આઘશ્રુતિ તરફ
 અપસરણ કરેછે હેવા મ્હારા મતના કારણે સંક્ષેપમાં જણાવવાં એ એક જ
 મ્હારો ઉદ્દેશ છે અહિંયા પ્રારંભમાં કહીશ કે આ હકારનો ઉચ્ચાર જ્યુપ્રયત્ન
 છે તેથી એનું ચોક્કસ સ્થાન ચકામત્ત રહેછે, જો કે નિપુણ નિરીક્ષક જરા
 પણ અચકાયા વિના હકારનું સ્થાન પકડી પાડશે હવે કારણો આપુ —

(૧) પ્રથમ, નિપુણ નિરીક્ષણ કરનારને હકાર આઘશ્રુતિમાં
 સભળાયછે

(૨) ખીન્ન, જ્ઞેન, વ્હેન્ન જેવા શબ્દોમાંના વિવૃત્ત ઈ-ઞ ઉચ્ચારથી
 પરાક્ષ રીતે સૂચવાયછે કે હ આદિ તરફ ગયોછે, જેમ કે
 મગિની-ચદિની, ધ્યુલ્લ-ધુલ્લ અહિંયા અ-અઠ અને સાર પછીના
 ક્રમ અર્-અર્ જાણી રહે એટલા માટે હ આદિ તરફ ખગેછે
 (જ્ઞેન-વ્હેન) અને વિવૃત્ત ઉચ્ચારની કારણસામગ્રી માટે
 માર્ગ મોકળો મૂકેછે હ અન્ત તરફ જવાથી કે ખીન્ન જાણ
 મારે હેનો માર્ગ ઘડી નહિ,

- (૩) હાલ પણ હમણાં (< અધુના-અહુણા) જેવા શબ્દોમાં હ આદ્ય-શ્રુતિમાં લખાયછે. આ વસ્તુસ્થિતિ અત્યન્ત સૂચક છે;
- (૪) ગ્નો ઘ જેમાં થાયછે તેવા ઘેરું (સં. ગમીરક અપ. ગહીરડું), ઘડું (સં. ગોધૂમઃ. અપ. ગોદૂંવું), ઘલો (સં. ગૃહીતકઃ અપ. ગહિલ્લ), ઘો (સં. ગોઘા ગ્રા. ગોહા), મેશ (સં. મહિષી, ગ્રા. મહિસી), ઘચડો-ઘરડો (સં. જરઠકઃ, અપ. જરઠડ, (પછી) ગરઠડ), ધલાદિ પ્રકારના શબ્દોમાં હકાર આદ્યશ્રુતિમાં છે એ નિર્વિવાદ છે.
- (૫) છેવટમાં; જ્ઞક્ષ્ણકંમાંથી વિવિધ ક્રમોદ્ધારા આવતો ન્હાનું શબ્દ હકારની ઊર્ધ્વગતિનું સ્પષ્ટ સાક્ષ્ય પૂરેછે; જેમ કે જ્ઞક્ષ્ણકં, લ્ઘ્નહં, નન્હં; અહિં જો હ આદિ તરફ જાય અને ન્હનહં થાય તો જ માત્રાપરિપૂરણ અર્થે આદ્યશ્રુતિના અનુ દીર્ઘત્વ આવશ્યક અને અને ન્હાનું શબ્દ સાંપડે; જો હ શબ્દના ઉત્તર ભાગમાં જ રહે તો અના દીર્ઘત્વનું અને એ વડે માત્રપરિપૂરણનું નિમિત્ત જ ન ઉદ્ભવે; પછી જો એમ માનિયે કે હ લઘૂચ્ચારણ બનતાં હાનું નિમિત્ત ઉપજેછે, તો જૂદી વાત; નન્હં (ગુરુચ્ચારણ હ) નન્હં (હ લઘૂચ્ચારણ થતાં પ્રથમ શ્રુતિ લઘુ બનેછે, માટે) નાનું. પરંતુ ઘેરું, ઘો, ઘલું ધલાદિના અને હમણાં ધલાદિના નિર્વિવાદ પ્રમાણની હયાતીમાં ન્હાનું જેવા શબ્દોમાં, નાનું સાંપડે હેવી, ધિકાસક્રમની વિપરીતતા સ્વીકારવી રહેવી નથી.

વ્યાખ્યાન ૪

ખડ ૩

ગુજરાતી બાપાનો ઇતિહાસ-હેનો વિકાસ

(સમાપન)

હવે હું ઊતરતા દરજ્જાની ઉત્સર્ગાવીની સમીક્ષા અને એ ઉત્સર્ગોની આ ખડમાં ત્વરિત ચર્ચા કરીશ, આ ખડને મિશ્રખડ કહું તો ચાલે, કારણ કે પૂર્વમાં ખડોમાં કર્યા હતા તેવા ક, જ, ગ, હેવા ઉત્સર્ગવગા કરવા રહીશ નહિ અને ઉત્સર્ગવિશે વિસ્તીર્ણ ચર્ચામાં પણ ઊતરીશ નહિ

ઉત્સર્ગ ૧

પ્રણેપ

ફેટલાક શબ્દોમાં આગતુક વર્ણ પ્રક્ષિપ્ત થાય છે, એ વર્ણો દ, ય, રૂ કે રૂ આ પૈકી હોય પ્રણેપ ખડ ૨, ઉત્સર્ગ ૧ (સ)માં અને ય અને રૂનો પ્રણેપ ખડ ૨, ઉત્સર્ગ ૨૧માં ચર્ચાયે (ઉપર પૃ ૨૮૬ અને ૩૧૦-૧૪ જુવો) રૂના પ્રણેપનું આજુ પૂર્વર્ધન અપભ્રંશમાં થાય છે, સિ હે ૮-૪-૩૧૯ (અમૃતોષિ ધનિરૂ)² જુવો પરંતુ અપભ્રંશમાં ઉદાહરણો થોડા છે પણ ગુજરાતીમાં વિવિધ પ્રકારના છે

ઉદાહરણો

(૧) કરદાગી } (=દકાર) ગુજ < કરદા (સ), કરકર (પ્રા),
(કરદાગી) }

કરદાગી-ગી (કરદા=અપભ્રંશીય તીરછી નજર,

એ ઉપરથી ગુજરાતીમાં લક્ષણવડે, વકોમિત, સાદૃતવચન)

(૨) ઘાંતે (ગુજ), ઘાંતે (સમી) + રૂ પ્રક્ષિપ્ત

(રાતર (રાત્રિયે)ના સામાન્યવર્તનને અર્થ આ પ્રણેપ જોડે
કર્તક અર્થ દોષ સહે)

૧ હોનો પ્રાપ્તિ પણ સુચક પૂર્વ-આધાર છે જ નિર્ણયના સમય રૂની નેઈ સહાયક એ નિર્ણય ૪-૬૮, ૬૦ જુવો દેખા ફેટલાક પ્રાપ્તિ ૧૫ની થતો રો પ્રણેપ ચર્ચાયે એમ કે જે અવ્યયિ-અવ્યયિ-અવ્યયિ-અવ્યયિ આ રો પ્રણેપ નહિ મળી જોયો પાગનો જ અનુનાસિક આપિકાઈ ગજવાનો સામા વચ્ચાર ૩ પણ હું હેને જન સમયના અનુ-ર્થે વર્ગીકરણના જાણી પુરસ્કાર કરીકે અર્થ નોંધવું—
એ મને અમલ દોષ તેલ

- (૩) પઢવું (ગુજ.)=પાસું; < પક્ષકં (સં.); પક્ષવં (અપ.); પ્રક્ષવં; પ્રક્ષવં; પરવું; પઢવું.
 (૪) કરોડ (ગુજ.)=શતલક્ષ; < કોટિ (સં.); કોઢી (પ્રા.); ક્રોઢી; કરોડ.
 (૫) સરાળ (ગુજ.)=સજવાના પથ્થર; < શાળ (સં.); સાળ (પ્રા.); સાળ; સરાળ.
 (૬) ત્રૂઢવું (ગુજ.)=રીઝવું; < તુષ્ટ (સં.); તુઢ (પ્રા.); તૂઢ, ત્રૂઢ(વું).

“આજ મોતીઢે મેહુલા વૂઢ્યા,
 ત્રણ લોક તણા નાથ ત્રૂઢ્યા”

(કલપતરામ)

“માંહિથી નીકલી પઢ્યો હાર,
 સતીને ત્રૂઢ્યા વિશ્વાધાર.”

(પ્રેમાનંદકૃત નલાય્યાન.)

“જાણે ભાદરવો મહકી ડૂઢ્યોરે,
 વાકી સાકીતુ લ્યો હૂં ત્રૂઢ્યોરે.”

(નવલરામ કૃત વાલ-ગરવાવલી.)

- (૭) મરવવું (ગ્રામ્ય ગુજ.)=ખાવું; (જેમકે ત્હને મવાની મરવે); < મક્ષ (સં.); મક્ષ્ (પ્રા.); મક્ષ્; મરવ (વું).
 (૮) નાગવેલ (ગુજ.)=તપ્તિવલતા; < નાગવેલી (સં.); નાગવેલી (પ્રા.); નાગવેલ.^૨
 (૯) શ્રાપ (અશિષ્ટ વર્ગની ગુજ.)=શાપ (સં.)-ખહારોખહાર-શ્રાપ.
 (૧૦) ગણતરી (ગુજ.); < ગણિતિ=(સં.);-ખહારોખહાર-ગણિત્રી; ગણતરી. (મણતર, કલતર, ચણતર ઇત્યાદિમાંના તરી, તર, એ ગુજરાતી પ્રત્યયનું મૂળ આ હોય સકે.)
 (૧૧) કરાચી (ગુજ.)=ચીની કાચીનાની બાંધેને નીચલે છેડે મૂકવામાં આવતો કડકો; < કક્ષા (સં.), કક્ષિકા; કક્ષિચા (પ્રા.); કક્ષી, કરક્ષી, કરાચી, (કક્ષ=અગલ. પણ કક્ષા એટલે પણ અગલ. અભિધાન ચિન્તામણિ, ૩-૨૫૩, દોર્મૂલં ચળિકા કક્ષા પાર્શ્વ-સ્વાદેતયોરધઃ ॥).

૨. કલપરામના જીવનકાળમાં નાગવલમાં નાગવલમી કહેછે; પણ એ લોક કલપરામના જાણના (મધી બહુવચન) રૂપ નાગર માંથી કહે—દેવરૂપ નાગ તા માતાયે બહુવચન,

(૧૨) કનૂતર (શુજ) = પારેલુ, < કપોત (મ), કવોત (પ્રા - પશુ ત જળવી રામેછે), કનૂતર (ખીજ બ્યુત્પત્તિવિકલ્પ માટે અને ફારસી કનૂતર સાથેના ગોત્રસમન્વ માટે ઉપર ૫ ૩૧૨-નાં ૩૩ જુવે.)

સૂચના - આ રૂપાન્તરોમા ક્રમે આ છે -

(૧) ર નો પ્રક્ષેપ, પછી

(૨) એથી થયેલા સયોગનો વિષ્લેષ

અપવાદો માત્ર એટલા જ છે -

ઘૂલુ હેમા વિશ્વેષ નથી, નાગરવેલ, હેમા ર જોડેનો સયોગ નથી, પશુ ર (રૂન્જ) અલગ પ્રક્ષિપ્ત થાયછે

આ ર નો પ્રક્ષેપના ઉદાહરણો થયા વિરલ પ્રકારોમા અન્ય વર્ણ પ્રક્ષિપ્ત થાય છે, જેમ કે

(૧૩) વાસના વાસના (શુજ), < આશાસના (સ),

(૧૪) વિધવિધ (શુજ), < વિવિધ (સ)

[ટિપ્પણ - (જ) ર નો પ્રક્ષેપની બાબતમા, કિલ્લ સયોગ ઉપભવીને શબ્દને સંસ્કૃતાનુકારી બનાવવાની ઉત્ક્રાંતિમા પ્રક્ષેપનું કારણ જોઈ સકાય એ એક માણસને દક્ષીને સ્થાને દક્ષી કહેતા સંબંધીએ અને ગણપત્તિ સ્થાને પ્રણપ્રતિ કહેનારા અન્ય પુરો વિરોધોએ મળે કહ્યુંછે એક પ્રતિષ્ઠિત શુજરાતી વર્તમાનપત્રના લેખમા પેરવી (ફારસી)ને બદલે પ્રેરવી અને પચાત્તાપ ને બદલે પ્રચાત્તાપ વાંચ્યુંછે આ સંદર્ભ જોતા, શુદ્ધ, સરળ શુજરાતીમા 'પેલી છોંટિવેથી જવોટિયુ લાવો' કહેવાને બદલે 'પેલી છોંટિવેથી જવોટિયુ લાવો' એમ કહીને પોતાનો પાકિલભ પ્રગટ કરનારા પેલા અભણ ગામડિયા બ્રાહ્મણની કથાને અત્યુક્તિ ન ગણવી જોઈએ.

(ખ) ટેસિટોરી, "Notes," ૬ ૩૧ માં, ર નો પ્રક્ષેપ ચર્ચેછે, પણ હેમણે (પ્રદદ, પ્રાહુણ જવા) ઉદાહરણો આપવામા અપવચની અદર જ (સિ જે ૮-૪-૩૯૬ મા જણાયા મુજબ) આ ર નો પ્રક્ષેપ થાયછે તેની અવગણના કરીછે આ ર બહુમા ગ્, ગ્, પ્, ત અને સ્ માં ઉમેરવામા આવે છે એ જ ટેસિટોરીનું કથન સચક છે]

(૧૩) અને (૧૪) પ્રકારોમા અનુનાદનની ઈચ્છાથી જ વાસના વામના અને વિધવિધ ઉપન્યા જણાયછે

ઉત્તરગ ૨

સ્ત્રીલિંગ શબ્દના અન્ત્ય અ અને આ

ઉપર પૃષ્ઠ ૨૨૨ મે, ઉત્તરગ ૨ નાને અન્તે આપેલ ટિપ્પણમાં મ્હેં કહ્યું હતું કે આ ઉત્તરગને વર્ગ (ગ)ની અંદર મૂકીને ચર્ચાશ. આ ઉત્તરગને પૂર્વગત ખંડમાં મૂકવાને બદલે આહિ ચર્ચવો વધારે યોગ્ય માનું છું, કારણ કે હેની ઉપયોગિતા અદ્ય છે.

ઉત્તરગનો ઉપન્યાસ:-ગુજરાતીમાંના અકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ કાં તો આકારાન્ત કે ઇકારાન્ત કે પછી ર્દકારાન્ત સંસ્કૃત શબ્દોમાંથી સધાય છે. આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દો કાં તો તત્સમ, અથવા સાદી રીતે વ્યુત્પન્ન થયેલા, કે ખોટા સામ્યવિધાનથી ઉપજેલા, કે પછી ફારસીમાંથી આવેલા હોય છે;

ઉદાહરણો:

જવાલા (સં.), જાલા (પ્રા.), ઝાલ (ગુજ.); કલા (સં.), કલા (પ્રા.), કલ (ગુજ.);

માતા-પહારોપહાર-માત; વાર્તા-વત્તા-વાત; માલા-માલા-માલ; ત્વચા-તજા-તજ; જિવ્હા-જિવ્હા-જીભ; લજ્જા-લજ્જા-લાજ; ચાલા-ચાલા-ચાલ. તૃષા-(તરિસા, તર્ષતિ-તરિસદ્ધારા)-તરસ; વુમુક્ષા-મુક્ષા-મૂઝ; લાક્ષા-લાક્ષા-લાલ; કક્ષા-કક્ષા-કાલ; મિક્ષા-મિક્ષા-મીલ; શિક્ષા-સિક્ષા-શીલ-માજા-આજા-આજ.

કદલી-કેલી-કેલ; નારી-નારી-નાર; વહ્લી-વેલી-વેલ; કુલ્હિ-કુલ્હી-કૂલ; મગિની-વહિની-વ્હન; અલ્હિ-અલ્હી-અલ્હય.

આકારાન્ત શબ્દો:-

માલા (સાદી વ્યુત્પત્તિથી); વાલા (સાદી વ્યુત્પત્તિથી);

દયા, ક્ષમા, કૃપા ઇત્યાદિ (તત્સમ);

ધજા-ધ્વજમાંથી; (ખોટા સામ્યકાંક્ષાથી સ્ત્રીલિંગ ધ્વજા

ફારસી

મક્કા; સજા; કઝા; ઇત્યાદિ.

ઉત્તરગ ૩

અકારાન્ત અને અકારાન્ત નામો

ગુજરાતીમાં નપુસકવિગના શબ્દોને અન્તે બહુમા અનુનાસિક ર આવેછે, પણ એ લિંગના જ કેટલાક શબ્દોમાં અનુસ્વાર નથી, એટલે કે તેઓને અન્તે શુદ્ધ ર હોયછે

કિ ૬૨જો —

આડ, ગાડ, પોટ ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ,—આ અકારાન્ત છે. લીંબુ, જાંબુ, ષર, પેટ, રતાડ, આડ, વિચાડ (=રાત્રિભોજન),—અને દેવા શબ્દો અનુનાસિક નહિત અકારાન્ત છે

આ બેદંતુ કારણ સ્પષ્ટ છે, તે એ કે અનુસ્વારયુક્ત ર નું મૂળ ભકં (સ.), અડ (અપ) એ પદાનોમા રહેલું છે, પણ શુદ્ધ અકારાન્ત શબ્દોને ઉત્પત્તિસ્થાનાત્ દાવો નથી. પરિણામે લીંબાડ (લીંબુને સ્થાને) જેટલું ખોટું ગણાય તેટલું જ (આડાડને સ્થાને) આડુડ ખોટું ગણાય

ઉત્તરગ ૪

વનો ય

અનાથ ય (અન્તોષ્ઠય)નો ય (ઓષ્ઠય) બનેછે.

ઉદાહરણો —

(૧) દ્વિ-(વિ, વદ)-ય, (૨) ત્રિતીયક-વિરતો-વાચો, (૩) દ્વા-વાડુ-વાર, (૪) દ્વાર્ગ-વારદ, (૫) વ્યવિતિ (વ્યવિ)-વય (૬) ઉવ વિગિ-ઉવગ, વદ્ય -વેમે (૭) અમદર્દ-અવધડે-વયુ; (૮) ચૌરન-તોચાડ, જોવા-જવન, (૯) વચ્ચક-વચ્ચક-ચાવલો, (૧૦) વયોત-વયો(તો)-વચ્ચ (૧૧) ઇવિ-વલી-વલી; (૧૨) અદમ્બાવચ્ચ-અમન્બાવચ્ચ-વદવાચ્ચો, (૧૩) રેચ યાવા-ચાવો, ગમો, (૧૪) રેચ યાવયો-ચાવો ગમો

અર્થ —

(મ) આમ વનો ય ગુજરાતીમાં વનો નથી એ સર્વોચ્ચ દિન્દીની (વિદિહતા) પ્રા (મ ક્ષર પ્રા. પુરુષ), વનો (મ ક્ષર પ્રા. વચ્ચ), જેમકે જ વન વચ્ચા જ વિચાડુ (સ. વિચાડ), જાડ (રેચ વચ્ચ-અવ) એ પ્રા ના ક રો ગુજરાતીમાં દિન્દી રચા ને પ્રા પ્રા પુરુષ કે

(૧) થી (૭) એ સાત ઉદાહરણોમાં વ અવાન્તર ક્રમોમાં જ આદ્ય છે, પણ પ્રથમની, સંસ્કૃત, દશામાં અનાદ્ય છે.

(આ) પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં વ નો વ થવાનું દર્શાવ્યું નથી એ ખરું, પણ ન દર્શાવવાનું કારણ હેવું નથી કે પ્રાકૃતમાં વ અને વ વચ્ચે ભેદ મનાતો નથી; પ્રથમ દૃષ્ટિએ સિ. હે. ૮-૨-૭૯ (સર્વત્ર લવરામવન્ત્રે) ઉપરથી એમ જણાશે કારણ હેમાં ઢિ, દ્વાર, ઉદ્ગિન તેમજ શબ્દ એ ઉદાહરણો આપ્યાં છે; વળી સિ. હે. ૮-૧-૨૫૮ અને ૨૫૯ માં ગવર નો વ અને સ્વન્ન ને નીવી નો વ વિષયભૂત છે એ વસ્તુ-સ્થિતિ પણ વ વ નો અભેદ સૂચવે; છતાં ખરું કારણ એ નથી. કારણ કે સિ. હે. ૮-૧-૨૩૭ માં વ નો વ થતો આપ્યો છે. રત્યોર્ડ-લયોર્થૈવ શસયોર્વવયોસ્તથા । વદન્ત્યેપાં હિ સાસ્ત્ર્યમલઙ્કારવિદો જનાઃ ॥ હેમાં શ્લેષ જેવા અલંકારની અપેક્ષાએ જે શૈથિલ્યની અતુચ્છા આપી છે હેનો આશ્રય વ્યાકરણ જેવા શાસ્ત્રીય તન્ત્રપ્રબન્ધથી ન લઈ સકાય. એથી, વ અને વ ને અવિશિષ્ટ ગણવામાં હેમ-ચન્દ્રે બતાવેલી શિથિલ પદ્ધતિનો નિર્દેશમાત્ર કરીને સંતોષ માનીશ.

(ક) ઉદાહરણ નં. (૫), જ્વલ્, હેમાંનો જૂનો લોપ હેમચન્દ્રના વ્યાકરણના વિષયની ખૂબાર છે એ સ્પષ્ટ છે, કારણ કે હેણે ક્યાય પણ જ નો ઝર્જલોપ દર્શાવ્યો નથી (૮-૨-૭૭ માંની ગણનામાં જ નથી), પરંતુ જ્વલ્માંથી વિકલ્પે જૂ અને વ લુપ્ત થતાં ગુજરાતીમાં વજ્ અને મરાઠીમાં જજ્ અને હિંદીમાં જલ્ સાંપડે છે, એ વસ્તુસ્થિતિને આધારે અહિં મ્હે સ્વીકારેલો જૂ નો લોપ ન્યાય લાગે છે.

(ગ) પોતાના વ્યુત્પત્તિપાઠ નિયમ ૯ માં નવલરામ લક્ષ્મીરામે આદ્ય વ નો વ થતો દર્શાવ્યો છે એ હેમની સ્પષ્ટ ભૂલ છે; કારણ કે હેમણે આપેલાં ઉદાહરણો કાં તો હિંદીમાંથી છે (જેમ કે વત્તી, વાલ, વસી, ત્રિજવાસી, વિરાજ્યું); અથવા મૂળશબ્દ ખોટો લઈને સાધેલાં છે (જેમ કે વકર < વર્કર જે શબ્દ તદ્દન અસંસ્કૃત છે; વાપ < વાપ હેવો જ કલ્પિત શબ્દ; વઠો < વિષ્ઠ; ભૂલ છે, ઉપવિષ્ઠ; ભોધગે); કે પછી કારણ વિના વ માંથી સાધેલાં છે, જેમ કે વાફ < વાષ્પ-પણુ સંસ્કૃતમાં જ (સાદા ઓષ્ઠય વ વાળો) વાષ્પ પણ છે.

(૧) ટેસિટોરી, “Notes” ઈ ૩૩ મા, પદાન્તર્ગત વ નો વ થતો દર્શાવે છે, પણ એ વિકારને સક્રિય બનાવવાની મર્યાદા મૂકે છે—
 “જ્યારે અસ્વરિત પૂર્વસ્વરના જોખથી એ આદ્ય બને ત્યારે”
 મહે આપેલા ઉદાહરણોથી જણ્યારો કે આ મર્યાદા લાગુ પડે જ
 હવે નિયમ ગુજરાતીમાં તો નથી

અપવાદો

શુદ્ધ ગુજરાતી શબ્દમાં મૂળ સરકૃતના વ નો વ થતો હોય હેવા થોડા જ અપવાદો મળે મળ્યા છે, જેમ કે વચ્ચુ મ વચ્ચુ, મરાઠી વાચને સરખાવો—
 લા વાન=ને શિવાય, પ્રાયશિક્ક અર્થ ‘હવેને છેતરીને, તથાને, બચાવીને (SVC it)’
 અથવા તો વાચલા મેલા=‘તે બચાવાયો’, ઇસાદિ પ્રયોગો છે

ગુજ વલૈયુ શબ્દ સ. વલયકમાંથી સાધિયે એ ખરું હોય તો એ અપવાદ ઉભરવો

ગુજ વીઢી < સ. વીટિકા એ બીજો એક અપવાદ

તેમ વળી યાદ્યુ (ગુજ) < વિપદ્ (સ.) અને કદાચ યગાદ્યુ
 (ગુજ) < વિકામ (સ.)

ઉત્તર્ગ ૮

વ નો વ

કેટલાક શબ્દોમાં શુદ્ધ ઓષ્ઠ્ય થને ધ્યાને દન્તોષ્ઠ્ય ત્ર આવે છે.

ઉદાહરણો

મ.

પ્રા

ગુજ

વાપ

—દારોબ્દાર—

વાપો

સિ હે ૮-૧-૨૩૦ (મો વ) અનાથ વ વિશે છે, પણ આપણા
 આ ઉદાહરણમાં વ આવે છે

ઉત્તર્ગ ૬

વ નો ઘ

દનો કે લઘુપ્રપત્ન યનો અથવા, કેટલાક પ્રકારમાં, ધનો સસર્ગ પામે
 યારે ૧ (દન્ત) ૨ (તાલબ્ય) બને છે

ચયના કેટલાક પ્રકારમાં દ કે એ પૂરે રહીને ૨ ને ઘ બનાવે છે, માટે
 મે “સસર્ગ પામે” હેતુ વચન મુક્યુ છે, પણ ખરું ઉદાહરણોમાં દ કે એ
 ઘની પાળ્ય રહેતો દોષ છે

ઉદાહરણો

(૧) શૃગાલ:- (સં.), સિયાલ (પ્રા.), ગિયાલ (ગુજ.); (૨) ગૃગક (ટ)કં-સિંગડડં-શીંગડુ; (૩) વિપયે-વિસણ, વિસડ, વિસિ-વિશે ('માં, ની બાબતમાં' એ અર્થમાં વપરાતું અવ્યય); (૪) ગ્રીતલકં-સીઅલડં-ગ્રીલું; (૫) ગ્રીતકાલક:-સીઅલાલડ-શિયાલો; (૬) સ્વપ્રક.-સિવિણડં (લિંગવિપરિણામ)-સિવિણડં ઝમણું; (૭) શિક્ષતે-સિક્ષઈ-શીખે (છે); (૮) અતસી-અલસી-અલસી; (૯) માતૃષ્વસા-માડસ્સિઆ-માશી; (૧૦) કરિષ્યામિ-કરિસ્સં-કરીશ; (૧૧) મહિષી-મહિસી-મૈશ; (૧૨) દેશ્ય છાસી-છાશ; (૧૩) સિધ્યતિ-સિજ્ઞઈ-શીજે (છે); ૧૪) કરિષ્યતિ-કરિસ્સઈ-કરશે; (૧૫) માર્ગશીર્ષ:-ખ્હારેખ્હાર-માગશર; (૧૬) તૃષા-ખ્હારેખ્હાર-તરિસ-તરશ; (૧૭) પરિષ્વેદક:-પરિસ્સેઅડ-પરસેવો; (૧૮) કીદશકં-કિસિડં-કિસ્યુ-શું; (૧૯) રશિમ:-રસ્સી-રાશ (=લગામ) અને રશી (=રજી); (૨૦) પ્રતિવેશી-પઢિવેશી (પઢવશી)-પઢોશી, પાઢોશી; (૨૧) લેલશાલ-લેહશાલ-નેસાલ, નીશાલ, નિશાલ.

(અ) શૃગાલ-ઉદાહરણ (૧)-વરુચિ (પ્રા. પ્રકાશ ૧૧, સૂત્ર ૧૬ પછી) શૃગાલનો આદેશ શિઆલ આપેછે; પણ એ તો આ એક જ શબ્દ પૂરતો અને માગધીમાંતો જ વિકાર થયો. પરંતુ માગધીમાં તો સર્વત્ર જ અને સતો જ થાયછે, એટલે એ પ્રસંગે જાનો ઉદ્ભવ જના સંસર્ગથી સ્વતન્ત્ર છે.

(આ) ઉદાહરણો (૧૧) અને (૧૨)-અ-અ સીતો પ્રથમ સ્વ થાયછે, બ્યાખ્યાન ૪ થાના ખંડ ૧ લામાં વર્ગ (ક)ના ઉત્સર્ગ ૩, ક-(૨) અનુસાર, (ઉપર પૃ. ૨૨૩-૪ જુવો); અને હેમાંનો ચ્ દન્ત્ય સૂત્રે તાલબ્ય જ્ બનાવેછે.

(ઇ) ઉદાહરણો (૧૦), (૧૪), (૧૬), (૧૭) અને (૨૧)-અહિંયાં વિકારહેતુ ઇ સૂત્રી પૂર્વે રહેલોછે, માત્ર (૧૭) પરિસ્સેઅડમાં સૂત્રી પાછળ રહેલો એ તાલબ્યપ્રાપ્તિનું કારણ ગણી સકાય.

(ઈ) ઉદાહરણ (૯), માશી;-પૂર્ણ ચર્યા માટે ઉપર પૃ. ૭૭ મેં (૧૧) ઉપરની ચર્યા અને પુટનોટ ૨૦, ૨૧ જુવો.

(ઉ) ઉદાહરણ (૧૮):-કશું શબ્દ પણ ઉપલબ્ધ છે; અને અસ્વરિત કિ કે ક લુપ્ત થઈને પછી શું પ્રાપ્ત થાયછે માટે જ થવાનું કારણ કિ માંના જ ને ન ગણતાં સ્યું ના અને ગણિયે તો ખોટું નથી.

(ઝ) પ્રતિવાસીનો પણ “પઢોશી” અર્થ થાયછે; અને મહારી પાસે એક સાલવિનાનું પ્રાચીન ઔક્તિક છે તેમાં પ્રતિવેશમક પણ

મળેછે, પ્રાતિવેશિક ને પડોશીનો મુળશબ્દ બહુ સારી રીતે ગણી સકાય પસદગીનો નિર્ણય હું નથી કરતો

(૬) આ ઉત્સર્ગમાં સમાયેલું તત્ત્વ ગુજરાતીમાં બ્યાકરણસિદ્ધ રૂપોમાં પણ પ્રવર્તતું દેખાયછે, જેમ કે—

વેસુ-વેશી, વેશીને, વેસુ-વેશી, વેશીને, હોસો-હોશી (શ્રી૦), ફાસો-ફાશી (શ્રી૦) રસો-રશી (શ્રી૦), વીસ-વીશી (=વીસ વર્ષનો ગાળો), દસ-દશી (=દસ વર્ષનો ગાળો), જેમકે દશીવીશા વેસુ-વેસુનય (આઝાર્ય, દ્વિ પુ એકવચન)—વેશ, એજ મુળબ વેસુ માથી વેશ

(૬) ફારસીમાંથી આવેલા શબ્દોમાં પણ, ફેટલાક પ્રકારોમાં, આ ઉત્સર્ગ પ્રવૃત્તિ પામેછે, જેમકે (ફા.) શિવાઈ-શિવાય (ગુજ)

(ઓ) ફ કે ચ્ લુખ થાય ત્યાર પછી પણ તાલબ્ય વિકાર હોવા ને હોવા જ રહેછે, જેમ કે કમળું, માગશર, કચુ, તરણ ધ્યાદિ

ફેટલાક અપવાદો નોંધવાના છે —

(૧) (સ) સહ, મમ-(પ્રા. કે અપ) સ્તુ, સર્વે-(ગુજ) શુ, (૨) સપત્ની-સવત્ની-શક્તિ, (૩) સ્વપ્ન-સિવિળ (સિવળ-સવળ-)-શાણ (જેમકે સાણ કે શાણ), (૪) દેશ-ઓસરિઆ-ઓશરી (ધરના બાનધા આગળની પડસાળ, વેશી નામમાલા, ૧, ૧૬૧), (૫) શૌર્ય-સોરિટ-સૂર કે શૂર

(૧), (૨), (૩) અને (૪) માં વિકારજનક તાલબ્યસર્ગ વિના નો શ્ થાયછે, (૫)માં વિકારજન તાલબ્યસર્ગ વિના સૂનો શ્ વિકલ્પે થાયછે

શ્યા-સેજા-સેજ, હેમા સ્ દન્ત્ય રહેછે હેનું કારણ એ કે હેમા જ વિવૃત છે, સવૃત એ નથી, સવૃત એ જ શુદ્ધ તાલબ્ય છે, અને આ ઉત્સર્ગમાં શુદ્ધ તાલબ્યથી જ હેનું સર્વે

હોંચ-હોંચીલો રસ-રસીલો, રમિયો,

હેમાં દેનો સર્ગ પાગા છતાં સ્ દન્ત્ય રહેછે

અવરવિકારો

ઉત્સર્ગ ૭

ફેટલાક શબ્દોમાં અનન્ત્ય એ નો ફ અને અનન્ત્ય ઓનો ઋ થાયછે ઉદાહરણ —

એ-વેષ્ (સ) -પરમાર-વીંચુ (ગુજ), વેન વેનુ-ફીન, લેશાલ-નાશાલ, વિશાલ, દેશ્ય લેંગી (=તુરખ્યા)-છીંદા, દેશ્ય લેંગો (લેદુ)-લીદ

ટિપ્પણી:—

(અ) સિ. હે. ૮-૪-૨૨૦ માં વેદને વેદ્તો આદેશ આપ્યો છે; એ મૂળમાંથી મ. વેદા=ધેરો, & siēgo, અને ગુજ. વેદો (=ઉપરા-ઉપરી આંટાવાળી વીંટી) એ શબ્દો આવ્યા છે. પણ (વેદ્તો જ અર્થ દર્શાવતો) વીંટવું શબ્દ પરિસ્થિતિયોગે બહારોબહાર સાધવો પડે છે.

(આ) છંડી અને તેદોમાંથી, અન્ય પ્રકારે, સિ. હે. ૮-૧-૮૪ ની પ્રવૃત્તિદ્વારા, છંડી અને તિદો પ્રાપ્ત થાય; પરંતુ એ સૂત્ર પ્રાકૃત-વિષયક છે, દેશ્યવિષયક નથી, અને દેશ્યવિષયક ગણિયે તો પણ આ દેશ્યશબ્દોમાં એ છે કે નથી, એ સ્થિતિ વિચારતાં, તેમ વળી અન્ય નહિં તો ફેન શબ્દ તો (સંયોગરહિત હોઈને) પ્રસ્તુત સૂત્રની પ્રવૃત્તિવિષયની બહાર જ રહેશે એ જોતાં, આ સ્વતન્ત્ર ઉત્સર્ગનો સ્વીકાર ન્યાય્ય બને છે.

(ઇ) પરીક્ષક: (સં.) ક હુમ થતાં પરિક્ષુ (અપ.)-પારેખ (ગુજ.) હેમાં ફનો એ અર્પનારો વિપરીત વિકારક્રમ જોવામાં આવે છે; પરંતુ સિ. હે. ૮-૧-૮૫ (સ્ત એદ્ વા) એ સૂત્રમાં આ પ્રકારનો અન્તર્ભાવ થાય છે માટે હું અલગ ઉત્સર્ગ હેતી ખાતર આપતો નથી; જો કે એ સૂત્રથી પ્રાપ્ત થતો એ પ્રાકૃતનો હ્રસ્વ એ છે અને પારેખમાં એ દીર્ઘ છે.

(ઓ) પૂતરક: (સં.)- પોરડ-(પ્રા.); પૂરો (ગુજ.); કોનક:-કોળડ-ઘૂનો; લવળ-લોળ-ઝૂળ; સલાવળ્યકં-સલાવળ્ળડં (સલવળ્ળડં-સલડળ્ળડં), સલોળડં-સલળ્ળ; કપોત:-અંશત: પરભારો-કવૂતર; પૃથુક.-પહુંકુ, પડખુ-પંઘિ-પૂંખ, લોહકાર:-લુહારુ-હુહાર; સુકુમારક:-સોમાલડ-સુંવાલો; ઇકોન (ઇકોન-વિશતિ ધ્યાદિમાં)-ઇગુળ, ઓગળ; કફોળિ:-કહોળી-વહૂળી, ગોળી-ગૂળ્ય; શૌર્ય-સોરિડ-ચૂર, સૂર; રોમકં-રૂંચું. ટિપ્પણી:—

(અ) પૂરોનું વૈકલ્પિક ૩૫ પોરો પણ છે;

(આ) હુહારનું ઉત્તરક્રમભૂત ૩૫ લ્હવાર પણ છે; ક્રમે આ પ્રમાણે:—
લ્હુઆર-લ્હુવાર-લ્હવાર.

(ઇ) ઓગળ, કોમાં રહેલા ઓના પ્રતિધ્વનિરૂપે ઇનો ઓ થયો છે. મરાઠી-માં એ જળવાઇ રહેતાં ઇકુળ છે, જેમ કે ઇકુળીસ.

ઉત્તરર્ગ ૮

મૂળગત કે ઓના વિકારરૂપ ઓનો કેટલાક પ્રકારોમા અ થાયછે.

ઉદાહરણો -

ગોધૂમ - ગોદૂમ (ગોદૂતુ) - ઘટ,
ઔજ્જ્વલ્ય - પરભાર - અતવાહુ

ઉત્તરર્ગ ૯

તેહારે પ્રાકૃતના યદ્યુતિ અક્ષરની પૂર્વે હસન ક્રમે ઉ ગિનાયનો
ક્રોધ રવર આગ્યો હોય તેહારે શુજરાતીમા ય ઉચ્ચાર નપ્ થાયછે
અને અવગેપભૂત અ પૂર્વસ્વરમા વિલીન થાયછે.

ઉદાહરણ -

પાતકક-મીમલક-પીહુ, શીતલક મીમલક-શીટ, છૂતકાર - જુમગાદ-જૂગાર-
જુગાર આદર્શક - આમરિગર-આરસો, ગ્રાહક બહારોબહાર-ગ્રામક-ગ્રાતુ પડી
વિન્નેપથી પરાક, ચણોપગીત-જણોવડીત, જણોમડી-વતોદ સ્તોકક(ટ)ક ધોમક-
ચોદ, સોહણક-સોહમક-સોમસક-ગોસક, દેવરાણી-દેમરાણી-દેરાણા, લેપસાલા-
નેદગાલા-લેમસાલા-નેસાલ-મીસાલ-નિસાલ, દેરક છમો (છેમકર) છમે

અપવાદો -

દેશ - જુમજુમ } (=દયક દયક) - ગુજ જુજ
જુમજુમ }

દેશ - કંતવગ-દનમગ-દાતા, સ. પકક (ટ) પકક-પુકક અને વિકલ્પે વક
ટિપણ -

(અ) પીહુ અને શીહુ નીચે પ્રમાણે પણ સાધી સહાય -

પીતલક-મીમક-પાયગુ-પાહલક-પાહુ, તેજ મુજબ શીહુ
પણ આ ઉત્તરર્ગને દેખી પ્રવર્તક નિયમ મળ્યો તૂ વધારે
પસ. હરહુ

(બા) તેદન, તદુ ઈલાદિમાંથી તદને, તદુ ઇલાદિ અર્પણમાં પણ
આજ નિયમ પ્રવર્તે, જેમ કે-તેદન-તેદમે-તદન, તેજ રીતે
તદુ જેમ ને ને

ઉત્સર્ગ ૧૦

કેટલાક પ્રકારમાં વિવૃત્ત ઓળો આ થાયછે.

ઉદાહરણો:—

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
સ્વપ્રક:	સિવિણડ	
	પછી, નપું. સવળડં	
	સણિં	શાણું

[વલ્લભજી હરિદત આચાર્ય પોતાના માળાવતાર વિશેના નિબંધમાં (ગુજરાત શાળાપત્ર, એપ્રિલ ૧૯૦૮, પૃ. ૧૦૮, પુટનોટમાં) નીચેની પંક્તિ જૂનાગઢની નાગર સ્ત્રીઓથી ગવાતા ઉત્સવગીતમાંથી ટાંકેછે:—

આજ સોળામાં હેંદો આવ્યો

(હેંદો=૧૨).

એ પ્રાન્તભાષામાં આ શબ્દ વિવૃત્ત ઓળો બળવાઈ રહ્યોછે એ સ્પષ્ટ છે.]

ભૂમિ-મૂર્વો-મૂંઈ-મોંઈ, માઈ

[સિ. હે. ૮-૪-૩૯૧ ના ઉદાહરણોમાં મૂમિતું મૂંહડી આપેછે. ૩ (૩)ને બદલે ૬ અપપાઠ હશે?]

ટિપ્પણ:—(અ) સાંપડું (ગુજ.) ચરોતરી ગુજ.માં સાંપડું બોલાયછે. આ અને હાવા ખીજા પ્રકારોમાં આ ઉત્સર્ગના તરવની પ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટ છે.

(આ) ઓળે સ્થાને આ (એ પણ વિવૃત્ત ઉચ્ચાર) આવેછે એથી ઓ ઉચ્ચારનું વિવૃત્ત સ્વરૂપ પરોક્ષ સમર્થન પામેછે.

ઉત્સર્ગ ૧૧

કેટલાક શબ્દોને વિશે સંસ્કૃતમાંના ઋ ગુજરાતીમાં આવતાં અવાન્તરક્રમમાં અરિ બનેછે; અને કવચિત્ અર્ કે રિ કે ર અથવા કોઈવાર અરુ બનેછે.

ઉદાહરણો:—

અરિ—

તૃપા (સં.)—તરિષા (અવાન્તરક્રમ) તરણ (ગુજ.); તૃણકં—તરિણડં—તરણું; અમૃત—અમરિત—અમરત; કૃમિ:—કરિમી—કરમ.

અરુ—

ચુદ-ગરુ-ધરુ-ધર

રિ—

પ્રાતુજક —મગીજો

રુ—

સદુક્ષક —મહાસુત-રોલા

(સિ હે ૮-૧-૧૭૦ અનુસાર પ્રથમ રૂ લુપ્ત થાયછે, એટલે સદુક્ષક રહેછે, અને પછી જનો રૂ બનેછે તરિયમાં દાખાથી રિય થાયછે હેમા પછુ એજ ક્રમે આવેછે—સિ હે ૮-૧-૧૪૦ અનુસાર)

અરુ—

રુક —*વરુઓ—વરુ

દિપ્તિ—

વધારે સારુ અને વીજલાપવને અનુરૂપ કદાચ એ મણુાય કે આ ધટના એની બેવશ્યા બુદ્ધી રીતની કરવી અને જના વિકારને પ્રથમ એ વિચિત્ર સ્વરના ત્રિવિધ ઉચ્ચારણુમાથી, અર્થાત ર, રિ, ર થાથી અને પછી સયોગનો વિચ્છેદ થવાથી, ઉદ્ભવતો મણુવો, જેમ કે તૃણક-વળવ-તરણ, મૃદ-મૃદુ-મૃદ-પરુ-પર, ઈલાદિ જનો ઉચ્ચાર કાઢાય પછુ એક સરખો નથી, ઉદાહરણ તરીકે જુજ હિંદુસ્તાનના કોઈ ભાગમાં જુજ, અન્ય ભાગમાં ત્રિજ અને વળી બીજામાં જુજ બોલાયછે (શુદ્ધ મણુનહી માખ્યદિની યાજાના સમદાયમાં જનો ઉચ્ચાર રે થાયછે) સિ હે ૮-૧-૧૭૬ થી ૧૪૮ મા જના જ, ક, ર દેવા ભિન્નભિન્ન વિકારો દર્શાવાઈ હેનું પણ આ જ કારણ દર્શી (તદ્વાં સિ હે ૮-૧-૭૧ સર્વત્ર સ્વરામવન્દે અનુસાર રૂ લુપ્ત થતાં જ, ક, ર રહે) આ રીતે ર, રિ, ર થી ર લેખ દ્વારા પ્રાપ્ત રૂપાન્તરો જ, ક, જનો ખુલાસો થઈ જાય અને વિચ્છેદદ્વારા ગુજ અર્ની પ્રાપ્તિ સમગ્રાય પરંતુ મ્હે ઉપરને રૂપે આ ઉત્ક્રમ સ્વીકારવાનો નિયમ ક્યાંછે તેનાં કેટલાક કારણો છે પ્રથમ, અપભ્રંશ અને પ્રાપ્ત સંપ્રદાય જરિ પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ છે, જેમ કે જરિય ઈલાદિ (સિ હે ૮-૪-૨૦૪), દત્તિ (૮-૧-૧૪૪), જરિય, હરિયા ઈલાદિ કિન્નેય દ્વારા (૮-૨-૧૦૧).

બીજું—ગુજ તરણ માનો તાલબ્ધ રૂ તરિય માંના જનો મુશ્કે છે, (તરણ માનો જન્મ થનું કારણ હેનું દર્શાવી સમગ્ર કે જરિય માં જનો મુશ્કાર મ ઉપર પડે તે પૂરે જ જનો જ થયો હતો),

ત્રીજું:-મરાઠીમાં અઘાપિ વરિસ છે.

અને ચોથું:-સદૃક્ષ માંથી દ્વનો લોપ થતો માનિયે તો દ્વરદ્વમેશ થતા અને વધારે ઉચિત રૂલોપનો અનાદર કરવો પડશે.

તે છતાં પણ ક્રના ર-રિ-રુ એ ઉચ્ચારણે ગદ્યા વિકારોનું મૂળ, પ્રાકૃતમાંના રૂપાન્તર માટે પણ, માનવા શક્ય છે એ હું કબૂલ કરું છું; દાખલા તરીકે વરિસદ, વરિસં, હરિસો એ રૂપો મૂળ ત્રિ. હિમાંથી આવ્યા હોય.

ઉત્તર્ગ ૧૨

સન્ધિ

ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દોમાં સાધારણ નિયમે, પ્રાકૃતમાં થતી નથી તેમ, આન્તર સ્વરસન્ધિ થતી નથી, પણ અમુક વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં સામાન્ય સન્ધિકાર્ય બનેછે.

ઉદાહરણો:-

હૃદયં-હિઅં-હૃડં-હૃડયુ

હૃડયું માં અ-ઇ છૂટા રહેછે.

સન્ધિનાં ઉદાહરણો:-

દ્વિતીયકં-વિદ્વજ્જં-ત્રીજું; તૃતીયકં-તિદ્વજ્જં-ત્રીજું; મહત્કં-મહન્તં-મ્હુટ્કં-મ્હોટ્કં; દેશપતિ:-દેસવર્ડ-દેસર્ડ-દેસર્ડ; દયાવળો (દેશ્ય)-દઆવળો-દાવળો-દામળો (ગુજ. પ્રાચીન કવિના). [દયાવળો=દીન; દેશી નામમાલા, ૧-૩૫].

કૃતકર્ક-કરિભલું-કરહલું, કરેલું અને હેવાં છલવાળાં સધળાં રૂપો.

ટિપ્પણ:-ગુજરાતીમાં પદસન્ધિ નથી એ સામાન્ય કથનથી જ પદ-સન્ધિનો પ્રશ્ન પતાવી દેવાય. થોડાક અપવાદો છે:-

મગને આવ્યો, અહિં મગન-ન-ન (=પણ) સંધિથી જોડાઈને મગને થાયછે; હાસ્તો-હા જ તો માંથી.

ઉત્તર્ગ ૧૩

કેટલાક શબ્દોમાં આ હ્રસ્વ થઈને અ બનેછે.

ઉદાહરણો:-

વાણિજ્યં-વાણિજ્જુ-વળજ, માતૃવૃદ્ધં-માહૃદ્ધં-મહિયર, આષાઢ:-આસાહુ-અ-સાહ; પ્રાણુક:-પ્રાણુગ-પ્હણુગ, પાદ.-પરભારે-પગ, દેશ્ય અચલી-અચલી-હલી; પ્રાવરણકં-પાવરણં-પવરણું.

દ્વિપદ્ય -સિ. હે ૮-૧-૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧ માં આ વિકાર ચમ્પોછે, હેમાના ૧૭ માં ઉત્પાતાદિગણ આપ્યોછે તહેમા ક્ત્યાદિ શબ્દને બળે અન્ય શબ્દોનો સમાવેશ થાય હાવે કાઠ પ્રમારે તાણીતુશીને અદ્વિયા આપેલા ઉદાહરણોનો એ ગણમાં પ્રવેશ થઇ સકે તો પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગનો અવકાશ ન રહે નહિ તો, ૮-૧-૬૭ ની એ અનુપૂર્તિ થશે

ઉત્સર્ગ ૧૯

અનેકશ્રુતિક શબ્દોમાં ગુરુ કે સ્વરિત શ્રુતિની પૂર્વે રહેલી શ્રુતિ,
(અ) દ્રુસ્-ન રહેછે, અથવા (આ) દીર્ઘ હોય તો દ્રુસ્વ થાયછે.

ઉદાહરણો —

(અ) ચિત્રકારક -પિત્તારક-ચિતારો, સૂત્રાર -સુત્તઢાક-સુતાર,
મુર્ગાર -મુવળ્ગાર, મુળ્ગાર-મુનાર, ચર્મકાર,-ચમ્માક-ચમાર,
ગુર્જરના } ગુજરતા-ગુજરાત, ઉચ્છૃંક્ષલ -ઉચ્છૃંક્ષલક-ઉછાછળો
ગુર્જરના }
દેશ્ય છિત્રાલી-છિનાલ, જ્ઞારી-જ્ઞટારી, કટાર

(આ) નિ શ્વાસ -નીશાસક-નિશાસો, વિશ્રામક -વીમામક-વિશામો, ઘત્તાર -
જૂમગારુ-જુગાર, લમ્પશાલ-લેશાલ-નીશાલ, નિશાલ

દ્વિપદ્ય —(અ) ઉપર આપેલા ઉત્સર્ગમાં “ પૂર્વે રહેલી શ્રુતિ ” એ પદ્ધતી
વ્યવહિતપૂર્વશ્રુતિવાળા પ્રકારોનો પદ્ય સમાવેશ સમજવો, આથી ઉપર આપેલા
ઉદાહરણોમાં ગુજરાતને સ્થાન મળે છે

(આ) છિનાલ અને જ્ઞાર ઉપર ૫ ૩૯૮ મે સયોગલોપ પૂનમ્વર અવિરૂત
એ નિયમને અંગે આપ્યાછે, પરંતુ પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગ એ અવિરૂતભાવનો કાગ્ય
શ્રુત મૂળનિયમ રજુ કરેછે આ ઉત્સર્ગના તરુનો ઉદ્દેશ્ય ઉપર ૫ ૩૯૯ મે
અવરભાગની અક્ષર વિગેની ચર્ચામાં કરેલોછે ટેસિટોરી “Notes” §૪૩ માં
આ નિયમનો નોંધ લેછે, પરંતુ હેમનાં ઉદાહરણોમાંના અટવાક, ગુજરાતી
પરતવે, ચકાસ્યે છે

ઉત્સર્ગ ૨૦

કેટલાક શબ્દોમાં માદા વ્યજતત્તુ દ્વિત,

(અ) દ્વિતિત્ સ્વાર્થે, અર્નાત મૂળ અર્થ નાળવીને અને (આ)
દ્વિતિત્ અર્થાતિગય અગ્રવવાને કે ભાર મૂકવાને, કે અથતુ
પ્રકારાન્તર દર્શાવવાને

ઉદાહરણો:-

(અ) વિલ્લી; વિલ્લાડો; મગર, મચ્છર (< મશકકઃ, મસઘદુ-મચ્છઅર-મચ્છર);

(આ) કઢળ, લાટું; લોટું; ફિકું, વઘું; સગ્ગો. લાલ્લુ; સાલ્લું (જેમકે સાલ્લે સાલ્લું), આલ્લુ; “હજ્જાર (જેમકે ‘હજ્જાર શૃંગે દર્પણો, પ્રત્યેકમાં મુલ મુજ હસે’”

^ નરસિંહરાવ ભોળાનાથકૃત કુલમમાલા, પૃ. ૯૫, કડી ૧૯, પં ૪);

પચ્ચાસ; તમ્મર (=ચક્ર, નળગાધનાં) < તિમિર; દસ્સો; નવ્વો (પર્તા-બાણના નવ અને દશ દાણાનાં પર્તાં). કવચિત્ દ્વિરુક્ત શબ્દોમાં આ ધટના યોગ્ય છે, જેમકે અવકેક, વઘ્વે, ચચ્ચાર, છછ્છ; (એટલે એક એક, વેવે, ચારચાર, છછ, -કંક કાર મૂકીને).

ઉત્સર્ગ ૧૬

વ્યત્યય

(આ સિ. દે. ૮-૨-૧૬૬ ધ્યાદિ સૂત્રોની અનુપૂર્તિ છે.)

નીચે આપેલા શબ્દોમાં શ્રુતિયોનો, કે વર્ણોનો યથાનિર્દિષ્ટ, વ્યત્યય થાય છે.

સ્વર-વ્યત્યય:-

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
મમ	મમ્મ	મુજ
મમથ	મંમુ	મૂછ
एकादश	एगारह-अग्यारह	અગિબાર

(આ અપૂર્ણ વ્યત્યય માટે ઉપર પૃ. ૪૦૨ જુવો.)

વ્યજનવ્યત્યય.

विडालकः-विडालउ-विलाडो, वलाडो; कलशी-कलसी-कसली; मुद्गरः-मुद्गार-मुद्गार-मुद्गार; कर्णिकारकः-कणेरउ-करेणो; फलहारः-फलाहार-फराळ; परिहितकं-परिहियउं-परिहियुं; परिधापनिका-परिहावणिआ-परिहामणी;

देश्य जवरया-जवयरा-जवइरा-जवेरा;

સં.	પ્રા. કે અપ.	ગુજ.
सकुन	मुद्गार-मुद्गार	શુકન
परिविप्	परीस्	પીરસ (જી)
हृदयकं	ह्रिअउं	હૃદયું

(ઉપર પૃ. ૪૧૯ મેં નોંટ ૧૮૮ મી જુવો.)

नम्र-प्रथम विश्लेष, पछी व्यत्यय नरम; अष्टादश-अट्टारह-अठारह-हठार-हराड; बकुलसरी-बोलसरी-बोरसली; मंगलपुर-मंगलउर-मंगलहुर-मांगलहूर. (कान्हडदेप्रबन्ध १-२२ ज़ुवो.)—
—मागरोळ;

कंकतिका-कांकसी-कासकी; वाक्य-परभारु-वायक (प्राचीन गुज. અને પ્રાયઃ કવિતામાં).

૨૫૨ અને વ્યજન ઉલ્લેખો વ્યાપક.

મહાળય - મહારણુ, મહારણુ, મિહિરમણ, મહિરમણ, મહેરામણ, પ્રાવરણ -
પાવરણ - પાવરણ - ઉપરણ

ટિપ્પણ —

(અ) કારસીમા પારાહીન પેરણ છે, ગુજરાતી ચન્દ્ર પૂર્ણ, જેને
અર્થ મુસલમાન પેરવેચના આકારનું પેરણ છે, તે કારસીમાંથી દો તે
છતા પણ જેણે ધર્માદિની વ્યુત્પત્તિ પરિણામાંથી સાધવી યોગ્ય છે, અને કારસી
ચન્દ્ર પારાહીન મરફૂત પરિણા સાથે સખધ ધરાવતો હોય એ સ્પષ્ટ છે

(બા) દેશ્ય ઓદરિમો (જોઝરિમો દ્વારા) ગુજ ઓદરિમો અર્પે છે એ
૨ અને સુ નું, પ્રાયેકને આદિતરફ એક શ્રુતિસ્થાન નેટલે ખરીદનાર, વિશ્વ
દશ અપસરણ દર્શાવે છે, જેને સાક્ષાત્ વ્યસ્ય નદિ પણ વ્યસ્યને મળતી
પડના તરીકે અર્થ નોંધવું

(૩) ચત્તો (ગુજ) કારસી ચત્તોમાંથી સાધી સ્પષ્ટ છે, પરંતુ આ
વર્ણ પોતે વ્યસ્યના વર્ણના વ્યાપારથી જ (૨૫) સાથે સ્પષ્ટ સખધ ધરાવે છે

વ્યજન વિશ્લેષ

અન્નમ ૧૭

અર્થાત્ વ્યજન ધોય બને છે. ક, છ, અને ટ અનુક્રમે જ, જ અને
ક થાય છે.

આ વિશ્લેષ પ્રાકૃતોનું વ્યાપક સ્વરૂપ છે અને તેની પ્રતિ અમુક
જાણેનામાં ગુજરાતીની ઉત્કાન્તિમાં પણ પ્રગટ થાય છે

ક નો જ આ વિશ્લેષનો પ્રતિવિષય પ્રાકૃતમાં જુદા અર્થોત્ત જોવામાં
આવે છે, એટલે કે મરજ, મરજ અને મરજ (આવ ક) તેમાં ક નો જ
થાય છે (જિ ૮ ૮-૧-૧૮૨) અપભ્રંશમાં આ યોગવિધાનનો (મુદ્રાવનનો)
વ્યાપાર વધારે જુદા પ્રવર્તે દેખાય છે પણ, જિ ૮ ૮-૪-૨૦૧ નું ઉદા
દર્શન સ્પષ્ટ છે તેમ, એ મુદ્રાવન પ્રાચીન ગુજરાત મુદ્રાવન જેવા રૂપોમાં રહેલા
(૮ માંથી ઉત્કાન્તિ) જેને વિશેષ પ્રચલિત છે ગુજરાતીમાં જ નો જ આ વિશ્લેષ
એટલે પણ વિશ્લેષનાર છેવટે જોવામાં આવે છે, અને જો નોંધાય એ રૂપોમાં
પણ ક નો જ થતો દેખાય છે

ઉદાહરણો:—

કઘાગરો (=કઘાપ્રમાણે કરનારો આત્માપાલક); ઢાલગર (=ઢાલ કરનારો);
 ચૂડગર (=ચૂડી બનાવનારો); ઢફગર (=ડફ બનાવનારો); જાદૂગર (ફારસી
 જાદૂ સાથેનો સમાસ લક્ષ્યોગ્ય છે); સિકલગર (=તરવાર વગેરેને ઉબળનારો;
 સિકલ, ફારસી); અકલગરો; ઇંવાઈગરો ધણાદિ; રત્નાગર (=સમુદ્ર; સં. રત્નાકર);
 કામળગરો (સં. કાર્મણકારક); જુગાર (દૂતકાર: સં.=જુગારી: ગુજરાતીમાં અર્થ
 બદલીને “દૂત” થાયછે; જુગારની દૂતકાર્યર્થથી વ્યુત્પત્તિ સાધવી સતોષકારક
 નથી, કારણ કે કાર્યનું કજ્જં બને).

કાલનું ગાલો (કાલક: નું ગાલો) આ પ્રકારના શબ્દોમાં થાયછે:—
 લગનગાલો, કેરીગાલો, આંવાગાલો, ધત્યાદિ; (જેમાં ગાલો=ઝડપ, અવસર).

પ્રગટ (સં. પ્રકટમાંથી); પગરણ (વિવાહાદ મંગલ અવસર),—સં. પ્રકરણ,
 મૂગો (સં. મૂકક:); સમૂલ્યું (સં. સમૂલકં); સગું (સં. સ્વકં); પલંગ (સં.
 પર્યંક:); મુગટ (સં. મુકુટ:); પોગલ (પોકલ);—પોકલ=પોલાપણું; પોગલ પોલા-
 પણું, લાક્ષણિક અર્થમાં, અર્થાત્ ધર્તીંગ; છેતરામણ.

કાગડો (સં. કાકક:); વગલો (સં. વકક:); કચડાગી (સં. કટાક્ષ:);
 વીગત (સં. વ્યક્તિ:)=વગડો, તગડો, ચંગિડો; ૨, ૩, ૪ એ અંક, હેમાં દ્વિકક;
 વગેરેના ક નો ગ થયોછે.

અગિયાર અને (ઓગળીસ, ઓગળત્રીસ, વગેરેમાંના) ઓગળ < એકોન હેતો
 ગ ગુજરાતી પૂર્વના ક્રમેમાંથી આવેલો ગણવો પડશે.

ગુજરાતીમાં આ વિકાર ંકર, ંકાર, ંકાલ જેવાં ઉત્તરપદોમાં અને
 કાગડો, વગલો, પોગલ, અગિયાર, વગેરે શબ્દવિશેષોમાં, ઓગળ (ઓગળત્રીસ
 વગેરેના પૂર્વપદ)માં, વગડો વગેરેમાં, જેવામાં આવેછે એ લક્ષમાં આવ્યું
 હશે; રત્નાગરમાં આકરના ંકરને ક્ર ધાતુનું રૂપ ગણવાના ભ્રમને પરિણામે
 વિકાર થયો હશે.

ટિપ્પણ:—કાનડીમાં કેટલાક શબ્દોમાં આ મૂલ્લવન દેખાયછે, જેમકે
 કોગિલ (સં. કોકિલ); મલ્લગાલ (=વર્ષાકાળ; મલ્લ=મેઘ, વૃષ્ટિ, કાલ=સમય);
 પાગાર (=આંગણાની ભીંત, વંડી, < સં. પ્રાકાર:).

ચ નો જ

મૂચિતં (સં.); સૂચિતં—સૂચ્યું, સૂઝ્યું.

પ્રતીતિ (સં.), પતીતી—પતીલ—પતીચ—પતીજ (=આતરી, પ્રમાણ).

ત્વચા (સ.), તજા-તજ

તુચ્છ (સ), તુચ્છુ (અપ)-જૂજ (ગુજ), જૂજ તે ફારસી
જૂજમાંથી સાધિયે તો જુદીવાત

ત્તિચ્છટ્ટ (સ.), ત્તિચ્છટ્ટ-ત્તિચ્છટ્ટ-અજીઠુ

જ (અવધારણાર્થક નિપાત, જેમકે એ જ ચાર), હેની વ્યુત્પત્તિ બે પ્રકારે
શક્ય છે, (અ) પ્રાકૃત જ કે ચિજમાંથી (સિ હે ૮-૨-૧૮૪), અથવા
(આ) અપભ્રંશ જિમાંથી (સિ હે ૮-૪-૪૨૦), વધારે સાચી (આ) છે, એ
સ્વીકારિયે તો આ શબ્દ અહિંથી બાદ કરવા પડે

મોચે (કાનડી), મોજડી (ગુજ) = પગરખુ

મોજુ ,, = a sock, ૧ stocking

ટિપ્પણ —

(અ) મ. લાચે કહે વિશેષ વિકાર પામીને ત્યાજ કહે બનેછે, હેમા પણ
જ નો જ થતો દેખાયછે

(આ) પ્રાકૃતમાં પિશાચીને સ્થાને પિશાજી હેમચન્દ્રે આપેનછે (૮-૧-૧૭૭૫,
૪૩૮), પણ વિરલ અને અપવાદરૂપ પ્રયોગ તરીકે

ટ નો હ—

આ વિકાર એક વિરલ ઉદાહરણમાં દેખાયછે ગુજરાતીમાંથી જ
ગુજરાતીમાં, જેમ કે હસ્તાલુ=હડતાલ (હાટેતાળા દેવા તે, અર્થાત બળરબધ
રાખવાનો દિવસ, ૧ strike)

પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ વિશે તો જ માથી વદ ઈત્યાદિ નિયમિતકમે થાયછે

ઉત્તમર્ગ ૧૮

જ નો જ

આ વિકારક્રમ ઉત્તર છે, ગોપ (મૃદુ) બળજન અધોળ (કઠોર) બનેછે
મહને એક જ ઉદાહરણ મળ્યુછે —

અગમચ્ચ (મ)—અગમચ્ચ (પ્રા., ગિ-ધી પણ) આગમચ્ચ-આગમચ
(અવાન્તરક્રમ)—આગમચ (ગુજરાતી)

ઉત્તરર્ગ ૧૯

કણ્ઠ્યવર્ણોને સ્થાને તાલવ્ય

ક, ख અને ग ना अनुक्रमे च, छ અને ज थायછે; એ વિકાર તાલવ્યસ્વરના કે ય ના સંસર્ગબળે, કે હેવા સંસર્ગવિના પણ થાયછે.

ઉદાહરણો:—

ક નો ચ—

વિકીતં (સં.), વિકીલં (પ્રા.), (વેકયું), વેચર્વું (ગુજ.); ચાલકી (કાનડી)—
પલ્લી (ગુજ.).

ख નો छ—

उच्छृङ्खलकः (સં.), उच्छंखलउ (અપ.), उछांछळो (ગુજ.).

ग નો ज—

गर्भिणी (સં.), गन्भिणी (પ્રા.) જામળી (ગુજ., ગામળી પણ).

ટિપ્પણ:—

(અ) આ ઉચ્ચાર વિકારની આન્તર પૃથક્ક્રિયા માટે ઉપર પૃ. ૩૫૨ મે તેમ જ ઉપર પૃ. ૨૮૨ મે પૂર્તિ (૨) માં મેકસમૂલરના મતનો ઉલ્લેખ જુવો. ત્યાં પ્રાચ્ય ગુજરાતીના જે વલણનો નિર્દેશ કર્યોછે તેનો નાગરિક ગુજરાતીમાં પણ કનો ચ થવાના ઉપરના ઉદાહરણમાં મર્યાદિત આવિર્ભાવ દેખાયછે. તોતકું બોલે હેવાં કેટલાંક ન્હાના બાળકાનું કવર્ગના વર્ણોને બદલે ચ વર્ગના વર્ણો ઉચ્ચારવાનું વલણ પણ સરખાવવા જેવુંછે; જેમ કે કાકાને બદલે ચાચા, લાલુંનું છાલું, ગાયનું જાય, ઘોડોનું જોડો એ પ્રમાણે; અને કાકાને બદલે ચાચા તો કેટલાંક મંડળમાં (જેમ કે બ્રહ્મ ક્ષત્રિય જાતિમાં) સિદ્ધ પ્રયોગ છે, જે હિં. ચાચા કે ચિચા સાથે સંબંધ છે;—આ સંબંધ બીના કંઠ્ય અને તાલવ્ય વર્ણો વચ્ચે રહેલી ઉચ્ચારસગાઇના મજબૂત દાખલાઓ રજૂ કરેછે.

(આ) આટલી ચર્ચા પછી, પૂ ને ચ વચ્ચે શક્ય ભાસતો બુદ્ધિભ્રમ જૂનો છ થવાનું કારણ હશે એવું સૂચન હું કાંઈક અશ્રદ્ધાથી કરુંછું. નીચે ઉત્તરર્ગ ૩૮માં દર્શાવીશ તે પ્રમાણે પ્ અને ચ્ એ ઉચ્ચારો અને સંજ્ઞાઓ અન્યોઅન્ય વિનિમયક્ષમ છે; અને એમ પણ હોય કે ચ્=ષ્=મ્ એ સંબંધમાં (સુનો છ થવાના નિયમ પ્રમાણે—નીચેના ઉત્તરર્ગ ૩૩ અનુસાર—) જૂનો છ થવાનું કારણ રહેલું હોય; વળી ક્ષના ચ્ અને છ હેવા (ગુજ. લલમળ

અને હિં. સ્થમળમાં છે તે મુજબ) વૈકલ્પિક વિકારો થવાનું કારણ (ક્ષ્માં અન્તર્ગત) પૂના દ્વિવિધ ઉચ્ચારણમાં રહેલું માની સકાય છે પરંતુ, કહ્ય અને તાલબ્ય વર્ણો વચ્ચેના સમપણના ઉત્કૃષ્ટતર નિયમની સમક્ષ હેને ખીજું સ્થાન જ મળે

ઉત્સર્ગ ૨૦

તાલબ્ય વર્ણોત્તુ કણ્ઠ્ય વિધાન

કેટલાક પ્રકારોમાં જ નો ક અને જ નો ગ બનેછે.

ઉદાહરણો -

જ નો ક —

નિશ્ચિતક (સ), નિશ્ચિમઝ (અપ), નિશ્ચિત-નજી (શુખ)

[જ્ઞાત્યુ (શુખ.)નું વિરોધ રૂપાન્તર જ્ઞાત્યુ કેટલાક શુખરાતીઓ આ જ નિયમે કરેછે]

જ નો ગ —

જરઠક (સ), જરઠઝ (અપ.) ગરઠઝ, ગરઠો, ઘેરલો, ઘયઠો (શુખ)
વાદિતક (સ), વાદિમઝ (અપ) —વાજિયુ-વાજ્યુ-વામયુ (શુખ), તેમજ વાજ્યુ (શુખ)

ઉત્સર્ગ ૨૧

દળ્યોના મૃદ્ધન્યભાવ

ત, થ, દ અને ઘ ના અનુક્રમે ટ, ઠ, ડ, ઢ બનેછે.

આ વિકાર પ્રાકૃતમાં અર્થાદિત અશી, એટલે કે કેટલાક મુકરર શબ્દોને વિરો, સ્તીકારાયેલો છે, સિ હ ૮-૧-૨૦૫, ૨૦૬, ૨૦૭ (જેમાં હ વસ્તુત

૩ છનું રૂપાન્તર જ થવા વિરો એક વિરોધ પ્રશ્ન ઉઠાવે છે ક્ષમાંના પૂના રૂ ઉચ્ચારણની પૂર્વે ક હમ્મ યાયછે ? કે પૂના હ થઈને જ્ઞે પ્રાણોચ્ચાર અર્પણે રૂ બનાવે છે ? આ પ્રશ્ન પેલા બીજા પ્રશ્નો-ત્વ, વ્ય વ, વ્યના જ, જ્ઞ, જ, જ્ઞ થવામાં રૂ હમ્મ થઈને ત્વ, વ્ય, દ્વ, ઘને તાલબ્યોચ્ચાર અર્પણે રૂ, ઈ, ઊ, ણ બનાવેછે, કે બીમ્સ (પુ ૧૬૮૫ માં) કહેછે તેમ વ, ય, દ્વ, ધ હમ્મ થઈને વ્યજન-ઉચ્ચાર યુક્ત રૂ (=૩)ને, પેલે જતા જતા કચેલી અસર વડે, રૂ, ઈ, ઊ, ઈ, બનાવેછે ? એ પ્રશ્નો-સમતીયછે (આ અર્થાની સાથે સાથે ઉપર ૫ ૩૪૪ મે બેદારી નોટ ૧૦૬ નો છેલ્લો પેરા વાચવો)

ત માધી ઉદ્ભવેલા ટ નું જ મૃદુરૂપ છે), ૨૦૮ (જેમાં જ, એ હ પછીનો અનન્તર ક્રમ છે,) ૨૧૧, ૨૧૨, (જેમાં લ એ હ નો અનન્તર વિકાર છે); ૨૧૫, ૨૧૬ (જેમાં ઠ આગળ ચાલીને મૃદુ થઇને હ બનેછે); ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૨૧, ૨૨૨, (જેમાં હ વિશેષ વિક્રિયા પામીને લ થાય છે); ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮ અને ૨૨૯ સ્ત્રોમાં ન નો જ થતો ચચ્ચાઈ છે, જે વિકાર પ્રાકૃતમાં વિસ્તૃત પ્રચાર પામે છે.

પ્રસ્તુત ઉત્સર્ગ પ્રાકૃતોત્તર અને અપભ્રંશોત્તર શબ્દોનો વ્યાપક છે માટે હેને હું અનુપૂર્તિ રૂપે આપું છું.

આ વિકારના સંભવતા કારણ દર્શન માટે ઉપર પૃ. ૭ મે દ્રાવિડ અક્ષરનો વિષય, અને પૃ. ૯૨-૯૫ મે વાયેદ્રિયની વિકલતા કે જ્ઞાદોષનો વિષય જુવો.

ઉપરાંત બીજા, ૧, § ૫૯ જુવો; ત્યાં દન્ય અને મૂર્ધન્ય વર્ણો વચ્ચેના સંબંધની બહુ સૂચક અને વિચારપૂર્ણ પરીક્ષા કરી છે. ત્યાં હેવું સૂચ્યબુંદ કે દન્યો અને મૂર્ધન્યો વસ્તુતઃ એકજ સ્કન્ધની, જ્ઞાસ્થાનીયની, નિર્બળ અને સળળ શાખાઓ છે (અને વર્ગો જ્ઞાથી ઉચ્ચારાય છે માટે જ્ઞાસ્થાનીય); અને શુદ્ધ અને શિષ્ટ સંસ્કૃતનું મૃદુતર (અર્થાત્ દન્ય) શાખા તરફ વલણ હવું પણ લોકભાષા (પ્રાકૃતો) કઠોરતર (એટલે મૂર્ધન્ય) રૂપેને વળગી રહી હતી.

પરંતુ આ મત કાંઈક મર્યાદિત અંશે જ સ્વીકારી સકાય.

ઉદાહરણો:—

ત નો દ

જ્ઞટિતિ (સં.)-જ્ઞતિ (પ્રા. સિ. હે. ૮-૯-૩૨)-જ્ઞટ (ગુજ.); જેતિલં, કેતિલં, તેતિલં (સિ. હે. ૮-૨-૧૫૭)-જેતલડં, કેતલડં, તેતલડં (મુગધાવબોધ ઔક્તિક, પૃ. ૧૭, ઓળ ૧);

જેટલું, કેટલું, તેટલું (ગુજ.);

મહત્ક (સં.)-મહન્તડં (અપ.)-મહત્તડં (અવાન્તરક્રમ)-મ્હોટું (ગુજ.).

તિલકં (સં.)-તિલડં (અપ.)-ટીલું (ગુજ.);

આપત્તિ (સં.)-આપટી (ગુજ.); ઘાતઃ (સં.) ઘાંટી (ગુજ.)

ટિપ્પણ—સિ. હે. ૮-૨-૨૯ અને ૩૦ માં બેવડા (મૌલિક કેર્ત ના વિકારરૂપ) ત નો દ થતો સ્વીકાર્યો છે. પરંતુ ઉપરના ઉદાહરણોમાં બેવડો ત

અપભ્રંશ પછીના ક્રમોમા સરળ બનેછે, અને મહત્તરની આખતમા બેવડો ત ત્રિકાસક્રમના ઉત્તર ભાગમા જ થયેલો સ્પષ્ટ છે એટલા જ માટે આ અલગ ઉત્સર્ગ આપ્યોછે જેમા તિલક-ટીકા માં છે તેના એકવચન નો પણ સમાવેશ શક્ય છે

થ નો ઢ

મથિત (સ.)-મટો (ગુજ), એકત્થક (સ.)-એકત્થક (અપ.)-એકઠ (ગુજ), સ્થિરક (સ.) ચિરક (અપ.)-ચ્યો (ગુજ)-કમોની માફક ઠરો વિશે સમજાવેર થવાથી,-અને એ ઉપરથી ઠલ ક્રિયાપદ

ઢ નો ઢ

હિદક (સ.)-હિદક (અપ.)-છાદ (ગુજ) વિન્દુ (સ.)-મીંદુ (ગુજ), વન્ધુ કે વાન્ધવ (સ.)-માન્ધુ (ગુજ), દષ્ટ્રા (સ.)-દાઢા (પ્રા.)-દાઢા, દ્દ (સ.)-રઢુ (ગુજ), દક્ષિણક (સ.)-દાહિણક (અપ.)-દાગો (ગુજ), સદશિકા (પ્રા.)-સદસિકા (પ્રા.)-સાઢશો (ગુજ), [નામ સ. દશ માંથી, અને ઢાસુ સ. દશ માંથી જૂદાં આપવાની અગત્ય નથી, કારણ કે દશ નું દસ સિ હે ૮-૧-૨૧૮ માં આપેલુંછે, અને વસ્તુતઃ સદશિકા પણ એ સ્વત્રમાં જ સમાવિષ્ટ થઈ જાય]

વિદેશીય ભાષાઓ —

દગલેહ (અરબી)-દગલો (ગુજ),

મુવેહ (ફારસી)-મવટ (ગુજ)

થ નો ઢ

મઢી<ગપ+દ્વિ દોટ<દ્વિ+અર્ષ,-અનેમાં સ અર્ષ-પ્રા. જદ માંના ધમાંથી ઢ ઉદ્ભવેછે

ન નો જ એ વિકાર પ્રાકૃત પોતામાં સપૂર્ણ પ્રચારમાં છે (સિ હે ૮-૧-૨૨૮ અને ૨૨૯) ત નો ઢ દ પાઞ્ણ સર્થી ગયોછુ (ઉપર પૃ ૩૧૪ આદિ, ખાસ પૃ ૩૬૬ મું, જુવો)

નવલસારમે દેખના શ્વુત્પત્તિપાઠ ઠસર્ગ ૨૦ માં નીચેનાં વિશેષ ઉદાહરણો આપ્યાછે —

ઠટ (વ) < ઠટ્ટા (સ.), ઠટ < ઠટ (મ.)-(ઠાજો-ગઢિયો વધારે ઠીક) દેખનાં ખીલ ઉદાહરણોનો પ્રાકૃતના નિયમોમા સમાવેશ થઈ જાયછે

માતી, વાત ઈત્યાદિ શબ્દોમાં મરાઠીભાષા દાખલોને વળગી રહેતી જણાય (જો દે સિ. કે. ૮-૨-૨૬, ૩૦ મૂર્ધન્યના પદમાં છે); પરંતુ ખીજ શબ્દોમાં એ ભાષા દાખલોને મૂર્ધન્ય બનાવે છે જેમ કે રાં. ચત્ત-મ. દટ(ળે). સં. પ્રતોલી મથી આવેલ ધં. ટોલ પણ દાખલના આ મૂર્ધન્યભાવનું સાક્ષ્ય પ્રેરે છે.

ઉત્સર્ગ ૨૨

મૂર્ધન્યને સ્થાને દાખલ

પૂર્વથી આ વિપરીત વિકારક્રમ છે. એક જ ઉદાહરણ મૂકે તે મળ્યું છે; દ નો ત;—કોટર (સં.)—કોતર (ગુજ.).

ઉત્સર્ગ ૨૩

દ નો જ

ઉદાહરણો:—

શ્વાપદ (સં.)—સાવજ (ગુજ.);

મર્યાદા (સં.)—મલાજો (ગુજ.);

વાદિત્રં (સં.)—વાર્જિત્ર (ગુજ.).

ઉત્સર્ગ ૨૪

દ નો ગ

ઉદાહરણો

પાદ: (સં.)—પરમારો પાગ (ગુજ.); પગ (ગુજ.); (પાગ હાલ નર્મદાતીરે ચાણોદ કુરનાલીના નાગરોમાં વપરાય છે).

વાદિત્રકં (સં.)—વાદિયડં (અપ.)—વાજિયું—વાજ્યું—વાગ્યું—વાગડું (ગુજ.)

(પરંતુ આ છેલ્લા ઉદાહરણમાં, જ્ય નો ગ્રામ્ય ભાષામાં જ્ય થાય છે એ કારણે, ગેરસમઝથી વિકારક્રમ ઉલટાવીને જ્ય ને બદલે જ્ય ચૂક્યો હોય.)

ઉત્સર્ગ ૨૫

લ નો ન અને ન નો લ

ઉદાહરણો:—

લ નો ન:

શ્લક્ષ્ણં (સં.)—લળહંડ (અપ.)—ન્હાહું; (ધ. સ. ૧૮૮૮ માં લખેલા મહારા જોડણી વિશેના નિબંધમાં આ વ્યુત્પત્તિ મૂકે દર્શાવી છે.)

લેખશાળા (૨૧) - લેહસાળા - (૩૧) લેપાલ-નેસાલ-નીશાલ, નિશાલ
આ વ્યુત્પત્તિને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંના કેટલાક ઉદાહરણોથી
સમર્થન મળે છે -

(૧) પાંચ વરસ વેટલ લાલીદ
દસ નેસાલ સમાલીદ

(વિમલપ્રવચ્ચ, ૪, ૩૫)

(૨) इति श्रीविमलप्रवचने नवपदे लेपशालाकरण
(વિમલપ્રવચ્ચના ખડ ૪ થાનું સમાપ્તિચત્ર)

(૩) यम वेटल नेसाले मणइ

(૪) पङ्क्ति प्रथम मणावइ भले,
नेसालीइ जीव नीमले

(પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, ૮-૩૬)

(૫) नेसालीया अपर परवर्ग

(એજ ગ્રંથ ૪-૩૬)

(૬) एकवार मूनी नेसाल

(ભીમકૃત હરિલીલા, ૮-૩૦)

(૭) पिणसाही सघली नेसाल.

(એજ ગ્રંથ ૮-૮૭)

(૮) नेसाल लेखशाला

(નામસાન વિનાનું એક ઔક્તિક, ધરોભાગે વિ જ ન
સાળમા સૈકાનું)

નિશાલની વ્યુત્પત્તિ માટે લેખશાળા કરતાં નયશાળા વધારે યોગ્ય હેતુ
સૂચવનામાં આવ્યું છે પણ ઉપરનું ઉદાહરણ (૨) લેખનો જ પુરાવો આપે છે
ઉપરાંત નયથી કાઢ વિશ્વ અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી જો હોતો અર્થ "કુળવણી"
કે "બહિર્ નય", ખીલવણી" હોતો લેવાનો હોય ("etymology" -
I lead હોમા છે તેમ), તો એ બાવના સાવ આધુનિક અને પાશ્ચાત્ય
કે નય-"વિનય" એમ કાઢ સૂચવશે પણ લેખના પદ્ધતિ કેટલીક દૃષ્ટિએ છે -

(જ) આપણી પ્રાચીન નિશાળોમાં (મુખપાઠ અને) લાકડાના પાટિયા
ઉપર લેખન લીખવાતું,

(ઝા) અઘાપિ અરાધિયા, ખાસ કરીને ગ્રામ્ય મુલકમાં, સિક્કા શાળે
વિશયન જાતો એમ દહેડે, કારણ લખવાનું કામ નિશાળ સાથે
જોડાયેલું ગણાતું.

(૬) મક્તવ (અરખી) એટલે લેલ-જાલ, લખવાનું સ્થળ; અર્થાત્ લખવાની નિશાળ; ક્તવ્=લખવું, કતવ હેણે લખ્યું, એ ઉપરથી.

ફારસી લકીર (લીટી; છરફો); ગુજ. નંકેરી; માત્ર વે મીઠાં વે નંકેરી હેમાં નીચેની પાઠમાં:-

કં આવે માયે મીઠું

ક: આવે વે મીઠાં વે નંકેરી;

ખારાખડીની સમાપ્તિ સ્વયત્તાં એ વિરામ ચિહ્નો, કં કાઃ હેવાં, ભૂલથી વિસર્ગની જ સંજ્ઞાનાં અંશરૂપ મનાયાં.

ફારસીમાં લા અને ના બંને છે, જેમ કે લાચાર, નાચાર, લાઇલાક્ષ, નાઇ-લાક્ષ. ન અને લ વચ્ચેની ઉચ્ચાર સગાઇ આ શબ્દોત્તું મૂળ છે.

ટિપ્પણ:-ળ અને ન વચ્ચે વાગ્વિકાસ દૃષ્ટિયે રહેલી સગાઇને યોગે આ ઉત્સર્ગ અનુપૂર્તિ બનેછે, કારણ કે સિ. હે. ૮-૧-૨૫૬ અને ૨૫૭ માં કેટલાક શબ્દોમાં લ નો ણ થતો દર્શાવ્યોછે; ળંગલ અને ળિડલ (<લલાટ) હેમાંથી અર્વાચીન ભાષાઓમાં નાગર (મ.) અને નિલવટ (ગુજ.) આવ્યાછે. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી બોતાં જણાશે કે પ્રાકૃતમાં લ નો ણ થાયછે તે પ્રથમ ક્રમે ન થઇને એ દ્વારા થાયછે, ન નો ણ એ નો ણ: (સિ. હે. ૮-૧-૨૨૯) અનુસાર દ્વિતીય ક્રમે છે.

નિટલ હેવો સં. શબ્દ આપ્ટેએ પોતાના શબ્દકોષમાં આપ્યોછે, અને હેણે દશકુમારચરિત્ર માંથી ઉદાહરણ આપ્યુંછે. તે છતાં, એ ળિડલ નું સંસ્કૃતા-નુકારી રૂપાન્તર હશે હેવી મૂંઢેને શંકા રહેછે, ખાસ એટલા માટે કે હેમચન્દ્ર હેને લ્લાટ નું રૂપાન્તર જ માનેછે.

ન નો લ

નીલક: (સં.), લીલો (ગુજ.), નીલી (સં.), લીલ્ય, લીલ; કૃષ્ણસાર-કળ્હારુ-કન્હારુ-કલ્હારુ-કલ્હિયાર; નિમ્વ (સં.), લીંવુ (ગુજ.); વલ્કલ-વલ્કલ-વનકૂલ (પ્રા. ગુજ.).

ટિપ્પણ:-

(અ) આટલો ઉત્સર્ગભાગ સિ. હે. ૮-૧-૨૩૦ ની અનુપૂર્તિ છે; હેમાં નિમ્વ ના ન નો જ લ આપ્યોછે. હેમાં નિમ્વ માત્ર ઉદાહરણરૂપે આપ્યો ગણિયે તો નિમ્વ નો પણ એ સ્ત્રમાં જ સમાવેશ થતો મનાય.

(બા) ન અને લ વચ્ચેના નિકટસંબંધની પ્રાચીન ને અર્વાચીન ભાષાઓમાંના અનેક પ્રકારના શબ્દોદ્વારા પ્રતીતિ થાયછે; જેમ કે નોટ (અંગ્રેજી

not(c) નો ઉચ્ચાર ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ગામડિયાઓ લોટ કરેછે, નુક્સાન કાનડીમાં ઉચ્ચાર બોલાયછે, નવનીત (મ.), મરાઠીમાં લોળી બનેછે, નવટાંક (શેરનો અષ્ટમાશ) ગામડિયાનાં મ્હોમાં લવટાંક થઈ જાયછે, મ નમ્ માંથી મ. લવળે આવ્યુછે, ડારમી સદલ માનો લ ચન્દન (સ.) ના ન માંથી થયોછે, મુરતી ગુજરાતીમાં નાંચુ ને રથાને લાચલ બોલાયછે અમુક એક ન્યાતની ઓઝો કાઠિયાવાડમાં વિવાહગીતમાં મૃગનયની ને મરણદેણી મનાવી દેછે ।

ઉત્સર્ગ ૨૬

લ નો ર અને ર નો લ

ઉદાહરણો — લ નો ર

મુકલ (સ) - મલલ (અપ) - માર (ગુજ)

જાજ્યત્યમાન (સ) - જાજરમાન (ગુજ)

લાગલ (મ.) - લગલ (અપ) - લગર (ગુજ)

પલાલ (સ) - પાણુપલુ, પરા (ગુજ) ડારમી

જિ હે ૮-૧-૨૫૫ માં માત્ર સ્કૂલ માં જ આ ચિહ્ન રીકારેછે માટે આ ઉત્સર્ગને અપૂર્ણિ રૂપે-અથવા ખરૂં બેતા વિગેષ-અવકાશ છે

ર નો લ

દરિદ્રા (મ.) - પરભારો-દલદર (ગુજ)

દારિદ્ર (સ) ,, દલદર (ગુજ)

સ્થાક (મ.) ,, દરુ (ગુજ)

જિ ૪ ૮-૧-૨૫૪ માં દલની અને દારિદ્ર નોધ્યાં, પણ ગુજ ચબ્દો પરભારાજ વિરોધદારા આ નાછે, એટલે અદિ અન્ય વ્યવસ્થા કરીછે તેમ જ જિ હે ૮-૧-૨૫૪ માં આપેલા દરિદ્રાદિગા માં કમ નથી મળ્યાં, માટે અદિવા દેની પૃથક્ વ્યવસ્થા કરીછે, પત્રી એ ગાને અન્તે મૂકેલા જ્ઞાપિથી સ્કૂલના સમાવેશ થતો માનિયે તો જુની વાત

મુરુર (મ) - મુદારો-મુદર (ગુજ)

મુરુરિ (સ) - મુરિમર (મ.) - તતમ (ગુજ)

મરુર (મ) - મરુર (ગુજ)

(જિ ૪ ૮-૨-૬૮ માં ર નો ન દર્શો ગોછે તે માત્ર પાળ, પાળ, આ નીચુમાર મા જ)

ટિપ્પણ — ર નો ન થવો એ નામથી સ્કૂલ ૮ (જિ ૪ ૮-૪-૨૮૮) ૫ જુ દ ના ૨૧૧ ૪ જર્જ આપ્યું દેના કારણે એ કે (મ) ગુજરાતીએ

માગધીમાંથી બહુ લીધું નથી, અને (આ) માગધીમાં આ વિકાર સર્વવ્યાપક છે, પણ ગુજરાતીમાં અમુક શબ્દો પૂરતો જ મર્યાદિત છે.

ઉત્તર્ગ ૨૭.

લ નો ડ.

લલયતિ (સં.) લડાવે (છે) (ગુજ.);

તાલ: (સં.) તાલુ (અપ.), તાલ (ગુજ.).

(આપે તાલિ: તાલી એટલે એક પ્રકારનો તાડ એમ આપેછે; પણ એ શબ્દ અપ્રસિદ્ધ છે; અને માત્ર તાલ સ્વીકારી સકાય.)

ઉત્તર્ગ ૨૮.

ર નો ડ, અને ડ નો ર,

ર નો ડ:—

અર્ધકં (સં.), ખડારોખડાર અરધું, અડધું (ગુજ.);

કુઠારક: (સં.), કુઠાડો (ગુજ.);

સૌરમં (સં.), સોઢમ (ગુજ.);

મમાંથી છૂટે પડેલો હ્ ર ના વિકારભૂત ઢ સાથે સંકીર્ણ થઈને ઢ આપેછે; મમાંથી રહેલો વ (વ દ્વારા) મ થાયછે; ઉપર પૃ. ૩૩૭ મું જુવો.

દ્વાદશાક્ષરી (સં.), વારહાક્ષરી (બ્રા.), વારાત્કડી (ગુજ.);

હરિતાલં (સં.), હરતાલ, હડતાલ (ગુજ.); અષ્ટવારિકં (સં.), અઠવાડિયું (ગુજ.), પક્ષવારિકં (સં.) પક્ષવાડિયું (ગુજ.); પરં (સં.) (પડં દ્વારા), પળ (ગુજ.); ઉપર પૃ. ૩૩૬ મું જુવો.

મસ્ત (ગુજ.)=એઠવેલાં રીંગણાં (વેંગણ) મસાલો નાખીને તૈયાર કરેલાં, એ શબ્દ મઢત રૂપે પણ બોલાયછે એટલે એ આ વિકારનું ઉદાહરણ છે.

પુર: (સં.)નું પુઢે (મ.) થાયછે હેમાં ર નો ઢ થાયછે તે સરખાવો; ઉપર પૃ. ૬૩, નોટ ૪૨ માં જુવો; તેમ જ પૃ. ૨૮૨ મે, પૂર્તિ જુવો.

વિદેશીય ભાષાઓ

પર્દેહ (ફા.)-પડદો (ગુજ.);

મુર્દેહ (ફા.)-મઢદું (ગુજ.)

ડ નો ર:—

મશક: (સં.)-મસડુ-મઢડુ-મચ્છર

ઉત્તર્ગ ૨૯

હ નો લ

આ ગુજરાતીની અદરને અદર થતો સધિવિકાર છે

કહુ+લ પ્રસય—કહલુ—લલુ,

હાંડો+લ પ્રસય—હાંડલ—હાંલુ,

ઉત્તર્ગ ૩૦

પદમધ્યવર્તી ર, ડ, લ નો, અને વિરલ પ્રકારોમા લ નો ય થાય છે.

ર, મૂર્ધન્યતર હ, અને લ—(અને વિરલ પ્રકારોમાં લ), જ્યારે શબ્દની વચમાં હોય અને અનુક્રા હોય, અને હેની પછી જ કે હ હોય, ત્યારે ય થાય છે,

ઉદાહરણો—

દોર + હી—(દોરહી)—દોયહી,

હેડ + હી—(હેડહી)—હેયહી,

બોર + હી—(બોરહી)—બોયહી,

દલ + ણુ—(દલણુ)—દયણુ,

વારણુ

વાયણુ,

પાલ + ણુ—(પાલણુ)—પાયણુ,

ભાવાણુ

ભાવાયણુ,

શેલહી—(શેલહી)—શેયહી,

પારણા (ઉપવાસાન્તે બોજન) પાયણાં

ગુજરાતીમાંથી ગુજરાતીમા જ થતા આન્તર વિકારો આ ઉત્તર્ગને વિષય છે સપૂર્ણ અર્થો માટે ઇ સ ૧૮૮૮ નો મ્હારો જોડણી વિશેનો નિબંધ, પૃ ૨૪-૨૬ જુવો, તેમ જ ઇ સ ૧૯૦૫ નો મ્હારો જોડણી વિશેનો નિબંધ, પૃ ૬૬-૭૦ જુવો.

આ ઉદાહરણોમા વિકલ્પને અવકાશ છે, અપવાદ માત્ર ■ છે જેનો ય નિલ કરવો જ પડે.

ઉત્તર્ગ ૩૧

સ નો ચ અને ચ નો સ

સ નો ચ

સાલસા (સ)—સાલચ (ગુજ),

માસદ્કા (સ)—માસકા (મી.)—માચકો (ગુજ) (પછી આ શબ્દ (માચકો) ધ્વનિપ્રતિબિંબ હોય તો જૂદી વાત)

ચ નો સ—

કક્તી (°તિકા)—સ કાંસકી (ગુજ), તીને બદલે ત્વી સમજાતા હ્ય નો ન થઈને

કાંકસી પ્રથમ ક્રમ, પછી વ્યત્યયથી કાંસકી બનેછે.

કાંકસી વિ. સં. ૧૫૨૬ માં પ્રચરિત હતો. (ઉપર પૃ. ૪૨૫ મે પં. ૧, વ્યાખ્યાન ૪, ખંડ ૨ નું પરિશિષ્ટ જ જુવો). એ શબ્દ કાઠિયાવાડમાં હમણાં પણ વપરાયછે.

ટિપ્પણ:—સ ઉચ્ચાર 'ચના' પ્રાકૃત ઉચ્ચારને મળતો હોવાથી આ ઉત્સર્ગ વિશેનો 'ચ' અર્ધતાલવ્ય (દન્ત-તાલવ્ય) ઉચ્ચાર હોવો જોઈએ એમ માની સકાય; જો કે પાછળથી એ શુદ્ધ તાલવ્ય ઉચ્ચાર પ્રાપ્ત કરે જેમ કે લાલચ. (આંચકોમાં દન્તતાલવ્ય ઉચ્ચાર છે.)

ઉત્સર્ગ ૩૨

જ નો શ.

એક જ ઉદાહરણ મળે ને મળ્યું છે:—

કાકવાજ: (સં.)=કાકવલિ: (શ્રાદ્ધ કે ઔર્ધ્વદેહિક વિધિમાં અપાતો ભાતનો પિંડ)—કાગવાસ (ગુજ.).

ટિપ્પણ:—અહિંયાં જ નો ઉચ્ચાર શુદ્ધ તાલવ્ય હોઈને જ પ્રાપ્ત થાયછે, સ નહિ; (પણ હાજતોમાં જ દન્તતાલવ્ય છે એટલે હેમાંથી હાસ્તો થાયછે).

ઉત્સર્ગ ૩૩

સ નો છ.

ઉદાહરણો:—

સ (મૌલિક)—

અસ્તિ-અસદ્-અસ્સદ્-અચ્છદ્-અછદ્-છદ્-છે (ગુજ.)

સ (વાગ્યાપારજનિત)—

રમધૂ: (સં.)—મંસૂ (પ્રા.)—મૂછ (ગુજ.); શાવક:—છાવો—છ્યૌ; મશક:—મસડું—મછર, મચ્છર; ષટ્ક:—સઢડ—છટ્ટો; શકટકં—સકહડં—છક્રહો; ષટ્—સ—છ.

શુક્તિ:—સિપ્પી—છીપ;

ટિપ્પણ:—(અ) છીપમાંનો છ ર્ફની જ અસરથી શુદ્ધતાલવ્ય છે; મૂછમાં છ શુદ્ધતાલવ્ય છે હેનું કારણ અજાણ્યું છે;

(આ) પટ્ (ષટ્) અને શાવક:માં આવતો છ પ્રાકૃતમાં જ દેખાયછે (સિ. હે. ૮-૧-૨૬૫), પણ હેની પ્રાપ્તિ વસ્તુતઃ શબ્દો: સ: (સિ. હે. ૮-૧-૨૬૦)

એ વ્યાપક નિયમ મુજબ શ્રેષ્ઠ જણાતા વાઙ્માપારજનિત સ દ્વારા જ માધ્યમે
(૬) સ્ત્રોત થવાના આ વિકારનું પૂર્વમુચન હું પહેલાના ભાગમાં કરી
ગયો છું (ઉપર પૃ ૨૪૮ તેમ જ પૃ ૨૬૨ જુવો)

ઉત્સર્ગ ૩૪

છ નો સ

આગળ ગયેલા ઉત્સર્ગમાં દર્શાવેલા વિકારથી ઉદ્ભવે જ આ વિકારક્રમ છે
ઉદાહરણો —

અથ (સ) — અચ્છ (ખા) — આસ (ગુજ) — ગાડાની ધરી

પદ્માત્તાપક (સ) — પચ્છાત્તાવર (અપ) — પસ્તાવો (ગુજ), તરફ, વરસુ

(મ) — તરચ્છ (અપ) — તાસ (ગુજ) (ઉપર પૃ ૨૬૨ જુવો)

ટિપ્પણ — મરાઠીમાં આ વિકારક્રમ ઉલટરૂપે પ્રવર્તે છે (ગુજ) છટ(ડ)
જુલો (મ.), છોહણ (ગુજ), સોહળો (મ.), વિચારપૂસ (મ.) = પૂછપરછ (વિચાર =
પ્રશ્ન, પૂછ < પૂચ્છ, પુચ્છ (ખા.) એટલે પણ પ્રશ્ન), અક્ષ ના મ. માં અક્ષ અને
અક્ષ અને રૂપા છે એ વિચિત્ર છે, દક્ષ (સ.) — ક્ષ (મ) છ નો પ્રાકૃત
ઉચ્ચાર મરાઠીમાં નથી એ વિશે ઉપર પૃ ૩૫૭ મે, પૈરા ૬ શ્રીમાં (૪)
માં જુવો

ઉત્સર્ગ ૩૫

ત નો ક

(૧) સપતની (સ) — સવતની — સવતી — શાન્તિ (ગુજ)

(૨) સાવત્તક (સ) — સાવત્ત (અપ) — માવડ (ગુજ)

(૩) મૌતિ (સ.) — બદારાબદાર — હીક (ગુજ)

ટિપ્પણ —

(મ) જો સાહારકરના સવતી કરતા હું સવતની વિશેષ પસંદ કરણ
દેને માટે ઉપર પૃ ૮૮ નો ૩૫ જુવો તેમ જ ઉપર પૃ ૩૮૦
ઉદાહરણ (૨૧) જુવો

(કા) સાવડ એ અર્થમાં મરાઠીમાં યાત્ર છે, દેખાનો ર સિ દે ૮૪ ૩૧૧
અનુસાર આવેલા લાગમ છે એ નિયમનો વિશેષ વિસ્તાર મે
આ ખંડમાં લખ્યું ૧ (પ્રમેય) માં કર્યો છે (ઉપર પૃ ૪૨૮ જુવો)

ઉત્તર્ગ ૩૬

જ નો ત

ઉદાહરણો:—

- (૧) આશ્ચર્ય (સં.)-અચ્છરિજ્જુ (અપ.)-અચરજ, અચરત (ગુજ.);
 (૨) હયં (સં.)-હિજ્જુ (અપ.)-હેજ (પ્રા. ગુજ.)-હેત (ગુજ.).
 (૩) અકાર્ય (સં.)-પરભારું-અકારજ-અકારત (ગુજ.).

વિદેશીય ભાષાઓ:—

- (૪) તાવીજ (અરબી)-તાવીજ-તાવીત (ગુજ.) (કટલાક વર્ગોમાં);
 સિંધી તાર્થ સરખાવો.

ફારસી લુઘર્ગમાંથી આવેલ મ. લુદરક સરખાવો.

ટિપ્પણ:—

ઉદાહરણ (૨) હેજ નરસિંહ મહેતાએ અને ખીબાઓએ વાપર્યો છે:
 કાંઈક હૃદિયામાં રોષ આળ્યો તજ્યું અમરું હેજ.

હેજ ધરીને આવ્યા આધાર જી.

(નરસિંહકૃત ચાતુરી-છત્રીશી; ચાતુરી ૧૨-૫ કડી (<-૯).

અતિ દીસિછિ તપનું તેજ,

પ્રાણીમાત્ર વિષિહ અતિ હેજ.

(ભાસણકૃત કાદમ્બરી, પૂર્વભાગ, કડવું ૬, પં. ૧૨૨).

હય=પ્રિય, ઠહાલું. પછી એ વિશેષણને જ-પ્રિય કરનારો ભાવ, અર્થાત્
 પ્રેમ, રનેહ, એ અર્થનું-ભાવવાચક નામ બનાવ્યું.

ઉદાહરણ (૩) અકારત ગયું એ વચનનો અર્થ “ નિષ્કળ નીવડ્યું ”
 થાય છે.

ઉત્તર્ગ ૩૭.

લ નો જ.

આ વિકાર અને લ નો ન એ વિકાર વચ્ચે વિસ્મૃતિવિસ્મૃતિભાવ રહેલો
 છે; લ-ન દન્ય છે અને લ-જ, મૂર્ધન્ય છે; અને લ ને લ, અને ન ને જ,
 વાગ્વિકાર વિષયે અન્યોન્યસંબંધ છે.

આ લક્ષ્યોગ્ય સંબંધની ખાતર હું આ વિકારને સ્વતન્ત્ર ઉત્તર્ગ રૂપે
 આપું છું, એ નિયમને સર્વોંશે અનુસરતું ઉદાહરણ માત્ર એક જ મહત્ત્વ
 મળ્યું છે તે છતાં. એ ઉદાહરણ:—

કોમલકં (સં.)-કુંવલ (અપ)-કુંમલક-કલ્લ (ગુજ), જેનું વિશેષ રૂપાન્તર, વૈકલ્પિક, કૃણ અનેછે

[કુદમ્બી-કુદુરી-કુલવી (મ), કુળવી-કળવી (ગુજ), એ રૂપાન્તરની અદિયાં સરખામણી બહુ સ્વયંક યશે, જો કે હેમાં જ અને જ સપ્રસવ છે, એકનો વિકાર અન્ય હોય હોવો સમય એ જ વચ્ચે નથી હપર પૃ ૩૩૫ નોટ ૬૪ જુવો]

ઉત્સર્ગ ૩૮

પ નો (અને ક્વચિત્ જ નો) જ

સંસ્કૃતમાનો પ અને (અને ક્વચિત્ જ) ગુજરાતીમા જ અનેછે.

ઉ.૧૬૨૫ —

૫—

વિપ (સં.)-વિલ (ગુજ), રૂપા (સં.)-રૂપા (ગુજ), મેષ્મા (સં.)-મેષ્મા (ગુજ), હર્ષ (સં.)-હરલ (ગુજ), ઘોષયતિ (સં.)-ગોષેછે (ગુજ), વપ (સં.)-વરલ (ગુજ.) (મર્માદિત પ્રચારક્ષેત્રમાં, અન્યત્ર વરલ), વૃષમ (સં.)-વરલ (ગુજ) (વૃષમ રાક્ષિના નામ તરીકે), વેપ (સં.)-મેલ (ગુજ) (લેખાસ, ખાસ કરીને સન્યાસીનો), સતોષ (પ્રેરક, સં.)-સતોલ (ગુજ), સતોપ (સં.)-સતોલ (ગુજ)-વિશીપનામ, (સતોલ ૬૧૨)

[(૧) મેલ નો પ્રાથમિક અર્થ વેપ થાયછે, જેમ કે નરસિંહ મહેતામા-

દુષ્પાત્રિત્ર ગોપી કરે, વિલસે રાધા નાર,

એક મર્દ ત્યા પૂતના, એક મર્દ જુ ગોપાલ લાલ

એક મેલ મુકુન્દકો કીનો, તેને તૃણાવત (તૃણાવર્ત) હરી લીનો,

એક મેરલ દામોદર ધારી, તેને જમલા અજુન તારી

(રાસસહસ્રપદી, ૧૯, ૫-૭.)

(૨) વેપ માં વ પ્રસિદ્ધ દ પ્રાપ્ત કરેછે, વેપ, અને એ જ નો મ થાયછે, જેમ મિલ્લા માધી જીમ મા થાયછે તેમ અથવા વ નો વ થાયછે (હિંદી વિકારક્રમે) અને પછી સ્વરૂપે દ પ્રસિદ્ધ થાયછે, એટલે એમ થાયછે

૭—

દંજ (મ.)-દગ (ગુજ), દગ્ગુ ક્રિયાપદ પછ

ટિપ્પણ:—

(અ) ઢંઝ ૩૫ તાલવ્ય જ્ઞને મૂર્ધન્ય પૂ માનવાની સંભાવ્ય બ્રાન્તિનું પરિણામ જણાયછે, ખાસ તો એટલા માટે કે દંશનો તાલવ્ય જ્ઞ કેટલાંક રૂપોમાં—જેમ કે દટ્ટ (ભૂતકૃદન્ત) વગેરેમાં—મૂર્ધન્ય પૂ બનેછે.

(બા) ષ્તોત્રેણ ઉચ્ચાર છેક વૈદિક સમય જેટલો પુરાણો જણાયછે, વિશેષ નહિ તો છેવટ શુક્લ યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખા એ આણેલા સંપ્રદાયથી માંડીને તો ખરો જ; એ સંપ્રદાય અનુસાર પૂ, સારો કે સંયુક્ત (મૂર્ધન્ય સંયુક્ત ન હોય તો), જ્ઞ ઉચ્ચારાતો (અને હાલ પશ્ચિમ એ શાખાના અનુયાયીઓમાં ઉચ્ચારાયછે). (શુક્લ યજુર્વેદનું ક્રિત્યાયનકૃત પ્રતિજ્ઞાસૂત્ર, કંડિકા ૨, ૧૨ જુવો.)

પૂના આ જ્ઞ ઉચ્ચારને એથી પણ અગાઉ વૈદિક સમયની પૂર્વના સમયમાં મૂકી સકાય હોવો મહારો મત છે; મહારો એ મત સં. અષ્ટ=આઠનાં પ્રાચીન આર્ય ભાષાની પાશ્ચાત્ય શાખામાંનાં રૂપાન્તરોમાં સાંપડતી પ્રમાણ સામગ્રીને આધારે રચાયેલોછે. જેમ કે, અંગ્રેજી eighth શબ્દમાંનો gth, અત્યારે અનુચ્ચાર્ય છે તો પણ કઠોર વર્ણુ જ્ઞના મૃદ્વલવનથી થયેલા જ્ઞ ઉચ્ચારની પ્રતીતિ કરાવેછે. રુક. aucht. અને ડ, અને લો. જ. acht માંનો ch, તેમ જ ગો. abtau નો h, એ ઉચ્ચારો જ્ઞને અનુસરતા છે; (યુગ્મન કૃત Comparative Grammarનું ઈન્ને અને રાઉઝે કરેલું ભાષાંતર, પુ. ૧, પ. ૨૮ મું જુવો.) આ જ્ઞ વર્ણુ પોતાનો પ્રાણુધ્વનિ દૂર કરીને લે. Octo અને ગ્રી. 'OKTW' માં કઠોર ક્ વર્ણુ રૂપે અવશિષ્ટ રહેછે. આ રીતે પ્રા. આર્ય ભાષામાં અજ (અષ્ટ)માં જ્ઞ ઉચ્ચાર હતો હોણે લે. અને ગ્રી. ને ક્ આપ્યો અને ગૌથિક-આદિ ભાષાઓને જ્ઞ આપ્યો; પ્રતિજ્ઞાસૂત્રના ઢમ્મતે (ષ્ વર્ણુ ટ વર્ણના વર્ણુથી સંયુક્ત ન હોય તો) એ-કથન અનુસાર અષ્ટમાંના ષ્તો ઉચ્ચાર, ટને થેગે, માધ્યંદિની સંપ્રદાયમાં પણ મૂર્ધન્ય થાય, જ્ઞ (કણ્ઠ્ય)ન થાય, એ વાત મહારા લક્ષમાંછે. પરંતુ કેટલીક પાશ્ચાત્ય ભાષાઓમાંનો oh (જ્ઞ) જોતાં જણાયછે કે પ્રાચીનતર ઉચ્ચાર વેદના પૂર્વકાળની આર્ય ભાષામાં અલ્પ જ હોવો જોઈયે, અને સાદા ષ્તો અને ટ વર્ણ શિવાયના વર્ણુથી સંયુક્ત ષ્તો જ જ્ઞ ઉચ્ચાર જળવી રાખીને એ જ્ઞના અલ્પ ઉચ્ચારનો યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખાએ પરિત્યાગ કર્યો હોવો જોઈયે. અષ્ટમાં જ્ઞ ઉચ્ચારનો (અલખત પ્રા. આર્ય ભાષામાં) અસ્વીકાર કરીશું તો ગ્રી. અને લેનો ક્, અં. નો ષ્ અને ગો., આધુનિક જર્મન, રુક.,

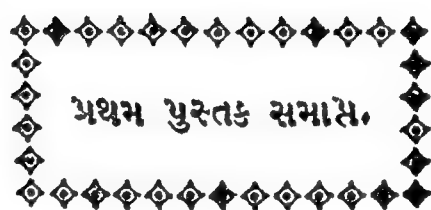
વગેરેના રૂ એ સર્વ ઉચ્ચારો નિઃપ્રમાણ રહેશે, જ્યારે મેં સૂચવેલું ન્યુપત્તિ દર્શન સધળી ભાષાઓનું અન્યોન્યસંગત વાચ્યાપારણધારણ રજૂ કરે છે

(૬) નવાઈ જેવું છે કે પૂના રા ઉચ્ચાર (પૂના નિયમે રૂ કરનારી) પ્રાકૃતોના અને અપભ્રંશના સમયને કુદાવીને અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં-પ્રધાનતઃ હિંદીમાં, અને ગુજરાતી, મારવાડી વગેરેમાં અમુક શબ્દોમાં-ફરીથી પ્રગટ થયો, તે એટલે સુધી કે લખવામાં પણ રા દર્શાવવાને વ સદા મૂકાતી (કેટલાક પ્રકારોમાં જ અને ય ની અદલાબદલી થતી તેમ) પરંતુ પૂના એ રૂ ઉચ્ચાર માધ્યમિની શાખામાં છેક આધુનિક સમય પર્યન્ત સતત પ્રચારમાં જળવાઈ રહ્યો છે એ વાત સ્મરણમાં રાખિયે તો ઉપર કહેલી વિચિત્ર ઘટનાનું કારણ કલ્પવું શક્ય છે, તે એ કે કેટલાક વર્ગોમાં લોકની વાચેન્દ્રિયની વિશિષ્ટતાને આ રૂ ઉચ્ચાર અનુકૂળ હતો એટલે તેઓ હેને જ વળગી રહ્યા એક શકા એકનો એક વર્ણ પૂ આ પૂ ને રૂ જેવા અત્યંત ભિન્ન એ ઉચ્ચારોનો પ્રતિનિધિ કેમ થઈ શક્યો? ઉત્તર સ્પષ્ટ નથી માધ્યમિની શાખામાં પૂના એ એ ઉચ્ચાર થતા એ તો સિદ્ધ વાત છે (પુલ્લ અને શીર્ષ માં રૂ અને જુળ વગેરેમાં પૂ તેમ જ અન્ય શાખાઓમાં અને વેદોમાં પૂ), હવે જો એ સમયમાં આ વાત શક્ય હતી તો પ્રાચીન આર્ય ભાષાના પુરાણા યુગમાં એ જ ઘટનાનો આવિર્ભાવ એટલો જ શક્ય છે અને બહુ વિચારતાં પૂ અને રૂ એટલા બધા ભિન્ન નથી વ્યભાષી હુ ઉદ્ભવ્યો હશે અને એ હુ કઠોર બનીને રૂ થયો હશે (ખીસે દર્શાવેલા હુ અને રૂ ના સબધ અનુસાર, પુ ૧, ૫ ૨૬૨)

આ પ્રશ્નની વિશેષ વિસ્તારથી ચર્ચા અર્થિયાં ન થઈ શકે, પણ બનશે તો અન્યત્ર સ્વતંત્ર લેખમાં એ ચર્ચા કરીશ હેવી મ્હારી ઉમેદ છે છતાં એટલું તો અર્થિ જણાવી દઉં કે ભારત-જર્મન (Indo-Germanic) વર્ગની માતૃભૂત ભાષામાં બહોળા કાલ્પનિક મૂળ શબ્દ તરીકે યુગર્મેન OKTOU તેમ જ OKTOX રૂપ મૂકે છે-જેનો ઉચ્ચાર બોક્ષ્ટો થતો મનાય છે, પરંતુ હું કાલ્પનિક મૂળ બહોળા મૂકુ છું, અને, માધ્યમિની શાખામાં સાધારણ રીતે પૂના રૂ ઉચ્ચાર થાય છે એ નેતાં બહોળાની સમવિતતા અધિક છે એમ હું માનું છું

૪ યુગર્મનનું "Comparative Grammar"નું આર બીપ્ર કૉન્વે અને રબર્ટ એચ ટી રાઈસ દ્વારા ભાષાંતર, પુ ૧ ૬૬૭૭, ૮૫, ૧૮૧, ૩૮૧ જુઓ.

પ્રથમ પુસ્તક સમાપ્ત.

પરિશિષ્ટ

પૃ. ૮૪ નોંઠ ૩૧ ઉમેરો —

(પ) કુટુમ્બિ વ્યામનેર ગોપક છેવટક X X X X (ગૃહસેનનું વક્ષાભિ
શાનપન, પ પ, વક્ષાભિ સવત્ ૨૬૮ કે એ અરસામાં)

ૐ ધ્યુમ્મર દેનું ભાષા-તર નીચે પ્રમાણે કરેલે —

"the kumbi Syimatera the herdsman Chihondavaka"
(=૧૭મી રમામજેર, ગોવાળ છેવટક)

(૬ અન્ટિક્વેરી, પુ પ, પ ૨૦૭, અને પ ૨૦૬ કૉલમ ૨)

પ ૧૦૫ નોંઠ ૧૨ ઉમેરો —

વિભક્તિ-રૂપાન્તરો થતા ત ઉપરથી સ્વરભાર ખરી નાથ તદ્દારે રનો
વ થાયલે એવા પછુ પ્રતિષ્ઠાપ્રચારનું સમર્થન થાયલે, જેમકે પાવણ-પાવણ
પૃ ૧૬૫ મુદ્રક-ચરુ વિશેની ક્ષણિકા પછી ઉમેરો —

કાશિવાણમાં પડું (એકપચન) હજુ પ્રચરિત છે, પરંતુ મરોહિત અને
ઉપચરિત અથર્માં વપરાયલે, એ મ્હા. ૧ નાજુવામાં આવ્યુલે, જેમ કે પર્માનુ
પૃ. ૧૬૬ દર પ્રતિજ્ઞા (પાણિની ૫-૨-૧૬)ના વ્યાપરનો એક પ્રકાર
નેવામાં આવેલે

પૃ ૨૩૬ ઉદાહરણ મુજ પછી ઉમેરો —

અથ ત્વા સ્વિચક સ્વિચક ક્ષતુ ક્ષ

[ટિપ્પણ - પ્રાણમાં પછુ મુદ્રક (ગિ ૬ ૮-૨-૧૦) નો કે તિનંતિનું
૮-૨-૧૬ અનુસાર દ્વા લેમ ન સિદ્ધ જનેલે, પરંતુ આ ૧૬મા સુત્રની પ્રતિ
સ્થાપના પાલે કાશિવાણી નથી દારણ કે ૧૭મા સુત્રમાં પ્રસ્થાપનું મુદ્રક
આજ રહીલેલે, આ દર્શકતથી એવું જણાયેલે કે ક્ષતુ રૂપોમાંથી પાત્ર
ઉપચારવાની આ રીતનું મુજ પોઠ પ્રાણમાં ન રહેલું હતું]

પૃ ૨૬૩, નોંઠ ૧૧૦ ઉમેરો —

માણીમાં મ્હોત સ્વ-સ્વ દો સ્વ સ્વરે, ક્ષાતિમાં ક્ષાતિ ઉ ને મ.
જ્ઞવાણી પરજીરા નહીં જનુ પ્રા. જ્ઞવાણી જ્ઞવાણી પ્રામ સ્વરેલે

પૃ. ૨૭૩, પં. ૨ ખી ઉમેરો:—

પ્રતિજ્ઞાસૂત્ર ૨-૩ ઉપરના ભાષ્યમાં અનન્તદેવ માધ્યન્દિનશિક્ષામાંથી નીચેના શ્લોક ટાંકે છે (જુવે શુક્રયજુઃપ્રાતિશાખ્યમાંનું Benares Sanskrit Seriesમાંનું પ્રકાશન, અને પરિશિષ્ટો પૃ. ૪૨૧):—

શપસહા યત્ર દૃશ્યન્તે રેફેનાદિક્તમસ્તકાઃ ।

સ્વરં મક્તં પ્રયુજ્જીત સંયોગે નૈવ કારયેત્ ॥

શિક્ષાસંગ્રહ (Benares Sanskrit Series) માં પ્રગટ થયેલી ઉક્ત શિક્ષામાં મને આ શ્લોક મળ્યો નહીં પણ એ જ સંગ્રહમાં લઘુમાધ્યન્દિની-શિક્ષામાં ૧૧૪-૧૧૫ પૃષ્ઠોએ હેનું પાઠાન્તર મળ્યું છે:—

રેફો રેફત્વમાપ્નોતિ શપહેષુ પરેષુ ચ ।

દદર્શ વર્પેઽર્હાન્ત્વ સંયોગે નૈવ કારયેત્ ॥

અનન્તદેવે ટાંકેલું અવતરણ સ્વીકારિયે તો સ્વરં મક્તં એ વચન મહે કરેલા સ્વરમક્તિના અર્થદર્શનને પ્રતિકૂળ થશે.

પૃ. ૨૭૪ (૬) ને અન્તે ઉમેરો:—

અણ (૩-૩૦) બધા અપેક્ષિત સ્વરોનો ઇષ્ટસ્વર: એ શબ્દથી નિર્દેશ કરે છે. (સંયોગસ્યેષ્ટસ્વરાગમો મધ્યે ॥)

પૃ. ૨૭૫ પંક્તિ ૧૦ માં ખી ઉમેરો:—

પરંતુ ઉક્ત સ્થળે (૩૧૨-૩૧૩ ખંડોમાં) મુખ્યતઃ પાશ્ચાત્ય ભાષાઓ-માંના Anaptyxis વ્યાપારની ચર્ચા છે અને ખંડ ૩૧૩ માં માત્ર પ્રસંગતઃ પ્રાકૃતના પૂર્ણ વિશ્લેષનો નિર્દેશ કર્યો છે, પરંતુ વૈદિક સ્વરમક્તિનું નામ પણ નથી કે ઉદાહરણો પણ નથી. યુગમનના અન્ય ગ્રન્થમાં હું ૬૨૪ માં anaptyxis ની ચર્ચા છે, અને સંસ્કૃત એ મથાળાની નીચે કહ્યું છે કે:—“મધ્યવર્તી (medial) anaptyxis તું પ્રથમ દર્શન પ્રાકૃત વિભાષાઓમાં થયું”, હરિસ (હર્ષ), પદુમ (પદ્મ), સુમરામિ (સ્મરામિ), સિનેહ (સ્નેહ), એ ઉદાહરણો આપ્યાં છે; અને માત્ર વૈદિક સંસ્કૃતમાં prothesis નો ઉદ્દેશ કરીને ઇરજ્યતિ, ઇરઘતે, ઇલય (લય પણ), ઉલોક (લોક) એ ઉદાહરણો આપ્યાં છે, અને એ વિશે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે કે “આ રૂપો કદાચ કોઈ ગ્રામ્ય ભાષામાંથી લીધો હશે.” પરંતુ—મહે ખાતરી કરી છે હેમાં ભૂલ ન હોય તો—એ ગ્રન્થમાં કયાંય વૈદિક સ્વરમક્તિનું નામ નથી.

(આ ખીખ ગ્રન્થનું કોન્વે અને રાઉઝ એમણે અંગ્રેજી ભાષાન્તર કર્યું છે.)

પૃ. ૨૭૫. સ્વરમક્તિ વિશેના ટિપ્પણ અને અન્તે ઉમેરો:—

શિક્ષાઓમાં સ્વરમક્તિ વિશે પ્રાતિશાખ્યો કરતાં પણ સૂક્ષ્મતર વીગત આપી છે. (જુવે ડૉ. કીલ્હોર્નનો “Remarks on the Śikshās” એ લેખ, Ind. Ant V. pp. 142 §§,—p 143, col. 2 and n.

પૃ ૨૮૩, પાનિ ૬ ઠી પાત્રી ઉમેરા —

[માતૃવ્વસા (સ), માતૃસ્તિજા (પ્રા), માતૃશી (મ), એ પશુ પ્રતિ-
સપ્રસારણનું સચોટ ઉદાહરણ છે]

પૃ ૨૮૪, (પ), ઉમેરા —

૩૦ ટેસિટોરીએ ("Notes" §141, (2) એ સ્થળે) ત્યાંજ ને લીધે
(=એ) નું આપણે આગમથી થયેલું પ્રેરકભેદનું રૂપ માનેલ છે હેમની જૂન
થઈ છે એ દેખીતું છે

પૃ ૩૧૦, પૈરા બીજા પછી ઉમેરા —

On the other એ શબ્દનો "ક્રાટર", "પોલાણ" એ અર્થમાંથી
"ગુફા" એ અર્થ થયો એ અર્થફરમાં બહુ ક્લિષ્ટતા આવતી નથી હેતુ એ
પૃ ૩૦૬ ની નોટમાં કહ્યું છે એ પ્રમાણે એ લખ્યું ત્યાર પછી મંકસ મૂનરકૃત
"Science of Language" ના પુસ્તક ૧ ના ૪૨૬-૩૦ પૃષ્ઠાએ મહારા
કથનનું પ્રસંગપ્રાપ્ત સમર્થન મહારી દૃષ્ટિએ પૂરું છે એ સ્થળે એ પશિત કહે છે —
Caus, કે ક્રાટર એ ખ્યાલ પ્રાથમિક [મૂળભૂત] નથી પરંતુ ઔપચારિક
(Secondary) છે, ગુફાને cause, પોલી ચીજ, એ નામ આપ્યું તે પહેલા
અનેક પોક્કા પદાર્થો મનુષ્યોને દૃષ્ટિગોચર થયા હતા તે પછી પોક્કળ
નીજનું, ક્રાટરનું, નામ પાડનામાં cause એ ધાતુનો ઉપયોગ કરવાનું શું કારણ ?
કારણ એ છે કે જે વસ્તુને પોક્કળ બનાવવામાં આવી હતી તેનો પ્રથમ
ઉપયોગ આશ્રયસ્થાન અને રક્ષણ કે આવરણ તરીકે કરવાની ઇચ્છા હતી
અને એથી એ વસ્તુનું નામ જ કે સ્કુ ધાતુ ઉપરથી પાડવામાં આવ્યું
કાણ કે એ ધાતુનો અર્થ 'આવરણ કરવું' થતો હતો" મહે સ્વયંબેની ગુપ્
રક્ષણાર્થે અને ગુફા નિવસનાર્થે એ બ્યુત્પત્તિ ઉપરના કથનની એટલી બધી
સમીપવર્તી કે કે નીચેનો પ્રશ્ન પડ્યા લગત્યાર્થ છે —

કુ ને ગુફા, ગુપ્ અને મહે કલ્પના ગુપ્ બેડે માર્ક સમઘ હશે ? અથવા
આ સ્કુ (skū) કે કુ (ī) ને મદને ગુપ્ અને ગુફાનો જનક ગુપ્ ધાતુ સ્વીકારવો
વધારે યોગ્ય નથી ? આ મૂચના પૂર્ણ માન્યતાથી કરજી

પૃ ૩૧૮, આ અનુસાર મરુતમા અજ્ઞાત હતો

આ કથન મહારે કે વધુ ઘટેડ આગળ પૃ ૩૩૦ મે નોટ ૮૧ માં
કહ્યું છે તેમ તોજેકાનુમાના અનુનાસિક રૂની તીવ્રતા ત એ સંયોગનું પરિણામ
ગળી મકાપ અને અનુવારને કામળ માની સમાય, પરંતુ એથી પશુ રિનો
કામળ અનુસ્વાગની આગાદી રા કે રાક અરો તરીકે ઓળખાના વૈદિક ઉચ્ચારો
માં પ્રાપ્ત થયો (જાજ્ઞાતિગાદય, ૧-૧૦) નર । ઉચ્ચારે મહો રાગા ટર
એ ઉદાહરણ આપ્યું છે, અને ૧-૨૯, નર રાક ટકારનો ઉચ્ચાર છે અને

ઉંવટે હેનું જંદ્યું એ ઉદાહરણ આપ્યું છે) પાણિનીય શિક્ષામાં નીચેના શ્લોક છે:—

યથા સૌરાષ્ટ્રિકા નારી તર્કં હત્યભિમાપતે ।

एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खेअरौ इव खेदया ॥

વિવરણ:—સૌરાષ્ટ્રદેશ ઉત્પન્ના સ્ત્રી તર્કવિક્રયાર્થે યથા તર્કાં इति कांस्यध्वनिसमं भाषत एव वेदेपि रङ्गाः प्रयोक्तव्याः । वेदे उदाहृत्य दर्शयति । खे अरौ इव खेदयेति ॥
(જુવો ઋગ્વેદ, ૮-૭૭, ૩).

ઉપરનું વિવરણ ડૉ. કીલ્હોર્નને મહીસુરમાંથી મળેલી સર્વસંમતશિક્ષાની દીકામાંથી લીધું છે.

(જુઓ ડૉ. કીલ્હોર્નને “Remarks on the Sikshās” એ લેખ, Ind. Ant. Vol. V, P. 142 n.†)

આ રીતે, અપભ્રંશમાં અને આધુનિક ભાષાઓમાં છૂટથી વપરાતા આ ક્રામળ અનુસ્વારનું પુરાણ મૂળ વૈદિક ઉચ્ચારપદ્ધતિમાં મળે છે. [કાંધક અંશે ત્યારપછીની સંસ્કૃત ભાષામાં પણ એ ઉપલબ્ધ છે—જુવો પાણિનિ ૧-૧-૧૮ (ઐ); અને પાણિનિ ૮-૪-૫૭ (દધિ) અને, સિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં ભદ્રોજ દીક્ષિતે આપ્યું છે તેમ દધિ પણ]*. અમોઘાનન્દિની શિક્ષા (૪૧-૪૬) આ અનુનાસિક સ્વરના વિવિધ પ્રકારો વર્ણવે છે—અનુરઙ્ગ, મહારઙ્ગ, અતિરઙ્ગ અને રંગના પાંચ ભેદ, ઘાત, નિર્ઘાત, વજ્રી, અહિળ અને પ્રહિળ; આ પ્રકારો અહિ ચર્ચવાની જરૂર નથી.

પૃ. ૩૨૯, પદ્મળી-પાંપળ એ ઉદાહરણ પછી ઉમેરો:—

रोमकम् (सं.)-रुवं (शुभ.)

પૃ. ૩૩૨

(ક) શીલવતીનો રાસ એ ગ્રન્થમાંથી અવતરણ આપ્યું છે હેની પછી ઉમેરો:—

एक अणुहाण ऊषाडया

(कान्हडदेप्रबन्ध, १-१५४).

(ખ) આપળું-આપડે પછી ઉમેરો:—

मदनफलम् (सं.)—मयणहल-मङ्गणहल-मीढल (=એક વૃક્ષનું ફળ, જેને વીધીને કુંકુમસૂત્ર પરોવીને વરકન્યાને કાંડે બાધવામાં આવે છે.)

અહિં જોતા હેં થાય છે અને એ હેંમાંનું અનુનાસિક તત્ત્વ પૂર્વવર્તી ફમાં બળે છે અને હોતા પાછળ રહેલા હ બેડે સંકર થઇને હ નીપળે છે.

* કૌંસમાંનો ભાગ મૂળ ગ્રન્થમાં નથી પરંતુ ગ્રન્થકારે ભાષાન્તર અર્થે આપેલાં પાનાંઓમાં લખીને ઉમેર્યો છે.—ભાષાન્તરકાર

૫. ૩૩૮, ટિપ્પણુ આ પછી ઉમેરો —

ચમણુ, તમણની વ્યુત્પત્તિ—દ્વિગુણક, ત્રિગુણક, ચિત્તગત, તિત્તગત, વિવણત, તિવણત, અને પછી ચનો મ—એ રીતે થઈછે

૫ ૩૭૪, અપ્પ નિશેની કહિડકા પછી ઉમેરો —

જો લૅટિન *argentum*નો રજત (સ) જોડે ગોત્ર સળધ રીકારિયે તો અસ્વરિત શ્રુતિલોપના નિયમની પ્રવૃત્તિ છેક સરકૃતપૂર્વના પ્રાચીન સમયમા થતી માની સકાય એ જો સંગોત્રિય શબ્દોના ઉભયસાધારણ પૂર્વજમા રહેતો આદ્ય સ્વર અસ્વરિત હોઇને સરકૃત શબ્દમા લુપ્ત થયો

૫ ૩૮૫, ઉત્સર્ગ ૧૨ ને અન્તે ઉમેરો —

આ વ્યાપાર કચિત્ દ્વિરુક્ત ધટનામાં પ્રવર્તેછે, ઉદાહરણ ચારચાર—ચાર

૫ ૪૦૮, અત્યારે પછી ઉમેરો —

અત્તમારમાનો ખેવડો ત ક્ષીશુ થઇને એકવડો બનતાં પોતાનું બળ ચને સમર્પે છે એમ કહી સકાય

૫ ૪૧૦, ઉદાહરણ વર્ગ (બ) ની પછી ઉમેરો —

પરીન્ પરિક્ષુ પારલ્લુ

અરક અરડ આરો (પૈડાના—)

[મ આર અપ્રચરિત છે]

૫ ૪૩૭, ઉત્સર્ગ ૭, ઉદાહરણોમા ઉમેરો —

દેવર (મ) દિયર (ગુજ)

૫ ૪૪૧, ઉત્સર્ગ ૧૨ ને અન્તે ઉમેરો —

પાછળથી થયેલી આ ધટનાનું ભાવિસૂચન કરતો એક વિરન વિકાર પ્રાકૃતમાં થયેલો મળી આવેછે—મ વૃક્ષ પ્રા દસ્ય (સિ હે ૮-૨-૧૨૭), સદ્ધર્માના ંદ્ય અશમા અને વૃક્ષમાં રસપતત્ત્વો સમાન છે, અને જેમ સદ્ધનુ રૂપા તર થવામા પ્રથમ વનો લોપ થતો માન્યા વિના છૂટકો નથી તેમ વૃક્ષની નિકિનામાં પણ એવી જ ધટના હું જોઉંશુ—અર્થાત્ પ્રથમ પ્ લુપ્ત થાય અને પછી જ્ઞનો ક બને ચ્હારો મત આ પ્રકારનો હોઇને હું જો ગુણેએ સ્વીકારેલા કમદર્શન જોડે સમત થઈ સકતો નથી હેમને મતે વૃક્ષમાં વ્ અને જ્ઞનો વાત્ય થઇને વતુ સપ્રસારણ થાયછે (હિમનો Introduction to Comparative Philology એ ગ્રન્થ, પૃ ૨૬, કહિડકા ૨ જુવો)

૫ ૪૪૨, ઉત્સર્ગ ૧૩, ઉદાહરણોમા ઉમેરો —

પ્રાવરણક—પાવરણડ—પાવરણડ—ડપણ

પૃ. ૪૪૪, સ્વરવ્યત્યયનાં ઉદાહરણોમાં ઉમેરો:—

જાનવર (ફા.); જનાવર (ગુજ.); કેટલાક લોકો એમ લખે છે અને બોલે છે; ઉદાહરણ:—

“જાન જનાવરની મઠી, મેષાઢંવર ગાજે”.

(નવધરામકૃત વાલગરવાવલિ).

પરિશિષ્ટ

(વધારાનું)

પૃ. ૬૩, આરિયા-આમેસ:

પ્રોફેસર સોઆરીસે B. B. R. A. Society સમક્ષ તા. ૨૭ મી ઑક્ટોબર ૧૯૨૧ ને દિને “હિન્દની ભાષાઓ ઉપર પોર્ટુગીઝ ભાષાની અસર” એ વિષયનું પોતાનું ક્ષેષવાચન સમાપ્ત કર્યા પછી મહારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, કહ્યું કે આરિયા પોર્ટુગીઝમાંથી આવેલ છે, પણ આમેસ નહિ. મહે પ્રશ્ન: “અરબીમાંથી હોય?”; અને અન્ય સભાસદે કહ્યું “અરબીમાંથી હોય સકે.” હું ધારું અરબી હવસ (=એણે ખેંચી રાખ્યું; સ્થાપનગાસ કૃત અરબી-અંગ્રેજી કોષ) એ શબ્દ નિકટવર્તી છે.

પૃ. ૯૬, ૩. મેદનિષ્પત્તિ.

બાણવા જેવી બાબત છે કે કરિયહ અને કરિજ્ઞહ એ રૂપો ગુજરાતી ભાષાને બીજા બે ક્રિયાભેદ સમર્પે છે: કરિયહ માંથી કરિયે એ સૂચનાર્થક, ઉપદેશાર્થક, રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ કે આમ કરિયે, સમજ્યા? આ રૂપની ઉત્પત્તિ અનિશ્ચિતાર્થ વર્તમાનકાળના પ્રથમ પુરુષ બહુવચન રૂપ(કરિયે)માંથી સંભવે છે, અને કરિજ્ઞહ માંથી કરજે એ ભાવિઆદ્યાર્થ દ્વિતીયપુરુષ એકવચનનું રૂપ આવે છે; તું આમ કરજે; બચ્હારે કરિજ્ઞહ(ત્રીજે પુરુષ એકવચન)માંથી એ જ કાળ-ભેદ-દર્શક બહુ વચનનું રૂપ નીવળે છે:—કરજો (ત્હમે આમ કરજો).

પૃ. ૧૨૯ નોટ ૧૪ પંક્તિ ૩ ઉમેરો:—

અર્નાલુંદો પ્રયોગ શ્રી. નહાનાનાલ દ. કવિયે પોતાના ‘રાજરાજેન્દ્રને’ એ કાવ્યમાં ૩-૪ એ રચેલે ક્યાં છે:—

અનોહી વસ્તુનું એક રાજ્યુ સંગ્રહસ્થાન આ,

પૃ. ૨૪૯, ઉત્તરાર્ધ

અચ્છેજ્ઞ વા ચિટ્ટેજ્ઞ વા ધણાદિ સંપૂર્ણ અતવરણ વેઅરપ્રકટિત *Fragments from Bhagavati*, 1. 411 માં મળે મળ્યું નથી.

પૃ ૨૫૨, પદ્ધતિ ૧

“*√achha gum* (?) 757” (*√અચ્છ, ગમ્* (?) ૭૫૭)

ટિપ્પણ — વેપરે પ્રકટ કરેલ *Fragments from Bhagavat*,
પૃ ૪૧૧ માં અચ્છેન (અચ્છેન) છે. હાલની અનુક્રમણીમાં પોને સ્વીકારેલી
અનુમાનદ્વારા તત્તને અર્થિ હેમણે નિશ્ચયાત્મક કથન કર્યું છે, એ કે એ કથનની
પથાર્યતા વિરોધને શકા છે.

પૃ ૨૫૦, નોટ ૧૦૧, ઉમેરો —

અર, મિ હે ૮-૪-૩૬૭ માં ખીલુ ઉગાદરણ પણ છે (કર્ણે કવણેન=
કનકાર્યેણ) જેમાં કવણ સામાનાધિકરણ નપુસકલિંગ નામ (કજ્ઞ) જોડે
છે. પથ્થુ મહારો મત હેવો છે કે કવણ વારતરિડ રીતે પુરિધ્યમ દત્તો (પાઠગથી
ઓલિંગ બ થો, અને રૂઢિની શિથિનતાને પરિણામે કમથ પ્રયોગક્ષેત્ર વિસ્તીર્ણ
થતા નપુમકલિંગ બન્યો. પ્રથમ સ્ત્રીલિંગમાં પ્રયોગ થયો અને પછી નપુસક
લિંગમાં પ્રયોગ-વિસ્તાર થયો.

પૃ ૩૩૩-અન્તે

ટિપ્પણ — આ ઉચ્ચારવિક્રિયાના જો પીને નિર્દેશ કર્યો છે. પથ્થુ હેના
ઉત્પત્તિપ્રકાર લગાર જૂદો સૂચવે છે (જુઓ હેમનું પુસ્તક, *Philology*,
Literature Primer, Macmillan & Co, પ્રકરણ ૧, પૃ ૩૫, ૩૬)

ત્હાં આપેના ઉદાહરણોમાં નીચેનાં પણ છે —

Humble (અ), *humilis* (હૅસિ) માંથી,
chamber (અ), *camera* (હૅ) માંથી,
thunder (અ), *thunor* માંથી

હેમણે નીચે પ્રમાણે આ વિક્રિયા સમજાવી છે —

“નાસિકાકારા પસાર થતો શ્વાસ બધો બહાર નીકળી ચૂક્યા પછી
શ્વાસનો કાંઈક અવશેષ મૂર્છામાં રહેતા દેવો, જીભ ખસેડી વેતા, શ્વાસ બહાર
નીકળે એટલે, અનિચ્છાએ હ ઉચ્ચાર થયો”

“મ ઉચ્ચાર કર્યા પછી નેહા ઉપડે છે ત્હારે, હ ઉચ્ચારની પૂર્વે, વ
ધુશી જાય છે, કારણ કે જેમ ન અને હ ઉચ્ચારોનું સ્થાન એક છે એ આપણે
જોયું તેમ જ વ અને મનું ઉચ્ચારસ્થાન એક જ છે”

સૂચિ ક

લેખકો, પ્રમાણભૂત ગ્રંથકારો, વગેરેની વર્ણુતક્રમે સૂચિ

(નામ રહામે પૃષ્ઠાંક મૂકેલ છે.)

આપ્ટે ૩૨, ૩૦૩, ૪૧૮, ૪૫૪
આનોંદડ, વર્નોન, ૬ નોટ ૨
પ્રલિયટ ૨૭, ૩૬ નોટ ૨૦
ઉમરીગર ૩૯૮ નોટ ૧૫૫
એકનાથ ૨૦
એન્ડર્સન ૧૭૧, ૨૧૧, ૨૬૬
એન્ડ્રેસરિયા બે. તે. ૧૫, ૩૦૭
અંબાલાલ જાની ૧૦૫, ૪૨૫
ધર્મર કૌલ ૩૬૦
કરકરિયા આર. વી. ૫૮ નોટ ૩૯
કવિ દલપતરામ ૨૨૫
કવિ ન્હાનાલાલ ૧૨૯ નોટ ૨૪, ૨૭૦
કાલાયન ૨૬૦, ૪૬૨
કેશવ હરેરામ ૩૦૦, ૪૨૫
કે. હ. ધ્રુવ, જ્યુવો ધ્રુવ
કૌનોવ, પ્રો. સ્ટેન ૩૪૭ આદિ
કૌવેલ ૨૬૦, ૨૬૪, ૩૫૪
કમદીશ્વર ૨૫૨, ૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૨
ગણુપતિ ૩૦૧
ગિયન ૩૫૧
શુશે, ડૉ. ૨૭૫, ૨૯૫ નોટ ૧૮
ગ્રીઅર્સન ૩૨, ૪૬ નોટ ૩૫, ૧૬૦,
૨૦૮, ૨૦૯, ૨૮૦, ૩૪૯, ૩૫૩,
૩૯૩
ચાપ્લિન ૨૫૯, ૩૪૯
ચણ્ડ ૩૯૦ નોટ ૧૪૬
ચરક ૬૭
જૈન ૯૮

જૈનસન, એ. એમ. ટી., ૨૮, ૩૦, ૩૩
જૈનપી ૨૭૬
જૈનપેન ૬૨
જૈનસન ૧૩
જવેરી કૃ. મો. ૧૭, ૧૮, ૫૭ નોટ
૪૭, ૨૨ નોટ ૭૫
જિમ્મર ૨૪ નોટ ૨
જિમ્મરમન, કાધર, ૨૬૧, ૩૦૩
ટર્નર, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૮૦
ટાગોર રવીન્દ્રનાથ ૧૭૧, ૨૧૧, ૨૬૬
ટેસિટોરી, ડૉ. ૩૮, ૩૯, ૧૦૪, ૧૨૪,
૧૨૫, ૧૬૦, ૧૭૨ થી ૧૭૯, ૧૮૦
નોટ ૪૫, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૬, ૨૦૮,
૨૦૯, ૨૧૭, ૨૪૮, ૨૭૬ થી ૨૮૧,
૩૧૬ નોટ ૫૧, ૩૬૮ નોટ ૧૨૯,
૩૭૦ નોટ ૧૩૪, ૩૭૧, ૩૭૫ નોટ
૧૩૯, ૩૭૭, ૩૭૮, ૩૮૩, ૩૯૧,
૪૨૧, ૪૩૧, ૪૩૫.
હક, મેથેલ ૬૨, ૬૮ (નોટ ૪)
હાલગાડો, એસ રાહલ્કો, ૫૮.
હિક્કિન્સ ૩૯૮
હિન્ડલ. રિહ્ડ, ૬૮ નોટ ૪, ૨૬૦
તાકખાવ ની. સ. ૧૩
ત્રિપાઠી ત. મ. ૫૩ નોટ ૪૦
ત્રિવેદી ક. પ્રા. ૨૧૨
દયારામ ૧૭, ૧૮, ૧૯
દલાલ ચી. ડા. ૧૨૪
દેસાઈ, માધવલાલ હ. ૨૧૨

ધારા ૨૮૩
 મુવ કેશવ હ ફ નોટ ૩, ૮૨, ૮૩
 નોટ ૨૯, ૧૪૮, ૧૪૯ ૧૫૬-
 ૧૬૦, ૨૧૨, ૨૧૩, ૨૬૪, ૩૭૧,
 ૩૭૮, ૪૧૧, ૪૨૩, ૪૨૫
 નર્મદાશક્ત ૧૭, ૧૦૪, ૧૫૬, ૨૧૩,
 ૨૬૮
 નરસિંહ મહેતા, ૩૮૦, ૪૬૬
 નરસિંહરાવ ભોળાનાથ ૪૦૬
 નવલરામ લક્ષ્મીરામ ૮૨ નોટ ૨૮,
 ૧૦૧, ૧૦૩, ૧૫૬, ૩૧૩, ૩૩૧,
 ૪૩૦, ૪૩૪
 નાગોજી ભટ્ટ ૨૩૫
 નારાયણ હેમચન્દ્ર ૫૯
 પડિત પ્રભાકર રામચન્દ્ર ૧૦૫
 પદ્મનાભ ૩૩, ૩૫ નોટ ૧૯
 પાણી દા ગો ૨૦ નોટ ૨૮
 પાણિનિ ૨૪, ૨૫ ૬૫, ૮૫, ૯૮ નોટ
 ૪૬, ૧૧૦, ૧૧૩, ૧૮૨ ૨૩૫ નોટ
 ૯૦, ૨૪૯, ૨૬૪ નોટ ૧૧૧,
 ૩૦૧, ૩૬૨, ૪૨૨, ૪૨૪ નોટ ૨
 પિયોન ૨૪૮, ૨૫૯, ૨૬૧
 પ્રેમાનન્દ ૩૨૫
 રૂઢીટ ૬૮
 ર્ડ ૪૩
 બાણ ૬૭
 બીરમ ૬૯ નોટ ૫, ૭૪ નોટ ૧૭,
 ૮૧ નોટ ૨૫, ૮૩ નોટ ૩૦,
 ૮૭, ૮૮, ૮૯ નોટ ૩૮, ૯૩
 નોટ ૪૨-૪૪, ૮૯, ૧૧૧, ૧૬૨,
 ૧૬૩, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૮૬,
 ૧૮૭ નોટ ૪૭, ૨૦૮, ૨૩૧
 બેગ, મીરજા ઠીચ, ૩૮૩, ૩૮૪
 બેતવલકર ડૉ ૨૫૯, ૨૬૦
 ૧૦

ભોપદેવ ૮૫
 મોચનિક, ૩૨૩ નોટ ૨૪
 બચુનર ૩૧
 બલગુપ્ત ૨૯
 બુક્ક ૩૫૨
 બુમ્મન ૨૭૫, ૪૬૩
 બલ્લમશીલ ૩૦૫ નોટ ૮૪
 બટ્ટોજી દીક્ષિત ૨૫ નોટ ૪
 ભર્યા એ ચહે ૧૫
 ભાડારકર દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ૨૭ ૩૧,
 ૩૨, ૩૩, ૩૪, ૩૬, ૩૭, ૪૧
 ભાડારકર ડૉ સર રામકૃષ્ણ
 ૧, ૧૨, ૮૬, ૮૭ ૧૦૪, ૧૬૩,
 ૧૬૫, ૧૬૬ ૧૬૭, ૧૬૮,
 ૧૬૯, ૧૭૦, ૨૦૫, ૨૦૬, ૨૧૪,
 ૨૧૮, ૨૨૨ નોટ ૭૬, ૨૩૧ નોટ
 ૮૭, ૨૩૨, ૨૩૯ નોટ ૯૬, ૨૪૫,
 ૨૪૭, ૨૪૮, ૨૮૧, ૨૮૨, ૩૦૫,
 ૩૧૨ નોટ ૩૫ ૩૪૦, ૩૪૧,
 ૩૬૩, ૩૬૭, ૩૭૧ નોટ ૧૩૪,
 ૩૭૩, ૩૮૪, ૩૯૩, ૩૯૫, ૩૯૮,
 નોટ ૧૫૬
 ભામહ ૨૫૪, ૩૫૪
 ભાલજી ૨૩૩
 ભીમચંદ્ર ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૧૨, ૩૨૨,
 ૪૦૯
 ભીમરાવ ભોળાનાથ ૨૩૮
 મદયમન ૯૮
 મદાબની વ મ ૨૦ નોટ ૧૮
 મરે ૩૪ નોટ ૧૮
 માકેડેય ૬૩, ૨૬૦, ૨૬૧ ૨૬૬,
 ૩૭૫, ૩૫૫ ૩૫૬, ૩૬૦, ૩૬૪
 નોટ ૧૦૪
 મુકુ દેવ ૨૬૧

મુરારિ ૫૫
 મેક્ડોનેલ ૨૭૨, ૩૦૨ નોટ ૨૩, ૩૦૪
 નોટ ૨૬
 મેક્સમૂલર ૫, ૨૬૦ નોટ ૧૦૭, ૨૮૨,
 ૩૦૨ નોટ ૨૩, ૩૦૫ નોટ ૨૮, ૩૫૨
 મેરુસુન્દર ૧૬
 મોદી જગજીવન દયાળદાસ ૩૪૮
 મોરોપંત ૨૦
 યાસ્ક ૨૫૭, ૩૦૨ નોટ ૨૩
 રણછોડ ૧૯
 રાઈસ, લ્યૂઈસ, ૧૬૮ નોટ ૪૧
 રાજશેખર ૭૭ નોટ ૨૧
 રાધાકાન્તદેવ બહાદુર ૭૨ નોટ ૧૦
 રાય, ગણુપતિ, ૬૭, ૬૮, ૬૯
 રાવળ હમનલાલ વિ. ૫૬, ૪૦૬,
 ૪૨૫ નોટ ૪-
 રૈવાશંકર ૧૬ નોટ ૧૪
 રૉથ ૩૦૩ નોટ ૨૪
 લડ્વિગ ૨૪ નોટ ૨
 લૅરસન ૨૫૨, ૨૫૩, ૩૫૪
 વરુચિ ૯૭, ૧૧૬, ૨૫૩, ૨૬૦,
 ૨૬૨, ૩૫૪, ૩૫૬, ૪૦૦
 વલ્લભલાલ ૫૫
 વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય ૪૪૦
 વલ્લભદાસ ૧૯
 વસન્તરાજ ૨૬૧
 વાગ્ભટ ૬૭

વિલિયમ્સ મો., ૨૭૩, ૩૦૩
 વિઘ્નદાસ ૪૨૫
 વીરવિજય ૮૪ નોટ ૩૧
 વેબર ૨૪ નોટ ૨, ૨૫૧, ૨૫૪,
 ૨૫૫, ૨૬૦
 વ્રજલાલ કાલિદાસ શાસ્ત્રી ૩૨, ૮૩,
 ૮૫, ૯૧, ૧૦૨, ૧૫૫, ૧૮૯
 નોટ ૪૮, ૨૩૫, ૨૩૫ નોટ ૯૦,
 ૨૬૪ નોટ ૧૧૧, ૩૮૭ નોટ ૧૪૫
 બિહટની ૨૭૨
 શામળ ૫૪ નોટ ૪૩, ૪૨૬
 શ્રીધર ૨૦
 સદ્દાહ જી. એન. ૩૭૪ નોટ ૧૩૯
 સહનનંદ સ્વામી ૧૮, ૪૨૫
 સુશ્રુત ૬૭
 સોમેશ્વર ૪૦
 સ્ટીવન્સ, ફ્રાંક, ટી., ૩૭૪ નોટ ૧૩૯
 સ્મિથ, વિન્સેન્ટ એ., ૪૦, ૪૧, ૫૪
 નોટ ૪૧, ૬૭-૬૮ નોટ ૪
 હ. હ. ધ્રુવ ૨
 હેમચન્દ્ર ૩૧, ૫૪, ૮૪ નોટ ૩૧,
 ૮૫, ૧૦૧ નોટ ૫૦ ૩૮૬, ૪૧૪
 ગ્રન્થોલ્ડેખ સૂચિમાં સિદ્ધ હેમચન્દ્ર
 બુવો
 હોંગ ૩૪૯
 હર્નલ, ડૉ. ૧૯૨, ૧૯૮, ૨૦૮, ૨૧૦,
 ૨૩૫ નોટ ૯૦, ૨૩૮ નોટ ૯૪

સૂચિ 'સ
' અન્થહિલેખ
(નામ સ્હામે પૃષ્ઠાક છે)

અખેગીતા ૪૦૯
અપભ્રંશશબ્દચક્રિકા ૮૦
અપભ્રંશશબ્દપ્રકાશ ૧૦૧ નોટ ૫૦,
૧૦૫
અભિધાનચિન્તામણિ ૮૪ નોટ ૩૧
૩૮૮ નોટ, ૪૩૦
અમરકોશ ૫૬, ૬૬, ૪૧૩
અર્હાગ્નિરા કે અર્હાગ્નિરાક ૧૪
અનચૂરી, દક્ષવૈકાનિક સૂત્ર પરની, ૧૨૫
આદિનાથ ચરિત્ર ૩૮૩
આર્તિ પર્વ (દરિદ્રાસ) ૩૭૭
ઈન્દ્રિય ૧. ઔટિકવરી ૩૧, ૩૩, ૩૭,
૩૮, ૪૯, ૬૭, ૧૦૪, ૧૨૪ નોટ
૧૦, ૧૪૬, ૧૬૦, ૧૭૩, ૧૭૭ નોટ
૪૩, ૧૮૬, ૨૨૩, ૨૩૮ નોટ ૬૪,
૨૭૬, ૨૭૭, ૨૭૯ ૨૮૦, ૩૬૧
મન્દુકમાર (હાનાલાન) ૨૭૦
મધરવિવાહ (મુશરિ) ૫૫, ૨૪૫, ૩૮૨
ભિત્તર રામચરિત ૨૫૦, ૨૫૧
ભિત્તરમાલા (મજલામ - શાસ્ત્રી) ૮૨
નોટ ૨૮, ૧૦૧, ૧૦૨ નોટ ૨૧,
૧૮૯ નોટ ૪૮, ૨૩૪ નોટ ૬૦
૨૬૪ નોટ ૧૧૧, ૩૧૩ નોટ ૪૦
૩૮૭ નોટ ૧૪૫
ઉપા (નાનાતાલ) ૨૭૦
ઉપાદરણ (જનાદન) ૧૨૬, ૧૭૭
નોટ ૪૩
અક્ષપાનિશાખ્ય ૧૧૭ ૨૭૧, ૨૭૨
૨૭૪ ૨૮૨, ૨૫, ૩૬૪ નોટ
૧૨૪, ૩૬૫ નોટ ૧૨૭, ૩૬૭
નોટ ૧૨૮, ૪૨૯

આખાદરણ (નાકર) ૪૨૬
ઔકિતક, નામવિના ૪૫૩
ઔદ્યોગિક સમેલનનો અહેવાલ-લાતા
મિજનાયનો નિબંધ ૩૭૨ નોટ ૧૩૫
કર્પેરટિવ ગ્રામર, (બીન્સ) "સુતનામક
બ્યાકરણ" જુવો
કર્પેરટિવ ગ્રામર (જુગમન) ૪૬૨,
૪૬૩
કર્ણોટક ભાષાભૂષણ ૧૬૮ નોટ ૪૧
કર્પુરમજરી ચોપાઈ (મતિસાર) ૭૭
નોટ ૨૧, ૧૦૫, ૨૩૩,
કલાપીનો વિરહ ૧૨૬ નોટ ૧૪
કાદીય પ્રાતિશાખ્ય ૩૬૪ નોટ ૧૨૪,
૩૬૭, ૩૬૯
કાદમરી (બાણ) ૬૭
કાદમરી (ભાલજી) ૮૩ નોટ ૨૬,
૧૩૬, ૧૭૭, ૧૭૭ નોટ ૪૩, ૨૩૩,
૨૬૪, ૨૮૪, ૨૯૧ ૩૩૭ ૩૪૮
નોટ ૧૧૧, ૭૭૧ નોટ, ૩૭૬,
૩૭૮, ૩૮૦, ૩૮૨, ૪૧૮, ૪૬૧
કા દડદે પ્રગ્નંધ (પદ્મનાભ) ૩૭, ૩૬
નોટ ૧૬, ૭૪, ૧૦૪, ૧૦૫ ૨૪૦,
૩૧૧, ૩૭૬
કા પદોદન ૨૩૭ નોટ "મુદાત્મા મ
દોદન જુવો
કાવ્યા ર્શી (દડી) ૨૦૩ નોટ ૫૭
કારમરી ભાગાની લઘુપોથી }
કારમરી ભાગાનો લઘુમય }
(મીઅસન) ૨૫૧ નોટ ૧૦૫
૩૪૮, ૩૪૯ નોટ ૧૧૩
ગાનિકોમુદી ૮૦

કુમારપાલચરિત ૧૩૦ નોટ, ૧૪૨ નોટ
 ૨૨, ૨૩૯, ૨૪૬, ૨૬૦, ૨૬૧,
 ૨૮૩, ૩૨૫, ૩૬૪ નોટ ૨૨૩
 કુલાર્ણવતન્ત્ર ૬૯
 કુસુમમાલા ૨૨૭, ૪૦૬, ૪૪૪
 કેટલાક કાવ્યો (ન્હાનાલાલ) ૨૭૦
 કેટલાક ક્ષરસી શબ્દો (કૃ. મો. ઝવેરી)
 ૨૨૨ નોટ ૭૫
 ક્રિશ્ચન પુરાણ ૩૭૪ નોટ ૧૩૯
 ગરબીસંગ્રહ-દયારામકૃત-૨૪૪, ૨૪૫,
 ૨૬૪
 ગીતગોવિંદ ૮૨ નોટ ૨૯
 ગુજરાત શાળાપત્ર ૧૨૪ નોટ ૧૦,
 ૨૧૨, ૨૨૮, ૪૦૬, ૪૨૭
 ગુજરાતી (સાપ્તાહિક પત્ર) ૨૨૮, ૪૦૬
 ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક શબ્દોની
 જોડણી, ૪૨૫ નોટ ૪
 ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ, ૨૯
 ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ ૩૨, ૯૧,
 ૧૦૧, ૩૦૦ નોટ ૩૧
 ગુજરાતી શબ્દમૂલદર્શક કોશ ૧૦૨
 ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ,
 ખેલી, અહેવાલ, ૨૧૨ નોટ ૬૬
 ત્રીજી, „ ૩૬૯
 ચોથી, „ ૪૨૫
 “ગુર્જરો” (દેવદત્ત ભાડારકરનો નિ-
 બંધ) ૩૦, ૩૧
 ગેઝેટીઅર, મુઅઈ, ૨૫, ૨૯, ૩૦, ૩૨,
 ૩૩, ૩૪, ૩૬
 ગોડ ભાષાઓ વિશે નિબંધો (ભર્નલ)
 ૧૯૯, ૨૧૦ નોટ ૬૩, ૨૧૧
 નોટ ૬૫
 ગોડ વ્યાકરણ (ભર્નલ) ૩૫૩
 ગૌતમરાસ ૧૨૪ નોટ ૧૦, નોટ ૧૧;
 ૧૭૭ નોટ ૪૩

ગ્રીસ રોમનોના સમયનું (ફિન્લે), ૮
 ચન્દ્રહાસાખ્યાન (વિષ્ણુદાસ) ૪૨૫
 ચાતુરી છત્રીશી (નરસિંહ) ૩૮૨, ૪૬૦
 ચિત્રદર્શન (હ. હ. ધ્રુવ), ૩૩૮
 છન્દોનુશાસન (હિમચન્દ્ર) ૨૯૩, ૪૦૭
 જગતમિતર ૧૬
 જયા અને જયન્ત ૨૭૦
 જશવન્ત સોનીગરો વિશેનું કાવ્ય ૧૨૫
 જાતકપંચક ૨૫૯
 જૂની ગુજરાતી ભાષા ૧૦૫
 જોડણી વિશેનો નિબંધ (નરસિંહરાવ)
 ૪૫૭
 જ્ઞાનેશ્વરી ૨૦
 કલનાત્મક વ્યાકરણ (બીમ્સ) ૬૯,
 ૭૩ નોટ ૧૬, ૮૭, ૯૩, ૧૧૧,
 ૧૧૮, ૧૩૧, ૧૬૧, ૧૭૦, ૧૭૨,
 ૧૮૬, ૧૮૭ નોટ ૪૭ ૨૩૬, ૨૩૭,
 ૨૫૩, ૨૬૬, ૨૭૮, ૩૪૦, ૩૬૮
 નોટ ૧૩૦, ૩૯૨, ૩૯૫, ૪૪૯,
 ૪૫૦, ૪૬૩
 ત્યાગ (નગેન્દ્રનાથ સરકારચિત કથા,
 બંગાળી માસિક “પ્રવાસી”) ૨૦
 દયારામકૃતકાવ્યમણિમાળા-૨૮૩
 દયારામકૃતગરબીસંગ્રહ ૨૪૪, ૨૪૫,
 ૨૬૪
 દશકુમારચરિત ૪૫૪
 દશમસ્કંધ (કેશવ-હરદેરામ) ૩૦૦,
 ૪૨૫
 દસ્તુર હોશંગ સ્મારક ગ્રન્થ ૩૯૮ નોટ
 ૧૫૫, ૩૯૯ નોટ ૧૫૫
 દાણ્યાચાતુરી (દયારામ) ૪૧૪
 દાણ્વીલા (નરસિંહ) ૩૮૪
 દુઃખી સંસાર ૧૨૯ નોટ ૧૪

દેશી નામનાના ૫૪, ૬૨, ૧૫૮ નોટ
૩૧ અને ૩૨, ૨૩૦, ૨૮૬, ૩૧૩,
૩૧૪, ૩૧૬ નોટ ૫૦, ૩૨૦ નોટ
૬૬ અને ૭૦, ૩૨૧ નોટ ૭૨,
૩૨૪ નોટ ૮૩, ૩૨૫ નોટ ૮૪,
૩૩૧, ૩૮૦, ૩૯૧ નોટ ૧૫૧,
૪૧૩ નોટ ૧૮૩
દોષકવૃત્તિ ૨૬૩ નોટ ૧૧૦
ધર્મિલકુમારનો રાસ ૮૪ નોટ ૩૧
ધાતુનાં ૮૫, ૩૧૪
ધાતુસમૂહ ૮૫
ધુવચ્ચિત્ર ૪૨૬
નમનીશી (સામગ) ૫૪ નોટ ૪૩,
૩૪૫ નોટ ૧૦૭
નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો (શુભરાત્રી
પ્રેસ) ૩૮૪, ૪૮૫
નર્મદાકાવ્ય ૧૬, ૧૭, ૫૪, ૧૦૪, ૧૫૬
નોટ ૨૬, ૨૧૩ નોટ ૬૬, ૩૬૮
નોટ ૧૨૬
નર્મદાકાવ્ય ૧૦૪
નવલક યાવતિ ૧૫૬ નોટ ૨૬, ૨૧૩
નોટ ૬૮, ૩૧૧, ૦૭૩ નોટ ૧૩૬,
૪૨૭
નળાખ્યાન ૧૩૬ નોટ ૨૦, ૨૩૭ નોટ
૩૨૫, ૩૩૬, ૩૪૩, ૩૭૬, ૪૧૮,
૪૩૦
નામ વિનનું ઔપતિક ૪૫૩
નિરુક્ત (મારક) ૬ નોટ, ૨૫૭ ૩૦૨
નોટ ૨૩, ૩૦૩ નોટ ૨૪
નેમિનાય કાગ (મનદેવ શર્મા) ૧૫૦
પદ્યાખ્યાન, ૧૨૪ નોટ ૧૦, ૧૮૬,
૩૭૭
પદ્યાવતીની વાતો (સામગ) ૩૧૫
નોટ ૪૩, ૩૮૪

પદ્યચનાના પ્રકાર (કે હ કુવ) ૬
નોટ ૩
પાટણના હસ્તલેખો (ચિ ડા દલાય)
૧૨૪, ૨૩૩ નોટ ૮૬
પાત્રી ચાલકોષ (ચાલકોષ) ૨૫૬,
૩૪૬
પીપલ ઓફ ઈન્ડિયા (રિસર્ચી) ૩૭
નોટ ૨૨, ૪૧, ૪૨, ("ભરત
ખડના લોક" જુવો)
પુણ્યમાલપ્રકરણ (મેરુસુર) ૧૬
પૃથુરાજ રાસા (ભીમરાવ ભોળાનાથ)
૨૩૮ નોટ ૬૮
પ્રતિષ્ઠાચુન ૪૬૭
પ્રબોધપ્રકાશ (ભીમશંકર) ૩૦૦ નોટ
૨૧, ૩૭૭
પ્રવાસી માસિક એમાંની કથા 'ત્યાગ' ૨૦
પ્રાકૃત પિંગળ ૨૬૦, ૨૬૫ ૨૬૬
પ્રાકૃતપ્રકાશ (વરરચિ) ૬૭, ૧૦૫
૧૦૭ ૨૦૦, ૨૫૪, ૨૬૦, ૨૬૨,
૨૬૪ નોટ ૧૧૧, ૨૭૪, ૪૦૦,
૪૨૦, ૪૩૬
પ્રાકૃતલક્ષણ (ચાલક) ૧૧૪, ૨૭૭,
૨૮૧, ૪૦૭ નોટ ૧૭૬
પ્રાકૃતવ્યાકરણ (હિમચન્દ) ૨૬૧, ૩૮૩,
૩૮૬
પ્રાકૃતમર્વસ્વ (માર્કેટ) ૨૨ ૬૩,
૨૬૦, ૨૬૬ ૨૭૫, ૩૫૫, ૪૨૧
પ્રાકૃતસજ્જવની (વનન્તરજ) ૨ ૧
પ્રાચીન પાશાના રાજસયાની વિગે નોંધ
(ટેનીટીરી) અમેશ્ચ સ્વિમી "No
109" જુવો
પ્રાચીન તરફન સાહિત્યનો ઇતિહાસ
(મંદસમુદાય) ૬૦ નોટ ૧૦૭

પ્રાતિશાખ્ય, ઋક્, ૬ નોટ, ૧૧૭.

૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૪, ૨૮૨, ૨૮૫,

૩૬૪ નોટ ૧૨૪, ૩૬૫ નોટ ૧૨૭,

૩૬૭ નોટ ૧૨૮, ૪૨૯

પ્રાતિશાખ્ય, કાટીય, ૩૬૪ નોટ ૧૨૪,

૩૬૭, ૩૬૯

પ્રાતિશાખ્ય, શુક્લયજુઃ, ૩૬૪ નોટ

૧૨૪

પ્રેમાનન્દની પ્રસાદી ૨૪૫

ફારસી-અંગ્રેજી ડિક્શનરી (જૉહન્સન) ૧૩

ફ્લોરિન્ટાઇન હસ્તલેખો ૧૨૪ નોટ

૧૧, ૩૭૭, ૩૭૮

ફેરિસ્તાહ ૩૭૩ નોટ ૧૩૮

બંગાળી વ્યાકરણ વિશે નોંધ (રવી-

ન્દ્રનાથ ટાગોર) ૧૭૧, ૨૧૧, ૨૬૬

બાલગરબાવલી (નવલરામ) ૨૨૬

નોટ ૮૧, ૩૩૧, ૪૩૦

બુદ્ધિપ્રકાશ ૭૬ નોટ ૧૯, ૪૨૭

બૃહત્ કાવ્યદોહન ૫૫ નોટ ૪૫, ૭૫,

૨૩૭ નોટ, ૩૦૦ નોટ ૨૧, ૩૮૨,

૪૧૮

ભરતખંડનો ઇતિહાસ (ઇલિયટ) ૨૭, ૩૬

ભરતખંડના લોક ૪૧, ૪૨

“પીપલ ઓફ ઇન્ડિયા” જીવો.

ભરતખંડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ૪૧

નોટ ૩૦

Early History of India જીવો.

ભાગવત, ગદ્ય, ૪૨૫

ભાગવતી ૨૪૯

ભાષાશાસ્ત્ર (મૅક્સમૂલર) ૩૪૯ નોટ

૧૧૪

Science of Language જીવો.

ભારતવર્ષના સાહિત્યનો ઇતિહાસ

(વેબર) ૨૬૦ નોટ ૧૦૭

ભારતવર્ષની ભાષાવિષયક સમીક્ષા,
૨૫૭, ૨૫૮

Linguistic Survey of India
જીવો.

ભાવપ્રકાશ ૭૧ નોટ ૯, ૭૨ નોટ ૧૨

ભ્રમરગીતા (અહદેવ) ૩૮૪

મનુસ્મૃતિ ૮૬

મરાઠી ભાષાના ઇતિહાસ, ૩૬૨ નોટ

૧૧૯

મરુઠ પ્રદેશની ભીંડભાષા ૩૬૯

મહાભાષ્ય ૨૫ નોટ ૪, ૨૮૪

માઇલસ્ટોન્સ ઇન ગુજરાતી

લિટરેચર (ફ. મો. ઝવેરી) ૧૭

માધવાનલકથા ૧૭૭ નોટ ૪૩

માધવાનલ (કામકલા) દોષક-પ્રબન્ધ

૯૩ નોટ ૪૨, ૧૦૭, ૩૦૧, ૩૪૮

નોટ ૧૧૧

મિરાતે અહમદી ૪૩

મુઘલાવખોષ ઔક્તિક ૧૪૬ નોટ ૨૫,

૨૬૫, ૩૭૬, ૪૦૫

મુખ્ય ઝંઝેરીઅર-“ઝંઝેરીઅર” જીવો

મેદિની કાશ ૧૦૧ નોટ ૫૦

રસિકવલ્લભ (દયારામ) ૨૭૧ નોટ

૧૧૩, ૪૦૯

રાજનિર્ઘણ્ટ ૭૧ નોટ ૯

રામાયણ (માંડણ) ૪૧૯

રામાયણ (વાલ્મીકિ) ૪૦૬

રાસસહસ્રપદી (નરસિંહ) ૪૬૧

રુકમાંંગદ કથા (માંડણ) ૨૮૯

રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીનું જર્નલ

૩૨૮, ૩૪૨ ઉપરાંત જીવો

“Journal of the R. S.

Society,” અંગ્રેજી સૂચિ

રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી, બંગાળ

નું જર્નલ, જીવો અંગ્રેજી સૂચિ

રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી, મુબઈ
શાખા નું જર્નલ જુલો અગ્રેજ સુચિ
વચનામૃત ૧૮, ૪૨૫
વસત ૩૯ નોટ ૨૬, ૩૭૬ નોટ
વસતવિતાસ-૧૨૧ નોટ ૧૩, ૨૮૯
નોટ ૯, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૩૭ નોટ
૯૭, ૩૭૬
વાગ્યાપાર (કે હ મુન) ૭૨ નોટ
૧૩ ૧૪૮ નોટ ૭૭, ૧૫૬, ૧૫૭,
૨૧૦ ૨૯૮, ૩૩૬ નોટ ૯૬, ૪૧૦,
૪૧૧, ૪૨૬
વાચનમાળા, હોપકૃત, ૪૦૬
વિદ્યાવિલાસચરિત્ર (ન્યાયસુન્દર)
૩૪૮ નોટ ૧૧૧
વિદ્યાવિલાસચરિત્ર (હીરાનન્દ સરિ)
૩૪૮ નોટ ૧૧૧
વિમલપ્રમન્ય ૧૨૪ નોટ ૧૦, ૧૨૫,
૧૪૪ નોટ ૨૩, ૧૭૭ નોટ ૪૩,
૨૮૪, ૨૯૦ નોટ ૧૪, ૩૩૧, ૩૪૮
નોટ ૧૧૧, ૩૮૫, ૪૦૦, ૪૫૩
વિરાટપર્વ (નાકર) ૪૦૬
વિલ્લન (સ્મારક) વ્યુત્પત્તિવિષયક
વ્યાખ્યાનો હિન્દી ભાષાશાસ્ત્રવિષયક
વ્યાખ્યાનો (રા ગો ભાગારકર)
૭, ૧૨, ૨૪, ૩૯, ૭૩, ૭૬, ૮૮
નોટ ૩૫, ૬૦, ૬૫, ૬૯ ૧૩૧, ૧૩૩
નોટ ૧૬, ૧૪૬ નોટ ૨૫, ૧૪૭
નોટ ૨૬, ૧૬૫, ૧૬૭ નોટ ૪૧,
૨૦૫, ૨૦૬, ૨૧૪, ૨૧૮, ૨૨૦
નોટ ૭૬, ૨૦૧ નોટ ૮૭, ૨૩૦,
૨૩૯ નોટ ૯૬, ૨૪૫, ૨૪૭, ૨૪૮
નોટ ૧૦૦ ૨૮૨, ૨૮૪, ૨૮૮,
૨૮૦, ૩૦૫, ૩૧૦, ૩૧૬ નોટ ૫૨
૩૨૯ નોટ ૮૯, ૩૬૩, ૩૬૭, ૩૭૧

નોટ, ૩૭૩, ૩૯૦, ૩૯૫, ૩૯૮
નોટ ૧૫૬
વિદ્યુસિદ્ધાન્તસારાવનિ ૬૮
વૈતાલપયવીશી ૭૫, ૧૨૫ ૧૭૭ નોટ
૪૩, ૩૪૮ નોટ ૧૧૧
વૈદિક અનુક્રમણી ૨૪, ૩૦૨
વૈદિક વ્યાકરણ (મંફડોનેન) ૨૬૭ નોટ,
૩૦૦ નોટ
વૈશેષિક સાર ૫૩ નોટ ૪૦
વૈજ્યવ આર્થિક ૩૭૩ નોટ ૧૩૬
વ્યુત્પત્તિપાઠ (નવનરામ) ૮૦ નોટ
૨૮, ૮૬, ૧૦૧, ૧૦૩ નોટ ૫૦,
૩૮૭ નોટ ૧૪૫, ૪૩૪, ૪૫૧
વ્રજવેળી (પ્રેમાનન્દ) ૪૦૬
ચક્રાન્તયા ૨૫૦
ચલુચારનો મતભો ૫૫
ચતુષ્થ આલણ ૯૩ નોટ ૪૩
ચન્દ્રકપદ્રુમ (રાધાકાન્ત દેવ અદાદુર)
૭૨ નોટ ૧૦ અને ૧૧
ચાર્જવર ૭૧ નોટ ૯
શિષ્યોપયોગી વૈદિક વ્યાકરણ
(મંફડોનેલ) ૨૮૭ નોટ, ૩૦૨ નોટ
શીલવર્તીનો રાસ ૨૮૦, ૨૯૦ નોટ
૧૪, ૨૯૫, ૩૩૦, ૪૧૪, ૪૧૮
શુક્લ યજુ પ્રાતિશાખ્ય ૩૬૪ નોટ
૧૨૪
સતસંયા (દયારામ) ૧૭ નોટ ૧૫
સવાઈમાધવરાવચેચાની રાજનિદી ૨૧
સક્ષિપ્તસાર ૨૪૮, ૨૫૦, ૨૬૦, ૨૬૦
નોટ ૧૦૮
સસ્કૃત-અગ્રેજ ચન્દ્રકોશ (આપ્ટે) ૩૦૩
નોટ ૨૪ ૩૧૩ નોટ ૪૦, ૩૭૪,
૪૦૬, ૪૦૮ ૪૧૦, ૪૧૮, ૪૫૪
સસ્કૃત-અગ્રેજ ચન્દ્રકોશ (મોનિયર
વિત્તિયમ) ૨૭૦, ૩ - નોટ ૨૫,
૩૧૩ નોટ ૪૦, ૩૧૮ નોટ ૬૬,

સંસ્કૃત વ્યાકરણશાસ્ત્રો (ખેલ્લેલકર)

૨૫૯

સારસાસ ૨૪૦

સિદ્ધાન્ત (અક્ષયુત) ૨૯

સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૪૯, ૫૪ નોટ ૪૨, ૭૪,

૭૭, ૮૯, ૧૦૭, ૧૧૬, ૧૧૭,

૧૧૮, ૧૨૧, ૧૨૫, ૧૩૦, ૧૩૨,

૧૫૦, ૧૮૧ ૧૯૨, ૧૯૫, ૨૦૫,

૨૨૩ નોટ ૭૯, ૨૩૧, ૨૩૪,

૨૩૫ નોટ ૯૦, ૨૩૬, ૨૪૫, ૨૪૬,

૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૩,

૨૬૨, ૨૬૩, ૨૬૫ ૨૬૭, ૨૭૪,

૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮ નોટ, ૨૯૩,

૨૯૪, ૩૦૮, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨,

૩૧૩, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭,

૩૩૫, ૩૩૮, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૬

૩૭૦, ૩૭૪, ૩૭૫, ૩૮૦, ૩૮૬,

૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૨ ૩૯૬, ૩૯૭,

૩૯૮, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૪, ૪૧૧,

૪૧૨, ૪૧૪, ૪૧૭, ૪૧૯, ૪૨૦,

૪૨૧, ૪૨૩, ૪૨૯, ૪૩૪, ૪૩૮,

૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૩, ૪૪૫, ૪૪૭,

૪૪૯, ૪૫૦, ૪૫૧,

સિદ્ધાન્ત કૌમુદી ૨૮૪

સિંદામ્ન બત્રીશી (શામળ) ૪૨૬

સીતાહરણ (કર્મણુમન્ત્રી) ૧૪૪ નોટ ૨૩

સુદયવત્સવીરચરિત ૧૨૫

સુદામાચરિત (નરસિંહ મહેતાનું કહે-

વાતું) ૩૭૨

સુરતસંગ્રામ (નરસિંહ) ૨૬૯

સૂતકનિર્ણય ૫૬

સેંટ પીટર્સ મર્ગ શબ્દકોષ ૨૭૨ ૩૦૩ નોટ

સ્કન્દ ગુમાની ગુજર ૧૫

સ્કન્દપુરાણ ૬૯

સ્વરૂપ (ધીરો ભગત) ૨૮૩

હરિલીલા (ભીમકવિ) ૨૨૮, ૨૯૨,

૩૦૦, ૩૦૧, ૩૧૨, ૩૭૦ નોટ

૧૩૩, ૪૦૬, ૪૦૯, ૪૫૩

હાલ (વેબર) ૨૪૯, ૨૫૨, ૨૫૫

હિન્દુ પ્રજામાં વિદેશીય તત્ત્વો (દેવદત્ત

ભાડારકર) ૩૭, ૪૧

હોપકૃત વાચનમાળા ૪૨૬

સૂચિ ગ

પાશ્ચાત્ય ભાષાના ગ્રંથોના ઉલ્લેખ

Archaeological Survey,

South India, ૬૨

Archaeological Survey of

Western India, Superin-

tendent's Report ૩૭૦ નોટ

૧૩૩, ૩૭૩ નોટ ૧૩૮

Bardic and Historical Sur-

vey of Rajputana ૧૭૭,

૨૦૯, ૨૭૭, ૨૭૯, ૨૮૦

Century Dictionary ૫૭, ૭૮

નોટ ૨૨

Chivalry in English Li-

terature (Schofield) ૮

Chronology of India

(Mabel Duff) ૬૮ નોટ

Comparative Grammar

(Beames) ૬૯, ૭૩ નોટ ૧૬,

૮૭, ૯૩, ૧૧૧, ૧૧૮, ૧૩૧, ૧૬૧

१७०, १७२, १८६, १८७ नोट
 ४७, २३६, २३७, २५३, २६६,
 २७८, ३४०, ३६८ नोट १३०,
 ३६२, ३६५, ४४६, ४५०, ४६३
 Comparative Grammar
 (Brugmann) १७५, ४६२, ४६३
 Critical, Comparative and
 Historical Method of
 Inquiry (Dr Bhandar
 kar) ६६, १०८
 Early History of India
 (Smith) ४१ नोट ३०, ५४
 नोट ४१, ६७ नोट ४, ३५१ नोट
 ११६
 Encyclopædia Britannica
 ७, ६६, ७१, ६०, ३५१ नोट ११५
 Encyclopædia of Indian
 Research २७७
 Epigraphia India ६२, ३४७
 नोट ११०
 Essays on the Gaurian Lan-
 guages (Hærnle) १६०,
 २१० नोट ६३, २११ नोट ६५
 Etymological Dictionary
 of English Language
 (Skeat) ३०, नोट
 Foreign Elements in Hindu
 Population (Dr Bhan-
 darkar) ३७, ४१
 Gaurian Grammar ३५३
 Greece under the Romans
 (Finlay) ६
 Historical Atlas of India
 (Joppen) १२
 History of Language
 (Sweet) २१७

Indian Antiquary, ३१, ३३,
 ३७, ३८, ३९, ६७, १०४, १२४,
 नोट १०, १४६, १६० नोट ३३,
 १७३, १७७ नोट ४३, १८६, २२३
 नोट ७७, २३८ नोट ६४, २७६,
 २७७, २७८, २८०, ३६१
 Influencia do Vocabularis
 Portugues em Linguas
 Asiaticas ५८
 Introduction to Compara-
 tive Philology (Gune)
 २७५, २६५, २६६ नोट १८, २६७
 नोट, ३३३
 Jack's Self-Educator ६८
 Journal of the Asiatic
 Society, Bengal १०५ १३८,
 १८०, १८८, १८९, २०६, २१०,
 २११, ३६८ नोट १०६
 Journal of the Bombay
 Branch of Royal Asiatic
 Society ३२, १६८ नोट ४२
 Journal of the Royal Asia-
 tic Society १७१, २११, ३४२,
 ३५३, ३७७, ३८०, ३८२
 Light of Asia ३४६
 Linguistic Survey of India
 (Grierson) २, ४६, १६०
 नोट ३४
 Manual of Kashmiri Lan-
 guage (Grierson) ३४६
 नोट ११३
 Medicines of India (Hærnle) ६८
 Milestones in Gujarati
 Literature (K M Jha
 ver) १००

Notes on Old Western
Rajasthani (Tessitori)

૯૭, ૧૦૪, ૧૨૪ નોટ ૧૦, ૧૭૨,
૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૮,
૧૭૯, ૧૮૦ નોટ ૪૫, ૧૮૨, ૧૮૩,
૨૦૮, ૨૧૭, ૨૪૮, ૨૭૬, ૨૭૮,
૨૮૧, ૩૧૬ નોટ ૫૧ ૩૬૮ નોટ
૧૨૬, ૩૭૦ નોટ ૧૩૪ ૩૭૧ નોટ
૧૩૪, ૩૭૫ નોટ ૧૩૬ આ, ૩૭૭,
૩૭૮, ૩૮૩, ૩૯૧, ૪૨૧, ૪૩૧

People of India (Risley),
૪૧, ૪૨

Science of Language (Max
Muller) ૫, ૨૮૨, ૩૦૫ નોટ
૨૮, ૩૪૯ નોટ ૧૧૪, ૩૫૨

St. Petersburg's Lexicon
(Bohtlingk and Roth) ૬
નોટ ૩ ૩૦૩ નોટ ૨૪

Vedic Index ૨૪ નોટ ૨
Vedic Metre ૬ નોટ ૭

સૂચિ (ઘ)

ભાષાવિકાર

(કાઈ વિષયની વીગત માટે, આ વર્ણુનુક્રમણીમાંના પૃષ્ઠાંકની સહાયતાથી,
અન્યાદિમાં આપેલી વિષયસૂચિ જોવી.)

અ 'પ્રશાન્ત' ૨૦૬-૨૧૩

અકનો અડ અને અકનો અડ ૧૮૯

અકાર-યથ્રુતિ ૧૧૦

„ „ નો નાશ ૪૩૯

અકારાન્ત અને આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ
શબ્દો ૪૩૨

અક્ષર, ઓખ્યા, ૧૧૨, ૨૮૨

અનન્ત્ય અ નો હ કે ઉ ૨૩૨-૨૩૪

અનન્ત્ય હ-ઉ નો અ ૨૨૨-૨૩૧

અનન્ત્ય એનો હ, ઓનો જ ૪૩૭

અનુનાસિક ઘોષવર્ણો ૩૩૦-૩૩૫

અનુવૃત્તિ ૧૨૧, ૩૨૬, ૪૫૦, ૪૫૪

અનુસ્વાર ૧૧૬, ૧૫૮

અનુસ્વાર, કોમલ, ૧૧૬, ૧૫૮, ૩૧૮-
૩૨૪

અનુસ્વાર, સીત્ર, ૨૧૬, ૩૨૬, ૩૩૪

અનુસ્વારનો આગમ ૩૨૬-૩૨૯

અનેકશ્રુતિક શબ્દોમા સ્વરમાર્ગની
અસર ૪૪૩

અન્તિમ અપભ્રંશ ૩૯

અન્ત્ય ઓ-અ અને ઊં-અ, ૧૮૬-૨૨૨

અપભ્રંશ ૩૯

અર્ધતાલબ્ય ઉચ્ચાર, ચવર્ગનો ૧૧૫,
૩૪૨-૩૬૧

અર્ધવિચ્છેદ ૧૧૯

અર્ધવિવૃત્ત એ ઓ ૧૧૫

અસ્વરિત પ્રથમશ્રુતિલોપ ૩૭૦-૩૭૯

અસ્વરિત (શ્રુતિ) ૧૧૨

આ નો અ, ગુજરાતીમાં, ૪૪૨

આમ્યન્તર પ્રયત્ન ૧૩૪ નોટ ૧૮

હ-ઉ, અનન્ત્ય, નો અ ૨૨૨-૨૩૧

ઉપતાલબ્ય ઉચ્ચાર, ચ વર્ગ નો, ૧૧૫,
૩૪૨-૩૬૧

એ, અનન્ત્ય, નો હ ૪૩૭

ઈ ઓ, વિવૃત્ત, ૨૨, ૬૫, ૧૧૫,

૧૨૩-૧૮૬, ૨૭૬-૨૮૨

એ-ઓ, હસ્વ, પાલી અને પ્રાકૃતના,
૧૬૯ આદિ

ઔરસ્ય હકાર ૬૫

ક, પ્રત્યય, ૧૮૯-૨૦૫

કણ્ઠ્ય હકાર ૬૫

ક્રમલાઘવ ૭૯ આદિ

ત્રિયાપદોની પ્રકૃતિની રચના-

૨૩૪-૨૩૯

૧ મૂળ ધાતુમાથી પરભારી ૨૩૪

૨ નિકરચ્ચ સમેત સ ધાતુમાથી

૨૩૫

૩ સ ભૂતકૃદન્તમાથી

૨૩૬

ક્રિયાપદના ધાતુશરીરની રચના

૨૪૦-૨૭૧

ક સ ધાતુમાથી જ ૨૪૧-૨૪૨

છ ૧, સોપસર્ગ ધાતુમાથી નવુ જ

ધાતુશરીર ૨૪૩-૨૪૭

૨ ક્ષીણતાથી, નવુ શરીર

૨૪૭-૨૬૭

ગ નામોમાથી બનતું ધાતુ-

શરીર, શતનાદિ ગણ,

૨૬૭-૨૭૧

કોમલ અનુસ્વાર 'અનુસ્વાર' જીવે।

ગૌઠ, માપાવર્ગ ૧૯૯

પોષ વ્યજનનુ અનુનાસિક વનનુ ૩૩૫

ચ વર્ગનો પ્રાકૃત ઉચાર, ૧૧૫, ૩૪૨ ૩૬૧

જિહ્વાદોષ-૯૨, ૯૩

ઙ, ટ, મૂર્ધન્યતર ૧૧૫

સત્સમ ૨૧૭, ૩૪૩, ૩૪૬

તદ્મન ૧૯૬ ૧૯૭, ૩૪૬

તાલ્લવ્ય, અસમીકૃત કે અસંહત ૩૪૨

અષઠ, સપઠ, ૧૧૫, ૩૪૨ ૩૬૧

સૌત્ર અનુસ્વાર, અનુસ્વાર જીવે।

વૃત્તમાત્રાપરિમાણ ૮૯

દીર્ઘત્વ, હ્રસ્વસ્વારનુ-

સયોગલોપ પછી ૩૮૫-૩૯૬

સયોગલોપ વિના ૪૦૯-૪૧૨

વેહલી કે સક્રમણોત્સગ ૧૦૨

દ્રાવિડસપર્વથી આવેલા શબ્દો ૫૯-૬૩

દ્રાવિડ, માપાવર્ગ ૧૯૯

દ્રુત

દ્રુતતર

} ઉચ્ચારકાલ, ૧૧૩

નાશ, યથુત્તિ જ્ઞકારનો, ૪૩૯

નાશ, વ્યજનનો ૩૭૯-૩૮૫

નિવલ્લસયોગ ૧૧૭

નિર્મલસયોગનુ સગલ વનનુ ૪૦૭-૪૦૯

પાલી અને પ્રાકૃતના હ્રસ્વ એ-ઓ ૧૬૯

આદિ

પોર્ટુગીઝ શબ્દો ૫૭, ૫૮

વ્યની ંયુત્પત્તિ ૩૩૯-૩૪૦

પ્રક્ષપ ૧૧૯, ૪૨૯

પ્રતિસપ્રસારણ ૧૧૮, ૧૨૪, ૧૨૬, ૧૪૫,

૧૪૬, ૧૬૬ નોટ ૪૦, ૧૭૬,

૨૩૧

પ્રાકૃત ઉચાર, ચ વર્ગનો ૧૧૫

પ્રાતસપર્વથી આવેલા શબ્દો ૫૯-૬૩

ફારસીમાથી શુબરાતીમાં શબ્દ-

સંક્રાન્તિના વાગ્ધ્યાપારનિયમો-

૪૫ આદિ

વાચપ્રયત્ન ૧૩૪ નોટ ૧૮

બીજલાઘવ ૭૯ આદિ

બાપાના પ્રબંધનાં કારણો-૯૧-૯૨

બાપાવિકાસના મહાનિયમો ૬૬-૯૦

બાપાનુ ૨૧૨૫ ૩

મેદનિપત્તિ ૯૬

મધ્ય, હિન્દ્યારકાલ, ૧૧૩

મરાઠી સસર્ગથી આવેલા શબ્દો

૫૪-૫૭

માત્રા, સ્વરો ૪૬ નોટ ૩૬, ૨૭૯

મૂર્ધન્યતર ઙ, ટ, ૧૧૫

મુસલમાન સંસર્ગની અસર ૧૦ આદિ
 ય્ વ.નો આગમ ૪૧૭, ૪૧૯
 ચકાર, લઘુપ્રયત્ન કે લઘુચારણ ૧૧૪
 યશ્રુતિ અકાર ૧૧૪, ૨૭૭
 યશ્રુતિ અકારનો નાશ ૪૩૯
 રંગાઃ, રક્તસ્વરો છેદ્યું પરિશિષ્ટ, પૃ. ૪
 લઘુપ્રયત્ન ચકાર ૧૧૪
 „ હકાર ૧૧૪
 લઘુચારણ ચકાર ૧૧૪
 „ હકાર ૧૧૪
 લાઘવ ૭૮-૮૫
 ક્રમલાઘવ ૭૯ આદિ
 વીજલાઘવ ૭૯ આદિ
 લોપ, અનુસ્વારનો, ૩૨૪-૩૨૬, ૩૩૪
 અસ્થરિત પ્રથમ શ્રુતિનો ૩૭૦-૩૭૯
 સંયોગનો ૩૮૫-૩૯૬, ૩૯૬ ૪૦૦
 સ્વરચુગ્મના દ્વિતીય સ્વરનો
 ૪૧૩-૪૧૭
 લોપ, હકારનો, ૩૧૫-૩૧૮
 વ્નો આગમ ૪૧૭-૪૧૯
 વાગ્વ્યાપારગત મળ્લકપ્લુતિ ૩૦૯
 વર્ણશ્રુતિ ૧૧૨
 વર્ણોનો સ્થાનફેર ૨૮૬
 વશ્રુતિ-૨૭૭
 વાળી અને વિચારનું અવિભિન્ન સ્વરૂપ-૩
 વિચ્છેદ અને અર્ધવિચ્છેદ ૧૧૯
 વિપ્રકર્ષ ૧૧૬, ૧૧૭ નો ૫ ૪૦૦, ૪૨૦
 વિલમ્બનવિધાન ૪૧૧
 વિલમ્બિત } ઉચ્ચાર ૧૧૩
 વિલમ્બિતતર }
 વિવૃત ઈ-ઓ ૨૨, ૧૨૩-૧૮૬, ૨૭૬-
 ૨૮૨
 વિવૃતવિધાન ૧૫૮, ૧૬૧
 વ્યત્યય ૧૧૮, ૪૪૪
 વ્યંજનનાશ ૩૭૯-૩૮૫

વ્યંજનનું દ્વિત્વ ૪૪૩
 વ્યંજનવિકારો, ગુજરાતીમાં, ૩૬૪-૩૭૦,
 ૪૩૩-૪૩૬, ૪૪૫-૪૬૧
 ક, ચ, ટના ગ, જ, ઢ, ૪૪૫
 કણ્ઠયોના તાલવ્ય ૪૪૮
 ચનો જ ૪૪૨
 ચનો સ ૪૫૭
 છનો સ ૪૫૯
 જનો ચ ૪૪૭
 જનો ત ૪૬૦
 જનો શ ૪૫૮
 ટનો ઢ ૪૪૫
 ઢનો ર ૪૫૬
 ઢનો લ ૪૫૭
 ણનો ન ૩૬૧
 તનો ક ૪૫૯
 તાલવ્યનો કંઠ્ય ૪૪૯
 દનો જ ૪૫૨
 દનો ગ ૪૫૨
 દન્ત્યનો મૂર્ધન્ય ૪૪૯
 નનો ણ ૩૬૪
 નનો લ ૪૫૩
 વનો વ ૪૩૫
 રનો લ ૪૫૫
 રનો ઢ ૪૫૬
 લનો લ ૩૬૪-૩૭૦
 લનો ન ૪૫૩
 લનો ર ૪૫૫
 લનો ઢ ૪૫૬
 વનો વ ૪૩૩
 ષનો ષ ૪૬૧
 સનો શ ૪૩૬
 સનો ચ ૪૫૭
 સનો છ ૪૫૮
 લનો ણ ૪૬૦

શાન્ત અ ૨૦૬-૨૧૩

શલ્યાદિ ગણ ૨૬૭ ૨૭૧

શ્રમસકોચ ૯૮

ધ્રુતિ ૧૧૦

સકર ૧૧૬, ૧૦૦

હનો, ૨૯૪, ૨૯૫,

,, બ્યજન જોડે ૨૯૫-૨૯૮

,, સ્વર જોડે ૨૯૮-૨૯૯

સકીર્ણ સચિસ્વર ૧૬૬ નોટ ૪૦

સક્રમણોત્સર્ગ ૬ દેહલી ૧૨૨

સચિ ૪૪૨

સચિનિયમની ગુજ માં પ્રશ્નિ ૨૫૧ નોટ ૧૦૨

સન્ધિસ્વર ૧૬૬ નોટ ૪૦

સબલસયોગ ૧૧૭

સબલસયોગનુ નિર્ધલ મનધું ૪૦૫-૪૦૭

સમાનસ્વર ૧૬૬ નોટ ૪૦

સપ્રસારણ ૧૧૮, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૭૬, ૪૧૬-૪૦૦

સરલતા ૯૭

સયોગ ૧૧૬

સબલ અને નિર્ધલ ૧૧૭

સયોગલોપ અને પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ ૩૮૫-૩૮૬

સંયોગલોપ અને પૂર્વસ્વર અવિઠ્ઠ ૩૯૬-૪૦૦

સયોગલોપ વિના દ્રુસ્વ સ્વરનુ દીર્ઘત્વ ૪૦૬-૪૧૨

સયોગ, જનાય, જાડમ, અને અવિઠ્ઠ ૪૦૩-૪૦૫

સંયોગ, સજાતીય-વિજાતીય ૩૮૫-૩૮૬

સંસ્ટિ ૧૧૬, ૧૦૦

સપ્રસપિસ્વર ૧૬૬ નોટ ૪૦

સામ્યામાસ ૯૫

સ્રીલિંગ શબ્દના અન્ત્ય અ અને આ ૪૩૨
સ્યાનફેર, વર્ણોનો, ૨૮૬

સ્યાનાન્તર હનું, ૨૮૬-૩૧૦, ૪૨૭, ૪૦૮

સ્વરમત્તિ ૧૧૭ નોટ ૫, ૨૩૩, ૨૭૧-૨૭૫ ૩૯૪ નોટ ૧૪૬, ૪૦૦, ૪૦૨ નોટ ૧૬૮, ૪૧૦ નોટ ૧૭૦ ૪૨૦ નોટ ૧૯૧, ૪૨૧ નોટ ૧૯૧, ૪૨૨

સ્વરમાર ૧૯૬, ૨૧૩, ૨૭૬, ૨૮૧
સ્વરમારની અસર, અનેક-ધ્રુતિક શબ્દોમા, ૪૪૩

સ્વરયુગ્મ ૧૧૬, ૪૧૩

સ્વરયુગ્મના દ્વિતીય સ્વરનો લોપ ૪૧૩-૪૧૭

સ્વરિત ૧૧૨

હનો પ્રસેપ ૩૧૦-૩૧૪

હના એ ઉચ્ચાર, ઔરસ્ય અને કળ્ઠપ ૬૫

હનો લોપ ૩૧૫-૩૧૮

હનો સકર અને સસ્ટિ ૨૯૪, ૨૯૫, ૨૯૬

હનો સંઘર-

બ્યજન જાહે ૨૯૫-૨૯૮

સ્વર જોડે ૨૯૮-૨૯૯

હનુ સ્યાનાન્તર ૨૮૬-૩૧૦, ૪૦૭, ૪૦૮

દ્રુસ્વ ણ-ઝો, પાલી અને પ્રાહતના ૧૬૬ આદિ

દ્રુસ્વ સ્વરનુ, સયોગ લોપરૂપ કારણ ધગર, દીર્ઘત્વ ૪૦૬-૪૧૨

હ ઉચ્ચાર-વૈદિક ૧૪૬ ૩૬૭

હનો પુનરુચય, પાલી-પ્રેમાનીની અસરથી, ૧૪૬, ૩૬૮, ૩૬૯

Anaptyxis ૨૭૩, ૨૭૫, ૩૩૩
 Apherisis } ૩૭૦, ૩૭૧ નોટ,
 Aphasis } ૩૭૪, ૩૭૬
 Barytones ૧૯૨

Nexus ૧૧૧
 Oxytones ૧૯૨
 Quiescent or Silent અ ૨૦૬-
 ૨૧૩

સૂચિ ચ

અન્ય ભાષાઓ

અપભ્રંશ ૩૯, ૧૯૩, ૨૦૦, ૨૦૧,
 ૩૨૯, ૩૩૫, ૩૬૮, ૪૧૯, ૪૨૬,
 ૪૨૯
 અરબી ૧૦, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૨૨૭
 અવસ્તા ૩૦૩, ૩૦૬, ૩૪૯ નોટ
 ૧૧૪
 અંગ્રેજી ૫૦, ૫૭, ૩૦૬ નોટ ૩૦૭,
 ૩૦૮, ૩૭૯, ૪૬૨
 આર્ય (ઇન્ડો યુરોપિયન) ૨૬૭, ૩૦૫,
 ૩૦૮, ૪૬૨
 આસામી ૩૫૬
 ઇટાલિયન ૩૦૭, ૩૦૮
 ઉરિયા ૧૯૯, ૩૬૮ નોટ ૧૨૯ ૩૯૨
 બર્મીઝ ૪૫, ૨૨૦
 બ્રાહ્મી ૬૩
 કન્ઝી ૩૯૨
 કાઠિયાવાડી ગુજરાતી ૯૫, ૨૩૮,
 ૨૩૯, ૩૨૭ નોટ ૩૪૩, ૩૭૨,
 ૩૮૪, ૪૫૫, ૪૫૮, ૪૬૫.
 કાનડી ૬૧, ૬૨ ૮૧, ૮૨ ૧૬૭ નોટ
 ૪૧, ૪૧૪ નોટ, ૪૩૦ નોટ,
 ૪૪૬, ૪૪૭
 કાશ્મીરી ૧૯૯, ૨૧૬ ૩૪૮, ૩૪૯,
 ૩૫૮, ૩૬૦
 કોંકણી ૮૧, ૮૨, ૩૭૪ નોટ ૧૩૯,
 ૩૮૨

ખઝર લોહની ભાષા ૩૪૯
 ગોથિક ૨૯૬, ૩૦૭, ૩૦૮, ૪૬૨
 ગૌડભાષાઓ ૧૯૯, ૨૦૧
 ગ્રીક ૧૦૯, ૨૯૬, ૩૫૮, ૩૫૯, ૪૬૨
 ચરોતરી ગુજરાતી ૪૪૦
 જર્મન ૨૯૬, ૩૦૭, ૩૦૮, ૪૬૨
 ટીબેટી ૩૫૦
 ડિંગળ ૩૬૮
 ડેનિશ ૪૬૨
 તામિલ ૬૧
 તેલુગુ ૩૫૦
 દ્રાવિડ ભાષાઓ ૧૯૯, ૨૦૧, ૩૬૯
 નેપાલી ૧૯૯
 પંજાબી ૧૬૪, ૧૯૯, ૨૬૪, ૩૪૮,
 ૩૬૮ નોટ ૧૨૯, ૩૯૨, ૩૯૩,
 ૩૯૫
 પાલી ૨૩, ૧૪૯, ૩૬૭, ૩૬૯
 પિશાય ભાષાઓ ૩૪૯
 પેહલવી ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૦૯
 પૈશાચી ૧૪૯, ૧૬૬, ૩૫૩, ૩૬૨,
 ૩૬૭, ૩૬૮ નોટ, ૩૬૯
 પૈશાચિકી, પ્ર ચડ, ૩૫૫
 ,, શૌરસેની ૩૫૫
 પોર્ટુગીઝ પંજ, ૩૦૭
 પ્રાકૃત - સર્વત્ર
 પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય રાજ્યસ્થાની ૩૯,
 ૧૭૫, ૧૯૩, ૩૭૭, ૩૭૮, ૪૦૬

ફારસી ૧૦, ૧૧, ૧૩, ૪૪, ૪૫,
૪૬, ૪૭, ૪૮, ૫૦, ૧૩૨, ૨૧૬,
૨૭૭, ૩૦૭, ૩૦૮, ૩૦૯, ૩૧૭,
૩૩૮, ૩૪૧, ૪૧૩, ૪૩૧, ૪૩૨,
૪૩૭, ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૪૮ ૪૫૬,
૪૬૦
ફિન ૨૧૧
ફિરંગી ૫૭, ૩૦૭
ફ્રેચ ૧૨, ૩૦૭
બગાળા ૧૬૭ નોટ ૪૨, ૧૭૧, ૧૮૪,
૨૧૧, ૨૬૬, ૨૮૫, ૩૬૮ નોટ
૧૨૬, ૪૫૨
બલ્ગેરિયન ૩૪૯
બેન્ગાલોપાલી ૨૩
બલ્ગેરિયન ૩૪૯
બીસબાપા ૧૪૯, ૩૬૬
ભૂતિયાની બાપા ૩૪૯
બોજપુરી ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮
મરાઠી ૫૦, ૫૩, ૫૬, ૧૩૦, ૧૩૧,
૧૬૪, ૨૧૫, ૨૨૨, ૨૨૫, ૨૬૪,
૩૨૬ ૩૩૨, ૩૪૭ ૩૫૦, ૩૫૮,
૩૬૨ ૩૬૮, ૩૬૯ ૩૭૩, ૩૭૬,
૪૧૬, ૪૨૫, ૪૩૪, ૪૩૫, ૪૩૮,
૪૪૨, ૪૫૨, ૪૫૫, ૪૫૬
મહારાષ્ટ્રી ૨૦૦, ૨૭૬, ૩૪૭, ૩૫૩,
૩૫૮, ૪૦૦
માગધી ૨૦૦, ૨૦૧, ૩૫૩, ૩૫૬,
૪૩૬, ૪૪૫, ૪૫૬

માગધાર ૩૫૧
મારવાડી ૪૦, ૨૭૭, ૩૪૧, ૪૬૩
મેગિલ ૩૪૧
રાજસ્થાની, પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય, ૩૯
૧૭૫, ૧૯૩, ૩૭૭ ૩૭૮
નૅટિન ૯, ૧૨, ૨૯૬, ૩૦૭, ૪૬૨
નજ ૩૯, ૨૦૧, ૩૭૭
નજહિન્દી ૧૯૯, ૨૧૪
નાયક પૈશાચિયી ૩૫૫
ચાકારી ૩૫૫
ચૌરસેની ૯૭, ૩૧૭ નોટ ૪૨, ૩૪૭,
૩૫૩, ૩૫૭, ૪૦૦
ચૌરસેની પૈશાચિયી ૩૫૫
સિંધી ૮૧, ૮૨, ૧૯૮, ૨૪૬, ૩૩૨,
૩૩૮ ૩૪૮, ૩૫૮, ૩૬૮, ૩૬૭,
૩૬૩, ૩૬૪, ૩૬૫, ૪૧૮, ૪૬૦
સ્પૅનિશ ૩૦૭
સ્કૅન્ડિનેવિયન ૪૬૨
સસ્કૃત-સર્વત્ર-
સિંહલી ૩૪૯
સુરતી ગુજરાતી ૨૨૪, ૨૨૫, ૩૬૫
હિન્દી ૯૭, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૬૪,
૧૮૪, ૧૮૫, ૧૯૪, ૧૯૯, ૨૦૦,
૨૧૪ ૨૧૫, ૨૨૮, ૨૬૪, ૨૭૫,
૨૯૦, ૨૯૬, ૩૪૮, ૩૬૮, ૩૭૩,
૩૮૧ નોટ ૧૪૩, ૩૬૭, ૩૬૩,
૪૧૬, ૪૩૪, ૪૪૬, ૪૬૩

સૂચિ છ
ગુજરાતી શબ્દો-અન્યમાં વ્યુત્પાદિત
(નામ રહામે પૃષ્ઠ ૬ છે)

અક્લગરો ૪૪૬	પ્રત્યારે ૪૦૮	અલ્લશી ૩૬૫ ૪૩૬
અક્લાવું ૨૬૮	અનનાસ ૫૭	આઈ ૫૪
અકારજ ૪૬૦	અનામત ૪૧	આકલો ૨૩૦
અકારત ૪૬૦	અનુપ ૩૮૦	આલ્હું ૪૪૪
અલ્તરો ૨૨૦	અર્ન ૧૫૪	આગમચ (-જ) ૩૧૭, ૪૪૭
અગત્ય ૪૦૮	એને ૩૭૧, ૩૭૪	આંલ ૩૨૧
અગર ૨૨૯	અનેફ ૧૩૬	આંલ્ય ૨૨૪, ૪૩૨
અગિયાર ૪૯, ૨૩૩ ૩૧૬, ૪૦૨, ૪૪૪, ૪૪૬.	અર્નાલુ ૧૨૯, ૧૩૪	આંગણ-ળું ૧૬૦
અઘર્ ૨૮૯, ૪૦૨	અંતરાશ ૩૮૦	આંગલી ૨૩૦
અંગરલુ ૩૯૮	અંતરાસણ ૩૮૪	આછમની ૩૧૧, ૩૧૨
અંગૂઠો ૧૯૫	અંધેર ૧૩૩, ૧૩૮	આછું ૪૪૪
અચકાવું ૨૬૮	અપવાસ ૨૨૯	આજ ૩૪૫
અચરજ ૨૨૫, ૩૧૭, ૩૯૭ ૪૬૦	અફીળ ૭૧	આજો ૭૭
અચરત ૪૬૦	અમૂજ ૨૯૫	આંચકો ૪૫૭, ૪૫૮
અજવાલું ૪૩૯	અમરત ૪૪૦	આઠ ૪૬૨
અજીહું ૮૫, ૪૪૭	અમી ૪૧૦, ૪૧૩	√આળ્ ૨૪૬
અંજીર ૨૨૧	અંવાડી ૩૮૦	આળ ૩૬૨, ૪૩૨
અઠવાડિયુ ૪૫૬	અંવોહો ૩૮૦	આથમ્યો ૨૪૬
અઠો ૪૦૪	અંવોરહો ૩૮૪	આડું ૪૩૩
અડદ ૨૨૬, ૨૩૦	અરલું ૪૫૬	આધીન ૪૧૧
અડધું ૪૫૬	અરીસો ૨૨૭	આંધલો ૩૬૫
અડવાળો ૩૭૯	અલતો ૨૩૩	આપ ૩૩૯
અડવો ૩૩૨, ૩૭૯	અલી ૪૧૫	આપડું-હે ૩૩૨
અઢાર ૩૧૬	અલોકી ૪૧૪	આપળું-હું ૮૧
અઢી ૪૧૧	અવનલું ૮૮, ૧૦૮, ૧૨૨	આપવીતી ૨૩૬ નો. ૬૧
અળૂજો ૪૧૫	અવેવ ૧૩૯	આપો ૫૫
અતલી (વલ) ૨૩૦, ૪૧૪	અસવાર ૨૦ નો. ૧૭	આપોપું ૩૭૦ નો. ૧૩૪
અલ ૪૦૯	અસહ ૪૦૫, ૪૦૬,	આફુસ ૫૭
	અસહ્ય ૪૦૫, ૪૦૬	આવલોરો ૨૧૯
	અસાહ ૪૪૨	આમેસ ૬૩

आमन्या ४०८

आमल ३३१

आमगात्रो ४४६

आरती ४१४

आरस २०६

आरसो २२६, ४३८

आरिया ६३

आरीसो २२७

आल ४३३

√आल २४४

आमल १०५

आम्यो ४१८

आशरो ४०१

आसनावासना ४३१

आसो ३७८

आसोपाल ४१०

आल ३६६

आमोटे (उ) ३६५

आस ३२०, ४५८

आसु ३२२

हस्तोतरियो ५८

हरी ४१४

हृत् ३२२

हमामी ३३७

हम ३८६

हमोयो ४४३, ४४८

हम ३८८, ४०४

हम ३८८, ४०४

हम ३८८

हम २१०

हम ३७८

हम ३७०

हम ४४०, ४४५

हम ३८६

१२

√आ २४६

आयो २४६

आ ३०१

√आ २४४

आ(यु) ४५१

आ ७५, ३००

आ ३६२

आ ८५ २३८, ३८७

आ ४५८

एक ३८७, ४५१

एक २३०

एक ३२०

अपान २८० २८५, ३३१

अ ४६, १३०

एली ६०, ७० नो ५,

४४८

अ १५३

अ १५०, ४६१

अ ४३८, ४४६

अ ३७२ नो १३५

अ ३७२

अ ६१

अ १५३

अ ४५०

अ १३८

अ ४४५

अ १५२, ४१५, ४३७

अ ३७७

अ ४५३

अ (जा) ३७५

अ ३७७

अ ३७८

अ ४४१

अ ३१७, ३८८

व ४०४

व ४३२

व ३८८, ४४३

व ३८८

व २०५

व ४४४

व २६७

व ३८८

व ४५७

व ४१८

व १०७, १८२

व १०७

व २८८

व ८१, ८४, १०७,

३३५, ४११

व ३६५

व ३६५

व ३८०

व ३८३

व ४८, ३१३, ३००

व ८१

व ३८८

व ३८७

व ३१०, ४३१, ४३३

८३८

व ३०८ नो ८८,

३३६

व २४५

व २०५

व ७३ नो १८

व ३१७ ४०८ ४८१

व ३१३, ४८८, ४८८

व (=म) ३८८, ८१

व (=मि) ४४-

करमलो ३८४, ३८५
 करमो ३३८, ३८४, ३८५
 करशे ४३६
 कराखी ४३०
 करिये ६७
 करी (-ने) ४१४
 करीश ४३६
 करे १२८, २२४, ४१६
 करेणो ४४४
 करेलुं ४४२
 करी १५५, ४१६
 करोड ४०२, ४३०
 कर्मलो ३८४, ३८५
 करंवो ३८५
 कलमलडो ३८४
 कलवो ३३८, ३८१, ३८४,
 ३८५
 कलेवो ३८४
 कल्लुं ४५६
 कल्याणदास ४०५
 कल्हियार (=कालियार)
 ४५४
 कवण १४४, १७६
 कशुं ३७६
 कद्यागरो ४४६
 कसली ४४४
 कसोटी १४०, ४२१
 कळ ३६५, ४३२
 कळा (मोरनी) ४१५
 कळी ४१५
 काई २५० नो१ १०१
 काख ४३२
 कागडो २०५, ४४६
 कागवाश ४५८

कांकशी } ४२५, ४४४,
 कांकसी } ४५७, ४५८
 काचवो ४३३
 काछडी ४०४
 काज ३४५
 काजी ४८
 काजू ५८
 कातर २२५
 कादव ३३२
 कान १६०, ३६१
 कानो १६०
 कापड-डु ३६६
 कापे ३३६
 काफी ५८
 काम ३८६, ३८८, ३८९
 कामकाज ८२ नो१ २७
 कामणगारो २०५, ४४६
 कामरू ४१४
 कामरुवो ४१४
 कारभार ७६
 कारोबार ७६
 कार्यभार ७६
 कालु ३६६, ४१०
 काल्य ४०५
 कावो २१६
 कालोतरी ४२१
 कांसकी ४२५, ४४४,
 ४५७, ४५८
 कीधुं (=कर्युं) ३१४
 कीधु (=कह्युं) २६०
 कीर १६२
 कुटुम्बी ८४
 कुण १४४
 कुणवी ३३५ नो१ ६४,
 ४६१

कुंडालुं ३२०, ४१०, ४१२
 कुधारो ७३
 कुंपळ ३२०, ३४०
 कुंमार ३२०
 कुशादे २२०
 कुहाडो ४५६
 कुंवारी ३२६
 कूकडो ४६ नो१ ३५
 कूख २२५, ४३२
 कुंणुं ४६१
 कुंळुं ३३६, ४६१
 के १० आदि
 केटलुं ४५०
 केड २२५
 केड्य १५२
 केम १७७, २२७
 कर १२६
 केरीगळो ४४६
 केळ १८१, ३६५, ४३२
 कोई २२४
 कोटर ४५२
 कीठ १२६, ३६०
 कीड १६१
 कीडी १२६, ४१५
 कीण १२६, १४४
 कोतर ३१२
 कोतरुं ३१२
 कोदरा ४०२
 कीदाळी १५३
 कोय २२४
 कोयल १२३, १५३, ३६६
 कोयलो १२३, १५२, ३६६
 कील ४६
 कोल्हू ४१४

कीकियो १२६, १३४	गघेडो १३६, २८८, २६५,	गुलाग २२१
क्यम १७७, २२७	३६६	गुहिलोत १४१, १४४
क्यहा २२७	गद्धो २८८ २६५, ३६६	गूख १४३
क्य्हारे २२७, ३१०	गणतरी ४३०	गूच ३१७
क्यहा २२७	गभराडु २६८ २६५	गुझ ३२२
क्य्हान २८७, ३६१, ३८८	गमाण-ण्य ३३६	गूण २२५
क्यूणी २८६, २८८, ३०६,	गमाच ८३ नो१२ २६	गूण्य ४३८
४३८	गरम ३८६, ४००	गूपचूप ८१
क्ये २८७	गरव ४०१	गंडो १५३
क्यूणी २८६, २८८, ३०६,	गरखु ४१८	गंद १५२
४३८	गरवो २३०	गर्व ४६
खजानो ४७ २१६	गलीचो २१६	गर्व ४६
खडकाडु २६८	गवरी १२४, १२५, १४२	गर्वि ४६, १३२
खपर ३६६, ४०४	गवाख १४३, २१७, ३६५	गर्वि १२६, १४३
खमूतर ३१२	गळो २१७, ३६५, ४१५	गर्वि(ते) ४६१
खमो ३१४, ४३३	गाजर २२१	गोस्त्यु ३१७
खरी २३०	गाडु ४३३	गर्व १०२ नो१२ ५१,
खरीतो २१६	गाळ्य २२४	१४२, १५२, २२६
खाडु ४४४	गाधी ४१४	गोरी १४२
खान (=खाच) ३३५	गाम १६०, ३८६	गर्वि १२६, १४२
खान्य ४१०	गामणी २२५, ४४८	गाल १५२
खाडु ३००	गामो १६०	घड २८८, ३३२, ४१७
खाडे ३२१	गाम ३२६	४३६
खानु २१६	गामडु ३३१	घणेर १३६
खाष १६४	गाय २०४	घर १०७ नो१२ ५५, १६४,
खानु २४२	गालीचो २१६	४४१
खोलो ३६६	गाल २२५	घरडा-पयडो १०७, २८६,
खानुमा ३३८	गिरमिट ५०, ३७२	४४६, ४५२
खानो ३१२, ४३८	गीघ ३८७	घरण २८८ ४०१
खर १३०, १५६	गुजर ८६७	घराक ४०२, ४३६
खोटु ४०४, ४४४	गुजरात ४४३	घरा १६५
खोतरु ३१२	गुणसा २३३	घा ४१५
खोपरी ३६६, ४०४	गुफा ३०१ आदि	घांटी ४५०
खडिो ३१२	गुलकद २२१	घाव १०७

ધી ૪૧૩	ચીચોડા ૫૬	છિનાઠ ૩૬૫, ૩૯૮, ૪૪૩
ધીમ ૨૮૮, ૩૮૮	ચીતર(વું) ૨૬૭	છીંક ૩૨૨
ધુવડ ૪૩૯	ચીતરે(છે) ૪૦૨, ૪૦૩	છીંડી ૪૩૭
ધૂડ ૪૩૯	ચૂમે ૩૩૭, ૩૮૬	છીટું ૭૫, ૩૨૧, ૪૫૧
ધન ૧૨૮, ૧૭૯, ૨૮૮, ૩૬૪	ચન ૧૫૨, ૩૧૫	√છીન ૨૩૬
ધર્મ ૧૩૩, ૨૮૯	ચૈતર ૧૫૧, ૪૦૧	છીપ ૩૩૯, ૪૫૮
ધર્મો ૧૨૬, ૨૮૯	ચીક ૧૨૯, ૧૫૭	છીં ૧૫૪
ધર્મ ૨૮૯, ૪૧૫	ચીફો ૪૦૪	છે ૧૨૮, ૩૭૦, ૪૦૩, ૪૫૮
ધોડું ૪૩૩	ચીંગડો ૪૪૬	છેડો ૧૯૨, ૪૩૯
ધોડો ૧૫૫, ૨૧૬, ૪૧૬	ચીત્રો ૧૩૯	છલ ૧૨૮
ઢાતર ૧૫૧	ચીરસ ૧૨૯, ૨૯૭	છેલો ૪૦૪
ઢડ ૧૫૧	ચીલાવત ૧૪૪	છેયો ૧૪૮, ૪૫૮
ઢકવો ૩૯૭	ચૌટું ૧૩૩, ૨૮૪	જ ૪૪૭
ઢચ્ચાર ૪૪૪	ચૌદ ૧૩૩, ૧૫૧, ૩૧૬	જગન ૩૪૫
ઢહ(વું) ૩૧૩ નોટ ૪૦	ચ્હ ૩૧૧	જત ૧૧
ઢહે ૩૧૩	છ ૨૫૫, ૪૫૮	જનાનો ૨૭૯
ઢળિયો ૩૮૦	છકડો ૨૬૨, ૪૫૮	જનોઈ ૪૧૩, ૪૩૯
ઢળે ૪૯, ૨૨૬, ૨૩૫	છહ ૪૪૪	જમના ૩૨૩
ઢંદાવત ૧૪૪	છઠો ૨૫૫, ૨૬૨, ૪૦૩, ૪૫૮	જમવું ૩૪૬
ઢમકયું ૩૯૭	છત્તર ૪૦૪	જરા ૨૧૯
ઢમાર ૪૪૩	છપ્પર(-પલંગ) ૩૩૯	જશ ૩૪૫
ઢરલો ૪૪૫	નોટ ૯૯	જઠ ૩૬૫
ઢરણ ૬, ૭, ૭ નોટ ૩	છઘી ૪૩૩	જઠો ૨૧૭, ૪૧૫
ઢલ્લવલ ૫૬	છરો ૨૩૦	જાગ ૩૪૫
ઢાચર ૩૮૭	છાજલી ૩૪૫	જાંઘ ૩૧૯
ઢાડીલુગલી ૮૨ નોટ ૨૭	છાળ ૧૯૨	જાજરમાન ૪૫૫
ઢાણોદ ૮૧	છાણું ૧૯૨	જાહું ૪૧૦
ઢામ(હું) ૩૮૬	છાહે ૩૨૨	જાળે ૨૩૫
ઢાંપાનેર ૧૩૩	છાહુંમાનુ ૮૧ નોટ ૨૬	જાત્ય ૨૨૪
ઢાંવડું ૩૩૧	છાપં ૨૬૩, ૩૩૯, ૪૦૩	જાત્રા ૩૪૫
ઢિતારો ૪૪૩	છાશ ૪૩૬	જાદુગર ૪૪૬
ઢિતોડ ૧૪૦	છાંચ ૩૨૩	જાંદળ ૩૩૧
ઢિત્ત ૩૯૬	છાંચડો ૩૨૩	જાંદરણી ૩૩૬

જામો ૨૧૯	જ્યમ ૨૨૭	હુગર ૧૯૦
જાતુ ૪૩૩	જ્યહા ૨૨૭	હુગરો ૧૯૦
જા(લુ) ૨૪૨	જ્યહોરે ૨૨૭, ૩૧૦	હોશી ૪૩૭
જિદ ૪૮	જ્યહા ૨૨૭	હોસાહગરા ૮૧ નોટ ૨૬
જિલો ૪૮	જ્યદ ૧૨૧, ૪૫૦	હોલો ૩૬૫
√ જીત ૨૩૬	જયેરા ૩૧૩, ૪૪૪	હોલો(ઠે) ૩૬૬
જીમ ૪૩૨	જાહો ૩૧૩	હાકે ૩૨૧
જુગ ૨૫૫	જાલ ૪૮ ૩૧૩, ૪૩૭	હાલગર ૮૪૬
જુગદ ૩૪૫	જામે ૩૧૩	હીમર ૩૩૬
જુગતુ ૨૭૪	જુહુ ૩૮૭	હેયદી ૪૫૭
જુગાર ૩૪૫, ૪૩૬ ૪૪૩,	જોર ૧૩૨	હોરપાપર ૮૧ નોટ ૨૬
૪૪૬	જોલી ૩૬૫	હોરા ૧૯૫
જુગારી ૩૮૫	ટીહ ૧૨૧, ૩૬૬, ૪૧૦,	તકિયો ૪૭, ૨૧૯
જુમતુ ૨૩૦, ૪૩૬	૪૫૦	તગડો ૪૪૬
જુઘ ૪૦૪	ઠાગુ ૨૬૮	તજ ૪૩૨ ૪૪૭
જુવાન ૨૩૪	ઠરુ ૨૬૭	તળચલ ૩૧૨, ૩૮૦
જુવાની ૨૩૪	ઠયો ૮૫૧	તણ ૩૪૧ નોટ ૧૦૨
જૂ ૪૧૫	ઠાલો ૩૮૭	તડપરાન્ત ૩૨૧
જૂં ૩૧૫, ૪૧૭	ઠગલો ૨૧૬, ૪૫૧	તન(=પુત્ર) ૧૭૬, ૩૧૩
જૂન ૪૪૭	ઠલ ૪૬૧, ૪૬૨	તમાકુ ૫૮, ૬૬ આદિ
જૂઠા(=મજીઠ) ૮૫	ઠંચુ ૪૬૧	તમ્મર ૪૪૪
જઠ ૪૦૪	ઠઠ ૪૫૧	તવાકુ ૬૬
જૂત ૩૧૨	ઠપગર ૪૪૬	તયક ૧૫૩ નોટ ૨૮
જે ૧૧	ઠરુ ૨૬૮	તરચલ ૩૧૩, ૩૮૦
જેટલ ૪૫૦	ઠાફલ ૩૧૭	તરક ૧૫૩ નોટ ૨૮
જેમને ૩૩૮	ઠાક્યળ ૪૦૮	તરણુ ૨૨૬, ૪૪૦
જોદ્યો(ટિયો) ૬૫, ૬૬	ઠાલય ૪૫૧	તરત ૨૨૬
જોગ ૩૪૫	ઠાલો ૪૩૩	તરફળ ૪૮
જોજન ૩૪૫	ઠામુ ૩૧૪	તરક ૨૦૬, ૪૩૭, ૪૩૬,
જોહુ ૨૬૮	ઠામો ૪૩૩	૪૪૦
જોહો ૩૪૫	ઠાહો ૩૭૬, ૪૫૧	તરસ (=પાણી) ૨૬૨,
જોહન ૧૭૬, ૩૪૪ ૩૬૪,	ઠાહી ૩૧૫	૪૫૬
૪૩૩	ઠાંસ ૪૫૧	તલ ૪૬, ૨૨૫, ૩૬૫
જો(લુ) ૨૪૨	ઠાંસુ ૪૫૧	તલસે ૪૫૫

तलाव २३१
 तवतवडी ५५
 तस्करवुं २६७
 तहारुं २३०
 तळांसवुं २६८, ३०६
 तळियुं २३३
 ताक २२८
 ताकीद २२१
 ताड ४५६
 तांतडो, -णो, ८१, ३३५
 तांवुं ३१८
 तावीज, -त, ४६०
 तीखुं ३८६
 तीजुं ४४२
 तीड ३८८, ४३७
 तीनुं ३१५, ३८८
 तीश ३२६
 तुरंग २३३
 तेजानो २१८
 तेटळुं ४५०
 तेज्य १५२, १५३ नीर
 २८
 तेम १७७
 तेर ३१६
 तेली ४१४
 तेवडुं २३०
 तेवतेवडुं ५५
 ती १५५
 त्यम १७७
 त्यहां २२७
 त्यहारे २२७, ३१०
 त्यहां २२७
 तुळुं ४३०
 त्हमे २३०, २८७

त्हमारुं २८७
 त्हारुं २३०, २८७
 त्हेनुं-ने २८८
 त्हेने ४३८
 त्हेमने ३३८
 त्हेवुं ४३८
 त्हे ३१०
 थयो २२६
 थान (=स्तन) १७८, ३६३,
 ४१०
 थान (=स्थान) १७८, ३६३
 था (वुं) २४२
 थुंके ३२२
 थुंक्युं ३८७
 थोडु ४३८
 दगधवुं २७१
 दत्तवुं २७१
 दधि (=उदधि) ३७२
 दम्पती ७८
 दयणुं ४५७
 दयामणो ३३७
 दरद २२१
 दरियो २२१
 दशी ४३७
 दशीवीशी ४३७
 दसकडां ३८१
 दस्कत ३८१
 दस्सो ४४४
 दर्हि
 दळदर ४५५
 √ दाङ् २३७
 दाडम २२५
 दाणो २१८
 दांडो ६३

दातण ३२५, ४३८
 दावुं २३७
 दाधारंगुं २३७
 दानो २२१
 दांत ४७, १८०, ३१४
 दांतो ४७, १८०, ३१८
 दामणो ४४२
 दाहोद ७६, ८०
 दी ३८०
 °दीट ३१७
 दीडुं ३८७
 दीधुं ३१५
 दीवानो २१८
 दीवेट ४२०
 दु ४२०
 दुनियां ३२४
 दूख ३८६
 दूध १८४, ३८६
 दूल्हा ३७३
 दर्न १५७, १५८
 देराणी ४३८
 देवदार २२८
 देवर १७८
 देवळ ७३, १२५, १७८
 दे (वुं) २४२
 देशावर १२५, १७८
 देसाई ४४२
 दोड ४५१
 दोणी १५८
 दोयडी ४५७
 दोलत १६४
 दोहद ७६, ८०
 दोहरो ८३ नीर ४२
 धग्यो २३८

घजा ४३२
 घणी ४१४
 घन्यभाग्य ४०५
 घतुरो ३२६
 घस्म ४०१
 घरो २८८, २८५, ४०२
 घाणा ४१५
 °धाम(दोडधाम) ३३६
 घीरवु २६७
 धुणे २३१, २३५
 धूनारो ७३ नो८ १४
 धूणे २०५
 धूतवु २६७
 धून २८१, ४१०, ४२०
 धोरी ४२०
 धीळवु २६८
 धोळो १६४
 नकी ४४८
 नख ३६७
 नगारु ४७, २१८
 नकेरी ४५४
 नजर ४८
 नजलो २१८
 नडियाद ७७, ८०
 नयी २५५, ३६७
 नभ्य ३६८
 नमवु २६७
 नमावु २६७
 नमार ३३६
 नमाउ ४०८
 नरम ४४४
 नरुं १८१, २२६, ३६७,
 ४१८
 नय १७८, ५६३

नवाण २२६
 नव्वो ४४४
 नस ८६
 नदेरवाला ३७३
 ना ४१०
 नाइवाडो ५४
 नाक १८०
 नाडु १८०
 नागरवेल ४३०
 नागो ३८७
 नाखे ३२३
 नाचार ४५४
 नाणी २५१ नो८ १०२
 नाव्य ३६२
 नादोद ७७, ८०
 नासु २१८
 नार(=चार) ६०
 नार(=नारी) ४३२
 नावलो १२५, ३१५
 नाव्यो (न भाव्यो) २५१
 नो८ १०२
 नावडी २०८
 नाळियेरी ३६५
 ✓निचोव् ४१८
 निचोव्यु ४१८
 निदान ५६
 नित्य ४०५
 निमाव २३०
 निमन्त्रणती २७०
 निर्माल्य ४०८
 निलवट ३८०, ४५४
 निशाळ ४३६, ४३७,
 ४३८, ४४३, ४५३
 निसासो ४४३

नी (रामनी) ४१०
 नींदणी ३२०
 नींदर ३२७, ४०३
 नीशाळ ४३६, ४३७,
 ४३८, ४४३ ४५३
 नीसरणी ४०१
 ने ३७१, ३७४
 नर्ण १२८, ३६३ नो८ १२१
 नर्न ३६३
 नेर(=नगर) १३३, १३८,
 १४६
 नेवर १२५
 नेस्ती ३१७
 नरि १२८, ३७२
 नरितरु ३३१, ३७८
 नरम्य १०८
 न्हासु ८१ २८६, २८८,
 ३६१, ३८८, ४५२
 'हानुसु ८१
 न्हासे ३१०
 न्हरि १५०
 न, °पो (युक्तापो) ३३८
 पक्को ४०४
 पखवाडियु ४५६
 पख ३६८
 पग ४४०, ४५२
 पगरसुं ३६८
 पगरण ४४६
 पखी ७५ ७०
 पखो ७५, ७२
 पचास ४४४
 पछी १२७, ३६६
 पड २३०
 पटसु ४३०

पडघा ४१५
 पडछायो ३२३, ३६७
 पडछांयो ३२३
 पडछो ३६७
 पडदो ४७, २१६, ४५६
 पडीकुं २३०
 पडो ८८, ३१३, ३१७
 पडोशी ४२१, ४३६
 पण ३३६, ४५६
 पण (घडपण) ३६८
 पणछ ८१, ३१२, ६२४
 पतरुं ३६८, ४०२
 पतीज ४४६
 पत्तुं ४०२, ४०३, ४०४
 पत्थर ३२४
 पथरो १८६, ३६६
 पथारी ३६८
 पथर १८६, ३६६
 पद ६, ७, ७ नो ८ ३
 पंदर ३१६, ३३१
 पयडुं १२३
 पर ३७२
 परखवुं ३६८
 परताप ४०१
 परव ४०२
 परभु ४०१
 परमाणुं ४०२
 परमाणे (=सुजव) ४०२
 परबीती ३३६ नो ८ ६१
 परशेवो ३६७, ४१८, ४३६
 पराळ ४५५
 परियट ५४
 परिशुद्धनो २७०
 परिसमाप्तेछे २७०

परीपडुं ३८३
 परोव २४४
 परोवुं २४४, ३८२ ४१८
 पलंग ४६, ४४६
 पलाणडुं २६७
 पसंद ७६
 पस्तावुं २६८
 पस्तावो ४५६
 पहुंवा २६०, ३२२
 पा ७, ४१५, ४१७
 पाइयो ४२०
 पाकु २३६
 पाकुं ४०४
 पाग ४५२
 पांख ३६६
 पांगलुं २३०
 पाछो ३६६ नो ८ १५०
 पाढो (आंकनो) ३१७
 पाडोशी ४२१, ४३६
 पाणी २१५, ४१३
 पातरुं ४०३
 पाद ६, ७, ७ नो ८ ३, २२
 पादरी ५८
 पाधरुं ३८७
 पान ५६, १६०, ३६१
 पातुं १६० ३६१
 पानोली १३३, १४० १४६
 पांदडुं २०३, ३३०
 पापड ७७
 पापम २४३
 पापवुं २३६ नो ८ ६२
 पापण ७४, ३३१
 पाय १६०
 पायणां ४५७

पायणुं ४५७
 पायरी ५७
 पायो १६०, ४१७
 पारकुं १६१, ३६८
 पारणा ४५७
 पारणां ३२३
 पारधी ३६६
 पालणुं ४५७
 पाव १२७
 पावडी १२५
 पावडुं १२६
 पावलुं १२६
 पावस २८३
 पास (=स्पर्श) ३८६
 पासे ४१०
 पाळ २२५
 पिगळे २३२
 पिछाण २६०, २६५
 पिंजर २३२
 पियु २१७
 पीछाण २६०, २६५
 पीछुं ३२२
 पीधु ३१४
 पीरसवुं ३८०, ४४४
 पीले(छे) ३६६
 पी(छुं) २४२
 पीसवुं ३८०
 पीळवुं २६८
 पीळुं ३६५, ४३६
 पुग २३७
 पूग २३७
 पूख २६०, ३२०, ४३८
 पूडो ३७४
 पूडुं ३२२

पूव्य ३२०
 पूयम २२७
 पूरो(=पुन) ४३८
 पंच २०१
 पंथ १६१
 पंथो १५७
 पेहु ४३३
 पनी १५२
 पेदा १६४
 √पस् २४३
 पसे २४३
 पो(बुझपो) ३३६
 पोगाळ ४४६
 पीक १५८
 पलि २६०, ३२०, ४३८
 √पोइ ८३ नो। २६
 पोत (पोते) ३७०
 पोयी ४१५
 पोरो(=पुन) ४३८
 पोयु(=ओउ) २४४
 प्याहु ४६, २१६
 प्यालो ४७, २१६
 प्रगट ४४६
 प्रत्यक्षा ४०६
 प्रय ४०८
 प्रोयु २४४
 पुरुषो २८७, ४०२, ४४२
 पुराजो १५३
 प्दानी १००, २८६
 प्दानो २८७, २८८
 प्दु ३०६
 √प्द २४६
 प्दरा ४४५
 ६३

प्दिरामणी ३३७, ४४४
 प्दियु ४४४
 प्दिल २२१
 प्देलो ४०४
 प्दो २१७
 प्दोक्कु ४४६
 √प्दोच् २३६, २४३
 प्दोत्तु २४३, ३१०
 प्दरि १५२
 प्दोल्ल १२६
 प्दर ४७
 फकड ३२१ नो। ७३
 फणस ३१४
 फरक २२१
 फराळ ३१६, ४४४
 फलद्रप ४०५
 फसावे ३०५, ३२५—
 नो। ८६
 फळ ३६४
 फाकडो ३०१ नो। ७३
 फाशी ४३७
 फामो ३१४, ३२३
 फिऊर ४७, २२१
 फिऊ ४४४
 फीण ४३७
 फूल १६२
 फोइ २८६
 फोज १६४
 √फणइ २४४
 फणडु ४४५
 फणडो ४६, ४४६
 फणलो २०५, ४४६
 फणाढो ७३
 फणामु ४३५

वगीचो २१६
 वगी ३८१, ३८५
 वचवु ४३५
 वचारो २२७
 वच्चु ३७० ४०३, ४३३
 वजाववु ३८१
 वटारा ५८
 वडुवो ४१८
 वडो ४३३
 वसी ४३४
 वदाम २०१
 वदु ४४४
 √वन् ८३ नो। २८
 वहेवी } २६५, ३३१
 वधेवी }
 वन्ने ४४४
 वरफ २०१
 वरु ४१४
 वलाडो ४४४
 वलेयु ४३५
 वले(छे) ४३३
 वसी ४३४
 वाग ४७, २१६
 वाजी ४८
 वाप १०१ नो। ५०, ३८७,
 ३८७ नो। १४५
 वाफ ४३४
 वायडी १०४
 वायणु ८०, ४५७
 वायलो १२४
 वार ३१६, ४३३
 वार(=वारणु) ८०
 वारणु ८०, ४३३
 वागारडी ४५६

रामणदीवो ३७१
 रावी, ०वी, ३७२
 राश (=रज्जु) ४३६
 रासा, ०सो २०३
 रीखे ३२४
 रीछ १६४, ३२२
 रीत्य २२४
 रीस २४५
 रीसाय २४५
 रीसायो } २४५
 रीसान्यो }
 रीसावतुं २४५
 रुवे २३१
 रु ४१४
 रुमाल २२१
 रुतुं ४३८
 रोजो २१६
 रण १२८
 रोखु ३७४, ३७७
 रोखो ४४१
 रनि १५६
 रूईट ३२२, ३७०
 लखमण ४४८
 लखे(छे) २२६
 लगन ४०१
 लगनगालो ४४, ४४६
 लंगर ४५५
 लडावे(छे) ४५६
 लणे ४६, २३०, २३५
 ल्वाड ५४
 लविग २३२
 लाख ४३२
 लाखतुं ४५५
 √लाग् २३६

लाचार ४५४
 लाज ४३२
 लाहुवो ४१८
 लाधतुं २३७
 लामणदीवो ३७१
 लालच ४५७
 लावतुं २४७
 लिलवट ३८०
 लीवु ३२०, ४३३, ४५४
 लील ४५४
 लीलम ३८०
 लीलो ४५४
 लुलुं ४०४
 लुहार ४३८
 लुखुं ४०४, ४५५
 लुण ४३८
 लेण (=वे) ६०
 ले(वु) २६५
 लोखंड ३१६, ४३६
 लोही २१५, ४१३
 ल्हवार ४३८
 ल्हवो ४१८
 ल्ह ३११
 वकट (=एक) ६०
 वकरो २२७, ४०१
 वखत ४८
 वखाण ३६६
 वगडो २२६
 वगरे (विगरे नहि) २२७
 वगोन्यु ४१८
 वघन ४०१
 वंकातुं २६८
 वचकातुं २६८
 वछेरो १३६

बंसा ३४५
 बटाळ २२६, ३६५
 बढ ४४७
 बडीआई ५५
 ०वहुं २३०
 बटेरुं १३६
 बडो ३६७
 बटोदरा ७७, ८०
 बढवाण ३३१
 वण (=विना) २२६, २२६
 वणज २२६, ४४२
 वणियर २३२, ३६३
 वदाय (विदाय नहि) २२७
 वधारे ४१३, ४१३ नोऽ
 १८३
 वधारो ७३ नोऽ १४
 वन ३६४
 वनकुल ४५४
 वना ४६
 वनेरुं ३६३
 वनो २२६
 वमासण २२६
 वयडी ११२ नोऽ १
 वयर १२४
 वयरागी १२४
 वरख (=वर्ष) ४६१
 वरख (=वृषभराशि) ४६६
 वरडी ११२ नोऽ १
 वरण ४०१
 वरवो २२६, २३०
 वरशासन ३८०
 वरशी ४१३
 वरस २२६
 वरसे(छे) २२६

वरु ४१४, ४३३, ४४१
 वलण ३१६
 वलोव्यु ४१८
 वदय ३७३
 वमसुं २२६
 वहाणु २२६
 वह १२१ नो६ ८, ३०६
 वळवु २०६
 वा(=वायु) ४१५
 वाई ४१६
 वाए २६५
 वाणवु ४५२
 वाग्यु ४४६, ४५०
 वाघ ३८६
 वाडु ३१६
 वाजिन ३०६, ४५२
 वाज्यु ४४६, ४५०
 वाचवु ३१७ नो६ ५४
 वाचे(=वाछे) ३१७ ३२०
 वायणी ३१६, ३४५
 वाटाघाट ५६
 वाव्य २२४
 वाणियो ४१८
 वात ३८८, ४८६, ४३०
 वान ३६१
 वात ३३१
 वांदरो ३३०
 वागे ३०३, ४३५
 वाय २६५
 वारता ३८८, ३८६, ४००
 वारी(जाठ) ३७४
 वारु ४१०
 वात्म २३१ २८७, ३१५,
 ३०४, ३३५
 वाय १०२ नो६ ५१

वासो ३८०
 वास १६०
 वासो १६०
 वित ४६१
 विगेरे २२७
 विण १८६, २२७, २२६
 विदाय २२७
 विघवा ७८
 विघविघ ४३१
 विधुर ७८ नो६ २२
 विनति ३२६, ३६०
 विनती ३६२, ३६६
 वियाल ४३३
 विशे ४३६
 विसामो ४३३
 वीगत २८१ ४२०, ४४६
 वीजळी २३०, ४१५
 वीछी ४१४
 वीछे ३१३
 √वीण् २४७
 वीटु ४३७
 वीट ३२३
 √वीत् २३६
 वील ३१५, ४१६
 वीश ३०६
 वीशी ४३७
 वीसनगर ३८०
 वगण १०८, १५८
 वच २४५
 वषयु ४४८
 वगे ४३८
 वण १०८
 √वे २४३
 वर १०८

वेरे(छे) १०७, २४३
 वेळ २२५, ४३०
 वेद ४०५
 वैद्य ४०५
 व्यापार ७४
 व्हाणु २०६, २८८
 व्हालम २३१, २८७
 व्हालो २८७, ३८७
 व्हील ३१५ ४१६
 व्ह २८७
 व्हण २८६
 व्हृत्य १५२, २८७, ३१७,
 ३२२
 व्हेपार ७४, ४२०
 व्हल १५७, २८७
 व्हलो ४०४
 व्हो ४०४
 शके ३२५
 शमणु ३३८, ४३६
 शळी २३३ ४१५
 शळेवम ४०१, ४११
 शाणु(=स्वप्न) ४३७, ४४०
 शियाल १०७, ४३६
 शियालो ४३६
 शिवाय ४३७
 शीरा ४३०
 शीने(छे) ३८७, ४३६
 शीगडे ४३६
 शीजे ३१६, ४०६
 शीसो २१६
 शील ३६५ ४३६ ४३६
 शीवळो ३०१
 शुवन ४४४
 शु (प्रगाथ) ३७४ ३७६
 ३७७, ८३५

शुं (=साथे) ३१६, ४३७
 शूर (=शौर्य) ४३७, ४३८
 शेयडी } ४५१
 शेलडी }
 शीक्य ८७, ८८ नो८ ३५,
 ३८०, ४३७, ४५८
 श्राप ४३१
 सइकुं १४६, १५१, ४१८
 सउ १५१
 सकडावुं २६८
 सखणो ३८०
 सयुं ४४६
 सगो ४४४
 सघळुं ३१२
 सक्रान्ते(छे) २७०
 संघरो २८८, ४०१
 सजा ४३२
 >सताव् २४६
 सतावे ३२५
 सत्तर ३१६, ४०३
 सत्तो ४०४
 संतोक् ४६१
 संतोख ४६१
 सपरमो ३३७, ४०२
 सम ३३७
 समचरी ३१७, ३३७, ४१३
 √समञ् २४६
 समझे ३३७
 समरे(छे) २३०
 समइया ४०५
 समूलयुं ४४६
 समो ४१६
 संप २६८
 संपीने २६८

सरगुं २२७
 सरजनहार } २८८, ३११,
 सरजनार } ३१६
 सरप ३८८, ४००
 सरव ३८८, ४००
 सरसुं २२६
 सराण ४३०
 सरीखुं २२७
 सरीसुं २२७
 सलखणो ३८०
 सलाट ३८०
 सलणुं ३६२, ४२१, ४३८
 सवा ४१५
 सवार (=असवार) २० नो८
 १७
 सहियर २३२
 सहु १८४, ३११, ४२१
 संसृत्य ४०८
 सांकळ ३१६, ३१८
 साच १८०
 साचुं १८०, ३८६
 साचुं ४४४
 सांचरे ३१८
 सांझ ३१८, ३४५
 सांझरे ४०२ नो८ १६४
 साणशी } ३३६, ४५१
 सांडशी }
 साथरो ३८६
 साद ३८६
 सान ३६१
 साप ३८८
 सौपयुं ४४०
 √सांमर् २४६
 सांमरे ३१८

सालयु २६७
 साव ३८६, ३८८
 सावकुं ४५८
 सावज ४५२
 सावघ ३७८
 सावरणी ३३१
 सावरुं २२८, ४१३ नो८
 १८२
 साव- ४०५
 साळो ३६५
 सिकलार ४४६
 सीस १६८
 सुणे २३१, २४५
 सुतार ३१६, ३८७, ४४३
 सुधारो ७३
 सुनार ३८७
 सुरवाल २२१
 सुवाळो ४३८
 सूकावुं-सूकवुं २४०
 √सुंघ २४६
 सुइयुं ४४६
 सुं १८६, ४२०
 सूर (=शौर्य) ४३७, ४३८
 सूर (=स्वर) २८१, ४१०
 सूरज ४००, ४२०
 सेज ३४५, ४३७
 सर्य १५२
 सं १५२, ३२३
 संथी ३१३, ३३१
 संथो १५२, ३१३, ३३१
 सैंकुं १५१, ४१८
 सी १५२
 सीधुं १५३, ३२१

सोढम २८८, ३३७, ४५६
 √सपि २४४
 सीपि १०८, १५८, २४४
 सीय १५२
 सोळ ३१६, ३६५
 सौ १५१, ३११, ४२१
 स्वासु २८८
 स्विउ १२८, २८७
 हसु १५१, ४१६, ४४०,
 ४४४
 हजी १२७, ३१०
 हज्जार ४४४
 हज्जता ४४७, ४५६
 हत २४३ नो ८८
 हनवट ३२
 हमणा २८८, २८८, ३२३,
 ३३६
 हमानु २८८, २८८

हमे } २८८, २८८
 हमो }
 हरख ४०१, ४६१
 हरडे ४१६
 हरण २२५
 हरस ३११
 हराळ २८८, ४४४
 हराडा ३३२
 हवणा १२४, २८८
 हस्तक ३८०
 हळद ३६५
 हळदर ३६५, ४५५
 हळवद ७७
 हळवु २२८
 हाय ४७, १८०
 हायणी २०५
 हायो ४७, १८०
 हास्तो ३४६, ४५८
 हातु ४५६

हासी ३२३
 हिस्मो २१८
 हु १२७ -
 हु २८८, ३८८
 हेज ४६०
 हेत ४६०
 हेमने ३३८
 हराम ४६
 हली ३११, ४४२
 ह्यु १५१
 √हो २४, ३
 होजरी २८८
 होठ ३११ ३८०
 होडणु २८८
 होडनु २८८
 ह्यि २२४
 होयणु २८८
 हळिनु ३७३
 हसीलो ४३७

સૂચિ જ

અન્ય ભાષાના શબ્દો

(અ)

અચ, સિ. ૨૫૧
 અછિ, અછુ ઉરિયા ૨૫૬
 અજ્જુ, અજુ, સિ. ૨૯૪
 અનઢાહ-અનઢહ સં. ૪૨૨
 અનોલા હિં. ૧૩૩ નોટ ૩૭૩
 અપૂપ સં. ૩૭૪
 અફીમ હિં. ૭૧
 અફ્યુન ફા. ૭૨
 અસે અસતો મ. ૨૫૬
 અહિફેન સં. ૭૧
 આછિ-આછેન બં. ૨૫૬
 આજા મ ૭૭
 આઝૈન્તિ (=ટીકા). અવ. ૩૪૯
 નોટ ૧૧૪
 આફૂ મ. ૭૨
 આફૂક સં. ૭૨ નોટ ૧૨
 આંસ મ. ૪૫૯
 ડલદાપાલદા મ. ૩૯૮
 ડૅં મ. ૮૫
 ડસ મ. ૪૫૯
 એકુળ૦, -એકુળીસ મ. ૪૩૮
 એલા સં. ૬૦
 એલાયચી હિં. ૬૦
 ઓઢુર તામિલ ૬૧
 કટ્ટા હિં. ૩૭૩
 કમ્મુ, કમુ સિં. ૩૯૪
 કાઓફ (=ગુફા) અવ. ૩૦૯
 કાલુ ફા. ૭
 કિન્યા મા. ૨૨૩ નોટ ૭૭
 કિર્વોઢ મા. ૨૨૩ નોટ ૭૭

કોં મ. ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૨૦, ૨૧
 કુઝંવી મ. ૮૪, ૩૩૫ નોટ ૯૪,
 ૪૬૧
 કૂહ (=ગુફા) ફા. ૩૦૯
 કે ફા. ૧૩
 કેલ્યે } મ. ૨૧૮
 કેલે }
 કોગિલ્લ ફા. ૪૪૬
 કોપ્ (=ગુફા) પેલ્લવી ૩૦૯
 કોહ્ (=ગુફા) હિં. ૩૦૯
 ક્ષિમા મા. ૨૨૩ નોટ ૭૭
 લે ભોજપુરી ૨૫૬
 ગીમ કે જીમ, અરખી વર્ણુ, ૩૪
 ગુઝ કે ગુઝ અ. ૩૪
 ગુહા સં. ૩૦૧ આદિ
 ગૃમ્ સં. ૩૦૩ નોટ
 ગોપ }
 ગોપાય } સં. ૩૦૧ નોટ, ૩૦૨ નોટ
 ગોપીથ }
 ઘેળે મ. ૨૬૫, ૨૬૬
 છૂં-છૌ કુમાઉન ગારહવાલની ઉપ૦ ૨૫૬
 છુસ્, છુસ્, છેસ્, છેહ કાશ્મીરી ૨૫૬
 છી-છૂં-છે મૈથિલ ઉપભાષા ૨૫૬
 ચવથા, ચૌથા મ. ૧૨૫
 ચર્લ્ ફા. ૪૪૫, ૧૩૦ નોટ ૧૨
 છન્દસ્ સં. ૩૪૯ નોટ ૧૧૪
 જલના હિં. ૪૩૪
 જલળે મ. ૪૩૪
 જીમ કે ગીમ, અરખી વર્ણુ, ૩૪
 જૂઠા હિં. ૮૫, ૩૭૩

शब्द अथ ३४६ नोट ११८
 वन्ति (=तीडा) अथ ३४६ नोट ११४
 टोला अ २७४-३७५ नोट १३६, ४५०
 तामाकू अ ६६
 तानडा म ३३३
 तुम्बळ म ३३३
 त्याज कडे (=त्याच कडे) म ४४०
 तूर काश्मीरी ३४८
 थारो भा ३६८
 दम्पती स ७८
 दह स २६५ थी २६७ नोट
 दुक्तर डा ३०४ नोट २५
 दूल्हा हि ३७३
 मक स ३८८
 नडो सि ८१ नोट २५
 नागर म ३००
 निळ हो ३८२
 नरपा उरिया २६५-२६६
 नेणे म २६५-२६६
 न्हावी म ५४ नोट ४२
 पद स ३६७
 परागना हि २२८
 पर (=डिपर) हि ३७३
 पागार डा ४४६
 पापन्द् अथ ३४६ नोट ११४
 पाद स ७, २२
 पापदि स ३६६
 पाय म ७
 पाय हि ७
 पापों म २३६ नोट ६२
 पाणा हि २३६ नोट ६०
 पुडे म ५६, ८३ नोट ३५, ४५६
 पुझा हो २०३
 पूर म ३७४
 १४

पूस म ४५६
 पैठान हि २६० नोट १३-
 पैठा हि १६१ नोट ३६, ३७३
 पोले हो ३७४
 वचा हि ३७३
 वडोदे म ८०
 वन् स २६५-६७ नोट
 वृष् स २६५ थी २६७ नोट
 वगन हि १६१
 वैठा १६१ नोट ३६, ३७३
 भद्र स ३६७
 भवूत हि २२८
 भोगना हि ३७३
 भोजणे म ३७३
 भीतर हि ३७३
 मळगाळ डा ४४६
 माडु(ह) सि ३३०
 माती म ४५२
 मावशी म ७७
 मिनय सि ३३८
 मिंत हि ३०६
 मिल्ना हि २२३
 मेघ स
 मिष्ट, मिह स } ३०३ नोट
 मीळण म २०३
 मोथे डा ४१४ नोट १८४
 मोठें म ८०५
 म्दण म ६०
 यालकि डा ६०
 रहाट म हि ३७३
 रान म हि ३७३
 रूदते अ २६६
 सगमन हि ४४६
 सहाज म ८१

लहान सहान भ. ८१

लुम् सं. ६०

लेआना } हि. २४७
ल्याना }

लइवा अं. ४६६

लोणी भ. ४१७

वज्रा } भ. ३७२ नोट १४५, ३७३
वझे }

वडूर भ. ६१

वणिक सं. ३०२ नोट

वप्र } सं. १०१, ३८७, ३८८
वसा } नोट १४५
वापक: }

वर भ. ३७३

वरिस भ. ४४२

वस्ताद भ. ६१

वस्त्रा भ. ६१

वलखं भ. ६१

वाजविणें भ. २३६

वांचणें भ. ४३५

वात (=वाद्य) भ. ४५२

वाहने भ. ३७३

विचारपूस भ. ४५६

विद्वस, विदुस सं. ४२२

विकेणें सि. २४६

विधवा } सं. ७८
विधुर }

विनंति भ. ७५, ७६

विलोडण सि. ४१८

सकवाल सिंदली ३४६

सक्की भा. ३५७

सण्ण डा. ८१

सण्हो मि. ८१

सन्दल डा. ३४६, ४५५

समुझना हि. २४६

सवतन हि. ८८ नोट ३५

साण डा. ८१

सांदा पं. ३७४

सास भा. ३५७

सावत्र भ. ४५६

सुटणें भ. ४५६

सोडणें भ. ४५६

(सूचि ज आहु)

आ.

Acht अ. ४६२

Anti ग्रीक १०६

Brief अं. ३०७ नोट

Cave अं. ३०६ नोट

Cavea } लं. ३०६ नोट ३०८
Cavus }

Daughter अं. ३०४ नोट

Diamoûna ग्री. ३५६

Esmes ग्री. १०६

Husbandman अं. ८४

Love अं. ६०

Lubet लं. ६०

Octo लं. ४६२

Oktw } ग्री. ४६२-४६३
Oktò }

Opium अं. ७२

Opòs ग्री. ७१

Ozène ग्री. ३५६

Pissaloi } શ્રી ૩૫૯	Sandracottus } શ્રી ૩૫૯ નોટ
Pazalai } ૧૧૭	Sandrokryptos } ૧૧૭
Que ₹ ૧૨, ૧૩	Sandrocyptus } ૧૧૭
Quid £ ૧૨, ૧૩	Sandrokottos } ૧૧૭
Quod ₹ ૧૨,	Tag બ ૩૦૫ નોટ ૨૮, ૩૦૮
Quum } £ ૧૨,	Triastanes શ્રી ૩૫૯
Cum } £ ૧૨,	Tobacco અ ૬૯ નોટ ૬, ૭૦
Sandrocottus શ્રી ૩૦૭ નોટ	Vidua } £ ૭૮
૩૪૩ નોટ ૧૦૫	Viduus } £ ૭૮
Sandrokuptos શ્રી ૩૫૯	Widower અ ૭૮
	Zandanon શ્રી ૩૫૯

સૂચિ ઇ પ્રકીર્ણ

અરીણનો હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ ૭૧	ખઝર અને માગ્યાર બાપા ૩૫૧
અર્જુનદેવ ૪૦	ગાયકવાડ ૫૧
આધુનિક બાપાઓનું સન્માન ૧	ગુજર ૩૪
આરબ, યમનના તથા મિસરના ૩૪	ગુજરાત નામ-કપારે પડ્યું ૩૧ આદિ
આરબો અને અરીણ ૭૧	ગુજરાતનું હરતખંડમાં આગમન ૩૩,
આદિવાસીઓનો પુરવેશ ૩૯૮ નોટ	૩૫
૧૫૫	” વિદેલીય મૂળ ૩૭
અધિ ૬૨	ગ્રીક (બૅક્ટ્રીઅન) સત્તા ૨૩
ઓરિસ્સા ૬૨	ચરાતર-સીમા-૬૪ નોટ ૫૭
ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી ગુજરાત ૪૩	ચન્દ્રગુપ્ત ૨૮૧ ૩૬
ઉચ્ચારના સ્વરૂપબાન માટે વાચિક	ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યની ગુજરાતપર સત્તા ૨૩
પરપરાની ઉપરોગિતા, ૨૭૯	ચાપવચ } ૨૯, ૩૦
ઉપવાસ, બાહ્ય ધર્મના સ્વીકાર ૪૧	ચાવડા }
કનિષ્ઠનો સમય ૬૭	ચાવોટક ૩૦
કર્ણદેવ ૪૦	ચીનમાં અરીણ ૭૧
કુમારગુપ્ત ૩૬	ચીનોકોનો મૂળ વનન ૩૧
કુમારપાળ ૩૧, ૪૨	ગુજર } ૩૩, ૩૪
જેનવણીખાતાએ ઉપજાવેલી જોડણીની	જુઝ }
પદ્ધતિ ૨૪૧, ૨૪૨, ૪૦૫	જૈન ધર્મ અને જૈન પદ્ધતિ ૩૦, ૩૧
ખઝર અને ગુજર ૩૭	

જૈન સંપ્રદાય, પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિ-
ત્યનો, હેની અસર ૧૬
ડાયોસ્કોરાઇડિસ, અશીલુ વિશે, ૭૧
ડ્રેક, સર ક્રાન્સિસ, અને તમાકુ ૬૭
તમાકુનો હિન્દી પ્રવેશ ૬૭ આદિ
તાલુકા સૈન્યની ચઢાઇ (પુલકેશી જના-
શ્રયનું દાનપત્ર) ૩૦
તામ્રકૂટ, ૬૬, ૬૭
તુકી ૨૬
તેજપાલ ૪૦
તોરમાલુ ૨૬, ૨૮
ત્રિકૂટનગર (હાલનું જુનર) ૨૬
ચિયોફ્રેસ્ટસ, અશીલુ વિશે, ૭૧
દદા ૧, ભરુચનો રાજા ૨૭
દદા ૩ ભરુચનો રાજા ૨૭
દક્ષિણાની પ્રથા ૫૨
દાલાડે ૫૧
દેશને પ્રભુનું નામ આપવાની પદ્ધતિની
અર્થપૂર્ણતા-૫
ધૂમવર્તી ૬૭
નથ, સ્ત્રીના નાકની; એની ઉત્પત્તિ
૩૯૮ નોટ ૧૫૫
નદીઓ-મહી, નર્મદા અને તાપી-૨૮
પારસીઓની ભાષા, ૧૬, ૩૯, ૨૦૭,
૨૪૪
પિ-લો-મો-લો (=લિનમાલ) ૩૩
પુલકેશી ખીજો ૨૯, ૩૦, ૩૬
પુલકેશી જનાશ્રય ૩૦
પૃથુ-પર્શવ; } =પાર્થિયન અને
પાર્થવ, પર્થુ } પાર્થિયન, ૨૪, ૨૫
પેશ્વા ૫૧
પોર્ટુગીઝ લોક ૬૬
બેંગ્લોપાલીમાં શિક્ષા ૨૩
બૃતબાળ ૪૫

બ્રાહ્મણાબાદ એ જ મન્સુરા? ૨૭
ભદ્રાર્ક ૨૭
ઝારત-આર્ય પ્રકાર, માનવ જાતિનો,
૩૭
બીમસેનના રાજ્યસમયમાં ગુર્જરાએ
લિનમાલ તબ્દનું-૩૫
મગ બ્રાહ્મણો ૩૫
માગ્યાર ભાષાની ઉત્પત્તિ-ખઝર જોડે
સંબંધ ૩૫૧
મન્સુરા, સિન્ધની રાજધાની; બ્રાહ્મણા-
બાદ એ જ મન્સુરા? ૨૭, ૨૭
નોટ ૬
મરાઠાઓનો અમલ ૫૦-૫૧
મહીપાળ ૩૩
માળવા અને ગુર્જરા ૩૬
માળવા, અને ગુજરાતનો વિસ્તાર, ૪૩
મિનંદર } બૌદ્ધ અને લો ગ્રીક
મિનંદ્રાસ } ૨૩ ૪૧
મિલિન્દ }
મૂળરાજ ૩૧, ૩૬
મુગલ બાદશાહોનું આધિપત્ય ૪૨
મુસલમાન સમયની અસર ૧૦ આદિ
મૌર્યોનું શાસન ૨૩
'યશ્રુતિ', 'વશ્રુતિ' એ સંજ્ઞાની અ-
વધાર્થતા-૨૭૭
યવનહૂત, વૈષ્ણવ થયેલો ગ્રીક, ૪૧
યુઆન યુઆંગ-હેણે કહેલું પિ-લો-
મો-લો એ જ લિનમાલ ૩૩
યુએલ્ચી ૪૦
રાજેન્દ્ર ચોલ ૬૨
રાષ્ટ્રકૂટ ૨૭, ૨૮, ૩૫
રુદ્રદામન ૨૩, ૨૪, ૨૫, ૪૧
રુદ્રદામન, બ્રાહ્મણધર્મ અને હિન્દુ
સ્ત્રી ૪૧

રાલે, સર વૉલ્ટર, અને તમાકુ, ૬૭
લવણપ્રસાદ, કૃતિકૌમુદીકાર મોમે

શ્વરનો શિખ, ૪૦

લાટ ૩૩

લેઇન ગ્રાફ અને તમાકુ ૬૭

લોકભાષા, ગ્રીસની

આદ્યનિયન ૬

લેક્ષિકન ૬

લોકસઘા -

આભાર ૧૦, ૨૬, ૪૧

ઉચ્ચિક ૩૫૧

કુશાન ૧૦, ૪૧

ખજર ૩૭, ૩૫૬, ૩૫૧

ગુપ્ત ૨૬

ગુપ્ત ૧૦, ૨૭ ૨૬, ૪૧, ૫૭,

૫૮, ૩૪૮

ગોહિલ ૨૪

ગ્રીક ૧૦

ચાલુક્ય ૨૬, ૨૭ ૨૬, ૩૦, ૩૩, ૩૬

ચાવડા ૨૬, ૩૦

ચાવોટક ૩૦

ચોદાણુ ૨૪

ત્રૈલોક ૨૬

પરમાર ૨૪

પદ્મ ૨૪-૨૫

પૃથુ કે પાર્થવ ૨૪-૨૫

મરાઠા ૪૩

માલવ ૨૩, ૩૫

માલવ્ય ૨૫

મિદિર, મહેર, મેર, ૨૮

મૈત્રક ૪૧

મોગીવ ૩૫૦, ૩૫૧

મૌર્ય ૪૧

મુવાન મુવાન ૨૬

મૌર્ય ૨૩, ૨૪, ૨૫

વાધેલા ૨૬, ૩૬, ૩૬

ચક ૧૦, ૪૦

સૌભાગી ૨૬, ૩૦, ૩૬, ૪૨

હુણ ૬, ૪૬, ૩૫૧

હુણ, ચેત, ૨૬, ૨૮, ૩૭ ૩૧૧

હેલ્ડ ૧૦, ૨૬, ૪૧

ક્ષત્રપ ૨૩, ૨૬, ૪૧

કૌશલ્ય ૨૫

વનરાજ ૨૬

વર્ષભીર્વશ ૨૬

વરપુષાલ ૪૦

વિશળદેવ ૪૦

વીરધવલ ૪૦

વ્યાઘ્રમુખ ચાપ ૨૬, ૩૦, ૩૦-નોટ ૧૦

ચક ચિહ્ન, અરખીમા, ૩૬

ચક્રોર

અમદાવાદ ૨૬

અણહિલપુર ૨૬

અણહિલવાડ ૩૫ નો ૧૮

આનંદપુર (વડનગર) ૩૫

કનોજ

કાન્યકુબજ } ૨૭, ૩૧, ૩૩

કલ્યાણકુટક ૩૧

કુસ (=કુચ) મિદાર ૭૧

ખેડા ૨૭, ૩૫

ખલોર ૩૫, ૪૧

જુનર ૨૬

જુધપુર ૪૩

કુતરપુર ૪૩

ત્રિકુટ (=જુનર) ૨૬

દાડારાજપુર ૪૩

દમણ ૪૩

શહેરો (ચાલુ)

નાગોર ૪૩

નન્દુરખાર ૪૩

પિ-લો-મો-મો (=લિનમાલ) ૩૩

ખરુસ (=ખજુય) ૨૩, ૩૫, ૩૬

ખાસવાડા ૪૩

ખાલણાખાદ ૨૭ નોટ ૬

બરુચ ૨૩, ૩૫, ૩૬

લિનમાલ } ૨૭-૩૫

લિનમાલ }

મન્સુરા (=ખાલણાખાદ ?) ૨૭,

૨૭ નોટ ૬

મહોદય ૨૭

મુલ્હેર ૪૩

વડનગર ૨૯

વડોદરા ૨૧

વસઇ ૪૩

વિજય નગર ૨૯

શ્રીમાલ (લિનમાલ) ૨૭

સંજાણુ ૩૯

સાંભર ૩૬

સિરોહી ૪૩

શૌર્યદાક્ષિણ્ય (chivalry) જેવી

સંસ્થા રાજસ્થાનમાં, ૮, ૯

શ્રીમાળી ખાલણો અને લિનમાળ

૩૫

શક-દ્રાવિડીય પ્રકાર, માનવ જાતિનો

૩૭

સારનાથ મઠો ૬૭

સારંગદેવ ૪૦

સિક્કા, ઍકટ્રો-પાલી ભાષામાં, ૨૩

સિદ્ધરાજ ૩૦, ૪૨, ૬૨

સુરાષ્ટ્ર ૪૦

સ્કન્દગુપ્ત ૨૬

હિરપાનિયોલામાં તમાકુનો ઉપયોગ

૭૦ નોટ ૬

હુએન ત્સાંગ ૩૬

અશુદ્ધિશોધન

પૃષ્ઠ	પદ્ધતિ	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૪	૨	મૃતિમાન	મૃતિમાન
૭	૧૮	બિન્દુ	બિન્દુ
૧૨	૩	મળેછે ^૧	મળેછે ^૨
"	૨૧	સખાતો ^૨	સખાતો ^{૧૦}
"	કુટ નોટ	૧	૯
"	"	૨	૧૦
૧૪	કુટ નોટની પદ્ધતિ ૩	આદિમ	આદિમ
૧૭	૧૬	અસ્તાવનાનાં	અસ્તાવનાનાં
૩૧	૭	મન્યો સખ્યા રચ્યાછે	મન્યો રચ્યાછે
૫૩	૨૦	પરવ	પરવ
૫૪	કુટ નોટ ૪૧ ની પદ્ધતિ ૫	જદિતે	જદિ -
૬૫	ઉત્તોધી ૨ ૭	વાગબ્યા)	વાગબ્યા-
૭૭	ચીર્વક	ગુજરાતના ઇતિહાસનું અવમોકન	વાગબ્યાપરનત ચક્રિયો
૯૬	"	"	"
૭૧	"	"	"
૮૪	૪	કાલ્યાહે	કાલ્યાહે
૯૧	૧	વર્ણવિજ્ઞપિયો	વર્ણવિજ્ઞપિયો
૯૪	૧૭	દોષામાદનો	દોષામાદનો
૧૧૨	૮	અગ્રજો	અગ્રજો
૧૧૬	૧૭	જામજામ	જોગજામ
૧૧૭	૭	ગ્રા	ગ્રા

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૧૨૬	છેલ્લેથી ૫ મા	વ્યારણસિદ્ધ	વ્યાકરણસિદ્ધ
૧૨૭	છેલ્લેથી ૮ મા	મધ્યવર્તી	મધ્યવર્તી
૧૪૯	૧૫	અવિ કૃતરૂપે	અવિકૃતરૂપે
૧૬૨	૪	કવચિત્	કવચિત્
૧૮૮	છેલ્લેથી હાસિયો	ઉત્તર્ગમી	ઉત્તર્ગમી
૧૯૯	છેલ્લેથી ૮ મા	Gourin	Gauriana
૨૧૮	છેલ્લેથી ૫ મા	શુભરાતીમ	શુભરાતીમાં
૨૧૯	૫	પુલ્લિંગ	પુલ્લિંગ
૨૭૭	છેલ્લેથી ૮ મા	પ્રાકૃતલક્ષણ	પ્રાકૃતલક્ષણ
૩૦૭	૯	ગુઢ	ગુઢ
૩૧૫	૧	હકારનો લો	હકારનો લોપ
૧૫૭	૦૧૬	ત્સોતર	ત્સરોતર
૪૧૫	છેલ્લેથી બીજી	માતા માઈ અળ્લજો	માતા માઈ મા
"	છેલ્લી	(કડિયા.....	અળ્લજો (કડિયા.....
૪૩૪	પૃષ્ઠાંકિ	૨૩૪	૪૩૪
૧૪	ઉદાહરણ (૧૭)	પરશેવો	પરશેવો
૪૩૮	૨૧	સલ્લણું	સલ્લણું
૪૪૨	૬	વિ. હિમાંથી	ત્રિ, દ્વિમાંથી
૪૪૩	૧૦	પિત્તારહ	ચિત્તારહ
૪૪૪	૧૭	સંકુલ	શકુલ
૪૪૪	છેલ્લેથી	વલ્કલ-વલ્કલ-	
	૬ ફી, ૭ મા	વનકૂલ	

૫-૪૫૨મે ઉત્તર્ગ
૨૫મામાં લનો ન એનું
ઉદાહરણ ગણવું.

